

MINISTERUL CULTURII
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

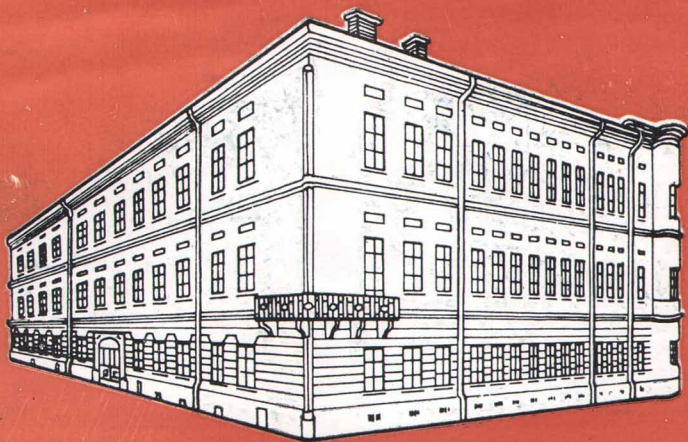
ACTA MVSEI NAPOCENSIS

33

ISTORIE

II

1996

1997

MINISTERUL CULTURII

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

**ACTA
MVSEI NAPOCENSIS**

33

II

ISTORIE

1996

CLUJ-NAPOCA

1997

COLEGIUL DE REDACȚIE

GHEORGHE LAZAROVICI — Director general

NICOLAE CORDOȘ — Redactor responsabil

LIVIA CALIAN — Secretar de redacție

PETRU IAMBOR, FRANCISC PAP — Istoria medie

EUGENIA GLODARIU, STELIAN MANDRUȚ — Istorie modernă

IOAN CIUPEA, GHERGHE IANCU — Istorie contemporană

MARIUS PORUMB — Istoria artelor

DOINA BOROȘ — Conservare-restaurare

FONDATOR: Acad. **CONSTANTIN DAICOVICIU**

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publicația Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Orice corespondență se va adresa: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, 3400 Cluj-Napoca, str. Constantin Daicoviciu nr. 2, tel. 064/19.56.77; fax: 064/19.17.18.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Toute correspondance sera envoyée à l'adresse: Musée National d'Histoire de la Transylvanie, 3400 Cluj-Napoca, str. Constantin Daicoviciu 2, Roumanie, tel. 064/19.56.77; fax 064/19.17.18.

CUPRINS

SOMMAIRE — INHALT — CONTENTS

STUDII

RICCARDO BUSETTO, Giovanni Tzimisce e Svjatoslav di Kiev. Le Operazioni militari bizantine nei Balcani (969—971)	9
GHEORGHE PETROV, Considerații asupra unor biserici medievale cu plan central din Transilvania	33
<i>Considérations au sujet de quelques-unes églises médiévales au plan central de Transylvanie</i>	54
ELA COSMA, Ziarul „Siebenbürger Bote” în anii 1848—1849	61
<i>Der „Siebenbürger Bote” in den Jahren 1848—1849</i>	75
MĂRIUCA RADU, Bartolomeu Baiulescu — inițiator al învățământului profesional românesc din Transilvania	77
<i>Bartolomeu Baiulescu — der Begründer des rumänischen Gewerbeunterrichts in Siebenbürgen</i>	85
PAUL PĂLTÂNEA — STELIAN MÂNDRUȚ, Contribuții privind colaborarea dintre V. A. Urechia și românii din Transilvania	87
<i>The Collaboration between V.A. Urehia and the Romanians from Transilvania</i>	105
EUGENIA GLODARIU — CONSTANTIN I. STAN, Contribuții ale studenților români la Marea Unire din 1918	107
<i>The Contributions of the Romanian Students to the Great Union (1918)</i>	123
NICOLAE VICTOR FOLA, Mișcarea națională a românilor din zona Târnavei Mici între anii 1900—1918	125
<i>The National Movement of the Romanians on the Târnavă Mică Valley between 1900—1918</i>	143
GHEORGHE ȘORA, Vasile Goldiș — pedagog național	145
<i>Vasile Goldiș, der Volkslehrer</i>	176

MISCELLANEA

IACOB MÂRZA, Un manoscritto sulla storia di Venezia	181
PETRU IAMBOR, Propuneri în Dieta de la Cluj din 1790—1791 pentru îmbunătățirea economiei agrare	193
<i>Few Proposals in the Transylvanian Parliament (Dieta) from Cluj since 1790—1791 for a Better Agriculture</i>	202

REMUS CÂMPEANU, Învățămantul sibian în sec. al XVIII-lea. Aspecte bibliografice și arhivistice	203
<i>The Education in Sibiu during the Period of the 18th Century. Bibliographical and Archival Aspects</i>	210
FAZAKAS ISTVÁN, Norma Regia	211
<i>Norma Regia</i>	214
IOAN CHINDRIȘ, Cartea românească veche la Budapesta (I) <i>The old Romanian book in Budapest (I)</i>	215
GELU NEAMȚU, Urmărirea lui Alexandru Papiu Ilarian ca „instigator” la 1848	231
<i>Chasing Alexandru Papiu Ilarian as an „Instigator” in 1848</i>	237
IOAN LUMPERIEAN, Victor Jinga despre literatura și gâ- ndirea economică românească din secolele XVIII— —XIX	239
<i>Victor Jinga sur al littérature et la pensée économique rou- maines des XVIIIe — XIXe siècles</i>	250
NICOLAE CORDOȘ — STELIA MÂNDRUȚ, Bibliographische Beitraege zum thema geschichte der Rumaenisch — Serbisch — Slowakischen beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der Rumaenischen Geschichtsschreibung nach 1918 (1980—1895)	251
PATRIMONIU. MUZEOLOGIE. CONSERVARE—RESTAURARE	
FRANCINSC PAP — ZENO PINTER — GHEORGHE PE- TROV, Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV—XVI)	273
<i>Le trésor monétaire de la cité de Orăștie (15e — 16e ss)</i>	281
MARIANA DUMITRACHE, Castelul Bethlen din Criș (jud. Mureș)	283
<i>Das Schloss Bethlen aus Criș (Kreisch) Kreis Mureș</i>	291
VIORICA GABRIELA POP, Mobilierul transilvănean și modelele în mii germane	293
<i>L'ameublement de Transylvanie et les modèles du monde allemand</i>	299
ANA MARIA SZÓKE, Țesături de artă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilva- niei. (sec. XVII—XVIII). III	301
PETRE MUNTEANU BEȘLIU, Tendințe ale muzeografiei con- temporane în tematica și organizarea expoziției de arheologie medievală de la Muzeul Brukenthal din Sibiu	312
<i>The Exhibition of Medieval Archaeology in the Brukenthal Museum in Sibiu</i>	318

DAN IVĂNUȘ, Sigilii ale asociațiilor meșteșugărești din colecția Muzeului de Istorie din Sibiu	319
<i>Siegel der Handwerker-gennossenschaft en aus der Sammlung des Brukenthalmuseum in Hermannstadt</i>	325
LIVIA CĂLIAN, O monedă de platină în colecțiile Muzeului clujean	327
<i>A Platinum Coin</i>	329
VALERIAN L. CIOFU, Câteva medalii ale expozițiilor transilvane din al treilea pătrar al secolului XIX	331
<i>Certaines médailles des Expositions transylvaninnes pendant le troisieme quart du XIX siècle</i>	335
DANIELA GUI, Viața mondenă și intimitatea în pictura lui Theodor Aman	337
<i>The Worldly Life and the Intimacy in Theodor Aman's Painting</i>	339
MARIA MAGDALENA JUDE — DANIELA COMȘA, Medalii și decorații acordate academicianului Constantin Daicoviciu	341
<i>Medals and Decorations Confered to the Academician Constantin Daicoviciu</i>	346
DOINA BOROȘ — CATALINA VAJDA, Probleme legate de curățirea pieselor textile cu ornamente metalice	347
<i>Probleme du nettoyage des textiles avec des ornements métalliques</i>	355
EMIL LAZĂR, Victor Motogna și ocrotirea patrimoniului cultural național	357
<i>Victor Mologna et la protection du patrimoine culturel national</i>	367
VASILE RUS, Syllogiacorum Transylvanae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzenszky (I)	369

NOTE ȘI RECENZII

ȘERBAN TURCUȘ, <i>Insemnări pe marginea unei expoziții și a catalogului ei: Monumenta Romaniae Vaticana</i>	459
LIVIA CĂLIAN, <i>A Doua Conferință Internațională a Muzeelor Numismatice și Bancare (Viena, 1996)</i>	465
STELIAN MÂNDRUȚ, Grigore Ploieșteanu, <i>Românii în conștiința Europei. Studii și articole, vol. I</i>	469
STELIAN MÂNDRUȚ, <i>Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor românești din Transilvania. (1867—1918), vol. I</i>	471
STELIAN MÂNDRUȚ, <i>120 de ani de arhivă publică în Transilvania. 120 Jahre öffentliches Archiv in Siebenbürgen. Culegere jubiliară. Jubiläumsband</i>	473
STELIAN MÂNDRUȚ, Antonio Paur, <i>100 de documente despre activitatea politică a dr. Aurel Lazăr (1899—1918)</i>	475

STELIAN MÂDRUȚ, Cornel Sigmirean, <i>Teodor V. Păcățean. O viață de cărturar</i> . . .	477
IOAN CIUPEA, Valeriu Iăterat, <i>Biserici vechi românești din Țara Oltului</i> . .	479
IOAN CIUPEA, Valeriu Braniște, „ <i>Scrisori din închisoare (Seghedin, 1918)</i> ”	481
ANA MARIA SZŐKÉ, <i>David Istvan, Műemlék orgonak Erdélyben</i>	483

NECROLOG

COLEGIUL DE REDACȚIE, George Alfons Protopopescu (1916—1996)	487
ÎN ATENȚIA AUTORILOR	489

STUDII

GIOVANNI TZIMISCE E SVJATOSLAV DI KIEV.
LE OPERAZIONI MILITARI BIZANTINE NEI BALCANI (969—971)

A partire dalla fondazione della Roma d'oriente fino al suo definitivo collasso per mano delle potenti truppe di Maometto II un millennio più tardi, la pressione militare e un'abile e spregiudicata attività diplomatica avevano rappresentato le colonne portanti della politica estera bizantina. Fin dall'epoca romana infatti lo stretto rapporto che legava l'attività diplomatica e la pressione militare si era mostrato, nelle sue strutture fondamentali, come l'unica vera garanzia di superiorità nelle relazioni internazionali e nell'aureo mondo bizantino del X secolo tale consuetudine non era affatto venuta meno. Anche quando ormai la potenza della Roma imperiale era solo uno sbiadito ricordo lontano, il risultato evidente dell'evoluzione di quella perizia diplomatica era ancora perfettamente leggibile nelle sia pur complicatissime spire della politica bizantina. D'altronde le stesse componenti politico-militari dei popoli che premevano alle frontiere dell'imperio si erano ormai fortemente evolute rispetto al periodo di Traiano e Costantino,¹ ma il tutto era assolutamente chiaro alle menti lucide e calcolatrici delle autorità politiche di Costantinopoli che a ciò si erano perfettamente adeguate in modo graduale e costante.

L'essenza fondamentale di un tale equilibrio di forze, così come era stato sperimentato in epoca romana, risiedeva dunque in quella giusta quantità di pressione che doveva essere esercitata rispettivamente in una direzione o nell'altra (diplomaticamente o militarmente parlando), nello sforzo di ottenere sempre e comunque i risultati più convenienti per gli interessi dell'impero. Permeando fino alle più intime essenze l'intera organizzazione della politica imperiale questa perenne oscillazione di tendenze doveva dunque sempre essere mantenuta in perfetto equilibrio.

Qualora perciò la pressione militare fosse venuta meno a causa di problemi puramente strategici (ad esempio lo spostamento di truppe da una zona all'altra dell'imperio), oppure per scelte dettate da motivi di ordine strettamente politico, l'attività diplomatica si sarebbe messa in moto per cercare di riequilibrare la situazione. D'altra parte se la diplomazia avesse fallito nei suoi compiti di persuasione, la pressione militare avrebbe garantito (molto spesso senza la necessità di ricorrere a un vero e proprio conflitto) quella superiorità necessaria all'impero per poter imporre automaticamente la propria volontà da chiare posizioni di forza.

¹ Si consideri a questo proposito l'interessante scritto di E. Luttwak, *La grande strategia dell'impero romano*, Milano, 1986, p. 351.

Ma su quel legame che univa la pressione militare all'attività diplomatica potevano spesso intervenire variabili non automaticamente prevedibili e che in qualche modo rischiavano di sconvolgere più o meno definitivamente quel sia pur robusto equilibrio. Tali variabili potevano venire scatenate da fenomeni che andavano oltre il controllo diretto dell'amministrazione imperiale, anche se spesso potevano invece essere dettate da necessità interne allo stato e provocate (in questo caso volontariamente) da manovre che avevano appunto, come fine ultimo, rendere quell'equilibrio il meno stabile possibile. A questo punto quindi quel perfetto organismo si inceppava irrimediabilmente e solo un conflitto armato poteva risolvere la situazione.

La campagna militare di Giovanni Tzimisce contro l'esercito di Svjatoslav di Kiev rappresenta il risultato della somma di una serie di fattori (o variabili che dir si voglia) che provocarono lo sconvolgimento di tale equilibrio sul piano grande-strategico. Tale conflitto rappresenta inoltre un interessante motivo di considerazione delle consuetudini che caratterizzarono da entrambe le parti la condotta delle operazioni militari. L'analisi della campagna infatti (sempre limitatamente alla disposizione di fonti che ci possano aiutare a capire il reale svolgimento dei fatti) può offrire un panorama assai completo dei sistemi tattico-operativi che vanno dalla battaglia campale all'assedio, dalla scelta delle linee di penetrazione dell'esercito in territorio nemico all'uso della flotta in un teatro non squisitamente marittimo, e si presta inoltre a una serie di considerazioni di carattere tecnico che permettono forse di gettare delle nuove luci sulla conduzione degli scontri militari nel bacino orientale del Mediterraneo allo scorcio del X secolo.

I trattati commerciali del 944² stipulati ufficialmente tra la cancelleria imperiale e la corte di Kiev avevano segnato l'entrata ufficiale dello stato russo nella *oikoumene bizantina*.³ Le relazioni fra i due stati, rafforzate dalla conversione della reggente Ol'ga al cristianesimo in occasione del suo viaggio a Costantinopoli (957), avevano garantito per un quarto di secolo almeno una situazione di chiara stabilità diplomatica, alla quale — oltre al rispetto dei trattati commerciali — si era aggiunto un consistente apporto militare da parte russa all'impero di Bisanzio.⁴

² Il resoconto dei trattati commerciali del 944 è riassunto con estrema chiarezza da I. Dujcev (*Rapporti economici tra Bisanzio e gli Slavi*, in „Medioevo bizantino-slavo“, Roma, 1965, p. 530—31).

³ Per le relazioni diplomatiche fra russi e bizantini nel corso del X secolo, in particolare per i motivi del viaggio della reggente Ol'ga a Costantinopoli cfr. G. G. Litavrin, *Russko-variant'skie svazi v seredine X veka*, in „Voprosy Istorii“, 6, 1986, p. 41—52; I. Sorlin, *Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle*, in „Cahiers du monde russe et soviétique“, 1961, p. 313—360.

⁴ Si ricordi infatti che nel corpo di spedizione organizzato dall'imperatore Niceforo Foca nel tentativo di riconquistare Creta (960—61) era presente una considerevole parte di truppe mercenarie inviate appositamente dai russi. Cfr. a questo proposito G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au Xe siècle. Nicéphore Phocas*, Parigi, 1980, p. 46—47.

Ma, verso la seconda metà degli anni '60 del secolo, una serie di elementi che sfuggirono al diretto controllo dell'impero provocarono la rottura del fragile equilibrio di pace e collaborazione fra Bisanzio e la corte di Kiev.

Il volontario aggravamento delle relazioni diplomatiche bizantine con l'impero bulgaro, reo quest'ultimo di occupare una regione di enorme importanza strategica (data la vicinanza alla capitale dell'impero e centro di una fitta rete di percorsi commerciali), ma soprattutto considerata da sempre „romana“ dall'impero di Costantinopoli, rappresentò l'inizio di una crisi che presto assunse dimensioni ben più vaste di quanto l'amministrazione imperiale avesse previsto. L'umiliante trattamento inferto dai bizantini ai delegati dello zar Pietro, recatisi nella capitale dell'impero con la richiesta di una serie di tributi loro dovuti e mai concessi,⁵ rappresentò il casus belli più efficace per scatenare un conflitto nella regione. L'impero bulgaro doveva essere messo in ginocchio nel più breve tempo possibile e, secondo la giusta interpretazione strategica di Niceforo Foca, l'improvvisa azione di due grossi eserciti (quello bizantino e quello russo), da sud e da nord rispettivamente, avrebbe potuto risolvere il problema in tempi estremamente brevi. Ma le cose non andarono esattamente per il verso giusto.

Secondo una prima direttiva, l'esercito russo si sarebbe dovuto muovere in sintonia con le disposizioni strategiche imperiali, rappresentando di fatto solamente l'ala settentrionale della forza d'invasione. Il trattato stipulato tra lo *cneaz* russo Svjatoslav e il patrizio greco Calocyrr rappresentante dell'imperatore bizantino aveva concretizzato il tutto dal punto di vista diplomatico: l'invasione da nord si doveva cioè risolvere in cambio di pagamenti cospicui e con l'obbligo che gli esserciti russi dovessero abbandonare i territori occupati appena risolta la campagna.⁶ Intanto le relazioni diplomatiche con il regno di Pietro erano state volontariamente interrotte.

Tutto sembrava procedere per il meglio nella pianificazione dell'aggressione militare, ma l'organizzazione della spedizione venne improvvisamente sconvolta da una serie di fattori imprevisti.

L'improvvisa degenerazione della situazione nelle province orientali indusse infatti l'amministrazione di Costantinopoli a spostare le attenzioni alla regione di Antiochia, sospendendo temporaneamente le azioni sul teatro balcanico. La città anatolica era infatti caduta nelle mani degli insorti e la riconquista della stessa divenne un fatto prioritario, tanto che Niceforo si vide costretto a trasferire parte dell'esercito di stanza in Tracia nella provincia orientale e a doversi affidare alle armi della diplomazia per poter risolvere in modo diverso il problema balcanico. Si trattava a questo punto di lasciare la responsabilità militare

⁵ Il governo bulgaro riceveva da parte di Costantinopoli una serie di tributi in cambio del controllo del confine settentrionale dell'impero contro le incursioni ungare e peceneghe. Per quanto riguarda più specificatamente i rapporti diplomatici bulgaro-bizantini cfr. S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra, 1930.

⁶ Leo Diaconus, *Historiae*, IV, 6 (Patr. Gr., CXVII, p. 752); I. Zonara, *Epistome Istoriarum*, Leipzig, 1871, IV, lib. XVI, cap. XXVII, 18—27.

nelle mani del foederato russo, non potendo più contare — almeno per il momento — sull'intervento diretto dell'esercito bizantino nei balcani.

Per l'impero di Constantinopoli un'aggressione indiretta per mano di foederati non era certo una novità,⁷ si trattava semplicemente di tenere impegnato l'esercito bulgaro fino alla risoluzione dei problemi orientali, quando cioè il grosso delle truppe bizantine si fosse reso nuovamente disponibile per una campagna nel teatro balcanico. Ma le cose non sarebbero state casi semplici come apparivano a prima vista.

I russi intanto non si fecero attendere. Il potente esercito varcò il confine dello Dnepr imboccando il basso corso del Danubio e come un'onda irrefrenabile i cavalieri della steppa si rovesciarono sulla fertile pianura danubiana demolendo le deboli difese del regno dello zar Pietro. Era un esercito poderoso⁸ costituito sostanzialmente da russi appoggiati da ausiliari peceneghi, khazari e ungari.

Così com'era tipico di tutti popoli della steppa e a garanzia della fulminea rapidità delle operazioni di avvicinamento, tutto l'esercito usava probabilmente spostarsi a cavallo, compresa la famosa fanteria variaga.⁹ E' pure probabile che nelle operazioni di aggressione delle „ottanta città“ danubiane citate dalla Cronaca di Kiev¹⁰ i russi avessero utilizzato le famose *monoxyles* di origine slava (imbarcazioni scavate in un solo tronco d'albero). Purtroppo però non possediamo alcuna fonte certa che possa garantire la conferma a tali ipotesi.¹¹

La subitanea aggressione da nord close di fato impreparato l'esercito dello zar Pietro radunato — com'è assai probabile — nella zona di sud del Danubio in attesa di un imminente attacco bizantino.

Nel tentativo di salvare la capitale del regno (Preslav) i bulgari tentarono di sbarrare in qualche modo la via ai russi appoggiandosi alla fortificazione di Dorostolon (l'odierna Silistra), punto fondamentale di

⁷ Si consideri come esempio (ma non è certo il solo) la pressione diplomatica operata dall'amministrazione di Giustiniano (551) sul popolo degli Utriguri affinché attaccassero alle spalle i Turchi Kutriguri che compivano razzie contro i possedimenti bizantini nei Balcani.

⁸ Le truppe russe, secondo l'opinione di Leone Diacono (*H.*, IV, 6) dovevano ammontare a circa 60.000 uomini, anche se il numero è senza dubbio esagerato. (G. Schlumberger sostiene a questo proposito che non dovessero essere più di diecimila, cifra che pare assai più probabile).

⁹ Per quanto riguarda la fanteria russa si veda a questo proposito lo scritto di A. Rambaud (*L'Empire grec au dixième siècle*, Paris, 1870) in cui si sostiene che i russi rappresentassero „... les premiers fantassin de l'Europe barbare“ (p. 388) e che fossero quindi le migliori truppe di fanteria pesante presenti tra le file bizantine („Ils n'avaient point l'arc et la zagaie des peuples qui combattent en fuyant; mais la forte lance, la hache d'armes, la glaive à deux tranchant, de ceux qui combattent à pied ferme“) (ibid.). Sebbene dunque i russi fossero una popolazione della steppa, le loro origini scandinave sono chiaramente identificabili in tale specializzazione militare.

¹⁰ *Cronaca dei tempi passati. Cronaca russa del secolo XII*, a cura di Italo Pia Sbriziolo, Torino, 1971, p. 37.

¹¹ Per ipotesi non sempre totalmente condivisibili su questa fase della campagna cfr. A. Certkov, *Opisanie vojni velikago knjazja Svjatoslava Igorevica protiv Bolgari i Grekovi*, Moskva, 1843, 187—444 e G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à fin du Xe siècle*, Jean Tzimisces, Basile II, Paris, 1925, p. 569.

controllo dell'ansa del Danubio. Ma anche qui la violenza e la rapidità degli attacchi fu tale che la città danubiana cadde nelle mani degli invasori dopo brevissimo tempo condannando la capitale balcanica a un'imminente conquista.

Nessuno dei più importanti centri nevralgici dell'ossatura difensiva e commerciale balcanica era stato risparmiato. Restava solo la capitale ancora virtualmente nelle mani dello zar, malato e trepidante nell'attesa dell'arrivo degli uomini del nord.¹² Poi, come in un terribile gioco mortale, i russi si fermarono.

Le formazioni in nostro possesso sono a questo punto confuse. Pare di capire che Svjatoslav avesse optato per una parziale ritirata dai territori invasi (non certo comunque per assolvere agli impegni presi con l'impero di Costantinopoli), mentre per la sempre più preoccupata amministrazione bizantina, che teneva sempre d'occhio l'evolversi della situazione militare nei balcani, vi era il rischio che lo *cneaz* delle steppe potesse diventare una pedina incontrollabile nello scenario già complesso e delicato dei Balcani. La posta in gioco, oltre alla sicurezza della Tracia, poteva essere il possibile blocco delle strade commerciali che tenevano legato l'impero di Bisanzio al Baltico e all'Europa nord-occidentale¹³ e questo non poteva che preoccupare sempre più il basileus di Costantinopoli inchiodato col suo esercito nelle province orientali dell'impero.

Il famosissimo passo, tramandato dalla Cronaca di Kiev su ciò che venne espresso dal regnante russo alla madre nel momento del suo temporaneo ritorno nella Rus', dimostra con chiarezza quanto la preoccupazione imperiale non fosse certo priva di fondamento: «Non mi alletta stare a Kiev, voglio vivere a Perejaslavec sul Danubio, lì è il cuore della terra mia, lì *confluiscono tutti i beni*: dalla Grecia oro, seta, vino e frutta di varia specie; dai Cechi e dagli Ugri argento e cavalli, dalla Rus' pellame e cera, miele e schiavi».¹⁴

¹² Come viene tramandato da Leone (*Hist.*, V, 2), proprio durante la prima invasione russa lo zar Pietro di Bulgaria fu colpito da un attacco di apoplessia a causa della tensione causata dalla violenza degli attacchi russi. Lo zar bulgaro morì, a causa di un altro attacco dello stesso male, nel gennaio del 969 (cfr. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, p. 186).

¹³ Si ricorda che le più importanti linee commerciali che collegavano Costantinopoli alle aree geografiche dell'Europa settentrionale erano sostanzialmente due: una linea con direzione nord-sud che collegava direttamente il Baltico alla capitale bizantina e che percorreva il corso dello Dnepr continuando lungo la sponda occidentale del Mar Nero fino alla capitale dell'impero; mentre l'altra grande arteria (la via Egnatia), questa volta lungo un percorso terrestre con direzione approssimativa nord-ovest-sud est, partiva da Singidunum, l'odierna Belgrado, per giungere a Costantinopoli toccando le città di Naissus (Nis), Serdica (Sofia), Filippopoli e Adrianopoli (cfr. D. Obolensky, *Il Commonwealth bizantino*, Bari, 1974, p. 9-36).

¹⁴ Cronaca, cit., p. 39 (il corsivo è nostro). Sebbene l'affinità fonetica abbia spinto alcuni a interpretare il nome slavo di Perejaslavec come il nome della città di Preslav, siamo dell'avviso che la Cronaca intenda piuttosto con tale nome la fortificazione danubiana di Dorostolon, vista soprattutto la lontananza della capitale bulgara dal corso del fiume balcanico.

Svjatoslav aveva infatti ben compreso quanto fosse importante mantenere le posizioni songuistate, anche a scapito di scatenare una guerra incontrollabile con l'impero di Costantinopoli.

L'errore diplomatico dell'imperatore aveva iniziato così, a mostrarsi in tutta la sua gravità, dato che un ritorno di Svjatoslav in terra bulgara sembrava imminente, mentre nulla intanto pareva accelerare il processo di pacificazione delle province orientali dell'impero.

Conscio ormai di aver di fronte una forte personalità non facilmente allettabile da promesse pecuniarie, Niceforo tentò ulteriormente la strada della diplomazia cercando di rovesciare le alleanze nei balcani. Nei periodi del temporaneo allontanamento del grosso dell'esercito russo dal territorio danubiano, l'apparato diplomatico bizantino si era messo in moto nel tentativo di combinare un matrimonio tra i giovani Basilio e Costantino con due principesse di sangue bulgaro, ma la proposta non aveva sortito l'esito sperato. Era impensabile a quel punto una possibile alleanza bulgaro-bizantina, che comunque non avrebbe risolto il problema rappresentato dalle evidenti mire di conquista del regnante russo. A nulla poi sarebbero valse ulteriori lusinghe o minacce allo *cneaz* delle steppe rigido ormai nelle sue ambizioni di conquista.

L'equilibrio era ormai così alterato che non c'era più tempo per ricorrere alle manovre della diplomazia: la guerra pareva ormai l'unica soluzione al problema.

Correva l'anno 6477 secondo la datazione russa, anno della morte della cristiana Ol'ga; il 969 secondo l'era cristiana, lo stesso in cui, nella notte tra il 10 e l'11 dicembre, il generale Giovanni Tzimisce prendeva il potere a Costantinopoli ai danni del suo predecessore Niceforo Foca.

Il ritorno di Svjatoslav in Bulgaria non si fece attendere. La caduta degli invasori del nord fu nuovamente così violenta e devastante da scuotere ancor più ciò che rimaneva dell'impero balcanico tormentato, dopo la morte di Pietro, da profondi contrasti politici interni.¹⁵ I combattimenti sotto le mura di Preslav furono violentissimi. I bulgari riuscirono a resistere per qualche tempo, poi la città cadde nelle mani dei russi.¹⁶

L'ondata di invasori si spinse questa volta molto più a sud, fino a Filippopoli, giungendo pericolosamente in prossimità dei confini del territorio bizantino.

Nel corso degli ultimi mesi del 969 gli emissari dell'imperatore si erano sforzati ancora una volta nel tentativo di risolvere la questione mediante l'arma diplomatica, riproponendo cioè a Svjatoslav la ritirata dal territorio invaso in cambio del pagamento pattuito con Niceforo Foca. Ma lo *cneaz* aveva risposto negativamente accampando richieste che l'impero non avrebbe mai osato accettare, succubo forse del patrizio Calocyr che sognava la corona d'imperatore.¹⁷

¹⁵ Cfr. Jirecek, *Geschichte*... cit., p. 187 e sgg

¹⁶ Cronaca cit., p. 40.

¹⁷ Leo, *Hist.* VI, 10.

Dalle lusinghe diplomatiche all'intervento militare diretto il passo fu quindi praticamente obbligato.

La condotta della guerra da parte delle truppe bizantine contro russi a partire da questo delicato momento potrebbe essere sostanzialmente divisa in due fasi separate: 1) la fase „preparatoria“ o di „contenimento“ condotta dalle truppe imperiali sotto il comando dei generali Barda Sclero e Giovanni Curcuas; e 2) una seconda fase, di diretta aggressione nei balcani, condotta personalmente dall'imperatore Giovanni Tzimisce.

Si cercherà di identificare l'evolversi di quei due momenti tentando di analizzare — sempre che le indicazioni delle fonti lo permettano — i sistemi tattici usati da entrambe le parti nella condotta della campagna, convinti come si è che gli insegnamenti che si possono trarre da un'analisi delle tecniche militari allo scorcio del X secolo possano in qualche modo rappresentare un contributo alla generale comprensione del periodo che nel bacino orientale del Mediterraneo va sotto il nome di „età d'oro“ dell'impero di Bisanzio.

Preparazione e contenimento: la battaglia di Arcadiopoli

La prima mossa politica del nuovo regnante fu quella di risolvere i problemi interni allo stato che, a causa dei risentimenti della potente famiglia dei Foca profondamente toccata dopo la morte violenta di Niceforo, rappresentavano un ulteriore ostacolo alla risoluzione delle tensioni nei balcani.¹⁸ La preparazione delle truppe da impiegare in Tracia in vista della campagna contro Svjatoslav non fu dunque coordinata direttamente dall'imperatore, ma venne affidata alla grande esperienza di due generali che si erano distinti nelle precedenti campagne in Asia minore e in Medio Oriente: il generale Barda Sclero e lo *stratopedarches* (prefetto) Pietro Foca. Nelle loro mani un esercito formidabile, costituito in maniera preponderante da reparti di cavalleria pesante fortemente armata.

E' necessario a questo proposito far riferimento al tentativo di Niceforo, qualche tempo prima della sua morte, di ampliare l'esercito puntando proprio sul rafforzamento dei reparti di cavalleria. In base alla XXII Novella legislativa di cui non è conosciuta la data, ma che si presume appartenga all'ultimo periodo del suo regno, si desume infatti un principio fondamentale in cui è possibile vedere con chiarezza quali fossero le intenzioni del sovrano relativamente al futuro della composizione dell'esercito. Come nota H. Grégoire commentando il contenuto della novella „il legislatore aumentò il valore minimo della proprietà inalienabili dei soldati da quattro a dodici libbre d'oro e si affermò che lo scopo di questa misura fosse quello di creare una nuova categoria di militari, quella dei cavalieri (οι χλιβαγοφοροι και επλωρι-

¹⁸ G. Ostrogorski, *Storia dell'impero bizantino*, Torino, 1968, p. 257.

χφοροι)¹⁹ Tali reparti di cavalleria pesante, che si sarebbero dimostrati fondamentali nella campagna di Tzimisce contro gli invasori venuti da nord, costituivano ormai il nerbo fondamentale dell'esercito bizantino.

Il duro addestramento dei reparti avvenne durante il periodo invernale, a cavallo cioè tra la fine di dicembre del 969 e i primi mesi del 970, mentre i movimenti dei russi e gli eventuali cambiamenti nella composizione del loro esercito venivano comunicati regolarmente da agenti infiltrati di là dal confine.²⁰ I reparti di Barda Sclero poterono quindi svernare in relativa tranquillità negli acquartieramenti di Adrianopoli. Piccoli contingenti di pattugliamento lungo la linea di confine sarebbero bastati infatti per comunicare in tempo il pericolo di un'imminente invasione.

Così come per la prima aggresione del territorio balcanico, è difficile farsi un'idea della composizione numerica dell'esercito russo pronto a scattare entro i confini imperiali, un'esercito misto, come si è detto, in cui erano presenti, come avanguardia alle famose truppe di fanteria, contingenti di cavalleria leggera pecenegha, ungara, khazara e bulgara (arruolata quest'ultima dopo la conquista del territorio balcanico). La difficoltà sta prima di tutto della consueta esagerazione delle fonti dell'epoca. Secondo Cedreno l'esercito russo doveva comprendere circa 300.000 uomini, cifra che difficilmente può essere considerata attendibile. Dobbiamo supporre infatti, seguendo le più moderate indicazioni di Leone Diacono, che le truppe russe non fossero costituite da più di 20.000—30.000 uomini a cui si opponevano i circa 12.000 bizantini di Barda Sclero. Un numero nel suo insieme comunque impressionante.²¹

Con l'invasione del territorio imperiale da parte delle avanguardie peceneghe l'arma diplomatica lasciò dunque spazio all'intervento militare diretto, in questo momento però, come si è detto, ancora di carattere prettamente „difensivo“.

Seguendo le avanguardie di cavalleria l'esercito variago si rovesciò come un'onda irrefrenabile entro i confini dell'impero. I contingenti di cavalleria imperiale in perlustrazione lungo i confini riportavano la presenza in forze dell'esercito russo in marcia verso sud. A prima vista pareva una situazione disperata, ma i generali bizantini non si persero d'animo. In breve l'esercito imperiale fu radunato, poi — in formazione di marcia — Barda Sclero ordinò una lenta ritirata in direzione della capitale. L'idea, anche se rischiosa, era quella di mettere in pratica una classica difesa elastica e l'unica direzione disponibile per la ritirata non poteva che essere verso levante, in direzione e a protezione quindi della capitale dell'impero.

¹⁹ H. Grégoire, *La dinastia armatoria e macedone, 842—1042*, in „Storia del Mondo Medievale“, III, Milano, 1978, p. 191.

²⁰ Leo, *Hist.*, VI, 12.

²¹ Leo, *Hist.*, VI, 11—12; Cedrenus, *Hist. Comp.*, col. 117 (P. G., vol. XXIII); La Cronaca di Kiev esagera in senso opposto: 100.000 bizantini contro 10.000 russi (cit., *ibid.*).

Giunto nelle vicinanze di Arcadiopoli, l'odierna città turca di Lüleburgaz, che dista non più di 100 miglia dalla rocca di Bisanzio, Barda diede ordine di fermarsi e di disporsi per il contrattacco. Proprio a sud della città la configurazione del terreno mostra oggi (con tutta probabilità non molto diversamente da 1000 anni or sono) l'inizio di una serie di dolci colline fitte di vegetazione tra le quali scorrono i torrenti affluenti del fiume Ergene.

L'esercito fu disposto in tre corpi distinti, due dei quali, all'ala sinistra e destra della formazione, dissimulavano la loro presenza tra la densa boscaglia delle colline. Non si trattava in questo caso di uno scontro campale secondo gli schemi abituali, ma della preparazione ad un contrattacco in grande stile, risoluzione propria di una classica „difesa elastica“. Lo scontro fu preceduto da una manovra tipicamente „orientale“,²² a quanto pare perfettamente integrata nel sistema tattico bizantino: un pungente attacco di un reparto di cavalleria comandato dall'ufficiale greco Giovanni Alakas e seguito direttamente dalla fuga precipitosa dello stesso con il fine di attirare le avanguardie peceneghe (cavalleria leggera) e il resto dell'esercito invasore verso la zona del contrattacco.

Le avanguardie di cavalleria leggera nemica che avevano seguito il veloce reparto bizantino in fuga caddero facilmente nella trappola impegnando appena le due ali dell'esercito greco che subito tornarono a celarsi tra la fitta vegetazione nell'attesa del resto dell'esercito di Svjatoslav.

I prigionieri rivelarono la disposizione dell'esercito russo. Difficilmente si può supporre che questi fossero disposti su un fronte molto ampio dato che stavano seguendo la finta ritirata bizantina tra le colline. Sta di fatto che la cavalleria leggera ungherica e i reparti di cavalieri bulgari (in due corpi distinti) erano probabilmente disposti di fronte al grosso della temibile fanteria russa, tentando di convergere verso il centro per l'allontanamento dell'avanguardia pecenega e nel tentativo forse di imboccare la valle verso cui si era diretto il rapido reparto bizantino in fuga. Nulla era chiaro in quel momento, forse solo i riflessi delle lucide armature bizantine lontano, nel profondo della valle.

L'improvviso impatto delle truppe bizantine contro i reparti leggeri bulgari e ungheresi fu fortissimo. La rapidità dell'attacco bizantino, che si spinse verso il centro della valle con estrema decisione, ruppe all'istante la coesione dei reparti equestri balcanici. Con la logica della disperazione i cavalieri ausiliari in ritirata si rovesciarono sui reparti sopraggiungenti proprio nel momento in cui il generale armeno ordinava alle due ali di attaccare dalle loro posizioni nascoste. Imbottigliato nella valle dalla manovra a tenaglia dei reparti disposti sulle colline l'esercito russo si trovò ben presto in estrema difficoltà non potendosi disporre in formazione di battaglia, per lo spazio limitato a sua disposi-

²² La tattica della ritirata strategica seguita da un'imboscata risolutrice era stata tipica della strategia orientale. Cfr. a questo proposito E. Darkó, *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, in „Byzantion“, 12, 1937, p. 135—36.

zione e soprattutto per la terribile confusione venutasi a creare con la rottura dei ranghi da parte dei reparti di cavalleria leggera.

Una rotta precipitosa verso occidente mise così fine allo scontro, ma soprattutto all'illusione dei russi di poter conquistare con grande facilità il cuore dell'impero bizantino.²³

Secondo le fonti greche i fatti che seguirono la battaglia di Arcadiopoli mostrano quanto l'azione tattica di Sclero avesse ottenuto il successo sperato. L'esercito russo abbandonò precipitosamente la Tracia e si ritirò di là dai monti Balcani in territorio bulgaro, mentre il generale bizantino col suo esercito si fermò ad Adrianopoli fino all'inverno successivo, sia pure nella relativa sicurezza che ben difficilmente si sarebbero potute presentare altre sorprese.

La rapida ritirata delle truppe russe ed alleate di là dal confine permise quindi ai bizantini di spostare le loro pressioni nuovamente sul piano diplomatico sfruttando i risultati della rapida vittoria. Furono stipulati degli accordi di pace o, per meglio dire, di „temporanea non aggressione“, che coincisero con un imprevisto aggravarsi della situazione interna allo stato.

Il 970 fu un anno difficile per l'impero. La rivolta di Barda Foca, autonominatosi basileus ad Antiochia, aveva rischiato di far crollare i piani di Tzimisce di intraprendere una definitiva e risolutrice campagna nel teatro danubiano. Il generale Barda Sclero fu richiamato con le sue truppe nella provincia orientale alleggerendo così le pressioni sul fronte bulgaro, mentre il comando dei pochi reparti rimasti nella regione venne affidato a Giovanni Curcuas, abile ufficiale che le fonti e le interpretazioni dei moderni dipingono tuttavia come un vecchio generale caduto nelle mollezze e nei vizi.²⁴

Non si vuole a questo proposito tentare una riabilitazione della figura di Giovanni Curcuas, il cui compito fondamentale sarebbe stato quello di riprendere l'assoluto controllo della Tracia, ma è indubbio che la sua presenza fosse in certo qual modo servita da deterrente a una nuova invasione russa in grande stile del territorio imperiale. Durante il corso del 970 è infatti noto dalle fonti che truppe russe e alleate riuscirono sì a penetrare in territorio imperiale, ma solamente allo scopo di razzare villaggi di confine e senza mostrare mai la capacità (o forse la volontà) di organizzare una spedizione militare delle dimensioni di quella che aveva osato spingersi fino alle mura di Arcadiopoli.

Durante tutto questo periodo, cioè dalla battaglia di Arcadiopoli al diretto intervento di Giovanni Tzimisce nella guerra contro i russi, la posizione bizantina rimase così profondamente legata a quella politica di „preparazione“ e „contenimento“ di cui si è parlato, politica che doveva in ogni modo preludere a un rovesciamento degli atteggiamenti

²³ Leo, *Hist.*, VI, 13.

²⁴ ἡς πρωτότυπῳ καὶ πότρου παρὰ τὸ εἶδος πολυαυτοῦ ἀπειρώς τε καὶ ἀμυδῶς κεχρημένους τοῖς πράγμασι (Leo, *Hist.* VII, 9, 17—9).

diplomatico-militari da parte dell'impero in seguito alla risoluzione di quei problemi interni che avevano scosso dal profondo la stabilità e l'integrità dello stato.

L'aggressione imperiale: La penetrazione dell'esercito bizantino nei Balcani

Intorno alla fine del mese di marzo del 971²⁵ la flotta bizantina, trecento navi da guerra secondo le notizie dei cronisti, molte delle quali imbarcavano i sifoni del terribile fuoco greco, lasciarono Costantinopoli sotto il comando del drongario Leone alla volta del delta del Danubio,²⁶ precedente di qualche tempo la partenza delle truppe di terra comandate personalmente dall'imperatore. Sarebbe stato un viaggio lungo ed estremamente rischioso senza la possibilità di contatto con le forze terrestri.

La consuetudine che garantiva il supporto logistico della flotta alle truppe di terra nei loro spostamenti non fu infatti questa volta considerata vitale. L'appoggio della marina all'esercito non si configurava quindi più secondo quello schema che aveva caratterizzato le campagne africane e italiane della „reconquista“ giustiniana e soprattutto le azioni militari di Costantino V Copronimo in terra danubiana due secoli più tardi. Per rimanere a queste ultime, dato che il teatro operativo era sostanzialmente il medesimo della campagna qui considerata, la flotta veniva infatti utilizzata in stretta cooperazione con le forze di terra, agendo sostanzialmente come semplice sistema di trasporto di reparti nei territori bagnati dal corso dell'Istro e come elemento di controllo delle rive in appoggio alle operazioni di „pacificazione“ dei reparti sbarcati.²⁷ Nella pianificazione della campagna danubiana di Giovanni Tzimisce invece lo scopo primario della marina militare era quello di rappresentare il braccio settentrionale della totale forza d'invasione, operando contemporaneamente un controllo pressoché assoluto su tutto il basso corso del Danubio. Era questa dunque una novità consuetudini strategiche bizantine.

²⁵ Le analisi che seguiranno faranno riferimento alle notizie desunte dalle cronache di Leone Diacono e Cedreno. Per quanto riguarda la cronologia della campagna si è tenuto conto del fondamentale contributo di F. Dölger (*Die Chronologie des Grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, in „Byz. Zeit.“, XXXII, 1932, p. 275—90) e i completamenti proposti da H. Grégoire (*La dernière campagne de Jean Tzimiskès contre les Russes*, in „Byz.“, XII, 1937, p. 267—76).

²⁶ Così come fa notare Guillard (*Etudes de Titulature et de Prosopographie Byzantines*, in „Byz. Zeit.“, XLIV, 1951, p. 218) non bisogna confondere il drongario Leone, colui che aveva riportato la flotta al suo antico splendore e che ora la comandava nella campagna contro i russi, con un suo omonimo drongario dell'isola di Chio.

²⁷ Non si può a questo proposito non considerare sorprendenti le affinità di tali operazioni con quelle compiute a partire dal giugno del 1967 dalla *Moblie Riverine Force* (MRF) americana lungo la „zona speciale“ di Rung Sat nel delta del Mekong. Per quello che riguarda invece le campagne di Costantino V cfr. R. Busetto, *La flotta bizantina nelle campagne contro i bulgari condotte dall'imperatore Costantino V*, in „Revue Roumaine d'Histoire“, XXXI, 3—1, p. 323—330.

La partenza della flotta fu seguita immediatamente dal trasferimento dei comandi militari ad Adrianopoli in cui le truppe di Tzimisce si unirono ai contingenti comandati dal generale Giovanni Curcuas.

Durante la prima metà di aprile l'imperatore, al comando di un forte esercito,²⁸ rompendo qualsiasi trattato di temporanea non aggressione, varcò il confine settentrionale in direzione nord con le truppe d'élite di cavalleria di sua recente creazione (gli „Immortali“) poste in avanguardia. Il suo movimento fu estremamente rapido. L'inesistente presenza russa lungo il cammino e probabilmente il fatto di aver seguito una strada alquanto agevole attraverso la catena dei monti Balcani permise alle truppe imperiali di raggiungere la città di Preslav in poco più di una settimana.²⁹

Non è semplice supporre quale fosse stata l'esatta direttrice presa da Tzimisce. Probabilmente egli seguì il fiume Tundza verso nord fino a Jambol, poi con una lieve flessione verso nord-est giunse nei pressi dell'attuale città di Karnobat ai piedi del versante meridionale dei piccoli Balcani. Sebbene secondo le interpretazioni di alcuni³⁰ il valico, preso dalle truppe bizantine non potesse essere altro che quello a nord della città di Kotel, siamo dell'avviso che più probabilmente, proprio per evitare il passaggio attraverso vie molto elevate tra i monti,³¹ l'esercito greco avesse seguito piuttosto una direzione parallela all'attuale strada che conduce a Preslav costeggiando la Luda e la Golema Kamcija e passando non lontano dall'odierna cittadina bulgara di Smjadovo. Proprio per le dimensioni dell'esercito tale strada doveva quindi essere estremamente agevole, il che potrebbe rafforzare l'ipotesi che proprio attraverso tale direttrice fosse vivo all'epoca un passaggio di tipo commerciale di una certa importanza che unisse direttamente i territori imperiali con l'ansa del Danubio.

L'esercito era seguito dalle numerosissime impedimenta sotto l'alto comando del *parakiomenos* Basilio che, vedremo, oltre al supporto logistico alle truppe, garantiva il trasporto di un gran numero di macchine d'assedio e da lancio. Secondo le indicazioni tali impedimenta viaggiavano alla distanza approssimativa di un giorno di marcia dalle avanguardie.

La battaglia per il controllo della capitale bulgara, che avrebbe permesso ai bizantini di dominare il centro nevralgico dell'amministrazione

²⁸ E' difficile farsi un'idea precisa del numero delle truppe bizantine sotto il comando di Tzimisce. Secondo Leone Diacono l'esercito era composto da 15.000 fanti e 12.000 cavalieri, cifra senza dubbio spropositata soprattutto nei rapporti tra le due armi (*Hist.*, VIII). Zonara e Cedreno ridimensionano il numero totale a circa un terzo (*Zon. Ann.*, XVII, 211; *Cedr. Hist. Comp.*, 393).

²⁹ C'è da notare che lo spostamento dell'esercito doveva tener conto delle impedimenta che, sebbene si muovessero in modo pressoché autonomo dai resto delle truppe, dovevano comunque seguire la strada che fosse più agevole possibile.

³⁰ cfr. G. Schlumberger, *L'épopée byzantine...* cit., p. 325.

³¹ Il passo di Kotel si trova a circa 740 metri d'altezza, mentre il più importante al momento attuale (il passo Vărbiski) si trova addirittura a 890 metri dal livello del mare. Tali altezze dovevano quindi rappresentare un ostacolo che, sebbene non insormontabile, avrebbe comunque rallentato non poco il movimento delle truppe.

politica dell'impero balcanico, avrebbe rappresentato una sorta di prova generale per la condotta tattica che sarebbe stata utilizzata poi nei due più importanti scontri ai piedi della città di Dorostolon (la reale chiave strategica per il controllo dei balcani orientali) e che avrebbe segnato l'ultima fase della guerra contro Svjatoslav di Kiev.

Già in questa prima fase è quindi possibile notare quanto la perizia bizantina non si limitasse alla pur assai complessa capacità nel pilotare a proprio vantaggio le relazioni internazionali mediante un'accurata preparazione diplomatica, ma che tale abilità fosse presente anche là ove la necessità di intervenire con il supporto del complesso apparato militare si fosse dimostrata indispensabile.

La battaglia di Preslav

Tzimisce percorse dunque con le sue truppe in colonne serrate i circa duecento chilometri di strade di montagna che separavano Adrianopoli da Preslav in un periodo di tempo estremamente breve. Giunto in prossimità della capitale si collocò con il suo stato maggiore su una posizione elevata in modo da aver di fronte la città e i suoi dintorni, poi dispose l'esercito sul campo.

E' probabile che anche questa volta l'esercito fosse diviso in tre corpi distinti: il grosso dei reparti di fanteria catafratta in centro, appoggiati sui fianchi da due possenti ali di cavalleria.

Il presidio russo, accampato con ogni probabilità ai piedi della città balcanica, venne aggredito al suono improvviso di trombe e tamburi.³² In attesa dell'imminente carica bizantina l'immediata reazione russa fu di carattere difensivo; all'atto dello scontro la fanteria imperiale si trovò così immediatamente in seria difficoltà a causa della efficace disposizione a „cuneo“³³ dei variaghi. Dopo l'inutile tentativo di frammentare lo schieramento avversario con un'unica potente carica la fanteria bizantina si ricompose in buon ordine in attesa a sua volta della carica russa. Sulle ali intanto i reparti di cavalleria tentavano vicendevolmente di infastidire i fianchi degli schieramenti nemici. Solo l'élite bizantina, un po' più da lontano, osservava l'evolversi della situazione nell'attesa di entrare in lizza al minimo comando dell'imperatore.

Per lungo tempo gli assalti intermittenti di una parte e dell'altra alternarono le possibilità di vittoria poi, dopo lunghe ore di tensione, venne l'ordine tanto atteso dagli Immortali. Sfondando da sinistra lo schieramento avversario con un'unica possente carica i cavalieri dalle armature dorate ottennero la fuga precipitosa delle truppe comandate

³² „... ἀγαλάξειν τε τὰ κύμβαλα καὶ τὰ τύμπαυα παταγεῖν“ (Leo, *Hist.*, VIII, 4).

³³ La disposizione a cuneo di un grande numero di soldati era una consuetudine già presente nei trattati sull'arte militare di epoca tardo-romana (cfr. Vegetius, *De re militaris*, III, XVII e segg.) e veniva regolarmente utilizzata dalle popolazioni del nord. Cfr. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte vom Gallienus bis zum Beginn der byzantinische Themenverfassung*, Berlin, 1920. Per ulteriori ipotesi si veda più avanti.

da Svengel (il terzo tra i russi dopo Svjatoslav)³⁴ verso le mura della capitale. Fu questa la fine dello scontro.

Il campo bizantino venne allestito non lontano dalla città a distanza di sicurezza dalle mura, mentre le impedimenta di Basilio si aggregavano al grosso dell'esercito.

Calata la notte, secondo Cedreno,³⁵ parte delle truppe asserragliate nella città tentò di uscire cercando una via di scampo verso nord nel tentativo di ricongiungersi con il grosso dell'esercito di Svjatoslav, ma i russi furono battuti in una seconda battaglia campale (che forse fu poco più di una semplice schermaglia) nei dintorni della capitale balcanica.

All'alba del giorno successivo, dopo aver disposto le innumerevoli macchine da guerra sui fianchi dell'esercito schierato di fronte alla città, Tzimisce ordinò l'attacco a distanza. Non si sa perfettamente quando tempo sia durata questa prima fase (forse non più di qualche ora), ma nel momento in cui Tzimisce si accorse che la copertura delle mura da parte dei russi stava venendo meno, diede ordine di appoggiare le scale alla fortificazione. Secondo il resoconto delle fonti l'assedio si risolse in brevissimo tempo e con un ritmo quasi sfrenato. I greci, oltrepassato il muro di cinta abbastanza agevolmente, aprirono immediatamente le porte della città e l'esercito poté riverarsi nelle strade della capitale bulgara come fiume in piena.

Il migliore corpo di fanteria dell'epoca non diede però prova di grande coordinazione all'interno di Preslav. Secondo i cronisti infatti,³⁶ più che condurre un combattimento corpo a corpo lungo le strade cittadine, i russi si lanciarono invece in una fuga disperata verso la fortificazione lignea interna (l'ἀσλή) entro la quale si barricarono.³⁷ I tentativi di sfondare l'unica porta d'accesso apparvero subito vani, finché i greci non decisero di risolvere il problema ricorrendo al più drastico dei sistemi, dando cioè fuoco alla costruzione. L'incendio si propagò rapidamente e con estrema violenza costringendo i sopravvissuti a una sortita in massa.

Ben pochi sopravvissero all'ecatombe che seguì. Solo Svengel con pochi altri, riuscito a scampare al terribile incendio e alla mischia con i soldati bizantini, riuscì a lasciare la città approfittando del momentaneo caos e a dirigersi con le truppe rimaste verso nord alla volta della fortificazione di Dorostolon. Là, lungo il largo fiume danubiano, il grosso dell'esercito russo stava in attesa sotto l'alto comando del principe variago.

³⁴ „ Σφέγκελος ὁ τρίτῳ ἔχῳ τιμῇ παρὰ Σκδυαῖς μετὰ λε Σφευδοσυλάβου " (Leo, *Hist.*, VIII, 5).

³⁵ Cedr., *H. C.*, P. G. Vol. II, 394, I russi uscirono in forze dalla città almeno sei volte durante tutto il corso dell'assedio.

³⁶ Leo, *Hist.*, VIII, 5.

³⁷ Tale comportamento non era determinato certo da viltà. Tutto lascia invece intuire che l'assoluta „superiorità“ della fanteria russa non fosse dovuta alla particolare prestanza fisica o al coraggio dei singoli, ma ad una organizzazione tattica rigida ed estremamente articolata e che desse pochissima iniziativa individuale ai singoli combattenti. Si vedano comunque più oltre le conclusioni relative al problema.

Messo in rotta il presidio russo di Preslav i bizantini si presentarono al figlio dello zar (tenuto prigioniero dai russi nella città balcanica appena conquistata) in qualità di „liberatori“ della Bulgaria dal giogo variago, anche se — come ben si sa — il motivo della presenza dell'esercito imperiale a Preslav era ben altro. Il giorno seguente infatti l'imperatore-soldato si affrettò a ribattezzare la capitale balcanica con il nome di Iohannopolis in proprio onore. Veniva sottolineata con ciò in modo chiaro e definitivo la volontà di suggellare la riconquista imperiale di quel territorio che da sempre era considerato parte a tutti gli effetti dell'impero di Bisanzio e che fino a quel momento era stata occupata indebitamente da un popolo invasore.

Era di nuovo l'ora delle pressioni diplomatiche. L'ultimatum raggiunse Svatoslav per mezzo dei pochi prigionieri sopravvissuti al massacro di Preslav. L'evacuazione immediata del territorio danubiano avrebbe garantito allo *cneaz* e alle sue truppe di evitare un massacro indiscriminato, mentre le notizie più recenti davano i soldati di Costantinopoli in rapida marcia in direzione nord verso l'ansa del Danubio.

Ma, ancora una volta, i russi risposero all'ultimatum con un nuovo diniego, mentre un altro fatto peggiorava ulteriormente la già grave situazione.

Come probabilmente era avvenuto durante lo sposamento verso Preslav, l'esercito imperiale marciava a una certa distanza da un'avanguardia di cavalleria che aveva il compito di intercettare eventuali pattuglie nemiche lungo la strada, oltre ad agire come rapido schermo protettivo ai movimenti delle truppe imperiali. Teodoro di Mistea (l'ufficiale bizantino che comandava tale avanguardia) e parte dei trecento cavalieri ai suoi ordini, caddero in un'imboscata lungo la strada che conduceva alla fortificazione danubiana. La resistenza fu lunga ed eroica, ma alla fine il numero preponderante di russi ebbe la meglio e nessuno dei cavalieri bizantini fu risparmiato. Anzi, l'accanimento sui resti mortali dei cavalieri di Tzimisce rese ancor più odiosa l'azione.

Anche se questa era la terribile realtà della guerra, presto l'esercito di Svjatoslav sarebbe stato punito per l'impertinenza dimostrata.

La prima battaglia di Dorostolon

Con le notizie che erano giunte da Preslav e dalle città passate volontariamente sotto il controllo greco, le diserzioni bulgare avevano iniziato a destare preoccupazione tra le file russe, soprattutto per la composizione delle ali di cavalleria leggera ausiliaria. Sebbene la sistematica e radicale risoluzione del problema da parte delle autorità militari variaghe³⁶ avesse ottenuto qualche risultato, tale preoccupazione si riflesse probabilmente sulla stessa disposizione delle truppe sul campo. Sotto le mura della città danubiana, come un grande ammasso

³⁶ Secondo Leone (*Hist.*, VIII, 9) più di 300 bulgari furono decapitati perché sospettati di simpatie improvvisate per l'impero di Costantinopoli.

multicolore di uomini, ferro e cavalli, l'esercito di Svjatoslav attendeva l'arrivo delle truppe imperiali.

Sui due fianchi dello schieramento la cavalleria balcanica era posta di fronte a peceneghi e ungari che avevano il doppio compito di intervenire in caso di sfondamento delle linee bulgare e soprattutto come sistema per prevenire che queste ultime si rifiutassero di combattere. La fanteria russa era schierata invece in una grossa falange che manteneva — probabilmente a livello di reparto — la consueta disposizione difensiva a „delta“.

L'esercito dell'imperatore arrivato nei pressi della città si spiegò anch'esso secondo uno schema simile, con i reparti di cavalleria posti sui due lati dello schieramento, un numero imprecisato di unità di frombolieri e arcieri in retroguardia, mentre al centro i catafratti fronteggiavano la temibile fanteria delle steppe. Le impedimenta e le macchine da guerra non erano probabilmente ancor giunte dato che, nella disposizione di questo primo scontro, le fonti non citano affatto i reparti sotto il comando di Basilio.

I bizantini aprirono le ostilità con le due ali di cavalleria che si lanciarono sui fianchi della compagine russa tentando probabilmente di comprimere la larghezza dello schieramento avversario. E' probabile che i reparti di arcieri e frombolieri avessero contemporaneamente il compito di tenere a distanza le ali di cavalleria ausiliaria, più vulnerabili delle truppe di fanteria variaga protette dai grandi scudi e che, con un continuo lancio di dardi e pietre, permettessero alla cavalleria bizantina di stringere con una discreta sicurezza i due lati dello schieramento di fanteria nemica.

Da parte loro le pressioni della cavalleria avevano come scopo primario quello di agevolare gli assalti della fanteria che si trovava pur sempre di fronte i più temibili fanti dell'epoca; nell'esercito bizantino l'intesa cavalleria-fanteria doveva senz'altro essere assai stretta. Proprio a questo proposito G. Schlumberger fa notare (citando il cronista armeno Stefano Acoch'ig)³⁹ che durante la battaglia una momentanea crisi di coesione della cavalleria bizantina fu risolta con il vitale appoggio di un corpo scelto di fanteria armena (i Salari) che permise allo schieramento greco di mantenere la compattezza dei ranghi tale da riuscire a proseguire lo scontro senza troppe difficoltà.

Fino all'intervento delle forze d'élite condotte direttamente dall'imperatore, le sorti dello scontro rimasero a lungo indecise. L'alternanza delle cariche si susseguì regolare poi, commè in un'identica ripetizione di ciò che era avvenuto sotto le mura di Preslav, lo sfondamento del fianco dello schieramento russo ad opera dell'élite di cavalleria imperiale fece sbandare definitivamente l'esercito variago che ruppe i ranghi e si riversò lungo la pianura di Dorostolon in direzione della città.

Ebbe così fine il più importante di una lunga serie di scontri campali che, sotto le mura della fortificazione danubiana, avrebbe caratterizzato l'ultima parte della campagna di Tzimisce in terra balcanica.

³⁹ G. Schlumberger, *L'épopée byzantine...* cit., p. 115; Stefano Acoch'ig di Daron, *Histoire naturelle*, ed. tradotta dall'armeno, Paris, 1883.

La fase di logoramento. L'assedio e le sortite dei russi

Dal momento della ritirata all'interno delle mura di Dorostolon da parte dei russi ha inizio la fase d'assedio, interrotta dalle sporadiche uscite degli assediati in campo aperto approfittando per lo più dell'oscurità della notte. La durata della fase, che culminerà con la definitiva disfatta delle truppe di Svjatoslav e che chiude la campagna bizantina contro i russi in terra danubiana, fu della durata di circa due mesi.

Le fortificazioni campali furono approntate non lontano dalla città; Leone ci dice che fu scelta una posizione elevata, pianeggiante, direttamente di fronte a Dorostolon, una posizione che ricordava in certo qual modo quella del campo bizantino non lontano dalle mura della capitale balcanica qualche settimana prima. Il forte, dalla pianta quadrata o rettangolare, era circondato da un profondo fossato delimitato da un terrapieno sul quale erano infissi pali acuminati e scudi di protezione. Ma questo campo non era il solo. Cedreno ci conferma che ne esistevano senza dubbio almeno altri due, disposti rispettivamente a est e a ovest della città.⁴⁰

L'attuazione di un blocco pressoché totale di tutte le vie di comunicazione terrestri fu predisposto immediatamente. L'unico lato scoperto era ancora quello verso settentrione e cioè lungo il corso del Danubio. La flotta del drongario Leone infatti era in sensibile ritardo, ma la navigazione lungo l'itinerario fluviale non doveva essere stata certo agevole, sia per le difficoltà causate dalla possibile intercettazione di reparti russi lungo le rive, sia per i problemi provocati dalle truppe nemiche che controllavano le fortificazioni poste lungo il delta e il basso corso del Danubio. Inoltre, la presenza delle *monoxyles* russe lungo il corso del fiume, anche se scongiurata dall'impiego devastante del fuoco greco, doveva essere stata senz'altro costante durante tutta la fase di avvicinamento. In breve comunque la ferrea tenaglia si sarebbe chiusa intorno a Svjatoslav e alle sue truppe asserragliate nella fortificazione danubiana. Era solo questione di tempo.

Immediatamente prima dell'arrivo del drongario Leone si ebbe tuttavia la prima sortita delle truppe arroccate nella città. Agendo con la complicità delle tenebre due reparti di cavalleria attaccarono contemporaneamente le posizioni bizantine disposte a est e a ovest della città e comandate rispettivamente dallo stratopedarches Pietro Foca e dal generale Barda Sclero.⁴¹ Per lunghe ore le truppe bizantine furono impegnate dai russi, ma senza risultati di rilievo.

Nei giorni successivi le sortite si intensificarono, sfruttando in particolare l'unico lato ancora scarsamente controllato dai bizantini, il lato cioè direttamente lungo il corso del fiume. Poi verso nord, in una tersa mattina di maggio e come segno che l'ultimo atto della tragedia stava per compiersi, le dromone del drongario Leone apparvero alte sull'orizzonte. In seguito all'arrivo delle unità della marina da guerra,

⁴⁰ Cfr. Cedr. H. C., P. G., vol. II, 400—401

⁴¹ Il prefetto (*stratopedarches*) Pietro si trovava al comando delle truppe dei temi di Tracia e Macedonia a oriente della città, mentre dal lato opposto Barda Sclero bloccava la porta occidentale con le sue truppe dei temi orientali.

che si disposero in posizione falcata di fronte alla fortificazione danubiana, il blocco della città divenne ancor più serrato.

Durante il giorno la città era bersagliata di continuo dalle macchine da guerra bizantine che agivano sotto il diretto comando del generale Giovanni Curcuas, unitamente ai lanci continui di materiale incendiario dai sifoni prodieri delle unità del drongario Leone. A tutto ciò i russi rispondevano con improvvise sortite notturne dalle porte cittadine, sortite che mantenevano i greci in continuo stato d'allarme.

Durante queste uscite si ebbero perdite importanti da entrambe le parti. Il generale Icmor (il secondo ufficiale più alto in grado dopo Svjatoslav) cadde in un duello con un cavaliere saraceno che faceva parte dell'élite degli Immortali, mentre il generale russo Svenald venne ucciso da un soldato bizantino; anche se il crollo morale del reparto sotto il suo comando fu sensibile,⁴² non furono però abbandonati i ranghi fino alla definitiva dispersione da parte dei reparti di cavalleria imperiali che impedirono ai russi la ricostituzione in formazione di battaglia e che obbligarono i variaghi a un rapido rientro tra le mura cittadine.⁴³

Da parte bizantina invece l'anziano generale Giovanni Curcuas venne ucciso in un tentativo da parte dei russi di mettere fine all'incessante martellamento causato dalle macchine da guerra da lui direttamente coordinate.

Due mesi circa di assedio avevano provato entrambe le parti in modo durissimo. Ormai non c'era più tempo da perdere, era giunta l'ora di risolvere definitivamente la questione con un ultimo e decisivo scontro campale, mentre tra i lugubri lamenti notturni delle cerimonie funebri dei russi, alte si levavano le grida delle sentinelle di guardia agli accampamenti imperiali.

L'ultimo scontro sul campo. La capitolazione dei russi

L'ultimo scontro, che segnò anche la definitiva sconfitta dell'esercito di Svjatoslav, viene descritto dai cronisti come il tentativo del principe variago e delle sue truppe di misurarsi sul campo in un ultimo, disperato confronto con l'esercito di Giovanni Tzimisce, ma soprattutto per liberarsi dalla ferrea morsa che ancora lo costringeva tra le mura della città danubiana ormai giunta all'esaurimento totale di qualsiasi scorta alimentare. Si trattò questa volta ben più di una semplice sortita, dato che tutte le truppe di Svjatoslav presero parte allo scontro.

⁴² È importante notare il fatto che, sebbene la morte di un comandante come Svenald potesse rappresentare un dramma da punto di vista del proseguimento della battaglia, la coesione e l'apparente disciplina dei reparti russi si dimostrarono invece estremamente solide.

⁴³ Si noti ulteriormente quanto il costante utilizzo della medesima tecnica da entrambe le parti non possa che dimostrare quanto la codificazione tattica degli scontri campali fosse all'epoca eccezionalmente rigida e quanto poco, nella generale prospettiva operativa, fosse permesso ai comandanti delle due parti di agire secondo l'istinto e l'improvvisazione.

L'uscita di tutti gli uomini disponibili⁴⁴ dalla roccaforte fu seguita dalla disposizione diretta da parte dello *cneaz* di richiudere le porte della città affinché le proprie truppe combattessero fino alla morte sapendo di non poter più contare sulla illusoria protezione offerta dalle mura cittadine. Questa volta non si trattò di uno scontro notturno; i russi uscirono infatti durante il giorno, nel pieno sole della torrida estate danubiana. Era la calda mattina del 22 luglio del 971.

Quasi fossero in tacito accordo Svjatoslav e Giovanni disposero i potenti eserciti uno di fronte all'altro. Solo i distaccamenti bizantini sotto il comando di Barda Sclero e Pietro coprivano le ali dell'esercito imperiale. Non pare che i russi fossero appoggiati da cavalleria ausiliaria.⁴⁵

Il primo assalto alle truppe bizantine venne sferrato dai variaghi in formazione a colonne serrate o, almeno, secondo una disposizione che all'atto della carica portasse tutta la forza d'urto a concentrarsi in un punto ben preciso.⁴⁶

Era l'inizio di una lunga battaglia tra reparti di fanteria. L'impeto dell'assalto, oltre al sole cocente che creava enormi problemi alle truppe imperiali coperte dalle pesanti armature, venne assorbito con difficoltà dai bizantini. Le continue ed intermittenti avanzate dei russi si protassero per ore interminabili, poi i due schieramenti, nel loro lento spostamento frutto di continue manovre di aggressione e ricomposizione difensiva, si trovano nei pressi delle mura cittadine su un terreno rotto, nettamente sfavorevole ai possibili movimenti dei reparti di cavalleria. Era un brutto momento per l'esercito dell'imperatore. Il tutto poteva ormai essere deciso solo dalla temibile fanteria delle steppe, senz'altro superiore per qualità ai fanti dell'impero appoggiati fino a quel momento moralmente e materialmente dall'azione continua di disturbo della cavalleria imperiale che tuttavia era venuta improvvisamente meno. L'eredità di un millenario passato militare non poteva infrangersi contro l'impertinenza di un *foederato* per uno stupido errore di valutazione tattica. Facendo leva sulla disciplina delle truppe e sfruntando con tutta probabilità le incontenibili avanzate della fanteria variaga che andavano viepiù intensificandosi, l'esercito greco riuscì a indietreggiare, fermo nei ranghi, fino a raggiungere una zona favorevole agli assalti di cavalleria. Dopo lunghe ore di combattimento, in cui l'improbabile apparizione di San Teodoro Stratilite mette in luce il livello di sfinimento e disidratazione dei soldati bizantini imprigionati nelle scomode corazze, tutto doveva ancora essere deciso.⁴⁷

⁴⁴ E' interessante notare quanto viene trasmesso da Cedreno sulla presenza di donne tra le file dei russi (*H. C.*, P. G., vol. II, 406).

⁴⁵ Cfr. A. Certkov, *Opisanie vojni* . . ., cit., p. 284 e sgg.

⁴⁶ In base a quanto si dirà più oltre tale assalto può trovare riscontro in un'eventuale generale disposizione in formazione a „delta“ di tutta la fanteria russa, non più quindi solamente a livello di reparto. Ciò potrebbe (ma solo in parte) confermare l'ipotesi della disposizione franco-alamanna a Casilino studiata da A. Pertusi (*Ordinamenti militari dei bizantini*, in „Sett. Studi sull'alto medioevo“ XV, Spoleto, 1968, p. 651).

⁴⁷ Cedr., *H. C.*, P. G., vol. II, 411.

L'intervento degli Immortali, splendenti nelle loro armature dorate e liberi ormai di poter manovrare nel migliore dei modi i loro possenti cavalli, di concerto con i reparti equestri di Barda Sclero e con la fanteria catafratta, abbattendosi come un maglio sullo schieramento nemico, mise fine a uno scontro che aveva causato enormi perdite da entrambe le parti. Anche in questo caso dunque le manovre bizantine e russe nel corso della battaglia avevano manteuto la codificazione che era stata tipica degli scontri precedenti.

La rotta dell'esercito variago fu totale. Pressata da tutti i lati da una stretta mortale l'armata dello *cneaz* si diresse verso il corso del fiume. Là solo poche *monoxyles* attendevano gli sconfitti, per gli altri la sorte non sarebbe stata così generosa.

Le trattative di pace stipulate tra l'imperatore vincitore e lo *cneaz* sconfitto ma non umiliato (Svjatoslav, accettato nuovamente come *foederato* dell'impero, venne ucciso durante il suo ritorno in Russia da un'imboscata pecenega) spostarono quindi nuovamente le pressioni sul piano diplomatico. Sebbene la risoluzione del problema balcanico da parte di Giovanni Tzimisce fosse stata conseguita con l'uso della forza, il fragile equilibrio su cui poggiava la politica bizantina nei Balcani era stato nuovamente ristabilito.

I risultati della campagna non possono che essere considerati una vittoria tattica e strategica dell'Imperatore soldato. Il territorio danubiano era nuovamente e saldamente nelle mani imperiali, mentre la minaccia russa si era trasformata in un freno ai ben più inquietanti pericoli che sembravano affacciarsi sullo scacchiere settentrionale, con le tribù della steppa che dovevano assolutamente esser tenute lontane dalle ambite e tentatrici ricchezze dell'impero di Costantinopoli.

Cosa si può dunque rilevare dall'atteggiamento tattico mostrato da entrambe le parti durante tale campagna? E quali possono essere le conclusioni a cui sembrano portare i fatti d'arme culminati nel corso della torrida estate del 971?

Oltre agli evidenti risultati (di carattere soprattutto strategico) determinati dalla vittoria sul campo, si possono intravedere con precisione tutte le caratteristiche che rappresentavano — per la parte greca — il risultato di quella serie di consuetudini organizzative dell'apparato militare che avevano trovato una diretta origine nelle riforme operate durante il regno dell'imperatore Eraclio quasi tre secoli prima. L'esercito era nel suo insieme composto da una serie di reparti provenienti da temi differenti, unitamente a truppe mercenarie estremamente ben integrate nel sistema organizzativo di base, il tutto sotto il controllo e la direzione di abili comandanti dotati di grande esperienza militare.⁴⁸

La programmata evoluzione delle manovre sul campo allo scopo di smembrare l'unità dei reparti nemici, in una sarabanda sempre uguale di schemi di avvicinamento e di aggressione, mostra chiara-

⁴⁸ Cfr. nota 41.

mente — nella cristallizzazione di un sistema che per il momento poteva apparire quasi perfetto (ma cosa in effetti non era cristallizzato e perfetto in quella felice età aurea all'interno della formalissima società bizantina?) — quanta importanza fosse attribuita alle strette relazioni che legavano fra loro reparti militari dalle differenti caratteristiche operative, relazioni che rappresentavano senza dubbio il risultato più efficace di elaborati sistemi di comando e controllo.

Gli evidenti elementi tattici di origine orientale nella conduzione delle operazioni militari (quali la manovra messa in atto da Barda Sclero⁴⁹ alle porte di Adrianopoli e basata sostanzialmente sulla rapidità dei reparti di cavalleria sfruttando le condizioni del terreno, unitamente al probabile utilizzo di truppe di arcieri a cavallo come valido sostegno alle manovre delle falangi di fanteria), così come le abili evoluzioni sul campo ereditate dallo splendido passato militare romano, mostrano quanto le codificazioni bizantine nell'arte della guerra fossero giunte al loro culmine e, probabilmente, alle loro estreme conseguenze.

Ciò che pare più interessante da notare è tuttavia l'atteggiamento tattico mostrato dai russi sul campo, un atteggiamento tutt'altro che scomposto e disordinato quale si potrebbe essere indotti a immaginare.

Dato che le fonti non sono assolutamente chiare nella descrizione delle consuetudini tattiche dei guerrieri del nord, è solo possibile tentare di proporre delle ipotesi, suffragate tuttavia dal fatto che quella russa era senz'altro, allo scorcio del X secolo, una comunità guerriera di notevole tradizione (lo dimostrano gli impieghi della fanteria mercenaria nelle file greche fin dal secolo precedente) e dalle consuetudini belliche senza dubbio estremamente raffinate. Ma l'organica conduzione di un intero esercito era certamente una cosa assai più complessa. Il problema del comando viene immediatamente alla luce se si considera lo svolgimento dell'ultimo combattimento ai piedi della fortificazione danubiana.

Come si è detto la disciplina ferrea dei reparti variaghi poteva temporaneamente mettere in secondo piano il problema morale causato dalla perdita di un comandante anche molto alto in grado, ciò a dimostrare che le manovre tattiche dei reparti venivano probabilmente ripetute come un copione sempre uguale e ormai profondamente assimilato dalle singole unità. Questo è forse uno dei motivi dell'ingenuità dimostrata dai reparti russi nei confronti della trappola bizantina mirante ad attirarli verso posizioni più favorevoli alle manovre della cavalleria nel corso dell'ultimo scontro. Ed è probabile che la responsabilità non possa essere imputata solamente a incapacità di comando dei quadri. E' presumibile invece che al momento dello scontro le capacità di comando dei generali variaghi fossero seriamente limitate e che queste non avessero un'efficacia tale da garantire un controllo

⁴⁹ Manovra che sembra essenzialmente identica nelle sue linee generali a quella messa in atto dall'imperatore Eraclio contro le truppe del generale persiano Shahrbaraz durante la prima spedizione bizantina del 622—623 in Cappadocia e nel Ponto (cfr. E. Darkó, *Influences touraniennes*... cit.).

capillare dei reparti per poterli fermare con grande facilità nelle loro veloci e violentissime avanzate. Si può infatti pensare a questo proposito che la più probabile tattica russa fosse quella costituita da una serie di violenti assalti intermittenti di corpi di fanteria separati fra loro, seguiti da una veloce ricomposizione in formazione di difesa a „delta“ nell'attesa di eventuali contrattacchi nemici sfruttando la posizione conquistata con l'irresistibile avanzata, mentre i reparti di cavalleria ausiliaria (sempre che questi fossero presenti) disturbavano le ali dello schieramento avversario. Il tutto avveniva, come si è detto, seguendo uno schema di manovra che poco lasciava all'iniziativa personale dei comandanti e che si sviluppava invece in modo sempre sostanzialmente identico a se stesso, indissolubilmente legato all'intreccio generale in cui le diverse unità si muovevano di concerto tra loro garantendo effetti finali assai efficaci.

Altro problema è la famosa disposizione a „cuneo“ o a „delta“ di cui si è parlato e che finora rimane oscura nelle sue particolari applicazioni, anche se appare regolarmente in tutti gli scontri con i popoli del nord.

Tradizione che risale come notizia alle invasioni dei Cimbri e dei Teutoni, la disposizione falangitica germanica (gran profondità a scapito di un minimo fronte) doveva senz'altro aver subito delle modificazioni di rilievo durante il corso dell'alto medioevo. Le fonti non sono chiare e nulla contribuiscono ad esempio a far capire con precisione se la consuetudine russa fosse quella di schierarsi in un unico delta o se i delta fossero diversi. Se ci dovessimo attenere alle notizie di Leone Diacono (che cita spesso „diversi“ delta nello schieramento variago) potremmo supporre che la disposizione russa seguisse uno schema simile a quello della linea a „denti di sega“ che viene illustrata nel trattato militare di Vegezio (opera che probabilmente lo stesso Leone ben conosceva).

Ma in cosa risiedeva — tatticamente parlando — l'efficacia di una tale disposizione? Dal punto di vista difensivo lo schieramento a „denti di sega“ garantiva una efficace protezione della grossa falange da qualsiasi eventuale assalto frontale, in quanto il fronte avversario veniva frammentato in parti che ne sbriciolavano la compattezza e che venivano ad essere inglobate in altrettante „tenaglie“ tattiche. La compattezza dei ranghi veniva invece mantenuta in caso di aggressione di reparti mobili di cavalleria, utilizzando probabilmente le lance come valid o sistema di copertura.⁵⁰

Tutto ciò trova riscontro nelle operazioni tattiche bizantine in cui l'unico modo per creare una scomposizione nelle file russe era quello di impegnare le linee frontalmente tramite brevi e fulminee schermaglie (per non cadere nella trappola delle tenaglie) operando contemporaneamente un assalto da fianco e da tergo mediante l'uso della caval-

⁵⁰ Probabilmente i bizantini non utilizzarono mai in modo diretto tutte le proprie truppe in attacchi frontali contro i russi schierati in formazione difensiva. Le aggressioni allo schieramento russo dei reparti di fanteria imperiale partivano con tutta probabilità sempre e solo dopo che, con violente e profonde puntate sui fianchi, la cavalleria avesse scompaginato almeno in parte la coesione variaga.

leria corazzata relativamente immune alle picche dei difensori. Non era stato inventato nulla in effetti, dato che la vulnerabilità della falange (o della disposizione genericamente falangitica) sui fianchi — in particolare il destro — era stata una delle cause del tramonto della falange macedone.

Per quello che riguarda le capacità offensive si è invece ipotizzato più sopra che i russi attaccassero ad ondate separate (un reparto dopo l'altro) con estrema violenza, ricomponendosi poi in schieramento a delta dopo ogni carica. Come si è detto parte delle truppe, oltre alle scuri da guerra a doppio taglio, possedeva lance atte a proteggersi dalle cariche di cavalleria. Scudi di notevoli dimensioni erano inoltre presenti, elementi che possedevano una grande efficacia difensiva contro i nugoli di frecce e che, opportunamente usati, potevano soprattutto garantire un devastante „effetto ariete“ sullo schieramento avversario.⁵¹

E' interessante notare quali logiche trasformazioni il delta potesse subire all'atto della carica. Si considererà a questo proposito un unico „delta“, sia che questo facesse parte di uno schieramento a „denti di sega“, sia che rappresentasse la disposizione dell'esercito nella sua totalità (cosa assai meno probabile).

L'angolo acuto era rivolto allo schieramento avversario dato che l'idea doveva essere quella, all'atto della carica, di disporsi automaticamente in formazione in colonna aumentando quindi eccezionalmente le possibilità di sfondamento della linea avversaria. Se le ipotesi sono realistiche si spiegherebbe così la necessità di avere un delta „vuoto al centro“ così come è stato più volte notato.⁵²

Una serie di cariche portate in diversi punti dello schieramento avversario non potevano quindi che creare grossi problemi alla compattezza dello stesso. La difficoltà non nascosta dai cronisti dimostrata dai greci nel tentativo di opporsi validamente alla fanteria russa nell'atto dello scontro, convaliderebbe quindi l'ipotesi che la tattica messa in atto dalle truppe di Svjatoslav seguisse schemi ben precisi ai fini della fratturazione dello schieramento avversario e che non si risolvesse affatto in disordinate e veloci cariche di fanteria come a lungo si è pensato.

Le profonde modificazioni che venivano ad operarsi sullo schieramento russo, sia in fase offensiva che nella „statica“ della difesa, mostrano così una fluidità tattica che altrimenti poteva essere garantita solo con una disposizione in „ordine sparso“, ma, come ben si può capire, totalmente impossibile da controllare in eserciti di grandi dimensioni.

Tutto ciò rappresentava perciò il risultato di una grande capacità di coesione a livello dei differenti reparti, della presenza di capaci uf-

⁵¹ Anche qui i riferimenti all'antichità classica non possono che essere evidenti. Il cosiddetto *othismos aspidon* (spinta dell'ariete) citato da Tucidide (*Hist.* 4, 96) era infatti una spinta operata dalle falangi utilizzando gli scudi come ariete (oltre al consueto armamento offensivo da punta che le caratterizzava).

⁵² cfr. A. Pertusi, *Ordinamenti militari...* cit., pp. 631—700.

ficiali comandanti e, soprattutto, di quel durissimo addestramento e di quella ferrea disciplina di corpo che avevano eletto la fanteria variaga a migliore tra tutte in questo scorcio di millennio.

Gli eredi dell'impero di Roma erano dunque riusciti ancora una volta ad avere la meglio su truppe di „barbari“ che dimostravano ormai di avere competenze tecnico militari di notevole spessore, ma che non possedevano certo quella visione d'insieme dei problemi politico-stategici che solo il peso di una millenaria tradizione poteva nel suo insieme garantire. Fu questo forse il motivo fondamentale che stette alla base della sconfitta dello *cneaz* e del suo forte esercito. Osare tanto nei confronti dell'Impero romano d'oriente era un rischio che non si poteva correre, neppure da chi poteva vantarsi di possedere le migliori truppe di fanteria dell'epoca.

L'impero di Costantinopoli sarebbe certo caduto nella polvere e avrebbe subito umilianti sconfitte, ma per esso quel momento non era ancora venuto.

RICCARDO BUSETTO

CONSIDERAȚII ASUPRA UNOR BISERICI MEDIEVALE CU PLAN CENTRAL DIN TRANSILVANIA

Prin abordarea unui asemenea subiect legat de problematica destul de controversată, uneori confuză, dar și interesantă a edificiilor de cult cu plan central din Transilvania și Banat, noi nu ne propunem — aici, și cu această ocazie — să găsim răspunsuri și lămuriri la toate aspectele pe care această temă de discuție le implică. Modesta noastră contribuție dorește doar, să adune la un loc toate acele informații și păreri, cunoscute sau mai puțin cunoscute, despre istoria acestor tipuri și variante de biserici cu plan central. Aceste construcții reprezintă o categorie aparte și distinctă, în peisajul arhitecturii medievale cu caracter religios din Transilvania și Banat.

Neglijată din diverse motive — mai ales de istoricii de artă — problematica celor câteva variante de biserici cu plan central care mai există încă în peisajul arhitecturii ardeleni, sau a unora descoperite — de cele mai multe ori întâmplător — de șantierele arheologice, rămâne și pe mai departe o interesantă temă de studiu pentru cercetarea românească. Subiectul a fost sumar amintit și dezbătut doar într-o mai veche dar valoroasă sinteză de istoria artei¹, precum și în câteva studii și articole ori rapoarte de cercetare arheologică, împrăștiate toate prin câteva periodice de specialitate.

În arta creștină a edificiilor de cult, alături de alte planuri, toate caracterizate prin dezvoltarea longitudinală, se întâlnește destul de frecvent și planul central în care accentul arhitectonic cade pe spațiul din mijloc. Ambele planuri au o îndepărtată origine paleo-creștină, uneori chiar păgână, fiind inspirate de cele mai multe ori din tradiția arhitecturii romane².

Primele monumente creștine de cult mai importante, datează din epoca împăratului Constantin cel Mare. Cele mai multe dintre ele derivă din planul vechilor bazilici romane. Bazilica este modelul pe care creștinismul oriental, uneori și cel occidental, îl adoptă la început pentru lăcașurile de rugăciune³. Dacă creștinii își găsiseră în tradiția arhitecturii romane tipul bazilical pentru bisericile unde se celebrau slujbele euharistice, ei aveau în schimb nevoie și de edificii pentru anumite ceremonii comemorative, care se desfășurau în locuri marcate de un eveniment important din istoria sfântă, sau acolo unde se

¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, Buc., 1959, p. 88—89.

² M. Alpatov, *Istoria artei*, I, Buc., 1962, u. 219; M. Pacaut, J. Rossiaud, *Epoca romană*, Buc., 1982, p. 130.

³ G. Opreșcu, *Manual de istoria artei. Evul Mediu*, Buc., 1985, p. 142.

aflau mormintele ori relicvele unor martiri⁴. Bisericile cu plan central de formă rotundă sau poligonală, erau ridicate mai ales deasupra criptelor martirilor care muriseră apărând noua credință, sau deasupra mormintelor unor monarhi care-i acordaseră ocrotire (capele dinastice). Planul rotund corespundea perfect unei cripte aflate în centru, în care se depuneau osemintele⁵. Monumentele funerare din antichitatea păgână, cum sunt de exemplu mausoleele ridicate de Caecilia Metella și Hadrian la Roma, sau acela al lui Dioclețian în palatul său de la Split, au furnizat modelele acestor așa numite martyria⁶. Tipul de biserică cu plan central își face apariția în arhitectura ecleziastică, având inițial un rol subordonat. De obicei bisericile de tip bazilical erau ridicate în vederea reunirii credincioșilor pentru a asculta slujba religioasă, iar bisericile cu plan central aveau menirea să servească de clădiri funerare, iar în vremurile de mai târziu și ca baptisterii⁷.

La locul Sfântului Mormânt de la Ierusalim, la o dată pe care unii o situează sub domnia lui Constantin, s-a construit în jurul grotei unde fusese depus trupul lui Hristos, la vest de bazilica ridicată de același împărat, o rotundă căreia i s-a spus Anastasis, adică Învieirea. La Betleen, Constantin a ridicat la răsărit de o bazilică cu cinci nave și legat de ea — deasupra locului Nașterii — un octogon, al cărui rol comemorativ era comparabil cu acela al rotondei de la Sfântul Mormânt. În anul 327, după victoria din Răsărit asupra lui Licinius, Constantin a construit la Antiohia, în apropierea palatului imperial, o biserică octogonală care cinstea concordia restabilită în Imperiu, grație victoriei reputate asupra rivalului său⁸. Replici ale acestor adevărate prototipuri s-au răspândit apoi în tot cuprinsul Imperiului bizantin, ca și în Italia și mai apoi în imperiul european al lui Carol cel Mare⁹.

O importantă biserică care imita modelul de mult dispărutului octogon din Antiohia, este biserica San Vitale din Ravenna ridicată înainte de anul 547, grație dărnicii pe care Iustinian a acordat-o locuitorilor acestui oraș¹⁰. San Vitale este principalul model din care s-a inspirat Odo din Metz, constructorul capelei palatine din Aachen, ridicată la comanda împăratului Carol cel Mare. Acesta dorea ca edificiul să-i servească pentru relicvele adunate de prin Orient, și mai târziu ca loc de înmormântare. Terminată în anul 805, găzduind din 814 și mormântul împăratului, biserica a fost devastată de normanzi la sfârșitul secolului al IX-lea¹¹ (fig. 1).

⁴ C. Delvoye, *Arta bizantină*, 1, Buc., 1976, p. 74.

⁵ M. Alpatov, *op. cit.*, p. 219.

⁶ C. Delvoye, *op. cit.*, p. 74; L. Bréhier, *Civilizația bizantină*, Buc., 1994, p. 205—206.

⁷ V. Vătășianu, *Istoria artei europene*, I, Buc., 1967, p. 50; G. Oprescu, *op. cit.*, p. 144—145.

⁸ C. Delvoye, *op. cit.*, p. 75—76.

⁹ V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică în Panonia medievală*, Buc., 1996, p. 11.

¹⁰ Idem, *Istoria artei europene*, p. 56.

¹¹ G. Oprescu, *op. cit.*, p. 102—104; G. Duby, *Arta și societatea (980—1420)*, Buc., 1987, p. 66.

Influența bisericii de la Sfântul Mormânt din Ierusalim, precum și a altor edificii creștine de cult din Orient, au constituit modele importante pentru arhitectura bisericilor de tip central din Europa sudică și occidentală în secolele VI—XI. Chiar și capela imperială de la Aachen a constituit la rândul ei, din secolul al IX-lea, un model pentru multe alte biserici cu plan central construite în spațiul European occidental¹².

Stilul romanic a preluat planul bisericilor de tip central din arhitectura preromanică și l-a perpetuat, sub diferite forme, în Europa centrală și răsăriteană; în această zonă (Bavaria, Austria, Cehia, Slovacia, Polonia și Transilvania) predomină edificiile mici de tip rotundă, simplă sau polilobă. Nu toate aceste biserici sunt însă construite în perioada epocii romanice; cele atribuite sfârșitului primului mileniu sunt dificil de încadrat cronologic, iar datarea celor din secolele XI—XII nu este încă suficient lămurită. Abia rotundele mai târzii, date cu ajutorul unor forme arhitectonice și decorative — în cazul în care ele apar — pot fi încadrate cronologic în secolul al XIII-lea¹³. Pentru multe din aceste edificii mici cu plan central, originea lor este explicată prin influențele directe venite de la sud, din spațiul lumii bizantine¹⁴.

Problema de a ști de care arie de civilizație se leagă aceste biserici (inclusiv cele din Transilvania), credem că are o mai mică importanță, ținând seama de faptul că în secolele IX—XI, acest tip de monument era deopotrivă întâlnit atât în Apus cât și în Orient¹⁵. Apariția cea mai frecventă a rotundelor în spațiul central-european, zonă locuită și de slavi, este semnificativă, fiind legată, credem, și de creștinarea lor¹⁶.

În arhitectura creștină din Europa centrală și răsăriteană, perioada romanicii a manifestat o predilecție pentru acest tip de mici biserici cu plan central. Recrudescența modelului a fost atât de puternică și evidentă, încât trebuie să admitem manifestarea unui nou factor care a stat la baza numeroaselor inițiative constructive. Un posibil răspuns la această întrebare ar fi animația cruciadelor, precum și influența unor realități orientale (biserica de la Sf. Mormânt) asupra participanților la aceste acțiuni expediționare¹⁷.

O problemă principală care a fost pusă și dezbătută în literatura de specialitate, a fost aceea a destinației pe care au avut-o în vechime aceste tipuri de biserici în spațiul Europei centrale și răsăritene. Majoritatea acestor biserici sunt capele nobiliare în cadrul unor curți

¹² J. Martens, *Quelques édifices religieux a plan central découvertes récemment en Belgique*, în „Genava”, XI, 1963, p. 153—157.

¹³ V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică...*, p. 111; Idem, *Istoria artei europene*, p. 253.

¹⁴ Gervers-Molnár Vera, *A kézépkori magyarország rotundái*, Budapesta, 1972, p. 45—53.

¹⁵ R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400—1400)*, Buc., 1976, p. 109.

¹⁶ A. Merhautova-Livorova, *Einfache mitteleuropäische Rundkirchen*, Praga, 1970, p. 54—55.

¹⁷ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 89.

sau a unor cetăți amplasate în puncte strategice, prin care se glorifica nu numai biserica în sine, dar și întemeietorul (ctitorul) care adesea după moarte este înhumat în interiorul bisericii. Începând din secolele XII—XIII, se vor ridica și biserici parohiale sătești cu un astfel de plan. În multe cazuri, unele edificii au avut rol de capele cimiteriale (karnere), altele fiind considerate drept baptisterii¹⁸. Avându-se în vedere atenția specială pe care comunitățile creștine o acordau în evul mediu cultului moaștelor și al sfinților, unele dintre aceste biserici au fost considerate drept clădiri păstrătoare a unor astfel de reliceve sfinte¹⁹ (fig. 2).

În cele ce urmează, vom lua în discuție problematica unor biserici de tip central (în variante diferite de plan) din Transilvania și Banat, atât a unora care au existat până nu demult (Pelisor), sau a altora care mai sunt încă în picioare (Geoagiu de Jos, Gurasada, Odorhei), cât și a celor dispărute dar care au fost descoperite cu ocazia unor cercetări arheologice (Alba Iulia, Cluj-Mănăstur, Ilidia, Orăștie). Fiecare monument din cele amintite (mai puțin cel de la Orăștie), va face obiectul unei discuții separate.

Biserica de la Alba Iulia

Înainte de efectuarea cercetărilor arheologice²⁰ ocazionate de lucrările de restaurare la actuala Catedrală romano-catolică ce poartă hramul „Sf. Mihail“, majoritatea specialiștilor în istoria artei — atunci când luau în discuție istoria vechilor biserici din Alba Iulia — se prevalau în mod special de lucrările celor doi mari cunoscători ai artei și arhitecturii medievale est-central-europene, profesorii Virgil Vătășianu²¹ și Entz Géza²².

La începutul secolului nostru, actuala Catedrală romano-catolică a fost supusă unor lucrări de restaurare, coordonate până în anul 1917 de arhitectul Istvan Möller. Cu această ocazie, sub pardoseala de atunci a bisericii, au fost descoperite temeliile a două construcții cu caracter religios care au precedat actuala biserică; este vorba de o bazilică romanică trinavată și o construcție cu plan circular de tip rotundă (fig. 3). V. Vătășianu credea că bazilica romanică ar fi opera primei jumătăți a secolului al XII-lea, iar rotunda alipită — inadventent — de zidul sudic al bazilicii inițiale, era un baptisteriu contemporan cu ea, și ca atare, databil la fel. Pentru E. Géza, bazilica și rotunda-baptisteriu (în

¹⁸ Idem, *Arhitectura și sculptura romanică...*, p. 111—114; A. Merhautova-Livorova, *op. cit.*, p. 54—55; Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 26—32.

¹⁹ J. Mertens, *op. cit.*, p. 156.

²⁰ Cercetări începute în luna august 1968 din însărcinarea DMI și sistate în cursul anului 1977. Din august 1972, coordonarea lucrărilor de cercetare arheologică au fost asigurate de regretatul arheolog Radu Heitel.

²¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*

²² Entz Géza, *A Gyulafehérvári székesegyház*, Budapesta, 1958.

iegătură cu datarea căreia formulează unele rezerve), sunt monumente eclesiastice edificate în cursul secolului al XI-lea²³.

Cercetările arheologice mai recente²⁴, au reușit să lămurească ceva mai bine situația monumentelor eclesiastice deja cunoscute sau descoperite cu această ocazie. În primul rând, în imediata vecinătate și spre vest de actuala catedrală a fost descoperită o primă bazilică (numită de atunci Catedrala IA), incomplet cercetată și dezafectată după părerea celui care a dezvelit-o, încă înaintea de sfârșitul secolului al XI-lea. Având o absidă semicirculară și o navă dreptunghiulară lungă de 14 m, ea se datează cândva în prima jumătate a secolului al XI-lea, cu mult mai probabil după anul 1018, data care marchează începuturile primei organizări bisericești în regatul arpadian²⁵. A doua biserică cercetată, bazilica trinavată cu absidă semicirculară de sub actuala Catedrală (numită Catedrala IB), are începuturile dateate în a doua parte a secolului al XI-lea, eventual chiar în timpul domniei regelui Ladislau cel Sfânt (1077—1095). Atunci se crede că s-a consolidat definitiv la Alba Iulia scaunul unui episcopat catolic (amintit în izvoare la începutul secolului al XII-lea), a cărui biserică această bazilică probabil a fost²⁶.

Ajunși în acest punct, apare de acum obligatorie introducerea în discuție a problemei celui de-al treilea monument cunoscut în Alba Iulia. Este vorba de un monument religios, mai demult scos la iveală (odată cu Catedrala IB) și cunoscut în literatura de specialitate sub numele de „rotunda-baptisteriu”²⁷ (fig. 4). Edificiul, de mici dimensiuni, cu plan circular atât în exterior cât și în interior, este prevăzut la est cu o absidă semicirculară, fiind construit din piatră brută legată cu mortar hidrofili foarte rezistent²⁸.

Descoperită odată cu Catedrala IB, dar datorită faptului că părea să fi fost direct lipită de zidurile ei sudice, rotunda a fost socotită tot mereu contemporană cu aceasta, având rol de baptisteriu²⁹. O altă ipoteză argumentată și vehiculată destul de des prin literatura de specialitate, susține că edificiul are la temelie un turn roman cilindric având zidăria în opus quadratum; ulterior acesta a fost restaurat, fiind completată cu un alt fel de zidărie partea superioară a elevației, ridi-

²³ R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968—1977)* — I, în „SCIVA”, 36, 3, 1985, p. 215—217.

²⁴ Supra nota 20. Rezultatele acestor cercetări au fost publicate de către autorul lor în mai multe periodice de specialitate (R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, în „RRHA”, 2, 1972, p. 139—160; Idem, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen* — II (im Zusammenhang mit der Zeitlichen Bestimmung der ältesten „Rotunda Ecclesie” Rumäniens und der Kathedrale I in Alba Iulia), în „RRHA”, 1, 1975, p. 3—10; Idem, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia*, în „Muzeul Național”, II, 1975, p. 333—351; Idem, *Principalele rezultate...*, I, p. 215—231; *Ibidem*, II, în „SCIVA”, 37, 3, 1986, p. 233—248).

²⁵ Idem, *Contribuții...*, p. 346.

²⁶ Idem, *Archäologische Beiträge zu den romanischen...*, p. 150.

²⁷ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 22.

²⁸ Idem, *Studii de artă veche românească și universală*, Buc., 1987, p. 9.

²⁹ R. Heitel, *Contribuții...*, p. 347.

cându-se totodată și o absidă semicirculară la est. Comparându-se materialul de construcție utilizat la încăperea circulară (piatra brută cu mortar hidrofîl rezistent) cu cel folosit la absidă (piatră brută mai mărunță cu mortar alb și friabil), s-au putut totuși evidenția anumite diferențe de conținut între cele două compartimente ale lăcașului³⁰. Totuși, în urma ultimelor cercetări — ocazie cu care s-a revenit asupra studiilor de parament și de structură a zidăriei, a analizei mortarelor, a reconstituirilor planimetrice la scară, totul fiind apoi coroborat cu rezultatele investigației arheologice — s-a dovedit că rotonda este anterioară momentului deschiderii șantierului Catedralei IB (a doua jumătate a secolului al XI-lea)³¹.

Orizontul de cultură căreia îi poate aparține această rotondă, pare a se lega, fie de un centru politic autohton³² premaghiar, fie mai curând — și această ultimă ipoteză este împărtășită și de noi — de o formațiune prestatală dinainte de anul 1000, în care conducători români și șefi militari maghiari mai îndepărtați de Panonia, vor fi colaborat în spiritul unei autonomii locale ce s-a opus o vreme expansiunii organizate a regatului maghiar în timpul lui Ștefan I. La susținerea acestei ipoteze ne ajută izvoarele documentare cunoscute, precum și datele obținute pe cale arheologică, care nu permit legarea rotondei în mod direct de existența așezării autohtone din secolul al IX-lea și de la începutul secolului al X-lea³³.

Acceptând aceste lucruri, am putea atribui rotonda aceluia Gyula, despre care izvoarele istorice relatează că în anul 953 a fost creștinat la Constantinopol, întorcându-se apoi de acolo împreună cu un episcop grec care se numea Ierotei. Unii istorici susțin chiar ipoteza că prin venirea lui Ierotei în Transilvania, aici a luat ființă o episcopie maghiară dependentă de Bizanț³⁴. În continuarea acestei presupuse desfășurări a lucrurilor, nu este prea hazardată o altă ipoteză că, revenind din Constantinopol la mijlocul secolului al X-lea, acel Gyula al izvoarelor bizantine v-a fi ridicat la Alba Iulia, acolo unde înclinăm a-l plasa, cu sfatul și ajutorul „episcopului” său de neam grecesc, o biserică ce avea — precum ilustrele exemple ce le putuse vedea în capîla bazileilor — un asemenea plan central³⁵.

³⁰ V. Vătășianu, *Studii de artă...*, p. 9; V. Moga, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului*, Buc., 1987, p. 79; *Artă creștină în România*, 2 (sec. VII—XIII), Buc., 1981, p. 106.

³¹ R. Heitel, *Contribuții...*, p. 348; Axa est-vest a rotondei este deviată cu câteva grade spre nord față de axa Catedralei IB, indicând și ea, alături de alte elemente, succesiunea în timp a celor două edificii, respectiv întâietatea rotondei (Idem, *Arheologia continuității și problema ecleziilor bizantine de pe valea Mureșului*, în „Îndrumător pastoral”, III, Alba Iulia, 1979, p. 110—112).

³² K. Horedt, *Voevodatul de la Alba Iulia — Bălgard*, în „SCIV”, V, 3—4, p. 304 și urm.

³³ R. Heitel, *Contribuții...*, p. 350; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 108—109.

³⁴ I. Rămureanu, *Începuturile creștinării ungarilor în credința ortodoxă a răsaritului*, „Studii Teologice”, seria II, IX, 1—2, 1957, p. 27—27; Ștefan Pascu, *Voevodatul Transilvaniei*, 1, Cluj, 1971, p. 66—74; R. Heitel, *Contribuții...*, p. 249—350.

³⁵ G. Moravcsik, *Byzantium an the Maghyars*, Budapesta, 1970, p. 107—108; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 147, nota 55.

Problema de a ști de care arie de civilizație se leagă rotonda, este în ultimă instanță de o mai mică importanță, ținând seama de faptul că în secolele IX—XI și chiar după aceea, acest tip de monument ecleziastic era deopotrivă întâlnit atât în Europa, cât și în Orient. Frecvența deosebită în această perioadă a rotondelor (inclusiv de acest tip) duce cu gândul, desigur, la o legătură a rotondei de la Alba Iulia (încadrată cronologic probabil după mijlocul secolului al X-lea) în primul rând cu lumea Europei centrale și est-centrale, unde astfel de biserici aveau la început rolul de capele princiare, regale (dinastice) și nobiliare, iar mai târziu și de biserici cimiteriale și parohiale³⁶. Numeroasele și strânsele legături la toate nivelele, ale aceleiași lumi — inclusiv a spațiului transilvănean — cu Imperiul bizantin, cu Constantinopolul, unde monumente de plan asemănător existau încă din secolul al IV-lea, fac plauzibilă ipoteza adoptării unui asemenea plan arhitectonic de tip central și ca o urmare a unor influențe venite de aici. Posibilitatea existenței la Alba Iulia a unei capele feudale cu plan central — poate și cu funcție baptismală în condițiile implicate de trecerea la creștinism în secolul al X-lea, a unor maghiari și autohtoni păgâni, sau de preschimbările confesionale determinate mai apoi, în secolul al XI-lea, de victoria catolicismului — nu poate să nu fie raportată din punct de vedere istoric la evoluția acelui nucleu politic, presupus a fi fost centrul de reședință a acelor Gyula menționați de izvoarele documentare ale timpului³⁷.

Biserica de la Cluj-Mănăstur

Între anii 1970 și 1982, reluate apoi din nou în 1995, în complexul medieval cunoscut de la Cluj-Mănăstur, au avut loc mai multe campanii de cercetări arheologice³⁸. Pe lângă o serie de urme și vestigii descoperite aparținând epocii medievale (complexe de locuire, fortificații de pământ și lemn apoi de piatră, un vast cimitir), o notă aparte o reprezintă dezvelirea substrucțiilor unor vechi lăcașuri de cult, ridicate de către călugării ordinului benedictin ce au fost așezați aici de către regele Ladislau I al Ungariei³⁹.

³⁶ *Ibidem*, p. 109; Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 32—37; Rotonda de la Alba Iulia își găsește analogii de plan cu rotondele de la Veszprem, Sárospatak, Stare Mesto, Praga, Cracovia etc., precum și în Transilvania la Geoagiu de Jos și Crăstie.

³⁷ *Ibidem*, p. 45—53; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 109—110.

³⁸ Cercetările arheologice au fost coordonate de la începutul lor de către Petre Iambor și Ștefan Matei de la Muzeul Național de Istorie din Cluj.

³⁹ Bibliografia cercetărilor și a descoperirilor arheologice este următoarea: P. Iambor, Șt. Matei, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăstur*, în „AIAC”, XVII, 1975, p. 291—304; Idem, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX—XIV)*, în „AMN”, XVI, 1979, p. 599—620; P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur*, în „AMN”, XVIII, 1981, p. 129—150; P. Iambor, Șt. Matei, *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur*, în „AMN”, XX, 1983, p. 131—146.

Cercetările întreprinse începând din anul 1975 la nord de actuala biserică, au scos la lumină temeliile unor construcții ce au putut să dovedească existența în acest loc, a unor foste edificii bisericesti dispărute. În primul rând trebuie să luăm în discuție descoperirea la o adâncime de 2,60—2,65 m, a unor temelii de fundații care au o dispunere pe relația est-vest. Autorii cercetării presupun că fosta clădire ce se ridica deasupra acestor fundații, putea fi o biserică de tip bazilical⁴⁰. Nivelul de construcție a acestor ziduri a fost străpuns de groapa unui mormânt (M9), care avea ca și inventar funerar un inel de tâmplă cu un capăt în formă de „S” și o monedă de argint emisă de regele Bela al III-lea al Ungariei (1172—1196). Primele înmormântări în cimitirul medieval de la Cluj-Mănăstur încep în vremea regelui Ladislau I (1077—1095), lucru dovedit pe cale arheologică. În concluzie, ridicarea construcției pe temeliile în discuție avusese loc înainte de sfârșitul secolului al XII-lea, dar nu mai devreme de începutul lui sau de sfârșitul secolului al XI-lea, imediat după așezarea călugărilor benedictini⁴¹.

Aceste fundații au fost străpunse și înlăturate pe alocuri, de săparea șanțului de fundație al unei biserici cu plan circular în exterior și hexalob în interior (fig. 5). Fundația rotondei adâncită până la 2,45 m, este construită din piatră brută înecată în mortar. Pe o mică porțiune s-a păstrat sociul de bază simplu profilat, precum și primul rând de pietre al paramentului clădit din blocuri făcute. Într-o a doua fază de construcție, probabil în urma unor dezechilibre sau stricăciuni suferite la un moment dat, s-a procedat la îngroșarea cu cca. 0,50 m a pereților în interiorul lobilor. Într-o a treia fază, jumătatea vestică a rotondei a fost înlăturată și înlocuită cu o navă rectangulară, dezvoltată de-a lungul axei nord-sud. Cealaltă jumătate estică cu cei trei lobi păstrați, a devenit absida altarului pentru un nou edificiu de cult⁴².

Pentru datarea rotondei ne folosim în continuare de argumentele oferite de autorii cercetării. Zidul de fundație al rotondei, sparge și deranjează temeliile unei construcții anterioare domniei regelui Bela al III-lea (1172—1196) și căpăcuiește mormântul nr. 9, datat cu o monedă de la același rege. În acest caz, nu se poate nicidecum coborî datarea rotondei înainte de sfârșitul secolului al XII-lea. În temelia primei faze de construcție a rotondei s-a descoperit o piesă sculpturală refolosită, de factură romanică. Greu de încadrat stilistic, totuși aceasta își găsește unele analogii îndepărtate în Europa occidentală, putând fi oarecum datată pentru zona noastră cel mai timpuriu în jurul anului 1200. În nivelul de dărâmare a rotondei a mai fost descoperit un capitel decorat cu croșete, ce putea să provină de la una din colonetele angajate ce articulau pilaștrii dintre absidiile rotondei; se știe că acest element arhitectural apare în Transilvania abia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁴³.

⁴⁰ Idem, *Incinta fortificată...*, p. 606.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, p. 606—607.

⁴³ Situația cu pilaștrii ar fi analoagă cu interiorul rotondei de la Kiszombor (*Ibidem*, p. 606—608; V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică...*, p. 113, fig. 139).

Coroborând toate aceste informații cu faptul că rotonda s-a suprapus peste fundațiile unei clădiri deja dărâmate la momentul ridicării ei — distrugere datorată probabil invaziei tătare de la 1241 — se poate considera că începuturile rotondei sunt după consumarea acestui eveniment, fiind probabil opera călugărilor benedictini de aici.

Ca formă de plan, rotonda de la Cluj-Mănăstur se încadrează tipologic în aria bisericilor de tip central, circulare în exterior și hexalobate pe interior. Cele mai apropiate analogii, ca și spațiu geografic, sunt rotondele de la Kiszombor, Karcsa și Gerény-Horjany, toate încadrate cronologic în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁴⁴.

Biserica de la Geoagiu de Jos (Jud. Hunedoara)

În partea de est a localității Geoagiu de Jos (sat și centru de comună), aproape de malul pârâului ce poartă numele satului, se află o biserică cu plan circular (rotondă), astăzi servind drept clopotniță pentru biserica reformată din imediata ei vecinătate (fig. 6—7).

Biserica este formată dintr-o navă circulară cu diametrul interior de 5,50 m și o absidă semicirculară spre est cu raza de 2 m. Lungimea totală a bisericii pe axa est-vest este de 7 m în interior și de 9 m în exterior. Grosimea zidului la bază este de 1 m, micșorându-se apoi treptat spre partea superioară până la 0,70 m. Înălțimea edificiului de la actualul nivel interior de călcare este de 7,50 m. Biserica este astăzi tăvănită, având un acoperiș cu șindrilă terminat la partea superioară în forma unui bulb de ceapă; o scurtă inscripție în limba maghiară aflată pe una din bârnele ce susțin acoperișul, ne dezvăluie anul în care acesta a fost făcut — 1758. Absida a fost în vechime boltită cu o semicalotă din piatră și cărămidă din care astăzi se mai păstrează, în pereții superiori ai absidei, punctele de plecare ale acesteia. Materialul de construcție folosit la ridicarea bisericii a fost cărămida romană în asociație cu o cantitate redusă de piatră de râu; cărămida provine probabil din antica așezare romană Germisara aflată în apropierea satului.

Intrarea în biserică se face prin partea de sud-vest, printr-un portal introdus în zidărie într-o altă fază mai târzie; portalul este format din doi ușciori de piatră având muchiile exterioare teșite, ambii fiind prevăzuți în părțile lor superioare cu câte un capitel cubic. Deasupra, două rânduri de cărămidă medievală care ies puțin în afară în raport cu paramentul bisericii, formează un arc ușor frânt. Un alt arc de formă semicirculară — executat din cărămidă romană după modelul ferestrelor — aflat puțin mai sus decât arcul portalului actual, trebuie să fi fost cel inițial.

⁴⁴ *Ibidem*: Toate cele trei rotunde au suferit aceeași transformare ca rotonda de la Cluj-Mănăstur. Părțile lor estice au devenit ulterior simple abside de altar, adosate unor nave care pornesc din fostele jumătăți vestice a spațiilor circulare (Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 46—52; fig. 31, 32, 34).

Biserica este prevăzută cu șase ferestre: una în partea de est a absidei, iar în navă câte două pe părțile de nord și de sud, iar ultima la vest; în afară de fereastra din vest care este rotundă, toate celelalte au forme dreptunghiulare. Aceste deschideri aparțin prin formă și stil constructiv epocii romane; sunt tratate în ambrazură, strâmtate la mijloc, cu evazări largi spre exterior și interior, având arcurile superioare semicirculare realizate din aceeași cărămidă romană. Fereastra din absidă se află mai jos decât toate celelalte, deoarece lumina partea inferioară a semicalotei care se află sub nivelul ferestrelor navei⁴⁵.

În literatura de specialitate există puține referiri la acest important și unic monument de cult din Transilvania (este singura rotundă cu acest plan care se mai află încă în picioare și poate fi văzută). În ceea ce privește datarea acestei valoroase biserici, se întâmpină greutăți din lipsa datelor documentare și a unor studii mai largi asupra edificiilor de cult cu plan central din Transilvania. Prin analogii de plan, biserica din Geoagiu se aseamănă cu rotunde descoperite la Alba Iulia⁴⁶ și Orăștie⁴⁷, prima fiind datată în a doua jumătate a secolului al X-lea, cealaltă în prima jumătate a secolului al XII-lea. Există unele analogii și cu rotonda de la Pelișor⁴⁸, care are și ea o navă rotundă, tăvănită, de dimensiuni apropiate cu rotonda de la Geoagiu; absidele altarelor în ambele cazuri au fost boltite — la Pelișor o boltă semicilindrică iar la Geoagiu o semicalotă. Deosebirea între cele două rotunde constă în forma absidei altarului (la Geoagiu este semicirculară iar la Pelișor a fost dreptunghiulară) (fig. 16).

Cele mai numeroase analogii pentru planul bisericii din Geoagiu le găsim în Europa central-estică, în zonele nord-vestice ale Transilvaniei. Din mulțimea rotundelor cu navă rotundă și absidă semicirculară, amintim aici pe cele de la Stará Plzeň, Przemysl, Sárospatak, Ducové, Oskú, Hidegég, Szalonna, Kallósd, Szokolca, Keresztur — toate având o datare asigurată, de la caz la caz, între mijlocul secolului al XI-lea și a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁴⁹.

Profesorul V. Vătășianu afirma în urmă cu mai mulți ani, că rotonda de la Geoagiu poate fi datată către mijlocul secolului al XIII-lea⁵⁰. Asupra aceleiași date s-a oprit și cercetătoarea maghiară Gervers-Molnár Vera într-o lucrare mai recentă despre rotundele Ungariei medievale⁵¹. Credem însă că problema datării acestei rotonde își va găsi

⁴⁵ O descriere mai amplă a rotondei de la Geoagiu de Jos, vezi la Gh. Anghel, *Biserica romanică de la Geoagiu de Jos*, în „Apulum”, V, 1965, p. 615—618.

⁴⁶ R. Heitel, *Contribuții...*, p. 348—249.

⁴⁷ Rotonda de la Orăștie a fost descoperită cu ocazia cercetărilor arheologice din 1992, în interiorul spațiului delimitat de actuala incintă fortificată din centrul orașului. Este o biserică cu navă circulară, având la est o absidă de formă semicirculară. Construcția a avut inițial două nivele (astăzi se păstrează doar parterul), separate de o boltă semisferică ce se sprijinea pe un stâlp interior. Rotonda a avut probabil destinația de karnier, fiind un unicat în arhitectura medievală religioasă din Transilvania. Colectivul de cercetare a fost format din Z. Pinter (șef de șantier) și Gh. Petrov. Rezultatele cercetărilor arheologice sunt încă inedite.

⁴⁸ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 83.

⁴⁹ Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 32—37; fig. 9, 12, 15, 17, 18, 19.

⁵⁰ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 89.

⁵¹ Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 36.

răspunsul definitiv, odată cu terminarea lucrărilor de cercetare arheologică, începute aici de către noi în anul 1993⁵².

Nefiind cazul să insistăm cu această ocazie asupra chestiunilor de amănunt legate de cercetările arheologice ce se desfășoară în zona rotondei de la Geoagiu, dorim totuși să amintim aici câteva din concluziile acestor investigații. În jurul rotondei există un vechi și întins cimitir medieval, în care au fost dezvelite și cercetate până în prezent un număr de 69 de morminte. Majoritatea mormintelor descoperite aparțin unui orizont de înmormântări ce se datează în secolul al XI-lea. Inventarul funerar al mormintelor, specific de altfel pentru această perioadă, constă din monede de argint arpadiene, inele de tâmplă cu un capăt în formă de „S”, inele din fire de sârmă răsucite având capetele aplatizate, diverse aplici, pandantive și verigi. Modestia obiectelor găsite la defuncți, dovedește faptul că avem de-a face cu un cimitir aparținător unei comunități sătești așezate și sedentarizate. Piesa de inventar ce datează cel mai bine un mormânt, este moneda; în cazul cimitirului de la Geoagiu, toate monedele arpadiene găsite la unii dintre defuncți sunt emise în vremea domniilor a doi regi ai Ungariei — Ladislau I (1077—1095) și Coloman (1095—1114). În cele două secțiuni arheologice executate până acum direct pe zidurile rotondei (S2 — la est de absidă; S4 — la sud de navă și absidă), s-a dovedit faptul, că vechiul orizont de înmormântări ajunge până lângă rotondă; în unele cazuri, mormintele vechi sunt deranjate de morminte mai noi fără inventar. Deși cercetarea arheologică a rotondei și a cimitirului din jur este abia la început, noi susținem deocamdată ipoteza că cimitirul s-a dezvoltat de la începuturile sale în jurul rotondei. În acest caz, ridicarea rotondei a avut loc cel mai devreme în perioada domniei regelui Ladislau I. Cercetările viitoare din exteriorul și interiorul rotondei, vor putea confirma sau infirma părerile actuale, inclusiv cele referitoare la datare.

În legătură cu destinația pe care a avut-o rotonda de la Geoagiu — mai ales la începuturile existenței sale — nu avem de ales între prea multe variante de discuție. În cazul în care rotonda a fost ridicată numai de către comunitatea creștinilor din așezare, ea trebuia să fie biserica parohială. Ideea că această biserică ar fi îndeplinit de la început funcția de capelă cimiterială, nu putem s-o acceptăm; probabil că în vremuri mai târzii a îndeplinit și această funcție, dar o analiză a posibilităților economice a comunităților sătești în vremea când au construit-o, nu confirmă acest lucru. Este greu de crezut că în secolul al XI-lea, aceste comunități sătești destul de reduse numericeste, aveau posibilități materiale să-și ridice două așezăminte religioase: o biserică de slujbă și o capelă cimiterială⁵³. În imediata vecinătate a rotondei din Geoagiu, a mai existat o biserică gotică, probabil din secolul al XVI-lea; aceasta a fost demolată în anul 1930, dar pe același amplasa-

⁵² Șantierul arheologic este coordonat de către Gh. Petrov. Au avut loc trei campanii de săpături (1993—1994—1995), rezultatele cercetărilor fiind încă inedite.

⁵³ Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 621—622.

ment și cu materialul de construcție recuperat de la vechiul edificiu, s-a ridicat actuala biserică reformată.

În al treilea rând, se poate lua în discuție și varianta în care am putea considera rotonda de la Geoagiu ca fiind o ctitorie feudală a unei căpetenii locale, având la început rolul unei capele de curte. În acest caz, actul ctitoricesc îl putem pune oarecum în legătură cu o ramură a familiei Akos, a cărei principală reședință se afla la Ilia, și de care se leagă construirea la Gurasada⁵⁴ a unei foarte cunoscute biserici cu plan central. La Geoagiu de Jos, Akoseștii și-au format un întins domeniu, dar ei apar menționați în documente abia în cursul secolului al XIII-lea⁵⁵. Despre antecesorii familiei Akos și despre originea lor, există păreri, după care ar fi vorba de urmașii unei căpetenii pecene-go-cumane, asimilați ceva mai târziu mediului feudalității maghiare⁵⁶. Lipsa altor informații documentare ne obligă deocamdată să ne oprim aici.

Biserica de la Gurasada (Jud. Hunedoara)

Biserica cu hramul „Sf. Arhanghel Mihail” din Gurasada, reprezintă un monument singular în peisajul arhitecturii medievale din Transilvania.

Satul Gurasada este menționat pentru prima oară, într-un document ce poartă data de 16 iunie 1292⁵⁷. El aparținea atunci familiei nobiliare Akos, a cărei principală reședință se afla la Ilia. Documentul conține un privilegiu al regelui Andrei al III-lea, care, la solicitarea lui Alexandru, fiul lui Gurk din neamul Akos, îi îngăduie acestuia pentru „faptele de credință și slujbele vrednice...” aduse regatului „să poată așeza și reține români pe moșiile sale de moștenire numite Ilia, Gurasada și Feneș...”⁵⁸. Luându-se în considerare informațiile cuprinse în documentul amintit, o serie de cercetători în domeniul istoriei artelor, au emis păreri referitoare la datarea bisericii, propunându-se de cele mai multe ori ca moment al ridicării ei, sfârșitul secolului al XIII-lea⁵⁹. În această variantă de datare, edificiul poate fi ipo-

⁵⁴ Vezi p. 44—47 din prezentul studiu (Biserica de la Gurasada).

⁵⁵ R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, Buc., 1988, p. 236, nota 148; R. Popa, I. Chicideanu, *Informații noi și câteva considerații istorice privind biserica românească din Gurasada — Jud. Hunedoara*, în „SCIVA”, 35, 1, 1984, p. 54, 64—66; Pentru familia Akos, vezi D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Budapesta, 1913, p. 8—9.

⁵⁶ Opinia se întemeiază pe menționarea către sfârșitul secolului al XI-lea în *Cronica pletată de la Viena*, a unei căpetenii cumane cu numele „Akus” (M. Rusa, *Les formations politiques roumaines et leur lutte pour l'autonomie*, în „RRH”, 21, 3—4, 1982, p. 384; R. Popa, I. Chicideanu, op. cit., p. 66, nota 23).

⁵⁷ *Documente privind istoria României* (în continuare D.I.R.), seria C, veac XIII, 2, p. 389.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Pentru o datare în secolul al XIII-lea: V. Drăguț, *Vechi monumente hunedorenc*, Buc., 1966, p. 54—56; Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Buc., 1981, p. 116. Pentru sfârșitul secolului al XIII-lea: Gervers-Molnár Vera, op. cit., p. 59. Pentru o datare în „jurul anului 1300”: V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 95.

tetic considerat ca fiind biserica parohială a comunității ortodoxe românești aservite, comunitate de care sau pentru care ar fi fost de la început construit⁶⁰.

Biserica aparține tipului structural central. În planul său, piesa principală care îi determină de altfel și caracterul, este o încăpere centrală formată din patru abside, câte una alungită la est și vest și câte una semicirculară la nord și sud, toate la un loc formând un patulob în formă de cruce, lipsit de marcarea planimetrică a unui pătrat central. În elevație, spațiul central este acoperit de o turlă prismatică. Patulobul adăpostește în prezent altarul și naosul bisericii, căreia ulterior i s-a adăugat spre vest un pronaos subdivizat în interior în mai multe spații prin intermediul unor stâlpi și a bolților care se reazămă pe aceștia. Această încăpere aproximativ rectangulară, a fost ridicată în jumătatea vestică a edificiului, fiind adosată exteriorului lobilor laterali în punctele de diametru maxim al patulobului, învăluind astfel în întregime absida apuseană a naosului. Prin adăugarea acestui pronaos, biserica a căpătat în exterior un aspect comun, prezentându-se ca și o biserică-sală. În continuarea axei principale, pe latura apuseană a pronaosului, într-o altă fază de construcție și adăugiri, se ridică un turn-clopotniță prevăzut sub acoperiș cu o galerie de lemn. Așa cum arată ea astăzi, biserica din Gurasada este rezultatul a patru etape succesive de construcție⁶¹ (fig. 8).

În anii 1977 și 1984, sub coordonarea regretatului arheolog medievalist Radu Popa, au fost efectuate câteva sondaje arheologice în jurul bisericii, precum și în interiorul pronaosului și al turnului-clopotniță, neafectându-se însă deloc interiorul patulobului⁶². Aceste investigații arheologice au dovedit faptul că partea cea mai veche a edificiului este patulobul, neputându-se însă stabili cu exactitate o dată privind momentul ridicării lui⁶³. Dezvoltat în lungime pe axa est-vest, cu planul ușor neregulat, patulobul are diametrele interioare de 8,80/5,80 m iar dimensiunile exterioare de 10,60/8,50 m; zidurile au grosimea de 1—1,20 m. Loburile dinspre nord și sud sunt aproximativ simetrice, în timp ce lobul estic (altarul) este puțin mai lung decât corespondentul lui vestic⁶⁴. Zidurile sunt făcute din piatră de râu amestecată cu piatră de carieră, legate cu un mortar ce are în compoziție

⁶⁰ R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 55; R. Popa, *op. cit.*, p. 236, nota 148.

⁶¹ *Ibidem*, p. 237, fig. 47; R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 55, 58; *Arta creștină*..., p. 118; Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 126.

⁶² Rezultatele campaniei de cercetări arheologice din luna mai 1977 au fost publicate și puse în circuitul științific (Vezi R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 54—67).

⁶³ Situația stratigrafică a fost compromisă în toate locurile sondate datorită înmormântărilor târzii din jurul bisericii. Din cele 26 de morminte individualizate și dezvelite în exteriorul și interiorul bisericii, nici unul nu cuprindea elemente de datare care să fie mai vechi decât secolul al XVI-lea. Cea mai veche monedă descoperită ca inventar funerar într-un mormânt de pe latura de nord a bisericii, este un denar de la Ferdinand I (1526—1564). Alte două piese de podoabă găsite în pământ răvășit, nu pot fi datate mai devreme decât secolul al XVI-lea (*Ibidem*, p. 58, 61—62).

⁶⁴ *Ibidem*, p. 57.

multă cărămidă sfărâmată⁶⁵. Absidele sunt acoperite de semicalote, între ele intercalându-se bolți semicilindrice, iar în centru se ridică o turlă pătrată în secțiune, care la partea sa superioară este încununată de o calotă semisferică. În ceea ce privește deschiderile practicate în elevația zidurilor, există o ușă strâmtă și joasă în axul absidei vestice (intrarea inițială în patulob este azi intrarea în naos) și două mici ferestre dreptunghiulare, una în axul absidei sudice și cealaltă în absida estică, ultima fiind ușor dezaxată spre sud în raport cu axa de simetrie a edificiului. Încă patru ferestre mici se află practicate, câte una pe fiecare latură a zidului turlei⁶⁶.

În contextul arhitecturii medievale din Transilvania, al vechilor biserici din România și chiar în contextul întregii arhitecturi ecleziastice din regiunile învecinate, biserica în formă de patulob alungit longitudinal de la Gurasada, reprezintă o apariție inedită, negăsindu-și încă analogii clar precizate. Unii cercetători cred într-o origine răsăriteană a planului în relație cu arhitectura bizantină, fiind consecința unei contaminări a planului treflat de la sud de Carpați cu planul unor biserici din Transilvania de tipul celei din Odorhei, sau chiar o interferență cu dispoziția planimetrică a unei biserici-sală⁶⁷.

Încadrarea tipologică a patulobului de la Gurasada printre bisericile cu plan asemănător din Europa central-răsăriteană este dificilă, deoarece cele patru abside ale lăcașului nu pornesc dintr-un spațiu central clar definit, circular sau pătrat. Dacă acest lucru ar exista la Gurasada, atunci s-ar putea face unele analogii cu planurile a două vechi biserici datate înainte de anul 1000 (capela de sub Catedrala Sf. Vit din Praga și capela de la Wawel-Cracovia)⁶⁸.

În ceea ce privește găsirea unei date, chiar și ipotetice de datare, precum și atribuirea inițiativei ctitoricești inițiale, este evident faptul că edificiul nu poate fi considerat ca și biserica parohială de la sfârșitul secolului al XIII-lea a unei comunități ortodoxe românești aservite. Dacă interpretăm lucrurile în temeiul documentului de la 1292, și admitem că românii aduși de familia Akos pe domeniul ei și-au ridicat ei înșiși o biserică de zid, sau că acest lucru l-a făcut chiar nobilul catolic pentru supușii săi de confesiune ortodoxă, atunci acest lăcaș trebuia măcar să semene cu alte biserici românești din zonă (de exemplu

⁶⁵ Execuția stângace a edificiului — vădind prezența unor meșteri de țară — este compensată de calitatea foarte bună a mortarului care a asigurat stabilitatea întregii construcții (V. Drăguț, *Arta românească*, Buc., 1982, p. 86; *Arta creștină...*, p. 118).

⁶⁶ *Ibidem*; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 95.

⁶⁷ *Ibidem*; Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 59 (Cercetătoarea maghiară se gândea la un model bizantin ajuns în Transilvania prin intermediul Țării Românești, fără a se cunoaște etapele intermediare ale transmisiei). Ambele păreri precizează datarea patulobului la sfârșitul secolului al XIII-lea sau în jurul anului 1300. Vezi și R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 65, nota 20.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 64—65, fig. 5 b—c. Cele două rotonde date ca exemplu, sunt biserici cu plan central având patru abside semicirculare care pornesc dintr-un spațiu circular. Pentru bisericile cu patru abside care pornesc toate dintr-un spațiu central sub formă rectangulară, vezi Gervers-Molnár Vera, *op. cit.*, p. 58—59.

cu biserica din Leșnic)⁶⁹. Mai mult decât atât, nu se cunosc deocamdată nicăieri în Transilvania secolelor XIII—XIV, biserici de zid ridicate de comunități românești aservite. De aceea considerăm și noi că edificiul în discuție este mai vechi decât sfârșitul secolului al XIII-lea, el nefiind ridicat de la început ca biserică parohială a comunității românești⁷⁰.

Într-o altă ordine de idei, se mai poate lua în discuție și posibilitatea ca biserica să fie mult mai veche, din secolul al IX-lea sau de la începutul celui următor. În această variantă oarecum plauzibilă, ar trebui să acceptăm situația în care biserica ar putea fi unul dintre acele monumente de zid premaghiare din Transilvania, a căror existență poate fi deocamdată bănuită din considerente logice; dar acest lucru își așteaptă, poate, pentru încă multă vreme, o confirmare concretă din partea arheologilor și istoricilor⁷¹.

În stadiul actual al cercetărilor, opinia cea mai împărtășită și, credem noi, cea mai logică, este să considerăm biserica ca o ctitorie mai timpurie a familiei Akos, de la sfârșitul secolului al X-lea sau din secolul al XI-lea, din vremea în care Bizanțul și biserica răsăriteană mai reprezentau încă o posibilă opțiune pentru noua înjghebare statală — Regatul arpadian. Pentru lămurirea acestei probleme, urmează a se stabili data când antecesorii familiei Akos s-au instalat în depreșiunea de la Ilia, și mai ales, amănunte legate de originea acestora. Interesant ar fi de aflat, cum va fi arătat biserica ridicată de această familie în reședința ei de la Ilia⁷².

Un posibil răspuns la unele din aceste întrebări, l-ar putea oferi luarea în discuție a unui alt monument care se leagă de aceeași familie Akos. Acesta se află la Geoagiu de Jos, sat de reședință al unui alt domeniu creat de o ramură a familiei pe malul de nord al Mureșului, în apropierea Orăștiei. Această biserică este o rotundă clasică cu o navă circulară și cu absidă semicirculară la est, model larg răspândit în Europa central-estică, care își găsește analogii și pe teritoriul Transilvaniei sau în cuprinsul regatului arpadian în primele secole ale actualului mileniu⁷³.

⁶⁹ Biserica din Leșnic datează din secolul al XIV-lea; este o biserică-sală cu altar rectangular, fiind ctitoria unei familii cneziale românești stăpână peste sat (V. Drăguț, *Vechi monumente...*, p. 51—53; R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 63).

⁷⁰ În mediul românesc apropiat (Hațeg, Hunedoara și Zarand), acolo unde au fost capele de curte ale familiilor feudale românești, acestea au ajuns mai târziu să servească drept biserici parohiale pentru comunitățile sătești. De cele mai multe ori, schimbarea destinației a avut drept urmare apariția unor pronaosuri adăugate la vechile nave. La Gurasada, pronaosul adosat în faza a doua de construcție la vechiul patrubol — probabil pe la anul 1300 sau mai târziu — reflecta tocmai preluarea și adaptarea de către comunitate a vechiului edificiu la nevoile sporite ale activităților religioase (R. Popa, *op. cit.*, p. 225—247; R. Popa, I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 62—64).

⁷¹ *Ibidem*, p. 65.

⁷² *Ibidem*, p. 65—66; R. Popa, *op. cit.*, p. 236, nota 148.

⁷³ Vezi p. 41—44 din prezentul studiu (Biserica de la Geoagiu de Jos).

Biserica de la Ilidia (Jud. Caraș-Severin)

Localitatea Ilidia, aparținătoare comunei Ciclova Română, este așezată la 9 km spre sud de orașul Oravița. Cea mai veche atestare documentară a localității datează din 30 martie 1223, când cancelaria papală de la Lateran a emis un act, prin care, alături de alte proprietăți funciare — domenii și cetăți — menționa și „moșia regală care se numește în limba obișnuită Ilidia — posesie regalis Elyad — cu veniturile și roadele sale...⁷⁴, fără însă a-i indica hotarele și suprafața sau locul unde este situată. Același document oferă informația, că datorită unor relații matrimoniale, moșia aparține sau a aparținut coroanei bizantine de la Constantinopol, făcând parte din zestrea fostei împărătese Irina, sora regelui Andrei al II-lea al Ungariei⁷⁵.

În 1248, Laurențiu, voievodul Transilvaniei, emite un act de la Ilidia⁷⁶, care pare să ateste existența unei vechi așezări destul de importantă, din moment ce voievodul vine și emite de aici acte de danii, scutiri și privilegii. Presupunem că așezarea Ilidia exista sub această denumire, sau cu una de rezonanță apropiată și rădăcină comună, încă mai înainte de prima atestare documentară, fiind în acest caz aproape sigur o așezare a populației autohtone. În ceea ce privește domeniul regal, constituit ulterior, el a înglobat laolaltă cu alte teritorii și Ilidia împreună cu pământurile obștii țărănești, împrumutându-i chiar numele. Izvoarele istorice cunoscute, confirmă faptul că despre o stăpânire efectivă a regatului maghiar asupra Banatului, nu poate fi vorba înainte de mijlocul secolului al XIII-lea⁷⁷.

Cercetările de arheologie medievală inițiate în vara anului 1969 la Ilidia, au dovedit că așezarea a fost întemeiată într-o perioadă cu mult anterioară primelor mențiuni scrise despre ea⁷⁸. Unul dintre importante obiective arheologice cercetate pe teritoriul localității se află pe dealul numit „Oblița“, situat la sud-vest de actuala vatră a satului,

⁷⁴ D.I.R., seria C, I, p. 197, doc. nr. 142; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, Buc., 1967, p. 306; I. Uzun, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută a cnezilor români din sudul Banatului*, în „Monumente Istorice și de Artă“, 2, 1988, p. 39.

⁷⁵ D.I.R., seria C, I, p. 197, doc. nr. 142; I. Uzun, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 39.

⁷⁶ D.I.R., seria C, I, p. 344—345, doc. nr. 228.

⁷⁷ I. Uzun, Gh. Lazarovici, *Așezarea feudală Ilidia, în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice*, în „Banatica“, I, 1971, p. 158; Vezi și S. Dragomir, *Vechea elementului românesc și colonizările străine în Banat*, Cluj, 1925, p. 1.

⁷⁸ Primele sondaje arheologice au vizat punctul numit „Cetate“, situat pe latura nord-vestică a satului actual unde se putea observa o circumvalațiune de pământ. Aici a fost identificată și dezvelită integral fundația unei biserici având planul corespunzător tipului de biserică-sală cu altar pătrat. Biserica a funcționat cu două faze, una din lemn (distrusă în timpul invaziei tătare de la 1241) și cealaltă din piatră care începe în secolul al XIII-lea. În jurul ei a fost identificată și cercetată o necropolă care pe baza inventarului funerar descoperit la morminte, se poate data din secolul al XI-lea până în secolul al XIV-lea. În timpul fazei de piatră, biserica a fost fortificată cu un val de pământ cu șanț și palisadă (Vezi Șt. Matei, I. Uzun, *Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia*, în „AMN“, IX, 1972, p. 555—564).

înălțându-se pe partea stângă a văii râului Vicinic. Pe culmea destul de largă a acestui deal, s-a identificat și dezvelit un ansamblu de construcții medievale — cu fundații de piatră și ziduri de cărămidă legate cu mortar — care se poate data între secolele XII—XV⁷⁹. Reprezentând o adevărată curte feudală, întregul ansamblu — atât cât a fost identificat până în stadiul actual al cercetărilor — se compune din cinci construcții bine conturate și cu o funcționalitate bine determinată⁸⁰.

Una dintre aceste construcții este ruina unei biserici cu plan circular (central) de tip rotundă. Cercetată împreună cu cimitirul din jurul ei pe parcursul mai multor campanii de săpături arheologice, rezultatele acestor intervenții succesive au fost publicate de-a lungul timpului, în mod separat de autorii cercetării, în mai multe perioade de specialitate. Conținutul articolelor și studiilor cu referință la cercetările arheologice de la Ilidia, diferă în interpretare de la autor la autor, mai ales în ceea ce privește problematica rotunde descoperite pe dealul „Oblița”. Neconcordanța cea mai evidentă apare în stabilirea planului exact pe care l-a avut acest edificiu de cult religios. Una dintre cauzele acestei neconcordanțe, credem că a fost starea precară în care s-a păstrat ruina, zidurile de fundație fiind în cea mai mare parte demolate și scoase de localnici, păstrându-se mai mult doar fundația din partea estică a rotunde; planul a fost stabilit cu aproximație după urmele fundației scoase, urme care apăreau clar marcate în solul viu⁸¹.

Ilie Uzum și Gh. Lazarovici publică și descriu un plan al acestei rotunde, credem noi, în neconcordanță cu realitatea care a fost. După cei doi, biserica se prezintă ca o construcție cu plan circular în exterior, având în partea sa estică două ieșinduri simetrice în raport cu absida altarului, practicate printr-o îngroșare vizibilă a zidului pe acest segment din circumferința exterioară. Interiorul are o formă aproximativ rotundă, în partea sa estică având practică în grosimea zidului o absidă semicirculară⁸² (fig. 9—10).

Planul corect al rotunde — pe care și noi îl luăm în considerare — a fost cel stabilit în timpul campaniei de săpături din anul 1972 și care a fost publicat de către cercetătorul Ștefan Matei⁸³ (fig. 11); în realitate este vorba de o biserică cu plan aproximativ circular în exterior și tetralobat în interior. Diametrele celor două axe ale rotunde măsoară pe interior 8 m fiecare, iar fundațiile zidurilor, făcând abstracție de îngroșările menite a modela cei patru lobi interiori, variază ca grosime între 1,35—1,75 m. Exteriorul rotunde a fost decorat cu opt

⁷⁹ I. Uzum, *Săpăturile arheologice de la Ilidia. Campania 1978*, în „Materiale și Cercetări Arheologice”, Oradea, p. 387—389; Idem, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 42.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 42—43. În perioada 1969—1981, au fost cercetate o biserică cu plan circular, o necropolă medievală timpurie de înhumare, o locuință fortificată de mari dimensiuni și mai multe construcții anexe (Vezi Idem, *Săpăturile arheologice de la Ilidia*, p. 387).

⁸¹ Șt. Matei, *Câteva considerații privind arhitectura romanică în Banat*, în „Banatica”, II, 1973, p. 317.

⁸² I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 161—162; I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 42/fig. 10; p. 43/fig. 12. Din păcate biserica a fost „conservată” într-o formă greșită.

⁸³ Șt. Matei, *op. cit.*, p. 316/fig. 2.

lezele sau toruri verticale ale căror fundații sunt destul de clar vizibile în teren⁸⁴. Exteriorul rotondei nu este perfect rotund. În partea de vest, acolo unde se presupune că se afla și intrarea, între limitele a două lezele, latura exterioară a zidului este marcată printr-un segment în linie dreaptă. De asemenea în spațiul interior, fiecare din cei patru lobi (cel din est reprezenta absida altarului), care sunt executați cu multă stângăcie de către constructorii bisericii, sunt de forme neregulate și cu dimensiuni variabile.

Materialul de construcție al fundațiilor îl constituie piatra brută legată cu mortar de bună calitate, dar în elevație se presupune folosirea cărămizilor într-o proporție însemnată, dacă se are în vedere cantitatea apreciabilă de cărămidă sfărâmată prezentă în nivelul de dărâmare al bisericii⁸⁵.

În jurul rotondei a fost cercetată o necropolă cu peste 200 de morminte descoperite. Un număr neprecizat de morminte au fost dezvelite și în interiorul ruinei. Pe baza inventarului funerar și mai ales a descoperirilor numismatice, atât rotunda cât și întregul ansamblu de arhitectură medievală de pe dealul „Oblîța“, se poate încadra cronologic în secolele XII—XV⁸⁶.

Biserica de la Ilidia pare a fi o combinație între rotunda propriu-zisă, circulară și cu absida la est, și aceea cu plan în patru lobi. O variantă apropiată ca tip, este una din rotundele de la Mikulcice (Cehia) — circulară în exterior și cu patru lobi în interior — a cărei datare este presupusă în secolele IX—X. Cu exteriorul circular, dar prevăzute în interior cu șase lobi amenajați în grosimea pereților, sunt rotundele de la Cluj-Mănăstur, Horjany, Kiszombor și Karcza, toate încadrate cronologic în secolele XII—XIII. Aceiași datare se poate presupune deocamdată și pentru rotunda de la Ilidia-Oblîța⁸⁷.

Cercetările arheologice de la Ilidia, au meritul de a fi pus în evidență una dintre cele mai vechi curți feudale descoperite până în prezent pe teritoriul țării noastre. Pe dealul „Oblîța“, s-a edificat un ansamblu de monumente din piatră și cărămidă, care formau probabil reședința familiei cnezilor de Ilidia, conducători poate ai districtului românesc cu același nume⁸⁸. Rotonda — parte integrantă a acestui ansamblu de construcții medievale — avea rolul unei capele de curte ce deservea pe membrii familiei cneziale și pe cei care se aflau în slujba și anturajul lor⁸⁹.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 317; I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 42.

⁸⁵ Șt. Matei, *op. cit.*, p. 318.

⁸⁶ Cercetarea cimitirului s-a făcut în mai multe etape: 1969, 1973, 1977—1981 (I. Uzum, *Săpăturile arheologice de la Ilidia*, p. 387—389; *Idem*, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 42, nota 35).

⁸⁷ Șt. Matei, *op. cit.*, p. 318.

⁸⁸ Cetatea Ilidiei a fost amintită ca sediu al unui district românesc privilegiat cu același nume, atestat documentar la 1454 în forma districtus Illeied, iar la 1457 districtus Illed (Vezi I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 159); I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută...*, p. 41).

⁸⁹ *Ibidem*, p. 44; *Idem*, *Săpăturile arheologice de la Ilidia*, p. 387.

Biserica de la Odorheiul-Secuiesc (Jud. Harghita)

La marginea oraşului Odorheiul-Secuiesc, între râul Târnava Mare şi şoseaua spre Cristuru-Secuiesc, se află o mică biserică cu plan central, cunoscută îndeobşte sub numele de „Capela lui Isus“, împrejmuită cu o incintă de zid.

Edificiul prezintă particularitatea unui plan cu patru abside semi-circulare (patrulob), grupate în jurul unui pătrat⁹⁰ (fig. 12). Intrarea în biserică se află în absida de sud, prezentându-se ca o deschidere dreptunghiulară uşor arcuită în partea superioară. Deasupra intrării se află o fereastră îngustă de formă trapezoidală, având la partea superioară un arc semicircular. În interiorul absidei de vest se află o nişă, în zidul ei fiind practică o fereastră ovală. Fereastra absidei de nord, actualmente astupată (în această absidă este amenajată masa altarului), are o deschidere dreptunghiulară, evazată spre interior şi exterior cu o uşoară arcuire la partea superioară; la absida estică, fereastra este tot dreptunghiulară şi arcuită la partea superioară. Toate aceste goluri practicate în zidărie sunt însă modificate, originală fiind doar fereastra din axul absidei nordice. Cu ocazia unor decapări limitate a tencuielilor exterioare, a fost descoperită în absida de vest, vechea intrare din faza iniţială de construcţie. Aceasta este fără ancadrament de piatră prelucrată, cu părţile laterale din aceeaşi piatră de râu ca fundaţiile şi elevaţia, la partea superioară prezentând un arc aplatizat realizat din cărămidă. Atât vechea intrare cât şi fereastra nordică contemporană cu ea, nu prezintă elemente care să fie caracteristice stilului romanic. Astăzi biserica este tăvănită, având un acoperiş de şindrilă în pantă repede şi cu un aspect uşor vălurit⁹¹ (fig. 13).

Având în vedere forma sa de plan, unică deocamdată în Transilvania, această biserică a atras încă din secolul trecut atenţia cercetătorilor. Din consultarea bibliografiei ce conţine problematica monumentului, rezultă o concentrare a părerilor pentru o datare în secolul al XIII-lea⁹².

În vara anului 1973, la „Capela lui Isus“ din Odorhei au avut loc cercetări arheologice, prilejuite de nişte lucrări de restaurare ce urmau să se desfăşoare în viitor. S-au executat un număr de şase secţiuni,

⁹⁰ V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale...*, p. 38.

⁹¹ M. Beldie, „Rotonda“ din Odorhei-Secuiesc şi problema datării monumentului, în „Monumente Istorice şi de Artă“, 1, 1974, p. 59—60; E. Greceanu, *Date noi asupra arhitecturii romanice, din zona centrală a Transilvaniei*, în „Pagini de veche artă românească. De la origini până la sfârşitul secolului al XVI-lea“, Buc., 1970, p. 267.

⁹² Orbán Balász, *A székelyszékelyföld leírása*, I, Budapesta, 1868, p. 45 (el presupune o influenţă bizantină); Henszlmann Imre, *A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei*, în „Archaeologiai Közlemények“, IV, 1864, p. 134—135; V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale...*, p. 88—89; E. Géza, *Die Baukunst Transilvaniens im 11—13. Jahrhundert*, în „Acta Historiae Artium“, XIV, 1968, p. 45 şi 162. Pentru analogii de plan cu capela din Odorhei: capela Sf. Iacob din Ják şi capela Sf. Mihail din Păpoc, ambele datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea (Vezi V. Vătăşianu, *Arhitectura şi sculptura romanică...*, p. 113; Gervers-Molnár Vera, op. cit., fig. 37).

după cum urmează: patru în incintă, respectiv pe absidele de vest, nord și est, cea de-a patra în partea de sud a incintei; în interiorul bisericii a fost executată o secțiune orientată nord-sud cu latura estică pe axă (S1); de asemenea ultima dintre secțiuni s-a aflat în exteriorul incintei⁹³ (fig. 14).

Surprinzătoare în conținut, rezultatele investigațiilor arheologice au oferit următoarele date: în jurul bisericicii nu au fost depistate morminte anterioare sau ulterioare; în secțiunea dintre absida de nord și zidul incintei (S3), lângă fundația absidei, pe fundul șanțului de fundare, s-a descoperit o monedă de argint emisă la 1561 în vremea domniei lui Ferdinand I de Habsburg. Întrucât din punct de vedere stratigrafic nu s-au constatat intervenții ulterioare (eventual gropi de morminte), concluzia a fost că ajungerea acestei monede pe fundul șanțului de fundare, nu a putut avea loc decât în momentul zidirii bisericii, după 1561⁹⁴. În secțiunea din interiorul bisericii (S1), s-au descoperit două cripte și un mormânt în groapă simplă. Cripta I, care este și cea mai veche, la execuția căreia s-au folosit aceleași materiale de construcție (piatra de râu și mortar) ca cele utilizate la fundația bisericii, a fost construită odată cu aceasta. În interiorul ei se aflau depuse două schelete lipsite de inventar funerar. Pe latura de sud a primei cripte a fost adosată ulterior o altă criptă, construită din cărămidă, în care se afla depus un singur schelet; acesta avea ca inventar doi nasturi de aur proveniți de la îmbrăcăminte. În groapa simplă de mormânt — aflată la nord-vest de prima criptă — se afla depus un alt schelet, din care, în secțiune s-a putut surprinde numai partea cu membrele inferioare⁹⁵ (fig. 15).

Dacă ținem seama de rezultatele acestor cercetări arheologice — avându-se în vedere și unele aspecte legate de tehnica execuției zidăriei, de elementele arhitecturale ale edificiului — este oarecum evident faptul că această biserică nu se poate data înainte de jumătatea secolului al XVI-lea, mai precis înainte de anul 1561 (data înscrisiionată pe moneda găsită sub talpa fundației bisericii). Personal, în ciuda rezultatelor acestor cercetări arheologice, noi ne exprimăm încă rezerve în privința datării monumentului, considerând că această problemă rămâne și pe mai departe nerezolvată⁹⁶.

Biserica de la Odorhei se află actualmente la marginea orașului, dar în vechime se găsea la o distanță apreciabilă față de vechiul centru medieval. Dacă legăm ipotetic biserica de începuturile așezării, atunci era normal ca aceasta să se fi dezvoltat în jurul ei⁹⁷. În zona viitoarelor scaune secuiești, știm că secuii sunt colonizați către sfârșitul secolului

⁹³ Lucrările de cercetare arheologică au fost coordonate de Mariana Beldie, atunci arheolog la DMI. În planul săpăturilor care a fost publicat nu apar marcate secțiunile S5 și S6, respectiv cea din partea sudică a interiorului incintei și cea din exteriorul ei. Pentru rezultatele cercetărilor, vezi M. Beldie, *op. cit.*, p. 59—62.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 59.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 59—60.

⁹⁶ Această opinie a fost împărtășită de toți membrii colectivului de cercetare (M. Beldie, Géza Ferenczi, Ștefan Ferenczi); *Ibidem*, p. 62, nota 11.

⁹⁷ *Ibidem*.

al XII-lea și începutul celui următor⁹⁸. În ceea ce privește începuturile arhitecturii bisericesti în această zonă, se știe că tipul caracteristic adoptat de către comunitățile secuiești, a fost biserica-sală cu absida altarului de formă semicirculară și cu nava dreptunghiulară⁹⁹.

Dacă biserica din Oderhei nu se poate atribui unei comunități locale — chiar și cu rolul de capelă cimiterială (absența unui cimitir înconjurător infirmă și această ipoteză) — atunci nici supoziția că ar fi fost o capelă de curte sau de cetate nu poate fi luată în seamă, mai ales dacă avem în vedere informația documentară cunoscută, contextul social-istoric al zonei precum și așezarea improprie în teren pentru astfel de cazuri¹⁰⁰. Unii istorici își puneau chiar întrebarea, dacă această biserică n-ar fi putut să fi fost inițial o biserică românească¹⁰¹. Noi credem — având în vedere și puținătatea cunoștințelor actuale despre bisericile cu plan central din Transilvania — că această ipoteză nu poate fi încă exclusă din preocupările cercetării istorice românești.

O însemnare a lui Orbán Balász în legătură cu această biserică nu poate fi trecută cu vederea. El spunea că până nu demult de vremurile sale, la această biserică s-au făcut pelerinaje chiar de la mari depărtări¹⁰². În general, pelerinajele se făceau la locuri unde se păstrau de obicei anumite moaște considerate ca sfinte și tămăduitoare, sau în locuri unde își duceau odihna veșnică anumite personaje venerate de comunitățile omenesti. În cazul nostru, n-ar fi prea hazardată ipoteza introducerii din nou în discuție a defunctului depus și descoperit în cripta I din interiorul bisericii, care putea să fie tocmai un astfel de personaj.

Pentru viitorul cercetărilor istorice românești asupra tipurilor de biserici cu plan central din Transilvania, ar fi interesant de aflat și alte lucruri legate mai ales de aspecte privitoare la scopul zidirii lor, la hramul ce aceste biserici îl poartă în prezent sau l-au avut în trecut, precum și amănunte referitoare la simbolistica formei lor.

Biserica de la Pelisor (Jud. Satu Mare)

În satul Pelisor, situat în imediata vecinătate a municipiului Satu Mare, s-a aflat o biserică cu plan central care a fost demolată la începutul secolului nostru; ea servea ca biserică reformată și purta hramul „Sf. Ștefan”¹⁰³ (fig. 16).

Biserica de tip rotundă, era compusă dintr-o navă de formă circulară atât în exterior cât și în interior, tăvănită în partea superioară, având spre est un sanctuar dreptunghiular cu boltă semicilindrică. Diametrul interior al navei a fost de 8,10 m, iar dimensiunile absidei altarului de 4,25 m pentru laturile lungi și 2,56 m pentru latura scurtă din

⁹⁸ St. Pascu, *op. cit.*, p. 112.

⁹⁹ E. Greceanu, *op. cit.*, p. 266.

¹⁰⁰ M. Beldie, *op. cit.*, p. 62.

¹⁰¹ C. Petranu, *L'art roumain de Transylvanie* (Extras), Buc., 1938, p. 89.

¹⁰² Orbán Balász, *op. cit.*, p. 43.

¹⁰³ Gervers-Molnár era, *op. cit.*, p. 42; fig 27/3.

partea de est. Intrarea se afla în partea vestică a edificiului, făcându-se printr-un portal de factură renașcentistă, care nu era însă cel original. Cele patru ferestre cu care era prevăzută biserica, se aflau dispuse câte două în partea sudică a navei și câte una pe laturile de sud și de est ale absidei altarului; toate erau mici și strâmte, având închideri de formă semicirculară la părțile superioare. Materialul de construcție predominant în zidăria bisericii a fost cărămida¹⁰⁴.

Cercetătorii care s-au ocupat de-a lungul vremii de această rotundă, au propus fiecare diferite încadrări cronologice, care variază între mijlocul secolului al XII-lea și mijlocul secolului al XIII-lea. T. Gerevich¹⁰⁵ propune o datare în prima jumătate a secolului al XIII-lea, Henszlmann Imre¹⁰⁶ și V. Vătășianu¹⁰⁷ optează pentru mijlocul aceluiași secol, iar Gervers-Molnár Vera¹⁰⁸ coboară datarea la mijlocul secolului al XII-lea.

În peisajul arhitecturii medievale bisericesti din Transilvania, planul bisericii de la Pelisor reprezintă o apariție unică. Nici una din bisericile cu plan central din Transilvania — despre care avem până în prezent cunoștință — nu prezintă un astfel de plan. Dacă regăsim asemănări în privința planului navei la rotondele din Orăștie, Geoagiu de Jos și Alba Iulia, pentru planul absidei altarului nu avem încă un corespondent. Singurele analogii pe care noi le cunoaștem se află în țări din vestul României; este vorba de rotondele de la Ipolykiskesz (Cehia) și Homelytájapuszta (Ungaria, lângă Nagykóros), ambele având nava rotundă și sanctuarul patrulater. Prima dintre ele este datată la sfârșitul secolului al XII-lea, iar cea de-a doua la mijlocul secolului al XIII-lea (aceasta este ridicată pe locul unei rotonde cu absidă semicirculară distrusă de tătari la 1241)¹⁰⁹.

Puținătatea informațiilor care le deținem în prezent despre acest monument dispărut, lipsa unei cercetări arheologice care ar putea oferi și posibilitatea unei datări exacte, ne obligă deocamdată să ne oprim aici cu discuția despre această interesantă biserică medievală cu plan central din Transilvania.

GHEORGHE PETROV

CONSIDÉRATIONS AU SUJET DE QUELQUES-UNES ÉGLISES MÉDIÉVALES AU PLAN CENTRAL DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

Les églises médiévales anciennes au plan central constituent une catégorie à part, distincte, dans l'architecture religieuse de Transylvanie. On étudie la problématique des églises médiévales de type central en de variantes de plan différentes, en incluant de quelques-unes qui ont existé jusque près de nos jours (Pelisor), aussi que d'autres, encore existantes (Geoagiu de Jos, Gurasada, Odorhei) et de celles disparues, mais découvertes au cours des fouilles archéologiques (Alba Iulia, Cluj-Mănăstur, Ildia, Orăștie).

¹⁰⁴ *Ibidem*. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 88.

¹⁰⁵ T. Gerevich, *Magyarország románkori emlékei*, Budapest, 1938, p. 31.

¹⁰⁶ Henszlmann Imre *op. cit.*, p. 134—135.

¹⁰⁷ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 88—89.

¹⁰⁸ Gervers-Molnár Vera *op. cit.*, p. 42.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 41—42.

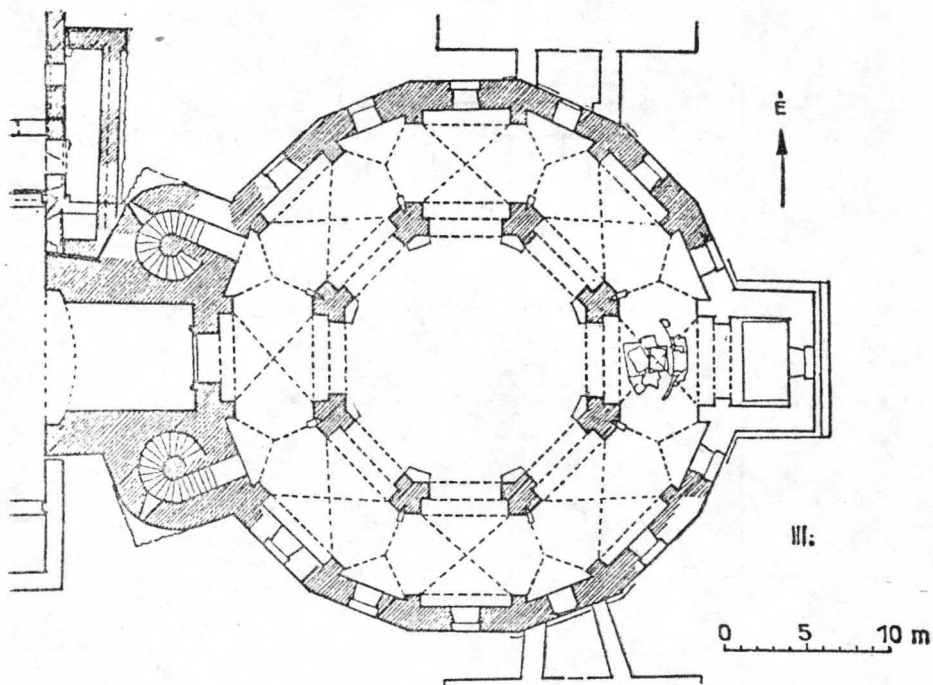

Fig. 1 — Planul Capelei Palatine din Aachen.

Fig. 2 — Harta răspândirii rotundelor pe teritoriul Ungariei medievale (după Gerves—Molnár Vera).

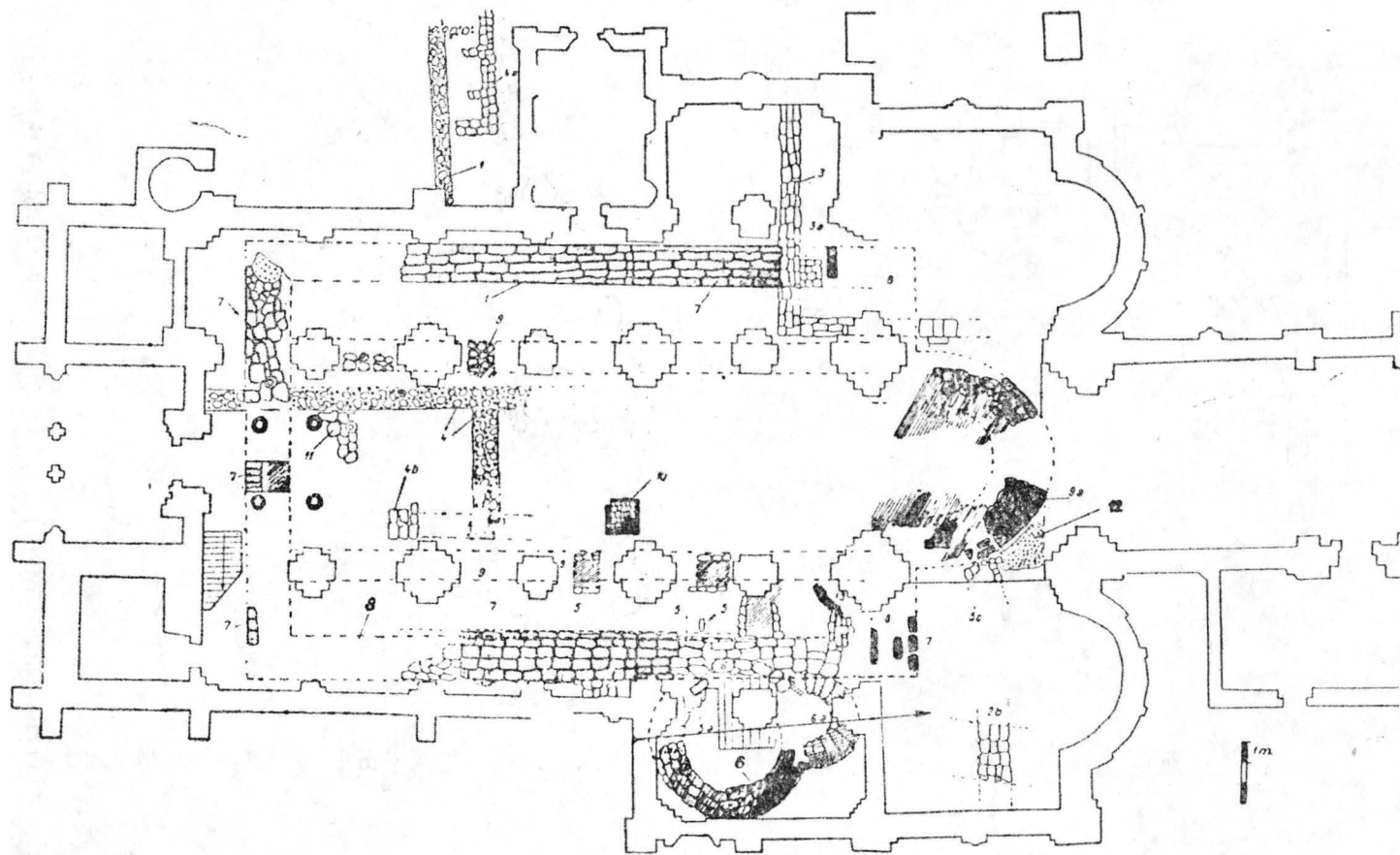

Fig. 3 — Alba Iulia, Catedrala romano-catolică (C. II); Catedrala IB; Rotonda. Plan general (după R. Heitel).

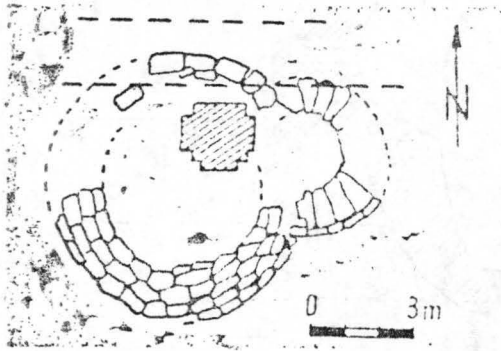

Fig. 4 — Rotonda de la Alba Iulia. Plan (după R. Heitel).

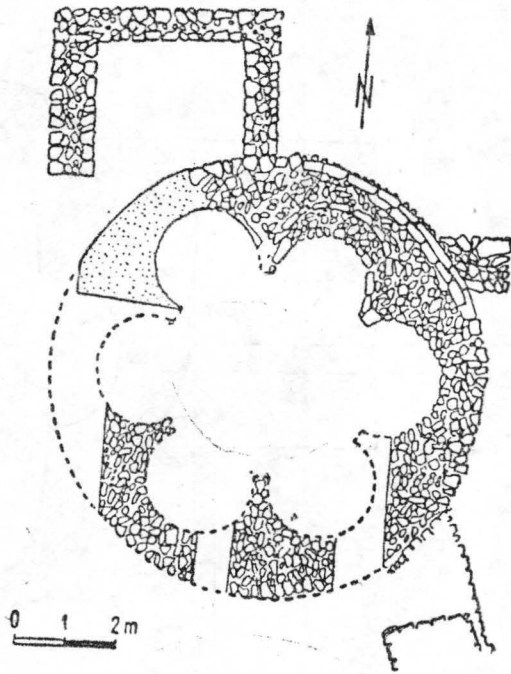

Fig. 5 — Rotonda de la Cluj-Mănăstur. Plan (după P. Iambor, Șt. Matei).

Fig. 6 — Rotonda de la Geoagiu de Jos. Vedere dinspre sud.

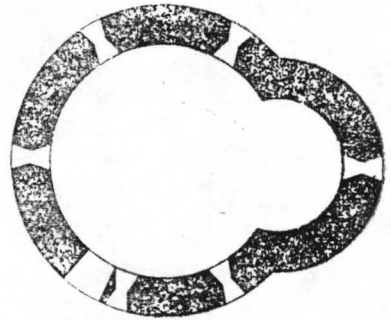

Fig. 7 — Rotonda de la Geoagiu de Jos. Plan (după Gh. Anghel).

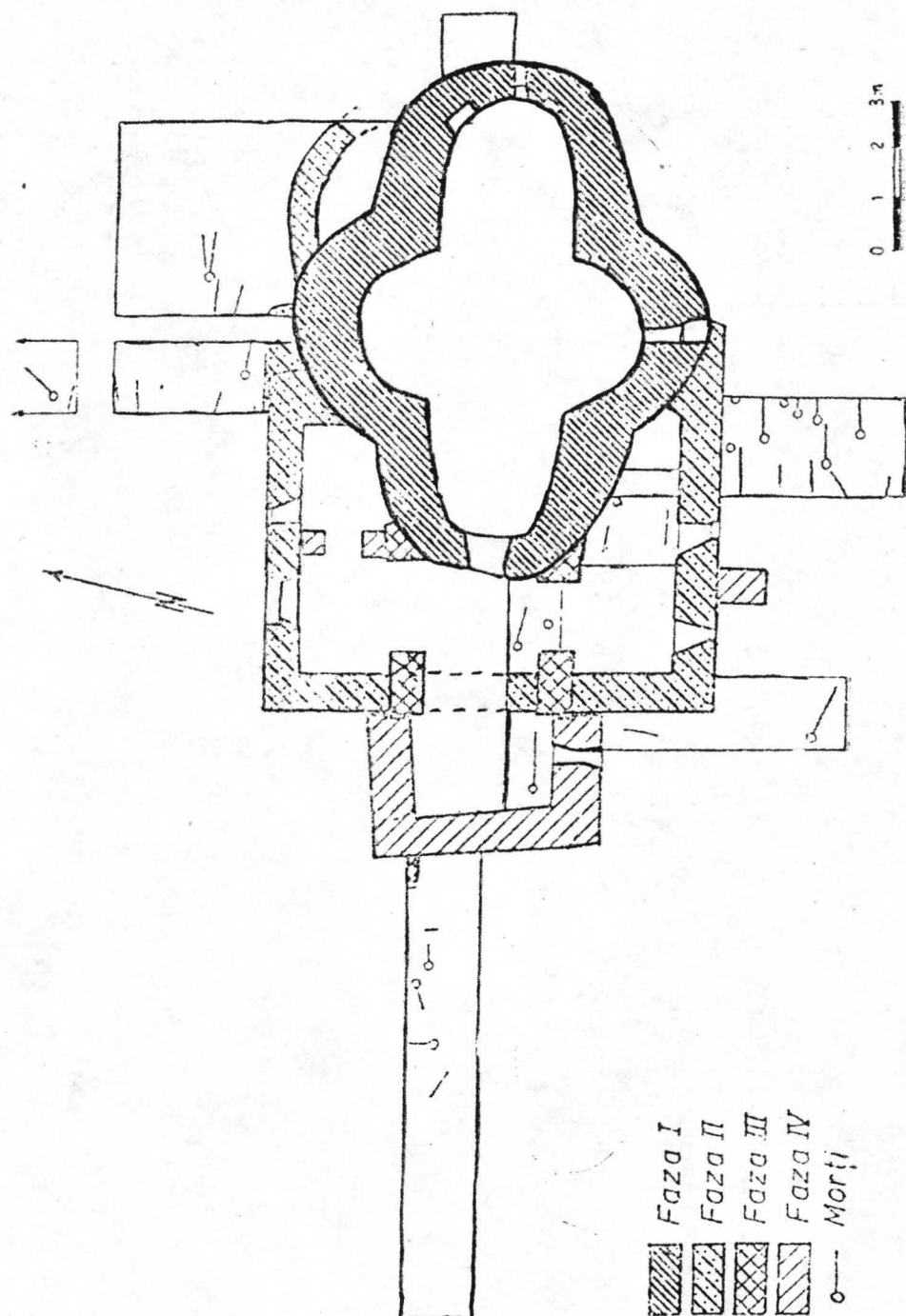

Fig. 8 — Gurasada. Patrulobul inițial cu cele patru etape de adăugiri și cu secțiunile arheologice executate. Plan (după R. Popa, I. Chicideanu).

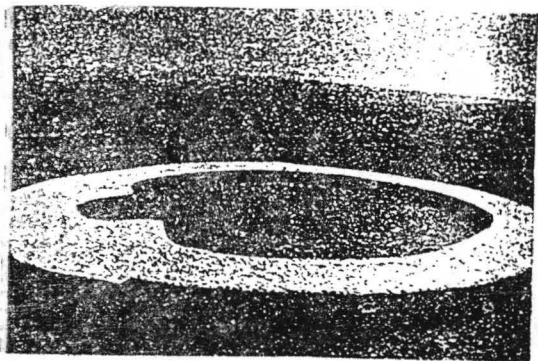

Fig. 10 — Rotonda de la Ilidia după restaurarea greșită (după I. Uzum).

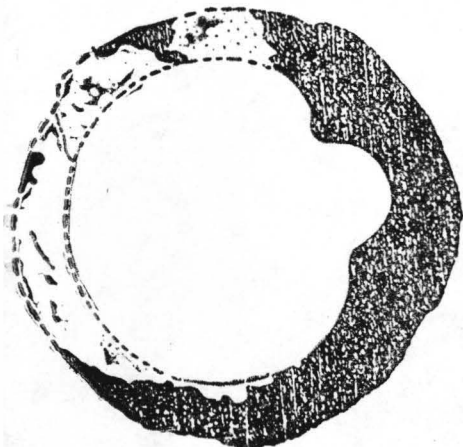

Fig. 9 — Rotonda de la Ilidia. Plan eronat (după I. Uzum).

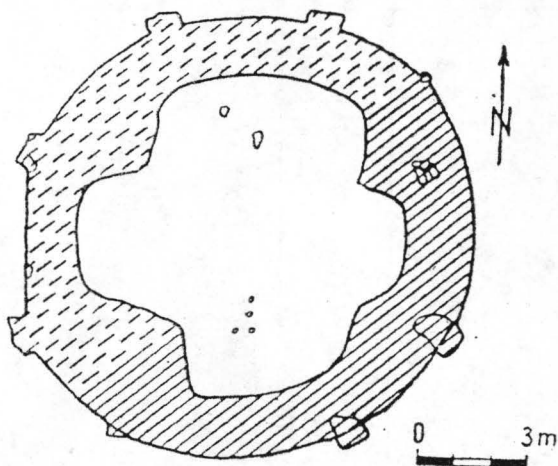

Fig. 11 — Rotonda de la Ilidia. Plan corect (după Șt. Matei).

Fig. 16 — Rotonda de la Pelisor. Plan (după Henszmann).

Fig. 12 — Odorhei. Capela lui Isus. Plan (după V. Vătășianu).

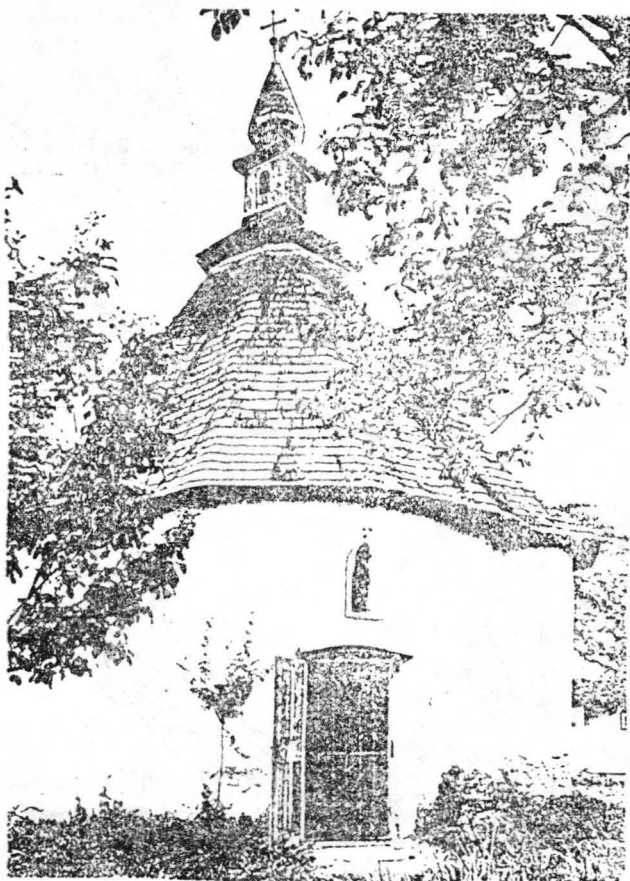

Fig. 13 — Odorhei. Capela lui Isus. Vedere dinspre sud.

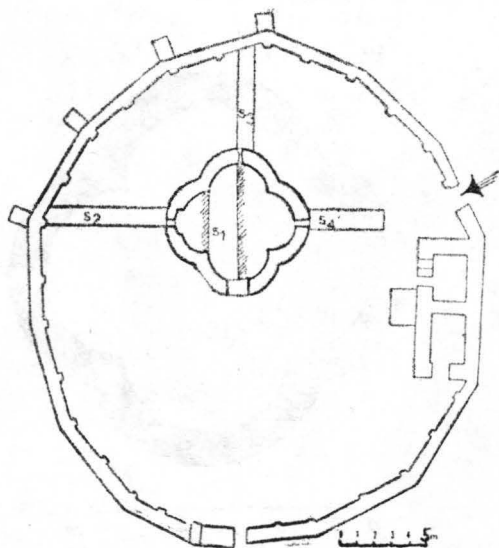

Fig. 14 — Odorhei. Planul general al bisericii și incintei de zid; secțiunile arheologice executate (după M. Beldie).

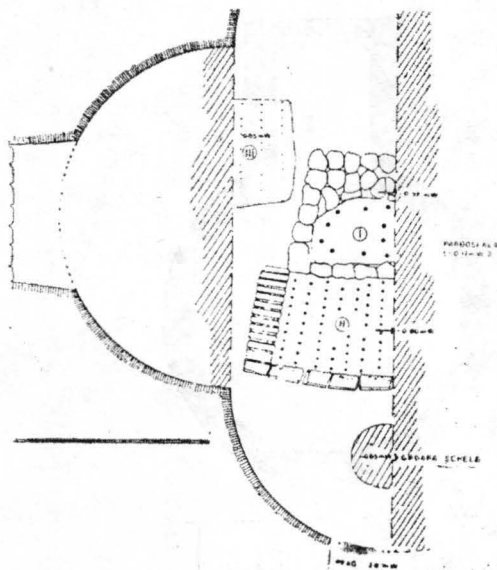

Fig. 15 — Odorhei. Planul secțiunii arheologice din interiorul bisericii (S1) cu cripta I și cripta II (după M. Beldie).

ZIARUL „SIEBENBÜRGER BOTE“ ÎN ANII 1848—1849

La jumătatea secolului trecut sașii transilvăneni aveau două importante organe de presă: „Siebenbürger Bote“ și „Siebenbürger Wochenblatt“. „Siebenbürger Bote“ din Sibiu era „singurul dintre ziarele de limbă germană care supraviețuise perioadei pașoptiste (Vormärz)¹. La Brașov apăru între 1837 și 1849 „Siebenbürger Wochenblatt“², care (din 27.III.1849) își continuă existența până în 1944 sub numele de „Kronstädter Zeitung“³.

Alte publicații săsești ale anilor 1848/1849 erau suplimentele ziarului „Bote“: „Transsilvania“ (1840—1849, 1850—1863?)⁴ și „Amts- und Intelligenzblatt“ (1843—1860?)⁵. Tot la Sibiu apăreau „Siebenbürgischer Volksfreund“ (1844—1849)⁶ și al său „Anzeigeblatt zum Siebenbürgischen Volksfreund“ (1844—1849)⁷, precum și „Unterhaltungen aus der Gegenwart“ (8. V. — 11. X. 1848)⁸.

¹ Walter Daugsch: Die Nationalitäten Siebenbürgens im Spiegel deutschsprachiger Siebenbürger Zeitungen und Zeitschriften des Vormärz. In: Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Ed. István Fried, Hans Lemberg și Edith Rosentrauch-Königsberg, Verlag Ulrich Camen Berlin 1986, p. 189.

² Datele bibliografice ale periodicelor germane sunt preluate din Emil Sigerus: Die deutsche periodische Literatur Siebenbürgens 1778—1930, editura autorului, tipar Krafft und Drotleff A.G., Sibiu 1931 (extras din: Ostland, anul 6, caier nr. 5/6), cu indicarea locurilor unde informațiile lui Sigerus nu corespund cu periodicele cercetate de mine.

Sigerus, p. 5: 1837—1849, *Siebenbürgisches Wochenblatt*, Brașov, editură și tipar Johann Gött și Wilhelm Nemeth. Titlul corect este *Siebenbürger Wochenblatt*. Ziarul își încetează apariția odată cu no. 22, 22.III.1849. Vezi no. 1—21/1849 la Arhivele de Stat Sibiu, cotă II 8683 și no. 22 la Biblioteca Centrală Universitară Cluj, cotă H 114.

³ (26.III.) 1849—1944, *Kronstädter Zeitung*, Brașov, ed. și tipar Johann Gött, apoi Johann Gött fiul.

⁴ Sigerus, p. 5: 1840—1849, *Transsilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten*, Sibiu, ed. și tipar Martin Hochmeisters Erben. Titlu corect: *Transsilvania. Beiblatt*... La Biblioteca Brukenthal, cotă IV 170, se găsec no. 1—2/1851, anul 11; no. 2—22/1852, și seria incompletă a anilor 1855—1863.

⁵ Sigerus, p. 6: 1843—1854, *Amts- und Intelligenzblatt Siebenbürger Boten*, Sibiu, ed. și tipar Theodor Steinhaußen. Biblioteca Brukenthal păstrează anii 1855—1860, cotă P V 4.

⁶ Sigerus, p. 6: 7.VI.1844—1849, *Der Siebenbürger Volksfreund. Ein Wochenblatt für den Gewerbs- und Landmann*, Sibiu, ed. și tipar Samuel Filtsch. Corect: *Der Siebenbürgische Volksfreund. Ein Wochenblatt für den Gewerbs- und Landmann zur Belehrung und Unterhaltung* în anul 1/1844, *Der Siebenbürgische Volksfreund. Ein Wochenblatt für Stadt und Land* în anul 5/1848, v. B.C.U. Cluj, cotă H 308.

⁷ Sigerus, p. 6: 1846—1849, *Anzeigeblatt zum Siebenbürger Volksfreund*, Sibiu, ed. și tipar Samuel Filtsch.

⁸ Sigerus, p. 6: 8.V. — 11.X.1848, *Unterhaltungsblatt aus der Gegenwart. Periodische Schrift in zwanglosen Heften*, Sibiu, ed. Robert Krabs, red. Hermann Schmidt, 20 caiete. Titlu corect: *Unterhaltungen aus der Gegenwart. Periodische Schrift*..., caiete 1—20, Bibl. Brukenthal, cotă P II 2059.

Johann Gött (1810—1888)⁹, editorul lui „Siebenbürger Wochenblatt“ din Braşov, scotea şi suplimentele acestuia, „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde“ (1833—1858)¹⁰ şi „Satellit des Siebenbürger Wochenblatts“ (1840—1848, 1849—1858)¹¹.

De numele lui Gött se leagă apariţia primelor periodice româneşti din Ardeal. La 1848 Gheorghe Bariţiu îşi tipărea „Gazeta de Transilvania“ (1838—1848, 1849—1945)¹² şi „Foaia pentru Minte, Inimă şi Literatură“ (1838—1848, 1849—1945)¹³ la editura lui Gött. Tot aici văzu lumina tiparului şi „Espatriatul“, gazeta revoluţionarului izgonit din Muntenia Cesar Bolliac¹⁴.

La Blaj Timotei Cipariu publica „Organul luminării (I. 1847 — V. 1848), rebotezat „Organul naţional“ (V. 1848 — IX. 1848) şi „Învăţătorul poporului“ (V. — X. 1848)¹⁵.

Mai multe ziare maghiare apăreau la Cluj — înainte de revoluţie:

⁹ Despre Johann Gött, v. *Siebenbürger Sachsen Lexikon*, red. Walter Myß, Kraft Verlag, Thaur bei Innsbruck 1993, p. 155—156. Despre Johann Gött în anii 1848/1849 *Hermann Tontsch: Die Honteruspresse in 400 Jahren. Festschrift der Buchdruckerei Johann Gött's Sohn, Braşov 1933*, p. 72.

¹⁰ *Sigerus*, p. 5: 1837—1838, *Unterhaltungsblatt für Geist, Gemüt und Publizität. Beilage zum Siebenbürger Wochenblatt*, Braşov, ed. şi tipar Johann Gött şi Wilhelm Nemeth. Apoi apare cu titlu modificat:

1838—1848, şi 1851 şi 1858, *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde. Heiblatt des Siebenbürgischen Wochenblatts*, Braşov, ed. şi tipar Johann Gött; la Bibl. Brukenthal, cotă P II 330 se află seria incompletă a anilor 1855—1858 ca *Beilage zur Kronstädter Zeitung*.

¹¹ *Sigerus*, p. 5: 1840—1848, 1849—1858, *Satellit des Siebenbürger Wochenblatts*, Braşov, ed. şi tipar Johann Gött.

¹² Primele periodice româneşti: 2.I. — VI.1837, *Foile Duminecii*, red. de „o societate de învăţaţi“, ed. şi tipar Johann Gött; VII.1837/no—1—2, *Foia săptămânei*, red. G. Bariţiu, ed. Johann Gött (cf. *H. Tontsch*, p. 110).

12.III.1848 — 1945, *Gazeta de Transilvania*, red. G. Bariţiu, apoi Iacob Mureşanu, Aurel Mureşanu ş.a., ed. până în 1848 la J. Gött. Din 1850 *Gazeta Transilvaniei*. De la no. 40 anul 106/1943 până în anul 108/1945 a apărut împreună cu *Foia pentru Minte, Inimă şi Literatură* (v. *H. Tontsch*, p. 111; B.C.U. Cluj, cotă P I 581).

¹³ I.—VII.1838, *Foia literară*. Din I.VII.1838, ca supliment al *Gazetei de Transilvania*, a apărut sub titlul *Foie pentru Minte, Inimă şi Literatură*, Braşov, red. G. Bariţiu, tipar J. Gött (v. *H. Tontsch*, p. 111). Iese până în 1945; ultimii trei ani apare împreună cu *Gazeta de Transilvania* (B.C.U. Cluj, cotă 494 154).

¹⁴ *H.Tontsch*, p. 111: no. 1—16/IV. — VI.1849, *Espatriatul*, Braşov, red. C. Bolliac, tipar J. Gött.

¹⁵ *Vasile Netea*: Presa românească în timpul revoluţiei de la 1848. În: *Revoluţia de la 1848 în ţările române. Culegere de studii*, red. N. Adăniloae, D. Berindei, Ed. Academiei RSR, Bucureşti 1974, p. 177—178, indică apariţia no. 1 la 25.III.1849 după cucerirea Braşovului de către Bem. Lipsit de succes şi ecou, ziarul şi-a încetat apariţia după 12 numere. Bolliac pleacă la Pesta la 10.VI.1849, unde continuă editarea ziarului sub numele de *Amicul poporului*. Între 7.III.1848 — 1.XII.1949 *Gazeta* şi *Foia* şi-au încetat apariţia.

¹⁶ *V. Netea*, p.147, 171, 176: 4.I.1847 — 12.V.1848, *Organul luminării*, Blaj red. T. Cipariu.

12.V. — 20.I.1848, *Organul naţional*, Blaj, red. T. Cipariu şi Aron Pumnul.

12.V. — 6.X.1848, *Învăţătorul poporului*, Blaj, red. T. Cipariu.

¹⁶ 1828—1848, *Erdélyi Hiradó*, Cluj, ed. Pethe Ferencz, apoi Méhes Samuel şi Ocsvai Ferencz (B.C.U. Cluj, cotă H 94).

Erdélyi Hiradó" (1828—1848)¹⁶, „Múlt és jelen" (1841—1848)¹⁷, — și în timpul revoluției „Ellenör" (V. — IX. 1848)¹⁸.

„Siebenbürger Bote" se află în corelație directă cu începuturile presei din Transilvania. Primul ziar politic al marelui principat, „Siebenbürger Zeitung" (1784—1787)¹⁹ a fost editat la Sibiu de Martin Hochmeister (1740—1789)²⁰, întemeietorul presei ardelenе și proprietarul primei librării permanente din Transilvania. Între anii 1787 și 1792 „Siebenbürger Zeitung" purtă numele de „Kriegsbote", apoi (1792—1862) se numi „Siebenbürger Bote"²¹. Editor al ziarului devenise între timp Martin Hochmeister Fiul (1767—1837), iar din 1840 ziarul fu preluat de Theodor Steinhaußen.

Martin Hochmeister Fiul puse bazele primului ziar maghiar din Ardeal, „Erdélyi Magyar Hír-Vivő" (1790—1791)²². Deschise în Cluj o filială pe care o vându în 1809 gimnaziului din localitate.

Editura Hochmeister fu timp de o jumătate de secol cea mai însemnată întreprindere de presă din țară. Ea se născu în perioada reformelor iosefine, supraviețui însă și regimului Metternich (1809—1848), în pofida asprelor sale măsuri de cenzură și centralizare²³.

Întâia generație de „jurnaliști" ardeleni aparținea cercului de sa-vanți din jurul lui Samuel von Brukenthal: Johann Filtsch, Michael Lebrecht, Jakob Aurelius Müller, Joseph Karl Eder, Daniel Gräser, Johann Seivert²⁴. „Siebenbürger Bote" era și pe atunci „purtătorul ideii statale a Marii Austrii, intrând însă adesea în conflict cu administrația din pricina unor exprimări critice"²⁵. De-a lungul veacului al 19-lea gazeta păstră același spirit al loialității față de Austria.

¹⁶ 1841 — IV.1848, *Múlt és jelen. Historiai és politikai erdélyi hirlap*, Cluj, red. Szilágyi Ferencz (B.C.U. Cluj, cotă P II 764).

¹⁸ 2.V. — 14.XI.1848, *Ellenör. Politikai lap*, Cluj, red. Kövári László, Dozsa Dániel (B.C.U. Cluj, cotă H 78).

¹⁹ Sigerus, p. 3. 1784—1787, *Siebenbürger Zeitung*, Sibiu, ed. și tipar Martin Hochmeister. „Între 1788—1791, ziarul apăru ca și *Kriegsbote*, apoi între 1792—1862 ca și *Siebenbürger Bote*, iar între 1863—1907 ca *Hermannstädter Zeitung* reunificat cu *Siebenbürger Bote*."

²⁰ Despre tipografia lui Martin Hochmeister scrie Hans Meschendörfer: *Das Verlagswesen der Siebenbürger Sachsen. Ein Überblick*, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, München 1979, p. 32—45.

²¹ Sigerus, p. 4: 1792—1862, *Der Siebenbürger Bote*, Sibiu, ed. și tipar Martin Hochmeister (Fiul), apoi Martin Hochmeister Erben, iar din 1840 Theodor Steinhaußen. Redactori-șefi: 1836—1848 Joseph Benigni von Müldenbergh. 1848 co-redactor-șef Jakob Rannicher, 1849—1850, Johann Hintz, 1840, VIII. — 1850, VIII Heinrich Schmidt. 1850, VIII. — IX. Karl Fabritius. 1852 Alois Sentz.

²² 1790—1791, *Erdélyi Magyar Hír-Vivő*, Sibiu, red. Fábrián Dániel și Cserei Elek, tipar Martin Hochmeister. (B.C.U. Cluj deține no. 1—6, 8—12/1790, cotă H 138).

²³ W. Daugsch, p. 187—189.

²⁴ H. Meschendörfer, p. 35.

²⁵ *Siebenbürger Sachsen Lexikon*, p. 391 (*Presse und Publizistik*).

Noua generație de publiciști, care trăiră nemijlocit anii revoluției, nu era unitară. În rândurile ei se aflau Joseph Bedeus von Scharberg, Ludwig von Rosenfeld și Eugen von Friedenfelds, descendenții unor vechi familii patriciale sibiene. Deoarece ocupau concomitent și slujbe de înalți funcționari, se înțelege că erau promotorii status-quo-ului²⁶. O figură proeminentă era de asemenea Joseph Benigni von Mildeberg, cenzor și redactor la „Bote“, profesor al academiei germane de drept din Sibiu²⁷. Redacția ziarului îi mai cuprindea pe profesorul de gimnaziu Johann Karl Schuller și pe câțiva membri tineri, neapartenatori ai aristocrației funcționărești și reformiști moderați: Joseph Andreas Zimmermann, Jakob Rannicher, Heinrich Schmidt. Aproape toți colaboratorii foilor sibiene erau juriști, înalți funcționari ai statului sau profesori ai academiei de drept²⁸.

Educația și poziția redactorilor de la „Siebenbürger Bote“ explică atitudinea lor. De idei revoluționare pe plan social se simțeau atrăși numai în măsura în care acestea erau impuse de spiritul timpului. Pe plan politic respingeau orice modificări ale raporturilor de forțe. Așa-numitul lor „conservatorism“²⁹ nu însemna altceva decât stat austriac unitar și antiunionism cu Ungaria, promovarea națiunilor credincioase împăratului — adică menținerea drepturilor sașilor și egala îndreptățire a românilor.

„Bote“ se afla în opoziție deschisă cu „Siebenbürger Wochenblatt“, ai cărui redactori: Georg Daniel Teutsch, Anton Kurz, Max Moltke, ș.a., în calitate de teologi, literați, profesori de gimnaziu nu erau activi politic și se exprimau pentru libertățile burgheze radicale³⁰. Ca soluție politică susțineau uniunea Transilvaniei cu Ungaria.

Revoluția de la 1848 din Transilvania se transformă treptat într-un război civil. Revendicările sociale burgheze fură împinse în fundal, alungate de violența ciocnirilor naționale. Publicațiile, între care „Siebenbürger Bote“, se confruntau cu mersul imprevizibil al evenimentelor.

Scopul lui „Bote“ se regăsea într-o oarecare măsură în subtitlul său: „Ziar de interese patriotice, istorie și cultură; cronică mondială“. În fapt cele patru foi de format mare erau structurate în felul următor: prima pagină conținea un articol de fond, care circumscria la începutul fiecărui an programul redacției, iar de obicei era un eseu asupra a diverse probleme vizând municipalitatea sau cercuri cetățe-

²⁶ Oskar Wittstock: Das litterarische Leben der vierziger Jahre. In: Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Zehn Vorträge aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen im letzten Jahrhundert, ed. și tipar W. Krafft, Sibiu 1896, p. 107 despre Ludwig von Rosenfeld. Eugen von Friedenfelds: Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jh., vol. I: 1783—1847, Viena 1876, vol. II: 1848—1858, Viena 1877. W. Daugsch, p. 189—190.

²⁷ Despre Joseph Benigni, v. E.v. Friedenfelds, vol. II, p. 400—401; O. Wittstock, p. 106—107.

²⁸ W. Daugsch, p. 190.

²⁹ Carl Göllner: Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848—1849, Ed. Academiei RSR, București 1967, p. 69.

³⁰ Ibidem, p. 27—28; Siebenbürger Sachsen Lexikon, p. 391; W. Daugsch, p. 190.

nești mai largi. În cursul războiului de la 1849 pagina din față însă fu ocupată aproape exclusiv de comunicate, ordonanțe, proclamații — fie austriece, fie maghiare —, ce sugerau fidel atmosfera cazonă. În paginile din mijloc urmau: o parte administrativă cu știri din dieta transilvană și din dieta ungară, o trecere în revistă a principalelor evenimente politice interne ardelenesti, din imperiu și din Ungaria; apoi vești politice din lumea largă: principatele dunărene, Prusia, Marea Britanie, Franța sau America de Nord. Ultima pagină era rezervată informațiilor fierbinți de ultimă oră, dar și reclamelor și anunțurilor.

Perspectiva politică modifică în cititorii percepția și orizontul actualității. La începutul anului 1848 de pildă, revoluția franceză se dezvoltă progresiv până la dimensiunile unui roman foileton. Când, scurt timp mai târziu, revoluția cuceri Estul în pași de marș, presa și lectorii săi înțeleseseră că politica externă însemna ceva mai mult decât literatură de divertisment — era extrem de acută și prezentă în cotidian. Atitudinea odinioară detașată și îndepărtată se transformă în implicare.

În luna martie 1848 ziarul apărea de trei ori pe săptămână, apoi de patru ori. După cea de-a doua bătălie de la Sibiu din 11 martie 1849, când orașul fu ocupat de armata ungară a lui Bem, izbuti să apară doar de două ori săptămânal datorită cursului neregulat al poștei. Se menținu formatul în octavo.

Mai clară decât orice interpretare, atitudinea ziarului rezultă dintr-o parcurgere a cuprinsului anilor 1848/1849. Între timp tocmai Sibiu se transformă în câmp de luptă în trei bătălii succesive.

La începutul lui 1848 redacția ziarului le adresa cititorilor tradiționalul salut. Cu privire la îndelungata sa activitate, „Bote“ remarcă ironic:

„Pentru a 63-a oară³¹ Siebenbürger Bote începe anul, și încă nu simte, slavă Domnului, nici un semn de ramoleală și *marasmus senilis*, observate la el de anumite suflate caritabile și colaboratori ai ogorului jurnalistic, și din care aceștia ar voi să-i profetească apropiata răposare suflatească“. Concomitent „Bote“ își afirmă credo-ul: „Așa speră el într-o largă audiență și își continuă calea, fidel vechii sale lozinci: *Totul pentru principe, patrie, adevăr și imparțialitate*.“³²

La jumătatea lui ianuarie 1848 „Bote“ trata noua lege de recrutare³³, executată în manieră medievală la Târgu Mureș și Făgăraș³⁴.

Din martie 1848 evenimentele se precipită.

Cititorii aflară că la 14 martie Maiestatea Sa apostolică c.c. decisese ridicarea cenzurii și imediata publicare a unei legi a presei³⁵. „Liberă este presa!“ Strigătul de bucurie de pe pagina de titlu părea să vestească timpuri noi.

³¹ Și pagina de titlu confirmă că 1848 era al 63-lea an de apariție. Prin urmare anul I a fost 1786. În 1826 „Bote“ indică anul 40 de apariție, deci anul I ar fi fost 1787. Sigerus, p. 4, scrie că „Sb. Bote a apărut din 1792“ (!). Până acum nu am găsit anul întâi de apariție a ziarului.

³² *Siebenbürger Bote*, no. 1, 3.I.1848, p. 1.

³³ No. 4, 13.I.1848, p. 13—14.

³⁴ No. 12, 19.II.1848, p. 45.

³⁵ No. 25, 27.III.1848, p. 101.

În același timp, din „Pesti hirlap“ fu preluată o corespondență care descria atmosfera din Pesta la 15 martie și reda cele 12 puncte ale „Manifestului către națiunea ungară“³⁶. La fel ca și „Siebenbürger Wochenblatt“, „Bote“ informa asupra ecoului evenimentelor din Pesta la Cluj (20 martie). Și la acestea, reacția sibiienilor:

„primul sentiment, trăit sincer și intim de fiecare prieten sas al patriei, fu acela al străvechii loialități față de marea noastră casă imperială...“ La 26 martie fu înmănată o petiție grafului națiunii, pentru expedierea unei declarații de credință către împărat³⁷.

Dacă ar fi să caracterizăm politica lui „Siebenbürger Bote“ în perioada martie — finele lui iunie 1848 în două cuvinte, acestea ar fi: Fără uniune!

Uniunea Transilvaniei cu Ungaria era nodul gordian în care divergea poziția celor două purtătoare de cuvânt ale presei săsești în acel răstimp. În rândul sașilor se formară două fronturi. Oponenții uniunii, în frunte cu Sibiul, vedeau în uniune un pericol pentru dănuirea sașilor. „Unioniștii“, mai cu seamă Brașovul și Sighișoara, sperau obținerea unor libertăți mai mari din partea guvernării liberale de la Pesta instaurate prin revoluție, decât din partea Austriei. Ei nădăjduiau că Ungaria liberală va recunoaște egala îndreptățire a tuturor națiunilor³⁸.

În vreme ce „Siebenbürger Wochenblatt“ din Brașov deștepta impresia că întreaga comunitate orășenească agreea ideea uniunii revendicate în declarația maghiară³⁹, „Bote“ făcea într-o dezbatere de principiu a uniunii următoarea afirmație: „Sașii au fost neîndoiește în totdeauna împotriva.“ Fu atacat ziarul brașovean „Satellit“, no. 26, care chemase la uniune⁴⁰.

„Bote“ dezvăluia pretenția împotriva legii și a rațiunii: „căci prin uniune nu s-ar urmări altceva, decât totala înecare a patriei și a națiunii noastre în ultra-maghiarism, în cel mai cras separatism ungar.“ Dispozițiile ministerului ungar ar fi „o adevărată subjugare, căci oare cum altfel s-ar putea interpreta, când vedem încheiate toate preparativele pentru a forța uniunea ca hotărâre a dietei, prin terorismul galeliilor și al unei mase populare fanatizate, prin atragerea unui cârd de jurați buda-pestani.“⁴¹

O voce din Viena atrăgea atenția împotriva uniunii⁴². Se analiză

³⁶ No. 24, 23.III.1848, p. 95. Același articol din *Pesti hirlap* a fost redat și în *Siebenbürger Wochenblatt*, no. 24, 23.III.1848, p. 129.

³⁷ *Sb. Bote*, no. 26, 29.III.1848, p. 105. Despre Cluj la 20.III. și în *Sb. Wochenblatt*, no. 26, 30.III.1848, p. 147.

³⁸ *Michael Kroner*: Aus der Zeit der Revolution 1848/1849. Kurzer Überblick. In: *Siebenbürgische Semesterblätter*, München, no. 1/1988, p. 72.

³⁹ D.e.: *Sb. Wochenblatt*, no. 32, 30.IV.1848, p. 184, despre atmosfera pro-unionistă din Brașov; no. 39, 15.V.1848, p. 225 — articolul lui Pestalozzi despre uniunea Transilvaniei cu țara ungurească; no. 41, 22.V.1848, p. 237 — aprecieri negative despre „Ce are de sperat Ardealul de la o uniune cu Austria“.

⁴⁰ *Sb. Bote*, no. 29, 5.IV.1848, p. 117.

⁴¹ No. 41, 5.V.1848, p. 165.

⁴² No. 44, 12.V.1848, p. 177—178.

poziția guvernului⁴³ și a universității naționale săsești⁴⁴ în privința uniunii. „Bote“ se solidariza cu acțiunile „valahilor“ din jurul lui Bărnăuțiu și a episcopului Șaguna. Datorită numărului lor, românii deveniră aliați doriți ai sașilor sibieni în chestiunea respingerii uniunii⁴⁵. În apropiere de Orăștie, o companie grănicerească secuiască vru să instaleze uniunea cu forța; rezultatul fură 12 români morți și 9 greu-răniți⁴⁶. Comentariul vehement al lui „Siebenbürger Bote“ depre Coșlariu și Mihalt încinse spiritele⁴⁷. Redactorul-șef al ziarului, împreună cu ceilalți redactori care scriseseră despre Mihalt, fu amenințat de 150 de „tineri legați prin jurământ“ din rândul revoluționarilor maghiari „să-i așeze capul înaintea picioarelor“⁴⁸, ceea ce se adeveri nouă luni mai târziu. La amenințări se răspunse printr-un nou articol despre Mihalt⁴⁹.

La 29 mai 1848 se întruni dieta de la Cluj. Într-o atmosferă a terorii, deputații sași ai universității naționale își depuseră voturile în problema uniunii. În loc de 22 de trimiși sași, la Cluj erau prezenți doar 15, dintre care numai 5 avură curajul să-și ridice vocea împotriva uniunii. Între aceștia din urmă se aflau doi deputați sibieni, Konrad Schmidt și Josef Schneider⁵⁰. Întrucât în cazul deputaților universității naționale săsești, la o divergență de opinii minoritatea deputaților trebuia să se supună majorității, sașii contară ca un singur vot, care acceptase uniunea.

Înainte de încheierea dezbaterilor dietale Konrad Schmidt reveni acasă, pentru a da seamă personal de încălcarea instrucțiunilor. Încrederea alegătorilor săi însă o pierduse; fu acuzat de trădare și săptămâni în șir trebui să evite Sibiul, în fața mâniei concetățenilor săi⁵¹.

Cu toate că dieta transilvană enunțase formal uniunea, „Bote“ își continuă atitudinea antiunionistă. La petiția trimișilor „națiunii române“ și a unor petiționari sași, împăratul răspunse printr-o ordonanță⁵². Rezoluția regală la cea de-a doua petiție a deputăției românești fu de asemenea publicată⁵³. Franz Salmen, comesul sașilor, semnă la 30 iunie un protest împotriva uniunii, pe care îl adresează ministerului maghiar de interne⁵⁴.

Între timp împăratul sancționase uniunea (10 iunie 1848); acum se discuta condițiile uniunii:

⁴³ No. 48, 22.V.1848, p. 193.

⁴⁴ No. 54, 5.VI.1848, p. 217.

⁴⁵ No. 44, 12.V.1848, p. 178.

⁴⁶ No. 55, 7.VI.1848, p. 221.

⁴⁷ No. 58, 16.VI.1848, p. 233.

⁴⁸ No. 59, 19.VI.1848, p. 236.

⁴⁹ No. 60, 21.VI.1848, p. 241.

⁵⁰ No. 56, 9.VI.1848, p. 225; no. 57, 14.VI.1848, p. 229.

⁵¹ Despre Konrad Schmidt scrie *Friedrich Teutsch*: Die Sachsen im Jahre 1848/1849. In: Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Zehn Vorträge aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen, ed. și tipar W. Krafft, Sibiu 1896, p. 171, 173—175, 179.

⁵² Sb. Bote, no. 63, 28.VI.1848, p. 253.

⁵³ No. 67, 7.VII.1848, p. 269.

⁵⁴ No. 72, 18.VII.1848, p. 289.

„Și pentru noi, sașii, stabilirea condițiilor uniunii este de cea mai mare însemnătate... Este sarcina dietei ungare, ca prin egala stimare și îndreptățire a tuturor neamurilor, prin dezavuarea deschisă a tuturor măsurilor violente... să mențină liniștea, ordinea și legalitatea...“⁵⁵

După încercările eșuate de a împiedica uniunea, fie prin articole în presă, care trebuiau să lumineze opinia publică, fie prin proteste, respectiv memorii, antiunionismul săsesc se retrase o vreme în plan îndepărtat. Dar „Bote“ relatează despre neliștile din Sibiu (20 august), la arestarea unor „căpetenii valahe“ de către comisarul gubernial Béldi Ferencz⁵⁶. Cam 8.000 de români amenințară orașul dinspre Apoludul Mare, din care cauză fu convocată cavaleria aflată în apropierea orașului⁵⁷. La 26 august arestații Laurian și Bălășescu fură eliberați⁵⁸.

În timp ce baronul Wesséleny Miklos ținea într-o ședință a parlamentului maghiar (25 august) o cuvântare despre noile drepturi ale sașilor și românilor⁵⁹, la Sibiu recruții trebuiau să depună noua formulă de jurământ „pe independența Ungariei“⁶⁰.

Noua conscripție militară provocă neliște în rândul „valahilor“ făgărășeni, iar noua lege a învățământului le produse sașilor îngrijorare⁶¹.

Spre deosebire de minora amintire în „Bote“ despre prima adunare a „valahilor“ de la Blaj⁶², cea de-a doua adunare de la Blaj (20 septembrie) și petiția celor aproximativ 50.000 de români înarmați fu relatăată pe larg. Petiția reclama ridicarea „recrutării ilegale, fără știință și ordinul Majestății Sale“, o adunare națională la Blaj și eliberarea „prizonierilor de stat arestați fără vină, a intelighenției națiunii române“. Prin protocolul de la 14 septembrie grănicerii români de la Năsăud refuzaseră să mai recunoască ministerul ungar și protestau împotriva uniunii⁶³.

La 11 septembrie șase deputați sași se retraseră din dieta ungară. Acesta era răspunsul lor la prevederea parlamentului, ca de acum înainte reprezentanții sași să fie numiți de ministerul maghiar⁶⁴. Adunarea cercuală de la Sibiu decise să acorde laudă publică celor doi deputați sibieni retrași, Hermann Schmidt și Joseph Rosenfeld, de asemenea se hotără că adunarea cercuală „nu voia să știe absolut nimic“ de vreo uniune cu Ungaria, și că nu recunoștea ministerul ungar⁶⁵.

Incidente sângeroase în Ungaria⁶⁶ conduseră la promulgarea unui

⁵⁵ No. 73, 21.VII.1848, p. 293.

⁵⁶ No. 87, 23.VIII.1848, p. 349.

⁵⁷ No. 88, 25.VIII.1848, p. 353.

⁵⁸ No. 89, 28.VIII.1848, p. 357.

⁵⁹ No. 92, 4.IX.1848, p. 369.

⁶⁰ No. 94, 8.IX.1848, p. 377.

⁶¹ No. 96, 13.IX.1848, p. 384.

⁶² No. 44, 12.V.1848, p. 177—178.

⁶³ No. 100, 22.IX.1848, p. 401.

⁶⁴ No. 101, 25.IX.1848, p. 405.

⁶⁵ No. 103, 29.IX.1848, p. 412.

⁶⁶ După abdicarea palatinului și numirea lui Lemberg în funcția de comisar c.c. cu puteri nelimitate și în cea de comandant general al tuturor trupelor austriece la 27 septembrie 1848, o zi mai târziu Lemberg fu asasinat în Ungaria.

rescript imperial, în care se declara deschis războiul împotriva „rebelilor” maghiari⁶⁷. Transilvania intră sub incidența legii de război⁶⁸. Românii din Sibiu, Orăștie, Hațeg și din Munții Apuseni se înarmară. „Bote” publică „relatări oripilante despre cruzimea hoardelor tâlhărești și criminale de secui”⁶⁹.

Puchner dădu o proclamație către autorități și către populație, în care li se cerea să se pună sub ascultare împărătească. Două zile mai târziu avu loc prima confruntare sângeroasă la Aiud, între armata austriacă și cea maghiară. La 2 noiembrie Reghinul fu transformat într-o „grămadă de cenușă”⁷⁰, ceea ce mări groaza în fața ungarilor.

La începutul lui noiembrie 1848 apărură în paginile lui „Siebenbürger Bote” o nouă rubrică, intitulată „Știri de pe câmpul de luptă”⁷¹. Într-un rescript imperial Kossuth și tovarășii săi fură declarați vinovați de „înalță trădare de țară”⁷².

La 2 decembrie Ferdinand I. abdică; pe tron urcă urmașul său Franz Joseph I. La 21 decembrie noul împărat trimise un salut „Credinciosului popor șasesc”.

Declarația de Anul Nou a redacției anunța obiectivele lui „Siebenbürger Bote” pe 1849, alegerea prietenilor și dușmanilor săi:

„În toiul focului, al crimei și prădării, înconjurați de inamici interni și externi, au stat și stau încă bravii noștri războinici, împreună cu sașii și românii de partea dreptății, a preaiubitului lor principe și a întregului stat imperial. Dură este lupta, dar nu lipsită de speranță. Noi luptăm pentru dreptul încuviințat de Dumnezeu, dușmanii noștri duc lupta disperării pentru o cauză rea. De aceea rezistați cu vitejie, căci dreptul trebuie să învingă în Ungaria și Transilvania, cum a învins în Italia, Galiția și Viena. Grele sacrificii vor fi făcute, însă ele vor fi aduse pentru ceea ce are omul mai sfânt, și un viitor pașnic va vindeca rănila deschise.

Siebenbürger Bote își va continua cu întinerită vigoare obișnuitul său curs, fidel vechii sale lozinci:

*Totul pentru principe, patrie, adevăr și imparțialitate!*⁷³

Generalul Bem, care la 15 decembrie preluase comanda supremă a armatei revoluționare maghiare, intra la 13 ianuarie în Târgu Mureș. Comandantul suprem imperial Puchner fugi la Sibiu. La 18 ianuarie 1849, răspândind o panică generală, Puchner ordonă evacuarea arhivei și a caselor erariale în Muntenia. Mulți refugiați îl urmară spre miazăzi, pentru a scăpa de soarta reghinienilor.

La 21 ianuarie 1849 se desfășură prima bătălie de la Sibiu. Puchner întârî valurile joase de pământ de la marginea orașului. De aici imperialii declanșară un puternic foc de artilerie, care îl obligă pe

⁶⁷ Sb. Bote, no. 109, 13.X.1848, p. 436.

⁶⁸ No. 112, 20.X.1848, p. 449.

⁶⁹ No. 116, 30.X.1848, p. 465.

⁷⁰ Fr. Teutsch, p. 188.

⁷¹ Sb. Bote, no. 120, 8.XI.1848, p. 481.

⁷² No. 131, 4.XII.1848, p. 522.

⁷³ No. 135, 13.XII.1848, p. 537.

⁷⁴ No. 1, 1.I.1849, p. 1.

Bem, după un contraatac lipsit de succes, să se retragă la Slimnic. Acolo pregăti un nou asalt asupra oraşului⁷⁵.

Un ordin de zi al comandantului general al gărzii civile din Sibiu, S. Brukenthal, liniştea populaţia: nu trebuie să se teamă, deoarece există tunuri⁷⁶. La sfârşitul lui ianuarie Brukenthal publică o nouă proclamaţie, anunţând că oraşul era din nou în pericol⁷⁷.

Între timp negocierile militare la înalt nivel se încheiaseră pozitiv. Un consiliu de război hotărî să solicite ajutor rusesc (1 februarie). La 2 februarie generalii ţarişti Skariatîn şi Engelhard pătrunseră în Ardeal cu aproape 5.000 de oameni. Cu ruşii în spate, Puchner putu să treacă la atac la 4 februarie. Îl bătut pe Bem la Ocna Sibiului⁷⁸.

Intrarea ruşilor în Sibiu îi prilejui lui „Siebenbürger Bote“ o retrospectivă a tragicei stări de război:

„Ruinele fumegânde de la Reghin, Feldioara, Hărman, Sânpetru, Archita, Hoghilag, parţial Slimnic, Şura Mare şi Sebeş, ca şi ale celor peste 200 de sate româneşti, devastate şi arse de unguri şi secui, dar nu mai puţin şi incendierea Zlatnei şi Aiudului de către români sunt tristecele semne ale prezentului însângerat, în care au căzut jertfă în ţara noastră mai mult de 20.000 de oameni, şi în care cu greu se poate stabili, care dintre părţi, românii sau ungurii şi secuii, s-a dedat la cele mai mari cruzimi.“⁷⁹

În luna martie 1849 războiul se apropia iarăşi de Sibiu. „Bote“ făcu publice mai multe proclamaţii ale lui Bem către locuitorii oraşului (12, 13, 14 martie): „Singura voastră salvare este recunoaşterea şi înfăptuirea uniunii cu Ungaria. Opţiunea voastră nu poate fi dificilă între libertate burgheză şi bici, căci ce înseamnă protecţia rusească aţi putut afla deja.“⁸⁰

Bem promise amnistie generală. Un articol din „Bote“ (20 martie) opina că ocuparea maghiară a Sibiului, înfăptuită la 11 martie, nu era atât de rea precum se temuse⁸¹. Abia la 23 martie „Siebenbürger Bote“ reda desfăşurarea bătăliei.

La 11 martie, deci, fusese a doua bătălie de la Sibiu. Lupta fusese scurtă. Generalul rus Skariatîn trebui să părăsească oraşul. Țariștii fură învinuiți de dezinteres în apărarea cetății:

„După primul atac furtunos, să fi tot fost a noua oră din seară, în oraş sună alarma. Atmosfera era lugubră. Marele incendiu o făcea şi mai tulbură. Şi mai ales era apăsător că ruşii nu se aflau în rezonanţă cu oraşul. Trebuie să recunoaştem sincer: Sibiul s-ar fi apărat curajos, dacă trupele străine n-ar fi produs o oarecare separare de mişcări şi evenimente. Garda stătea pasivă în Piaţa Mare. Artileriştii din garda civilă erau la armele... plantate sus, pe bastioane, părăsiţi. Erau generali conştienţi ca să facă tot posibilul pentru apărare, ca

⁷⁵ C. Göllner, p. 119.

⁷⁶ Sb. Bote, no. 10, 22.I.1849, p. 37.

⁷⁷ No. 14, 31.I.1849, p. 51.

⁷⁸ C. Göllner, p. 201.

⁷⁹ Sb. Bote, no. 19, 12.II.1849, p. 71.

⁸⁰ No. 31, 17.II.1849, p. 119.

⁸¹ No. 32, 20.III.1849, p. 123.

să salveze, în caz de nevoie, tot ce se putea salva? Nu... Generalul Bem văzu că trebuia să forțeze bătălia în noapte. Victoria lui era decisă.⁸²

Bem plecă din Sibiu la 14 martie. Ordinului lui Kossuth, de „a face Sibiu una cu pământul“, nu-i acordă nici cea mai mică atenție. Îi explică colonelului Kiss: „Eu am cucerit un oraș și vreau să conduc un oraș, nu un morman de cenușă și dărâmături.“⁸³ Comisarul guvernamental Csányi, care primise de la Kossuth dispoziții asemănătoare, descinse la Sibiu. Aici ordonă ridicarea a douăzeci de membri sași ai magistratului orășenesc, și închiderea lor în cazarma militară. Csányi declară starea de asediu și iniție tribunale militare la Sibiu, Sighișoara, Brașov, Bistrița⁸⁴. Fără ca amnistia lui Bem să fie anulată explicit, tribunalele de sânge își începură activitatea. La 11 mai 1849, pe dealul Cetățuiei din Cluj, fu împușcat St. L. Roth. 252 de sași, 4425 de români și 165 de unguri își pierdură viața până la sfârșitul războiului („Wiener Zeitung“, 1851)⁸⁵.

La jumătatea lui martie fu ucis Josef Benigni, fost redactor-șef la „Siebenbürger Bote“. Benigni tocmai se pregătea să se alăture convoiului de refugiați spre Muntenia, când mai mulți „husari kossuthieni“ îl traseră cu forța din trăsura sa de călătorie, îl târâră până la locuința sa, unde îl împușcară⁸⁶.

Odată cu no. 31 din 17 martie, ziarul fu preluat de către Johann Hintz. Redacția îndrăzne să recunoască plină de curaj:

„Noi, însă, considerăm de datoria noastră să nu prezentăm niciodată evenimentele dintr-o înfățișare unilaterală... O foaie din provincie, în opinia noastră, trebuie să fie expresia fidelă a vieții politice, așa cum se desfășoară ea în provincie. Nu orice orașel poate fi Paris. Rostul lui Bote nu este acela al unei foi ministeriale din Londra, Paris, Viena sau Debrețin. Vrem să spunem prin aceasta, că lui Bote nu îi este permis să fie una dintre acele foi de partid cu care se practică agitaționism politic, căreia numele unei notabilități politice îi servește drept acoperire, care e scrisă așa și nu altfel numai și numai din cauza unor scopuri de partid. Nu, Bote are, firește, intențiile sale politice leale și deschise, dar se străduiește, printr-o judecată calmă, prin colecționarea nepartinică de materiale, să ajungă la o înțelegere corectă a lucrurilor.“ Ziarul parcurgea o perioadă de mare lipsă a informației. „De săptămâni de zile nevoia rămâne pentru redacția acestor foi aceleași“. La Sibiu poșta nu mai aducea alte ziare, în afară de „Közlöny“ din Debrețin și de „Honvéd“ din Cluj, și pe acestea cu întârziere. „Ziarele amintite relatează parțial despre evenimentele interne. Dar, după cum bine se cunoaște, amândouă privesc cu unul și același ochi partinic. Dimpotrivă noi avem sarcina, de a nu prezenta niciodată evenimentele sub o imagine unilaterală. Mai cu seamă în timpuri

⁸² No. 33, 23.III.1849, p. 127.

⁸³ C. Göllner, p. 201.

⁸⁴ Sb. Bote, no. 34, 27.III.1849, p. 131.

⁸⁵ Wiener Zeitung, 21.II.1854, citat de C. Göllner, p. 220.

⁸⁶ Despre uciderea lui Benigni, E.v. Friedenfels, vol. II, p. 401—403.

atât de agitate, ca cele trăite acum, când reflectarea și reprezentările lucrurilor trecute sunt atât de diferențiate, acum, credem noi, avem dubla datorie, de a confrunta o afirmație cu altă afirmație, și de a lăsa decizia corectitudinii cititorului și timpului care le uniformizează pe toate.⁴⁸⁷

Faptele și scrierile lui Johann Hintz, totuși, au fost judecate astfel: „(Anton) Kurz alături de J. Hintz, care a redactat *filokossuthian Siebenbürger Bote* în timpul ocupației Sibiului, este singurul dintre literații noștri de odinioară, care și-a pus penița în slujba „guvernatorului Ungariei”.⁴⁸⁸

Cetățenii Sibiului declarară că se supuneau dispozițiilor lui Bem, și că protestau formal și solemn împotriva oricărei intervenții a puterii rusești.⁴⁸⁹

Proclamația lui Csányi către sașii de pe pământul crăiesc, aflat sub stare de asediu, făcea cunoscută în luna aprilie 1849 ridicarea de tribunale de pedeapsă⁴⁹⁰. Averile sibiienilor care nu se aflau acasă (refugiații) erau sechestrate⁴⁹¹. Magistratul Sibiului i se adresa lui Csányi, și, după ce lăuda „generozitatea înflăcărată a eroicului învingător“, protesta împotriva sechestrării bunurilor celor absenți⁴⁹².

Ca urmare a indicației lui Kossuth, un ordin al lui Csányi stabilea etatizarea averii universității naționale săsești. Măsura fusese luată „ca averea națională săsească, împotriva destinației sale, și mai ales în defavoarea însăși națiunii săsești prin indivizi cu porniri dușmănoase, să nu mai fie folosită la agitații și fapte rele, și astfel să nu mai fie sustrasă rostului său efectiv... Pentru liniștirea națiunii săsești declar că această poruncă a mea nu are altă intenție, decât aceea de a reda așezămintele și proprietatea națională scopului destinațiilor lor, și de a face imposibilă utilizarea bunurilor comune la înfăptuirea unor planuri trădătoare de țară.”⁴⁹³

În lunile aprilie-august 1849 ordonanțele lui Csányi se succedară cu rapiditate. Taxele de război trebuiau plătite. Patria avea nevoie de soldați, de aceea avu loc o recrutare generală a tuturor bărbaților între 18 și 30 de ani⁴⁹⁴. Csányi îi îndemna pe țărani și arendași, să-și îndeplinească îndatoririle față de proprietarii de pământ⁴⁹⁵. Csányi creă la Cluj un oficiu polițienesc condus de Dobokai Jozsef, cu sarcina de a aresta și aduce în fața tribunalului pe toți sperjuri⁴⁹⁶.

Moses Berde, comisar guvernamental la Sibiu, ordonă predarea tuturor armelor aflate în posesia civililor⁴⁹⁷. Declarația de indepen-

⁴⁸⁷ *Sb. Bote*, no. 35, 30.III.1849, p. 133.

⁴⁸⁸ *O. Wittstock*, p. 122.

⁴⁸⁹ *Sb. Bote*, no. 30, 30.III.1849, p. 133.

⁴⁹⁰ No. 38, 9.IV.1849, p. 145.

⁴⁹¹ No. 37, 6.IV.1849, p. 141.

⁴⁹² No. 38, 9.IV.1849, p. 145.

⁴⁹³ *Ibidem*.

⁴⁹⁴ No. 44, 23.IV.1849, p. 167.

⁴⁹⁵ *Sb. Bote* din 10.IV.1849, 16.IV.1849, 23.IV.1849.

⁴⁹⁶ No. 45, 25.IV.1849, p. 171.

⁴⁹⁷ No. 46, 27.IV.1849, p. 175.

dență a națiunii ungare (11 aprilie 1849) fu publicată de către „Bote“⁹⁸. Știrile de război sunau acum: „Ziua de ieri a fost încununată de glorie pentru trupele noastre“⁹⁹ — prin aceasta se înțelegeau trupele lui Bem.

Până acum „Siebenbürger Bote“ redase exclusiv opinii săsești. În mai 1849 se puteau citi noi comentarii ale colaboratorilor maghiari ai ziarului. Un anume Toth scria despre o posibilă republică, ce trebuia să păstreze și să respecte legea, dreptatea, proprietatea străină și tradițiile¹⁰⁰. Barcsay László milita pentru o colaborare germano-ungară¹⁰¹, și era de părere că viitoarea formă de guvernământ a statului ungar depindea de „împrejurările dominante“¹⁰².

La sfârșitul lui mai trupele ungare cuceriră Buda. La finele lui iunie însă corpurile de armată țariste și austriece intrară din nou în Bistrița și Brașov. Sașii sibiieni se pregătiră să-i întâmpine pe imperiali.¹⁰³

În luna iulie generalul rus Lüders ocupă sudul țării. Ungurii părăsiră Sibiul la 19 iulie. La 22 iulie Lüders intră în oraș. Toate ordinele emise de conducerea revoluționară fură declarate nule și neavenite.¹⁰⁴ Transilvania, redevenită mare principat, rămânea sub legea de război până la pacificarea completă.

Comisarul c.c. colonelul Franz von Dorsner ordona: 1. nevalabilitatea proclamațiilor „conducerii rebele“; 2. demobilizare generală; 3. bancnotele ungare erau anulate; 4. toate legile, care se întemeiau pe supremația limbii maghiare, erau desființate în districtele cu populație mixtă; 5. guvernul c.c. menținea ridicarea sarcinilor urbariale.¹⁰⁵

„Câteva mii de refugiați“ din Muntenia reveniră acasă. Ei adresară mulțumiri autorităților muntene.¹⁰⁶

Odată cu reinstaurarea puterii austriece la Sibiu avu loc și schimbarea redacției la „Siebenbürger Bote“. Heinrich Schmidt, poaspătul redactor-șef al lui „Bote“, scria:

„Atâta timp cât îl voi conduce eu, Siebenbürger Bote va lupta să fie un *organ al intereselor naționale săsești*... Mai întâi de toate datoria lui Siebenbürger Bote este *de a răspândi o reală conștiință civică de stat austriacă*; căci Austria este singurul loc în care viața națională săsească poate înflori în toată însemnătatea ei pentru civilizație și spiritul comunitar liber...“¹⁰⁷

⁹⁸ No. 48, 2.V.1849, p. 183—186.

⁹⁹ No. 49, 4.V.1849, p. 189.

¹⁰⁰ No. 51, 7.V.1849, p. 195—197.

¹⁰¹ No. 56, 16.V.1849, p. 213.

¹⁰² No. 57, 17.V.1849, p. 219.

¹⁰³ No. 93, 4.VII.1849, p. 303.

¹⁰⁴ No. 93, 23.VII.1849, p. 335.

¹⁰⁵ No. 94, 25.VII.1849, p. 339. La 10 iunie 1848 Wesseleny a propus dietei transilvane legea urbarială. În aceeași zi a fost acceptată legea ce consfințea desființarea sarcinilor urbariale și a iobăgiei. În data de 18 iunie 1848 legea a fost pusă în aplicare. Ordonanța imperială din 24 iulie 1849 confirma legea din 10 iunie 1848.

¹⁰⁶ No. 96, 28.VII.1849, p. 348; no. 99, 3.VIII.1849, p. 359.

¹⁰⁷ No. 99, 3.VIII.1849, p. 357.

Între timp Bem pierdu bătăliile de la Sighișoara și Albești. După un raid fulgerător prin Târgu Mureș și Mediaș, honvezii cuceriră reînnoit Piața Mare, agora Sibiului.

La 5—6 august 1849 se desfășură a treia și ultima bătălie de la Sibiu. Unitățile căzăcești rusești îi ajunseră din urmă pe maghiari, îi alungară, și la Șura Mare Bem fu atacat concomitent de două corpuri de armată rusești. Suferi o înfrângere zdrobitoare și fugi la Timișoara.¹⁰⁸

„Bote“ abia aminti lupta. Își apără doar concetățenii; sașii sibieni nu le dăduseră maghiarilor nici un ajutor și nu împușcaseră nici un rus:

„Avem înalta împuternicire de a-i asigura pe prețioșii noștri concetățeni, că ofițerii imperiali ruși sunt convinși până la cel mai înalt nivel, că în timpul criminalei lupte de stradă din 5 august, nici un sas siban n-a tras asupra trupelor c. rusești!“¹⁰⁹

La 15 august comandamentul suprem ordonă ridicarea a 5.000 de recruți. Scaunul Sibiului trebuia să pună la dispoziție 1.200 oameni cu vârsta între 18 și 36 de ani. Până la 6 septembrie recrutarea trebuia încheiată.¹¹⁰

Un sas anonim semna la sfârșitul lui septembrie articolul „Ce dorim și sperăm noi“. După terminarea „războiului civil“ era de dorit să se reglementeze administrarea și reprezentarea pământului sășesc în sensul străvechilor drepturi istorice. „Timpurile vechi reînnoite“ urmau să reînvie pentru strălucirea coroanei și dăinuirea întregului stat.¹¹¹

Administrația provizorie împărți țara în șase districte militare: Sibiu, Alba Iulia, Cluj, Reteag, Odorhei și Făgăraș. Comesul națiunii sășești era corcomitent președintele juridic și comisar general distric-tual al districtului Sibiului, de care aparțineau și districtele-filiale Bistrița și Brașov. Districtele se subdivizau în circumscripții, iar acestea în subcircumscripții (inspectorate), în care administrația civilă re-venea comisarilor de circumspecție și inspectorat.¹¹²

La începutul lui noiembrie rușii părăsiră Sibiul.¹¹³

„Bote“ publică (abia acum) constituția imperială a Austriei din 4 martie 1849.¹¹⁴

Pacea țării fusese restabilită.

În cursul anilor 1848/1849 „Siebenbürger Bote“ păstră constant un amestec de patriotism local, etnic și loialitate față de casa imperială habsburgică. Sub ocupația ungară a Sibiului (11 martie — 19 iulie 1849), cu toate pierderile provocate de aceasta — depozedarea refu-giaților și a averii universității naționale, dizolvarea instituțiilor și

¹⁰⁸ C. Göllner, p. 228—233.

¹⁰⁹ Sb. Bote, no. 102, 10.VII.1849, p. 367.

¹¹⁰ No. 110, 24.VIII.1849, p. 395.

¹¹¹ No. 128, 24.IX.1849, p. 457.

¹¹² No. 130, 28.IX.1849, p. 465.

¹¹³ No. 154, 9.IX.1849, p. 553.

¹¹⁴ No. 158, 16.XI.1849, p. 565—570.

funcțiilor tradiționale săsești, arestările și condamnările la moarte — sașii acceptară acel „fait accompli“ și încercară, fără elan deosebit, dar și fără o mare rezistență, să se adapteze la starea de lucruri.

Din perspectiva manierei în care se scriu jurnalele astăzi, ziarul sibian impresionează prin respingerea patimii și a violenței în cuvânt și faptă. „În spiritul moderației și al împăcării“, cum însuși „Bote“ își propusese, cel mai adesea izbuti să-și țină pana în frâu. Argumentarea sa curgea fără grabă, era întotdeauna suficient timp și spațiu pentru a relua istoria „ab origine“. Unde nu mai foloseau argumentele, când sortii erau nefavorabili, numai arareori „Siebenbürger Bote“ s-a coborât, din exces de zel, la lingușirea ocazionalului învingător.

ELA COSMA

DER „SIEBENBÜRGER BOTE“ IN DEN JAHREN 1848—1849

(Zusammenfassung)

Der „Siebenbürger Bote“ (1792—1862) steht in direktem Zusammenhang mit den Anfängen der Presse in Siebenbürgen, als Nachfolger der ersten politischen Zeitung des Großfürstentums, die „Siebenbürger Zeitung“ (1784—1789). In den Revolutionsjahren wirkte der „Bote“ als eines der führenden Presseorgane in Siebenbürgen.

Der Aufsatz behandelt den historischen Werdegang der Zeitung als „Träger des großösterreichischen Staatsgedankens“, die gesellschaftliche Zusammensetzung, die Bildung und berufliche Struktur der Redaktionsmitglieder (die ihre etwa konservative Haltung bestimmten). Daten über Zielsetzung, Inhalt und Erscheinungsfrequenz des „Boten“ werden hinzugebracht. Es wird dann eingehend die Widerspiegelung der chronologischen Ereignisse der Jahre 1848—1849 verfolgt, so wie der von dem „Boten“ als Lösung der Zeitfrage empfundenen und geförderten Antiunionismus mit Ungarn veranschaulicht.

Der „Siebenbürger Bote“ nahm es sich selber vor, und meist gelang es ihm auch, „im Geiste der Mäßigung und Friedfertigkeit“ emotionale Leidenschaft und Gewalt in Wort und Tat zurückzuweisen*.

* Derselbe Aufsatz wurde in deutscher Sprache in den „Siebenbürgischen Semesterblättern“, 9. Jahr, Heft 2, München 1995, S. 121—139, veröffentlicht.

BARTOLOMEU BAIULESCU — ÎNȚIATOR AL ÎNVAȚĂMÂNTULUI PROFESIONAL ROMÂNESC DIN TRANSILVANIA

Caracteristica esențială a istoriei românilor transilvăneni din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și până la Marea Unire de la 1 Decembrie 1918 a constat într-o susținută luptă pentru păstrarea ființei naționale, dusă cu precădere pe tărâmul economicului, socialului și culturalului.

Țelul ei final urmărea cu asiduitate emanciparea tuturor straturilor sociale alcătuind națiunea română, prin creșterea gradului de civilizație și cultură a membrilor ei, deci depășirea barierelor artificiale impuse acestui popor, timp de mai multe secole, de către națiunile privilegiate.

Cu toate că Revoluția de la 1848 a avut unele urmări pozitive în sensul liberalizării activității economice din Transilvania, totuși românii resimțeau dureros prezența vechilor tipare restrictive reprezentate de bresle, chiar dacă acestea, așa cum obiectiv aprecia Gheorghe Bariț, în nici un caz nu mai puteau ține pasul cu industria occidentală¹.

Adăugându-se la toate acestea: concurența străină, lipsa unor instituții de credit autohtone, slăbiciunea burgheziei românești și chiar propria noastră mentalitate, conform căreia tot ce este străin sigur este mai bun, ajungem la un trist dezechilibru social: pe de o parte țărâtimea, pauperizată, silită să lucreze în condiții de cv mediu, al cărei surplus ajungea în stadiul de proletariat agricol sau era silit să emigreze, iar pe de altă parte „inteligența” (intelectualitatea n.n.) alcătuită în cea mai mare parte a ei din postulanți de slujbe și destul de puțini profesori, învățători, preoți și juriști.

De aceea, reprezentanți de seamă ai gândirii economice românești din Transilvania încep să pună tot mai acut problema formării acelei „clase de mijloc” (situată în concepția epocii între țărâtime și intelectualitate) singura în stare să formeze „puterea țării”².

În ceea ce privește căile de alcătuire a acestei noi clase, părerile erau împărțite; dar până la urmă s-a adoptat soluția formării de meseriași români și astfel au început să apară în orașele importante ale Transilvaniei societăți cunoscute sub numele de Reuniuni ale sodalilor români³.

¹ G. Zane, *Studii*, București, 1980, p. 326—327; capitolul: *Industria. Meseriile*.

² „Transilvania”, nr. 19, 1 octombrie 1875, p. 141.

³ Eugenia Glodariu, Nicolae Cordoș, *Reuniunea sodalilor români din Cluj*, în *Acta Musei Napocensis*, X, Cluj, 1973, p. 391; Paul Abrudan, *Reuniunea sodalilor români din Sibiu — prima asociație profesională a muncitorilor români din Transilvania*, în *Muzeul Bruckenthal — Studii și comunicări, Arheologie—Istorie*, 19, Sibiu, 1975, p. 157—170.

În acest sens Braşovul, vechi burg medieval, devenit spre epoca modernă oraş al cărui comerţ se afla exclusiv în mâini româneşti, negustorii români stând la baza marilor iniţiative cu caracter şcolar şi cultural⁴ oferă acel cadru propice de afirmare a românilor siliţi să lucreze doar în câteva „ramuri naţionale”⁵: jocărie, papucărie, tăbăcărie, croitorie pentru îmbrăcămintea naţională şi în câmpul larg de activitate reprezentat de meseriile moderne.

În acest context se plasează înfiinţarea la Braşov în anul 1869 a *Asociaţiunii pentru sprijinirea învăţăceilor şi sodalilor români meseriaşi din Braşov* la iniţiativa protopopului Bartolomeu Baiulescu⁶, proeminentă figură de cărturar patriot, care îşi va dedica întreaga viaţă ideii de emancipare a poporului. Spre deosebire de alte personalităţi din sfera economicului, care vor rămâne la stadiul de teoreticieni sau vor trece în vechea Românie, ocupând funcţii înalte în cadrul propriice oferit de condiţiile normale de dezvoltare oferite de tânărul stat român, Bartolomeu Baiulescu va găsi soluţiile cele mai potrivite pentru practicarea meşteşugului, strâns împletit cu un învăţământ din care nu lipseau cunoştinţele teoretice şi o minimă cultură generală.

Bartolomeu Baiulescu este unanim apreciat de literatura de specialitate ca „adevărat exponent al concepţiei industriale preponderente”⁷ sau ca „reprezentant al ideii de dezvoltare a Transilvaniei”⁸. Pornind de la buna cunoaştere a realităţilor şi posibilităţilor epocii, Bartolomeu Baiulescu nu se hazardează în susţinerea unor idei fără acoperire, fiind perfect conştient că marea industrie nu poate apărea dintr-odată; în schimb promovarea meşteşugului şi apariţia unei puternice pătri de meşteri bine instruiţi vor conduce la activităţi de o mai mare anvergură; la rândul ei, industria mică, corespunzând necesităţilor unor largi categorii sociale, nu trebuia neapărat concurată sau înghiţită de marea

⁴ Eugen Pavlescu, *Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei* (sec. XVII—XIX), Bucureşti, p. 11—107; 321—381; N.G.V. Gologan, *Cercetări privitoare la trecutul comerţului românesc din Braşov*, Braşov, 1928, p. 143—160; Bartolomeu Baiulescu, *Monografia Comunei bisericeşti greco-ortodoxe române a Sfintei Adormiri din Cetatea Braşovului*, Braşov, 1898, p. 270—271.

⁵ *Raportul Camerei de Comerţ şi Industrie din Braşov pentru anii 1878/79 şi 1882*, p. 16; capitolul: *Meseriile românilor*, Bartolomeu Baiulescu, op. cit., p. 7—27.

⁶ Bartolomeu Baiulescu (1831—1909) s-a născut la 11 iunie 1831 la Zărneşti, judeţul Braşov. Studiile le-a urmat în satul natal, apoi la Braşov şi Sibiu. Între anii 1851 şi 1857 a funcţionat ca preot şi învăţător la Zărneşti, deschizând clasa a II-a a şcolii în propria casă, unde se predă scrisul şi cititul cu litere latine. În anul 1857 a fost numit preot la biserica românească din Cetatea Braşovului, desfăşurând în paralel o prodigioasă activitate de economist şi pedagog. Bartolomeu Baiulescu se autodefinea ca exponent al generaţiei paşoptiste din care făcea parte, astfel: „Noi, cei din generaţia de la 1848, până azi am arătat că atât cât am învăţat şi am predat altora şi am pus şi ultima forţă în activitate”. *Arhiva Muzeului primei şcoli româneşti din Scheii Braşovului*, Fond: *Biserica din Cetate*, Dosar: *Documente şi publicaţii în legătură cu moartea parohului Bartolomeu Baiulescu*, document: *Dispoziţiuni ultime pentru cazul de moarte al subscrisului* (copie), f. 4 (vezi în continuare *Arhiva Schei...*); *Cărturari braşoveni* (sec. XV—XX), Braşov, 1972, p. 21—22.

⁷ G. Zane, op. cit., p. 335—336.

⁸ *Gândirea economică din Transilvania (1784—1918)*, Bucureşti, 1981, p. 195—196.

industrie, devenită obiect de spaimă generală prin randament și prețuri scăzute. Dimpotrivă, produsul meșteșugăresc finit putea uneori, datorită calității și a înfățișării, să fie mai căutat pe piață.

Demn de remarcat este faptul că unele dintre ideile enunțate de economistul Bartolomeu Baiulescu, cu privire la rolul pe care românii erau chemați să-l joace în Europa, rămân valabile și astăzi: „Poporul român pentru a ajunge la nivelul celorlalte popoare, va trebui să-și dezvolte meseriile, industria, să-și intensifice agricultura, să dezvolte comerțul, învățământul real, numai astfel va progresa în cultură, devenind și mai puternic din punct de vedere material⁹.”

Dacă tratatele de istorie economică, îi consacră în mod firesc capitole speciale acestei personalități de excepție, ne vom strădui în continuare să scoatem la iveală idei și fapte mai puțin cunoscute, în legătură imediată cu începuturile Asociațiunii și ecurile pe care aceasta le-a avut în crearea unui puternic curent de opinie în favoarea meseriilor atât în Transilvania, cât și în vechea Românie.

Momentul înființării Asociațiunii pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români meseriași prezintă o imagine istorică relativ simplă. La sfârșitul anului 1869 a fost convocată o adunare generală în sala festivă a gimnaziului românesc din localitate, care a început cu un înflăcărat discurs al inițiatorului și primului președinte al Asociațiunii, Bartolomeu Baiulescu, despre importanța promovării meseriilor în rândul românilor¹⁰. Tot acum a fost aleasă o comisie care urma să întocmească proiectul de statute. Deși statutele au fost aprobate de autoritățile de resort abia după patru ani, societatea va funcționa încă de la începutul anului 1870.

Asociațiunea își propunea ca scop fundamental „să așeze copii de naționalitate română, cât se poate mai mulți, ca învățăceli (ucenici n.n.) pe la industriași calificați”, să-i ajute ca să „frecventeze un curs de învățământ corespunzător etății, calificării și chemării lor”, „să se trimită sodali talentați în străinătate spre a se califica”, să-i ajute „pe sodalii capabili, recomandați prin conduită și testimonii (certificate n.n.) bune despre calificarea lor, în tendința de a deveni ei înșiși ca industriași de sine stătători¹¹.”

Începuturile au fost relativ modeste și nu lipsite de greutatea cauzate de insuficiența fondurilor provenite din cotizațiile membrilor și din ajutoarele ocazionale sau permanente oferite de persoane particulare și instituții culturale din Transilvania (Astra) și din vechea Românie (societatea „Transilvania” din București) și de sărăcia copiilor, care în urma unor apeluri difuzate prin viu grai și prin presă, începuseră să

⁹ Bartolomeu Baiulescu, *Dizertațiune despre necesitatea promovării și protecționării meseriilor între români*, în „Transilvania”, anul XVII, nr. 21—22, 1—15 noiembrie 1893, p. 149; Toader Ionescu, *Ideea unității naționale reflectată în gândirea economică din Transilvania (1848—1918)*, București, 1983, p. 171.

¹⁰ Bartolomeu Baiulescu, *Monografia...*, op. cit., p. 241; Măriuca Radu, *Date privind activitatea „Asociațiunii pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români meseriași din Brașov”, 1869—1918*, în *Cumidava*, XII/2, Brașov, 1983, p. 193.

¹¹ *Arhivele Statului Brașov*, Fond: *Asociațiunea pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români meseriași din Brașov*, dos. 1, doc. 1, f. 1—16; în continuare vezi: *ASB*, fond: *Sodali...*

sosească din toate colțurile Transilvaniei. Din corespondența purtată de părinții copiilor cu comitetul Asociațiunii rezultă că drama poporului român era în primul rând sărăcia, dublată de lipsa de perspectivă, puținătatea pământului, nesiguranța zilei de mâine, tendințele de de-naționalizare; cel mai pregnant reiese dorința părinților ca măcar copiii lor să lucreze într-un loc „unde se vorbește românește”¹² și unde „pulsul vieții naționale este mai viu”¹³.

Problema dureroasă pentru deceniul 8 al secolului al XIX-lea rămâne lipsa hainelor și a încălțăminte; proveniți din familii sărace sau lipsiți de părinți, copiii s-au pomenit aproape goi în timpul iernii. Și aici răzbate spiritul de luptător al lui Bartolomeu Baiulescu. Imediat sunt lansate apeluri patetice românilor brașoveni spre a contribui cu „cizme sau papuci, mari sau mici, nădragi, fie și ruți, veste, pălării sau căciule, învățăcelilor, care se văd în număr mare fără veșminte și în timpul de iarnă foarte slab îmbrăcați”¹⁴. Apelurile nu întârzie să dea rezultate și în scurt timp multe familii au contribuit cu ce au putut pentru a-i îmbrăca pe copii.

Însăși plasarea tinerilor pe la diferiți meșteri a avut ca urmare neînțelegeri reciproce cauzate fie de brutalitatea meșterilor, fie de neadaptarea ucenicilor la noile condiții de viață. Dar, așa cum își amintea mai târziu cu nostalgie un fost ucenic, Bartolomeu Baiulescu și-a luat în serios rolul de părinte adoptiv și personal mergea pe la meșteri să calmeze spiritele, folosindu-și talentul diplomatic¹⁵.

Dar cea mai dramatică era lipsa, adesea a oricărei instruiri, copilul aflându-se practic în imposibilitatea de a comunica, iar când meșterul era străin, totul se transforma într-o tragedie. Drept urmare, comitetul Asociațiunii se întrunește, tot la inițiativa lui Bartolomeu Baiulescu pentru a găsi soluția cea mai potrivită (prevăzută de altfel și în Statute) ca pe lângă deprinderea meseriei, învățăcelul să primească și noțiuni teoretice și de cultură generală. Părerea unanimă era că un viitor meșter trebuia să posede foarte bine limba română. Deci al doilea merit major al Asociațiunii a constatat în punerea bazelor învățământu-

¹² ASB, fond: *Sodali*, doc. 59.

¹³ ASB, fond: *Sodali*, dos. 45, doc. 65; din multitudinea de documente existente, exemplificăm câteva cazuri, care ni s-au părut mai deosebite: Constantin Dimia, căpitan din Brețcu roagă pe președintele Asociațiunii să primească la meserie un copil orfan de ambii părinți „pentru a putea avea și în Brețcu un măiestru cizmar sau papucar de român, spre a nu mai da banii străinilor” (dos. 23, doc. 108); Ghiță Pop din Poiana Sărată dorește să trimită copii la meserie la Brașov, pentru că deși comuna era locuită în mare parte din români, totuși meseriașii erau unguri și pe el îl frământa ideea de a se așeza și românii la meserie (dos. 23, doc. 22); zilierul Beștelău Gavrilă din Lupșia (Băile Tușnad), tată a trei copii dorește să-i îndrepte spre meserie „și a auzit că la Brașov ar fi loc pentru copiii săraci și nici nu vrea să-i dea în altă parte”. Își motivează cererea, arătând că atunci când vor ajunge mari „să nu fie nevoiți să ajungă la băta cerșetoriei” (dos. 22, doc. 38, f. 1).

¹⁴ ASB, fond: *Sodali*, dos. 3, doc. 16 (Apel pentru dare de veșminte vechi copiilor săraci de la meserii și de la școală).

¹⁵ *Arhiva Schei*, fond: *Baiulescu*, calet manuscris Gheorghe Filip.

lui profesional românesc din Transilvania¹⁶. În acest context remarcăm obligativitatea și gratuitatea acestuia pentru că taxele de școlarizare și rechizitele erau achitate din fondurile societății. Desigur că învățământul, în condițiile existente (gradul de instruire diferit, analfabetismul lipsa unei școli românești de meserii) nu putea avea un caracter unitar. De aceea s-a adoptat o tactică flexibilă: mai întâi ucenicii au urmat de două ori pe săptămână (uneori și duminica) cursurile serale organizate sub auspiciile Gimnaziului românesc din Brașov, pe două secțiuni: în prima se predă: citirea, scrierea și aritmetica, iar în cea de a doua: limba română, germana, stilistica și matematica; din anul 1876 a fost introdus și desenul¹⁷. Profesorii, așa cum se menționa în adresele de mulțumire predau gratuit aceste lecții „cu sacrificiul repausului lor”¹⁸.

Paralel exista și un curs de alfabetizare ținut benevol de profesorul Ipolit Ilasievici și ulterior de Andrei Bârseanu¹⁹; din anul 1878 ia ființă „Școala inferioară română de confesiune greco-orientală a Societății de comerț levantin pentru învățaceii români și de la industrie din Brașov” având drept scop de a da „învățăceilor ocaziunea de a-și însuși cunoștințele prescrise de legea pentru comerț și industrie”²⁰.

Înscrierea învățământului profesional românesc pe făgașul normalității este brusc întreruptă de apariția noii legi din 1884²¹, care sub pretextul că numai „comunele pot înființa școli de meserii și nicidecum diferitele confesiuni și corporațiuni”, interzice activitatea formelor anterioare de instruire. Urmare firească ar fi fost frecventarea Școlii de meserii a statului, cu taxe mici, dar cu obligativitatea predării în limba maghiară. Conștient de pericolul de maghiarizare și de inutilitatea protestului, comitetul Asociațiunii în frunte cu Bartolomeu Baiulescu apelează la o soluție de compromis, înscriindu-i pe copii la Școala ger-

¹⁶ Vezi pentru detalii: Măriuca Radu, *Asociațiunea pentru sprijinirea învățăceilor și sodalilor români meseriași din Brașov — sprijinitoare, a învățământului profesional românesc din Brașov*, în *Cumidava*, XX/1, Brașov, 1979—1980, p. 229—239.

¹⁷ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 387—388.

¹⁸ Bartolomeu Baiulescu, *Monografia... op. cit.*, p. 42.

¹⁹ ASB, fond: *Sodali*, dos. 8, doc. 46, f. 3—4; dos. 10, doc. 80, f. 2—3; din dorința de a-și trimite fiii la meserie, părinții sau tutorii nu realizau adeseori că acești copii erau analfabeți; la început erau nevoiți să se întoarcă acasă, dar până la urmă se găsește soluția înființării cursului de duminică.

²⁰ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 415; din anul 1872, odată cu desființarea oficială a monopolului breslelor, Gremiul românesc de comerț levantin își va schimba denumirea în „Asociațiunea comercianților români pentru negoțiu levantin în Brașov”. La această dată, negustorimea română din Brașov aflată în plină decădere, încerca o ultimă soluție de salvare prin promovarea meseriilor, în vederea dezvoltării industriei.

²¹ Bartolomeu Baiulescu, *op. cit.*, p. 271; protestului general în chestiunea adoptării noii legi a învățământului, integrată tendințelor de maghiarizare i se alătură și „Gazeta Transilvaniei”; redactorii respectivei publicații constatau cu amărăciune că „Părintescul” nostru guvern s-a decis să închidă școlile înflințate pe banii noștri” („Gazeta Transilvaniei”, nr. 240, 1885, p. 3; articolul: „O școală română închisă”).

mană de meserii²², alocând fonduri pentru perfecționarea sodalilor (calfelor n.n.) în străinătate, înființând în anul 1886 revista „Meseriașul român”²³, prima publicație de acest gen din Transilvania și intensificând activitatea cultural-educativă. Astfel că sub scutul Asociațiunii va funcționa Societatea culturală a sodalilor, care dispunea de un sediu propriu (un fel de club n.n.) înzestrat cu una din cele mai bune biblioteci din oraș, joc de biliard etc. Spectacolele periodice organizate de sodali încep să atragă un public brașovean numeros²⁴.

Câțiva ani mai târziu, făcând o trecere în revistă a istoricului Asociațiunii, Bartolomeu Baiulescu arăta importanța acestei Societăți de lectură, cu rol deosebit în șlefuirea socială a tinerilor: „Mulți tineri pe care îi vedeți grupați azi în societatea de sodali, cu câțiva ani înaintea au venit aici ca copii sărmani și ne-au cerut ajutorul nostru pentru ca să-i dăm să învețe vreo meserie. I-am așezat la maieștri și astăzi în scurt timp sunt oameni făcuți și își pot agonisi pâinea cea de toate zilele într-un mod demn... Trebuia să cugetăm să nu-i lăsăm să fie expuși influenței străine. Cei mai mulți fuseseră învățaței la maieștrii neromâni — pe atunci ne lipseau maieștrii români — nu conveneau decât cu elemente străine. Ca sodali erau și mai expuși a ajunge în cercuri străine. Ne temeam de unii mai slabi de înger să nu-i pierdem după ce ne-au costat atâta trudă până i-am crescut. Am aflat de lipsă deci să-i constituim într-o societate de lectură și prin conveniri să le dăm ocaziunea să vină în atingere cu societatea mai aleasă, cu oameni inteligenți (intelectuali n.n.) și astfel să devină mai urbani, să se familiarizeze cu manierele și gustul societății în care trăesc și muncesc”²⁵.

²² ASB, fond *Sodali*, dos. 248, doc. 14, f. 2—3; după multe discuții, conducerea Școlii industriale sâsești din localitate va accepta scăderea taxelor, iar institutul de credit „Albina” din Sibiu se va obliga să achite diferența.

²³ În Arhiva Muzeului primei școli românești din Scheii Brașovului am depistat 47 de numere din „Meseriașul român”. Revista a apărut fără întreruperi timp de patru ani, bilunar, într-un tiraj de 1000 de exemplare, fiind căutată atât în Transilvania cât și în România. Temele abordate erau interesante și variate. Subiectul „Meseriașul român” a fost speculat în regimul trecut, fiind catalogat drept: „presă muncitorească”. Atunci, ca și acum am căutat să demonstrăm că în viziunea secolului al XIX-lea meseriașii erau asimilați burgheziei și nu proletariatului. De altfel se și preconiza un capitalism românesc bazat pe mici producători atât în industrie, cât și în agricultură.

²⁴ Societatea culturală a sodalilor își va începe activitatea în anul 1876; scopul acesteia era „cultivarea prin lectură de jurnale și cărți folositoare și prin cultivarea muzicii vocale”. (ASB, fond: *Sodali*, dos. 16, doc. 156); mai târziu din ea se va desprinde societatea „Lumina”. Interesante și mult gustate de public erau producțiile (spectacolele n.n.) susținute de sodali și care cuprindeau în general recitări, piese corale, dansuri și teatru scurt. Atmosfera culturală existentă în rândurile meseriașilor români din Brașov este sesizată și de Nicolae Iorga într-una din peregrinările sale prin Transilvania: „...nu se poate să nu vezi în rândurile acestor oameni săraci, foarte împovărați de muncă, mai multă tragere de inimă, mai multă bunăînțelegere și pricepere firească decât reprezentațiile de teatru pe care le dau în iarnă meșterii și ucenicii din acest oraș (Brașov n.n.) plin de români”; Nicolae Iorga, *Pagini alese din însemnările de călătorie prin Ardeal și Banat*, vol. I, București, 1976, p. 19—20.

²⁵ „Gazeta Transilvaniei”, nr. 2, 3/15 ianuarie 1886, p. 1—2.

Nici meșterii români nu au fost neglijați; ei vor fi invitați periodic să audieze prelegeri cu caracter economic; totodată aveau și acces la biblioteca sodalilor. Asistăm astfel, la ceea ce am numi astăzi „pregătire continuă”, ceea ce ne îndreptățește să afirmăm că în fruntea Asociațiunii s-au aflat personalități conștiente că societatea ieșise din tiparele imobile ale unei epoci apuse.

Între timp și starea materială a societății se îmbunătățise simțitor prin oferta extrem de generoasă, în valoare de 50.000 lei aur a soților Mihail și Eliza Stroiescu, originari din Basarabia, al cărei mijlocitor a fost Bartolomeu Baiulescu, ceea ce a avut ca urmare imediată creșterea numărului de ucenici, stimulată de condițiile create, ca și sporirea numărului de burse acordate calfelor pentru a se specializa în străinătate²⁶.

Dacă la început, numărul copiilor așezați la meserii era mai mic, situându-se între 37 și 52, iar paleta alegerii era resrinsă la câteva ramuri: cordonerie, cizmărie, măsărie (dulgherie n.n.), cojocărie și ștrumbărie (ciorăpărie n.n.), în deceniile următoare numărul ucenicilor va ajunge la câteva sute și vor fi îmbrățișate meserii noi, ca: mecanica și mecanica fină, conducerea mașinilor cu aburi, cofetărie și patiserie, croitorie și cizmărie fină, librărie și tipografie²⁷. Diversificarea meseriilor și ținerea pasului cu tendințele moderne erau totodată și o reacție în fața concurenței străine, încurajată continuu de autorități prin aducerea din centre de vechi tradiție din apusul Europei (în special din Germania și Elveția) a unor specialiști de înaltă calificare, în detrimentul elementului autohton²⁸.

Pe baza studierii documentelor de arhivă estimăm că în perioada 1870—1918, Asociațiunea a format aproximativ 800 de ucenici, 700 de sodali și 100 de meșteri, ceea ce înseamnă mult; dacă aici adăugăm și pe celelalte societăți similare din Transilvania (Sibiu, Cluj, Sebeș) reiese o convingătoare imagine a promovării meseriilor în rândurile românilor transilvăneni. Nu întâmplător se aprecia mai târziu că „orașele și satele s-au umplut de meșteșugari harnici și îndemânatici, care nu numai că își câștigă traiul prin muncă cinstită, ci ieftinesc totodată și traiul fraților lor. Mulți se găsesc azi în România, unde iau parte la munca națională”²⁹.

Practic, perioada de deprindere a meșteșugului varia între 3 și 5 ani, în funcție de complexitatea acestuia. Ca etape erau respectate vechile canoane practicate de bresle; după stagiul de ucenic, dacă dovedea calitățile necesare trecea în stadiul de sodal și apoi la cel de maestru; din cauza unor condiții obiective, trecerea de la sodal la meșter era mai complicată și nu era obligatorie. Au existat multe cazuri în care maieștrii, foști ucenici ai Asociațiunii și-au deschis ateliere, pre-

²⁶ *Actul de fundațiune al soților Stroiescu*, document neinventariat aflat în *Arhiva Schei*; Bartolomeu Baiulescu, *op. cit.*, p. 392; „Gazeta Transilvaniei”, nr. 262. 26 noiembrie 1899, p. 2—3; *Cuvântul lui Bartolomeu Baiulescu la comemorarea boierului Stroiescu*.

²⁷ *Raportul Camerei de Industrie și Comerț*, *op. cit.*, p. 16

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ „Minerva”, anul I, nr. 181, 1909, p. 1.

gătind la rândul lor copii români, unii s-au stabilit în locurile de baștină, iar alții au trecut munții, stabilindu-se în România, ajungând lucrători sau patroni, deosebit de apreciați pentru calitățile profesionale.

Practic, această mișcare de promovare a meseriilor nu a cunoscut granițe; existau relații firești cu frații de dincolo și mulți părinți din România și-au trimis copiii la Brașov pentru a învăța meserie³⁰.

Foarte interesantă este situația sodalilor, care conform statutelor, de altfel foarte bine gândite, puteau primi ajutoare pentru a se specializa în străinătate, unde industria se dezvoltă cu pași repezi, venind în contact nemijlocit cu tehnicile noi și tehnologiile avansate de prelucrare, câștigându-și o cultură tehnică, după cum arăta într-una din adunările generale Bartolomeu Baiulescu „potrivită cu timpul de față”³¹.

Din corespondența purtată între sodalii aflați la specializare în străinătate și conducerea Asociațiunii reies o multitudine de aspecte de ordin economic, social și chiar politic; dorința tinerilor de a învăța și de a vedea lumea era atât de mare, încât unii dintre ei au străbătut pe jos Europa³².

Un caz cu totul aparte este cel al sodalului-tipograf Gheorghe Filip, fiul unei văduve sărace din Scheii Brașovului, pe care Bartolomeu Baiulescu îl va încuraja personal să-și desăvârșească studiile la Paris. Aflat în capitala Franței, Gheorghe Filip va conferenția în cadrul secțiunii Ligii Culturale, despre necesitatea promovării meseriilor între români, singura cale aducătoare de bunăstare și care „va ridica granițele și va uni pe români”³³.

Revenit în țară, Gheorghe Filip va trece munții și va fonda la București vestitul stabiliment grafic „Minerva”³⁴.

În semn de prețuire față de munca de o viață a mentorului său, Gheorghe Filip îi va dedica lui Bartolomeu Baiulescu o cuprinzătoare lucrare intitulată „Culegeri din lucrările naționale săvârșite de domnul protopop Bartolomeu Baiulescu din Brașov”, adunate și retipărite de Gheorghe Filip, tipograf, Brașov, 1897, al cărui manuscris l-am depistat în Arhiva Muzeului primei școli românești din Scheii Brașovului. Alături de pasajul consemnat de Sextil Pușcariu în *Brașovul de altădată*³⁵,

³⁰ Relațiile cu România nu s-au limitat la trimiterea de copii care să învețe meserie la Brașov, ci au fost mult mai ample, constând în: ajutoare materiale, schimburi de părerii și publicații. Frecvent, președintele Bartolomeu Baiulescu era consultat de către personalități din România ce activau în învățământ sau în sfera economică, în diferite chestiuni.

³¹ Arhiva Schei, fond: Bartolomeu Baiulescu, caiet Gheorghe Filip.

³² Măriuca Radu, *Asociațiunea pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români meseriași din Brașov — sodali români pe drumuri europene, în Satu Mare. Studii și comunicări*, V—VI, Satu Mare, 1981—1982, p. 345—355.

³³ Arhiva Schei, dos. Gheorghe Filip, doc. 4, f. 2; Șerban Polverejan, *Activitatea secției din Paris a Ligii Culturale în perioada memorandistă, în România din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865—1900)*, Cluj-Napoca, 1978, p. 233.

³⁴ „Minerva”, anul I, nr. 181, 1909, p. 1.

³⁵ Activitatea „Asociațiunii pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români meseriași din Brașov” va avea în mod firesc ecouri nu numai în presa vremii ci și în mărturiile contemporanilor. Deosebit de sugestiv este în acest sens pasajul inserat de Sextil Pușcariu în inegalabila sa lucrare, *Brașovul de altădată*: „Și între tinerii români începu pe vremea mea o serioasă îndrumare

lucrarea fostului ucenic se constituie într-o prețioasă mărturie contemporană care pune în valoare opera de o viață a lui Bartolomeu Baiulescu și aduce elemente noi în cunoașterea istoricului Asociațiunii. Cel mai pregnant reiese grija cu adevărat părintească pe care neobositul paroh a purtat-o acestor copii.

După o rodnică perioadă de 20 de ani pe care a petrecut-o ca președinte al Asociațiunii, Bartolomeu Baiulescu se va retrage, motivând etatea înaintată; și în continuare Asociațiunea va avea o activitate ascendentă, dar nici unul dintre președinții care îi vor succeda, deși erau oameni cunoscuți nu îl vor putea egala.

Învățămintul profesional inițiat de Asociațiunea pentru sprijinirea învățăceilor și sodalilor români meseriași din Brașov, deși nu și-a găsit finalizare în înființarea unei școli industriale românești, a reprezentat totuși un puternic mijloc de instruire cu temeinice cunoștințe practice și teoretice de specialitate și de cultură generală a sutelor de tineri veniți la Brașov pentru a învăța o meserie. Și aici trebuie remarcată dorința nestrămutată a lui Bartolomeu Baiulescu, pentru ca poporul român, umilit și badjocorit să ajungă în mod demn la înălțimea rangului ce i se cuvenea.

MĂRIUCA RADU

BARTOLOMEU BAIULESCU — DER BEGRÜNDER DES RUMÄNISCHEN GEWERBEUNTERRICHTS IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ergab sich immer mehr die Notwendigkeit Möglichkeiten für die Ausbildung des Mittelstandes der Rumänen in Siebenbürgen zu finden, der sich in der Auffassung jener Zeit zwischen dem Bauernstand und der Intelligenz befand.

In diesem Geiste wurden in den grossen Städten wie Kronstadt, Klausenburg und Hermannstadt Lehrlingen — und Gesellen — vereinigungen gegründet, die den Zweck hatten, rumänische Handwerk auszubilden.

Eine solche Vereinigung wurde 1869 in Kronstadt aufgrund einer Initiative des rumänischen Priesters Bartolomeu Baiulescu (1831—1909) gegründet.

Sein Hauptverdienst besteht darin, dass er die Grundlagen des rumänischen Gewerbeunterrichts in Siebenbürgen legte, der ein kontinuierliches und komplexes Ausbildungssystem wurde.

a tinerilor din Schei și din satele din Țara Bârsei (tinerii veneau din toate colțurile Transilvaniei n.n.) spre meserii. În fruntea acestei mișcări se puse protopopul Bartolomeu Baiulescu, din familia unor fruntași țărani cu numele Baiu din Zărnești. El sprijini pe cei care se duceau la meșteșuguri, deschise cursuri serale pentru ucenici și căută să convingă pe românii din Schei că, cu cât de mic atelier ajung mai departe decât cu funia hamalilor sau intrând ca slugi la prăvălii", Sextil Pușcariu, *Brașovul de altădată*, Cluj-Napoca, 1977, p. 179.

CONTRIBUȚII PRIVIND COLABORAREA DINTRE V. A. URECHIA ȘI ROMÂNII DIN TRANSILVANIA

Literatura de specialitate mai recentă în legătură cu viața și activitatea savantului și patriotului militant V. A. Urechia (1834—1901)¹, a relevat paleta de argumente privind realizările persoanei și personalității, făcute pe seama românimii din afara granițelor țării, indiscutabile sub raport valoric și cantitativ, nesuportând nici un alt termen de comparație cu paleta minimă, de atari similare acțiuni, săvârșite de oricare dintre contemporani. Acoperirea, în faptă, a noțiunii exprimate deja în epocă și subliniate ulterior, de „tribună“, deplin situat între parametrii de corectitudine și devotament, pentru împlinirea aspirațiilor nobile ale românilor transilvăneni, în dubla calitate asumată, de „acuzator“ al regimului străin, și de „apărător“ al dezideratelor celor obidiți, a fost văzută din două unghiuri caracteristice: a) cel cultural (spiritual), facilitat de funcțiile deținute în timp, și manifestat, prin ajutorul acordat unor instituții și persoane; b) cel practic, concret și imediat, valid prin implicarea directă a omului și politicianului în acțiunile revendicative ale fraților de peste Carpați, îndeosebi pe durata ultimului sfert de veac XIX, susținute cu deopotrivă intensitate, atât în interior, cât mai ales în străinătate. Constanța existenței sale în multiple calități a fost determinată de tendința, mereu valorificată, de a se situa dincolo de interesele mărunte, restrânse de grup ori de partid, și de a servi un crez și folos general, național, al patriei și poporului, iubit fără restricții și înțeles în deplinătatea efortului propriu spiritual.

Aportul minim din încercarea restitativă prezentă, reunind date inedite despre demersul efectuat de către V. A. Urechia în direcția enunțată, se dorește, încă din titlul susmenționat, un alt segment, de încărcătură faptică și ideatică deosebită, cu menirea să întărească puntea de legătură, căile de cooperare instituite de subiectul intervenției noastre în tentativa de sprijinire efectivă a dezideratului național: emanciparea deplină a românilor din Transilvania și realizarea Unirii din anul 1918.

Propaganda pe care Vasile Alexandrescu Urechia a început să o desfășoare din martie 1857 la Paris, prin gazeta „Opiniunea“, pentru Unirea Principatelor, se sprijinea pe ideea că, „este înscrisă în cele dentâi pagine ale istoriei noastre; ea este dorința lui Ștefan cel Mare, a lui Mihai Vi-

¹ Vezi, la subcapitolul respectiv din *Bibliografia istorică a României*, VIII (1989—1994). București, 1996, p. 42; referințe despre subiect în C. Gh. Marinescu, *V. A. Urechia și unitatea național-statală a românilor, în Transilvania, în istoria și conștiința românilor*, Iași, 1985, p. 30—47; V. Oneț, *V. A. Urechia, președinte al „Ligii Culturale“ și atașamentul său față de cauza românilor transilvăneni, în „As-tra“, 1861—1991, 130 de ani de la înființare*, Sibiu, 1992, p. 166—171; P. Păltânea, *Solidaritatea cu memorandiștii, în Magazin Istoric, XXVIII, 1994, nr. 5, p. 12.*

/ MI /

teazul, a acestor mari eroi care au răspândit strălucirea peste întreg neamul românesc... Să cerem într-un glas, românilor, Unirea, acest drept ereditar și legitim, transmis din secol în secol ca cel mai scump dar național². Chiar dacă la data respectivă nu era posibilă realizarea unirii politice a tuturor românilor, autorul articolului a militat, în continuare, pentru desăvârșirea unității culturale, pentru menținerea conștiinței și a luptei naționale de eliberare a românilor subjugăți din imperiile vecine.

Comentând apariția „Gramaticii române” de Gavril Munteanu, la Brașov, în 1860, lucrare ce folosea ortografia stabilită de „Eforia Școalelor”, V. A. Urechia conchidea, că: „în curând am avea temelia viitoarei întrelucrări române: limba scrisă, tăria și unitatea limbii vorbite”.³

Pentru a favoriza împlinirea procesului unității culturale, V. A. Urechia a întreținut legături strânse cu mulți dintre fruntașii mișcării naționale a românilor din Transilvania. În 1861, de exemplu, colaborează cu Alexandru Papiu Ilarian, cunoscut după numirea acestuia ca profesor la Facultatea de Drept din Iași și căruia, de fapt, îi tradusese în limba italiană, studiul intitulat „Independența constituțională a Transilvaniei”, prin care se protesta împotriva măsurilor preconizate de anulare a stării de sine stătătoare a zonei istorico-geografice în discuție⁴. Un alt lider pașoptist, Aron Pumnul, îi comunica la 12 septembrie 1865, ca să se întâlnească pentru a se consfătui „de interesele cele mai ființiale ale existenței și înaintării noastre”, ca și despre „sfânta noastră cauză dreaptă”⁵.

Pentru a sluji cu temei înfăptuirea idealului unității naționale, V. A. Urechia a început să editeze ziarul „Dacia”, la Iași, în 9 martie 1861. Apariția publicistică respectivă fusese determinată de organizarea unei campanii de sprijinire a politicii domnitorului Alexandru Ioan Cuza pentru obținerea Unirii definitive, dar și de necesitatea unei solidarizări cu acțiunile de protest ale fraților de dincolo de Carpați împotriva rezoluției imperiale din 27 decembrie 1860, prin care se decreta încorporarea Banatului la Ungaria. Titlul gazetei este edificator și în concordanță cu programul exprimat, anume că: „Stindardul nostru este acela al românismului, — conform opiniei autorului-editor —, în jurul căruia noi facem apel cu toții, fără distincțiune de credințele lor politice, de opiniunile lor. Dinaintea noastră casta dispare ca să facem loc la tot românul, fie basarabean, transilvean, muntean ori vălean... Noi nu ne vom crede fericiți, până când trâmba Carpaților nu se va netezi dinaintea noastră; până când vârfurile cele mărețe nu vor subsista decât ca să ne recheme faptele nemuritoare ale strămoșilor noștri”⁶.

Românii din Transilvania au salutat cu entuziasm apariția „Daciei”, au felicitat pe V. A. Urechia pentru inițiativa luată și, bineînțeles că au

² *Opiniunea*, I, nr. 2, 3 aprilie 1857, p. 6.

³ *Ateneul român*, I, 22 septembrie 1860, p. 18.

⁴ C. Albu, *Alexandru Papiu Ilarian*, București, 1860, p. 18.

⁵ *Atheneul român*, I, nr. 2—3, iulie—august 1866, p. 60.

⁶ *Dacia*, I, nr. 1, 9 martie 1861, p. 1; vezi și V. Goia, V. A. Urechia, București, 1979, p. 148; G. Chiriță, *Unirea Principatelor. Edificarea statului modern în perspectiva dezvoltării națiunii române. II. În Revista de Istorie*, XL, 1987, nr. 2, p. 182. / RI /

colaborat, aproape cu regularitate, cu valoroase corespondențe expediate din Sibiu, Brașov și alte orașe.⁷

Intr-un alt articol, semnificativ intitulat „Ultimatumul națiunilor“, tratând despre hotărârea popoarelor componente ale Imperiului habsburgic de a-și recăpăta independența, V. A. Urechia scria despre români: „Nu mai puțin credem de a putea, într-o zi, realiza frumoasele noastre speranțe. Calea naturală a faptelor, necesitatea de a se stabili echilibrul european va cere, fără nici o îndoială, ca într-o zi, să nu mai considerăm Carpații ca o barieră, precum astăzi trecem Milcovul fără pașaport. Este un prilej de a reaminti cuvintele lui Simeon Bărnuțiu din proclamația de la Sibiu din 22 martie 1848: „Libertatea națională prin reasezarea națiunii române în drepturile sale“⁸. Concepția politică expusă acum privind realizarea dezideratului fundamental al poporului român, respectiv, unirea definitivă într-un unic stat național, izvoara, desigur, din același program integru al revoluției autohtone de la 1848.

Tot pe tema drepturilor civile și politice cuvenite spre exercitare fraților din Transilvania, se afirma într-un alt comentariu, apărut nesemnlat în „Dacia“, aparținând probabil aceleiași susamintit autor: „Și ce idei, ce principii, ce clironomie mai sublimă putem lăsa distințărilor noastre, decât aceea a unei Româнії mari, a unei patrii întinse în hotarele ei naturale? Și noi nu avem cu noi numai timpul... drepturile ce reclamăm, drepturile neprescrise de timp și evenimente...“⁹

Analizând condițiile în care se desfășura viața politică românească în anul 1861, atunci când opoziția, recurgând și la sprijinul marilor puteri antiunioniste, plănuia să înlăture pe domnitorul însărcinat deopotrivă în cele două țări românești, V. A. Urechia atrăgea atenția asupra manevrelor din culise, anume că o asemenea acțiune necugetată ar pune în pericol „existența nu numai a Principatelor, a 5.000.000 de români, dar a unei națiuni întregi, a întregului element român, de la Tisa la Marea Neagră“¹⁰.

În momentul în care autoritățile de la Viena au manifestat intenția de a trece biserica română din Bucovina sub jurisdicția episcopatului Galiției, același semnatar pleda, tot în gazeta „Dacia“, pentru o „unire religioasă a tuturor românilor, urmând ca preoțimea din Bucovina și Transilvania să fie pusă sub jurisdicțiunea spirituală a capilor aceleiași biserici din Principate“. Se spera, în continuare, că „ilustrele episcop din Ardeal“, Andrei Șaguna, „va intra cât ce va putea mai mult și mai repede pe calea ce propunem spre a conlucra la unitatea bisericii ortodoxe“¹¹.

Crezul său politic, unirea românilor într-un stat unic, a fost exprimat, de asemenea, într-o conferință ținută la București, cu data de 10 de-

⁷ *Dacia*, I, nr. 1, 9 martie 1861, p. 8; vezi și nr. 7, 20 martie 1861, p. 4; nr. 10, 23 martie 1861, p. 3—4; nr. 38—39, 40—41 mai 1861, p. 3—4; G. Bariț acuza ziarul „Dacia“ că „fabrică“ asemenea corespondențe, „aducând în pericol de arest pe persoane care încă nu văzuseră cu ochii pe acel nou balaur pe hârtie“, în *Gazeta de Transilvania*, XXIV, nr. 48, 11 iunie 1861, p. 210.

⁸ *Dacia*, I, nr. 11, 27 martie 1861, p. 2—3.

⁹ *Idem*, I, nr. 1, 9 martie 1861, p. 2.

¹⁰ *Idem*, I, nr. 46, 20 mai 1861, p. 2.

¹¹ *Idem*, I, nr. 1, 9 martie 1861, p. 6.

cembrie 1865, cu subiect despre „fabulele lui Țichindeal“, autor considerat, la fel ca și Bălcescu, un martir al suferinței românești din Transilvania, alături de mulți alții, precum Horea, Cloșca, Șincai, Micu, Maior etc. „Românul va lua ce este al său! — sublinia cu îndreptățit temei oratorul —, și al său este acest pământ dospit cu sângele său în lupta cu năvălitorii, acoperit de mormintele martirilor naționalității, adăpat apoi cu sudoarea sa, sub jugul iobăgiei și al împilăriei“¹².

Același V. A. Urechia colaborează cu Al. Papiu Ilarian, Al. Treboniu Laurian la redactarea scrisorii, semnată de circa 100 de persoane din toate provinciile locuite de români, adresată, din București, la 2/12 aprilie 1866, lui Iosif Hodoș, deputat român în Dieta de la Pesta și care, împreună cu Ilie Măcelariu, Vincențiu Babeș și alții, au protestat împotriva încorporării forțate a Transilvaniei la Ungaria. „Prea onorabilului nostru domn și apărător, — se afirma în cuprins —, toți românii adevărați sunt deplin convinși că Transilvania liberă și independentă e unica scăpare a naționalității române în Dacia superioară. Lupta dar ce susțineți în această cauză mare și sântă, e o luptă de onoare și de viață pentru întreaga națiune română“¹³.

V. A. Urechia a mai aflat, deseori, prilejul să condamne unirea silită a Transilvaniei cu Ungaria. Astfel, cu ocazia unei prelegeri la Ateneu în 15 februarie 1870, cu privire la „românii de peste Dunăre“, a abordat chestiunea susmenționată, făcând public responsabil guvernul român pentru faptul întâmplat în 1868, anume că „Transilvania s-a răpit de către unguri de autonomia sa, care românii au susținut-o prin torinți de sânge vărsat în 18 secol“¹⁴. Numai cei de acolo „au protestat energic contra acestui act barbar, au suferit persecuțiuni și suferă și astăzi, chiar și închisori“¹⁵. Pentru a răsplăti, într-un fel, oarecum simbolic, această continuă activitate de apărare a drepturilor politice ale românilor transilvani, în cadrul Adunării generale a „Astrei“ de la Gherla, din 25—26 august 1868, la propunerea exprimată de Justin Popfii, militantul fervent a fost ales în unanimitate membru de onoare al organismului cultural menționat¹⁵. Autoritățile vremii nu au găsit de cuviință să confirme actul și, drept urmare, la 15 iunie 1869, deputatul Iosif Hodoș a interpellat în parlamentul de la Pesta, solicitând explicații în legătură cu faptul că guvernul nu a acceptat alegerea unor „bărbați de știință“, care, „au fost aleși membri onorari în considerația că au scris cărți referitoare la limba românească, la știință, la istorie, și au făcut mari servicii cu privire la

¹² V. A. Urechia, *Despre fabule în genere și în speciale despre Cichindeal*, în *Opere complete* I, seria B., București, 1878, p. 124.

¹³ E. Hodoș, *Din corespondența lui Simeon Bărnuțiu și a contemporanilor săi*, Sibiu, 1944, p. 92—93; amănunte, vezi în K. Hitchins, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj, 1970, p. 59—115; V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională, 1848—1881*, București, 1974, p. 353; K. Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania, 1700—1868. 1868—1918*, I—II, Cluj-Napoca, 1987, 1992.

¹⁴ *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 64, 24 februarie 1870, p. 1.

¹⁵ *Federațiunea*, I, nr. 125, 25 august/6 septembrie 1868, p. 493; V. Curticăpeanu, *Miscarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 99; alte contribuții despre „Astra“, în P. Matei, „Astra“ și rolul ei în cultura națională, Cluj-Napoca, 1986; „Astra“, 1861—1950, Sibiu, 1987; „Astra“. 1861—1991, Sibiu, 1992.

cultivarea limbei românești¹⁶. Cu toate insistențele depuse de „Astra“, oficialitățile nu au recunoscut faptul, nici măcar în anul următor, 1870¹⁷. Iar ca răspuns la acest abuz, tinerimea română din Blaj a decis ca V.A. Urechia să fie cooptat drept „membru de onoare al societății ei“¹⁸.

Relația fructuoasă cu românii transilvăneni, cu fruntașii acestora și cu organisme culturale respective, se păstrează nealterată în intervalul scurs la îngemănarea deceniilor șapte și opt ale secolului trecut. Un gest esențial a survenit din partea aceleiași Al. Papiu Ilarian, conducătorul Societății „Transilvania pentru ajutorarea studenților și elevilor români“, care reînnoiește faptic, în august 1872, actul inițial din 23 mai 1867, prin care V. A. Urechia fusese desemnat drept unul dintre vicepreședinții instituției în cauză¹⁹.

Privind retroactiv în timp, facem mențiunea că după invadarea Franței de către trupele germane la 19 iulie 1870, ziaristul V. A. Urechia a pornit o campanie de presă împotriva agresorilor, elogiind vitejia glorioasă a „popor al Franței“, care, „întotdeauna a voit libertatea popoarelor subjugate“. În contextul dat, făcând inevitabile referiri la românii transilvăneni, autorul va sublinia că: „Preste Carpați s-au jertfit 40 de mii pentru apărarea numelui de român. Astăzi, acest foc încălzește mai multe animi și decât atunci, cari pe lângă apărarea limbei străbune mai vrea încă și unirea cu frații lor de sânge“²⁰.

Consecvența și constanța acțiunii, obstinant făptuite, pentru demonstrarea drepturilor legitime ale românilor transilvăneni și concursul, efectiv acordat luptei de emancipare națională, au crescut treptat în intensitate, mai cu seamă în debutul deceniului ultim al secolului XIX, când, pe fondul unei mișcări naționale serios frământate de comprehensiunea ori aprehensiunea față de teza vehiculată a petiționarismului memorandist, V. A. Urechia intervenise ferm în direcția enunțată. Mai întâi, încercând să curme practica utilizării problemei fraților obidiți, drept punct de litigiu între partide, având în intenție să salveze ideea, mult compromisă, prin intervențiile tot mai directe, afirmate în calitatea de președinte al „Ligii Culturale“, desemnat în urma congresului din primăvara anului 1893. Seria de cuvântări și de acțiuni, dezvoltate de la această dată, aveau menirea concretă să contribuie la extinderea unei opțiuni autohtone, comune tuturor, pentru dobândirea deplinei eliberări a românilor din Transilvania. Actul decizional, impus acum prin glasul și fapta liderului înscăunat, se fundamenta, indiscutabil, pe un crez major, exprimat, atât în conștiința originii etnice, cât și în cel al națiunii unitare și integre, indiferent de fruntăriile arbitrare și de vremelnicia timpului. Solicitarea expresă, rostită permanent, a vizat, cu precădere, abandona-

¹⁶ T. V. Păcățian, *Cartea de Aur*, V, Sibiu, 1900, p. 186—187, 209—210: 15 iunie 1869 interpellarea rostită și 5 iulie 1869, răspunsul ministrului de interne Wenckheim Béla.

¹⁷ *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 150, 11 septembrie 1870, p. 4.

¹⁸ *Idem*, I, nr. 104, 16 aprilie 1870, p. 3.

¹⁹ Biblioteca Academiei Române, *arhiva V. A. Urechia*, IX bis, f. 241, 243—244. / *BAR arh. VAU* : vezi și în I. Clenciu, *Din trecutul Societății „Transilvania“ 1867—1939*, București, 1940, p. 11; V. Curticăpeanu, *Societatea „Transilvania“ din București pentru sprijinirea studenților și elevilor meseriași români din Austro-Ungaria*, în *RI*, XIX, 1966, nr. 1, p. 97; V. Goia, *op. cit.*, p. 209.

²⁰ *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 141, 2 august 1870, p. 2.

rea stării de „espectativă interesată“, în conivență cu intervenția, imediată și fermă, a organismului „Ligii Culturale“ pentru sprijinirea fruntașilor amenințați cu măsura coercitivă, dictată samavolnic de guvernul ungar²¹.

Un prim gest concret îl constituise „Apelul“, lansat opiniei publice interne și externe în iunie, același an, urmat de patronarea tacită a întâlnirii studențești de la Predeal, din 18/30 iulie 1893, de organizarea mișcării cu un net caracter secret, dar totuși, vizibil protestatar, din toamna anului respectiv, intitulată „Societatea revoluționarilor români“, fără să se omită nici editarea „Albumului“, cu răsunet în epocă, sugestiv intitulat „Voci latine“ (1894), semnalat, ca atare în toate sensurile și cu o multitudine de calitative indeosebi în lumea presei oficiale de la Budapesta²². Totodată, pentru a întări hotărârea Conferinței P.N.R. din 23—24 iulie 1893, de solidarizare cu conținutul Memorandumului, dar și pentru a combate propaganda pornită în legătură cu avantajele ce decurgeau din semnarea convenției comerciale dintre România și Austro-Ungaria, V. A. Urechia declara fățiș în ședința Senatului din 2/14 decembrie 1893, că: „în stadiul actual al afacerilor românilor transcarpatini, intrarea României în Tripla Alianță ar fi o slăbiciune pentru ea și o crimă pentru noi“²³.

Multe lucrări de profil au elucidat chestiunea aportului dovedit de V. A. Urechia la crearea frontului de solidarizare al opiniei publice europene cu acțiunile general românești și, în special, pentru înfierarea condamnării memorandiștilor în mai 1894. Volume de documente publicate până în prezent au relevat, cu prisosință, acest fapt. Ne îngăduim, totuși, să menționăm două epistole cu un caracter deosebit, expediate la minimă distanță în timp, pe canavaua unuia și aceluiași identic subiect, abordat efectiv de V. A. Urechia, atât de un cunoscut felibrist, pe nume Albert de Quintana, cât și de însuși președintele Societății „Félibrige la-

²¹ Biblioteca „V. A. Urechia“ din Galați, fond A/X, f. 16—v., 20: vezi circularele tipărite ale „Ligii“ din 31 mai și 1 iunie 1893 / BVAU /; V. Netea, C. Gh. Marinescu, „Liga Culturală“ și Unirea Transilvaniei cu România, Iași, 1978, p. 63—64.

²² *Tribuna*, X, nr. 133, 17-29 iunie 1893, p. 529—530: inserează întreg textul; *Idem*, X, nr. 135, 19 iunie/1 iulie 1893, p. 538: spicuiuri din „Budapesti Hirlep“ și „Magyar Hirlep“; revista progubernamentală, apărută la Cluj, în limba română, publică sub redacția prof. univ. Grigore Moldovan, un serial în anul 1894, cu directe referiri la activitatea „Ligii“ și rolul deținut de V. A. Urechia în multiple acțiuni: de ferment al tineretului studențesc, de participant și acuzator la Congresul păcii de la Geneva, de inițiator al subvenției de 40000 florini pe seama memorandiștilor întemnițați, vezi în: *Ungaria*, III, 1894, nr. 1—2, p. 11; *Idem*, p. 47—48; *Idem*, III, 1894, nr. 7—8, p. 137; *Idem*, III, 1894, nr. 17—18, p. 376.

²³ *Desbaterile Senatului*, ședința din 2-15 decembrie 1893, p. 110; vezi și în A. Bunea, *Problema Transilvaniei în dezbaterile parlamentului României în timpul mișcărilor memorandiște (1892—1895)*, I—II, în *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai“*, Historia, XIV, 1969, nr. 1, p. 77—94, nr. 2, p. 93—105. /SUBBH/; *Idem*, *Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România (1892—1899)*, în *Acta Musei Napocensis*, VII, 1970, p. 329—353. /AMN/; *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, 1983, p. 330, 335.

tin", Alphonse Roque-Ferrier, autorul unui îndrăzneț imn de protest lansat „în onoarea preotului Lucaciu”²⁴.

Această atitudine decisă, manifestată de liderul „Ligii” și insuflată în interior și exterior, în anul și în preajma începerii procesului din mai 1894 de la Cluj, reiese definitiv din punctele cuprinse în memoriul-circulară, tipărit cu data de 15 aprilie: „În fața acestui proces fără seamăn în istoria popoarelor, ne-am mișcat adânc și ne-am revoltat și mai mult. De aceea am făcut apel la toată Țara, ca în meetinguri mari și entuziaste, să-și arate iubirea și solidaritatea lor întreagă cu frații cari sufer în numele întregului popor român”²⁵. Suita de acțiuni desfășurate în lunile de primăvară și vară ale anului 1894, a impus un ferm glas protestatar, unanim concertat în plan intern și extern, rostit de toate păturile și categoriile social-profesionale, mobilizate în activitatea de sprijinire, morală și materială a celor acuzați și condamnați la Cluj. Nu intrăm în detalii cu privire la momentul în cauză, date fiind tratările ample și pertinente, existente în ultimii ani. Încercăm să punctăm, doar, prin câteva referiri arhivistice, crâmpete inedite, ce relevă tangența și cooperarea dintre V. A. Urechia, conducătorul „Ligii” și fruntași ai mișcării naționale române transilvane²⁶. Desigur că și replica, venită din partea mediilor politice ungare, mai cu seamă în toamna anului menționat, a fost promptă, un exemplu sigur fiind tocmai declarațiile contelui Kálnoky, cu riposta cuvenită în manifestul comitetului „Ligii”, tradus în limbi de circulație și difuzat pe continent²⁷.

Ca un pândant firesc în disputa de idei post-memorandistă, am putea include segmentul epistolar reprezentând dialogul purtat de V. A. Urechia cu I. Rațiu, liderul P.N.R., acoperind, cu precădere, faza dintre 1894—1896, dar cu răsrângerii, benefice ulterioare, încercând să completeze, cu date și fapte neștiute, anumite momente vitale în elucidarea complexității raporturilor existente între „Liga Culturală” și românii transilvăneni, cu accent pe fazele de colaborare și interferență. Fostul conducător al „Ligii”, după 1895, își va asuma, pe mai departe, rolul dublu de „acuzator” și de „apărător”, dezvăluind, în scrisorile citate, atât carențe specifice stadiului evolutiv al mișcării naționale în cauză, cât și

²⁴ *Le Félibrige latin*, IV, 1894, p. 35—36; P. Păltânea, *V. A. Urechia. Interferențe cu lumea spaniolă*, în *România în istoria universală*, Vol. III/1, Iași, 1988, p. 909; Idem, *Scrisori felibrice în colecțiile Bibliotecii „V. A. Urechia” din Galați*, Galați, 1991, p. 206—211; vezi și reeditarea volumului „Voci latine. De la frați la frați”, Galați, 1993, p. 83—85, 112.

²⁵ *BVAUC*, fd. A/X, f. 36; literatură recentă despre intervalul 1892—1894, în L. Maior, *Memorandul. Filosofia politico-istorică a petiționarismului românesc*, București, 1992; *Memorandul 1892—1894. Ideologie și acțiune politică românească*, București, 1992, 1994; *De la Pronunțământ la Memorandum. 1868—1892*, București, 1993; *Memorandul românilor. Centenar (1892, 1894, 1992, 1994)*, Baia Mare, 1994; *Diplomația europeană și mișcarea memorandistă (1892—1896)*, București, 1995.

²⁶ Despre mitingurile organizate în Capitală și provincie, ca și reacția presei, vezi în *BVAUC*, fd. A/CXXIV(1), f. 51: „La Nation”, 10 mai 1894; Idem, fd. A/CXXIV(1), f. 245: „La Paix” reia cuvântarea din 21 iunie 1894; alte referiri, în V. Netea C. Ch. Marinescu *op. cit.*, p. 108, 148; T. V. Păcățian, *op. cit.*, VII, Sibiu, 1913, p. 676—678 și *Academica*, IV, 1994, nr. 8, p. 15: publică „Apelul” Academiei Române...

²⁷ *Tribuna*, nr. 214, 2/14 octombrie 1894, p. 833; V. Goia, *op. cit.*, p. 218; B. Delavrancea, *Cestiunea națională*, București, 1993, p. 41—45.

greșeli, inerente ori voit concertate ale factorilor politici, liberali și conservatori din capitala României, care, în conivență cu politica brutală a Budapestei și cu inerția mascată a cercurilor imperiale, au contribuit la deznodământul neașteptat al actului petiționar din anii 1892, 1894, anume, criza tactico-strategică a conducerii partidului și a mișcării naționale române transilvane în ansamblu, la cumpăna veacurilor XIX și XX. Emitentul rândurilor destinate, în principal, președintelui I. Rațiu, între anii 1895—1897, se arăta extrem de conștient de canavaua acțiunilor punitive ale oficialității maghiare, de urmărirea, de șicanarea permanentă a oricăror forme de manifestare românească, cu vizarea directă a „Ligii” (supravegherea continuă a deplasărilor, interzicerea difuzării publicațiilor editate la București, între care figurau și cele elaborate personal de V. A. Urechia, precum deja cunoscutele „Legende române”)²⁸.

Cauza românilor transilvăneni a fost pledată, cu o identică pasiune militantă, și cu prilejul diferitelor reuniuni interparlamentare. Așa de exemplu, în anul 1891, la Roma, V. A. Urechia împreună cu Nicolae Flea au protestat împotriva asupririi naționalităților de pe cuprinsul Imperiului austro-ungar²⁹. Înainte de a participa la conferința similară de la Haga, același neobosit orator și purtător de cuvânt al dezideratelor românești, a trimis un mesaj către Valeriu Braniște, cu data de 13/25 august 1894, în care solicita informații despre deputații maghiari, posibili participanți, cu care se arăta convins că va avea o „luptă” în cauza naționalităților. Emitentul sugera, în continuare, ca să se traducă, de către destinatar, în ziarul redactat la Timișoara, intitulat „Dreptatea”, o parte din articolele apărute în volumul „Voci latine. De la frați la frați”³⁰. Într-adevăr, în cadrul dezbaterilor congresului amintit, V. A. Urechia a combătut, cu succes, propunerea delegației ungare ca, în anul 1896, lucrările Uniunii interparlamentare să aibă loc la Budapesta, fapt coinci-

²⁸ *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente. 1848—1918*, București, 1981, p. 215—216; *Mărturii privind lupta românilor din părțile Aradului pentru păstrarea ființei naționale prin educație și cultură. 1784—1918*, Arad, 1986, p. 252; *Bihor, Permanențe ale luptei naționale românești. 1892—1900. Vol. I. Documente*, București, 1988, p. 331—332, 338—339, 359—366, 393; *Pentru libertate și unitate națională. Documente hunedorene. 1848—1920*, București, 1989, p. 274—275; *Lupta românilor din județul Satu Mare pentru făurirea statului național unitar român. Documente. 1848—1918*, București 1989, p. 283—284; N. Nistor, M. Racovitán, *Acțiuni social-politice ale românilor transilvăneni din anii 1895—1902, oglindite în documente sibieni*, în *Filosofie și istorie*, Sibiu, 1990, p. 307—314; Dr. Ioan Rațiu și Emilia Rațiu, *Correspondență. I. Scrisori primite. 1866—1895*, București, 1994, p. 261—262, 366—367, 368—369, 373—374; T. Pavel, *Partidul Național Român și acțiunea memorandistă. Correspondență politică. 1887—1901*, Cluj-Napoca, 1994, p. 285—294.

²⁹ G. Moroianu, *Luptele de emancipare ale românilor din Ardeal în lumină europeană*, București, 1929, p. 24; vezi și în Șt. Pascu, C. Gh. Marinescu, *L'opinion publique internationale et la problème de l'unité nationale et politique des Roumains*, Bucharest, 1988.

³⁰ *Tribuna*, XI, nr. 183, 31 august/12 septembrie 1894, p. 729; articol de fond, intitulat: „Românii și Ungurii la Haga”, inserată scrisoarea expediată de V. A. Urechia, datată, 7 septembrie curent; *Dreptatea* I, nr. 178, 17/29 august 1894, p. 4: se anunță participarea senatorului și președintelui „Ligii”; *Idem*, I, nr. 186, 26 august/7 septembrie 1894, p. 1—3: rubrica „Voci libere. De la frați la frați”, cuprinde relatarea „Dor și jale la Șișești”; vezi și în, Valeriu Braniște, *Correspondență. 1879—1895*, Vol. I., Cluj-Napoca, 1985, p. 204.

zând, tocmai cu momentul preconizat al serbării „mileniului“ descălecării poporului respectiv în centrul Europei³¹.

Ecourile acestei atitudini, vizând în mod direct apărarea drepturilor naționale ale românilor din Transilvania, se regăsesc în scrisoarea adresată oratorului-patriot, din 2 octombrie 1894, de către un grup de „domnișoare din Arad“, la fel ca și în epistola, expediată de I. Rațiu, în 12 noiembrie 1895. Liderul memorandist conchidea notabil, în finalul rândurilor menite, printre altele, să releve meritul lui V. A. Urechia în acțiunea de mobilizare a opiniei publice în răstimpul dificil din existența și activitatea partidului și a mișcării naționale a fraților reprezentanți dincolo de granițele fizice ale Carpaților: „noi suntem datori să te felicităm pe Dta, căci vocea Dtale puternică de la Haga și de la Bruxelles, (sic!) activitatea ce ai dezvoltat cu amicii și principii în țeară și în străinătate, au făcut să străbată țișetele noastre și suferințele unui popor apăsător, în presa europeană și de acolo până în cabinetele curților împărătești și regești...“³².

În mai 1895, odată cu începerea pregătirilor pentru sesiunea următoare din capitala Belgiei, V. A. Urechia, în calitate sa de președinte al grupului interparlamentar român, a adresat o scrisoare colegilor străini, membri-participanți la menționata conferință, în care afirma că nu putea „să meargă într-o țară în care trei milioane din frații noștri sunt martirizați de o minoritate maghiară, într-o țară, în care numeroasele închisori, de orice fel, sunt pline cu bieții români, condamnați pentru că au voit să rămâie ceea ce bunul Dumnezeu i-a făcut: români“³³. Totodată, secretarului înaltului for european, Charles Albert Gobat, care prezentase la Haga un memoriu privind soarta „naționalităților din statele polietnice“, document neacceptat de către delegația maghiară, același V. A. Urechia îi preciza că, delegația sa, nu va putea fi prezentă la Budapesta, atâta vreme cât „toate închisorile Ungariei sunt pline cu frații noștri români, condamnați pentru că au îndrăznit să ceară... respectarea limbii lor, a religiei, a drepturilor lor istorice și a completei lor egalități constituționale cu ungurii“³⁴.

Deoarece, într-un răspuns acordat presei străine șovine, V. A. Urechia a afirmat că nu va participa la lucrările preconizate să aibă loc la Bruxelles, în 12 august 1895, în numele comitetului Partidului Național Român din Transilvania, același destinatar, acum emitent, I. Rațiu, comunica și îndemna, totodată, la 1/13 iulie curent, opinia tuturor, favora-

³¹ G. Moroianu, *op. cit.*, p. 25; *Correspondența lui George Moroianu, 1891—1920*, Vol. I., Cluj-Napoca, 1981, p. 62.

³² *Dreptatea*, I, nr 204, 20 sep./2 oct. 1894, p. 13: adresa de „mulțămită“, conținea, printre altele și formularea următoare: „Plecător, apoi, ca și un apostol cu lumina minții la areopagul civilizației în Haga ca să înarticulezi în codicele ținătorilor drepturilor neamului românesc...“; BVAUG, *fd. Arhivă* /CXVIII, f. 89, text tipărit; T. Pavel, *op. cit.*, p. 287; despre figura președintelui P.N.R. din Transilvania vezi, în N. Josan, *Un bărbat pentru istorie. Dr. Ioan Rațiu, 1828—1902*. București, 1992.

³³ V. A. Urechia, *Uniunea interparlamentară, a VI-a conferință a Uniunii la Bruxelles*, București, 1896, p. 5—6; T. Pavel, *op. cit.*, p. 287.

³⁴ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 6—7; St. Pascu, C. Gh. Marinescu, *Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională*, Cluj-Napoca, 1980, p. 151—152; T. Pavel, *op. cit.*, p. 290.

blă participării integrale a delegației, ca să se valorifice, astfel, posibilitatea de a se expune „starea de lucruri triste“, constatate în zona istorico-geografică, populată majoritar de locuitorii, oprimați primordial, din toate punctele de vedere. Autorul scrisorii menționate se dovedea dispus să contribuie la tipărirea unei broșuri, „în care să arătăm osândeale din acești din urmă ani și numele celor ce au stat și sunt încă în temniță“³⁵. La minimă distanță în timp, respectiv 1 august, înștiințat fiind același I. Rațiu, că V. A. Urechia a decis să ia parte la conferința în discuție, îi reamintea acestuia, că posedă „ notițe și documente“, care constituie „oglină tuturor ticăloșilor“, și pe baza cărora, ar putea fi editată o broșură, ca să fie difuzată pe durata lucrărilor sesiunii interparlamentare, de la Bruxelles³⁶. Aici, la fața locului, șeful delegației române a luat contact cu fruntașii vieții politice belgiene și cu redactorii principalelor ziare, expunând întemeiat, punctul de vedere românesc cu privire la convocarea viitoarei reuniuni. Cu acest prilej, publicația „La Gazette“ a răspândit o foaie volantă prin care se anunța că domnul Urechia „roagă presa belgiană să ia sub apărarea sa dreaptă cauză a românilor“³⁷. După ce partea maghiară a reiterat ideea, ca în anul 1896, Budapesta să găzduiască lucrările conferinței, V. A. Urechia a ținut un discurs impresionant, trecând în revistă toate suferințele îndurate de către românii transilvăneni, laolaltă cu seria de argumente vizând continuitatea autohtonilor pe teritoriul vechii Dacii. În chip concludiv, oratorul a anunțat că grupul parlamentar român nu va participa la sesiunea ce va fi adăpostită în capitala Ungariei dualiste.

Un alt set de preocupări, care să sprijine lupta românilor transilvăneni pentru dreptate națională și libertate deplină, comunicate și cuprinse în scrisoarea adresată lui Amos Frâncu, la 12/24 decembrie 1898 se referă în mod direct la viitoarea participare a unei delegații românești la Congresul de orientalistă de la Roma, din toamna anului 1899. Vasta acțiune de pregătire, cu durată în timp, reclamând alertarea unor forțe valide în plan științific, dar și politico-militant, a însemnat, până în final, participarea cu succes românească și sensul profund militant, inculcat demersului făptuit la fața locului, prin seria de manifestări desfășurate, ce au inclus discursuri, cuvântări, memorii prezentate, serbări naționale, cu scop deliberat de sensibilizare a opiniei publice italiene și străine, asupra existenței și acțiunii românilor impliniți din cadrele Imperiului austro-ungar³⁸. (Vezi, ANEXA NR. 2).

³⁵ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 27; Dr. I. Rațiu și Emilia Rațiu... *op. cit.*, p. 27; Dr. I. Rațiu și Emilia Rațiu... *op. cit.*, p. 366—367, 368—369.

³⁶ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 38—39; Dr. I. Rațiu și Emilia Rațiu... *op. cit.*, p. 373—374.

³⁷ V. A. Urechia, *op. cit.* p. 42; V. Netea, C. Gh. Marinescu, *op. cit.*, p. 201—202.

³⁸ Despre ecoul în presa română transilvană, vezi în *Tribuna*, XVI, nr. 213, 28 sept./10 oct. 1899, p. 852: memoriul prezentat de către V. A. Urechia, în care făcea istoricul cârtilor etnografice contemporane, pentru Europa și Orient; *Idem*, XVI, nr. 215, 30 sept./12 oct. 1899, p. 861: redat integral discursul rostit de același personaj; *Idem*, XVI, nr. 216—218, 1/13 oct. — 3/15 oct. 1899, p. 865, 869, 872: relatări despre manifestări; *Idem*, XVI, nr. 219, 5/17 oct. 1899, p. 876: amintit salutul adresat de către dr. I. Rațiu.

Epistolarul, desfășurat nestânjenit, în spațiu și timp, între V. A. Urechia și I. Rațiu, include o serie de alte chestiuni stringente, precum cele rostite în scris, la data de 1 iulie 1900, cu sorgința descifrată în dorința de a se ajuta, în mod efectiv, inițiativa studenților români de la Paris. Aceștia au hotărât să organizeze „un congres al lor, în favoarea cauzei noastre naționale și a ideilor latine“. Având temeri că în „haosul capitalei Franței“, un asemenea gen de adunare ar putea fi stopat, emitentul sugera pregătirea unui „congres al studenților latini, un fel de uniune latină, care trebuie să aibă un alt răsunet decât un simplu congres al studenților români, și pe care ungurii nu-l vor putea zădărnici“. Acceptând această propunere, secțiunea din Paris a „Ligii“ a decis ca manifestarea să aibă loc între 7 și 15 august curent, adică, tocmai la încheierea lucrărilor Conferinței interparlamentare, pentru ca astfel, să se poată beneficia și de concursul reprezentanților țărilor latine, prezente la o atare întrunire cu caracter internațional³⁹.

La distanță de sub un an de zile, același V. A. Urechia îl informa pe liderul P.N.R. din Transilvania, la 5/18 aprilie 1901, de intenția „Ligii culturale“ de a sărbători, la 2 mai curent, „aniversarea triseculară a morții lui Mihai Viteazul“. Emitentul se declara dispus să afle, „dacă asemenea serbare și manifestățiune nu e de natură a vă duce supărare Dvoastră, celor de acolo“. Probabil că, răspunsul pozitiv, survenit de la Sibiu, a înlăturat, în totalitate, temerile exprimate anterior, deoarece, comemorarea în cauză, făcută prin numeroase întruniri și demonstrații, organizate în lunile septembrie-decembrie 1901, a constituit, la vremea respectivă, una dintre cele mai impresionante manifestări a dezideratului vizând desăvârșirea unirii tuturor românilor⁴⁰. Și desigur, cea de pe urmă ridicare publică la luptă pentru afirmarea drepturilor fraților obidiți din Transilvania a celui ce, preț de decenii în șir, a militat, neostoit și fervent, pentru adevărurile tuturor românilor de pretutindeni.

În tot acest răstimp creionat, adiacent acțiunilor întreprinse ca să demonstreze drepturile legitime ale românilor transilvăneni și, respectiv, de concursul acordat luptei de emancipare națională, V. A. Urechia a contribuit, laolaltă cu alți fruntași ai vieții publice românești, la obținerea unor subvenții pentru școlile, publicațiile periodice și societățile culturale ale fraților de cealaltă parte a Carpaților.

³⁹ N. Nistor, M. Racovițan, *Acțiuni social-politice ale românilor transilvăneni, oglindite în documente sibieni dintre anii 1895—1902*, în Ștefan Meteș la 85 de ani, Cluj-Napoca, 1977, p. 355; M. Racovițan, *Documente sibieni referitoare la activitatea dr. lui I. Rațiu*, în Potaissa, I, 1978, p. 180; I. Botezan, *Din corespondența lui V. A. Urechia cu transilvănenii (George Bariț și Ioan Rațiu)*, în 100 de ani de la înființarea primei biblioteci publice din județul Galați, Galați, 1974, p. 176—177; S. Polverejan, *Activitatea secției din Paris a „Ligii Culturale“ în perioada memorandistă, în Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*, Cluj-Napoca, 1978 p. 323.

⁴⁰ Biblioteca „Astra“, fond Dr. I. Rațiu, cutia XL, nr. CLX 34: Arhivele Statului București, fond mf. Ungaria, rola 197, pachet 6, act 1:31 oct 1901, Budapesta, raport despre măsurile adoptate de poșta din teritoriul transilvan, pentru confiscarea materialelor românești vizând aniversarea lui Mihai Viteazul; vezi și în N. Nistor, M. Racovițan, *op. cit.*, p. 356; I. Botezan, *op. cit.*, p. 177—178; M. Racovițan, *op. cit.*, p. 180; *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, București, 1978, p. 328—329.

Există, astfel, date concrete cunoscute privind strădaniile desfășurate, personal, pentru acordarea unei subvenții continue școlii românești. Confirmând votarea, de către Adunarea legislativă, a sumei anuale de 18500 lei, funcționarul superior în ministerul de resort nota, la 28 iulie 1860, gestul simbolic material, dar plin de însemnătate și de relevanță pentru ilustrarea stadiului relației de întraajutorare la momentul descris⁴¹. Peste numai câțiva ani, a organizat, la cererea venită din partea directorului Ion Codru Drăgușanu, o subvenție pentru școala „Radu Negru” din Făgăraș, reușind să expedieze, prompt, suma de 32000 lei.

La începutul anului 1861, aflând că a scăzut numărul abonaților la „Gazeta de Transilvania”, — G. Bariț recunoaște în 1860 că au rămas numai vreo 400 de abonați —, V. A. Urechia consemna, în paginile „Daciei”, starea de fapt și reclama un grabnic și imperios ajutor dezinteresat: „Noi facem, deci, apel călduros la tot românul, să se aboneze la numita foaie... Cerem ajutorul pentru o foaie care n-are alt steag, decât al naționalității române”⁴².

A rămas, la fel de consecvent, și a contribuit, pe mai departe, la sprijinirea ziarului editat la Brașov. La 1 martie 1865, Al. Papiu Ilarian îi comunica lui G. Bariț că, nevoit fiind să plece în călătorie prin Europa, banii promiși vor fi expediați de V. A. Urechia, la vremea dată, în funcția de director general al Ministerului Cultelor și Instituțiunii Publice⁴³. La aceași persoană, numită mai sus, a apelat și Vincențiu Babeș, la 3/15 aprilie 1866, deci, la numai câteva zile după apariția la Viena a primului număr din gazeta „Albina”. Destinatarul era anunțat că donația familiei Mocioni, în valoare de 1000 de galbeni, nu îngăduia tipărirea publicației, vreme îndelungată, și cu un preț accesibil. Se exprima, totodată, ideea că, dacă ar exista, însă „vreo subvenție mai abundentă din altă parte națională”, emitentul ar încerca să înființeze și o tipografie „națională”, iar lucrurile ar avea un alt curs. V. A. Urechia era solicitat, așadar, să ajute, în mod substanțial, tocmai „în interesul comunității noastre de origină, de cultură”. Ceea ce a făcut, degrabă, răspunzând că a abonat ministerul cu 6 exemplare pentru bibliotecile publice. A mai menționat că, după votarea bugetului, se va îngriji personal de bunul curs al lucrurilor. Nu cunoaștem amănunte despre relația materială cu V. Babeș, dar credem că a existat o continuitate firească, până la demisia lui V. A. Urechia din postul deținut în minister⁴⁴. În legătură cu acest ultim aspect, la 8/20 decembrie 1868, Ghenadie Gheorghe Popescu îi scria, aceluiași V. Babeș, accentuând meritele funcționarului superior, nutriend speranța în revenirea acestuia și în reînceperea trudei de ocrotire ma-

⁴¹ A. Bârseanu, *Istoria școlilor centrale române greco-ortodoxă din Brașov*, Brașov 1902, p. 144; V. Oltean, *Unirea înainte de Unire. Răsunet brașovean*, în *Luceafărul*, XXVII, nr. 4, 24 ianuarie 1984, p. 7; Idem, în *Magazin Istoric*, XVIII, 1984, nr. 10, p. 32; vezi și I. Ciupea, *Ajutoarele primite din România de școala capitală „Radu Negru” (din Făgăraș (1869—1873)*, în *AMN*, XVIII, 1981, p. 195.

⁴² *Dacia*, I, nr. 10, 23 martie 1861; p. 3; *Familia*, XXVII, nr. 19, 12-24 mai 1891, p. 220.

⁴³ I. Pervain, I. Chindriș, *Corespondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, Vol. I., Cluj, 1972, p. 33.

⁴⁴ *Corespondența lui Vincențiu Babeș*, Vol. I., Cluj-Napoca, 1976, p. 246. G. Cipălanu, *Vincențiu Babeș*, Timișoara, 1980, p. 114.

terială a instituțiilor și reprezentanților numiți din rândul românilor transilvăneni⁴⁵.

Încă din debutul anului 1868, V. A. Urechia a dezvoltat un schimb epistolar intens cu G. Bariț pe tema modului în care trebuia sporit cuantumul ajutorului solicitat. Răspunsul redactorului de la „Gazeta de Transilvania, cu data de 3/15 februarie, includea, aprioric, recunoașterea importanței gestului întreprins la București, cu indemnul adiacent, ca să se intervină la regele Carol, pentru a se obține transferarea subvenției destinate Mitropoliei Sibiului, în folosul „Astrei”. Emitentul concluzionează, implicând sentimentul puternic al iubirii pentru cartea românească: „dacă mai cugetați a trimite cărți, cugetul Dv. este sfânt”, ca și preferințele exprimate pentru „Tezaurul” lui Al. Papiu Ilarian, „Arhiva” lui Hașdeu și „Cronicele” câte s-au tipărit la Iași⁴⁶. În aceeași idee expusă până acum, „Societatea de lectură a românilor din Maramureș”, făcea apel, în luna noiembrie 1870, pentru un sprijin convenit, ca să se organizeze biblioteca proprie, prin care să se răspândească „între români, cultura națională”. Cel vizat în mod direct, deschidea, în consecință, liste de subscripție, pentru bani și cărți, atât la București, cât și în provincie, Iași, Galați și Botoșani⁴⁷.

Datorită lipsei de înțelegere manifestate de ministrul de resort din guvernul timpului, în anul 1870 se dispunea suprimarea subvenției acordate școlilor românești din Brașov. În ianuarie 1871, sprijinit de „puternica conlucrare a lui M. Kogălniceanu” —, ministru de interne în cabinetul prezidat de Dimitrie Ghica —, V. A. Urechia a izbândit să reincludă dotarea materială respectivă în bugetul de stat. Informat de revenirea la normal, G. Bariț manifesta în scris, la 3 februarie, tocmai senzația de bucurie sporită a tuturor celor implicați în desfășurarea procesului de învățământ, în limba maternă, în cadrul școlilor brașovene⁴⁸.

De aceleași bune oficii, manifestate permanent de către V. A. Urechia în relația deschisă cu frații, aflați la ananghie materială și morală, se va bucura și „Societatea pentru crearea unui fond de teatru român în Transilvania”, în august 1872, când, susținut de câțiva scriitori și de alți iubitori ai dramaturgiei autohtone, dar și cu concursul, dezinteresat oferit de M. Kogălniceanu și Gheorghe Chitul, cel în cauză a răspuns mesajului lansat de Iosif Vulcan, „pentru adunare de fonduri cu scopul edificării unei Academii de Drept și a unui Teatru Național în România

⁴⁵ Corespondența lui Vincențiu Babeș... *op. cit.* p. 196; *Transilvania*, I, nr. 14, 1 iulie 1868, p. 326.

⁴⁶ George Bariț și contemporanii săi, Vol. VII, București, 1985, p. 224—225; Alesandru Papiu Ilarian, *Tesauru de monumente istorice*, Vol. I—III, București, 1862—1864; *Arhiva istorică a României. Colecțiune critică de documente asupra trecutului român, începând dela timpii cei mai depărtați și până la anul 1800*, Vol. I—III, București, 1865—1867. „Letopisețul Țării Moldovei”, publicate pentru întâiași oară de M. Kogălniceanu, Vol. I—III, Iași, 1845—1852; ed. II-a, București, 1872—1874; vezi, în legătură cu donațiile de cărți făcute de V. A. Urechia, „Astrei”, E. Dunăreanu, *Biblioteca „Asociațiunii” sau „Sufletul Transilvaniei de odinioară”, în Viața românească*, LXXXI, 1986, nr. 10, p. 39; pentru reciprocitate, vezi V. Făgurel, *Publicațiile „Astrei” în biblioteca „V. A. Urechia, în „Astra”. 1861—1891.*

⁴⁷ *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 187, 25 decembrie 1870, p. 2.

⁴⁸ ...*op. cit.*, p. 135—138; vezi și V. A. Urechia, *Din tainele vieții, în Apărarea națională*, I, nr. 251, 29 septembrie 1900, p. 1.

Transcarpatică⁴⁹. Sumele expediate au rezultat de pe urma unui spectacol organizat de Teatrul Național din București. În adresa de răspuns către secretarul „Societății teatrale a românilor transilvania”, V. A. Urechia convenea că era oportun să precizeze că guvernul țării a minimizat problema subvenției imediate din varii motive, dintre care autorul scrisorii detașa „vitregiunea timpului, complicațiunea greutăților de toată natura, ce apasă dureros peste România liberă”⁵⁰.

Într-un context nefavorabil, datorat celui dintâi proces de presă intentat gazetarului și deputatului Alexandru Roman, V. A. Urechia ținea să afirme răspicat, în scris, că „de vom avea mulți ca Dta, va fi bine de români”, iar după rostirea actului de condamnare, să continue, precizând despre datoria deplin îndeplinită, față de popor și idealurile nutrite. Mai făcea, tot acum, un apel, prin intermediul „Informațiunilor bucureștene”, în vederea susținerii materiale a familiei celui incriminat de lege, dar și pentru a se putea continua editarea ziarului „Federațiunea” la Budapesta⁵¹. Traseul manifestărilor de simpatie și de ajutor concret și imediat sub raport moral și material includea, de exemplu, stația importantă a monumentului edificat la Sibiu în memoria lui Al. Papiu Ilarian, din inițiativa Societății Academice Române, în vara anului 1881, sau una alta, la distanță în timp, respectiv, mai 1892⁵², prilejuită de aniversarea a 80 de ani de la nașterea savantului militant George Bariț, ca și multe altele, prefăcând, în fond, seria cu corolar în atitudinile adoptate în intervalul prilejuit de mișcarea și procesul Memorandului românilor transilvani. Din grupul celor menționați, facem acum referiri la un gazetar ce s-a bucurat de sprijinul patriotului V. A. Urechia, anume tânărul Justin Ardeleanu, redactorul revistei umoristice „Vulturul”. În legătură cu calvarul său, V. Lucaciu și I. Coroianu comunicau, la 12 septembrie 1894, din Seghedin, date despre cel incriminat, solicitând grabnic ajutor pentru salvarea din impasul punitiv impus de legea vremii⁵³. Trebuie să remarcăm, aici, faptul că, alături de un I. Rațiu, preotul greco-catolic de la Șişești a fost unul dintre constanții mesageri epistolari în dialogul purtat cu V. A. Urechia, fapt atestat de multitudinea mărturiilor inedite păstrate și interpretate pertinent în numeroase studii tratând despre viața și activitatea măreței figuri memorandiste a sfârșitului de secol

⁴⁹ A. Bărsăneanu, *op. cit.*, p. 191, 193, 197; *Apărarea națională*, I, nr. 254, 2 octombrie 1900, p. 13.

⁵⁰ BAR, *fd. Arhiva V. A. Urechia*, IX-bis, f. 243—244; vezi și V. A. Urechia, *Din tainele vieții*, în *Apărarea națională*, I, nr. 254, 2 octombrie 1900, p. 1; V. Nețea, *op. cit.*, p. 285.

⁵¹ G. Neamțu, *Alexandru Roman, marele fiu al Bihorului (1826—1897)*, Oradea, 1995, p. 111; despre relația V. A. Urechia — Al. Roman, anterioare anului 1867, vezi în *Din tainele vieții*, în *Apărarea națională*, I, nr. 189, 28 iulie 1900, p. 1; *Idem*, I, nr. 226, 4 septembrie 1900, p. 1; *Informațiunile bucureștene*, I, nr. 39, 14 ianuarie 1870, p. 1.

⁵² vezi în G. Bariț și corespondenții săi... *op. cit.*, p. 92—93 C. Albu, *op. cit.*, p. 247—249; Al. Dobre, *Idealul unității naționale în cultura română*, București, 1988, p. 194.

⁵³ BAR, S. 41/CLXX; document comunicat de dl. dr. Grigore Ploșteanu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

XIX⁵⁴. Relația stabilită în timp se reverberează, benefic, mai cu seamă în faza de criză a conducerii partidului și a mișcării naționale, de reorientare tactică și strategică, în condițiile unei reasezări a raporturilor cu liderii politici de la București, când un V. A. Urechia, de pildă, rămânea un constant și tacit mediator-srijinitor pentru limpeziri de idei, în vederea reanalizării unor poziții desuete, corespondența purtată cu mulți dintre fruntașii amintiți, ori cu alte persoane, ce vedeau preocupări diferite, dar legate de existența și acțiunea unitară a națiunii române majoritare din Transilvania, denotând tangență, filieră comună, aspirații nobile și comunicare reciprocă, validă în plan moral-material, limitată la anumite constrângeri din pricina datului intern și extern, nu totdeauna propice suitei de manifestări deschise. În direcția enunțată se cadrează contactele întetite cu publiciști, scriitori ori oameni de cultură, de calibre mentale variate, satisfacția existentă, mereu, la aflarea veștii apariției altor lucrări ce contribuie la întărirea conștiinței unui comun țel de urmat, aportul altruist acordat unor strădanii, notabile în plan istoriografic, precum cele dovedite de un T. V. Păcățian, de exemplu (vezi ANEXA NR. 3), ca și colaborarea, dezinteresată, la tipărirea numărului unic, cu caracter festiv, al publicației, simbolic intitulată „Câmpul libertății“, apărută la București în 3 mai 1898, reprezentând o veritabilă punte de legătură între generațiile de luptători încrezători în virtuțile democratice rostite la Blaj, în mai 1848, și decizi a aplica, până în final, cele rostite de S. Bărnuțiu cu privire la dreptatea și libertatea general românească⁵⁵.

Dascălul de prestanță la catedra universitară, dublează patriotul în menirea asumată de augmentare a dezideratelor exprimate de către tineretul studentesc român, aflat dincolo de fruntariile țării, la învățătură superioară în diferite capitale europene. O atracție specifică, marcată de profesionalismul cărturarului, definește relația de durată și explică dialogul fertil purtat, cu ecou benefic, chiar și după trecerea omului V. A. Urechia la cele veșnice (decembrie 1901, vezi ANEXA NR. 1, 4). Segmentele disparate, păstrate în fondul de arhivă al „Societății de lectură Petru Maior“ de la Budapesta, relevă momente evidente în schimbul de opinii, deloc protocolar, vizând șansele de colaborare pentru ambele părți, aflate în reciprocă testare a posibilității de manifestare directă. Astfel, se fac referiri concrete la un stoc de exemplare din tragedia istorică „Horea“, autor Ghiță Popp, difuzate ulterior prin intermediul „Ligii“ (1895), la demersul avansat conducerii societății în cauză pentru încurajarea efectivă a muncii de cercetare pe teren, întreprinsă de Iuliu Zane în colectarea proverbelor autohtone (1897), la sprijinul material efectiv, pe seama instituției tinerimii studioase române din capitala Un-

⁵⁴ Revista Orăștiei, II, nr. 19, 4'16 mai 1896, p. 85: despre relația epistolară dintre V. Lucaciu și V. A. Urechia în legătură cu primirea făcută celui dântăi la Montpellier; V. Ursu, *Sprijin pentru memorandiști în vechea Românie, sau teatru despre Vasile Lucaciu la Slatina (Olt) și București în anii 1893—1895*, în *Memorandumul Românilor. Centenar ... op. cit.*, p. 168—179; vezi și în *Dr. Vasile Lucaciu, luptător activ pentru unirea românilor. Texte alese*, Cluj-Napoca, 1988; B. Mi-hoc, *Dr. Vasile Lucaciu (1852—1992)*, Oradea, 1993.

⁵⁵ *Câmpul Libertății*, 3 mai 1898, p. 2: V. A. Urechia „O fi! Este!“; I. Botezan, *op. cit.*, p. 208.

gariei vremii, în strădania de continuare abonări în folosul creșterii fondului de carte și periodice a bibliotecii proprii, caz concretizat, de pildă, prin expedierea „Ateneului Român” pe anul 1900⁵⁶. Desigur că marja de succes în acțiunea comună de cooperare va spori simțitor în anul 1901, odată cu acceptarea conducerii „Ligii” de către V. A. Urechia, dar timpul, ce nu mai avea răbdare, coalizat cu boala ce avansa progresiv, au stopat una din posibilitățile active de conlucrare dintre patriotul militant de la București și mănunchiul de studenți, animați de ideluri nobile privind bunăstarea deplină a națiunii majoritare în Transilvania, aflată sub stăpânire străină.

Printre alte ultime atitudini, afirmate în pragul celui dântăi deceniu al veacului actual, luări de poziție ferme, centrate pe ideea depășirii barierei, de grup ori de partid, și, reclamarea, la unison, a unității în gând și faptă pe seama tuturor românilor, se situau cele cu privire directă la disputa polemică, vizând linia strategico-tactică de urmat în politica partidului și a mișcării naționale române transilvane. Dezbaterea inițiată pe orizontală și verticală, tocmai în anul 1901, cu privire la poziția dispartată a unor centre ori grupări față de permanentizarea tezei pasivismului ori de adoptarea a neoactivismului, a inclus câteva intervenții tranșante din partea savantului și, deopotrivă, omului politic, constant preocupat de situația și evoluția în viitor a opțiunii fraților de peste Carpați. Drept exemplu, de netăgăduit, aflat în coloanele presei vremii, expunem în continuare răspunsul publicat în „Activitatea” de la Orăștie, de către un autor, rămas necunoscut, la seria de trei întrebări, inserate de către V. A. Urechia într-un număr din „Apărarea Națională”⁵⁷, vizând chestiuni stringente, precum: a) explicarea persistenței partidului în politica de menținere a pasivității pe durata celor trei decenii scurse; b) interpretarea practică a avantajelor reprezentate de activism pe seama românilor; c) demonstrarea existenței unui raport (ne)-antagonic între cele două direcții, în conivența sublinierii impactului politic, demoralizator ori moralizator, resimțit, în general, de către popor și, în particular, de lideri. Riposta publicată la triumphiul ridicat de V. A. Urechia relevă, odată replica angajată a partizanilor uneia sau alteia dintre tezele expuse și apărute, ca atare, dar și consistența de idei, realismul pragmatic, limpezimea și intenția constructivă, „sine ira et studio”, manifestate de patriotul cu mintea clară de la București în tentativa vehiculată în presă și, nu numai, pentru a ajuta la rezolvarea pașnică, prin dialog neîncătușat, a elementelor necesare întronării căii propice de acțiune în existența românilor transilvăni la începutul secolului actual.

Meritele acestui efort constant au fost mereu recunoscute, în timp și spațiu, indiferent de reacția și de antireacția, scontate din partea oficialității maghiare din Transilvania. Albumul tipărit, oferit în anul 1900, a constituit, în fond, expresia iubirii depline și a recunoașterii perene.

⁵⁶ BCULBC, *Arhiva Societății de lectură „Petru Maior”*, protocolul actelor intrate și ieșite, 1892—1900, dos. nr. 87, Nr. 37 din 1894/1895: 8 ianuarie 1895; *Idem*, Nr. 39 din 1900/1901: 10 decembrie 1900; *Idem*, *Comisia literară*, 1892—1899, f. 79: procesul verbal al ședinței din 30 noiembrie 1897; *Idem*, proces verbal, ședința cu nr. VI din 1 decembrie 1897.

⁵⁷ *Activitatea*, I, nr. 7, 21 februarie 1901, p. 1; nr. 8, 28 februarie 1901, p. 1: ripostă la articolul din „Apărarea națională”, I nr. 19, 22 ianuarie 1901.

Probabil că tot atunci, ori cu un alt prilej, femeile române din Mărginime, Sebeș, Cacova, Galesș și alte sate din împrejurimi, au omagiat osârdia omului și savantului. În cuvântul de răspuns, pătruns de sensuri profunde, cel aniversat dezvolta virtuțile totale ale femeii române, insistând pe multiplele calități morale și patriotice dovedite în decursul timpului, „pentru mântuirea neamului nostru”⁵⁸. Aceste slove de îmbărbătare, ca de altfel, întreaga viață publică, trăită și jertfită de către V. A. Urechia, au dovedit, conform celor rostite de Grigore Tocilescu, că „el aparține României, aparține Românimii și nobilei cauze ce o viață întreagă a apărut”⁵⁹. Iar întruchiparea perfectă a comuniunii sale cu țara și propriul popor, a constatat, tocmai, în strădania reușită, răstimp îndelungat, până la dispariția sa din 1901, de a fi alături și de a ajuta, mereu, dezinteresat și cu un simț de bun cetățean-patriot, fiii aceluiași neam, risipiți și aflați vremelnice, sub obrocul unor stăpâniri străine.

PAUL PĂLTĂNEA — STELIAN MÂDRUȚ

ANEXA

N.rul coresp.
21

N.rul esib.
37

Domnie Sale Dlui V. A. Urechia, președinte al Ligei

București

Societatea de lectură „Petru Maior” a tinerimei române universitare din Budapesta, Ve roga cu tot respectul să primiți în numele Ligei, dela librăria Socec, cele 280 de exemplare din tragedia Horea de G. Popp, vindendu-le Liga în favoarea noastră. După vinderea tuturor exemplarelor, mai obține librăria Socec din banii ce ne compet nouă neșce procente pentru înmagazinare.

Mulțumindu-Ve pentru binefacerea această, Ve rugăm a primi asigurarea deosebitei noastre stime, ce o păstrăm față de Dvoastră.
Budapesta, în 2. I. 1895.

Gaita (?)
Preș./edinte/

Moacă (?)
secretar

/Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj, fond Arhiva Societății de lectură „Petru Maior”, Protocolul conceptelor, 1887—1896, f. 117; BCULBC /

București, 12/24 Decemb./rie
1898

Domnule,

Întemeiați pe scrisoarea Dlui de Gubernatis pe care aci o anexez, noi, câțiva profesori și oameni de litere am constituit o delegațiune Română a Congresului Orientalist, ce se va ține în Octombrie 1899 la Roma.

Fiind că între lucrările Congresului sunt unele care intră în frumoasa specialitate a studiilor D-stre, după cum din anexata scrisoare vă puteți convinge, venim a vă ruga să aderați la acest Congres.

⁵⁸ BCULBC, mss. sertar, cota 4826: „Albumul” sărbătoririi celor 60 de ani de activitate literară, incluzând 585 de autografe, sub genericul „Illustre profesor și neîntrecut patriot”; vezi și în V. Goia, op. cit., p. 221.

⁵⁹ Idem, op. cit., p. 9.

Nu ne îndoim că ne veți comunica, în cel mai scurt timp, titlul memoriului ce veți pregăti, din ori și ce materie, ce intră în cadrul Congresului.

Primiți, Domnule, asigurarea distinsei mele considerațiuni.

V.A. Urechia

/ În anexă, textul tipărit, respectiv: „Scrisoarea Domnului Angelo de Gubernatis, prin care însărcinează pe D. V. A. Urechia cu delegațiunea Congresului orientalist de la Roma din 1899” /

/ BCULBC, mss. scrtar 403/6. /

Sibiu, 9 Februarie
1899

Ilustre Domnule Urechia!

Vé rog sé nu vé supérați ca vé adresez rugarea de față, dar sunt silit sé v-o adresez. Cum știți, am scos în timpul din urmă trei cărți de valoare de sub tipar: „Lupta pentru drept”, de Dr. Ihering, „Scopul în drept”, Vol. I., de Dr. Ihering și „Libertatea”, de John Stuart Mill. V-am trimis la timpul séu din fiecare câte un exemplar. Cred că veți fi găsit și Dvoastră, că traducerea e destul de bună și că prin traducerea lor în românește s-a făcut bun serviciu literaturii române. Din nefericire pentru mine, toate trei sunt cărți de știință și astfel nu le cumpără nime, ear eu sunt în pericol de a nu-mi putea scoate enormele spese de tipar avute cu ele.

Am trimis astăzi o rugare domnului ministru de instrucție al României, de cuprinsul, se binevoiască a cumpăra mai multe exemplare din ele, pe seama bibliotecelor publice din țară, eventual pe seama bibliotecelor școlare.

Știu că vé aflați în termini, buni cu domnul ministru Haret, de aceea vé rog să binevoiți a interveni și a-l ruga sé-mi îplinească cererea. Guvernul român a cumpărat destul cărți fără nici o valoare, ar puté deci sé cumpére și din cele de valoare, un număr mai mare de exemplare.

În speranța că nu-mi veți refusa rugarea și că în curând mé véți înveseli cu un răspuns îmbucurător, vă rog, domnule Urechia, să primiți asigurarea deosebitei mele venerațiuni.

Al Dvoastră devotat

Teodor Păcățian
Redactor la „Tribuna” în Sibiu

/ Biblioteca „V.A. Urechia” Galați, Ms. IV. 240. /

Nr. 13

Budapesta, la 9 Dec. 1901

Telegramă trimisă Dlui Dr. Urechia

București

Membrii societății „Petru Maior” își exprimă regretele pentru moartea profesorului devotat, scriitorului eminent, academicianului ilustru și Românului neîntrecut.

Societatea „Petru Maior”
Budapesta, în 18 Dec. 1901

/ BCULBC, fond „Arhiva Societății de lectură Petru Maior”, Protocolul actelor intrate și ieșite, anul 1901--1909, nr. 13. /

THE COLABORATION BETWEEN V. A. URECHIA AND THE ROMANIANS
FROM TRANSYLVANIA

(Summary)

This work presents the activity of the historian, the writher and the politician V. A. Urechia (1834—1901) like a personal support for the national desideratum: the complete emancipation of the Romanians from Transylvania and the spiritual preparation of the Great Union.

V. A. Urechia had strong links with the leaders of the national Transylvanian movement, he had been the President of the Cultural Ligue and he had an important contribution to make known in whole Europe the national desideratum of all Romanians in the second half of the XIXth century.

CONTRIBUȚII ALE STUDENȚILOR ROMÂNI LA MAREA UNIRE DIN 1918

Anul 1918 marchează profunde transformări în Europa. Revoluția din Rusia, din octombrie 1917 a dus la afirmarea dreptului la autodeterminare al popoarelor. Polonia, Finlanda, Țările Baltice, Ucraina s-au desprins din fostul imperiu rus, proclamându-și independența.

În acest context, românii basarabeni și-au intensificat lupta de eliberare și unitate națională. La 2 decembrie 1917, Sfatul Țării, organul reprezentativ al Basarabiei a proclamat teritoriul cuprins între Prut și Nistru Republică Democratică Moldovenească pe baza principiului că „popoarele trebuie să-și ia soarta în mâinile lor, alcătuindu-și stăpânirii naționale în hotarele unde locuiesc”. Conform declarației, ea avea să rămână în cadrul Republicii Federative Ruse, fapt care demonstra nevoia încă de prudență față de uriașul imperiu, care era în continuare destul de puternic, dar și neputința poporului român basarabean de a-și rezerva deocamdată, „privilegiul” unei independențe totale. Era totuși firesc să se parcurgă o filieră a fazelor intermediare, pe care de altfel, le-au urmat toate popoarele aflate în aceeași situație, sub aceeași stăpânire¹.

Derularea evenimentelor impunea cu necesitate proclamarea independenței Republicii Democratice Moldovenești, act deosebit de important în lupta pentru emanciparea națională a românilor din Basarabia.

În noaptea de 23/24 ianuarie — 4/5 februarie 1918 s-a proclamat „în unire cu voința norodului, Republica Moldovenească slobodă de sine stătătoare și neatârnată, având ea singură dreptul de a-și hotări soarta în viitor”².

În aceste evenimente s-au implicat și studenții basarabeni. La 24 ianuarie/5 februarie 1918, Comitetul Central al studenților români din Basarabia a lansat un apel în care își precizau poziția față de evenimente. Având în vedere situația Basarabiei de provincie „ruptă de la sânul mamei Moldova și dată pe mâna străinilor” care au făcut ca românii basarabeni să nu poată avea școli, limbă și biserică proprie, studenții se antrăiau să pornească „la luptă împotriva a tot ce a fost și este rău” în viața lor națională. Singura soluție — se spunea în apel — era „unirea tuturor fiilor noștri într-o singură țară”, iar nădejdea și-o puneau în toți frații români din Transilvania, Bucovina, România, Serbia și Macedonia. Autorii apelului chemau, în continuare pe frații basarabeni, pentru ca împreună „cu toții să facem o țară nouă și mare a tuturor celor de un sânge cu noi”. Ei erau conștienți, se spunea în continuare, că vor avea

¹ C. Aldea, *O istorie zbuciumată. Basarabia până în anul 1920*, București, 1993, p. 134.

² P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru 1812—1918*, Iași, 1924, p. 223.

de înfruntat greutăți și obstacole, căci dușmanii românilor vor încerca să frâneze procesul unirii naționale, dar nimic nu le va sta în calea „împlinirii sfintei cauze a unirii tuturor românilor”³.

Declarația de Unire lansată la Chișinău în 24 ianuarie 1918, a fost semnată (în mod simbolic de 24 persoane: 9 ardeleni, 4 bucovineni, 4 basarabeni, 4 regăteni, 2 macedoneni și un român din Valea Timocului sârbesc. Între semnatori se afla și reprezentantul studenților români basarabeni, Vladimir Cazacliu. Declarația făcea mai întâi o trecere în revistă a luptelor și jertfelor poporului român. Condamnând dominația străină autorii acestui act arătau că asupritorii au luat și ultimele drepturi pe care le mai aveau românii. Înfierând ideea federalizării monarhiei dualiste, declarația critică cu fermitate pe cei care mai erau adepții acestei soluții neviabile. Mântuirea este într-o singură țară „care urmează să cuprindă întreg teritoriul locuit de români de la Tisa până la Nistru... o Românie a tuturor românilor”⁴.

Proclamarea independenței Basarabiei a creat peste tot în acest colț de pământ românesc o atmosferă de profundă bucurie. Studentul Vladimir Cazacliu scria în articolul „Să ne bucurăm și noi”⁵, publicat în paginile ziarului „România Nouă” că „Ziua de 24 ianuarie este o zi sfântă pentru neamul românesc din toate provinciile”. Acest lucru este determinat de faptul că „acum s-a pus cea dintâi piatră pentru zidirea unei case mari și frumoase”. „Noi moldovenii, spunea V. Cazacliu, care suntem tot români, nu trebuie să stăm nepăsători în ziua aceasta când Dumnezeu a binecuvântat unirea neamului nostru”. În aceste momente, continua articolul, este nevoia de clarificări, întrucât dominația rusă a lăsat urme adânci; era nevoie de luciditate, clarviziune, deoarece se impunea, potrivit autorului articolului „să aleagă” cel mai larg, mai drept și mai luminat drum. Acest drum ne-ar duce la unirea cu mama noastră adevărată, România”. Realizarea unirii cu patria mamă era de fapt ultima etapă a unui proces complex de redeșteptare națională a românilor basarabeni. Se impunea cu necesitate înfăptuirea acestui act, întrucât „unde-i unire, acolo-i și puterea, dreptatea și fericirea. În ziua aceasta sfântă și noi moldovenii din Basarabia să strigăm din toată inima curată: Trăiască România Nouă”⁶.

Același student V. Cazacliu a vorbit la Chișinău, în numele studenților români din Odessa la întâmpinarea primului batalion de voluntari venit de la Kiev. Din batalion făceau parte mulți studenți ardeleni și bucovineni, care apoi au luat parte la luptele de la Mărășești⁷.

³ *Basarabia și basarabeni*. Alcătuire, studiul și comentarii de M. Adauge și Al. Furtună, Chișinău, 1991, p. 238—239; C. I. Stan, *Contribuții studențești la Unirea Basarabiei cu România, 27 martie/9 aprilie 1918*, în *Forum*, nr. 11—12, 1993, p. 99.

⁴ *România Nouă*, Chișinău, nr. 8, 24 ianuarie 1918; C. I. Stan, *Contribuții privind activitatea lui Onisifor Ghibu pentru realizarea desăvârșirii unității naționale românești (1916—1918)*, în *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 761.

⁵ *România Nouă*, nr. 8, 24 ianuarie 1918 p.1; O. Ghibu, *De la Basarabia rusească la Basarabia românească. Analiza unui proces istoric, însoțită de 186 de documente*, Cluj, 1926, p. 42—43.

⁶ *Ibidem*.

⁷ C. I. Stan, *Contribuții ale studenților români la Marea Unire (1916—1918)*, în *A.I.I.A.*, Iași, nr. 2, 1988, p. 299.

Un rol important în activizarea și conștientizarea românilor basarabeni privind necesitatea îndeplinirii dezideratului național l-au avut studenții. Unul dintre aceștia, Vladimir Bogoș explica într-un articol publicat în paginile ziarului „România Nouă” modul în care privesc românii basarabeni idealul național, explicând această atitudine prin prisma condițiilor vitrege în care au trăit, a influenței nefaste a stăpânirii rusești. A fost, explică autorul, necesară intervenția armatei române datorită „dușmanilor dinlăuntru și mai ales din afară” pentru a ajunge la momentul așteptat de toți românii, Unirea cu România. „Noi toți, spune autorul, trebuie să fim la înălțimea acestui moment culminant al istoriei noastre”. În felul acesta „românii basarabeni răspundeau la chemarea României Mari”⁸. Unirea era așteptată cu nerăbdare, deoarece era singura cale de urmat, fiind după cum se exprima un contemporan „punctul culminant al eforturilor poporului basarabean pentru a dobândi libertatea națională, era ultimul act revoluționar care trebuia să-l facă pentru a-și determina soarta”⁹. Unirea era de fapt un act de dreptate, care urma să fie însoțit de măsuri concrete, de micșorarea decalajelor dintre diferite categorii sociale, în care majoritatea populației să se bucure de binefacerile lui. Relevând acest lucru, V. Bogoș în articolul „Nu cu laudă să facem România Nouă”, afirma următoarele: „Noi dorim o Românie Nouă nu ca să fie lux pentru intelectuali și sărăcie pentru țărani”. Autorul sublinia necesitatea ridicării culturale a marii mase a populației basarabene ținută ani în șir în întuneric spiritual, ignoranță și înapoiere. Gândul lui se îndrepta spre țăranul român. În felul acesta — conchidea el — „Noi dorim România Nouă ca să arătăm că, într-adevăr, suntem urmașii Romei și nu numai prin cuvinte goale și laude proprii, ori prin scara altora, ci prin fapte”¹⁰.

În aceste condiții, după cum este cunoscut, la 27 martie/9 aprilie 1918, Sfatul Țării din Basarabia format din 138 membri, aleși în mod democratic, reprezentând toate naționalitățile, a proclamat Unirea Republicii Democratice Moldovenești cu România pe baza unei majorități zdrobitoare.

Opinia publică românească a primit cu satisfacție actul din 27 martie 1918. Universitatea din Iași a adresat la 30 martie o telegramă de felicitare Sfatului Țării din Chișinău, căruia i-au fost transmise „călduroase urări pentru mărețul act... săvârșit pentru reîntregirea Țării și neamului”¹¹. Senatul Universității din București a trimis un mesaj asemănător, transmitând urări Sfatului Țării și guvernului basarabean. Se afirma că în noile împrejurări, universitarilor români le revine o nouă misiune, aceea „de a contribui prin răspândirea științei și literaturii în limba națională la deplina unificare a Basarabiei cu patria mamă”¹².

⁸ O. Ghibu, *op. cit.*, p. 90—92; C. Aldea, *op. cit.*, p. 169—170.

⁹ S. Ciobanu, *Unirea Basarabiei. Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917—1918*, București, 1929, p. XXV.

¹⁰ O. Ghibu, *op. cit.*, p. 241—243.

¹¹ Arhivele Statului Iași (în continuare Arh. St. Iași), fond Universitatea „Al. I. Cuza”, Rectorat, dos. 2/1918, f. 64 (Telegrama nr. 79 din 30 martie 1918 semnată N. Leon către Sfatul Țării, Chișinău).

¹² *România Nouă*, nr. 61, 1 aprilie 1918, p. 1.

¹³ Arh. St. Iași, fond cit., f. 60.

Lupta pentru independență și unitate națională a fost continuată și de către studenții români aflați în străinătate. În Franța se aflau după unele date, încă de la începutul războiului, 450 de tineri români care studiau la universitățile franceze. Mulți dintre ei luptau ca voluntari în armatele aliate pe frontul de vest. Decanul Facultății de drept de la Universitatea din Paris a hotărât înscrierea în tabloul de onoare al facultății, alături de numele camarazilor francezi și numele studenților români căzuți pe câmpul de luptă. S-a constituit și o bibliotecă care cuprindea broșuri și articole, fotografii și documente ale studenților care și-au jertfit viața pentru cauza aliaților.¹³

În Italia, studentul Petru Borteș a lansat un apel către prizonierii români, cu prilejul unei cuvântări ținute la San Gabrielle de Baricele, la 12 septembrie 1918. Vorbitorul a chemat pe toți românii din Italia la luptă pentru eliberarea fraților care „așteaptă de la noi mântuirea”. El stăruia pentru realizarea unității de acțiune a românilor: „Fraților! Acum trebuie să ne unim unul cu altul, cu toți să ne scăpăm odată de asupritorii noștri”. Autorul apelului vedea în această unitate de acțiune, cheia înfăptuirii aspirațiilor poporului român căci „numai uniți putem apăra drepturile noastre, numai uniți putem merge cu pași rezezi pe calea progresului și a civilizației”¹⁴. Acțiunile întreprinse aveau scopul de a dinamiza românii aflați în Franța și Italia, mulți studenți de la universitățile europene, alții aflați în armata austro-ungară, nevoiți să-și întrerupă studiile, iar acum erau în lagărele de prizonieri franceze și mai ales italiene. În iunie 1918, armata austro-ungară a fost zdrobită la Piave în Italia, iar în septembrie s-a spart frontul și în Balcani, bulgarii depunând armele. Spre sfârșitul lunii octombrie — relatea studentul medicinist Nicolae Hozan aflat pe frontul italian, în Tirol, au apărut primele semne ale dezmembrării monarhiei austro-ungare. Trupele se retrăgeau de-a valma spre interiorul țării și ținta majorității era Viena¹⁵. Drumul spre Viena îl evocă mulți ani mai târziu și Emil Colbazi, fost student la medicină. Ambii relatează despre întrunirile ofițerilor români sub conducerea căpitanului Traian Popa și constituirea la 31 octombrie 1918 a Senatului central al ofițerilor și soldaților români, care și-a asumat sarcina de a grupa în jurul și sub conducerea sa „toți ofițerii și toți soldații (români n.n.) aflători în părțile de apus ale monarhiei și pe fronturile apusene”¹⁶. În fruntea Senatului a fost ales căpitanul Traian Popa, iar printre membri era și Emil Colbazi¹⁷.

¹⁴ Arhiva Muzeului Național al Unirii Alba Iulia (în continuare Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia), fond Marea Unire, mss nr 491, f. 1; C.I. Stan, *Contribuții ale studenților români la Marea Unire*. ... p. 230.

¹⁵ F. Marin, *Medicii și Marea Unire*, Tg. Mureș, 1993, p. 173.

¹⁶ E. Colbazi, *Retrospectivă asupra evenimentelor petrecute între anii 1916—1919*, în Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia, fond Marea Unire, mss. 5715 passim; F. Taniac, *Pentru Ardealul Românesc (Amintiri din anul 1918)*, Suceava 1929, p. 4—5.

¹⁷ I. Ranca, *Noi contribuții documentare privind Unirea Transilvaniei cu România [Senatul Militar Român Central din Viena]*, în R.A., nr. 3, 1987, p. 290; I. I. Șerban, *Din lupta voluntarilor transilvăneni pentru Unire. Senatul Central al ofițerilor și soldaților români din Viena și Legiunea română din Praga*, în Sargeția, XV, 1981, p. 272—273.

Chiar din primele momente ale existenței sale, Senatul central al ofițerilor și soldaților români din Viena a luat legătura cu Consiliul Național Român Central de la Arad, pe care l-a recunoscut ca organ reprezentativ al tuturor românilor din Transilvania, precum și cu Legiunea română de la Praga, recent constituită. Conducerea Senatului a hotărât trimiterea ofițerilor Petru Popovici și Emil Colbazi la Praga, cu misiunea de a aduce „la cunoștința regimentelor românești 2 și 51 de acolo această organizație a noastră și să-i roage pentru constituirea analogă”¹⁸. Totodată, trimisul oficial al conducerii Partidului Național Român din Transilvania, Iuliu Maniu a inițiat o serie de tratative în scopul recunoașterii Senatului Central din Viena, atât de către naționalitățile asuprite din dubla monarhie cât și de puterile aliate victorioase în război¹⁹.

La 4/17 noiembrie 1918 a avut loc la Ministerul de Război din Viena, o ședință solemnă în cadrul căreia ofițerii români au depus jurământul de credință față de România. Printre ei se aflau studenții Emil Colbazi și Nicolae Hozan. Cu acest prilej a fost sfințit drapelul românesc²⁰.

În Viena, în scurt timp, timp, s-au concentrat peste 50.000 de ofițeri, subofițeri și soldați români²¹. Evocând atmosfera din Viena în acea perioadă, D. D. Roșca, filozoful de mai târziu, relatează că a fost surprins să audă „Deșteaptă-te române” ce se cânta pe Ring de către soldații veniți de pe front²².

Aceeași atmosferă efervescentă domnea și în Budapesta. În capitala Ungariei, colonia românească era foarte puternică, membri ei întâlnindu-se la sediul Fundației Emanoil Gojdu unde era și capela ortodoxă. Studenții se întâlneau în cadrul Societății academice „Petru Maior”, cu vechi tradiții culturale. La întrunirile societății din toamna anului 1918, continuă să se discute obișnuitele probleme culturale și științifice, dar ele iau tot mai mult caracterul unor „dezbateri politice”²³. „Printre noi, studenții români, slovaci sârbi, croați își amintea Emil Pop mulți ani mai târziu, se dezbătea din ce în ce mai tare și mai cu aprindere principiul mesianic al dreptului popoarelor la autodeterminare.

¹⁸ Ibidem; I. Clopotel, *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926, p. 57; E. Bufnea, *Formațiile de voluntari în Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul (1918—1928)*, vol. I, București, 1929, p. 138.

¹⁹ 1918 la români VII, București, 1989, p. 249, doc. 222; S. Stoica, *Iuliu Maniu*, Cluj, 1932, p. 115; C.I. Stan, *Din activitatea lui Iuliu Maniu pentru realizarea și recunoașterea internațională a Marii Uniri (1918—1920)*, în *Acta M.P. XVII*, 1993, p. 333.

²⁰ N. Hozan, *Amintiri vieneze*, în *Transilvania*, nr. 12, 1985, p. VI—VII.

²¹ *Unirea Transilvaniei cu România, 1 Decembrie 1918*, București, 1972 p. 544.

²² Z. Boilă, *Zile Mari, 1910—1920. Note. Impresii. Amintiri*, Cluj, 1967, mss., p. 300 în Arhiva Muz. Naț. Ist. Trans. Cluj-Napoca, fond Boilă, nr. inv. M. 2349/1; D.D. Roșca, *Excelsior*, în C. Dumitrescu, *Să crezi în ceasul de dreptate. Liceeni, studenți și profesori în amfiteatrele Marii Uniri*, Cluj-Napoca, 1994, p. 101.

²³ D. Antal, *Societatea Petru Maior în ultimul an de funcționare la Budapesta*, în *Almanahul Societății academice „Petru Maior”*, Cluj, 1929, p. 117; E. Glodariu, *Contribuția Societății „Petru Maior” la mișcarea cultural-națională și politică a românilor din Austro-Ungaria*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 519.

Vănam cu patimă orice zvon ce prevestea împlinirea visurilor noastre și îl comentăm cu urale și lacrimi²⁴.

Mulți studenți vor lua parte la lucrările Parlamentului din 18 octombrie 1918 și vor primi cu entuziasm declarația de autodeterminare prezentată de Al. Vaida-Voevod²⁵. I. Iovin relatează mai târziu despre impactul pe care l-a avut aceste evenimente asupra tinerilor universitari. „Consfătuirea de la Oradea din 12 octombrie — spunea el — și citirea, în 18 octombrie în parlamentul maghiar, a declarației redactate cu acel prilej, cu privire la hotărârea națiunii române din Transilvania de a se dezlipi de Ungaria și a-și făuri propriul său destin a constituit pentru noi, tinerimea universitară română din capitala Ungariei, o chemare la luptă, la o integrare în viața clocotitoare a părinților noștri, care simțeam că sânt capabili de cea mai grandioasă manifestare de voință și de forță de care s-a învrednicit vreodată neamul nostru²⁶.

Ca urmare a prezentării în parlament a declarației amintite, la consfătuirea din 22 octombrie, membri Societății „Petru Maior” hotărâsc redactarea și tipărirea unui apel către poporul român, pentru ai face cunoscut dreptul său de a-și alege propria cale de dezvoltare. Apelul conținea o înflăcărată chemare adresată poporului român pentru realizarea unității naționale: „Ceașul mult dorit a și sosit, e vorba acum să-l știm folosi²⁷”. După prezentarea situației populației românești din Transilvania și sublinierea dorinței de unitate națională „moștenită cu sfințenie din moși strămoși²⁸”, în încheiere se afirmă din nou năzuința spre realizarea ei: „Vrem să ne unim cu toții, cu cei care sunt de un neam și de o limbă cu noi²⁹”. Apelul a fost prezentat fruntașilor politici români de o delegație de studenți din cadrul societății, în frunte cu Dumitru Antal. Erau prezenți Șt. Cicio Pop, Al. Vaida, Vasile Goldiș și Aurel Vlad. Vasile Goldiș a propus amânarea lansării apelului, neconsiderând momentul oportun, cerându-le în schimb să organizeze, în colaborare cu studenții din Cluj, echipe a căror menire era aceea de a informa populația românească din Transilvania asupra conținutului apelului²⁸. Pentru a lua legătura cu tinerii transilvăneni, studenții Dumitru Antal și Ion Chinezu au primit ajutoare bănești în vederea deplasării la Cluj. Aici, tinerii universitari lăsați la vatră datorită invalidității sau reveniți din prizonierat au reluat legăturile dintre ei și cei ce rămăseseră acasă. În cadrul întâlnirilor ținute după puțină vreme, pe rând, în locuințele unora dintre ei (O. Utales, A. Tripa) studenții se arătau a fi dornici de a organiza acțiuni politice concrete. „Ne frământăm tot mai mult în dorința de a activa în mod pozitiv pentru realizarea idealului național²⁹”, scria Emil Dandea, unul dintre conducătorii tinerilor clujeni²⁹. La una dintre întâlniri s-a hotărât luarea legăturii cu conducerea Partidului Național Român pentru a oferi acestuia serviciile studen-

²⁴ E. Pop, *Suflet și adevăr*, în C. Dumitrescu, *Din lunga timpului bătaie. Anul 1918 în amintirile unor martori oculari*, Cluj-Napoca, 1978, p. 29—30.

²⁵ D. Antal, l.c.; E. Glodariu, l.c.

²⁶ V. Marin, *op. cit.*, p. 181.

²⁷ D. Antal, *op. cit.*, p. 82, 83; E. Glodariu, l.c.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ E. Dandea, *Miscările studentesti din anul 1918*, în *Almanahul societății academice „Petru Maior”, Cluj, 1929, p. 88.*

țimii clujene. Cinci dintre tineri, ale căror posibilități materiale permiteau suportarea cheltuielilor unei călătorii la Budapesta, au fost delegați să expună frunțașilor partidului năzuințele și planurile lor concrete de acțiune. La 15 octombrie 1918, cei cinci reprezentanți: Octavian Utalea, Ghe. Trif, Simion Rusu, Gheorghe Mureșan și Traian Chirileanu au luat drumul Budapestei, fiind întâmpinați cu multă căldură la cartierul general al frunțașilor români de la hotelul Jägerhorn. Discuțiile purtate în special cu Al. Vaida-Voevod s-au dovedit a fi fructuoase și s-au concretizat în câteva hotărâri: organizarea unei propagande susținute în vederea unui eventual plebiscit, strângerea legăturilor dintre tinerii transilvăneni și menținerea permanentă a contactului cu Partidul Național Român³⁰. Delegația clujeană a intrat în legătură și cu câțiva studenți de la „Petru Maior” (Ioan Steer, Gheorghe Păcurar, Eugen Niccoară, Dumitru Antal) informându-i despre discuțiile purtate și hotărârile luate. Tot acum au copiat textul declarației ce urma să fie citită în parlament cu scopul de a o răspândi în cazul în care ea nu ar fi fost publicată³¹.

În fruntea acțiunilor ce se desfășurau la Cluj era adv. Amos Frâncu. Cu impetuozitatea ce-l caracteriza și având convingerea că din Cluj trebuia pornită mișcarea, lansează în 28 octombrie, un manifest de chemare la organizare pentru a participa „la unirea tuturor românilor”³². La 30 octombrie, tinerimea universitară, întrunită la internatul Petran și apoi, a doua zi, în localul băncii „Economul”, sub conducerea lui Amos Frâncu hotărăște împreună cu ofițerii și intelectualii prezenți, instituirea administrației românești la Cluj, înființarea consiliului și gărzii naționale³³. În 2 noiembrie, la sediul „Economului” în prezența a peste 200 participanți: ofițeri, intelectuali, studenți s-a hotărât să se centralizeze toate acțiunile pentru întreaga Transilvanie în capitala sa faptică — cum se preciza în manifestul lansat și au decretat înființarea „Senatului Național Român din Ardeal”, ca organ al Consiliului din Arad³⁴. Cele hotărâte au fost difuzate printr-un Manifest care a fost prezentat a doua zi, 3 noiembrie, în fața unei mari adunări ce a întărit măsurile preconizate. „Ziua libertății se apropie. Zorile s-au ivit! — se spunea în manifest. Soarta națiunii române în mâna ei rămâne pentru toate veacurile dacă vom ști să ne impunem dreptul și voința...”³⁵. Cele șapte puncte ale Manifestului care au devenit hotărârea adunării

³⁰ Idem, *op. cit.*, p. 88, 89; N. Cordoș, E. Glodariu, *Aspecte ale activității studențimii românești din monarhia austro-ungară pentru realizarea unității naționale (1900—1918)*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 238.

³¹ Idem, *op. cit.*, p. 89; Al. Vaida Voevod scrie în *Memorii* că s-a făcut fără știrea lui copierea declarației (A. Vaida Voevod, *Memorii*, vol. I, Cluj-Napoca, 1994, p. 130).

³² Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Gărzile Naționale din 1918 (în continuare Arh. St. Cluj, fond G.N.), nr. 113; Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 332; D. Comșa, R. Ardevan, *Senatul Național Român din Ardeal (I)*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 648, 653—654.

³³ E.A. Dandea, *op. cit.*, p. 89—90; N. Cordoș, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 238.

³⁴ Arh. St. Cluj, fond G.N., nr. 32 (Manifestul „Senatul (Sfatul) Național Român din Ardeal, Secția Consiliului Național Român”; D. Comșa, A. Ardevan, *op. cit.*, p. 654—655).

³⁵ *Ibidem*.

exprimau dorința tuturor participanților ca „națiunea independentă română să-și croiască singură soarta, rezervând exclusiv adunării naționale suverane hotărârea asupra așezării viitoare de stat a întregului popor român”³⁶. Au fost aclamați în fruntea Senatului, dr. Amos Frâncu, ca președinte și dr. Emil Hațieganu, ca vicepreședinte. Din biroul executiv format din 14 persoane făcea parte și Emil Dandea, reprezentantul tineretului universitar³⁷. Tot acum s-au pus și bazele Gărzii naționale române. Evocând evenimentele mulți ani mai târziu, Elie Dăianu relatează cum având nevoie de un steag tricolor pentru adunare s-a dus și l-a scos dintr-un cotlon al bisericii Bob. Steagul a fost apoi preluat de un grup de studenți (vreo 50—60) care l-au purtat pe stradă până la sala adunării, pentru ca apoi să fie arborat pe sediul băncii „Economul, devenit și sediul Senatului Național Român din Cluj”³⁸. Și la Blaj, în 4 noiembrie 1918, constituirea consiliului național a prilejuit o adevărată manifestație națională. Din garda națională care dimineața la ora 10, a defilat pe străzile orașului făceau parte mulți teologi și studenți³⁹.

Odată cu constituirea la 30 octombrie 1918 a Consiliului Național Român Central cu sediul la Budapesta și apoi din 2 noiembrie la Arad, întreaga mișcare a românilor transilvăneni a primit un caracter organizat, coordonat de Consiliu, iar oficiosul „Românul” a devenit principala lui tribună.

Tinerii universitari din Budapesta au recunoscut într-un apel publicat în „Românul” competența Consiliului Național Român ca for conducător, arătând că el era „unicul organ... îndreptățit să cârmuiască soarta națiunii române” și se pun în serviciul lui hotărâți să aducă orice sacrificiu pentru binele neamului. Cu acest prilej ei adresează o înflăcărată chemare tinerimii române de a da tot sprijinul noului organism politic⁴⁰. Laurențiu Luca se adresa Consiliului Național Român Central în numele studenților din Budapesta, asigurându-i că „în tinerețea budapestană vor avea tot sprijinul, fiind ea hotărâtă la toate”. Cere însă ca, Consiliu „să nu mai întârzie și să pășească pe față, organizând toate ținuturile locuite de români”⁴¹.

Tot acum, la 18/31 oct. 1918 studențimea română din Oradea a elaborat o declarație prin care își exprima adeziunea la „toate hotărârile” P.N.R., și se angajau să execute dispozițiile acesteia insistând pentru „grabnica întrunire a Adunării Naționale”. Și-au mai declarat apoi, solidaritatea cu acțiunile studenților de la Budapesta, precum și cu cele ale „fraților din Bucovina”⁴². Declarația a fost refuțată în 7 noiembrie, conținutul ei fiind întregit. În numele studenților orădeni este adresată

³⁶ Arh. St. Cluj, I.c.; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 340; N. Cordoș, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 238.

³⁷ Arh. St. Cluj, I.c.; D. Comșa, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 650.

³⁸ E. Dăianu, *Toamna clujeană, în C. Dumitrescu, Din lunga timpului bătaia...*, p. 179—180.

³⁹ C. Știrban, V. Lascu, *Consiliul Național Român din Blaj (1918—1919)*, vol. II, Cluj-Napoca, 1988, p. 132.

⁴⁰ N. Cordoș, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 239.

⁴¹ *Unirea Transilvaniei cu România...*, p. 566.

⁴² I. Popovici ș.a., 1918. *Bihorul în epopeea Unirii. Documente*, Oradea, 1978, p. 115—116, doc. nr. 27; V. Faur, I. Popovici, *Societatea culturală Dacia Traiană a studenților români din Bihor (1918—1919)*, în *Crista*, X, 1986, p. 496.

Consiliului Național Român Central dorința lor de a se hotări cât mai repede „Unirea Ardealului și Bucovinei cu România”⁴³. În Consiliul Național din Oradea și Bihor, constituit la 3 noiembrie a intrat și un reprezentant al tinerimii universitare: dr. Valer Mărcuș⁴⁴.

Până la stabilirea legăturilor dintre Consiliul Național Român Central și celelalte consilii naționale, Senatul Național din Cluj în primele zile ale lunii noiembrie a organizat și îndrumat mișcarea națională din părțile nordice ale Ardealului și Munții Apuseni⁴⁵. Astfel, la 4 noiembrie s-a început „organizarea provinciei”, echipe de tineri studenți pornind spre orașele transilvănene pentru a răspândi proclamația lansată la Cluj și a participa la organizarea altor consilii naționale locale. Echipele s-au îndreptat spre Gherla, Dej, Munții Apuseni, Reghin și Tg. Mureș⁴⁶. Studenții Traian Chirileanu, A. Dumitraș și G. Ursace au mers cu profesorul E. Hațieganu mai întâi la Gherla unde au fost primiți de episcopul I. Hossu, apoi la Dej unde au întâlnit pe Theodor Mihali, Al. Vaida și L. Micșa. La Bistrița a fost trimis caporalul Cornel Ordace, student și el, iar Emil Dandea a fost trimis în Munții Apuseni, mai întâi la Turda. Dumitru Antal și Ion Chinezu abia sosiți de la Budapesta, au plecat primul la Reghin, iar al doilea la Tg. Mureș. La Reghin, D. Antal a vorbit mulțimii adunate fiind zi de târg, cerându-le să treacă imediat la alcătuirea consiliilor și gărzilor naționale⁴⁷. La rândul său, studentul Ion Chinezu a luat parte la adunarea de constituire a Consiliului Național din Sântana de Mureș în ziua de 17 nov. 1918, fiind ales în funcția de secretar⁴⁸. Mulți studenți s-au pus astfel în slujba cauzei unirii. Ioan Jovin, medicinist la Budapesta s-a întors în Arad, orașul natal și s-a înscris în garda națională fiind însărcinat cu „centrala telefonică” a Consiliului Național Român, care își avea sediul în casa președintelui acestui organism, Ștefan Cicio Pop. „Până la plecarea spre Marea Adunare Națională de la Alba Iulia — relatea I. Jovin — cu mici intermitențe am servit ziua și noaptea la acest aparat, culcat fiind pe un pat de campanie, primind și transmitând comunicări cu caracter istoric. Eram... un fel de dispecer al Consiliului Național Român, care printr-un singur aparat telefonic trebuia să transmit îndrumări și ordine în toate părțile Transilvaniei, să primesc și să înregistrează rapoarte și știri din Budapesta și Viena, un noian întreg de informații și comunicări, toate legate de pregătirea marelui eveniment de la 1 Decembrie 1918”⁴⁹. Tot el mai relatează că primea personal poșta adusă de curieri din orașele și satele mai mari. Curierul din Bihor era tot un

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ V. Faur, I. Popovici, *l.c.*

⁴⁵ Arh. St. Cluj, fond cit., doc. 79, f. 1—5; D. Comșa, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 652.

⁴⁶ E. A. Dandea, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁷ M. Sora, L. Mircea, *Documente și mărturii privind Unirea Transilvaniei cu România — 1 Decembrie 1918 în zona Reghinului*, în *Marisia*, III, 1978, p. 369.

⁴⁸ I. S. Nistor, *Contribuții mureșene la Marea Unire din 1918*, Cluj-Napoca, 1981, p. 174, doc. XVIII.

⁴⁹ I. Jovin, *Drumul la Alba Iulia n-a fost o călătorie oarecare ci marșul triumfal al unui popor ce își cucerește libertatea*, în *Familia* nr. 11, noiembrie 1988, p. 6—7.

student, Malița, tatăl apreciatului scriitor, filozof și diplomat de mai târziu, M. Malița⁵⁰.

În aceste momente de mare efervescență revoluționară a avut loc la Iași, în 22 oct./4 nov. 1918 o mare întrunire studențească unde s-a hotărât desemnarea unui comitet reprezentând studenți din toate centrele universitare și având în frunte pe Grigore T. Popa. Studenții au invitat la această manifestație oameni de cultură, profesori, învățători, preoți, pe toți cei care vroiau să „desăvârșească opera pentru care atâta sânge s-a vărsat“. Moțiunea votată cu acel prilej cerea cu fermitate împlinirea voinței neamului românesc: „Unirea politică națională a tuturor românilor într-un singur stat independent“⁵¹. Întrunirea s-a încheiat cu un miting, unde au vorbit reprezentanții tineretului studios din provinciile istorice românești: Moldova, Transilvania, Basarabia, Bucovina și Muntenia.

La rândul lor, studenții bucureșteni au lansat un apel la începutul lunii noiembrie 1918 pentru refacerea țării și a capitalei, chemând studenții „pentru repararea ruinelor și sădirea pe alte temelii a României întregite“, înfăptuindu-se astfel prin lupta întregului popor „a celui mai sfânt din visurile neamului: unirea tuturor românilor“⁵². În același timp, ei au pregătit întâmpinarea cum se cuvine a trupelor franceze în București, aflate sub comanda generalului Berthelot, fostul șef al Misiunii militare franceze în România, un mare prieten al poporului român. O delegație studențească a mers la Ministerul Afacerilor Externe cu scopul de a lua legătura cu autoritățile guvernamentale române pentru a stabili detaliile organizatorice necesare. Pentru buna desfășurare a festivităților s-a creat un comitet de acțiune din care făceau parte studenți ai facultăților de științe, drept, farmacie, medicină, teologie, drumuri și poduri. Președinte al acestui organism a fost ales Luciu Stănculescu, reprezentat al centrului studențesc. Totodată, un grup de studenți a mers la Ministerul de Interne, unde reprezentantul lor, Vasile V. Haneș a luat legătura cu colonelul Rosetti. Tot ei intenționau și tipărirea sub egida Comitetului studențesc a unei foi în limba franceză care să reliefeze importanța momentului⁵³. Aceste pregătiri nu au fost zadarnice, deoarece trupele aliate au fost primite cu entuziasm. Cu acest prilej, o delegație de profesori în frunte cu prorectorul Universității din București, Ioan Bogdan a înmănat comandantului unităților Antantei un mesaj către Franța și aliați⁵⁴. Peste câteva zile, profesorii universitari aflați în capitală au semnat o adresă omagială destinată Universității din Paris, alături de un pergament comemorativ, exprimând întreaga grațitudine a universitarilor bucureșteni pentru contribuția Franței la eliberarea popoarelor aflate sub stăpânirea germană⁵⁵.

Sărbătorirea a 317 ani de la moartea lui Mihai Viteazul a prilejuit studențimii române exprimarea, din nou, a dorinței de unitate națională.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Arh. St. Iași, fond cit., dos. 7/1918, f. 75.

⁵² *Universul*, nr. 4, 4 noiembrie 1918, p. 1.

⁵³ *Steagul*, nr. 193, 1 noiembrie 1918, p. 3; C. I. Stan, *Contribuții ale studenților Universității din București la unirea Transilvaniei cu România (1914—1916)*, în 60 de ani de la făurirea statului național unitar român, București, 1978, p. 149.

⁵⁴ *Îndreptarea*, nr. 171, 21 noiembrie 1918, p. 1.

⁵⁵ *Izbdnda*, nr. 28, 26 noiembrie 1918, p. 2.

La București, studenții au organizat o grandioasă manifestație. După un scurt serviciu religios, cei prezenți s-au îndreptat spre statuia primului realizator al unirii tuturor românilor, unde a avut loc o adunare comemorativă. Din partea cadrelor didactice a vorbit profesorul Bogdan Duică, în timp ce doctorandul Vasile Haneș și Dimitrie Dimăncescu au reprezentat studenții. Vorbitorii au evidențiat personalitatea lui Mihai Viteazul, subliniind importanța istorică majoră a unirii din 1600, arătând că acum este un nou și poate unic prilej pentru înfăptuirea unității naționale depline și reeditarea în alte condiții istorice a faptei mărețe a ilustrului domnitor⁵⁶.

Festivitățile găzduite de Iași și dedicate comemorării marelui voevod s-au desfășurat în ziua de 8 noiembrie 1918 și au avut o încărcătură emoțională deosebită. Dimineața a avut loc un Te Deum în catedrala metropolitană în prezența unui numeros public, iar după amiaza a avut loc o adunare festivă în sala Teatrului Național. Vorbitorii, între care amintim pe profesorul Alexandru Lapedatu, cunoscut istoric, dr. Nicolae Bălan, viitor mitropolit al Transilvaniei, Bodnărescu, delegatul Bucovinei și generalul Petala, reprezentantul armatei au prezentat figura și faptele marelui voievod. Celebra actriță Marioara Ventura a recitat versuri cu conținut național, iar un cor studențesc a intonat cântece patriotice. În aceeași zi, în aula Universității, profesorul Nicolae Iorga a rostit conferința „Politica lui Mihai Viteazul. Originile și însemnătatea ei actuelă”, în prezența membrilor guvernului, a corpului diplomatic, profesorilor și studenților, a unui numeros public. Oratorul a înfățișat meritele marelui domnitor în apărarea independenței naționale, în realizarea, pentru scurtă vreme, a unirii tuturor românilor. Marele istoric a subliniat însemnătatea ei prin prisma evenimentelor care se derulau în acele zile, apreciind că există condiții favorabile reeditării faptelor marelui unificator de țară⁵⁷.

La 11 noiembrie 1918, din inițiativa studenților și profesorilor universitari ieșeni: A. D. Xenopol și Xenofon C. Gheorghiu s-a hotărât sărbătorirea „croului de la Mărășești”, generalul Eremia Grigorescu, remiterea acestuia a sabiei de onoare și a unui album comemorativ⁵⁸.

În această vreme și Bucovina, era zguduită de evenimente revoluționare. Studenții de la Universitatea din Cernăuți, majoritatea membri ai Societății „Junimea” fie au luptat sub stegul pajurei împărătești, fie căzând prizonieri au intrat în lagărele din Rusia și Italia, formând mai apoi legiunile românești⁵⁹. Cei rămași acasă au acționat alături de ceilalți fruntași români pentru realizarea unirii. Așa îi găsim pe Dorime-dont Popovici și George Jemina alături de Iancu cavalier de Flondor în

⁵⁶ *Idem*, nr. 12, 9 noiembrie 1918, p. 2.

⁵⁷ Arh. St. Iași, fond cit., dos. 3/1918, f. 74—75.

⁵⁸ *Idem*, f. 76; BAR, Secția M-s, Corespondență N. Iorga, vol. 271/1917—1918, f. 533.

⁵⁹ Au fost în lagărele din Rusia și Italia: Nicu cavalier de Flondor, Octavian Tarnavschii, Vasile Sauciu, Nicolae Cărlan, Claudiu Isopescu, în lagărul de la Comoldoli — Italia reprezintă pe cei 117 ofițeri români aflați în lagărele Italiei în cadrul „Comitetului de acțiune ale românilor din Transilvania, Banat și Bucovina” organizat în 19 iunie 1918 la Roma (A. Popa, *Contribuția Societății academice „Junimea” din Cernăuți la făurirea României Mari*, în *Revista Istorică*, nr. 1—2, ian.—febr. 1994, p. 119—120, 124.

organizarea Consiliului Național al românilor din Cernăuți, sau pe Vasile Bodnărescu îndeplinind o misiune importantă la Iași⁶⁰. Vor fi prezenți, de asemenea, la 15/28 noiembrie 1918, când Adunarea Națională întrunită în Palatul Metropolitan din Cernăuți a proclamat în unanimitate Unirea Bucovinei cu România⁶¹. Acest act istoric a fost salutat de întregul popor român, inclusiv de studenți. Universitatea din Iași a trimis o scrisoare de felicitare lui Iancu de Flondor, președintele Consiliului Național Român și al Adunării Naționale în care era prezentată bucuria nemărginită față de proclamarea „Unirii Bucovinei cu țara mamă reconstituind astfel patria lui Ștefan cel Mare”⁶². În răspunsul său, Iancu de Flondor mulțumea „onoratului corp al profesorilor, falnicului și vechiului centru de cultură moldovenească”, pentru urările adresate, reafirmând dorința fierbinte „să trăiască, să crească și să înflorească scumpa noastră patrie mamă”⁶³.

În paralel, studenții din România au întărit legăturile cu românii transilvăneni, cu colegii lor români din Cluj, Budapesta și Viena. Aici, evenimentele se precipitau, iar în tumultul revoluționar, tineretul studios se afla în primele rânduri. Relevând acest lucru, Emil Dandea scria peste mai bine de un deceniu următoarele: „În tot decursul revoluției, studențimea fie în Cluj, fie împrăștiată la vatră a stat în mod natural în liniile prime ale celor ce pregăteau marile evenimente. De multe ori — mai ales în provincie — trebuia să lupte cu (prudența) celor mai bătrâni spre a constitui consilii naționale, gărzi și a impune arborarea drapelului național pe edificiile publice, în semn că a sosit dominația românească”⁶⁴.

Un exemplu în această direcție l-ar putea constitui următorul incident petrecut la ședința Consiliului Național Român din Arad, în 15 noiembrie 1918. Un grup de tineri, în majoritate studenți, în frunte cu adv. Iustin Marșieu a pătruns în sala de ședințe cerând Consiliului să proclame de urgență unirea Ardealului cu România. Purtătorul lor de cuvânt le-a spus pe un ton muștrător că „nu mai este timp de pertractări și tergiversări”, că „lumea și-a pierdut răbdarea” și „așteaptă nu vorbe ci fapte” de la Consiliul Național⁶⁵. Vasile Goldiș a încercat cu mult tact să risipească situația stânjenitoare creată, arătându-le că înțelege entuziasmul foarte explicabil la vârsta pe care o aveau, dar unirea nu se putea proclama din acea sală; ea trebuie să exprime voința întregului popor în cadrul unei mari adunări naționale și reprezentative undeva într-o localitate istorică⁶⁶.

Manifestul studenților de la Budapesta, a celor de la Oradea, ca și intervenția tinerilor de la Arad dovedește nu numai dorința de acțiune

⁶⁰ A. Popa, *op. cit.*, p. 121.

⁶¹ I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, București 1991, p. 393—395.

⁶² Arh. Iași, fond cit., dos. 1/1918, f. 277 (Telegrama nr. 708 din 1 Decembrie 1918, semnată rector N. Leon către Consiliul Național de la Cernăuți); D. Ivănescu, *Unirea în documente ieșene*, în *Alia*, nr. 2, 1918, p. 262, doc. 11.

⁶³ Arh. St. Iași, fond cit., dos. 1/1918, f. 278 (Telegrama nr. 990 din 28 decembrie 1918, semnată Iancu Flondor către rectorul N. Leon).

⁶⁴ E. A. Dandea, *op. cit.*, p. 85—87; *Marea unirea a românilor în izvoare narrative*, editată de Stelian Neagoe, București, 1994, p. 737.

⁶⁵ Z. Boilă, *op. cit.*, p. 308.

⁶⁶ Idem, *op. cit.*, p. 309.

imediată manifestată de tineri, dar reflectă o situație reală, o încetineală manifestată în luarea unor hotărâri vitale în cadrul C.N.R.-ului⁶⁷, vremurile cerând decizii prompte. Memorialistul Zaharia Boilă relatează că această intervenție a tinerilor i-a determinat se pare pe membri Consiliului să ia decizia de a convoca Adunarea Națională la Alba Iulia⁶⁸. În asemenea împrejurări la 7/20 noiembrie se dă publicității chemarea către poporul român pentru a participa la Marea Adunare Națională, la plebiscitul care avea să decidă soarta Transilvaniei: „Istoria ne cheamă la fapte... Națiunea română din Ungaria și Transilvania are să-și spună cuvântul său hotărâtor asupra sortii sale și acest cuvânt va fi respectat de lumea întreagă”⁶⁹, sublinia chemarea. Regulamentul publicat odată cu apelul prevedea participarea la Alba Iulia și a reprezentanților tinerimii universitare prin câte doi exmiși ai săi⁷⁰.

În vederea alegerii delegaților pentru adunarea națională, studentul medicinist, Laurențiu Luca, în numele studențimii universitare, lansează la Arad, în 22 noiembrie, un apel adresat tinerimii universitare din Budapesta. „Marele Sfat al națiunii române ne cheamă să ne spunem cuvântul prin doi delegați ai noștri, la adunarea națională convocată la Alba Iulia... Cu vigurozitatea tinereții să dăm tot sprijinul Marelui Sfat al națiunii române pentru realizarea idealului nostru: Unirea tuturor Românilor”⁷¹. În continuare se cerea studenților, dată fiind răsfirarea lor „pe la vetrele părintești” unde plecaseră mânați de dragostea și datoria „ce o aveau „față de neamul românesc”, să aducă la cunoștința vicepreședintelui Consiliului Național Român din Budapesta, Moise Baltă, dorința lor privind alegerea celor doi delegați. „La Alba Iulia, spunea apelul în încheiere, mergem cu toții ca la adunarea națională în falangă încheată împreună cu frații universitari din celelalte centre să dăm dovadă în fața lumii că suntem fii demni ai națiunii române...”⁷².

Tinerimea universitară aflată la Budapesta s-a întrunit la 12/25 noiembrie 1918 în adunarea electorală și au ales din partea Societății „Petrul Maior” pe Gheorghe Popovici și Traian Popovici, iar ca supleantă, reprezentând studentele române, pe Veturia Leucutiă. În cazul în care președintele societății, D. Antal ar fi participat la adunare, unul din delegați urma să-i predea mandatul⁷³. Delegații aleși au primit câte o împuternicire, „Credențional” din partea alegătorilor⁷⁴.

⁶⁷ Atitudinea lui Amos Frâncu demonstrează același lucru. Nu are răbdare să aștepte hotărârile prea încete ale C.E. al P.N.R. și trece la acțiune în 28 octombrie 1918 (vezi și E. A. Dandea, *op. cit.*, p. 88).

⁶⁸ Z. Boilă, *op. cit.*, p. 310.

⁶⁹ Chemare la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, în *Românul*, nr. 11, 8/21 noiembrie 1918, p. 1.

⁷⁰ *Idem.*

⁷¹ *Românul*, nr. 12, 10/23 ianuarie 1918, p. 2.

⁷² *Idem.*

⁷³ Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 985, 986, 987 (Proces verbal al adunării Societății „Petrul Maior” din 12/25 noiembrie 1918); N. Cordoș, E. Glodariu, *op. cit.*, p. 240.

⁷⁴ Credenționale aparținând delegaților universitari români din Budapesta, reprezentanților Societății „Petrul Maior”, ale reprezentanței studenților din Budapesta, în Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 989, 991, 341, 343, 933; *Marea Unire de la 1 decembrie 1918*, București, 1943, p. 57, 65.

Adunări pentru alegerea de delegați au avut loc și în alte școli superioare din Transilvania. Astfel, în ședința electorală a studenților de la Academia de drept din Oradea, din 11/24 nov. 1918 sunt aleși doi delegați: Nerva A. Jercan și Nerva Traian Cosma⁷⁵, iar „Societatea tinerimii studioase române din Lugoj” întrunită la 14/27 noiembrie 1918, încredințează mandatele tinerilor, Vasile Mircu și Victor I. Ioviția⁷⁶. Trimis, de asemenea, delegați studenții de la institutele teologice din Transilvania: Ștefan Miu și Emil Petrovici din partea „Societății studenților de la Institutul Teologic gr. ort. român din Arad”; Laurențiu Maximilian și Romulus St. Ittu din partea studențimii de la Institutul Teologic din Sibiu; Octavian Hodárnău și Ion Pinteș din partea „Societății I. Micu Clain” a teologilor din Blaj⁷⁷.

Universitarii români din Cluj, întruniți în 27 noiembrie 1918, delegează la adunarea de la Alba Iulia pe Emil Dandea și Virgil Marian⁷⁸. Primul avea și sarcina de a citi la Alba Iulia o cuvântare al cărei text fusese aprobat la întrunirea în care a fost ales ca reprezentant al tinerimii studioase clujene. Cuvântarea însă, nefiind înscrisă în programul oficial al adunării a fost ținută de către Emil Dandea la întâlnirea tuturor studenților de la hotelul Europa din Alba Iulia. Delegatul studenților clujeni a subliniat în vorbirea sa dreptul populației românești transilvănene la „organizarea, orânduirea destinelor, precum și la fixarea cadrelor” în care avea să se dezvolte. Vorbitorul a declarat că tinerii studenți recunoșteau ca singur organ autorizat să vorbească în numele românilor transilvăneni Consiliul Național Român Central și sprijineau „cu trup și suflet” unirea cu România⁷⁹.

Studenții români din Viena, ca și cei organizați în Societatea „România Jună” își delegează reprezentanții cu ocazia adunării generale a tuturor universitarilor români din Austro-Ungaria, care a avut loc la Alba Iulia, în 30 noiembrie 1918. Au fost designați Ludovic Totu și Ștefan German, din partea studențimii universitare și Nicolae Voicu și Virgil Solomon din partea Societății „România Jună”⁸⁰. Tot cu această ocazie, studenții de la Universitatea Tehnică din Budapesta au ales să-i reprezinte pe Andrei Crăciun și Iosif Lobonțiu⁸¹, iar cei de la Școala Superioară de Silvicultură din Schemnitz (Banska Stiavnica) au încredințat mandatul lor, lui Vizantie Murgu și Ștefan Bormuz⁸².

Drumul parcurs de delegați spre Alba Iulia a fost plin de însuflețire. Studentul pe atunci, medicul de mai târziu, dr. Ioan Iovin, con-

⁷⁵ Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia, vol. I, p. 1009; *Marea Unire...*, p. 65, N. Cordoș, E. Glodariu, op. cit., p. 240.

⁷⁶ Idem, vol. I, p. 349; *Marea Unire...*, p. 57; N. Cordoș, E. Glodariu, l.c.

⁷⁷ Idem, vol. I, p. 347, 1015, 1017, 1018; *Marea Unire...* p. 57, 65; N. Cordoș, E. Glodariu, l.c.

⁷⁸ Idem, vol. I, p. 999, 1003 (Proces verbal de la adunarea electorală a universitarilor români din Cluj și Credențional).

⁷⁹ E. A. Dandea, op. cit., p. 92—93.

⁸⁰ Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 983; *Marea Unire...*, p. 57; N. Cordoș, E. Glodariu, l.c.

⁸¹ Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 995; *Marea Unire...*, p. 65; N. Cordoș, E. Glodariu, l.c.

⁸² Arh. Muz. Naț. al Unirii, Alba Iulia, fond cit., vol. I, p. 1013; *Marea Unire...* l.c.; N. Cordoș, E. Glodariu, l.c.

semna în memoriile sale: „Călătoria noastră și a miilor de participanți n-a fost un simplu voiaj între două puncte pe hartă, ci mersul triumfal al unui neam spre libertate și unire”⁸³. În adevăr, drumul acestui tânăr și a multora ca el la Alba Iulia a fost plin de bucurii. „Însuflețirea era de nedescris — relatează un alt tânăr medicinist, Vasile Ilea, plecat de la Budapesta — Lumea din gară (este vorba de Curtici) și delegația cântau, dansau, râdeau și plângeau de bucurie. Scenele emoționante s-au repetat, înzecit sporite la Arad”⁸⁴. Studenții arădeni și-au confecționat un steag tricolor cu care au pornit spre Alba Iulia, având ca port drapel pe studentul Olimpiu Oct. Cosma⁸⁵. Drumul cu trenul până la Alba Iulia a fost făcut într-o atmosferă entuziastă întreținută de corul improvizat condus de Emil Petrovici⁸⁶. Aceeași atmosferă domnea și la Alba Iulia. „Pretutindeni numai voie bună, cântece și joc, emoții și entuziasm”⁸⁷. Descriind evenimentele, D. Antal scria în memoriile sale: „Fericirea era atât de mare încât simțeam că-mi sare inima parcă n-ar mai fi putut să se oprească”⁸⁸. La fel de impresionat la vederea mulțimilor adunate, studentul medicinist Ioan Iovin își amintea: „Priveam uimit mulțimea revărsată în șiruri nesfârșite în bună rânduială. Imensa piață sau câmpie era o mare de oameni rânduieți pe județe. Predomina numărul mare al țăranilor care, spre încântarea ochilor, prezentau o adevărată frescă națională, comori etnografice de prin toate văile, dealurile, munții și câmpiile Ardealului”⁸⁹.

Vestea realizării Marii Uniri a pătruns în toate colțurile țării. Un student din comuna moldovenească Marginea scria în acele momente profesorului Nicolae Iorga, înfățișând cu deosebită sinceritate fericirea lor fără hotare: „Am plâns cu toții de bucurie când am desfășurat scumpul nostru tricolor, fără teamă de spânzurătorile și baionetele austriece și am îmbrățișat pe primii grăniceri”⁹⁰. Tot acum, Universitatea din Iași a adresat o telegramă Consiliului Dirigent în care exprima în numele profesorilor și studenților „sentimentele lor de dragoste frățească și de adâncă admirație pentru energia cu care ați știut să luptați și să învingeți în luptă cu dușmanii seculari“, subliniind în final „neintrecuta însemnătate a actului proclamat“ pentru totdeauna în cetatea lui Mihai Viteazul⁹¹. La rândul ei, Universitatea din București exprima satisfacția și adevărată bucurie a corpului profesoral și al studenților la hotărârea unanimă a Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia. Telegrama trimisă

⁸³ V. Marin, *op. cit.*, p. 184.

⁸⁴ Idem, *op. cit.*, p. 177.

⁸⁵ N. Dascălu, A. Mureșan, *Steagul delegației studenților de la Institutul teologic din Arad purtat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, în *Ziridava*, XVIII, 1993, p. 307; V. P. Lelescu, *Contribuții arădene la înfăptuirea Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918*, în *Indrumător bisericesc*, Episcopia Aradului, 1988, p. 27.

⁸⁶ T. Botiș, *Istoria Scolii Normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox român din Arad*, Arad, 1922, p. 727; *Biserica și școala*, nr. 48, 25 noiembrie/8 decembrie 1918, p. 1; A. Cosma jr., *Amintiri și mărturii de la Unirea din Alba Iulia*, în *Mitropolia Banatului*, nr. 10—12, 1978, p. 643—644.

⁸⁷ F. Marin, *op. cit.*, p. 178.

⁸⁸ D. Antal, *op. cit.*, p. 83; Șt. Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol. II, București, 1983, p. 193.

⁸⁹ F. Marin, *op. cit.*, p. 185.

⁹⁰ B.A.R. Secția Mss., *Correspondență N. Iorga*, vol. 278/1918, p. 219—21.

⁹¹ Arh. St. Iași, fond cit., dos. 2/1918, f. 313.

afirma că unirea Transilvaniei cu România este rezultatul unui proces istoric obiectiv și reprezintă împlinirea unui deziderat secular al poporului român⁹².

Sărbători închinăte înfăptuirii Marii Uniri au avut loc pe tot cuprinsul țării. La Iași, festivitățile au avut loc în 25 nov./7 dec. 1918. Cu acest prilej au participat numeroși locuitori ai bătrânei urbe, inclusiv studenți, într-un entuziasm de nedescris. Înfațișând această atmosferă, ziarul ieșean „Opinia” scria: „Iășii a îmbrăcat ieri haina de sărbătoare pentru a proslăvi marele act al Unirii”. În jurul statuii lui Al. I. Cuza, mulțimea a salutat realizarea acelei „Dacii la care au visat înaintașii noștri”⁹³. La rândul lor, studenții bucureșteni au organizat ample acțiuni. Ei au făcut o caldă primire delegației ardeleni sosită în capitală să aducă actul Unirii, la începutul lunii decembrie 1918. La statuia lui Mihai Viteazul, simbolul unității naționale a avut loc o grandioasă manifestație la care au participat mii de locuitori ai Bucureștiului. Din partea studenților a vorbit Vasile Haneș, care a exprimat în cuvinte emoționante bucuria desăvârșirii unității naționale, angajându-se în numele studențimii să păstreze și să apere Unirea: „În numele tineretului universitar salut solia Ardealului, izvorul naționalității, al graiului strămoșesc și al ideii de unire și frăție. Jurăm că vom lucra la înălțarea neamului unit cu frații noștri din Ardeal”⁹⁴. După întrunire, demonstrații s-au întors în Piața Palatului, unde într-un entuziasm deosebit s-a încins o imensă horă, hora frăției și unității naționale⁹⁵.

O manifestație solemnă și totodată entuziastă au organizat studenții bucureșteni în aula Fundației universitare Carol, la începutul lunii decembrie, cu ocazia primirii studenților, reprezentanți ai țărilor românești unite: delegația studențimii bucovinene, ardeleni și basarabene. Vorbitorii au relevat în cuvântul lor, entuziasmul prilejuit de împlinirea idealului național. Se planuește acum ținerea unui mare congres la Alba Iulia în luna august⁹⁶.

În această grandioasă epopee a realizării statului național unitar român, tinerimea universitară a adus o contribuție importantă. Studenții au susținut prin multiplele acțiuni organizate cauza unității românilor. Mulți s-au înrolat în armată la intrarea României în război pentru eliberarea și unirea pământurilor străbune cu patria mamă, iar alții și-au jertfit viața pentru acest ideal. Ei au constituit elementul dinamic, entuziast, care a dat elan acțiunilor întreprinse, aflându-se în primele rânduri ale luptei pentru realizarea unității naționale.

EUGENIA GLODARIU — CONSTANTIN I. STAN

⁹² *Biserica și Școala*, nr. 8, 12 februarie/2 martie 1919, p. 1.

⁹³ Gh. Buzatu, A. Kerețchi, D. Vitcu (coord.), *Aspecte ale luptei pentru unitate națională, 1600—1859—1918*, Iași, 1983, p. 323.

⁹⁴ C. I. Stan, *Contribuții studențești la Marea Unire din 1918 (I)*, în *Viața Studențească*, nr. 47, 23 noiembrie 1983, p. 3.

⁹⁵ *Universul*, nr. 35, 4 decembrie 1918, p. 1.

⁹⁶ *Românul*, nr. 30, 2/15 decembrie 1918, p. 4.

THE CONTRIBUTIONS OF THE ROMANIAN STUDENTS
TO THE GREAT UNION (1918)

(Summary)

The work presents few aspects of the contribution of the students from all Romanian provinces to the Great Union since 1918.

To carry out this desideratum the university youth brought a special contribution by many activities organized in the autumn of 1918.

The students were the dynamic and enthusiastic element of all actions, they were in the first line of the fight for the achievement of the Great Union.

MIȘCAREA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR DIN ZONA TÂRNAVEI MICI ÎNTRE ANII 1900—1918.

Trecerea la activism, respectiv neoactivism la începutul secolului nostru a impus în mișcarea națională a românilor o nouă generație de conducători politici, aparținând clasei de mijloc și aceștia, rupând cu tradiția au inițiat schimbarea programului și a tacticii partidului. Modificările au avut loc pe fondul eforturilor economice făcute de pătura mijlocie a țărânimii, în condițiile când o bună parte a veniturilor obținute de conducerea băncilor românești din dividende și tantiemele distribuite anual s-au fructificat în cumpărări de pământ, deoarece întreprinzătorii români aveau de înfruntat serioase bariere în activitățile industriale și comerciale. Erau prezente și interese politice, deoarece era în vigoare legea electorală cenșară, iar românii urmăreau să sporească numărul cetățenilor cu drept de vot¹.

Alături de țărâtime — categoria socială cea mai importantă se situau micii întreprinzători industriași, meseriași, comercianți, etc. În rândurile elitei intelectuale s-au remarcat reprezentanți ai profesiunilor libere: avocații, gazetari, medicii, funcționarii bancari. Organizarea instituțională a burgheziei românești din Transilvania s-a desfășurat în forme variate: cluburi, case, societăți, asociații și reuniuni cu profiluri diverse, îndeosebi de inspirație culturală. Se apreciază că, în mod voalat și nuanțat, modificările de tip neoactivist intervenite în mentalul colectiv au dus la distanțarea elitei românești de oficialități, odată cu abolirea treptată a tradiției și credinței dinastice.²

Între fruntașii politici români de la începutul secolului nostru în comitatul Târnavei Mici s-a remarcat dr. Romul Boilă, organizator al comitetului și clubului parlamentar, colaborator și apoi director al despărțământului local al „Astrei”, colaborator apropiat al fruntașului național și juristconsult al Mitropoliei Blajului, dr. Iuliu Maniu. Începutul activității profesionale, dar și a carierei sale politice se leagă de zona Târnavei Mici, părinții — dar și rudele sale domiciliau în satul Gogan, care azi aparține comunei Bahnea.

Valea Târnavei Mici a fost cuprinsă, în mare parte în comitatul Târnavei (Cetății de Baltă), constituit la sfârșitul secolului al XII-lea, iar pe teritoriul său exista, în afara acestei cetăți și cea de la Gogan-Varolea. Organizarea administrativ-teritorială a comitatului era asemănătoare cu a celorlalte comitate transilvane, iar conducerea recrutată

¹ V. Dobrescu, *Din activitatea secției economice a „Astrei” (1900—1914)*, în *„Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Historia, Fasciculus I, 1972 p. 89—90.*

² St. Mândruț, *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905—1910*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1991, p. 48—49.

dintre aristocrații maghiari. Excepție a făcut perioada postpașoptistă (respectiv deceniul al șaselea), când s-a guvernat în manieră absolutistă, dar și prima jumătate a deceniului următor, ani de guvernare liberală și de conducere descentralizată. În această din urmă perioadă a fost numit în fruntea comitatului fruntașul român Ioan Pușcariu, iar în adunarea comitatului și în dieta de la Sibiu au activat câțiva fruntași locali ai românilor, reprezentativ fiind primul mitropolit al Blajului, Al. Sterca Șuluțiu. După instaurarea dualismului austro-ungar, pe baza legii XXXIII din 19 iunie 1876, comitatul Târnava s-a desființat și cea mai mare parte intră în componența comitatului Târnava Mică. Inițial, reședința acestuia a fost orașul Ibașfalău (Dumbrăveni), între anii 1876—1879, iar apoi Diciosânmartin (Târnăveni), revenindu-se de fapt la localitatea care a fost reședință inițială. S-a pus totodată capăt disputei existente pe acest plan cu Dumbrăveniul, ale cărei ecouri s-au făcut simțite și în parlament.³ Administrația comitatului s-a realizat conform legii XLIII din anul 1870, iar prin legea XXXIX din anul 1886 se stabiliră organele de conducere ale comitatului — comitetul municipal (membrii fiind cetățeni maghiari, care aveau 24 de ani împliniți, locuiau de cel puțin doi ani în comitat, aveau o stare materială corespunzătoare și nu aveau condamnări) și adunarea generală.

În anul 1911 comitatul Târnava Mică avea 117 comune și un oraș, un medic al comitatului, un medic de oraș și patru medici pretoriai, respectiv patru merdici cercuali. La începutul secolului nostru, Târnăveniul era comună mare, cu 2451 locuitori (1542 maghiari, 581 români, 75 germani). Restul erau în majoritate țigani, care nu erau înregistrați ca atare până în anul 1920, ci asimilați maghiarilor. În cursul anului 1911 au emigrat din comitat 861 persoane (din care 575 români), inclusiv în România, și s-au reintors 468 persoane (din care 307 români). Declarat „comună municipală” în anul 1912, Târnăveniul (pe atunci Diciosânmartin) avea pretură, judecătorie cercuală, percepător și era rezidența unui protopopiat greco-catolic românesc, cu 15 parohii și 6341 enoriași.⁴ În acțiunea de urbanizare a localității un rol deosebit l-a avut fruntașul local Sandor Janos, comite suprem din anul 1890, reprezentant în zonă al partidului lui Tisza și unul din fondatorii întreprinderii chimice „Nitrogen”, în cursul anului 1916. Se ridică în localitate, în contextul urbanizării clădirea Prefecturii (azi localul Grupului școlar de chimie) în stilul barocului vienez, între anii 1889—1890, după proiectul unui arhitect de renume al vremii, Alpár Janos. La sfârșitul secolului trecut și începutul secolului nostru s-a construit spitalul neuropsihiatric (în mai multe etape), clădirea primăriei, școala primară (de stat), azi Școala generală nr. 1, Palatul financiar (actuala Școală de cooperatie). Gazul metan, exploatat în vecinătatea orașului la Șaroș (Deleni) a fost folosit și pentru iluminat, în afara utilizării industriale în societatea „Nitrogen”.⁵

³ V. Grama, *Prefectura județului Mureș*, în „*Îndrumătorul arhivelor*”, volum I, 1984, p. 87—88 și Geza Pekri *Visszamlékezésék Dicsoszentmárton multjára (Rememorări din trecutul Târnăveniului)*, Cluj, 1936.

⁴ *Enciclopedia română*, dr. C. Diaconovich, volum III, Sibiu 1904 p. 156.

⁵ G. Pekri op. cit.

Cel mai important lider al românilor din comitatul Târnavei Mici, Romul Boilă s-a născut la 8 octombrie 1881 la Diciosânmartin. Tatăl său, Zaharia Boilă era portărel la judecătoria de ocol din localitate, iar mama sa, Bertha provenea dintr-o familie de secui primori, iar bunica după mamă descindea din familia Ciato și se înrudea cu familia Rațiu. După absolvirea școlii primare a urmat gimnaziul evanghelic-luteran din Mediaș, iar în anul 1896 a trecut la Gimnaziul superior romano-catolic (piarist) din Cluj-Napoca, unde este menționat ca ajutor de bibliotecar în cercul elevilor din clasa a VII-a, ca unul din câștigătorii unui concurs literar (lucrări în proză), dar și primul loc la gimnastica pe aparate. Numele său este menționat între cele ale altor elevi ai acestui prestigios institut de învățământ, ulterior personalități ale vieții publice românești a timpului.⁶

Romul Boilă a urmat facultatea de drept a Universității maghiare din Cluj, iar în anul 1903 obține titlul de doctor în științe politice și juridice. În anul 1905 întreprinde o călătorie de studii la Berlin și a frecventat la universitatea de aici cursuri de drept penal și economie politică. În 16 noiembrie 1907 s-a căsătorit cu Livia Pop (certificatul nr. 33/16 noiembrie 1907, starea civilă Blaj), soția sa fiind fiică a fostului vicar greco-catolic de Năsăud și a Anei Maniu, soră a fruntașului național Iuliu Maniu. Din această căsătorie s-au născut: Romul (1909), Livia (1910), căsătorită cu dr. I. Sava, Ileana (1912), căsătorită cu dr. I. Cîmoca, Cornelia (1914), căsătorită cu dr. Semproniu Lupaș, Iuliu Boilă (1916), ultimul născut fiind Ioan (1929)⁷.

În anul 1903, Romul Boilă era avocat stagiar la cancelaria lui Iuliu Maniu, juristconsult al Mitropoliei greco-catolice. Trei ani mai târziu a susținut „cenzura de avocat” în fața comisiei de pe lângă Curtea de Apel din Târgu-Mureș, urmând să-și deschidă cancelarie în Târnăveni. „Tribuna” de la Arad menționa succint, la rubrica „Noutăți. Știri personale” acest lucru și „recomandă cu toată căldura pe dr. R. Boilă, care nu este numai un avocat foarte iscusit, dar și un român de inimă”⁸. Ales membru în comitetul Partidului Național Român (P.N.R.) al comitatului, a fost prezent, împreună cu președintele acestuia, avocatul Simion Căluțiu la consfătuirea conducerii naționale a partidului de la Sibiu, din 10 ianuarie 1905, iar în toamna anului 1906 a vizitat la București expoziția națională jubiliară, veritabilă sărbătoare a românilor de pretutindeni. În conformitate cu hotărârile Conferinței naționale a P.N.R. de la Sibiu din ianuarie 1905, în comitatul Târnavei Mici, ca și în întreaga Transilvanie se reorganizară cluburile electorale comitatense, cercuale și subcercuale, realizând punți de legătură între alegători și candidați. R. Boilă l-a asistat pe Iuliu Maniu în campania electorală desfășurată în circumscripția Vințul de Jos, când acesta a fost ales cu o impresionantă

⁶ *Biografia lui Romul Boilă (manuscris)*, în posesia fiicei sale d-na Cornelia Lupaș din Cluj-Napoca și „*A kegyes Tánítorendiel Koloszuári Rom. Kath. Főgymnasium az 1898—1899 Iskolai (Anuarul Liceului confesional romano-catolic)*”, Cluj, 1898—1899, Tipografia Gombos Ferencz, 1899 p. 33, 34 și 55.

⁷ *Biografia lui R. Boilă...*

⁸ „*Tribuna*” (Arad), din 12 iunie 1906, nr. 103, p. 5 și „*Lupta politică de până acum în comitatul Târnavei Mici*”, în „*Românul târnăvean*” din 15 iunie s.n. 1910 p. 2.

majoritate. În cursul menționatei campanii, Romul Boilă a redactat apeluri, a participat la organizarea de întruniri electorale și a publicat broșura „Dreptul de alegător dietal“, Blaj, 1905. Dreptul de vot atunci în vigoare stipula deținerea unui fond pecuniar, un impozit plătit separat pentru proprietatea funciară, respectiv cea imobiliară la orașe, împlinirea vârstei de 24 de ani, asociată cu cunoașterea limbii maghiare, certificarea proprietății de minimum 8 iugăre (cu plata impozitului aferent), înscrierea pe listele electorale cu cel puțin un an înaintea alegerilor. Corupția electorală, intimidarea și mituirea alegătorilor sunt prezente. Ultimul aspect se datorează stării materiale precare a multor alegători, dar și unor manevre ale autorităților (incluzând și intentarea de procese politice), întreținerii unui climat de nesiguranță, etc.⁹ În Târnăveni, la inițiativa lui Romul Boilă se pun în anul 1907 bazele unui mic institut de credit și economii „Vulturul“. Aceasta reprezintă cea de-a doua instituție de profil cu capital românesc din comitat, deoarece în localitate funcționa și o filială a băncii „Albina“ din Sibiu, care a făcut donații Reuniunilor femeilor ortodoxe și celor greco-catolice, bisericilor celor două confesiuni românești, însă în mod constant a ajutat gospodăriile țărănești, acordând credite pe termen lung.

În alegerile dietale din anul 1906, din partea cercului electoral Di-ciosânmartin a candidat Emil Cormoș Alexandru, care a abandonat înainte de alegeri, iar în cercul electoral al Bălaușeriului a candidat avocatul dr. Alexandru Morariu, care a obținut o treime din voturile exprimate.

Concomitent cu dezbaterile în parlament a proiectului legii Apponyi a început desfășurarea adunărilor de protest. Astfel, la Blaj avea loc în prima jumătate a lunii martie o adunare publică și principala luare de cuvânt a fost a canonicului Augustin Bunea, iar în cursul lunii mai tot la Blaj a avut loc o întrunire a episcopilor greco-catolici și a inspectorilor școlari. În comuna Bahnea, de lângă Târnăveni, adunarea „își dă aderarea la hotărârile adunării de la Blaj... cerând să atragă cât mai degrabă proiectul de lege după sufragiul universal (dreptul de vot egal, secret și fără restricții); cere și pretinde libertate deplină de presă, sau delict de presă și judecăți (instanțe de judecată — n.n.) compuse din sânul acestui popor; pentru școli aplicarea prevederilor legii XXXVIII și XLIV din 1868 pentru învățământul popular și limba maternă... exprimă sprijin pentru arhieriei ambelor confesiuni. Aprobă pozițiile deputaților din dieta țării, care reprezintă drepturile a 3 milioane de români“. O adunare cu ordine de zi similară avea loc în localitatea Lepindea, în 20 septembrie 1907¹⁰.

Anul 1908 a marcat atingerea momentului de vârf a luptei pentru vot universal în Imperiul dualist. În Transleithania, spre deosebire de Cisleithania (unde votul universal era introdus din anul 1907), s-a pus în dezbaterea parlamentului proiectul votului plural, cu scopul de a

⁹ *Biografia lui R. Boilă*, iar climatul politic al perioadei la St. Măndruț op. cit. p. 134 și 152—153. și M. Drecin, *Banca „Albina“ din Sibiu*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983, p. 150—154 și 212.

¹⁰ Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca (în continuare Muz. Naț. Ist. Trans.), *Fond R. Boilă* nr. de inventar M. 961.

finita dreptul de vot al nemaghiarilor. Acest proiect cerea întrunirea mai multor condiții: vârsta de 24 de ani, cetățenia maghiară, locuință stabilă, ocuparea unui serviciu public, compatibil cu dreptul de alegător. Alegătorii erau împărțiți în patru categorii: cu un drept de vot, cu două voturi (absolvenți de școală medie sau echivalent al ei), trei voturi (funcționarii de stat), iar analfabeții urmau să aibă un reprezentant la 10 persoane. Dintre românii trecuți de 24 de ani, doar a IV-a parte își puteau exercita dreptul de vot direct, întrucât erau 49200 analfabeți, iar prin arendarea propusă prin lege numărul circumscripțiilor românești se reducea de la 26 la 18, deci implicit se căuta reducerea numărului de deputați ai Partidului Național Român¹¹.

Numărul mare de adunări contra legii Apponyi, ca și a proiectului votului plural, în condițiile participării masive a țărănimii la adunările de protest indicau necesitatea întăririi rândurilor partidului. În ședința comună a reprezentanților Clubului parlamentar și a Comitetului central, desfășurată la Budapesta între 19—21 ianuarie 1908, s-a decis ca Partidul Național Român să devină secție a Clubului parlamentar al naționalităților. Unele persoane urmau să aibă funcții pe linie de partid și de club politic, această dualitate permițând coordonarea conducerii mișcării naționale atât în parlament, cât și în afara sa¹². Romul Boilă era delegat în luna februarie 1908 de către Comitetul comitatens să conducă și să intermedieze afacerile partidului și clubului local, iar în martie 1908 mulțumește pentru faptul că a fost ales să reprezinte interesele românești în Clubul dietal al naționalităților¹³.

O primă adunare de protest a românilor de pe Târnava Mică s-a desfășurat în localitatea Sâncel (19 septembrie 1908), iar participanții adoptară o moțiune de protest împotriva proiectului legii electorale și a tendinței de discriminare a cetățenilor nemaghiari. La 1/14 noiembrie 1908, în adunarea populară de la Boziaș (azi cartier al Târnăveniului) românii „protestează solemn pentru atentatul ministrului Andrassy, îndreptat contra votului universal”. Proiectul de rezoluție a solicitat introducerea votului universal și arăta încrederea în deputații români din parlament. S-a decis ca hotărârea adoptată să fie înaintată dietei de către Iuliu Maniu, deputat al Vințului de Jos; s-a hotărât trimiterea unei adrese împăratului, pentru a nu sancționa menționatul proiect de lege. Între adunările de protest interzise de autorități au fost cele programate pentru ziua de 1 noiembrie 1908 la Cetatea de Baltă și Cornești (Șomfalău). În primăvara anului 1909 a avut loc o altă întrunire publică la Boziaș¹⁴.

Organizarea acestor adunări a revenit liderilor locali, Romul Boilă s-a preocupat în mod deosebit de pregătirea și desfășurarea lor. Însă sarcina organizării politice a românilor din comitatele învecinate Târnavelor Mici — unde erau de altfel și mulți români secuizați, nu s-au putut în-

¹¹ E. Glodariu, *Opoziția față de proiectul votului plural — aspect al luptei pentru vot universal în anul 1908*, în „Acta Musei Napocensis”, XVIII, 1981 p. 229 și L. Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900—1914*, Cluj-Napoca, 1986 p. 104.

¹² L. Maior, op. cit., p. 86.

¹³ Muz. Ist. Naț. Trans., *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 978, 979 și 986.

¹⁴ E. Glodariu, op. cit. p. 230—232 și „Românul târnăvean” din 15 iunie 1910, st. n., p. 2.

făptui, deoarece nu a găsit sprijin. A anunțat, la 1 octombrie 1909 conducerea P.N.R. de la Arad că nu se poate face nici un început de organizare, iar forțarea ar însemna discreditare, situația aceasta fiind cunoscută și de deputatul dr. Iuliu Maniu¹⁵.

În același an 1909, Romul Boilă a realizat un comentariu al proiectului legii electorale în broșura „Votul universal“, iar dreptul electoral l-a tratat în altă broșură „Dreptul de alegător comunal“¹⁶. Se cunosc unele solicitări — cea conținută în scrisoarea preotului din Cuiejd (Mureș), trimisă lui R. Boilă, privitor la broșura cu „legea comunală“, iar profesorul A. Banciu din Brașov îi cerea opinia în legătură cu broșura sa „Cum vorbim și cum ar trebui să vorbim românește“¹⁷. Va fi solicitat însă și ziarul local „Românul târnăvean“, care, în afara abonaților de pe Târnave era cerut și de P. Moicanu (Răcăjdia-Banat), de către R. Curta din Agnita sau era donat Societății de lectură „A. Șaguna“ din Sibiu, astfel că dr. Eusebiu A. Roșca, îndrumătorul menționatei societăți mulțimea, în octombrie 1914 redacției pentru expedierea „Românului târnăvean“¹⁸.

În contextul preocupărilor de dinamizare a activității politice, dar și a celei cultural-naționale în comitat, evocații dr. V. Radeș și R. Boilă au redactat și răspândit un „chestionar“, adresat preoților, învățătorilor și studenților, pentru editarea unei „foi“, — publicația „Românul târnăvean“, care a apărut între anii 1910—1914. Acest ziar tipărit inițial ca foaie volantă („ocazională“), apoi bisăptămânal sau săptămânal. După posibilități materiale, ziarul urmărea să servească „prin cuvântul presei cauza românilor din comitatul Târnavei Mici“. Desigur că în acești patru ani nu a putut deveni o „foaie enciclopedică populară“, cum au sugerat unii corespondenți. Veniturile obținute, deși modeste, au fost destinate „Fundăției pentru ajutorarea ziariștilor români din Ungaria“. Starea publicației era menționată de către redacție și administrație într-un „Aviz cititorilor!“, la mijlocul anului 1913, arătând că, după un an de probă ziarul a dovedit că „are dreptul la existență“. Avea în acel moment 350 de abonați și era solicitat — cum s-a arătat și în afara comitatului. Aprecieri privitoare la publicație se întâlnesc în paginile publicațiilor „Tribuna“, „Lupta“, „Gazeta Transilvaniei“, dar și în paginile unor publicații din „Țară“. Greutăți bănești a avut permanent, însă, deși sumele provenite din abonamente și vânzări abia acopereau cheltuielile, ziarul a apărut și în cursul anului 1914. În afara abonaților anterior menționați, nume cunoscute — în zonă între abonați sunt avocatul dr. Alexandru Morariu din Dumbrăveni și învățătorul Toma Cocîșiu, inițiator și realizator al „experimentului (pedagogic) de la Blaj“ (o variantă a „școlii active“), care profesa în acei ani în satul Pânade¹⁹.

În alegerile parlamentare din iunie 1910, dr. R. Boilă a candidat din partea P.N.R. în cercul Târnăveni (Sânmartin), iar colegul său dr. Al. Morariu în cercul electoral Bălăușeri, dar își retrace candidatura, deoa-

¹⁵ Muz. Naț. Ist. Trans, *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 1016 (referința este la actualul oraș Gheorghieni și zona învecinată).

¹⁶ Idem, nr. inv. M. 954 și 999.

¹⁷ Idem, nr. inv. M. 1013 și 1309.

¹⁸ Idem, nr. inv. M. 1448, 1454, 1455.

¹⁹ Idem, nr. inv. M. 1403, 1411, 1418 și „*Românul târnăvean*“, nr. 9/1913.

rece contextul electoral îl defavoriza. În cercul Târnăveni reprezentant al partidului de guvernământ era Sandor Janos, care făcea trafic de influență în tot comitatul, însă participau și candidați ai Partidului Independenței. Delegații partidului „naționalist” român pentru conferința națională convocată la 5 aprilie 1910 la Sibiu au fost Simion Căluțiu, președinte al organizației comitatului, R. Boilă, secretar, iar membrii Iosif Lita, protopopul de Biia, preotul I. Anca (Subpădure), Emil Pop, proprietar înstărit (Bobohalma), protopopul N. Todoran (Cetatea de Baltă), dr. Al. Morariu, protopopul George Simu (Dumbrăveni), preot Nicolae Aron și proprietarul Moise Birtolon din Laslău. Condițiile în care s-a desfășurat campania electorală și campania propriu-zisă nu au fost favorabile candidatului român. Atmosfera acelor zile este surprinsă în articolul „Lupta românilor din comitatul Târnaviei Mici”, apărut în „Gazeta Transilvaniei”, la care R. Boilă colaborează în mod ocazional (numărul special din 30 aprilie 1910). Se relatează lucrările consiliului comitatului („congregației”), consiliu care avea jumătate din membrii aleși, iar cealaltă jumătate numiți pe bază de cens. Întrunirea a fost condusă de reprezentanți ai partidului de guvernământ, Sandor Janos și avocatul Issekutz Gyözö, armean maghiarizat din Dumbrăveni. Romul Boilă a rostit o interpelare în limba română, referitoare la ilegalitățile săvârșite în întocmirea listelor pentru dietă. A fost întrerupt prin huiduieli, bătăi de picioare și amenințări fățișe, deoarece a nemulțumit nu numai faptul folosirii publice a limbii române, dar și problema abordată. Este edificatoare pledoaria lui R. Boilă pentru manifestarea efectivă a dreptului de alegere, deoarece acesta „impune concetățenilor noștri ce sunt datori și la ce sunt opriți a face... ca cea mai înaltă funcțiune de drept public”. Actul acesta primește valoare efectivă doar prin garantarea reală a dreptului constituțional respectiv, nu prin declarații formale, pentru a corespunde prevederilor legii electorale.

Pe listele de alegători se aflau 1315 persoane. Românii erau defavorizați, având 371 persoane cu drept de vot, la un total de 33199 cetățeni, maghiarii 671 (la 16280 persoane, care includeau secuii, evreii și țigani), iar sașii aveau 273 alegători (la 10879 persoane) și aveau reprezentanți în partidul aflat la conducere. Presiunile, abuzurile și corupția s-au manifestat din plin și în comitatul Târnaviei Mici, ca și a altor comitate (respectiv circumscripții electorale), cu populația majoritară formată din români, dar și din slovaci sau sârbi. Campania electorală s-a desfășurat între 3—22 mai 1910, cuprinzând „vorbiri cu program”, cum au fost cele ținute în localitatea Cetatea de Baltă și Sâncel, menționate într-o corespondență particulară în publicația „Tribuna”, sub titlul „Lupta în comitatul Târnaviei Mici”. Autoritățile au interzis adunarea programată la Iernut pe 22 mai 1910, deoarece se aștepta venirea a aproximativ 10000 persoane, inclusiv din comitatul vecin Turda-Arieș., dar și alte adunări electorale prevăzute să se țină în zonă. „Gazeta Transilvaniei” publica în acele zile o scurtă informare, care denunța acțiunea provocatoare a jandarmilor din Diciosânmartin, care „smulgeau fără de nici o cruțare” tricolorul pus pe piesele de vestimentație națională românească. Romul Boilă a adresat o telegramă de protest Ministerului de Interne, dublată de un protest energic făcut în ședința „congregațiunii”

din ziua de 23 mai 1910, ambele inițiative au rămas însă fără rezultate²⁰. Deoarece între mijloacele folosite frecvent pe plan politic era și denigrarea adversarilor, Romul Boilă a răspuns în mod public, printr-o declarație că zvonurile lansate privind pactizarea sa cu partidul independent nu au nici un suport și sîervesc pentru atragerea indecișilor de partea puterii²¹. Alegerile electorale din Târnava Mică, așa cum s-a prevăzut, datorită unor presiuni și intimidări au dat câștig de cauză lui Sandor Janos. În scrisoarea trimisă publicistului britanic R. W. Seton — Watson — care avea contacte, începând din anul 1906 cu fruntași ai românilor transilvăni și era autor al lucrării „Corupția și reforma în Ungaria“, publicată în anul 1911 —, dr. Iuliu Maniu atrăgea atenția „Scotianului călător“ (Scotus Viator) asupra desfășurării alegerilor în condițiile unor imixtiuni grosolane și fățișe în patru localități — Ighiu, Tinca, Vințul de Jos și Diciosânmartin, consemnând și interzicerea adunării de la Micăsasa. Se fac referiri în scrisoare și la unele cauze ale acestor acțiuni electorale, dar și o aluzie privitoare la încercările guvernului de „împăcare“ cu naționalitățile²².

Un domeniu distinct al acțiunilor românești, la începutul secolului nostru îl constituie acțiunile „Asociațiunii pentru literatura și cultura poporului român“. Un merit deosebit al „Astrei“ a fost acela de a solidariza toate păturile sociale și a crea climatul favorabil unității de simțire a participanților, de a face educație patriotică cu orice ocazie. În acest sens, unul din fruntașii săi, Octavian Tăslăuanu evidențiază la Bistrița, în anul 1907 că „întrați în Asociațiune ne-am propus probleme noi, ridicarea și organizarea prin cultură a maselor țărănești. Sensul și ținta programului ales de noi era politic. În 1906 am reușit să trimitem un număr însemnat de deputați în parlament“. Acest gen de acțiuni se constituie în manifestări viguroase ale conștiinței naționale²³.

Preponderent, activitățile „Asociațiunii“ se adresau locuitorilor sateilor, prin intermediul unor publicații, colecții de broșuri „poporale“, „disertații“ (conferințe) pe teme diverse, cursuri ale școlilor populare, urmărind atragerea românilor spre preocupări „industriale“ și comerciale, influențarea de „însoțiri economice“ (asociații cooperatiste) la sate. Eforturile nu erau puține și nici ușoare, iar condițiile socio-politice nu favorizau asemenea inițiative, după cum constata un lider local, profesorul Ioan Vulcuțiu, cel mai activ președinte al „Astrei“ din zonă în perioada interbelică, atunci când scria: „În nici un județ din Transilvania nu sunt atâția grofi și moșieri, cum sunt într-un județ atât de mic cum e județul Târnava Mică“²⁴.

²⁰ Biografia lui R. Boilă și articolul „Vorbirea de program în comuna Cetatea de Baltă și Sâncel“ — corespondență particulară în „Tribuna“, reproducă în „Românul târnăvean“, ca și știrile din aceeași publicație, nr. din 15 iulie st. nou 1910, p. 4—8.

²¹ Idem, articolul „Candidatul nostru de deputat calumniat“, p. 7.

²² C. Bodea, H. Seton-Watson, R.W. Seton-Watson și românii 1906—1920, vol. I, București 1988, scrisoarea nr. 188 — redactată în limba germană, din 15 septembrie 1910, p. 272—273.

²³ E. Glodariu, Considerații privind implicarea „Astrei“ în mișcarea național-politică a românilor din Transilvania, în „Acta Musei Napocensis“, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 287 și 292.

²⁴ Arhivele St. Sibiu, Fond „Astra“, dosar 1016/1935, fila 19.

Inițial, valea Târnavei Mici, după primele arondări ale despărțământului „Astrei“ gravita în jurul Blajului, centru cultural și spiritual de seamă, unde studiau mulți tineri care s-au dedicat preoției și învățământului. Fondurile „Astra“ și le-a creat treptat, din cotizații și donații, beneficiind de un sprijin material important din partea țăranilor, meseriașilor, comercianților, ca și a învățătorilor și preoților. Încă din anul 1863, un număr de 159 de țărani din comunele Șoimuș, Suplac și Bălăușeri de pe Târnava Mică, ca și cei din comunele învecinate Dârlos și Șmig se obligau să contribuie la sprijinirea „Astrei“ cu cereale și vin pe-o perioadă de 4—5 ani „... pentru înaintarea culturii și literaturii române“. La 24 august 1863, Iosif Sterca Șuluțiu vicecomite al comitatului Cetății de Baltă și „colectoriu al Asociațiunii“ a înaintat comitetului acesteia 84,62 florini obținuți din vânzarea „bucatelor“ dăruite de către locuitorii comunelor Ernea, Dârlos, Bernadea, Deaj și Bahnea, iar în 19 aprilie 1869 orașul Dumbrăveni și 14 comune din zona sa trimiteau 379,38 florini cu aceeași destinație²⁵.

Despărțământul Diciosânmartin al „Astrei“ s-a înființat în urma hotărârilor luate de adunarea „Asociațiunii“, care s-a ținut la Reghin în 28 august 1890, după cum menționează raportul de activitate al despărțământului Diciosânmartin, prezentat în adunarea generală din anul 1910, care a avut loc în localitatea Lăscud²⁶. Lucrările care au pregătit înființarea despărțământului XXXII al „Astrei“ au fost conduse, din însărcinarea Comitetului Central de către Iacob Mureșan, în adunarea desfășurată în 26 decembrie 1890, la hotelul „Național“ din Diciosânmartin. Despărțământul cuprindea 54 de comune, începând de la Laslău și Cerghid, până la Căpâlna de Jos (azi în județul Alba), din cercurile politico-administrative Târnăveni II și Iernut III. S-au înscris un membru fondator, 19 membrii ordinari și 22 ajutători. Director al despărțământului a fost ales avocatul Vasile Zehan și el a condus activitățile până în anul 1906, când a decedat, colegul său Simion Căluțiu a fost ales controlor, Ioan Macavei secretar, iar între membrii se număra și Vasile Moldovan, prefectul de la 1848.

Programele despărțământului au urmărit realizarea unor activități cu caracter „poporal“, destinate cunoașterii istoriei naționale și a limbii române, însă răspundeau și unor scopuri pragmatice — în cursul anului 1891 probleme privitoare la proprietate, posesiuni, succesiuni, etc., în anul 1895 s-a inițiat un concurs cu premii pentru învățătorii care vor avea rezultate deosebite în „pomărit“, lucru manual și o situație asemănătoare se întâlnește în cazul gospodinelor cu cele mai bine cultivate grădini de legume, iar în anul 1896 se procurau 10 florini pentru „procurarea de abecedare“. Ansamblul activităților realizate a făcut ca raportul general al „Astrei“! Lugoș, 20—28 august 1896 să aprecieze că despărțământul Diciosânmartin are „rezultate îmbucurătoare și face onoare instituției noastre culturale“²⁷.

²⁵ P. Matei, „Astra“ Asociația transilvană pentru literatura română și cultura poporului român (1861—1948), Cluj-Napoca, 1986, p. 37.

²⁶ Muz. Naț. Ist. Trans., nr. inv. M. 921, doc. 5.

²⁷ „Transilvania“ nr. 12/1891, p. 298, nr. 9/1895 p. 423, nr. 11/1896, p. 112 și „Gazeta de Transilvania“, nr. 7/1896.

În cursul anului 1897, comitetul despărțământului a hotărât abonarea la „Enciclopedia română” a lui C. Diaconovici, iar în anul 1898 s-a hotărât alocarea unei sume de bani pentru înființarea unei școli românești în Târnăveni, proiect nefinalizat datorită unor neînțelegeri, survenite, începând cu anul 1899, când s-a produs o nouă arondare²⁸. Este vorba de cinci comune înfloritoare, cu populație românească — Blăjel, Bazna, Velț, Crăciunelul de Sus și Făget, primele trei trecute în despărțământul Blaj. Ca urmare a acestei stări de lucruri, între anii 1901—1905 despărțământul Diciosânmartin nu a desfășurat nici o activitate. În anul 1905, Comitetul Central al „Asociațiunii” a însărcinat pe Alexandru Lapedatu ca împreună cu fruntași locali să reconstituie despărțământul, după ce a fost însă consultat și despărțământul Mediaș. S-au înscris acum un membru pe viață, 20 membri ordinari și 30 ajutători. Director a fost reales Vasile Zehan, Simion Căluțiu — vice director, protopopul greco-catolic Laurențiu Pascu casier, Gheorghe Nistor secretar, proprietarul Emil Pop controlor. În cursul anului 1906 au avut loc „alegeri „poporale” în comunele Cucerdea, Laslăul român, Boian și s-a decis înființarea unei biblioteci ambulante. Inițiativa aceasta era ceva mai veche și s-a realizat la sugestia „Gazetei Transilvaniei” de către Gr. Maior, director al despărțământului Brașov — este vorba de biblioteca cu sediul în localitatea Feldioara. Au urmat bibliotecile de la Făgăraș, Bran, apoi Blajul (cu 7 biblioteci), dar și altele în vecinătatea sa, la Veza, Tiur, Micăsasa și Căpâlna²⁹.

Un loc aparte îl are activitatea teatrală, care, deși relativ modestă — comparativ cu alte activități inițiate în despărțământ a continuat și după anul 1918 (atât prin formații de amatori, cât și prin activitatea formațiilor profesioniste). În Transilvania antebelică rolul de animator l-a avut „Societatea pentru fond de teatru român”, înființată în anul 1870 sub deviza „Luminarea neamului românesc prin teatru național”. Aurel P. Bănuț, jurist și doctor în științe juridice și politice a condus această societate, fiind el însuși un pasionat al artei dramatice. La Blaj, unde a terminat liceul a interpretat roluri în piese de Molière, Goldoni, etc, iar între anii 1906—1907 a urmat studii de artă dramatică la Berlin. A ajuns apoi director al Fondului de teatru român din Transilvania³⁰. Avocatul Vasile Zehan era ales membru al menționatei societăți în urma adunării generale de la Sibiu, din august 1905, iar soția sa Aneta, membră pe viață a Societății de teatru a fost președinta comitetului filial Diciosânmartin³¹. În primăvara anului 1909, Octavian Tăslăuanu, secretar general al „Astrei” solicita și despărțământului Diciosânmartin sprijin financiar pentru Muzeul „Asociațiunii” de la Sibiu, iar constituirea unui co-

²⁸ „Transilvania” nr. 10/1897, nr. 9/1901, proces verbal din 11 iulie.

²⁹ Arh. St. Sibiu, Fond „Astra”, dosar 17, raportul comitetului cercual, fila 964 și E. Glodariu, *Biblioteci populare ale „Astrei” (I)*, în „Acta Musei Napocensis”, VI, 1969, p. 354—356.

³⁰ E. Lazăr, Aurel P. Bănuț, *primul director al Societății pentru fondul de teatru românesc din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis” XXVI—XXX, Istorie, 1989—1993, p. 308—311.

³¹ I. Chioreanu, L. Koczianu, V. Nițu, Gr. Ploșteanu, — V. Zehan, în „Profili mureșene”, volum II, Tg. Mureș, 1973, p. 179.

mitet „filial teatral“ la Târnăveni era anunțată pentru 30 august 1909, în prezența lui Aurel P. Bănuț, director artistic al Societății teatrale³².

Între anii 1906—1910, la conducerea despărțământului s-a aflat avocatul Simion Căluțiu, iar în perioada septembrie-decembrie 1910 avocatul dr. Virgil Radeș³³. Perioada cea mai fecundă a activității antebelice s-a înregistrat între anii 1910—1914, fapt semnificativ, dacă ținem cont de întreruperea anterior menționată, dintre anii 1901—1905. Deși dificultățile au fost numeroase și de fond, activitatea de înființare de biblioteci a fost „dintre cele mai susținute și s-a desfășurat într-un ritm foarte intens“, iar punctul culminant al activității de propagandă economică s-a realizat între anii 1911—1914, chiar dacă nu s-a concretizat în rezultate practice spectaculoase. Referitor la activitățile desfășurate în acești ani în comitat, profesorul Gh. Bogdan-Duică publica în ziarul „Minerva“ din București articolul intitulat „Un județ model“³⁴.

Pe teritoriul s-au ținut în cursul anului 1910 un număr de 17 prelegeri, s-au înființat 15 agenturi și biblioteci și s-au reactivat alte două. În anul 1911, documentele conducerii centrale a „Astrei“ menționau pentru prima dată despărțăminte cu peste 30 de biblioteci: Năsăud (33), Șimleu (38), Diciosânmartin (36), pentru ca în anul următor revista „Transilvania“ să consemneze în cel din urmă un număr de 42 biblioteci³⁵. A crescut numărul membrilor despărțământului, care în anul 1911 avea 3 membrii pe viață și 9 membrii ordinari, în anul 1912 avea 36 membrii ordinari și 400 ajutători. Raportul pe anul 1912 menționa existența a 34 agenturi în despărțământ, se pare cu un număr important de membrii, situație care marchează un nivel apropiat de anul 1910, când activitatea se desfășura în 59 comune, funcționau 41 agenturi și 92 biblioteci³⁶.

În anul 1911, la aniversarea semicentenarului „Astrei“ de la Blaj, important eveniment în viața românilor de pretutindeni, despărțământul Diciosânmartin a fost reprezentat, între alții, de sătenii Gh. Negrea, Ch. Fodor, Nicolae Jidveianu din Cetatea de Baltă, Mihuțiu Onisie și Arsenie Trif din Veseuș, Miron și Mihai Țetc din Feisa³⁷. În ansamblul lor, manifestările au arătat existența unui climat de puternică solidaritate, fără deosebire de confesiune și profesie între români, „Astra“ reprezentând un veritabil organism pus în slujba națiunii române și promoatoare a spiritului modern. Se apreciază faptul (cercetătorul și profesorul universitar clujan M. Știrban) că alegerea locului pentru desfășurarea marilor serbări aniversare, cu participarea românilor din provinciile aflate

³² Muz. Naț. Ist. Trans., nr. inv. M. 1424 și M. 428.

³³ Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra“*, dosar 424/1911, fila 4, raportul comitetului cercual.

³⁴ E. Glodariu, *Biblioteci populare ale „Astrei“ (II)*, în *Acta Musei Napocensis*, VII, 1970, p. 315 și M. Magdalena Jude, *Preocupări economice ale „Astrei“ în despărțământul Diciosânmartin*, în *Acta Musei Napocensis*, XIX, 1982, p. 448 și *Biografia lui R. Boilă*.

³⁵ E. Glodariu, op. cit., p. 315 și 329.

³⁶ Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra“*, dosar 411/1911, fila 13 și 2, dosar nr. 425/1911, fila 6, dosar 425/1913, fila 1 și 2.

³⁷ Arh. St. Sibiu, *Fond „Astra“*, raportul comitetului cercual pe anul 1911, fila 69.

sub dominație străină și din „Țară“ constituie un omagiu adus tradițiilor de luptă naționale bisericii unite și școlilor blăjene³⁸.

Prelegerile s-au ținut pe teme variate și folosind materiale informative din domeniul literaturii, istoriei, agronomiei, medicinei, eticii, etc. Climatul în care s-au desfășurat aceste activități era marcat de devotament și conștiinciozitate, deoarece ele reprezentau o necesitate morală, dar și pragmatică — după cum consemna raportul privitor la activitatea despărțământului, prezentat în adunarea generală a despărțământului, ținută la finele anului 1910: „Azi, când este vorba de ridicarea poporului din neștiință, nu este iertat să ne descurajeze nimic sub soare, în insufletirea noastră pentru acest ideal, trebuie să îndrăsnim a cerca chiar și imposibilul“. Acest lucru se sublinia și în prelegerea ținută în 19 decembrie 1912 la hotelul „Național“, în care se arăta că „Astra are menirea de a lumina pe români și a le arăta calea, pe care înaintând vor putea să ajungă la bunăstare, fericire și înflorire“³⁹. Tematica prelegerilor era variată, începând cu „conferințele“ privitoare la rolul „Astrei“, tratarea unor aspecte referitoare la limba și literatura română, istoria națională, dar și combaterea alcoolismului, proprietate, importanța meseriilor, a comerțului etc. Cunoașterea luptei naționale din zonă era urmărită în rubrica „Din trecutul comitatului Cetatea de Baltă“, întocmită de dr. R. Boilă în „Românul târnăvean“, dar și un ghid politic intitulat „Catehismul românului cinstit“ (din aceeași publicație nr. 9/1913), cuprinzând un număr de 23 întrebări și răspunsuri. Între principalele chestiuni tratate erau elemente de istorie a românilor, ponderea lor numerică, dezvoltarea istorică a poporului și a limbii române, etimologia numelui român, etnogeneza creștină a neamului sau pe de altă parte obiectivele Partidului Național Român și organele sale de conducere.

Un domeniu distinct al activităților „Astrei“ l-a constituit propaganda economică care avea consecințe multiple pe planul ridicării materiale, dar și culturale și politice a românilor. Direcțiile de acțiune în acest domeniu au fost multiple: articole cu caracter economic apărute în presa timpului, inclusiv în revista „Asociațiunii...“ „Transilvania“, organizarea unor fonduri de carte permanente și ambulante (din anul 1896 bibliotecile „poporale“), prelegeri ținute cu ocazia adunărilor generale sau la nivel de cercuri, expoziții, dar și acordarea de burse sau în anumite situații ajutoare, în spiritul hotărârilor adunării generale a „Astrei“ ținută în anul 1900 la Herculan⁴⁰.

Mijlocul cel mai important de răspândire al cunoștințelor economice ca și al sfaturilor practice erau prelegerile „poporale“, ce urmăreau să dea cele mai potrivite soluții pentru practicarea agriculturii raționale și a ramurilor sale conexe — folosirea îngrășămintelor naturale, prepararea și păstrarea lor, ameliorarea plantelor și animalelor prin selecție. Prelegerile ținute erau scurte, clare, expuse în cea mai mare parte liber, răspunzând necesităților locale. Se anunțau din timp pentru a se

³⁸ M. Știrban, *Semnificația istorică a serbărilor „Astrei“ de la Blaj din 1911*, în „Viața creștină“, seria nouă, II, nr. 23 (45), decembrie 1991 p.4.

³⁹ Muz. Naț. Ist. Trans., *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 921 (documentul 5) și M. nr. 852/1913.

⁴⁰ M. Magdalena Jude op. cit. p. 497—498 și V. Dobrescu op. cit. p. 95.

putea întruni ascultătorii (între 100—700 persoane), însă participau și locuitori ai satelor învecinate. Sfaturi utile documentate agrotehnic se prezentau și pentru lucrarea grădinii de legume fiind însoțite și de demonstrații practice, datorită rolului important al legumelor în alimentație și în creșterea veniturilor. Un loc important îl ocupa cultivarea pomilor — astfel că o prelegere ca „Nobilitatea pomilor“ ținută de învățătorul din Căpâlna era asociată cu prezentarea rezultatelor obținute; o situație similară s-a întâlnit în apicultură, respectiv viticultură. Nu se neglijau meseriile și comerțul, evidențiindu-se avantajele practicării lor căci „o bună meserie face mai mult decât o moșie“, astfel că între anii 1910—1914 pe această din urmă tematică s-au ținut 15 prelegeri⁴¹.

În activitatea de răspândire a cunoștințelor erau cuprinși mai ales conferențieri locali care abordau tematicile propuse. În vara anului 1913, în satul Feisa învățătorul Dimitrie Todoran, președinte al Reuniunii învățătorilor de la Bîla-Dicșosânmartin susținea o prelegere despre meserii. În Dâmbău preotul L. Costea prezenta o conferință despre „stupărit“, preotul N. Berghian despre cultura pomilor, iar la Cornești (Șomfalău) G. Stoica, conferențiar al „Asociațiunii“ și R. Boilă au abordat tema „Întovărășirile și importanța lor“⁴². G. Stoica a ținut în cursul anului 1913 4 prelegeri în despărțământ pe tema „întovărășirilor“ (însoțirilor), iar în comunele Blăjel și Căpâlna s-au pus bazele unor asemenea asociații, după cum indică raportul despărțământului prezentat în adunarea generală de la Bazna. Tot din partea conducerii „Astrei“ au prezentat prelegeri A. Nistor (un ciclu de 20 de conferințe) și A. Coșciuc privitoare la „Sfaturi practice de pomărit“ și „Îngrijirea pășunilor“⁴³.

Un loc important l-a avut constituirea cooperativelor rurale, care în Transilvania anilor 1872—1875 a preluat forma reuniunilor de credit sistem Schultze-Delitsch, iar mai târziu modelul Raiffeisen. În anul 1912 se constituie o comisie care întrunea principalii specialiști în domeniu, iar „Asociația“ și-a fixat principiile de acțiune inclusiv în colaborarea cu băncile românești, stabilindu-și formele de colaborare și modul de formare al capitalurilor⁴⁴. În raportul conferinței cooperativelor — noiembrie-decembrie 1913/ianuarie 1914 — întocmit de N. Iancu sunt menționate asemenea asociații în localitățile Curciu, Boian, Sâncel, Blăjel, Cornești, Căpâlna de Jos⁴⁵. Stimularea preocupărilor economice urmarea creșterea prosperității materiale a românilor, scop evidențiat și cu ocazia adunărilor generale, respectiv a unor manifestări cultural-artistice. În cursul anului 1911, directorul despărțământului R. Boilă face cunoscută începerea unui concurs pentru cele mai bune trei lucrări din domeniul cultural — literar sau economic, atribuindu-se trei premii — în valoare totală de 60 de coroane, solicitând înaintarea lucrărilor până la 15 iunie 1911. Continuând tradiția expozițiilor de produse lucrate manual (la Pănade în iulie 1905, când s-a omagiat centenarul nașterii lui T. Cipariu sau cea de la Crăciunel din 1908), Târnăveniul adăpostea în anul 1912 o expo-

⁴¹ M. Magdalena Jude, op. cit., p. 499.

⁴² „Românul târnăvean“, din 5 mai și 8 iunie 1913.

⁴³ P. Matei, op. cit., p. 263 și 266; Arh. St. Sibiu, Fond „Astra“ dosar nr. 48/1914 și M. M. Jude op. cit. p. 500.

⁴⁴ V. Dobrescu, op. cit., p. 101—105.

⁴⁵ „Transilvania“, an XLV, din 1 sept. 1914, nr. 7—9, p. 243.

ziție de legume și fructe. Se remarcău țăranii din Boziaș și Cuștelnic în cadrul unei „expoziții de jocuri naționale” cu invitați din Mediaș și comunele din zona Târnavei Mici, acordând premii de 120 de coroane. În mai 1913 s-a organizat tot la Târnăveni o expoziție de țesături și cusături românești, cu participarea a 140 de creatoare cu 2000 de obiecte, acordându-se și diplome⁴⁶.

Demersuri pentru ajutorare, (dar și sprijin în bani sau cărți), a întreprins „Astra” pentru dotarea școlilor, conform hotărârilor luate în adunarea generală de la Sighișoara din anul 1879. S-au reactivat și conferințele celor peste 3000 de învățători români, ceea ce a sprijinit rezistența școlilor confesionale. Dacă „Asociația” a sprijinit școlile Blajului și Brașovului, „Liga culturală” a acordat sprijin școlilor din Turda și Blaj, dar și ajutor bănesc pentru festivități, iar unor sate li se achitau abonamentele pentru „Gazeta Transilvaniei”⁴⁷. În zona Târnavei Mici o activitate deosebită avea loc în comuna Feisa, când la 13 aprilie 1913 prelegerile „poporale” s-au transformat într-o adevărată sărbătoare națională și culturală. Delegația comitetului despărțământului — R. Boilă, A. Beșa, învățătorii Z. Macavei și D. Todoran — ultimul președinte al Reuniunii învățătorilor români din zonă au prezentat conferințe pe diverse teme, iar învățătorul C. Frâncu a efectuat verificarea cunoștințelor celor 47 analfabeți pe care i-a pregătit⁴⁸. Preocupări de modernizare se constată în legătură cu procurarea de informații privind performanțele tehnice și costul unor aparate de proiecție ale timpului („schiopcon”), prima utilizare a unui asemenea aparat fiind menționată în 13 decembrie 1913 în sala hotelului „Național” din Târnăveni, însoțind prelegerea protopopului greco-catolic Laurențiu Pascu. Lui R. Boilă i se adresau membrii Societății de lectură a studenților români din Budapesta solicitând acordarea de sprijin. După ședința din 14 iulie 1913 a secției de istorie a „Asociațiunii”, R. Boilă era anunțat că a fost ales membru corespondent al acestei secții, datorită preocupărilor sale în domeniu și popularizării istoriei făcută prin activitățile inițiate în despărțământ — atât cele care priveau istoria tuturor românilor, cât și unele aspecte ale activității fruntașilor români din comitat întreprinse între anii 1861—1863⁴⁹.

Pe plan profesional R. Boilă ca și alți colegi a răspuns solicitărilor diverse de asistență juridică, unele mai obișnuite — în legătură cu accesul sâtenilor români la folosirea unor pășuni comunale pe valea Târnavei sau dă o referință asupra unei persoane care candida la funcția de vichenotar (tot o localitate vecină Blajului), opinie cerută de către profesorul blăjan G. Precup. Însă R. Boilă a făcut și recurs în numele Clubului comitatens român în chestiunea schimbării numelui comunei Șoimușul Român în Küküllössolymos (Șoimușul de Târnăvă), rezul'tat al politicii de maghiarizare a numelor de localități, promovate de autoritățile timpului. Se pronunță contra acțiunilor de îngrădire a folosirii limbii

⁴⁶ P. Matei, op. cit. p., 246 (pentru Târnăveni) și Arh. St. Sibiu, Fond „Astra”, dosar 425.

⁴⁷ P. Matei, op. cit., p. 272—273 și M. Itu, *Forme instituționalizate de educație populară în România (1859—1918)*, București, 1981, p. 77—78.

⁴⁸ „Românul târnăvean”, nr. 7, aprilie 1913.

⁴⁹ „Românul târnăvean”, nr. 9/1913 p. 6 și Muz. Naț. Ist. Trans., Fond R. Boilă, nr. inv. M. 1455 și M. 1275.

române (a „prigionirii ei“), cum s-a întâmplat în cazul adunării comitatului din 6 august 1913 și a protestat contra „volniciei“ manifestate de către autorități în privința localurilor și a funcționării școlilor confesionale românești din localitățile Boian și Bîia⁵⁰.

Acțiunile românești au avut de întâmpinat o permanentă obstrucție din partea autorităților locale. Folosind rearondarea despărțămintelor vecine Târnăveniului — în anii 1905—1906 și întreruperea temporară a activității despărțământului Târnăveni, pretura locală a cerut comitetului despărțământului statutele „Astrei“ în limba maghiară, listele funcționarilor și membrilor ca și bilanțul pe anul 1905. Comitetul, întrunit în ședință în 11 august 1906 motivă neîndeplinirea cererii prin faptul că despărțămintele sunt părți componente (integrante) ale „Asociațiunii“ și nu au asemenea competențe. În publicația „Românul târnăvean“, în numărul apărut la începutul lunii iulie 1914 articolul „Despărțământul la Vaidacuta“ aducea la cunoștință cititorilor faptul că grupul de conferențieri deplasat aici a susținut tema „Despre originea noastră și scurtă privire asupra trecutului nostru“. În multe situații cum este și cazul celei de față întrunirile luau înfățișarea unor veritabile reuniuni culturale, însă ziarul relata: „Nu putem sfârși raportul referitor la aceste două prelegeri (în localitățile Lepindea și Bahnea — n.n.) ca să nu constatăm un lucru care ne-a atins foarte neplăcut. Solgăbirăul Diciosânmartinului a binevoit a trimite în amândouă comunele jandarmi, când este știut din trecut că prelegerile populare au decurs întotdeauna în cea mai frumoasă ordine și cu caracter absolut pacinic, fără de nici un conținut politic. Sperăm că pe viitor nu vor asista jandarmii la prelegeri, destul că sunt acolo notarii“⁵¹.

Înscenări judiciare, condamnări pe diferite perioade și aplicarea de amenzi se constată frecvent în acești ani. Menționăm câteva mai semnificative din zonă: măcelul de la Pânade provocat de soldații încartiruiți în comună sau procesul celor 32 de țărani din altă localitate de lângă Blaj, Sâncel, care împreună cu preotul lor erau duși în fața tribunalului din Elisabetopol (Dumbrăveni) pentru intonarea imnului „Deșteaptă-te române!“ și pentru afirmația preotului: „Români suntem și români vrem să murim!“, deci datorită „agitației contra statului maghiar“. Deși sunt achitați, pentru „adunări secrete“ au plătit amenzi de 1320 coroane. În 14 martie 1911 în Diciosânmartin protopopul Iosif Lita era pedepsit cu 8 zile închisoare și 40 de coroane amendă pentru că într-o adunare a spus: „Blestemat să fie acel român care nu va ținea cu neamul său, ci va ținea cu stăreții!“.

Semnificative pentru climatul politic al timpului sunt procesele intentate avocatului dr. N. Șerban fruntaș român din Făgăraș în cursul anului 1911. Inițial tribunalul din Brașov îl condamnă la 3 luni închisoare și 9000 coroane amendă, apoi încă 2 luni și 200 de coroane, iar dr. T. Ponescu, preoții Al. Șerban, M. Bumboiu, G. Vasu și J. Fulicea la 7 luni de închisoare și 7000 coroane amendă pentru intonarea imnului „Deșteaptă-te române!“.

⁵⁰ Muz. Naț. Ist. Trans., *Fond R. Boliă*, inv. M. nr. 1064, 1215, 1024, 1270 și 170/6.

⁵¹ P. Matei, op. cit. p. 317—318 și „Românul târnăvean“ din 5 iulie 1914, p. 2.

13 procese „de agitație” și era osândit la 4 luni temniță și 1600 coroane amendă⁵². În 3 aprilie 1913 la Tabla Regească din Târgu-Mureș R. Boilă a introdus contestație în procesul „de agitație” al dr. N. Șerban și al „soților săi” și încercă schimbarea încadrării, invocând condițiile în care s-au produs faptele — violențele și omorul înfăptuit de jandarmi în localitatea Mărgineni. Nu se cunoaște rezultatul acestor demersuri.

Un alt proces în care s-a implicat R. Boilă este în legătură cu evenimentele din localitatea Moftinul Mic (Satu-Mare). În aprilie 1913 era arestat preotul greco-catolic Gh. Mureșan și 15 săteni, care nu l-au primit pe vicarul maghiar (un rutean maghiarizat) al episcopiei de Hajdudorogh. Pentru punerea în libertate s-a cerut imensa sumă de 160000 coroane. În această acțiune judiciară, una din cele mai mari ale vremii, care au sensibilizat opinia publică, apărarea a fost susținută de 7 avocați renumiți ai românilor între care se numărau Coriolan Bohățel, Aurel Lazăr, Romul Boilă. Oamenii au fost închiși preventiv timp de un an și 12 zile (până la 23 aprilie 1913), când s-a încheiat acțiunea judiciară. În final erau 39 de acuzați și peste 30 de martori. Preotul a primit 18 luni de detenție („închisoare ordinară”), iar sătenii 7 ani și jumătate de detenție⁵³.

În cursul anului 1912 conducerea Partidului Național Român însărcină pe Victor Onișor, Valer Moldovan și Romul Boilă cu elaborarea unui „Proiect de lege al votului universal, egal, direct și secret”. Victor Onișor, unul din coautorii proiectului sus menționat era absolvent al Facultății de drept a Universității din Budapesta, doctor în științe juridice și după Marea Unire profesor la Facultatea de drept a Universității din Cluj, ca și R. Boilă, și, pe lângă activitatea de cercetare în specialitate a făcut și carieră politică. În 1897, pe când era încă student a tradus în limba română „Castelul din Carpați” al lui Jules Verne, înlocuind cu acordul editorului și autorului toponimele maghiare, necorespunzătoare, cu cele autentice, românești. Proiectul de lege realizat în anul 1912 a fost prezentat de deputatul Șt. Cicio Pop în Camera Deputaților de la Budapesta și publicat de biroul acesteia. La sfârșitul anului 1917, în condițiile de criză pe care le cunoștea Imperiul dualist, când Vaszony Vilmos, consilier al ultimului împărat din dinastia de Habsburg, Carol al VI-lea a trebuit să redacteze și să prezinte acestuia un proiect de lege referitor la votul universal, a consultat și proiectul românesc din anul 1912⁵⁴.

În același an 1912 s-a creat o atmosferă de tensiune în chestiunea episcopiei maghiare de Hajdudorogh, care în calitate de episcopie „ortodoxă” urma să cuprindă peste 73000 de credincioși români. Deznaționalizarea încăpută cu rutenii din eparhia de Muncăci urma să avanseze cu concursul autorităților și cu acordul papalității. După conferința din februarie 1912 a prelaților greco-catolici de la Blaj s-au înaintat memoriile, atât la Budapesta, cât și la Roma, însă presiunile maghiare au

⁵² V. Stoica, *Suferințele din Ardeal*, Cluj-Napoca, 1994, p. 196—198. (Anexa — *Un mănunchi de țesături ale autorităților și justiției ungurești — iunie 1897 — aprilie 1913*).

⁵³ Muz. Naț. Ist. Trans., *Fond R. Boilă*, nr. inv. M. 1186 (31 mai 1912); V. Stoica, op. cit., p. 199 și I. Georgescu, *G. Pop de Băsești*, Oradea 1936, p. 277—286.

⁵⁴ *Biografia lui R. Boilă*; Referitor la V. Onișor la T. Tanco — 100 de ani de la prima versiune românească a romanului „Castelul din Carpați”, în „Tribuna”, serie nouă, 25—31 ian. 1996, p. 16.

continuat. Ca urmare a acestei stări de lucruri, la Alba-Iulia se desfășoară în 16/29 mai 1912 o impresionantă adunare de protest a românilor greco-catolici, convocată de fruntașul național Șt. Cicio-Pop, cu participarea venerabilului Gh. Pop de Băsești, Al. Vaida-Voevod și a altor fruntași naționali de confesiune unită. Pe lângă corespondenții publicațiilor transilvane, erau prezenți și ziariștii Florescu și Burileanu din Regatul României, ultimul reprezentând ziarul „Epoca” din București. Între secretarii adunării a fost și R. Boilă. Parohiile prevăzute să fie desprinse de mitropolia Blajului urmau să formeze un „vicariat al Secuimii”, cu peste 100000 de suflete, din care mai mult de jumătate erau români care vorbeau doar limba maternă. Obiectivele urmărite prin crearea acestei episcopii au fost sesizate de către Papalitate, iar bula a rămas practic blocată la Nunciatura din Viena. Izbucnirea războiului a făcut practic inoperantă organizarea acestei episcopii în Transilvania, iar în anul 1919 parohiile românești au revenit sub jurisdicția românească, iar episcopia a rămas cu parohiile inițiale din Ungaria. Au urmat intervențiile ambasadorului Ungariei pe lângă Papă, în cursul anului 1921, însă au rămas valabile hotărârile din anul 1919 și o extindere a autorităților confesionale maghiare s-a realizat temporar în cursul celui de-al doilea război mondial⁵⁵.

În anii 1912—1914 Comitetul comitatens al Partidului Național Român Târnava-Mică s-a preocupat de apărarea drepturilor și intereselor cetățenilor. În cursul anului 1913, la mai mult de un an după ce a devenit oraș, Târnăveniul nu avea buget. R. Boilă ceva mai târziu va face o contestație referitoare la prevederile bugetului. Se protestează — de membrii ai comitetului comitatens privitor la ștergerea abuzivă din listele de alegători a unor cetățeni, după ce Târnăveniul ajunge „comună urbană”⁵⁶. În paginile „Românului târnăvean” se prezentau evenimente care preocupau românii transilvăni — tratativele dintre conducerea Partidului Național Român și autoritățile maghiare, dar și conduita publică necorespunzătoare a unor fruntași români (puțini la număr de altfel) — articolul „Țărani revoltați contra mangrismului”, de exemplu apărut sub forma unei corespondențe. Tot printr-o corespondență se relatea întrunirea „confidențială” și „intimă” a fruntașilor români din Târnăveni, desfășurată în 26 noiembrie 1913 sub conducerea avocatului dr. Aurel Vlad, delegat al conducerii Partidului Național Român. Se puneau atunci capăt unor disensiuni determinate de atenția mai mult protocolară față de câțiva oficiali maghiari cu ocazia alegerilor. De asemenea, se recomanda alegătorilor pasivitate în alegerile parțiale în condițiile manipulării voturilor de autorități⁵⁶.

În cursul războiului s-au înregistrat și în zonă persecuții și deportări din rândurile preoților, avocaților și învățătorilor. Este cazul preotului Gh. Moldovan din Bezidul Nou, acuzat de spionaj în favoarea românilor dus la Odorhei și a dispărut fără urme, apoi preoții Gh. Dănilă din Bahnea

⁵⁵ M. Păcurar, *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867—1918*, Sibiu, 1986, p. 110—113 și 117; I. Georgescu, op. cit., p. 277—286 și I. Dumitriu-Snagov, *România în diplomația Vaticanului 1939—1944*, București, 1991, p. 35—39.

⁵⁶ Muz. Naț. Ist. Trans., *Fond R. Boilă* nr. inv. M. 1219 și 1194; „Românul târnăvean” nr. 9/1913.

(deportat la Sopron 29 august 1916 — 28 februarie 1917), V. Tătar din Cetatea de Baltă, student teolog la Blaj (deportat la Nagymárton între 30 august 1916 — 28 februarie 1917), Iuliu Nistor din Târnăveni (deportat la Fertőmezyes-Sopron 26 august 1916 — iulie 1917)⁵⁷.

Ați fruntași români sunt concentrați încălcând prevederile legii. R. Boilă, inapt era repartizat la serviciile de intendență în Galiția, apoi pe frontul din Italia. Tot pe frontul italian se afla fratele său Zaharie, în perioada iunie-noiembrie 1917. Revenind de pe front pentru demobilizare, R. Boilă se alătură în noiembrie 1918 la Arad reprezentanților Partidului Național, care duceau tratative cu delegația maghiară condusă de Jászi Oszkar. Avocatul dr. Marcian Căluțiu, împreună cu ofițerul Gh. Maior au organizat Garda națională cuprinzând 40 de persoane. A existat și un moment mai tensionat în comitat, atunci când s-a instituit cu sprijinul unui mic detașament românesc venit de la Alba-Iulia administrația românească — prima la acest nivel în Transilvania (primul prefect român fiind dr. Marcian Căluțiu) și s-a neutralizat un detașament maghiar care proteja vechea administrație, ai cărei membrii au refuzat să depună jurământul în fața noilor autorități⁵⁸. Un alt fruntaș român din zonă și ulterior membru al Partidului Național Liberal — preotul Gh. Oprean din Laslău fost secretar al Senatului ofițerilor și soldaților români din Viena a participat de asemenea la instituirea administrației românești pe Târnava Mică și a fost între delegații care au reprezentat comitatul la Marea Adunare de la Alba-Iulia⁵⁹.

Delegații care au reprezentat instituții și organizații dar și cei aleși cuprindeau 12 reprezentanți ai Târnăveniului și încă 24 din comitat — între care și avocații R. Boilă și V. Radeș, M. Căluțiu, E. Breda protopopul catolic, L. Pascu etc., actualul județ Mureș fiind reprezentat de 105 delegați⁶⁰.

În scrisoarea adresată Marii Adunări Naționale, Reuniunea femeilor române din protopopiatul Boziaș arăta că „e mândră și fericită că i se dă norocul a putea trimite căldurosul său salut românilor întruniți la Alba-Iulia pentru a croi o altă soartă poporului”.⁶¹ Se deschidea astfel o nouă pagină în dezvoltarea ținuturilor Târnavei Mici, ca și a celorlalte ținuturi românești reunite în cursul anului 1918 cu „Țara”.

NICOLAE VICTOR FOLA

⁵⁷ M. Păcurariu, op. cit., p. 263—268 și 271.

⁵⁸ *Biografia lui R. Boilă; biografia lui Z. Boilă* (manuscris): M. Știrban, V. Lascu, *Consiliul Național Român din Blaj 1918—1919*, vol. I, Ed. Dacia Cluj, 1978, p. 165 și C. Mustăț, *În vâltoarea vremurilor (rememorări, confesiuni, atitudini)*, Ed. militară, București, 1988 — fragmentul „Târnăveni noiembrie 1918: un episod premergător Unirii”, de R. Nicodim p. 82—84.

⁵⁹ Gh. Unc. A. Deac, *Gărzile naționale române din Transilvania*, București, 1979, p. 37; *Memoriile lui Gh. Oprean*, 1966 (manuscris), aflat la Muzeul orașenesc Târnăveni și o parte a aceluiași „Memorii”, publicate sub titlul „Cu orice fe! de jertfe și pe vecii vecilor”, în „Astra”, Brașov, an XXV, nr. 6 (237), 1993, p. 3.

⁶⁰ „Gazeta Oficială”, nr. 5/18 ianuarie 1919, p. 2.

⁶¹ St. Pascu, *Făurirea statului național unitar român, 1918*, volum II, București, 1983, p. 215.

THE NATIONAL MOVEMENT OF THE ROMANIANS ON THE
TÂRNAVA MICĂ VALLEY BETWEEN 1900—1918.

(Summary)

The formation of the Austro-Hungarian Multinational Empire in 1867 led to the deterioration of the Romanians condition in Transylvania. In spite of some appearances of liberalism, the successive Hungarian Governments from Transylvania were concerned with the „homogenization“ of the State by including all the citizens into the Hungarian nation which was „unitary and indivisible“. The process of assimilation by force was generalized after 1875.

The national discrimination was presented in all fields of life: economic, administrative, cultural and political indigenous opposition.

The author reveals the political and cultural activities in Târnava Mică County under the leadership of dr. Romulus Boilă who succeeded in gathering all of Romanian forces in order to combat the consequences of Hungarian policy. The improvement of the standard of living and the practical training of the Romanians was aimed. Thus was meant to be done by certain economic medical knowledge general information of the some national history knowledge as well in order to assure their progress.

The facts were to achieve the desirable consequences become the Romanian inhabitants had reached the stage of self-awareness and they acted in order to accomplish the ideal of liberty and national unity.

VASILE GOLDIȘ — PEDAGOG NAȚIONAL

Așa după cum a reieșit și din lucrările noastre anterioare¹, Vasile Goldiș a desfășurat și o susținută și îndelungată activitate ca dascăl sau, mai general privind lucrurile, în slujba școlii noastre naționale, căreia îi acorda un rol de seamă în educarea conștiinței patriotice, a sentimentului de dragoste fierbinte față de țară și popor. Dar, chiar și dincolo de aceasta, pe numeroase alte căi încă, el — așa după cum, pe bună dreptate, arată un comentator al personalității sale² — a fost tot timpul vieții un sfătuitor și îndrumător al tineretului.

Entuziastul intelectual ardelean căuta permanent să trezească și să întrețină în sufletele noilor generații (și nu numai ale acestora) sentimentul unui cald patriotism, al legăturii cu poporul și țara căreia îi aparțineau. Tinerilor care plecau la oraș din satele lor de baștină, fie pentru a-și continua învățătura, fie pentru a îmbrățișa diferite meserii sau pentru a intra în fabrici, Goldiș le adresa astfel îndemnul: „Să nu vă uitați niciodată pământul”³, ceea ce înseamnă (firește, sunt de găsit aici și semne ale acelui „poporanism” țărănesc al celui în cauză, la care ne-am referit și anterior), să nu-și uite satul natal, locurile copilăriei, unde fiecare și-a lăsat unele dintre cele mai frumoase amintiri, să continue a-și stîmna și iubi părinții, frații, surorile, prietenii rămași pe acele meleaguri.

Conștient apoi — nici nu se poate să fie altfel — de marea importanță socială și națională a unui tineret temeinic educat și instruit, Goldiș îndemna totodată noile generații (în prefața la manualul său de geografie pentru școalele populare, de exemplu⁴), să iubească învățătura. Căci astfel — arată el, și aceasta în condițiile Transilvaniei de dinainte de 1918 —, prin propășire spirituală românii se vor putea afirma în rândul națiunilor civilizate. Totodată, apelând la înțelepciunea poporului, dascălul ardelean scria, în aceeași prefață: „Cartea este un mare ajutor pentru oameni”. „Ai carte, ai parte”, zice o vorbă românească⁵. De ce acorda Goldiș o mare importanță problemelor educării și instruirii tineretului reiese clar din articolul nesemnat *Tinerimea română*, scris de el și publicat în

¹ Gheorghe Șora, *Preocupări de etnografie la Vasile Goldiș*, în *Anuarul Muzeului de etnografie și folclor pe ani*, 1971—1973, p. 687—671; idem, *Vasile Goldiș despre opera lui Mihai Eminescu*, în *Orizont*, XXVI, 1976, nr. 42 (21 octombrie), p. 3; idem, *Vasile Goldiș — animator al vieții culturale românești din Transilvania*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 563—598; idem, *Vasile Goldiș militant pentru desăvârșirea idealului național*, Timișoara, 1980, p. 44—90.

² Biblioteca „Astra” Sibiu, *Fondul de documente și manuscrise*, Colecție speciale, cota M. XX, 8/1—9.

³ Florian Dudaș, *Anotimpurile vieții la Moara cu noroc*, în *Flacăra roșie*, XXVIII, 1971, nr. 8378 (11 august), p. 2.

⁴ *Ibidem*.

⁵ E vorba de *Geografia pentru școalele populare. Partea primă* (pentru clasele III și IV), cu numeroase ilustrațiuni și harte colorate, Brașov, 1900).

anul 1911 în ziarul arădean „Românul“. În cadrul acestuia, cel la care ne referim, exprimându-și marea încredere pe care o are în tineretul român, arăta totodată că aceasta constituie „mlădița din care va crește și se va forma națiunea viitoare“⁶. Lucrurile sunt deci limpezi.

Cu același prilej Goldiș afirmă că fiecare națiune, tocmai datorită importanței sociale și naționale pe care o reprezintă noile generații, le privește pe acestea cu multă dragoste, le urmărește preocupările și înclinațiile cu cel mai viu interes. Pornind de aci și preocupat de asigurarea în bune condiții a schimbului de mâine al patriei sale, Goldiș se simte dator să atragă atenția asupra unor lipsuri ce se manifestau, după opinia lui, în privința educării și instruirii tineretului român din Transilvania.

Înainte de toate, arată intelectualul ardelean, „tinerimea noastră de la școalele mai înalte este lipsită de cunoașterea aprofundată a trecutului nostru istoric, a istoriei noastre naționale“⁷. ((Vedem deci că și în planul ideilor pedagogice Goldiș pune un mare accent pe valoarea educativ-națională a trecutului poporului.) Dar nu din vina sa — arată el de asemenea. Ci datorită condițiilor existente: acești tineri sunt nevoiți să învețe în institute străine, unde „istoria națională română este privită ca o crimă“⁸. În acest fel însă „tinerimea română este expusă primejdiei de a-și primi îndemnurile naționale și pornirile proprii temperamentului tineresc de la impulsuri izvorâte din ape tulburi“⁹. În același timp, dușmanii românilor din Transilvania caută să-i atragă de partea lor pe acei tineri care sunt creduli, naivi, fără cunoștințe politice și fără o sănătoasă educație națională. Și apoi, precizează de asemenea Goldiș, tineretul lipsit de o asemenea educație „simte veșnic un gol în sufletul său, un sloi de gheață care nu se poate topi, o durere mută și un fel de rușine, care micșorează curajul, produce nesiguranță în porniri și simțul umilitor al inferiorității“¹⁰. Un asemenea tineret este lipsit, de fapt, de înțelegerea problemelor sociale majore, înțelegere care, afirmă Goldiș, „este cea mai de căpetenie condițiune a încheșării tuturor forțelor noastre naționale, într-o falangă nelimitată în lupta ce [o] ducem pentru revendicarea justelor noastre aspirațiuni naționale“¹¹.

Ca atare — se atrage atenția — trebuie luate măsuri urgente pentru educația noilor generații în spirit național patriotic, aceasta fiind, subliniază patriotul român, „în interesul propriu al tinerimii, dar mai vârtos în interesul națiunii însăși“¹².

Luând apoi în discuție modul în care s-ar putea face această educație a tinerilor români din institutele de învățământ superior străine, Goldiș consideră că un accent important trebuie să se pună pe cultivarea și însușirea limbii române literare (am văzut ce importanță acorda el funcției naționale a limbii), precum și pe studierea operelor scriitorilor români valoroși (Eminescu, Slavici, Coșbuc, Vlahuță, Caragiale, Dela-

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Românul*, I, 1911, nr. 67 (23 martie/5 aprilie), p. 1—2.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

vrancea), a tuturor „creațiilor literare naționale“. Dar aceasta nu e de ajuns — spune Goldiș. Tineretul român ardelean trebuie să citească și cele mai valoroase lucrări de istorie națională apărute dincolo de Carpați (e vorba, desigur, de scrierile lui Kogălniceanu, Xenopol, Nicolae Iorga) și care se referă și la românii din Imperiul austro-ungar.

Totodată Goldiș cere în același articol să se tipărească urgent, în Transilvania, „un Compendiu de istorie națională care să reoglîndească istoria întregului nostru neam“ și care să fie accesibilă nu numai pentru cei cu o pregătire mai înaltă, ci și pentru celelalte categorii de cititori. În aceeași ordine de idei, autorul articolului propune, de asemenea, și acordarea unui premiu pentru cel mai bun volum care ar trata istoria noastră națională.

După cum se vede, Vasile Goldiș era de părere că în ansamblul mijloacelor educative, mai ales în școală, un loc important trebuie să-l ocupe predarea literaturii naționale și a istoriei patriei. În ce privește limba și literatura română, acestea, după părerea intelectualului ardelean, era necesar să fie utilizate ca mijloc de educație și în familie, un rol de seamă revenindu-i în acest sens femeii¹³.

Un alt aspect pe linia îmbunătățirii educației naționale în rândul tineretului român ardelean ar fi, după părerea întemeiată a lui Goldiș, înviorarea atmosferei universitare. Se arată, astfel, că profesorii de limbă și literatură română din cadrul universităților austro-ungare nu pun suflet, viață în prelegerile lor. Acestea sunt palide, „absolut de nici un folos tinerimii noastre“¹⁴. Ne trebuie — susține Goldiș — altfel de profesori, activi, însuflețiți, care — ideie foarte prețioasă și actuală și azi — să transmită pe lângă cunoștințe și convingeri politice vii, autentice, sentimentul demnității și mândriei naționale, optimismul și devotamentul până la supremul sacrificiu.

Goldiș mai propune, cu același scop: educarea patriotică a tineretului în primul rând, ca să fie inițiați în Transilvania — prin intermediul „Astrei“ — profesori universitari, literați, oameni de artă și cultură din Vechea Românie, care să țină prelegeri, conferințe și întruniri la Budapesta, Cluj, Brașov, Blaj, Arad, Timișoara și în toate centrele românești mai importante din Transilvania și Banat pe teme din domeniul literaturii, artei și culturii românești.

Nu numai în această direcție, dar în general în rezolvarea tuturor aspectelor evidențiate, Goldiș îi atribuie un rol important Asociațiunii transilvane. Prin rezolvarea cărențelor arătate — afirmă el — se va putea pregăti un tineret curajos, demn și devotat întotdeauna națiunii căreia îi aparține, se va realiza „întărirea acelor legături sufletești, care trebuie să închege întreg neamul românesc“¹⁵.

Un rol de seamă în educația patriotică a tineretului român ardelean — ca de altfel în întreaga luptă de emancipare națională și socială a românilor din Imperiul austro-ungar — îi conferă Vasile Goldiș și fe-

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Vasile Goldiș, *Femeia română*, în *Românul*, I, 1911, nr. 12 (16/29 ianuarie), p. 1—2.

¹⁵ Idem, *Tinerimea română*, în *Românul*, I, 1911, nr. 67 (23 martie/5 aprilie), p. 1—2.

meii, mamei, căci — arată el — „mai mare putere politică este aceasta, decât o sută de conferințe naționale pe an”¹⁶. Ca atare, el face apel la aceasta, chemând-o să crească veritabili luptători, cu dragoste pentru poporul lor. Adresându-se româncelor ardelene, Goldiș scrie, cu vădit substrat politic: „dulcea noastră limbă românească s-o dați copiilor voștri ca cea mai scumpă moștenire”¹⁷. Și le îndeamnă ca întreaga lor viață să le fie călăuzită de idealul național, „în podoaba tricolorului nostru românesc”¹⁸.

Se observă, deci, că Vasile Goldiș, luând în discuție problemele educării și formării tineretului, nu se oprește doar la aspectele legate de ceea ce numim astăzi școală elementară și liceu (tărâm în care a activat el ca dascăl), și nici măcar nu se limitează la a privi lucrurile doar din punctul de vedere al școlii, de orice grad ar fi aceasta. El vede desfășurată această acțiune instructiv-educativă — de a cărei importanță, după cum am arătat, era pe deplin convins — de către o serie întreagă de factori, care să-și coordoneze eforturile înspre aceleași țeluri. Firește că printre acești factori un loc important îl ocupă dascălii, începând cu învățătorii de școală primară, a căror misiune Goldiș nu uită s-o elogieze¹⁹.

Important pentru concepțiile pedagogice educative ale intelectualului ardelean este și faptul că el militează împotriva creșterii tinerelor generații în spiritul naționalismului și șovinismului. Cu atât mai relevantă este această poziție pentru caracterizarea o dată în plus a democratismului său, cu cât asemenea idei le împărtășește și după 1918, deci și după ce românii din Transilvania dobândiseră eliberarea națională și s-au unit cu România. Astfel, fiind prezent în anul 1919 la deschiderea liceului românesc „Moise Nicoară” din Arad, el se adresează elevilor și profesorilor, îndemnându-i, printre altele, „să nu propage vrajba între neamuri ci să se caute apropieri și fiecare să știe că e de cea mai înaltă datorie a lui să facă așa ca fiecare să se simtă mai bine și mai mulțumit în România-Mare”²⁰.

Plasându-se pe o asemenea poziție, Goldiș militează de fapt pentru un patriotism într-un înțeles superior, comun printr-o serie de laturi ale sale cu cel ce ne caracterizează pe noi, cei din România de azi. Dorința de a sădi și dezvolta în sufletul tinerimii sentimentul patriotismului e o constantă fundamentală a atitudinii și activității celui în cauză și după unirea Transilvaniei cu Vechea Românie, așa cum a fost și în perioada precedentă. Goldiș împărtășea părerea că într-un stat național, unitar, suveran și independent, cum era România după 1918, o grijă permanentă și deosebită trebuie acordată educației patriotice a întregului popor și mai cu seamă a elevilor și tineretului²¹. Publicând niște „Îndrumări” în almanahul scos în 1929 de Societatea academică „Petru Maior” a studen-

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Vasile Goldiș, *Femeia română*, în *Românul*, I, 1911, nr. 12 (16/29 ianuarie), p. 2.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Vasile Goldiș, *Cuvântare la o adunare a învățătorilor*, în *Biserica și școala*, XXVII, 1903 (19 ianuarie/1 februarie), p. 17—18.

²¹ *Românul*, VIII, 1919, nr. 128 (7 octombrie), p. 1.

ților din Cluj, el cheamă tânăra generație la muncă rodnică, cinstită, închinată binelui obștesc, patriei române. Apelul acesta al său are un evident sens social progresist, căci Goldiș vede ca țeluri primordiale ale activității tineretului afirmarea națiunii noastre — astfel ca ea să ajungă în cel mai scurt timp pe „locul la care trebuie să aspire, respectându-și nobila sa origine și minunatele aptitudini ale ginte sale”²² — și evoluția societății românești înspre o viață mai bună (sau cum se exprimă altundeva, în același articol, realizarea unui pas înainte pe scara valorilor materiale și spirituale de către poporul român).

Preocupările lui Goldiș pe tărâmul pedagogico-educativ s-au axat însă, în bună măsură, și pe probleme organizatoric-scolare propriu-zise. Am văzut deja câteva dintre ideile sale în această direcție, datând de pe vremea când era profesor la Caransebeș. Este foarte interesant de constatat cum și după 1918 convingerile și atitudinile lui fundamentale în acest plan au rămas aceleași, pătrunse de conștiința importanței școlii, a necesității creării condițiilor pentru ca masele largi populare să se poată bucura într-adevăr de luminile ei, iar diferitele naționalități să cunoască și în acest domeniu o deplină egalitate. Edificator în această privință este discursul rostit de către Goldiș; în Cameră, pe marginea proiectului de reformă a învățământului primar de la sate, din 1924, prezentat de guvernul liberal al lui Ion Brătianu, prin ministrul instrucțiunii, pe atunci doctorul Ion Angelescu²³. E vorba de o luare de atitudine critică, care se referă la o multitudine de aspecte.

Astfel, începând prin a arăta importanța deosebită a problemei învățământului la sate, în primul rând ca o garanție pentru „viitorul unui neam”²⁴, Goldiș critică apoi guvernarea liberală care, pe parcursul a 60 de ani, nu s-a interesat de fel de soarta școlilor primare, rurale, ceea ce vorbitorului i se pare un fapt de-a dreptul „odios”²⁵, „un atentat sistematic la însăși ființa poporului român”²⁶. Drept urmare, arată Goldiș, satele nu aveau localuri de clasă și nici învățători, sau — pentru a avea — țăranii au fost nevoiți să-și ridice ei școală și s-o întrețină cu mari sacrificii.

De-abia odată cu venirea lui Spiru Haret ca ministru al instrucțiunii lucrurile au început să se schimbe. Merite importante în această direcție a avut Simion Mehedinți, pe când a fost ministru, punând și el mult suflet în organizarea învățământului primar. Dar din păcate, după aceea guvernării iarăși s-au arătat nepăsători față de această problemă. Și iată pentru ce — spune vorbitorul — România bate recordul în ce privește numărul analfabeților, o astfel de situație gravă nemaexistând decât în coloniile din Africa.

Referindu-se apoi la articolul din proiectul de lege care prevedea obligativitatea la sate a învățământului primar, Goldiș îl consideră în principiu binevenit, dar critică în mod aspru baza socială care îl face

²² *Patria*, VI, 1924, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

²³ Vasile Goldiș, *Insemnări*, în *Almanahul Societății Academice „Petru Maior”*, Cluj, 1929, p. 55.

²⁴ Aceasta era prima cuvântare rostită de Vasile Goldiș în Parlamentul României după unirea de la 1 decembrie 1918.

²⁵ *Patria*, VI, 1924, nr. 192 (10 septembrie), p. 1.

²⁶ *Idem*, nr. 136 (1 iulie), p. 1.

practic inaplicabil și, ca atare, afirmă că proiectul în discuție a fost axat de la bun început greșit. Nu avem condiții — arată el — ca țăranul să-și poată trimite copiii la școală. Și se întreabă cum îl poți obliga pe om să-și dea odrasla la învățătură dacă, pe de o parte, el are o familie grea, iar pe de alta rechizitele, manualele (cărțile în general), îmbrăcămintea sunt atât de scumpe. („A cumpăra azi o carte înseamnă a fi om bogat“²⁷.) Din ce să le procure pe toate acestea, când la sate „sărăcie este încă foarte multă“²⁸? Există chiar — subliniază Goldiș — multe așezări de la munte, cătune și sate împrăștiate, unde „în timp de iarnă copiii celor săraci n-au haine, n-au cizme, n-au opinci“. „Cum să-și trimită acel om copilul la școală?“ — întreabă din nou, acuzator, inflăcăratul patriot²⁹.

Legat de aceasta, Goldiș consideră că amenințarea părinților care nu-și trimit copiii la școală, cu închisoarea (pentru că de fapt nu pot), este, în asemenea condiții, „monstruoasă“³⁰. Poporul român din toate provinciile a aspirat întotdeauna și aspiră și în prezent — a arătat vorbitorul — spre cultură, a luptat, în ciuda dificultății, să-și ridice școli din proprie contribuție și prin proprie muncă. El a iubit întotdeauna lumina minții și ca atare nu merită să i se dea tristul atestat de acea lipsă a interesului pentru școală³¹, așa cum o face articolul respectiv al proiectului de lege.

Ar trebui mai întâi ca guvernul să ofere cărți și rechizite școlare gratuite tuturor elevilor (visul lui Goldiș, părând utopic la vremea lui, s-a realizat astăzi), să creeze condiții bune, din toate punctele de vedere, pentru ca săteanul să-și poată trimite copiii la școală și abia apoi să se pună problema învățământului obligatoriu, să fie deci obligat părintele a-și trimite odraslele la învățătură. Căci — afirmă cu deplin îndreptățire Goldiș — „nu e suficient să se prevadă obligativitatea cu atâta strășnicie. E nevoie ca obligativitatea să poată fi aplicabilă, să dea posibilitatea săteanului de a-și trimite copiii la școală“³².

Goldiș este frapat și de articolul care prevedea ca săteanul, comunele să întrețină pe cheftuiala lor, din propriu buget, școala primară (cu excepția salariului învățătorilor). Impunerea în bugetul comunei, deci pe seama țăranului, și așa nevoiaș, a sarcinilor școlare este o aberație, o măsură nerealistă, care nu va putea da roade — declara patriotul ardelean — și care în același timp nu corespunde năzuințelor unui stat democratic, așa cum se vrea România („nu se poate impune sătenilor o jertfă permanentă“³³ și este inadmisibil ca un ministru să se poată amesteca în bugetul comunelor, cu de la sine putere, fără a ține cont de parlament, să o oblige pe aceasta la a plăti întreținerea școlii, când nu dispune de mijloacele necesare). „Până când țăranul va mai fi batjocorit!“ — exclamă cu mâhnire și indignare intelectualul patriot.

²⁷ *Idem*, nr. 192 (10 septembrie), p. 1.

²⁸ *Idem*, nr. 193 (11 septembrie), p. 1—2.

²⁹ *Idem*, nr. 136 (1 iulie), p. 1.

³⁰ *Idem*, nr. 193 (11 septembrie), p. 1—2.

³¹ *Ibidem*.

³² *Idem*, nr. 192 (10 septembrie), p. 1.

³³ *Dimineața*, XXI, 1924, nr. 6332 (29 iunie), p. 3.

După părerea sa, întreținerea școlilor primare de la sate trebuie să o suporte integral toate clasele și păturile sociale (proporțional, după venit și avere), prin intermediul bugetului statului. Aceasta pentru că — e de părere Goldiș —, privind lucrurile în profunzime, nu numai țăranul, dar toate clasele și statul însuși (școala „nu e de folos numai cetățenilor ci statului în general”³⁴ beneficiază de pe urma dezvoltării acestui învățământ, „din ridicarea nivelului cultural” al întregii țărâni³⁵.

Drept urmare, de ce „întreținerea școlilor primare în care se face instruirea poporului nostru, a țăranilor noștri, să se arunce în sarcina acestor țărani”³⁶.

Comuna are destule alte probleme încă de rezolvat, nu e cazul, nu poate să se mai ocupe și de zidirea școlii din sat, întreținerea ei (inclusiv încălzirea pe timp de iarnă), procurarea de rechizite și cărți etc. etc. Astfel — afirmă tăios Vasile Goldiș — învățământul primar nu va putea ajunge la nici un rezultat, nu va putea progresa. Nu se poate lăsa școala, ca în trecut, doar pe seama însuflețirii țăranului, însuflețire lipsită de suficiente posibilități materiale și ca atare momentană.

Intellectualul ardelean combate și ideea — conținută de asemenea în proiectul de lege respectiv — potrivit căreia rezolvarea problemelor privitoare la ajutorarea copiilor săraci, cu cărți, rechizite, îmbrăcăminte, internate etc., ar urma să revină doar „comitetelor școlare”, și nu statului. Acestea nu pot face practic nimic — arată Goldiș —, deoarece nu au de unde realiza fondurile necesare și în al doilea rând pentru că în realitate nici nu funcționează, ci sunt doar pure existențe pe hârtie.

Totodată vorbitorul arată (problemă iarăși fundamentală) că a preține — așa cum se făcea în respectivul proiect — că învățământul primar e gratuit și în același timp a scumpi rechizitele școlare, a înrăutățit tot mai mult viața țăranului, este „un lucru fără cap”³⁷ (calificare destul de indulgentă). „Învățământul pentru popor trebuie să fie gratuit” — afirmă cu deplină convingere Goldiș — pentru că, după cum s-a văzut, „instrucțiunea poporului este un interes de stat, e în interesul nostru al tuturor, este interesul cu deosebire al neamului nostru românesc, ca poporul de la țară, masele largi populare, acest rezervor nesecat al tuturor energiilor naționale în sfârșit să ajungă odată la lumină”. Dar, arată totodată vorbitorul, „Gratuit este învățământul atunci când părinții școlarilor nu trebuie să contribuie în mod direct, absolut cu nimic la spezele necesare instruirii copiilor lor”³⁸. Ceea ce, după cum iarăși s-a văzut, nu era cazul cu situația preconizată de proiectul de lege în discuție.

Goldiș critică apoi faptul că nu sunt destule localuri de școală, cadre didactice calificate, cărți, rechizite și manuale școlare, și arată că ar trebui ca guvernul să se îngrijească neapărat de rezolvarea acestor deficiențe (căci altfel, chiar și numai prin aceste lipsuri, principiul obligativității învățământului devine nerealist). El se referă și la viața de mizerie a

³⁴ *Ibidem.*

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Adevărul*, XXXVII, 1924, nr. 12397 (30 iunie), p. 2.

³⁷ *Patr'a*, VI, 1924, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

³⁸ *Idem*, nr. 136 (1 iulie), p. 1.

învățătorilor, la nesocotirea acestora pe plan social. Dascălul, afirmă Goldiș —, veritabil apostol al neamului, care face educație națională —, este prost plătit (și această stare de lucruri era consfințită și în noul proiect de lege) și trăiește în condiții nesatisfăcătoare, în aceeași cruntă mizerie ca și țăranul sărac, ducând o viață plină de privațiuni, lipsită de cele elementare pentru trai: hrană, îmbrăcăminte, locuință, permanent umilit și batjocorit de „oficialități”. Obligațiile învățătorului se cuprind în pagini întregi, iar în ce privește drepturile sale, un rând³⁹. Sumedenia de îndatoriri suplimentare ce i se pun în sarcină nu sunt nici una remunerate. El este, printre altele, obligat să facă propagandă în favoarea partidului aflat la putere. Cel ce se dedică unei atât de nobile cariere e rău tratat de legea în discuție (ca și de cele anterioare), disprețuit și umilit. E la discreția și supus oricând batjocurii din partea diferitelor organe care n-au nimic comun cu învățământul. Regulamentul căruia trebuie să i se conformeze e foarte strict. Pentru o greșală e sever pedepsit de către superiorii lui (inspectori, organele politice, comisia disciplinară sau direct de ministere), fără a avea drept de a se putea apăra printr-un avocat, ceea ce i se par lui Goldiș a fi lucruri degradante, înjositoare la adresa personalității umane, și ca atare, prevederile respective ale proiectului le consideră „în contradicție cu dreptatea și mai vârtos cu demnitatea corpului profesoral”⁴⁰.

În această ordine de idei, Goldiș propune, dimpotrivă, ca să se introducă și la noi, ca în statele civilizate, „autonomia” școlară.

Interesant este și faptul că intelectualul ardelean aduce în discuție problema instruirii copiilor de țărani și pe coordonate mai largi. Astfel, el arată cu indignare că în zdrobitoarea majoritate a cazurilor aceasta se oprește (dacă ajunge și până aici) la școala primară. Or, spune Goldiș, nu e de fel bine așa. Și el formulează un principiu general pe deplin valabil: absolventul școlii primare trebuie să aibă acces spre cultură și după aceea. Numai astfel se poate realiza acea dorită continuitate în educarea și instruirea cetățenilor unei țări, căci „numai astfel cu adevărat un popor poate spune că e[ste] un popor cultural [civilizat — n.n.]”⁴¹.

Goldiș vede acest acces spre cultură în continuare în două direcții: pe de o parte — și în primul rând — ar fi urmarea unor noi școli, superioare; pe de alta, chiar în condițiile rămănerii în sat, frecventarea și pe mai departe a valorilor culturale (pe calea lecturii mai cu seamă). Condițiile din România timpului său sunt însă potrivnice — arată Goldiș — ambelor căi. Copilul de țăran nu are în general acces spre școlile mai înalte și în același timp nici răgazul și condițiile materiale pentru a-și completa de unul singur, din cărți, cunoștințele. (Or „dacă absolventul nu mai poate pune mâna pe carte, uită totul și se poate considera ca analfabet”⁴².)

Legat de aceste probleme Goldiș discută încă una, foarte interesantă de asemenea: și anume el susține că pentru ca școala să aibă efect

³⁹ *Idem*, nr. 193 (11 septembrie), p. 1—2, nr. 195 (14 septembrie), p. 1—2; Gheorghe Șora, *Aspecte din activitatea lui Vasile Goldiș la consolidarea și dezvoltarea României (1918—1934)*, I, în *Crisia*, VI, 1976, p. 146—169.

⁴⁰ *Patria*, VI, 1924, nr. 136 (1 iulie), p. 1.

⁴¹ *Idem*, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

⁴² *Dimineața*, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

bun, trebuie să se aibă grijă și de mediul de acasă al copilului, adică de instruirea părinților acestuia. Trebuie — spune Goldiș — create condiții ca și săteanul adult să continue sau să înceapă a fi în contact cu cartea, cu binefacerile culturii în general. Ca atare, e necesar să se înființeze la sate „societăți culturale“, biblioteci și cămine — fiecare așezare rurală să dispună de mijloacele necesare ridicării culturale a locuitorilor ei — să se propage în rândul sătenilor idei sănătoase, care să-i stimuleze viața morală. În acest fel copilul va trăi permanent într-un mediu curat, sănătos. E o idee deosebit de prețioasă, care ne face să întrevădem cu limpezime cât de amplu gândea Goldiș implicațiile și necesitățile dezvoltării școlii românești.

Demn de reținut este și faptul că Goldiș insistă ca proiectul de lege să cuprindă și un articol care să garanteze învățământul primar și pentru naționalitățile conlocuitoare, în limba maternă. Este o mare greșeală — arată el — a se impune acestor naționalități să învețe numai în limba română, încă de la grădiniță. Această măsură nedemocratică — după părerea justă a sa — nu ar aduce folos țării și relațiilor dintre români și cetățenii aparținând altor naționalități, ci, dimpotrivă, ar avea urmări contrare, un efect negativ, ar jigni și ar învrăjbi spiritele.

„Statul român — afirmă Goldiș — e un stat național, deci prima sarcină a lui este de a se îngriji de soarta românilor“⁴³. Dar aceasta fără șovinism, fără discriminare. Ba mai mult, spune democratul ardelen, pe cetățenii aparținând naționalităților conlocuitoare (maghiari, germani, sârbi, slovaci etc.) „trebuie să-i protejăm, nu să-i persecutăm“⁴⁴.

Într-un stat național, suveran, unitar și independent, educația trebuie să fie, firește, națională, adică — altfel spus — patriotică. Cu condiția însă — specifică Goldiș — ca în același timp să se asigure și posibilități de dezvoltare culturală nu numai în limba română, ci și în limba proprie naționalităților conlocuitoare. Naționalitățile nu trebuie să fie forțate prin măsuri drastice de a învăța limba română, ci, dimpotrivă, trebuiesc căutate în acest scop cu totul alte metode: dreptul, dar și posibilitatea materială ca fiecare să poată folosi limba proprie, nu însă în opoziție cu limba română. În același timp Goldiș face un sincer apel la toate naționalitățile să înțeleagă noile realități ale României, în care conlucrarea frățească cu națiunea română să ducă la asigurarea demnității umane și la drepturi egale de afirmare în toate domeniile vieții.

Calificând, de pe o asemenea poziție, proiectul de lege în discuție ca necorespunzător pentru naționalitățile conlocuitoare, oratorul îl aseamănă cu proiectul din 1907 al ministrului reacționar maghiar Albert Apponyi, care preconiza deznaționalizarea popoarelor nemaghiare din Imperiul austro-ungar. Vorbitorul subliniază în permanență ideea muncii, unității, solidarității și frăției tuturor oamenilor muncii, fără deosebire de naționalitate, pentru înflorirea și prosperitatea patriei comune — România. Ca parlamentar, Vasile Goldiș insistă asupra faptului că

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ *Ibidem.*

în țara noastră nu trebuie repetate greșelile în această privință comise de cercurile guvernante reacționare austro-ungare, săvârșite împotriva poporului nostru⁴⁵.

Foarte semnificativ pentru temperamentul de luptător al lui Goldiș este faptul că în unele momente el simte nevoia să iasă în discursul său din coordonatele restrânse ale subiectului, ajungând, de pildă, să obiecteze și împotriva altor sarcini împovărătoare — pe lângă cea a întreținerii școlilor primare — pe care statul, cu totul nemotivat și dovedind lipsă de interes, le aruncase doar în seama comunelor: construirea de grădinițe pentru copii, băi comunale, localuri de biblioteci, dispensare medicale etc.

În concluzia discursului său, vorbitorul se simte pe deplin îndreptățit să declare proiectul de lege luat în discuție ca nedemocratic, pentru că — arată el — nu corespunde intereselor poporului și în primul rând celor ale țărănimii; „adevăratelor trebuințe ale țării“. De asemenea, afirmă Goldiș, prin caracterul său nerealist, această lege (teoretică — o etichetează vorbitorul) „nu va putea să fie pusă în aplicare“⁴⁶. Bună la Paris, New-York, Londra, ea nu corespunde de fel situației de la noi.

Proiectul respectiv — specifică vorbitorul — ar fi o catastrofă pentru satele și cătunele care, sărace și uitate, n-au bani să ridice și să întrețină școala. În această situație, țăranii ar fi astfel obligați prin lege să-și vândă vitele și ceea ce mai au pentru a putea acoperi cheltuielile respective. Aceasta ar fi nu numai o procedură arbitrară și samavolnică, ci de-a dreptul revoltătoare, căci astfel ar fi călcate în picioare cele mai elementare drepturi ale maselor populare.

Adresându-se celor ce pregătiseră proiectul, Goldiș le spune, situându-se pe pozițiile unui democratism radical de largă viziune, cu accente de-a dreptul revoluționare: „Este de mirat că dumneavoastră în fața acestei lumi noi, cutezați, a ne prezenta un proiect de lege, care arunca toată sarcina învățământului primar în cărca săracilor, în cărca țăranilor și scutiți de aceste sarcini pe arhimilionari, pe cei îmbogățiți din munca altora, care își plimbă lenevia și nemernicia în automobilele lor noi și încăpătoare“⁴⁷. El atrage atenția că o asemenea lege inechitabilă îndreptățește poporul la revoltă.

Dezbătând asemenea probleme, Goldiș se dovedea — și nu e de loc de mirare — foarte orientat în problemele școlare, vorbind în numele unei îndelungate experiențe personale în acest domeniu. Totodată însă opiniile sale de specialist se îmbinau cu idealurile și năzuințele omului politic consecvent democrat care era, dobândind astfel o semnificație, o amplitudine și o profunzime cu atât mai mari. Și chiar dacă în acest discurs se simt pe alocuri influențe ale unor concepții eronate ale autorului (accente puse pe rolul țăranimii ca unic rezervor genetic-spiritual pentru poporul nostru, unele ecouri negative ale poziției de combatere a „formelor fără fond“), trebuie neapărat spus că acestea dispar aproape cu totul sub expresia largului democratism și aprinsului patriotism manifestate de el, a poziției sale de o mare justețe și înaltă

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Adevărul*, XXXVII 1924, nr. 12397 (30 iunie), p. 2.

⁴⁷ *Patria*, VI, 1924, nr. 192 (10 septembrie), p. 1.

etică, de adâncă seriozitate și temeinicie, a alesei sale atitudini civice, care îl face să critice fără nici o rețineră și cu un curaj deosebit înseși fundamentele social-politice ale societății timpului său. Discursul acesta al lui Vasile Goldiș se remarcă, de departe, printre cele mai de seamă gesturi publice ale intelectualului ardelean și se înscrie ca un act de-a dreptul memorabil în istoria democratismului național⁴³.

•

Nu pot fi luate în discuție ideile în plan cultural al lui Vasile Goldiș fără a se face referințe, din multiple puncte de vedere, și la manualele pe care el le-a elaborat și tipărit. Reflectând din plin concepțiile pedagogice ale autorului lor, acestea se văd interesante și pe alte laturi, mai cu seamă cele de istorie.

Sunt deosebit de interesante, astfel, concepțiile lui Goldiș, expuse aci, cu privire la modul în care trebuie văzută, studiată și tratată evoluția istorică a unui popor sau a lumii întregi. În prefața la volumul al treilea al „Istoriei universale pentru școlile secundare“, tipărit de profesorul ardelean în 1897, la Brașov, se arată, de pildă, că „Istoria universală trebuie să fie un întreg, care să prezinte dezvoltarea organică a omenirii“, și aceasta nu numai în sensul încadrării istoriilor naționale într-un ansamblu larg, unitar. (ceea ce Goldiș face inclusiv cu țările române), ci și în acela că fiecare epocă trebuie înfățișată în strânsă legătură, dar numai pe baze reale, științifice, cu cea care a precedat-o și care, se poate spune, a cauzat-o. (El pune deci, chiar dacă nu în toată complexitatea ei, și problema cercetării raporturilor cauză-efect). În același loc Goldiș insistă de asemenea asupra necesității atitudinii obiective în studiul trecutului istoric.

Consecvent convingerii sale despre unitatea organică a evoluției istorice, cel la care ne referim își exprimă explicit, încă în prefața primului volum al manualului respectiv, și opinia potrivit căreia, dată fiind această stare de lucruri, „Cunoașterea conștie (conștientă, n.n.) a trecutului este indispensabilă pentru înțelegerea prezentului, iar întru făurirea viitorului înțelegerea prezentului ne este far luminos“⁴⁹. (Aceeși idee e exprimată de Goldiș apoi și cu alte cuvinte: „faptul istoric este și urmarea firească a celor trecute și izvorul întâmplărilor viitoare“⁵⁰). Plutește în asemenea cuvinte, dezvoltat și situat, firește, pe un alt plan al viziunii științifice, și ceva din spiritul bătrânilor noștri cronicari, care se mărturiseau că au scris faptele trecutului pentru ca ele să servească drept pildă — pozitivă sau negativă — contemporanilor și celor ce vor urma. Asemenea lor, Goldiș consideră cunoașterea istoriei, a ceea ce a fost, ca necesară și în același timp folositoare socie-

⁴⁸ *Idem*, nr. 194 (13 septembrie), p. 1.

⁴⁹ Pentru acest discurs vezi *Patria*, VI, 1924, nr. 136 (1 iulie), p. 1; nr. 192 (10 septembrie), p. 1; nr. 193 (11 septembrie), p. 1—2; nr. 194 (13 septembrie), p. 1; nr. 195 (14 septembrie), p. 1—2; *Dimineața*, XXI, 1924, nr. 6332 (29 iunie), p. 3; *Adevărul*, XXXVII, 1924, nr. 12397 (30 iunie), p. 2; Vasile Goldiș, *Scrieri social-politice și literare*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic și bibliografie de Mircea Popa și Gheorghe Șora, Cuvânt înainte de acad. Ștefan Pascu, Timișoara 1976, p. 202—213.

⁵⁰ Vasile Goldiș, *Prefață la Istoria universală pentru școlile secundare*, vol. I, Evul vechi, Brașov, 1892.

tății⁵¹. Istoria are pentru el un important caracter educativ⁵². Din cercetarea ei — precizează Goldiș — „vedem că lucrurile bune au avut influență binefăcătoare, iar lucrurile cele rele au avut influență stricăcioasă⁵³. Pe un plan mai larg putem trage concluzii „cum să facem, ca să dăm de bine⁵⁴. Istoria este deci — conchide intelectualul ardelean, împărtășind și gândirea antichității greco-romane care — după cum am văzut — îi era atât de aproape — „învățătoarea vieții⁵⁵ (istoria est magistra vitae — spunea latinii).

De remarcat și puternicul accent moral pe care Goldiș — iarăși pe linia spiritualității antichității greco-romane — îl pune în privința valorii educative a istoriei. Probabil, dat fiind scopul direct didactic al lucrărilor sale, el insistă, după cum am văzut și mai sus, asupra necesității ca din studiul evoluției, prin timp, a umanității, să se reliefeze cu pregnanță faptul că popoarele au ajuns la un anumit grad de civilizație și cultură nu numai prin muncă, ci și prin faptele bune săvârșite⁵⁶. Desigur, această concepție ne apare naivă, nerealistă într-o anumită măsură. Dar, în același timp, extrem de caracteristică pentru cel ce o împărtășea.

Privind istoria ca un proces evolutiv organic, Goldiș se declară împotriva transformării ei, în studiu, într-o „magazie de ani, nume și întâmplări⁵⁷ așezate la întâmplare unele lângă altele, doar pe baza criteriului exterior al cronologiei pure. Ea trebuie privită — arată el — „dintr-un punct de vedere mai înalt⁵⁸, deci cu o anumită capacitate sintetic-analitică și la modul dialectic. Din fluxul deosebit de vast și, firește, nesistematizat al evenimentelor trebuie să se distingă — spune Goldiș — cu precădere ideea superioară (adică sensul dominant) și factorii principali care au dus la realizarea progresului, care au reprezentat aspirații spre libertate ale oamenilor⁵⁹. De aci și părerea, am zice că nu întru totul justă și privind oarecum simplist lucrurile, că trebuie evidențiate și apreciate în mod special, în cercetarea istorică, și acele popoare care prin aportul lor au contribuit substanțial la propășirea omenirii⁶⁰.

Vorbind, totodată, despre „dezvoltarea organică a omenirii“, care „constituie un întreg bine încheiat, în care fiecare parte își are locul său determinat prin legile de veci ale firii⁶¹, intelectualul ardelean

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² *Ibidem.*

⁵³ *Ibidem.* În introducerea la ediția a II-a din 1904, a acestui volum apărut tot în editura brașoveană Ciurcu, Goldiș arată pe față descendența acestei concepții a sa din lumea clasicismului roman atunci când scrie: „Scopul istoriei este a fi „magistra vitae“, cum ziceau romanii, adică a onora trecutul generațiilor apuse, ca din pătaniile acestora să învățăm a cunoaște ce poate promova și ce poate împiedica fericirea neamului omenesc,” p. I.

⁵⁴ Vasile Goldiș, *Istoria universală pentru școlile secundare*, vol. II, Evul mediu, Brașov, 1893, Prefață.

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁸ *Ibidem.*

⁵⁹ *Ibidem.*

⁶⁰ *Ibidem.*

⁶¹ *Ibidem.*

se arată deschis, chiar dacă și de data aceasta într-o manieră cam stângace, rudimentară, și ideii urmăririi unor legități în evoluția societății umane. Iar prin insistența sa asupra — ca să spunem așa — aspectului compozițional al acestei evoluții, ca flux unitar realizat prin coordonarea strânsă, bazată pe comandamente interne precise, a unor segmente succesive, el ar putea fi considerat oarecum, și cu anumită îngăduință, un precursor — cel puțin pe terenul premiselor teoretice de lucru — al metodologiei de cercetare structuralistă. Ceea ce nu trebuie să ne facă însă să pierdem din vedere importanța pe care Goldiș o acorda, după cum am văzut deja, factorului diacronic în cercetarea societății, pe care structuralismul, cel puțin în formele sale categorice, „clasice“, îl neagă sau neglijează în general.

Important este de relevat și faptul că în planul istoriei, intelectualul ardelean pune un mare accent — ca urmare a aceleiași tendințe a lui înspre căutarea și descoperirea unor legități — pe studierea condițiilor în care omul și-a desfășurat existența și activitatea. „Istoria — după părerea lui — trebuie să ne dea posibilitatea înțelegerii acelor condițiuni între care omul își făurește soarta“. Deoarece — precizează în continuare Goldiș — „În studiul istoriei factorii care dreg lucrarea omenescă sunt de cea mai mare importanță“⁶², el însuși arată că progresele realizate de omenire în evoluția sa socială au fost și sunt deosebite pentru diferite regiuni ale lumii, în funcție de mediu și condițiile specifice de afirmare. Foarte semnificativ pentru pozițiile lui Goldiș este că, și pe acest plan, interesul său este îndreptat în primul rând și în ultimă instanță, de fapt, tot spre prezent și viitor. E ceea ce ne indică cu pregnanță o asemenea frază, ce îi aparține: „A înțelege cauzele unei stări date în istoria omenirii și din înțelegerea acestor cauze cunoscând conținutul esențial al acestei stări, se pot determina între anumite împrejurări întâmplările viitoare“⁶³.

E acum cu atât mai clar faptul că în Goldiș temperamentul de militant precumpănea și că, asemenea acelor nobili înaintași ai săi, criticarii, el nu a elaborat cărți de istorie în primul rând de dragul istoriei, al trecutului. Orientarea aceasta programatică însă, trebuie neapărat precizat, nu l-a dus la exagerări supărătoare, căci ea nu s-a manifestat superficial și, din același motiv, nici la pierderea obiectivității.

Pentru intelectualul ardelean istoria omenirii a avut un categoric sens evolutiv, mergând deci de la forme inferioare spre altele superioare. În acest sens, el se referă la evenimentele și fenomenele istorice ca la niște trepte ale unui continuu progres, cercetătorului revănzându-i datoria să lege „prin zale firești una de alta întâmplările care denotă câte un pas nou în dezvoltarea istorică“⁶⁴.

Importantă, în felul cum concepea intelectualul ardelean evoluția societății umane, e și ideea potrivit căreia încă de la începuturile existenței sale ca atare omul a tins mereu spre o viață tot mai bună⁶⁵.

⁶² Vasile Goldiș, *Istoria universală pentru școlile secundare*, vol. III, Evul nou, Brașov, 1897, Prefață.

⁶³ Idem, *Prefață la op. cit.*, vol. I.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

De asemenea, accentul pe care îl pune pe rolul social al muncii, căci — după părerea justă a lui Goldiș — ființa umană s-a afirmat tocmai prin intermediul ei⁶⁵. Pe acest plan așează cel în cauză și mare parte din valoarea instructiv-educativă a studiului istoriei: aceasta ne învață că un popor poate ajunge la bunăstare numai prin muncă și sârguință (elemente la care Goldiș adaugă totodată iubirea de patrie, păstrarea moravurilor bune, pacea, înțelegerea și încrederea între toate națiunile lumii)⁶⁷.

E adevărat, intelectualul ardelean e totuși departe de a înțelege importanța muncii în viața omului și a societății. Astfel, el crede — să nu uităm legăturile sale strânse cu religia — că apariția omului pe pământ s-ar datora intervenției unei divinități⁶⁸. De asemenea, luând în discuție progresul societății umane, nu se referă în acest context la importanta problemă a claselor sociale.

Un element foarte important, pozitiv în gândirea celui despre care vorbim îl constituie însă faptul că, dincoace de apariția omului, el nu-i mai atribuie divinității nici un rol, ci consideră că întreaga evoluție a umanității, de la începuturi și până în perioada ce îi era contemporană lui Goldiș, „este rezultatul unei munci de mii și mii de ani”⁶⁹, deci rodul strădaniilor omului însuși.

Intelectualul ardelen vede în mod just și rolul stimulator al condițiilor grele de trai, de viață — mai ales în perioada de început a omenirii, în comuna primitivă — în dezvoltarea capacităților și aptitudinilor ființei umane, în strădaniile acesteia de a-și crea o soartă mai bună. „Omul de la început a avut facultatea de a se dezvolta, iar lipsa l-a silit să se dezvolte” — scrie el⁷⁰.

El evidențiază, de asemenea, cu pregnanță — după ce avusese grijă să sublinieze și progresul omului din neolitic față de cel din paleolitic — saltul deosebit de important pe care umanitatea l-a realizat prin trecerea de la epoca pietrei, la cea a metalelor și în special a fierului. („Cu ivirea fierului se ivesc cele dintâi informațiuni scrise și în urma lor se dezvăluie aurora istoriei din trecutul nebulos al preistoriei”⁷¹), apariția familiei și rolul ei fundamental în cadrul societății, precum și apariția claselor sociale⁷². Trebuie spus însă, pe de altă parte, că această din urmă problemă nu-și găsește la Goldiș o explicație științifică întru totul autentică, consecventă. Astfel, cel în cauză, consemnând apariția spre sfârșitul comunei primitive a claselor și diferențierile ce intervin acum între oameni, dintre care unii sunt bogați,

⁶⁵ Vasile Goldiș, *op. cit.*, vol. I, p. 1. *Introducere*.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Idem*, p. 3.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Idem*, p. 4.

⁷² Vasile Goldiș, *op. cit.*, vol. I, ediția a II-a p. 2.

iar alții săraci, confundă în bună măsură aceste clase (și ca atare privea oarecum eronat și modul cum au apărut ele) cu separațiile intervenite în societate ca urmare a diviziunilor sociale ale muncii⁷³, (pe care le surprinde însă cu ochi siguri), ducând la specializarea ocupațiilor și la apariția distinctă a unor indelețniciri precise: agricultură, păstoriț, meșteșuguri, comerț, meseria armelor etc.

Ori, este clar faptul că, implicate substanțial în procesul de stratificare, conducând spre realizarea acestuia, impulsionându-l, iar uneori constituindu-se ele înseși ca efecte ale acestui proces, diviziunile respective, cu împărțirile pe care le aduc, rămân totuși altceva decât fenomenul de constituire a claselor sociale.

Ca un factor pozitiv în concepția istorică a lui Vasile Goldiș, evidențiat mai ales de aplicarea ei practică în manualele pentru această disciplină pe care el le-a întocmit, este și acela că se acordă atenție atât laturii politice, cât și celei social-economice din evoluția unui popor (a grecilor antici de pildă) și nu de puține ori rolul maselor populare în înfăptuirea unor importante acte istorice (cum ar fi Unirea Principatelor Române și Războiul pentru cucerirea independenței de stat, din 1877—1878, de exemplu).

Numeroasele elemente științifice ale poziției sale îl face pe Goldiș să distingă, în general, în mod just atât etapele principale din istoria umanității, cât și cele ale diferitelor perioade mari ale acestei istorii. Ne-am referit mai sus, în acest sens, la felul cum comentează orânduirea comunei primitive. Să mai adăugăm acum și faptul că Vasile Goldiș surprinde corect și cele trei faze ale feudalismului (de formare a relațiilor sociale respective, de înflorire apoi, și de cele din urmă de descompunere), accentuând totodată asupra caracterului expansionist al acestui tip de orânduire socială, pe de o parte și asupra situației grele a țăranilor în cadrul lui.

Demn de remarcat este și faptul că intelectualul ardelean, analizând dialectic stările de lucruri, privește orânduirile ce se succed (aceleași feudalism, de pildă) ca pe niște apariții necesare, obiectiv determinate și cerute de evoluția societății umane, caracteristici pe care le atribuie apoi, în mod just, și tuturor trăsăturilor acestor orânduirii, pe această linie a noului, specificului pe care îl reprezintă — luându-le în discuție⁷⁴.

Firește, formația clasicistă, dar în același timp și tendințele lui spre o lume a democrației, îl fac să se oprească, plin de atenție, asupra lumii statelor elene din antichitate, a căror apariție și existență o consideră, cu deplin temei, ca foarte importantă pentru evoluția ulterioară a umanității, ca pe o pagină de seamă în istoria lumii⁷⁵. O asemenea apreciere e cu atât mai firească, ba chiar de așteptat, din partea lui Goldiș, cu cât acesta consideră că un accent important în cercetarea istorică trebuie pus pe evidențierea progreselor obținute în

⁷³ *Idem*, p. 5.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Vasile Goldiș, *op. cit.*, vol. II, Prefață.

planul civilizației și culturii, în ultimă instanță istorică fiind, trebuind să fie — afirmă el — oglinda dezvoltării omenirii din aceste puncte de vedere⁷⁶. (Ori, Grecia antică are, mai ales dintr-un asemenea punct de vedere, o contribuție esențială în istoria umanității.) Opinia aceasta — care li s-ar putea părea unora la o privire superficială, cronată, tributară unei concepții filosofice idealiste, luministe — e, în fond, justă. Căci în viața socială totul trebuie să concure, în ultimă instanță, spre crearea unei civilizații — în sens larg — din ce în ce mai înalte.

Scriind că „istoria adevărată a omenirii nu este înșirarea luptelor și regilor, nu este descrierea hărțuierilor dintre popoare, ci este relevarea idealurilor culturale ale omenirii”⁷⁷, Goldiș — după cum ne-o dovedește luarea în considerare a contextului în care e amplasată o asemenea afirmație și coroborarea ei cu alte elemente ale concepției sale — tocmai pe o asemenea poziție se situa. El cerea deci reliefaarea luptei (și a evoluției acesteia) pentru realizarea idealurilor de civilizație, de progres în toate domeniile, ceea ce nu însemna de loc — după cum am și văzut de altfel — neglijarea problematicei economico-sociale.

Concepțiile nobile, democratice ale intelectualului român îl determină pe acesta ca și în cuprinsul manualelor sale școlare să includă o idee care îi era nespus de dragă și asupra căreia am mai avut ocazia să ne oprim ceva mai sus în acest capitol: cea privitoare la caracterul de bunuri universale al cuceririlor realizate de geniul uman într-o parte sau alta a lumii, la necesitatea — ca urmare — a unor continue și cât mai intense relații de reciprocitate între toate popoarele, deci de colaborare în toate domeniile vieții social-economice, politice, culturale, ceea ce contribuie — afirmă cu îndreptățire Goldiș — atât la dezvoltarea omenirii în ansamblu, cât și a fiecăreia dintre națiunile respective în parte⁷⁸. Consecvent cu această idee a sa, Goldiș își va exprima în manualele sale de istorie admirația și stima și pentru realizările altor popoare, nu numai pentru acelea obținute de propriul său neam. El vorbește, astfel, cu mare simpatie de poporul francez, cel răsculat de legendara „fecioară din Orléans”, și care apoi — la 1789 — a deschis lumii porțile unei ere noi (administrativ se referă Goldiș și la Napoleon), despre Rusia lui Petru cel Mare și America lui George Washington. De asemenea — fapt extrem de semnificativ pentru democratismul și clarviziunea sa politică — privește cu sinceră simpatie masele populare maghiare, obidite și ele — precum și pe reprezentanții de seamă ai spiritualității progresiste ungare (inclusiv Kossuth cu limitele acestuia)⁷⁹.

Un lucru care i s-ar putea reproșa — dar care, de fapt, în manualele de școală rămâne un viciu cvasifundamental până în ziua de azi — este europocentrismul de care dă dovadă și care îl face — nu mai e nevoie să spunem de ce — să afirme chiar că leagănul civilizației universale ar fi Europa⁸⁰.

⁷⁶ *Idem*, p. 14.

⁷⁷ *Idem*, Prefață.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ Vasile Goldiș, *Istoria patriei* [Ungariei — n.n.], în *legătură cu evenimentele epocale din istorie. Pentru școlile populare române*, Brașov, 1896, *passim*.

Pe un alt plan este interesant de reținut opinia lui Goldiș cu privire la importanța pe care o au științele auxiliare (cronologia, genealogia, numismatica, diplomatica, arheologia, împreună cu — după părerea lui — geografia, lingvistica comparată, mitologia comparată și etnografia) în formația și activitatea unui istoric. Ele — arată intelectualul ardelean — îi sunt absolut necesare pentru „a se orienta în labirintul datelor și a scrie o istorie pragmatică, (deci) care nu pierde din vedere legătura ce trebuie să existe între cauză și efect”⁸¹.

Se poate afirma totodată că în analizele istorice practice pe care Goldiș, ca autor de manuale, le întreprinde, el s-a străduit și a reușit să prezinte obiectiv evoluția și viața popoarelor luate în atenție și a știut să surprindă cu judiciozitate, în general elementele de progres, separându-le de cele retrograde, conservatoare. În acest fel, intelectualul ardelean s-a dovedit adeptul unor poziții valoroase și inspirate nu numai pe plan pur teoretic, ci — ceea ce e încă mai important — și atunci când a trecut ca să le aplice în mod concret.

Scriindu-și manualele sale, Goldiș nu uită nici o clipă (mai ales în cele de istorie, care îi ofereau din acest punct de vedere posibilitățile cele mai largi) să facă, prin intermediul lor, tineretului român din Transilvania și educație patriotică, națională, pe lângă cea cu caracter general prin numeroase din ideile la care ne-am referit mai sus. Această îndatorire de onoare a sa, autorul în cauză și-o duce la îndeplinire în numeroase modalități și — date fiind condițiile specifice din monarhia austro-ungară — adesea cu deosebit simț diplomatic (care însă, trebuie subliniat, nu afectează prin nimic sensul și conținutul fundamental al ideilor de transmis).

Însăși ideea că prezentul trebuie studiat, în mod dialectic, în raport cu ce a fost și ce va fi, conține în ea premisele acestei educații în spirit patriotic, prin cunoașterea valorilor trecutului nostru și prin crearea unei stări de optimism în sânul elevilor cu privire la viitorul națiunii române în general și al românilor din Transilvania în particular. De asemenea, cu un vădit subtext patriotic-național (fără a se dauna însă cu nimic prin aceasta justiției, ideii respective) este și opinia potrivit căreia fiecare popor are a-și aduce partea sa originală în patrimoniul civilizației și culturii universale (el evidențiază, în mod practic, aporturi ale poporului român în această direcție).

Să mai reținem apoi și accentul pus de Goldiș pe aspirația perpetuă spre libertate și dreptate a tuturor neamurilor lumii (și se subliniază, astfel, valoarea deosebită a revoluției franceze de la 1789, care a deschis o nouă epocă, le-a trezit și pe celelalte popoare la demnitate națională, le-a fost sprijin, le-a însuflețit⁸², ca și critica necruțătoare la adresa stăpânirilor bazate pe tiranie și despotism, pe tendințe militaro-expansioniste, subliniind adevărul că „un stat nu se poate susține numai prin puterea sabiei”, prin înrobirea și învrăjbirea altor popoare⁸³.

⁸¹ Idem, *Istoria Universală*, vol. III, Prefață.

⁸² Idem, vol. I, ediția a II-a, p. 2.

⁸³ Idem, vol. III, Evul mediu, 1897, p. 237—238.

Dar pe lângă asemenea momente și idei oferind generoase premise pentru educarea în spirit patriotic a elevilor (inclusiv pe linia criticării naționalismului deșăntat al oficialităților austro-ungare), manualele de istorie ale lui Goldiș conțin și bogate referiri directe la trecutul românilor (nu numai al celor din Transilvania), la momentele de glorie ale acestuia. În acest sens trebuie citite de fapt și paginile pe care autorul respectiv le consacră în istoria sa universală romanilor, strămoșii noștri, apreciind, de pildă, spiritul lor de dreptate și libertate și importanțul rol pe care l-au avut în dezvoltarea științelor și artelor⁸⁴. Și prin lecțiile de limbă latină Goldiș gândea posibilitatea de a se face — prin exaltarea virtuților romane — educație patriotică, de a se zăbovi mai mult asupra originii latine a limbii române și a romanității poporului nostru⁸⁵. Totodată el include în cuprinsul acestui manual și o serie de referințe la daci, ceilalți strămoși ai noștri, apoi la formarea limbii și a poporului român, „o tânără mlădiță a vechiului imperiu roman”⁸⁶, și la continuitatea acestuia, neîntreruptă, aici, în nordul Dunării, unde „noi românii [...] locuim tot în acelea locuri”⁸⁷ unde au trăit și muncit și dacii — scrie Goldiș. Aceștia — arată el — erau „un popor viguros”⁸⁸ și viteaz fără seamăn, disprețuitor de primejdii și cu moravuri bune⁸⁹, mândru de tot ce era al său, fără să râvnească în afară cuceriri și stăpâniri pe nedrept. El scoate în evidență, cu vădită mândrie patriotică, perioada de glorie sub regii Burebista („care a făcut mult bine poporului său”) și Decabal („rege viteaz și înțelept”) care a preferat să moară decât să fie dus în sclavie⁹⁰. În războaiele lor cu români ei s-au luptat și apărât eroici⁹¹.

Semnificativă este și importanța pe care a acordă Goldiș Daciei de după cucerirea romanilor, el arătând că în această perioadă s-a născut aici, în nordul Dunării, o provincie ce a cunoscut un progres remarcabil, fondându-se orașe și sate, construindu-se drumuri, edificii culturale etc. „Coloniile, funcționarii romani, legiunile romane au împlântat adânc romanitatea în Dacia și împreună cu populațiunea, aflată aici au dat naștere poporului român de astăzi”⁹², un popor al cărui rost s-a bazat întotdeauna pe demnitate și pe virtute⁹³, scrie cu evidentă mândrie patriotică intelectualul ardelean. Și, vorbind despre popoarele și limbile romanice, el subliniază din nou, insistent, că de acestea „se ține și poporul nostru românesc și limba românească”⁹⁴. După părăsirea provinciei de către romani și ca urmare a năvălirii popoarelor „barbare”, arată el apoi, românii au avut de trecut prin vremuri grele. „Dar —

⁸⁴ *Idem*, vol. I, p. 14.

⁸⁵ *Idem*, p. 111—114; *idem*, *Istoria patriei*, p. 12—14.

⁸⁶ *Idem*, *O prelegere practică de limbă latină*, Îndeosebi, p. 33; și *idem*, *Sintaxa limbii latine pentru clasa a III-a și a IV-a gimnazială*, Tipografia A. Mureșanu, Brașov, 1896 (*Spre orientare*).

⁸⁷ *Idem*, *Istoria universală...*, vol. III, p. 1.

⁸⁸ *Idem*, *Istoria patriei*, p. 16.

⁸⁹ *Idem*, *Istoria universală*, vol. I, ediția a II-a, p. 191.

⁹⁰ *Idem*, *Istoria patriei*, p. 15.

⁹¹ *Idem*, p. 16.

⁹² *Idem*, p. 195.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*.

se subliniază în manualul respectiv — n-a părăsit Dacia poporul de rând, care se ocupa cu agricultura, și care — afară de casă și moșie (glia strămoșească — n.n.) altă avere nu avea. Acesta a rămas și mai departe în Dacia și în timp de primejdie căuta adăpost în munții Daciei⁹⁵.

Sensul polemic și totodată patriotic al unor asemenea afirmații e evident pentru oricine.

Goldiș vorbește apoi — tratându-l ca pe un fapt foarte important — și despre primele formațiuni politice românești, din Transilvania feudalismului timpuriu, amintindu-i pe voievozii: Menumorut (pe Crișuri), Glad (în Banat) și Gelu (în Ardeal — spune el)⁹⁶. Tratatând această perioadă, el consemnează — cu evident substrat politic — și sfatul pe care regale Ungariei Árpád l-ar fi dat supușilor săi după ce maghiarii s-au așezat în câmpia Panoniei și au invadat Transilvania: „Să nu prădeze popoarele vecine, căci altcum vor fi urgisiți de neamurile din vecinătatea lor și nu vor putea să rămână nici în patria cea nouă⁹⁷”.

În manualele sale de istorie, Goldiș nu uită să consemneze și „împărăția româno-bulgară” a lui Asan și Petru și Ioniță⁹⁸, arătând totodată opoziția poporului de rând la încercarea ultimului dintre aceștia de a-l catoliciza („dară poporul său, n-a voit aceasta și așa au rămas toate ca mai înainte⁹⁹”).

În cadrul istoriei universale el urmărește istoria prin vreme a Țării Românești și Moldovei, vorbind despre vitejia locuitorilor lor, care le-a dat dreptul la existența politică și națională proprie. E elogiată figura lui Basarab I (cel ce „cu hărnicie bărbătească apără independența țării¹⁰⁰”), desprinderea lui de sub suzeranitatea regelui maghiar Carol Robert (la Posada — arată Goldiș — românii i-au lovit pe oștenii acestuia „din toate părțile și aproape pe toți i-au omorât”, iar înfumuratul suveran a putut scăpa doar datorită unui credincios al său, care i-a împrumutat hainele lui¹⁰¹). De asemenea, personalități istorice ca: Mircea cel Bătrân, Vlad Țepeș, Neagoe Basarab, Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu sunt evidențiate pentru înțelepciunea, vitejia și spiritul de largă toleranță care a culminat cu credința tare a sacrificiului suprem. În ceea ce privește Moldova, se fac referințe — cu același scop patriotic — la Bogdan I, Alexandru cel Bun, Ștefan (cel care „pentru înțelepciunea sa și pentru faptele sale vitejești se numea Ștefan cel Mare¹⁰²”), Vasile Lupu și pentru o etapă mai târzie, la Dimitrie Cantemir, cărturarul de faimă mondială.

Vorbind despre Iancu de Hunedoara, Goldiș nu uită să amintească originea sa etnică („care s-a născut din părinți români săraci¹⁰³”).

⁹⁵ *Idem*, p. 20.

⁹⁶ *Idem*, *Istoria universală*..., vol. I, ediția a II-a, p. 196.

⁹⁷ *Idem*, *Istoria patriei*, p. 27.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Idem*, p. 36.

¹⁰⁰ *Idem*, p. 37.

¹⁰¹ Vasile Goldiș, *Istoria universală*, vol. II, p. 160.

¹⁰² *Idem*, *Istoria patriei*, p. 52.

¹⁰³ *Idem*, p. 58.

Un loc aparte îi rezervă el lui Mihai Viteazul — cel ce a ridicat la culme — afirmă cu deplină obiectivitate Goldiș, gloria românilor¹⁰⁴ — relevându-se bineînțeles actul primei uniri de către acesta a celor trei țări românești, precum și importantul rol politic pe care viteazul voievod l-a jucat pe plan european. El a fost un mare erou luptător și strateg militar, de faimă europeană, pentru libertatea și independența popoarelor¹⁰⁵.

Goldiș evidențiază astfel dragostea fierbinte de țară a domnitorilor respectivi, faptele lor demne de toată cinstirea, înaltele lor trăsături cu caracter, capacitatea și înțelepciunea de conducători drepti și buni, efortul titanic al acestora de a apăra și păstra cea mai scumpă moștenire a noastră: pământul străbun.

De asemenea, Vasile Goldiș are meritul că a știut să încadreze în mod dialectic formarea, dezvoltarea și consolidarea Țărilor Românești în contextul condițiilor europene, subliniind just că cele două state s-au ridicat la înălțimea evenimentelor contemporane, reprezentând astfel un factor pozitiv în apărarea civilizației europene de pericolul expansiunii și invaziei otomane și a altor cotropitori cu vădite tendințe expansioniste. Ca o trăsătură ce le-au caracterizat continuu au fost luptele pe care le-au purtat cu mari și grele sacrificii pentru independență, dreptate, demnitate și libertate națională. În context Goldiș subliniază caracterul permanent al acestor lupte drepte. Românii nu s-au descurajat niciodată în cele mai dificile confruntări cu agresorii care le atacau patria și jefuiau roadele muncii lor. Rezistând mereu în calea răutăților, ei au dat dovadă de înalte virtuți militare, dibăcie și unitate — scutul cel mai sigur cu care poporul nostru și-a apărât pământul strămoșesc.

De notat apoi că în toate manualele sale de istorie, Goldiș folosește tot timpul numele de români și nu de munteni sau de moldoveni.

Cu vădită mândrie națională și evident substrat politic consemnează apoi Goldiș actul Unirii Principatelor. El îl prezintă pe acesta ca rezultat al unui îndelungat proces istoric de trezire și dezvoltare a conștiinței unității naționale și a „dorului” „de a scăpa de urgia veacurilor”¹⁰⁶, proces la care și-au adus contribuția masele largi populare, mințile luminate ale cărturarilor, ca și faptele vitejești ale marilor voievozi cu dragoste de țară și sfânta ei libertate. De asemenea — arată Goldiș — un merit important în această direcție îl are și Tudor Vladimirescu, strălucit erou de epopee, devenind pentru generațiile care au urmat o înaltă pildă de bărbăție vitească, de dăruire patriotică, un apărător neînfricat și demn al drepturilor țării, ale poporului său, atât înlăuntru cât și în afara granițelor ei. Autorul analizează totodată, cu discernământ, condițiile interne și externe în care s-a realizat unirea Principatelor Române. El reliefează creșterea continuă a prestigiului noului stat român în urma înfăptuirii ei și — în mod firesc —

¹⁰⁴ *Idem*, p. 52.

¹⁰⁵ *Idem*, p. 69.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

critică apoi detronarea lui Cuza, pe care o consideră un act neconstituțional, o mârșăvie politică a dușmanilor poporului obidit¹⁰⁷.

Din trecutul mai apropiat al românității de dincolo de Carpați, Goldiș evidențiază, de asemenea, cu aceleași scopuri național-patriotice, războiul pentru cucerirea independenței de stat a României din anul 1877—1878. Exprimându-și bucuria pentru victoriile obținute de armata română, cuvintele lui se revarsă peste toată întinderea românească, în accente solemne de imn ce exaltă faptele de arme ale celor care, amintindu-și de strămoșii noștri, au reînnoțat firul gloriei și al tradiției noastre ostășești, sub domnia regelui Carol I¹⁰⁸.

Dar intelectualul român consemnează totodată și pagini de seamă din trecutul cultural al poporului nostru. Existența și activitatea lui Gheorghe Șincai, calificat ca „cel mai vestit cărturar“, sunt considerate astfel a fi de-a dreptul un moment epocal¹⁰⁹ și se insistă asupra valorii lor patriotic-naționale: fiind plecat la studii la Roma, Șincai „a învățat cu multă silință, și cercetând cărțile ce se aflau pe acolo, căuta cu râvnă tot ce aceste cărți scriau despre români și toate și le însemna; munca sa ca dascăl și director al școlilor române din Transilvania se înscrie ca o strălucită pildă de elan patriotic; ca istoric „a scris o carte tare frumoasă despre „Istoria românilor“, și în cartea aceasta arată el, de unde sunt românii și ce soartă au avut ei în vremile trecute“; se poate afirma că în general Șincai a lucrat mult „pentru deșteptarea românilor“¹¹⁰.

De apreciat pentru caracterul riguros științific al manualelor sale de istorie este faptul că autorul lor, evidențiind cu mândrie paginile glorioase ale trecutului nostru național, nu omite să formuleze și unele observații critice atunci când este cazul, cu privire la conflictele interne în Țara Românească și Moldova dintre domnitori și boieri, precum și dintre diferitele tabere ale acestora din urmă, în anumite perioade, fenomen pe care Goldiș îl deplânge cu amărăciune, acuzând lăcomia boierimii, jaful la care supunea ea țara și totodată suferințele pe care le cauza țăranimii¹¹¹. De asemenea — element semnificativ și pentru lipsa oricărei naționalism la intelectualul ardelean — el evidențiază, pe lângă fărâdelegile ce au însoțit domniile fanariote, reformele pozitive ce s-au înfăptuit în această perioadă¹¹².

Dar un scop patriotic-național urmărea Goldiș pe diferite căi, și adesea cu tentă protestatară, și prin celelalte manuale ale sale, nu numai prin cele de istorie. Astfel, în „Geografia pentru școalele populare“ profită de ocazia ca, vorbind despre țările vecine cu Ungaria, să se refere și la România, evocând frumusețea și bogăția plaiurilor ei („pe șesurile țării crește grâu vestit de bun în toată Europa“¹¹³ ș.a.m.d.),

¹⁰⁷ Idem, *Istoria universală*..., vol. III, p. 242.

¹⁰⁸ Idem, p. 241—242.

¹⁰⁹ Idem, p. 243—247.

¹¹⁰ Idem, *Istoria patriei*, p. 76.

¹¹¹ Idem, p. 77.

¹¹² Idem, *Istoria universală*, vol. III, p. 59—60.

¹¹³ Idem, p. 105—108.

precum și hărnicia celor ce o locuiesc¹¹⁴. Aceasta însă, din nou, fără a se privi disprețuitor celelalte popoare tratate în manual.

De asemenea, în manualul său „Elemente din constituția patriei...” (Ungariei — n.n.), din 1894, el se oprește, printre altele, la prevederea neaplicată în fond în mod just și real — potrivit căreia în regatul maghiar toți cetățenii ar avea aceleași drepturi, indiferent de religie, limbă, naționalitate¹¹⁵. Pornind de aci, Goldiș ține să facă neapărat precizarea că „În Ungaria nu este un singur popor, ci mai multe popoare” (maghiari, germani, români, slovaci, sârbi, croați, ruteni etc.). El arată, în continuare, că „Fiecare însă dintre aceste popoare își are firea sa deosebită, limba sa, obiceiurile și moravurile sale”, iar ca urmare — să arate evident revendicativ că „Fiecare popor sau naționalitate cum se zice are dreptul să-și cultive individualitatea sa proprie, să-și vorbească și să-și cultive limba sa și să trăiască după obiceiurile și moravurile sale”, statul fiind dator „să se îngrijească de instrucția publicului de o altă limbă și în școlile maghiare românii să învețe românește, iar legile țării să fie traduse și în românește, în dietă deputații să poată vorbi limba lor națională și în toate treburile de stat, scrisori, acte etc. să fie elaborate și în limba minorităților”¹¹⁶.

Pentru a evita vreo acțiune a cenzurii cezaro-crăiești împotriva unui asemenea pasaj, Goldiș are totodată grijă să precizeze — ceea ce constituie totuși o usturătoare ironie — că toate aceste drepturi și prevederi sunt cuprinse în legea de naționalitate adoptată în 1868, la articolul 44¹¹⁷.

El insistă și asupra garantării — existente pro forma — libertății cultelor și are grijă să precizeze că în Ungaria sunt existente un număr de 6 religii alături de cea romano-catolică, helvețiană, augustină și unitariană, amintind și biserica greco-catolică și pe cea grecoorientală (ortodoxă), ca aparținând românilor transilvăneni și — e, de fapt aceasta mai mult o atragere a atenției cu sens revendicativ — având și ele drept de autonomie¹¹⁸.

În aceeași lucrare Goldiș prezintă — și nu e greu de întrevăzut substratul polemic — modul relativ democratic în care ar urma să se facă, potrivit legilor, alegerea conducerii satelor și a orașelor (prin electorii locali)¹¹⁹, dar care de fapt nu era respectat, precum și posibilitățile — doar teoretic neîngrădite — ale comunelor de a face apel, pentru apărarea drepturilor lor la municipiul cărui îi sunt subordonate sau chiar la guvern¹²⁰. Ironia este realizată de către Goldiș, uneori, prin alăturarea unor fraze al căror conținut, de fapt, se exclude. Specificând astfel, acolo unde vorbește despre legi, că acestea le face regele

¹¹⁴ Vasile Goldiș, *Geografia pentru școalele populare*, partea a II-a, Brașov, 1900, p. 22.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ Vasile Goldiș, *Elemente din constituția patriei* [Ungariei — n.n.] sau drepturile și datorințele cetățenești pentru școalele populare române, Brașov, 1894, p. 9.

¹¹⁷ *Idem*, p. 42.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ *Idem*, p. 44—45.

¹²⁰ *Idem*, p. 12—13.

împreună cu toți cetățenii, cu întregul popor (reprezentat, chipurile, prin deputații aleși), autorul continuă apoi — aparent neutru — arătând că familiile de neam mare (baronii, grozii, principii) au dreptul, prin intermediul Adunării magnatilor, să-și spună părerile și să hotărască asupra proiectelor de lege propuse de miniștri¹²¹. În general, manualul respectiv se referă la numeroase asemenea probleme, cum ar fi, ca să mai dăm un exemplu, posibilitatea cetățenilor unui municipiu de a reclama la ministerul de interne încălcarea legalității de către conducerea orașului respectiv¹²², asupra cărora autorul stăruie tocmai pentru a reliefa, fie și printre rânduri, demagogia și falsitatea legilor existente în cadrul Imperiului austro-ungar.

Cu ironie și tendințe „subversive“ stăruie de fapt Goldiș și asupra justiției din această monarhie, asupra rolului de imparțiali și infailibili distribuitori ai dreptății, atribuit judecătorilor, precum și a prevederii potrivit căreia nimeni nu ar fi în drept să-și facă singur dreptate, să pedepsească pe cineva după cum consideră prin prisma subiectivismului¹²³.

Vădit sens național-protestatar în subteran au apoi frazele lui Goldiș vorbind despre originea diferită a statelor (unele născute odată cu istoria lor, pe unul și același teritoriu, locuit din moși-strămoși de oameni ce vorbesc aceeași limbă și au aceeași obiceiuri, iar altele formate prin cotropire, invadându-se o țară locuită de un alt popor, pe care l-a supus și l-au jefuit¹²⁴).

Autorul manualului de constituție are apoi grijă să precizeze că statul în care e cuprinsă Transilvania se numește Ungaria, dar că românii de aici fac parte din poporul românesc¹²⁵.

Un accent educativ-patriotic pune el și atunci când vorbește despre organizarea învățământului, arătând că și românii ardeleni au o serie de școli ale lor: pedagogice, teologice, gimnaziile din Arad, Beiuș, Blaj, Brad, Brașov, Caransebeș, Năsăud. Este cuprins aci și un îndemn spre învățatură, și anume în școlile noastre naționale, subliniat în cuvintele: „E foarte bine să învățăm carte cât de multă. Ai carte, ai viață“¹²⁶, pline și ele, desigur, de elan patriotic.

Adoptând în general tonul unui comentariu neutru, pentru a putea înșela atenția oficialităților, Goldiș face însă, în realitate, și prin acest manual al său, în primul rând, pe calea criticii — chiar dacă de cele mai multe ori subtextuale — la adresa stărilor de lucruri existente, educație național-patriotică, stăruind mereu asupra drepturilor românilor din Transilvania. În al doilea rând, caracterul acesta educativ al manualului de constituție e de găsit și în faptul că autorul caută permanent să-i familiarizeze cât mai bine pe elevii săi cu noțiunile de drept, să-i ajute în a cunoaște mai profund mecanismele social-politice

¹²¹ *Idem*, p. 13—15.

¹²² *Idem*, p. 22—27.

¹²³ *Idem*, p. 19.

¹²⁴ *Idem*, p. 34—42.

¹²⁵ *Idem*, p. 6—7.

¹²⁶ *Idem*, p. 33.

ale Imperiului austro-ungar, formându-le astfel o solidă și clară conștiință politică.

Sens educativ-patriotic are și acel „Plan de învățământ pentru limba latină...”, întocmit de Vasile Goldiș în 1895 la insistențele directorului gimnaziului român din Brașov, Virgil Onițiu. Astfel, printre obiectivele acestui plan (prin care se urmărea și educația morală a tineretului, formarea unui caracter „bun și nobil”¹²⁷), era — după cum ne arată însuși autorul lui — cunoașterea de către elevi a vieții materiale și spirituale a romanilor, precum și — chiar dacă doar în linii generale — a literaturii acestora¹²⁸, cel ce l-a întocmit subliniind faptul că elevul trebuie să înțeleagă că viața poporului roman „ni se prezintă ca cel mai bogat izvor de învățătură pentru înțelegerea dezvoltării omenestii”¹²⁹. Se vorbește apoi de „Instrucțiunile” care însoțesc planul propriu-zis, de locul „de onoare” pe care limba latină îl ocupă și trebuie să-l ocupe în procesul instructiv-educativ¹³⁰, ca și despre faptul că la sfârșitul gimnaziului (liceului) elevul, din studierea acestei discipline, trebuie să se aleagă în primul rând cu „interes pricepător și îndemn spre conlucrare la idealurile culturale ale omenirii”¹³¹. Credem că nu greșim dacă într-o asemenea formulare vedem, de fapt, ținând cont și de alte opinii ale lui Goldiș în plan cultural, consemnate de noi, intenția ca noile generații să se arate folositoare poporului lor. El arăta-se insistent și cu alte prilejuri, chiar dacă dezvoltând invers această idee, că aportul la cultura universală se aduce prin intermediul culturilor naționale. Foarte interesant este însă faptul că, pledând pentru studiul antichității latine, Goldiș este de părere că această moștenire trebuie totuși preluată întotdeauna în spirit critic¹³². E încă un element care ne demonstrează că intelectualul ardelean nu era un paseist, visând la vremi de altădată, ci că el înțelegea să se coboare — și să-i coboare și pe alții — în trecut pentru a lua de aci doar sugestii și imbolduri creatoare pentru prezent și viitor.

Repetăm apoi că, urmărind, după cum s-a văzut, educarea în spirit patriotic a elevilor, Goldiș n-a căzut nici o clipă în naționalism. Dimpotrivă, a urmărit mereu să trezească în sufletele tineretului stima și prețuirea pentru toate celelalte popoare ale lumii. În același timp el a căutat chiar să înlăture, în mod conștient, ceea ce ar fi putut duce la trezirea unor, fie și motivate, resentimente naționale. Iată de ce, de pildă, redactând, în colaborare cu Pr. Koós, două cărți elementare pentru deprinderea limbii maghiare, Goldiș, spre a evita orice aversiune față de învățarea acestei limbi — ceea ce i se părea ca util și binevenit — din partea celor care se vor apleca asupra respectivelor manuale,

¹²⁷ Vasile Goldiș, *Plan de învățământ pentru limba latină la Gimnaziul gr(eco) or(todox) român din Brașov*, în *Conferințele pedagogice ale corpului profesoral de la școlile medii gr(eco)-or(todoxe) române*, I, anul școlar 1894—(18)95, Brașov, 1896, p. 29.

¹²⁸ *Idem*, p. 25.

¹²⁹ *Idem*, p. 29.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² *Idem*, p. 37.

include în acestea doar texte neajutoare la adresa românilor (povești oare inofensive etc.).

Trebuie subliniat și faptul că direcționarea educativ-patriotică, subtextual și protestatară, a manualelor lui Goldiș nu este de fel produsul vreunei fantezii a noastre, o demonstrează — dacă mai era — nevoie — inclusiv un document foarte important și interesant aparținând oficialităților maghiare ale timpului. E vorba de niște observații scrise emise de ministerul instrucțiunii din Budapesta (de fapt un proces-verbal) la 1896¹³³ pe marginea manualelor de istorie universală (volumul 3) și istorie a Ungariei, elaborat de profesorul Vasile Goldiș, observații care i-au fost înmânate autorului personal, în vederea înlăturării, pentru obținerea aprobării de tipărire a „greșelilor“ existente.

Cam ce fel de critici sunt aduse aci celor două lucrări? E neplăcut înregistrată, de pildă, o propoziție ca „În 1867, recunoaște și Ardealul din nou suveranitatea regelui ungar“, propunându-se modificarea et astfel: „Și Ardealul a revenit la Coroana ungară“. „Observația noastră este nesemnificativă“ — se spune în procesul-verbal. Dar se adaugă: „Ne gândim numai că românii ar putea interpreta această frază în sensul dorit de ei“¹³⁴.

De asemenea e criticat faptul că autorul respectivelor manuale se situează pe poziția susținerii continuității românilor la nordul Dunării, urmând astfel învățăturile „școlii lui Șincai-Maior“ și afirmă cum că „în momentul ocupării 'patriei' (Câmpia panonică — n.n.) de către unguri, românii ardeleni erau organizați în stătuțe mici“, „sub diferite șefi“¹³⁵.

În procesul-verbal amintit se mai arată și că acolo unde manualul — e vorba de cel de istorie universală — „atinge mișcările iobăgimii, izbucnește (sic!) câte o dată din el concluzii, care pot crea în mod deschis animozități“. Și textul continuă: „Această izbucnire, o nutrește de la început și istoriografia românească împotriva nobilimii maghiare, care alcătuia odinioară națiunea politică maghiară și din care, ca punct de plecare, obișnuiește să tragă anumite concluzii antimaghiare și agitatoare la ura de rasă“¹³⁶. Autorul (sau autorii) procesului-verbal sunt deranjați și de faptul că în manualul de istoria Ungariei, Vasile Goldiș scrie că mișcarea lui Horea a putut fi înăbușită doar cu ajutorul trădării. O asemenea afirmație e calificată drept „tendențioasă“; scopul „nemărturisit“ — se arată — ar fi „de a face să creadă tinerimea, că românimea a fost un factor așa de puternic în Ungaria, încă pe atunci, încât fără trădare, mișcarea lui nu se putea înăbuși, nici prin întreaga forță a statului. Deci, dacă nu este trădare, mișcările românești sunt de neînving“¹³⁷.

¹³³ Arhivele statului Arad. Colecția manuscrise, dosar nr. 168, fila 50—51; cf. Gheorghe Șora, *Un document inedat despre conținutul manualelor de istorie redactate la Brașov de către Vasile Goldiș*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 129—133.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Idem*, p. 51 și p. 129—133.

¹³⁷ *Ibidem*; cf. Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș despre Horea*, în *Familia*, 21, 1985, nr. 2 (februarie), p. 7.

Dar cea mai mare nervozitate o trezește atitudinea lui Goldiș față de compromisul dualist din 1867. În a sa istorie a Ungariei (de notat că tocmai în legătură cu acest manual sunt făcute cele mai numeroase observații, ceea ce nu e de loc întâmplător), intelectualul român se exprima astfel în legătură cu această problemă: „Atunci a început epoca în care trăim până în ziua de azi. Elementului maghiar din Ungaria (clasa politică — n.n.) i s-a dat posibilitatea nelimitată, ca să reglementeze toate treburile Ungariei după bunul său plac. Greșeala pe care ungurii (clasa politică — n.n.) au comis-o, încă înainte de revoluție, referitoare la principiul național față de celelalte naționalități din Ungaria se aplică și în prezent. Astfel nu s-a putut evita nici în această epocă nouă gravele greșeli ale trecutului”¹³⁹.

Reproducând acest pasaj, procesul-verbal la care ne referim afirmă apoi, tăios: „După părerea noastră menționarea politicii naționale a statului maghiar în școală nu se poate tolera în acest fel”¹³⁹.

Așadar, autoritățile maghiare sesizează modalitatea de multe ori subtextuală sau sugerătoare prin care sunt introduse de către Goldiș accentele național-patriotice, realitățile social-politice din Ungaria în toate manualele sale. „Trebuie să se recunoască — arată astfel procesul-verbal — că (autorul) este foarte prudent și foarte ponderat”. Sau în altă parte: „În aparență aceste falsificări nu sunt grave, bătaioare la ochi, dar — se avertizează — ele pot să-și atingă scopul urmărit de autor”¹⁴⁰. Ceea ce i se reproșează textual lui Goldiș este faptul că „gândește”, își exprimă „punctul său de vedere”. Or, „este suficient atât în carte: „Dacă este notat în carte punctul de vedere (al autorului — n.n.) în expunerea orală (profesorul — n.n.) poate dezvolta această idee mai amplu și cu consecințele obișnuite”¹⁴¹.

De ce oare n-am recunoaște că autorul sau autorii acestui proces-verbal aveau deplină dreptate în aceste din urmă afirmații ale lor?

Documentul respectiv mai este interesant și din alte puncte de vedere. Astfel el nu poate să nu recunoască totuși — chiar dacă intrând în anumită măsură în contradicție cu alte afirmații din cuprinsul său și ca atare demonstrând el însuși netemeinicia aceloră — faptul că Goldiș „dispune de cunoștințe temeinice care-l fac să prezinte fenomenul istoric în cea mai deplină și *strictă* (subl. n.) obiectivitate”. Într-un alt loc procesul-verbal consemnează din nou, contrazicându-se — că „Simțăminte antimaghiare nu găsim exprimate nicăieri și nici falsificatoare cu rea credință, obișnuită (!) a faptelor”¹⁴².

În plus, procesul verbal reliefează, de data aceasta, fără să-și dea seama, încă o trăsătură importantă, valoroasă a concepției istorice a lui Goldiș. Și anume că acesta nu numai că nu profesa naționalismul și șovinismul (nu nutrea „simțăminte antimaghiare”), dar, mai mult, se apleca asupra vieții altor naționalități, distingând întotdeauna, în cadrul acestora, poporul de clasele suprapuse și arătând situația grea, indiferent de origine etnică, a maselor crunt asuprite. Astfel, în procesul-

¹³⁸ *Ibidem.*

¹³⁹ *Ibidem.*

¹⁴⁰ *Ibidem.*

¹⁴¹ *Ibidem.*

¹⁴² *Ibidem.*

verbal amintit se protestează, printre altele, și împotriva opiniei că după înăbușirea răscoalei lui Doja — cităm acum textul lui Goldiș — „țărani nu s-au interesat de nimic, nici nu s-au apărat împotriva turcilor, ci i-au așteptat ca să vină, cu un gen al dorinței, și, datorită acestora, să se schimbe și soarta lor. Acest popor a putut cere de la Dumnezeu cucerirea turcă, deoarece pe tot întinsul pământesc nu ar fi putut găsi oameni mai cruzi decât stăpânii prezenți”¹⁴³. Față de asemenea afirmații procesul-verbal obiectează fără temei științific, cu profund subiectivism: „Aici este calomniat patriotismul țaranului maghiar și prezentat contrar realității istorice”¹⁴⁴. Și se adaugă, puțin mai încolo, recunoscându-se însă de astă dată, în parte, unele realități: „Între țaranul maghiar și domnul său de pământ, în anumite timpuri s-au iscat într-adevăr contradicții grave și mari neînțelegeri. Pentru aceasta au fost și răscoalele țărănești, urmate de represiuni sângeroase. Dar din aceste mișcări sociale nu reiese faptul că țaranul maghiar ar fi dorit să ajungă sub stăpânire străină, fie ea germană sau turcă”¹⁴⁵.

Aici se impun și câteva precizări. Firește, nu se poate afirma cu totală certitudine că țărani (maghiari, români și de alte naționalități) din Ungaria și Transilvania doreau venirea stăpânirii turcești. Aici punctul de vedere al lui Goldiș poate fi el însuși, până la un anumit punct, discutabil. Dar nu asta interesează atât, ci faptul că, în esență, intelectualul ardelean a surprins un fenomen real, subliniat și de către istoriografia de azi. Și anume că după înfrângerea răscoalei lui Doja masele populare, crunt reprimare și asuprite, n-au mai manifestat nici un interes pentru apărarea hotarelor de pericolul otoman. Ceea ce a dus în bună măsură la nimicitoarea înfrângere a Ungariei în bătălia de la Mohács (1526) și la dezmembrarea ei. Or, în ultimă instanță, aceasta era ceea ce autorul procesului-verbal la care ne-am referit refuza să recunoască, agitând stindardul unui pretins patriotism necondiționat al țărănimii maghiare. Oarecum în aceeași ordine de idei, nu contează atât că Goldiș atribuia — în mod eronat — înfrângerea răscoalei lui Horea exclusiv trădării, cât faptul că prin observațiile sale procesul-verbal ținea de fapt să conteste realitatea că românii au constituit în Transilvania acelei vremi un factor foarte puternic, plin de vitalitate.

Neputând contesta în fond probitatea și valoarea științifică a manualelor în discuție — pe care am văzut că în ultimă instanță de fapt o și evidenția —, aducând fie obiecții „științifice” care în realitate erau expresia unui subiectivism cras, tendențios, fie altele explicit naționalist-politice, procesul-verbal în cauză se constituie ca un atestat cu atât mai semnificativ și convingător al concepțiilor progresiste ale lui Goldiș, cu cât el vine din partea unor adversari. Și în primul rând, după cum spuneam și după cum am căutat să arătăm, el demonstrează țelurile educativ-patriotice pe care intelectualul român a înțeles să le inculce manualelor sale.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

Lucrările de acest fel ale lui Vasile Goldiș conțin însă și numeroase idei pedagogico-metodice. Firește, cunoscând profundul patriotism și militantism al celui în cauză, nu trebuie să ne mire dacă și acestea sunt, în fond, adesea în mod declarat, axate tot pe preocuparea fundamentală a formării unor generații cu dragoste fierbinte pentru poporul cărui îi aparțin, cu dorința de a-și aduce aportul în a-i crea acestuia un viitor luminos, de libertate și prosperitate. Și tot astfel e întru totul explicabil (prin problematica și materia conținute, prin valențele formative ale disciplinei respective) că starea aceasta de fapt se face vizibilă și ea, cu cea mai mare pregnanță, în primul rând, din nou în manualele de istorie ale profesorului brașovean.

După opiniile lui Goldiș, studiul istoriei în școală care — constată el cu mare satisfacție — „în timpul mai recent [...] începe a câștiga o însemnătate tot mai mare în cadrul planurilor de învățământ”¹⁴⁶, [...] „trebuie să fie curat educativ”¹⁴⁷. Aceasta în mai multe sensuri sau direcții. Astfel, el trebuie să trezească în primul rând la elevi interesul față de strămoși „care au lucrat spre binele nostru” și „iubirea firească” pentru aceștia¹⁴⁸. De asemenea, pe această cale, să le dea „îndemn spre fapte de laudă”¹⁴⁹, în ultimă instanță tineretului trebuind să rămână, din studiul istoriei, cu ideea clară că toate popoarele au ajuns la un anumit grad de civilizație și cultură numai prin muncă și asemenea fapte bune¹⁵⁰. Mai este însă ceva: La toate acestea ținându-se în același timp seama ca utilizarea orelor respective să nu devină un mijloc de învrăjpire națională, de propagandă șovină, ci, dimpotrivă, căutându-se a se trezi și dezvolta la elevi și sentimentele de stimă, prețuire și interes pentru celelalte popoare și naționalități din imperiu¹⁵¹.

Dar pentru a se putea trezi interesul tineretului pentru istorie, pentru „vremurile trecute” — arată apoi, cu îndreptățire, Goldiș —, e indicat să i se ofere „de obiect în prima linie trecutul celor din apropierea lui, al comunei, apoi al neamului său”¹⁵². După ce în clasa a III-a primară se va studia istoria patriei (Ungariei — n.n.), se va trece apoi într-a IV-a la istoria universală, dar — atrage din nou atenția Goldiș — predarea acesteia va trebui de asemenea făcută în strânsă legătură cu cunoștințele dobândite anterior, deci cu istoria țării¹⁵³ (a Ungariei). Sunt formulate aici, în fond, principiile pedagogice fundamentale ale studiului: de la apropiat spre depărtat și de la cunoscut (sau mai cunoscut) spre necunoscut, rămase în vigoare și dovedindu-se valabile și în ziua de azi.

Pe această cale, arată Goldiș, „sfârșitul cursului de istorie va produce [...] în școlari simțul, cum istoria omenirii este un întreg în-

¹⁴⁶ Vasile Goldiș, *Prefață la Istoria universală...*, vol. I.

¹⁴⁷ Idem, *Istoria patriei*, Instrucțiune.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ Idem, *Prefață la Istoria universală...*, vol. II.

¹⁵¹ Idem, *Istoria patriei*, Instrucțiune.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ *Ibidem*.

chegat, din care face parte organică și istoria țării noastre (a Ungariei — n.n.) și cea a neamului nostru (a românilor — n.n.).

În același timp profesorul brașovean insistă asupra necesității ca elevul, în cunoașterea fenomenelor istorice, să deslușească, să priceapă „legăturile dintre evenimentele epocale ale omenirii”¹⁵⁴. Ca atare, manualele sale își propun să urmărească firul dialectic al evoluției umanității¹⁵⁵, istoria acesteia fiind „învățătura despre dezvoltarea organică a omenirii, care constituie un întreg bine încheiat, în care fiecare parte își are locul său determinat prin legile de veci ale firii”¹⁵⁶. (Am mai citat aceste cuvinte într-un alt context.) Numai pe această cale, e convins Goldiș, se va dezvolta la elevi „priceperea istorică”, adică înțelegerea fenomenelor sociale¹⁵⁷.

Pentru a se realiza obiectivele respective, profesorul brașovean cere ca să dispară din predarea istoriei orice încercare de umplutură. Și totodată, pretinde el cu deplină îndreptățire, tot ce este artificial. Studiul în școală al acestei discipline să se bazeze pe fenomenele obiective, esențiale, urmărite logic și clar și nu pe cele întâmplătoare. Trebuie să se pună un mare accent, de către profesor, pe înțelegerea cauzelor și efectelor („determinarea cauzelor și efectelor unei stări va trebui să ocupe un loc tot mai important în instrucțiunea istorică”¹⁵⁸), pe semnificația evenimentelor, pe meritele și limitele acestora¹⁵⁹. Și pe plan metodic-pedagogic, Goldiș insistă apoi ca fenomenele istorice să fie analizate în funcție de ceea ce le-a precedat și urmat¹⁶⁰. El cere, de asemenea, insistent, ca rolul maselor populare în făurirea istoriei să fie „relevat cât mai luminos înaintea elevilor”¹⁶¹.

În prefață la volumul al doilea al *Istoriei universale*, Goldiș critică modul în care se însușea în școală istoria epocii feudale. El se simțea dator să atragă atenția că „mulțimea și varietatea întâmplărilor din evul mediu predate fără legătură organică produce foarte firesc confuziune la școlari”. Caracterizând totodată manualele asupra acestei perioade, existente până la acea oră, Goldiș le învinovățește, în aceeași ordine de idei, că „nu erau altă ce, decât o magazie de ani, că „nu erau altă ce, decât o magazie de ani, nume și întâmplări, a căror legătură elevul nu o putea nici ghici măcar”¹⁶².

La baza dezvoltării la elevi a interesului pentru vremurile trecute — arată apoi el — trebuie să stea „povestirea cu grai viu” a episoadelor conținând cele mai însemnate fapte de vitejie în lupta pentru drepturile și pentru libertatea neamului¹⁶³. (Această indicație, conținută în prefața unui manual destinat școlilor „poporale”, adică elementare, ține desigur cont în primul rând de nivelul și modalitățile de predare în cadrul lor.)

¹⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁵ *Idem*, *Prefață la Istoria universală...*, vol. III.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ Vasile Goldiș, *Prefață la Istoria universală*, vol. II.

¹⁵⁹ *Idem*, vol. III.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

¹⁶¹ *Idem*, vol. I.

¹⁶² Vasile Goldiș, *Istoria patriei...*, Instrucțiune.

¹⁶³ *Idem*, vol. III.

Goldiș a avut totodată grijă ca manualele sale să fie redactate într-o limbă vie, curgătoare și totodată accesibilă (ideea asigurării accesibilității în predarea istoriei și nu numai a acestora ținând cont și de vârsta elevilor l-a preocupat permanent)¹⁶⁴.

După cum se poate constata, concepțiile sale privitoare la cercetarea istorică s-au răsfărât din plin și asupra ideilor sale cu privire la modalitățile de predare a acestei discipline în școală, îmbogățindu-le neconținut.

Și celelalte manuale ale lui Goldiș, cât și alte lucrări didactice ale sale cuprind o serie de opinii metodico-pedagogice. Astfel, în prefața „Sintaxei limbii latine” din 1896 autorul se declară, de asemenea, dușmanul împovărării materiei cu „frunze și flori” (deci cu elemente secundare, nesemnificative), căci acestea „încurcă, obosesc și obosind dezgustă pe elev”. Drept urmare — arată Goldiș — în cel- privește, întocmind manualul respectiv, a lăsat la o parte regulile inutile și orice încărcătură digresivă, ținând cont de faptul că „scopul lui principal este înțelegerea, nu desfășurarea”¹⁶⁵.

Concepând acea „prelegere practică din limba latină”, care s-a publicat spre a servi drept exemplu în „A XXXII-a programă a gimnaziului mare public gr[eco]-or[todox] din Brașov” (1896), Goldiș insistă în preambulul ei, de data aceasta — criticând alte lecții model, tipărite anterior — asupra caracterului aplicativ și accesibilității, aspecte care sunt necesare în predarea limbii latine. El arată de asemenea că publicarea unor asemenea „prelegeri” își are rost numai în măsura în care ele nu sunt „lucrate în liniștea cabinetului, la masa de scris”¹⁶⁶, pe bază de ficțiune — în asemenea condiții „n-au nici un rost” —, ci oglindesc într-adevăr, viu, activitatea, cerințele și dificultățile din clasă¹⁶⁷, la baza lor stând nu oarecari teorii abstracte, ci „experiența, singurul criteriu neînșelător al adevărului”¹⁶⁸. Ba mai mult, arătând că „Profesorul zidește pe cunoștințele școlarilor săi, pășește înainte în măsura în care au înaintat școlarii săi, răspunsurile continue ale elevilor vor digera pas cu pas activitatea învățătorului”¹⁶⁹, Goldiș ajunge, în ultimă instanță, să pună sub semnul întrebării în general utilitatea unor asemenea lecții-model tipărite, deoarece ele sunt „înșelătoare”, fac „iluzoriu orice rezultat instructiv” al lor, opinând, cu îndreptățire, că ele trebuie urgent înlocuite cu prelegeri practice, la clasă, în fața elevilor¹⁷⁰. Este ceea ce l-a și determinat ca, în cea ce îl privește, să-și redacteze lecția respectivă respectând desfășurarea unei ore de curs reale, efectuată în prezența unor colegi, pentru a putea reda „chipul

¹⁶⁴ Vezi de exemplu, Vasile Goldiș, *Prefață la Istoria universală (...)*, vol. I și *idem*, *Elemente de constituția patriei...*, p. 3.

¹⁶⁵ Vasile Goldiș, *Sintaxa limbii latine pentru clasa III și IV. gimnazială*, Brașov, 1896 (*Spre orientare*).

¹⁶⁶ *Lucr. cit.*, p. 18.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

¹⁷⁰ *Idem*, p. 19.

unei prelegeri obișnuite“, care să constituie astfel, totodată, și „oglinda tuturor prelegerilor“¹⁷¹.

Discutând în același loc modul de organizare a unor asemenea lecții deschise, Goldiș cere ca elevii să nu fie anunțați dinainte asupra desfășurării lor și — drept urmare — nici îndemnați să se pregătească în mod special pentru aceasta¹⁷².

El e convins că, astfel desfășurându-se lucrurile, lecțiile respective se vor arăta cu adevărat utile, căci discuția pe marginea lor „la tot cazul va produce în unele chestiuni o clarificare instructivă, care astfel va contribui la perfecționarea gradată a învățământului“¹⁷³. „Experiențele“ scrie el în aceeași problemă, cu un plus de generalizare — „trebuie adunate, sortate, analiza lor criticătoare va produce apoi rezultatele, care vor servi ca factori pentru o perfecționare progresivă a instrucțiunii la institutele noastre“¹⁷⁴. El e convins, cu deplină îndreptățire, că „discutarea continuă și sistematică a fenomenelor vieții școlare, o adâncire tot mai intensivă în cunoașterea și înțelegerea acestor fenomene [...] este căldura dătătoare de viață pentru ogorul cel scump al educațiunii“¹⁷⁵.

Considerațiile cu care Goldiș însoțește „prelegerea“ propriu-zisă conțin și alte idei metodico-pedagogice demne de reținut. El arată, de pildă, că profesorul trebuie să țină cont în elaborarea și predarea lecțiilor, în mod permanent, de nivelul clasei, apoi că trebuie să lucreze cu toți elevii, să le dea acestora teme libere, să găsească mijloacele de stimulare a celor mai slabi etc., căci numai așa „se deșteaptă [...] emulațiune înveselitoare între școlari“¹⁷⁶.

Geografia pe care a scris-o pentru școlile „poporale“¹⁷⁷ reia ideea — care îi stă la bază, ca o coordonată fundamentală — instruirii elevilor „de la aproape la mai departe, de la ușor la mai greu“, de la cunoscut la necunoscut, ceea ce i se pare lui Goldiș — așa cum arată în prefață — a fi principiul pedagogic cel mai sănătos¹⁷⁸. (Am văzut că această idee era prezentă și în manualele lui de istorie.) În cuprinsul cărții respective se pornește, astfel, de la comuna în care se află școala, se trece apoi la cercul administrativ, la comitat, ajungându-se în cele din urmă la întreaga țară. (Și în manualul elementar de constituție redactat de Goldiș, în capitolul introductiv, se procedează în același sens atunci când li se spune copiilor că orașele sau cetățile sunt comunele cele mai mari, că mai multe comune fac un cerc sau un ocol, iar mai multe cercuri un comitat¹⁷⁹. Totodată autorul insistă în mod special asupra caracterului de ghid doar al lucrării, sfătuindu-i pe învățători să adapteze necondiționat conținutul la specificul local. În altă ordine

¹⁷¹ *Idem*, p. 20.

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ *Ibidem*.

¹⁷⁴ *Idem*, p. 31.

¹⁷⁵ *Idem*, p. 31—32.

¹⁷⁶ *Idem*, p. 33.

¹⁷⁷ Vasile Goldiș, *Geografia pentru școlile populare, partea prima pentru clasele III și IV*, Brașov, 1900.

¹⁷⁸ *Idem*, Instrucțiune.

¹⁷⁹ Vasile Goldiș, *Elemente din constituția patriei...*, p. 5—6.

de idei Goldiș arată apoi: că o lecție de geografie nu se poate preda fără hartă (pune deci accent pe metoda intuitivă) și reliefează importanța metodică și eficiența efectuării, la sfârșitul orei, a unei repetiții generale (ceea ce se numește azi: fixarea cunoștințelor). El dă, de asemenea, o serie de indicații cu privire la modalitatea expunerii materialului. Se remarcă și faptul că în manual sunt cuprinse o serie de noțiuni de astronomie, punctându-se astfel legătura existentă între cele două discipline.

E neîndoios că, luându-se în discuție ideile pedagogice ale lui Vasile Goldiș, trebuie să se țină seama și de cele cuprinse în cartea pedagogului american James L. Hughes (*Greșelile învățătorilor*¹⁸⁰), tradusă de profesorul brașovean. Căci, în mod firesc, acțiunea de tălmăcire a acestei lucrări înseamnă implicit și adeziunea la conținutul ei. Să amintim deci că printre alte probleme puse în cuprinsul scrierii respective se arată că e foarte bine ca dascălii să fie și în timpul pauzelor împreună cu elevii lor, apropiindu-se astfel mai mult de ei, că nu e bine să cauți a suprima vioiciunea copiilor (imprimându-le prea multe reguli disciplinare și crezând că liniștea în clasă înseamnă tăcerea totală), a-i bate și a-i pedepsi prea strict pentru greșeli mici sau fără nici un fel de explicație, a rezolva totul doar prin intermediul notelor rele sau a îngădui șoptitul. Se mai arată că profesorul (învățătorul) nu trebuie să întârzie de la școală, să stea jos în cursul predării, să înceapă ora înainte de a fi liniște în clasă, să se mulțumească a primi răspunsuri fragmentare sau — dimpotrivă — să fie formalist în activitatea sa.

Integrate pe deplin în ansamblul concepțiilor sale spirituale, ideile pedagogice ale lui Goldiș sunt și ele străbătute de patriotism și democratism și în același timp sunt deschise larg unor puncte de vedere moderne, pe baza cunoașterii a ceea ce se petrecea și se gândea în alte părți ale lumii.

GHEORGHE ȘORA

VASILE GOLDIȘ, DER VOLKSLEHRER

(Zusammenfassung)

Der Verfasser weist auf den besonders hohen Beitrag hin, den Vasile Goldiș (1862—1934) geleistet hat zur Entwicklung des rumänischen Unterrichtswesens.

Der Redner, Publizist, Pädagoge und Schulbucautor Vasile Goldiș war eine der gebildetsten Persönlichkeiten seiner Zeit. Er studierte Geschichte, Latein,

¹⁸⁰ James L. Hughes, *Greșelile învățătorilor*, în românește de Vasile Goldiș, profesor, Editura Librăriei Ciurcu, Brașov, 1894, passim., Victor Lucrețiu (pseudonimul, lui Vasile Netea), *O carte veche cu probleme actuale: Greșelile învățătorilor*, de James Hughes. Traducere de Vasile Goldiș, în: *Progres și cultură*, Revistă pedagogică-social-literară, Tipografia Ardeleana, Târgu-Mureș, II, 1934, nr. 4 (1 aprilie), p. 8—10; Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș pedagog*, în *Tribuna*, XXII, 1978, nr. 49 (7 decembrie), p. 7.

Philosophie in Budapest und Wien, wodurch er sich gründliche Kenntnisse in vielen Bereich erwarb, die von Interesse für ihn waren. Er unterrichtete in Karansebesch (1886—1889), Kronstadt/Braşov (1889—1900) und in Arad (1902—1905), Städte mit einer reichen kulturellen und nationalen Tradition. Die von Vasile Goldiş verfassten Schulbücher wurden aufgrund ihrer wissenschaftlichen Unanfechtbarkeit, ihrer reichhaltigen Information und ihrer Objektivität, mit der die gesellschaftlichen und kulturellen Ereignisse jener Zeit interpretiert wurden, gut eingeschätzt.

Entlang seines ganzen Wirkens setzte sich Vasile Goldiş für ein nationales, volkstümliches, demokratisches Unterrichtssystem ein, ohne Diskriminierungen, und er verteidigte entschieden die Schule, die rumänische Sprache und Kultur in Siebenbürgen während der österreichisch-ungarischen Herrschaft. Als Minister, Abgeordneter und Vorsitzender der Kulturgesellschaft „Astra“ in Grossrumänien nach 1918 förderte Goldiş sämtliche Aktionen zugunsten des nationalen Unterrichts. Er kritisierte Mängel und negative Sachverhalte, unterstützte lernbegierige Schüler, setzte sich für die sozialen und politischen Rechte der Lehrer und Professoren ein, weswegen oft Fehden mit den Behörden auszutragen hatte. Für seine Verdienste im Bereich des nationalen Unterrichts wählte ihn die Rumänische Akademie 1919 zu ihren Ehrenmitglied. Vasile Goldiş war Europaweit als Persönlichkeit mit einem weiten demokratischen Blickfeld, als guter Kenner des Denkens und der Ereignisse auf dem Kontinent und in anderen Teilen der Welt bekannt. Seine hohen moralischen Züge wurden von vielen namhaften Persönlichkeiten in Ungarn, Österreich, der Tschechoslowakei, Jugoslawien, Deutschland, Italien, Frankreich, Grossbritannien geachtet und geschätzt.

MISCELLANEA

UN MANOSCRITTO SULLA STORIA DI VENEZIA

Le relazioni romeno-italiane risalgono lontano nel passato. Con premessa di base la romanità del popolo e la latinità della lingua romena, i legami tra Romania e Italia hanno ricevuto, nello scorrere continuo dei secoli, forme diverse di manifestazione nel campo dei fenomeni politici, economici, culturali e religiosi. Il complesso delle relazioni romeno-italiane è stato studiato nel 7° decennio ed i risultati sono stati presentati in un esposto in sintesi¹.

In caso di queste relazioni, aspetta la sua valorizzazione una ricca eredità spirituale di provenienza italiana, o che riguarda il fenomeno italiano, attuata nell'esistenza di documenti, manoscritti, libri rari, oggetti d'arte ecc., che si trovano in archivi, biblioteche documentarie e musei di Romania. Questa situazione caratterizza anche il periodo che segue l'anno 1600, periodo che non è stato ancora studiato sistematicamente rispetto ai legami romeno-italiani, quando hanno penetrato nelle provincie romene, in modo conosciuto o sconosciuto, le più concludenti prove della perennità della spiritualità italiana. Certo, la loro presenza in diverse istituzioni di cultura non deve sorprendere, dato che, dopo l'anno 1600², i legami romeno-italiani non diminuiscono, al contrario, sono diventati più intensi, con il momento culminante nei secoli XIX—XX.

Possiamo esemplificare i rapporti romeno-italiani con il caso di un manoscritto sul governo di Venezia. Conservato nella biblioteca di un'istituzione di prestigio di Alba Iulia, il manoscritto è già stato l'oggetto di ricerche, essendo stato restituito al circuito scientifico romeno³.

1) Descrizione del manoscritto

Nella biblioteca del Museo dell'Unione di Alba Iulia⁴ si conserva, con la quota 245, una miscellanea, redatta in italiano e in francese, con una grafia diversa nelle sue parti. Il documento misura millimetri

¹ G. Lăzărescu, N. Stolcescu, *Țările Române și Italia până la 1600 (I paesi romeni e l'Italia fino a 1600)*, București, 1972, 405 p.

² Visto, per es.: Luminița Beiu-Paladi, *Romantismul italian și literatura română a secolului al XIX-lea. Relații și similitudini (Il romanticismo italiano e la letteratura romena del XIX° secolo. Relazioni e similitudini)*, București, 1982.

³ I. Mârza, Virginia Lazăr-Corb, *Un manuscris despre guvernarea Veneției (Un manoscritto sul governo di Venezia)*, in *Apulum*, XIV, 1976, pp. 209—223.

⁴ Relazioni su questa biblioteca da D. Radu, *Muzeul Regional Alba Iulia. Scurtă privire istorică (Museo Regionale Alba Iulia. Riepilogo storico)*, in *Apulum*, VI, 1967, p. 559, 571—572.

230×174, la superficie del testo misura millimetri 197×152. E costituito di 5 parti.

1) *Serenissimo Principe*, pp. 1—12, è una specie di rapporto, scritto in lingua italiana, con un inchiostro marrone, scolorito, con una grafia leggibile facilmente. Firmatario: Antonio Capello. Luogo e data della stesura; Parigi, il 12 dicembre 1790. Ha come punto di riferimento gli avvenimenti torbidi dell'intervallo della rivoluzione francese (1789).

2) *Serenissimo Principe*, pp. 13—35, è un esposto sulla situazione del Regno di Napoli, nel contesto politico europeo, della rivoluzione francese. È stato steso in lingua italiana, con caratteristiche simili al sudetto. Mancano le pagine 21—24. Il firmatario non è accenato. Un qualcuno Businello appare notato solo alla fine della miscellanea, in una specie di sommario. Luogo e data della stesura: Napoli, 1°8 ottobre 1793.

3) *La Convenzion Nazionale all'Armata della Repubblica sotto le mura di Tolone* pp. 36—38. L'appello è scritto in lingua italiana, ma con una grafia diversa, che pare molto più negligente dei primi due documenti. Riferisce alla liberazione della città di Toulon dalle mani degli Inglesi (il 19 dicembre 1792).

4) *Ufficio del Cittadino d'Alemand autorizzato dalla Repubblica Francese Apparti da Ser(enissi)ma Repubblica di Venezia*, 2 pagine. Il documento è un saluto in lingua italiana, riferisce alla missione diplomatica di Alviso Quirini in Francia, steso su carta volante, con misure millimetri 290×192. Ha una grafia particolare rispetto ai primi tre documenti di archivio. Firmatario: Alviso Quirini. Data della stesura: il 6 marzo 1793.

5) *Discours du Noble M(onsieu)r Quirini envoyé de Venise le 17 thermidor*, 3 pagine. Il discorso è redatto in lingua francese, al fine del XVIII° secolo, con una grafia in caratteri piccoli ma eleganti, su carta blu, con misure in millimetri 227×187. Appare come una copia⁵ o un riassunto dopo il documento originale, il quale contiene il discorso del messaggero veneto davanti la Convenzione Francese.

6) *Del Governo antico Della Repubblica di Venezia Delle Alterazioni, e Regolazioni di Esso Delle cause e tempi, che sono succesi fino a giorni nostri. Discorso Storico Politico Del N. H. e Antonio Mauzzo fu de E. Francesco p^{uo} Z.* pp. 1—236. È, infatti, la parte la più ampia della miscellanea. Tra i documenti di archivio prima e dopo il discorso storico-politico c'è un foglio bianco. Fig. 1.

Il documento è redatto in lingua italiana, in una grafia non proprio omogenea ma curata, che sembra essere il risultato di una sola o al di più due mani. Il testo è steso su carta assai buona, poco porosa, di colore bianco⁵, con inchiostro bruno. Nel testo sono inseriti, qua e là, brani dai lavori degli autori studiati da Antonio Mauzzo. Le pagine hanno un aspetto grafico assai dilettevole, con una margine nella parte

⁵ Secondo la filigrana del manoscritto, un leone stilizzato, pare che la carta sia di origine veneziana. Cf. C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282. jusqu'en 1600*, III, Paris, 1907, nr. 10.478—10.511, p. 239.

superiore, ed i brani latini sono stesi con una scrittura molto più piccola dell'italiana, cosa che ci aiuta distinguere, proprio da prima vista, le due scritture.

Il manoscritto è stato numerato, all'inizio, con pagine 228. Il numerare non corrisponde alla realtà, perché più di una pagina è stata numerata due o tre volte. In questo modo, nel manoscritto si ripetono le pagine 88, 94, 107, 167, 168, 182, 222. Mancano le pagine 113—129. Dopo il nuovo numerare, il manoscritto ha 236. Se si aggiungono i fogli non scritti (undici) della fine, il documento totalizza 247 pagine. Alla pagina 242, appare un *Indice*, dove si precisa, in modo conciso, il contenuto del testo, eccetto i due documenti a parte, che hanno la forma di fogli volanti. Nello stesso contesto sono nominati gli autori.

Il manoscritto sul governare di Venezia non è terminato. Questo dettaglio lo scopriamo, assai facilmente, a causa di mancanza di consonanza tra l'*Indice* (pp. 1—2) e la fine del documento. Questo finisce d'un tratto, con il capitolo secondo, libro secondo, che tratta *Del Consiglio di Quaranta*. Ma, nel *Indice* è accennato anche il libro terzo *Degli accidenti, e mottivi che causarono*, e il libro quarto, per il quale si precisa il capitolo concernente a *La regolazione del Consiglio di Decem'brari l'anno 1582 con le parti e ordini in essa stabiliti*. Altrettanto, nello stesso indice, è accennata anche la *Storia della Correzione del 1628*. Supponiamo che i fogli bianchi che si trovano ancora oggi alla fine del manoscritto, dovevano essere usati, ma, per ragioni non chiari, non si è riuscito il terminare del lavoro.

Il manoscritto sul governare di Venezia, dovuto a Antonio Mauzzo, si conserva adesso nel fondo di libri vecchi del Museo di Storia di Alba Iulia. Sul primo foglio bianco, in cima, angolo a sinistra, c'è la registrazione d'inventario: „Inv. Gen. N° 14. 403/1952“. Nel registro con l'Inventario generale del Museo di Storia di Alba Iulia (dal creare dell'istituzione) appare, per l'anno 1952, al numero generale 14.403, il codice italiano collezionato il 31 ottobre 1952 da Dumitru Ciumbrudean. Si annota che il documento è stato procacciato da Virgil Vingărzan di Alba Iulia.

Conformemente alle informazioni ricevute da Virgil Vingărzan, risulta che il manoscritto italiano, insieme a qualche libro pervenuti nel patrimonio del Museo di Storia di Alba Iulia, è stato acquistato prima del 1952, per il modesto prezzo di lei 150, da un commerciante di roba vecchia di Alba Iulia, di suo nome Gerghély Miklós, deceduto nel frattempo. Da chi avrebbe comprato il manoscritto questo commerciante di roba vecchia? Come sarebbe pervenuto in Transilvania, proprio ad Alba Iulia? Come è stato trasportato il manoscritto da Italia in Transilvania? Quando? Da chi? Ecco qualche domanda ancora senza risposta.

Alla pagina 244 del manoscritto appare una noticina, scritta con inchiostro del colore caffè, a metà cancellata, di colore giallo, bagnata di acqua: „Sig(nor)“ Domenico Coseo Dio“. Non è una cosa impossibile che questo Domenico Coseo sia, alla fin fine, l'uno dei proprietari, forse l'ultimo, del manoscritto.

Chi è, in realtà, l'autore del manoscritto? Il poco conosciuto storico veneziano Gio. Antonio Muazzo (nato a Candia nel 1621 — morto a Venezia nel 1702) appartiene ad una molto vecchia famiglia aristocratica di Candia, già accennata nei documenti del 1068. È stato un soldato e un grande amante delle lettere. Ha preso parte alla battaglia di Fochiest (1649) procedendo eroicamente, cosa che ha determinato il Senato veneziano attribuirgli grandi onorezze. G. A. Muazzo ha fatto parte dell'Accademia dei Delfici dove teneva la carica di consigliere e censore. Si dice che possedeva una biblioteca ricca di libri e manoscritti. È stato seppellito in Venezia, il 1702, nella chiesa San Francesco della Vigna.

Secondo certe fonti documentarie, l'opera storica di Muazzo comprende 11 (undici) scritti: 1) *Orazione funebre*, redatto alla morte di Matteo Zeno. Il manoscritto, in 4°, è stato recitato nel 1643, sopra il cadavere del defunto; 2) *Ristretto della storia di Candia*, una storia abbreviata di Candia fine alla sua caduta sotto il dominio ottomano; 3) *Storia dell'ultima guerra di Candia*; 4) *Cronica delle famiglie venete*, concernente alle famiglie che avevano abitato in Candia o che erano state mandate in colonia; 5) *Raccolta di parti ed ordini in materie della nobiltà veneta*; 6) *Sommario del governo politico*; 7) *Storia del Governo antico e presente della Repubblica Veneta*. Il manoscritto autografo dell'opera è stato custodito, all'inizio, nella biblioteca di Zaccaria Sogrede di Santa Sofia, poi dalla famiglia Balbi e finalmente, dal conte Leonardo Trissino; 8) *Dell governo antico della Repubblica Veneta*, manoscritto diviso in tre libri, che si trovava al senatore Giovanni Capello; 9) *Parti antiche*, appartenendo al nobile Capello, diviso in tre volumetti contenendo 103 parti; 10) *Index legum*, manoscritto concernente gli ordini ed i decreti notati nei suoi *Ziboldoni* (quaderni di appunti quotidiani) sugli avvenimenti interni dal 1202 al 1677; 11) *Diario puntuale e veridico...* riguardante agli avvenimenti relativi all'assedio e alla difesa del regno di Candia fra 1667—1669⁶.

Come risulta da questo appunto su Gio. Antonio Muazzo, ci troviamo davanti a uno storiografo veneziano, autore di opere interessanti, la cui attività è troppo poco conosciuta in Romania. Certamente, la presenza di uno dei suoi manoscritti nel nostro paese è una prova indiscutibile dell'interesse che questo manoscritto abbia generato su di un lettore, del cui nome resta, purtroppo, anonimo.

In dipendenza delle informazioni che deteniamo su Gio. Antonio Muazzo, dobbiamo provare a stabilire il datare del manoscritto, benché esso non porti nessuna nota in questo senso. Il manoscritto dovuto allo storico veneziano non può appartenere, in modo ragionevole, che alla fine del secolo XVII°, dato che nel 1702 l'autore trapassa. Un altro

⁶ Per informazioni sulla vita e l'attività di Gio. Ant. Muazzo, vedere: M. Foscarini, *Della letteratura veneziana libri otto*, I, Padova, 1752, n. 318, pp. 331—332; idem, *Della letteratura veneziana, ed altri scritti intorno ad essa*, Venezia, 1854, n. 3, pp. 352—353; L. Ferrari, *Onomasticon repertorio bibliografico degli scrittori italiani 1501 al 1850*, Milano, 1947, p. 482; Em. Ant. Cigogna, *Delle iscrizioni veneziane*, 1824—1953, III, p. 390; IV, p. 641; VI, p. 898.

Siamo riconoscenti al Prof. Dr. Mariano Baffi (Roma) per i dati comunicati sull'attività dello storiografo Gio. Antonio Muazzo.

elemento del datare è l'asserzione di H. Kretschmayr che fa la menzione che il manoscritto, sicuramente il codice originale, è stato stampato a Venezia, nel 1680⁷. A sostegno della stessa datazione c'è anche la grafia del proprio manoscritto, più vecchia di quella che si trova ai primi cinque brani che sono stati datati, come lo sappiamo, alla fine del XVIII° secolo. Un'altra prova a favore del datare del manoscritto è anche l'opera di Marco Foscarini, apparsa nel 1752 a Venezia, opera in quale anche noi troviamo informazioni sull'autore del manoscritto. Visto che l'opera di M. Foscarini è stata pubblicata nel 1752 e Gio. Antonio Muazzo è vissuto tra 1621—1702, il codice non può appartenire che alla fine del secolo XVII°. La copia del manoscritto trovantesi ad Alba Iulia appartiene alla fine del XVII° secolo oppure, per il più tardi, alla prima metà del secolo seguente.

Strettamente collegato al datare del manoscritto è anche il problema della sua autenticità. E questo manoscritto sulla storia di Venezia, conservato adesso del Museo nella Biblioteca dell'Unione di Alba Iulia, un originale o soltanto una copia? Le informazioni bibliografiche da noi conosciute ci dicono che il manoscritto è stato, per un intervallo di tempo, nella possessione del senatore Giovanni Capello, forse giusto dopo la morte dello storico Gio. Antonio Muazzo. Lo stesso senatore aveva in possesso anche il manoscritto *Parti antiche*. Una firma del manoscritto conferma questa affermazione, sostenuta da Marco Foscarini. Si tratta del brano iniziale della miscellanea, intitolato *Serenissimo Principe*, firmato Antonio Capello. Facendo un avvicinamento tra il nome accennato da Marco Foscarini, cioè Antonio Capello, ed il firmatario del primo brano del manoscritto del Museo di Alba Iulia, dunque Antonio Capello, si può sostenere che il manoscritto è una variante somigliante all'originale, firmata da Antonio Capello e datata 12 dicembre 1790. È possibile che questi nomi appartengano, in fondo, ad una sola persona della famiglia Capello di Venezia, famiglia che ha dato un rappresentante diplomatico e ha mantenuto relazioni amichevoli con Gio. Antonio Muazzo, visto che il codice era in possesso di Giovanni Capello. A questa variante somigliante all'originale sono stati aggiunti, da uno dei proprietari, i brani già rammentati. In sostegno di questa supposizione c'è anche il dettaglio conforme al quale la variante di Romania non è completa, neppure non porta qualche segno di autenticità. Anche sono conosciute più varianti del codice originale: Cod. Marc. it., VIII, 102; Museo civico, cod. Correr 881, Wiener Nationalbibliothek 5925 e 12734⁸.

II) *Contenuto del manuscritto*

Di questo punto di vista, il manoscritto presenta un alto valore, pur essendo solo una variante dell'originale, per l'interessante e tumultu-

⁷ H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, III, Stuttgart, 1934, p. 583.

⁸ *Ibidem*.

tuosa storia della Repubblica di Venezia⁹. Il documento in sé comporta una vera importanza per gli storiografi veneziani. In questo ordine del discorso, il manoscritto è degno di esser segnalato, messo in luce e riepilogato per il contenuto d'idee in prospettiva della sua valorizzazione ulteriore documentaria. Questo è, infatti, lo scopo di questo saggio, dove affronteremo solo la parte del manoscritto concernente il governare di Venezia, dato che gli altri brani, con riferimento ai problemi di storia moderna europea, dovrebbero essere studiati in un altro quadro.

Il libro primo, *capitolo 1: Come si governasse la Citta a Venezia ne suoi p(ri)mi principi*¹⁰.

Se si prova fare un esame retrospettivo sulla vecchia storia della città di Venezia, Antonio Muazzo sostiene che, fino verso l'inizio del V^o secolo (452), la gente delle paludi e degli stagni non avrebbero avuto un dirigente (signor). In mezzo del V^o secolo (452), la popolazione ha deciso eleggere un tribuno. Facendo suo il punto di vista dello storiografo Niccolo Zeno, Muazzo considera che la popolazione non ha voluto riconoscere i messaggeri padovani come rappresentanti di un potere. Nello stesso tempo, gli abitanti si riuniscono e formano il *Grande Consiglio* ed eleggono il loro tribuno.

Il governo con tribuni, dopo il vecchio uso romano, dura fino circa la fine del VII° secolo, quando, a causa di spesse invasioni dei longobardi, si è sentito il bisogno della scelta di un unico dirigente. In queste condizione appare un *duca* o un *doge*, che doveva prestare il giuramento allo scopo di governare con rettitudine lo Stato. Col tempo, il doge riesce guadagnare un potere illimitato, mostrando anche una specie di dispotismo nella politica interna ed estera. Nonostante, per i fatti più importanti, il doge era costretto consultare anche il popolo. Di questo esercizio del potere si forma, più tardi, un'assemblea del popolo, nominata in qualche scrittura storica *Plenu et Generale Consilium Communis Vennetiarum*. Verso la fine del capitolo, l'autore discute il problema della creazione e degli obblighi del *magistrato* (1032) e del ruolo compiuto dai così detti *consiglieri* in determinate faccende pubbliche iniziate dal doge.

*Capitolo 2: Dell'Autorita et Ellezione del doge, Moderazione e Regolaz(ion)e di essa*¹¹.

Indubbiamente, la popolazione di Venezia è stata, tra breve tempo, insoddisfatta dal governo despotico dei dogi. Con punto di partenza questa situazione concreta, i rappresentanti del popolo hanno fatto più proposte, fra le quali due più importanti: a) riduzione del potere eccessivo del doge nelle faccende pubbliche e b) regolazione dell'elezione del doge. In questo contesto, si deve sottolineare che si preconizzava l'instituire di un consiglio di 480 cittadini, per anno, muniti di

⁹ Per la storia generale di Venezia, cf. P. Braunstein, R. Delort, *Venise portrait historique d'une cité*, Paris, 1971, 253 p.; H. Kretschmayr, *op. cit.*, I, 1905, XVII+522 p.; Ferd. Phillipi, *Geschichte von Venedig*, 1—5, Dresden, 1928; Art. Battistella, *La repubblica di Venezia nei suoi undici secoli di storia*, Venezia, 1921, XIV+848 p.; Ch. Diehl, *Une république patricienne Venise*, Paris, 1921, 316 p.

¹⁰ *Del Governo Antico Della Repubblica di Venezia* [...], pp. 3—22.

¹¹ *Ibidem*, pp. 23—39.

attribuzioni simili a quelle del doge. Allo stesso tempo, si mirava a consolidare gli incarichi degli consiglieri ed a eleggere dirigenti per le provincie. L'organizzazione di magistrature o cariche, come sono state, per esempio, il *magistrato degli stranieri* e il *consiglio dei 40 cittadini* (che mirava risolvere problemi civili, economici e politici) avevano per lo scopo finale la limitazione dell'autorità abusiva del doge.

Capitolo 3: *Del Maggior Consiglio, e sua Origine*¹².

Come si può vedere proprio dal suo titolo, il terzo capitolo del primo libro tratta di un problema particolarmente importante: il Grande Consiglio e la sua origine. Questo strumento di limitazione del potere eccessivo del doge è stato creato, conforme al sapere di Antonio Muazzo, in tempo del doge Sebastiano Ziani (settembre 1172 — 13 aprile 1178). Dopo aver precisato qualche dettaglio su la così detta *Concione*, assemblea costituita di cittadini di ogni condizione, convocata più volte arbitrariamente dai dogi, per l'approvazione di deliberazioni (per esempio: vendita di beni pubblici, sistemazione delle frontiere, accordare di feudi ecc.), l'autore esporre, in breve, la disputa tra gli storici Niccolò Crasso e Gasparo Contarini su questo tema. *Concione*, Istituzione rimasta a discrezione dei dogi, è stata abrogata circa il 1423. Essa appare, da un punto di vista, come precursore del consiglio composto di 480 cittadini.

Capitolo 4: *Come si componesse il Mag(gior) Cons(igli)o e sue Regolazioni*³.

Secondo le informazioni di Antonio Muazzo, il Maggior Consiglio è stato creato nel 1172, in tempo del doge Sebastiano Ziani. Era composto di 480 cittadini che rappresentavano 80 quartieri (6 cittadini per un quartiere). Si eleggeva, d'abitudine, per un anno. In giorno di San Michele (8 novembre), si cambiava la sua composizione, o al meno erano regolamentati alcuni problemi interni. Questo capitolo mostra chiaramente che, all'inizio, per l'ingresso nel Maggior Consiglio, strumento che moderava l'autorità del doge, non erano necessarie particolari condizioni. Più tardi, sono apparse limitazioni di ogni genere, come, per esempio, la legge del 6 marzo 1296, di tempo di Gradenico, la quale ha fatto molto difficile la penetrazione dei cittadini nel Maggior Consiglio. Simultaneamente con l'entrata in questo foro, i cittadini disponevano di una certa superiorità sociale, ricevano anche una specie di nobiltà, la loro appartenenza al Maggior Consiglio essendo, da un punto di vista, simile all'attribuire di privilegi, così come si attribuivano nel Medioevo.

Capitolo 5: *De soggetti che componevano il Grand Consiglio Dopo la sua Regolazione*¹⁴.

Col tempo, per l'ingresso nel Gran Consiglio, fatto diventato, alla fine, un vero privilegio, pieno di significati morali e materiali, sono emesse leggi che opponevano seri impedimenti ai quelli che desideravano un posto nel organo dirigente della Repubblica. In quel tempo

¹² *Ibidem*, pp. 40—51.

¹³ *Ibidem*, pp. 52—66.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 67—81.

si accordava un grande credito al problema dell'eredità, cioè solo i cittadini di quali gli antenati avevano svolto, molto anni prima, un'attività nella stessa istituzione, avevano il diritto di far parte del Gran Consiglio. L'ingresso nel Gran Consiglio era ancora più complicato a causa degli elettori. È stata necessaria anche una regolazione, il *Libro del 1315*, che prevedeva più pene per le azioni abusive degli elettori.

Capitolo 6: *Di quelli che ottenevano l'ingresso del M(aggior) Consig(l)io per grazia*¹⁵.

Si sa che l'ingresso nel Gran Consiglio si faceva, nella prima fase della sua evoluzione, in due modi: a) in base al *principio dell'eredità*, cioè se i genitori avevano svolto attività nel quadro dell'istituzione, metodo usato abusivamente finalmente, perché si falsificavano documenti riguardanti alla filiazione; b) il *principio dell'ottenere la benevolenza, la grazia*, che ha fatto possibile che, dopo l'anno 1321, in seguito al conflitto con i genovesi, siano state annobilitate, per benevolenza, per Grazia, 30 famiglie.

Ambedue i principi sono stati sottomessi a molte interdizioni. In caso di ottenere la grazia, si osservava, più di altro, l'aiuto dato dai cittadini in casi di grande pericolo per la Repubblica. Così, in seguito della guerra di Chioggia, sono state innobilitate 80 famiglie veneziane.

Capitolo 7: *Del Mag(g)ior Consig(l)io*¹⁶.

Antonio Muazzo mette in risalto, in questo capitolo, una serie di problemi rispetto al modo di elezione del Maggior Consiglio, procedimento sottomesso a numerose modificazioni, particolarmente dopo l'anno 1260. In quanto riguarda le elezioni nel Maggior Consiglio, non è possibile fornire informazioni precise, perché le regole cambiavano sempre, anche più volte per anno. Per esempio, il numero dei membri del Maggior Consiglio dei 480 era altro, tutte le volte che c'erano elezioni.

Capitolo 7 qui si tratta di cose concernenti la guerra di Candia. L'autore si riferisce, certamente, alla guerra veneto-turca (aprile 1645—settembre 1699) durante la quale i veneziani hanno ottenuto la vittoria della flotta in Dardanele (luglio 1656). Durante questo conflitto i turchi hanno assediato anche Candia (1658—1669). Antonio Muazzo dà più tabelle con famiglie veneziane associate nella guerra di Candia e Moreea, tabelle particolarmente interessanti per una possibile storia di famiglie della città delle lagune.

Capitolo 8: *Della Autorità e Incombenza del Mag(gio)r Consig(l)io*¹⁷.

C'è, senza esagerazione, l'uno dei più appassionanti capitoli rispetto a questa istituzione. Dopo aver rassegnato più modi in quanto riguarda i tipi di elezione per il Maggior Consiglio, si elencano le attribuzioni di questo organo dirigente, il quale godeva della fama e del ruolo di un foro tutelare, occupandosi più di elezioni e la distribuzione di cariche per alcuni organi subalterni, come per esempio, il *Consiglio di Pregadi* ecc., che di risoluzione dei problemi ordinari e straordinari. Così come sottolinea l'autore, tra il Maggior Consiglio e il Consiglio di

¹⁵ *Ibidem*, pp. 82—102.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 103—139.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 140—154.

Pregadi c'era un rapporto di dipendenza, quest'ultimo essendo subordinato, indiscutibilmente, al primo.

Capitolo 9: *Del Modo che si praticavano le Ellezioni e le Ballotazioni degli Uffizi e Cariche del Muggior Consiglio e del luogo dove si riduceva di tempo in tempo*¹⁸.

Prima del 1172, quando il Muggior Consiglio non era ancora istituito, il doge stesso attribuiva cariche, uffici, eleggeva e sostituiva, dupo i suoi capprici, i giudici ed i magistrati. In seguito alla creazione del Consiglio dei 480, il doge proponeva a questa istituzione l'alzare di cittadini in diverse cariche pubbliche o l'attribuire di uffici pubblici, anche se, dopo l'anno 1260, il modo di elezione per il Muggior Consiglio non era costante, cambiava spesso, e in conseguenza anche quello di elezione degli ufficiale era incoerente. In quanto riguardo le elezioni, Antonio Muazzo ci dà una serie di informazioni, piene di dettagli, precisando anche la categoria di palle e di cappelli usati da certi impiegati in occasione di questo evento. In qualche parola, l'autore fa la descrizione dei luoghi e dei locali dove teneva il Muggior Consiglio le sue assemblee.

Il libro secondo, capitolo 1: *Del Consiglio di Pregadi, Zonta e Collegio*¹⁹.

Secondo l'opinione dell'autore, l'origine del Consiglio di Pregadi risale molto nel passato. Il nome dell'istituzione deriva dalle voci *pregare*, *pregato*. All'inizio, si consultavano cittadini di fiducia (onorevoli), per alcuni problemi. Più tardi, con un decreto del 1229, sono stabilite le attribuzioni di questa istituzione, particolarmente nel campo del commercio. A proposito di questo particolare, viene messa in luce l'importanza eccezionale del commercio per la personalità di una repubblica con dimensioni simili alle quelle di Venezia.

Segue la discussione di particolari problemi relativi a Pregadi, per esempio lo svolgimento delle elezioni (momento delle elezioni, numero dei membri ecc.). In quanto riguarda il Consiglio di Pregadi, l'autore ci dà l'informazione sul progetto di fusione di questa istituzione con la Zonta, per creare un *Consiglio dei 200*, che mirava esercitare una grande autorità sulla politica estera della repubblica. Nel quadro dello stesso capitolo, è messa in risalto l'attività del *Consiglio dei Savi* (*Savio*), nel contesto del Consiglio di Pregadi, avendo lo scopo di moderare l'autorità del doge. L'autore discute, parimente, il rapporto tra il Consiglio di Pregadi e il Muggior Consiglio.

Il Consiglio di Pregadi ottiene, ad un certo momento, un grande incremento della sua autorità. Communque, la maggioranza delle attribuzioni venevano ripartite per la filiera del Muggior Consiglio. In fondo, questo capitolo è una specie di „micro-storia“ delle interferenze fra il Consiglio di Pregadi e il Muggior Consiglio. Alla fine del capitolo, troviamo qualche considerazione sul ruolo del commercio nella vita interna ed esterna di Venezia, sovranominata, „la regina del commercio“ durante il Medioevo.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 155—181.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 182—223.

Capitolo 2: *Consiglio di Quaranta*²⁰.

Benchè alla fine del capitolo precedente l'autore si proponga discutere „in extenso“ l'importanza del commercio nella storia così agitata di Venezia, il secondo capitolo ha come base di discussioni il Consiglio di Quaranta, istituzione di cui gli inizi non sono precisati nel tempo. Antonio Muazzo considera l'intervallo 1178—1202 come l'epoca in quale sarebbe stato creato questo organismo di governare, organismo che faceva „la mano destra“ del doge in più problemi di politica interna ed estera, durante i primi anni della repubblica.

L'autore sottolinea le incombenze dei Quaranti nel quadro della *Signoria* (organismo di governmento dal quale faceva parte il doge, i consiglieri e la direzione del Consiglio di Quaranta), con i suoi momenti di sviluppo dell'autorità, fino al 1330, e con l'epoca di decadenza della sua influenza, a favore del Consiglio di Pregadi. Pare che, dopo l'anno 1400, abbia avuto luogo una specie di fusione tra il Consiglio di Quaranta e il Consiglio di Pregadi, allo scopo di risoluzione di problemi di politica interna ed estera.

III) *Conclusioni*

Dai problemi presentati finora rispetto al manoscritto italiano sul governare di Venezia, si può concludere in più modi, relativi particolarmente all'importanza documentaria ed al valore in sé del documento archivistico. Il manoscritto ha, indubbiamente, un valore storico intrinseco in quanto riguarda il passato di Venezia, in linea dell'applicazione ad una migliore conoscenza delle sue fonti documentari, per rivelare ed esplorare la loro estensione sul nostro continente, dove sarebbe ben possibile trovare ancora molti documenti o altri materiali non identificati, tutto nel contesto dell'influenza culturale veneziana nella sudetta zona storica²¹. Per la presentazione del contenuto del manoscritto italiano, abbiamo riuscito conoscere, tanto quanto ci permette un manoscritto, una parte della storia interessante, appassionata e tumultuosa della città delle lagune. Esaminando il contenuto del codice, abbiamo riuscito scoprire una serie di informazioni sulla modalità del governare di Venezia durante certi periodi di trasformazioni sociali e politiche, di seismi della sua esistenza²².

IACOB MARZA

²⁰ *Ibidem*, pp. 224—236.

²¹ Per il quadro più largo di questo problema, vedere: Mario Ruffini, *L'opera culturale di Venezia nell'Oriente Europeo nei secoli XVI°, XVII°, XVIII°*, in *Studia Series Philologia*, II, 1993, p. 7—29.

²² Per l'importanza documentaria del manoscritto, vedere *Apulum*, XIV, 1976, p. 221—222.

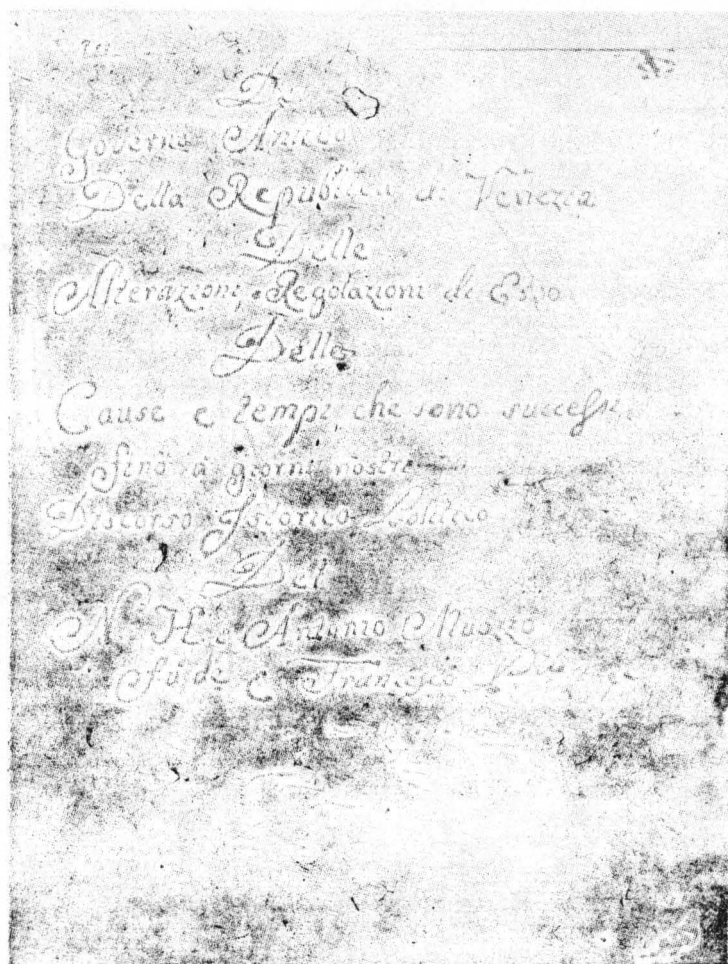

Fig. 1 Incipit del manoscritto

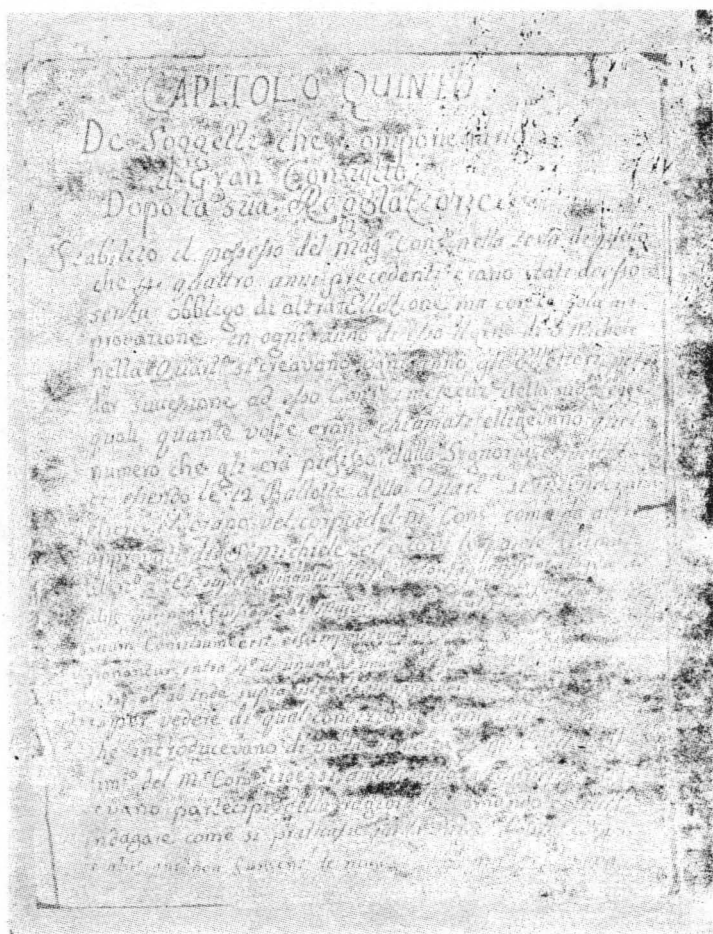

Fig. 2 Prima pagina del ca. V

PROPUNERI ÎN DIETA DE LA CLUJ DIN 1790—1791 PENTRU ÎMBUNĂTĂȚIREA ECONOMIEI AGRARE

Dieta de la Cluj din 1790—1791, cunoscută indeobște pentru discutarea și anularea celor mai multe dintre reformele instituite de împăratul Iosif al II-lea și prin prezentarea programului politico-național al românilor din Transilvania *Supplex Libellus Valachorum*, a prilejuit deputaților nobilimii transilvănene propunerea unor măsuri pentru îmbunătățirea vieții economice în general și sporirea producției pe domeniile alodiale în special. Propunerile cu caracter economic constituie un material destul de vast, grupat pe secțiuni și articole, și se referă aproape la toate ramurile producției și au fost publicate sub îngrijirea lui Mike Sándor în 1795¹. În cele două secțiuni privind îmbunătățirea și sporirea producției agricole și animaliere, se observă tendința nobilimii de a promova o politică economică bazată pe un comerț activ și concurență cu statul austriac, într-o vreme când cererea de asemenea produse era mare, dictată de unele imperative: sporul demografic, starea îndelungată de război, acumularea de capital, progresul industriei manufacturiere². În lucrările de sinteză privind istoria Transilvaniei, aceste propuneri au trecut neobservate. Doar Kövari Laszlo amintește comisia nobiliară, *Systematica deputatio*, care, pe baza analizei stării economice a Transilvaniei, a prezentat un vast material în fața Dietei și a făcut propuneri pentru unele reforme, fără ca autorul să analizeze în detaliu propunerile acesteia³.

Nu se poate contesta faptul că preocupările pentru ameliorarea stării economice și dezvoltarea unor sectoare nu sunt străbătute de ideile economice ale vremii, *mercantilismul* și *fiziocratismul*, care frământau societatea transilvăneană în ultima parte a veacului al XVIII-lea. Dar menținerea și chiar sporirea pe diferite căi a marilor domenii alodiale exploatate prin munca servilă a țăranilor în condițiile unei tehnici agricole precare, precum și restricțiile impuse de regimul economic austriac, care îngrădea, de teama concurenței și pentru a-și asigura materiile prime pentru industria din provinciile ereditare, au constituit piedici serioase în calea prosperității economice.

Cucerirea Transilvaniei de către Habsburgi la sfârșitul sec. XVII, pe lângă regimul politic instaurat în această provincie a introdus și un regim economic prohibitiv promovat de cercurile guvernante austriece

¹ *Opinio Deputationis regnicolaris systematicae in Cammeralibus et commercialibus ordinatae circa promotionem agriculturæ, manufacturæ commerciumque Transilvanici deprompta*, Cluj, 1795.

² *Istoria economiei naționale* (sub redacția lui M. A. Lupu), București, 1974, p. 143.

³ Kövari Laszlo, *Erdély történelme*, V—VI, Pesta, 1863, p. 160.

În scopul obținerii de materii prime pentru dezvoltarea industriei din provinciile vestice ale imperiului. Împăratul Leopold I urmărea impunerea hegemoniei economice a Austriei în bazinul Dunării mijlocii și inferioare și în spațiul sud-est european într-o vreme când principalele forțe politice și militare europene erau concentrate într-o serie de conflicte majore. În interiorul imperiului, printr-o politică mercantilă condusă după principiul că „banul este nervul și sufletul unei țări”⁴, Habsburgii căutau să asigure o preponderență economică provinciilor ereditare, Transilvania devenind, alături de alte teritorii de curând achiziționate, o anexă agrară, furnizoare de produse necesare manufacturilor austriece.

În cursul secolului XVIII se poate urmări totuși o linie ascendentă în dezvoltarea agriculturii din Transilvania, stimulată mai ales de nevoile comerciale. Statul austriac, pentru a evita importul, a încercat să trezească interesul pentru cultivarea mai rațională a pământului și pentru introducerea unor noi soiuri de plante și animale, chiar și din partea țăranimii contribuabile ale cărei sarcini fiscale sporeau mereu. S-au răspândit asemenea idei prin școlile înființate, printr-o serie de publicații speciale de agrotehnică, prin manuale sau cărți de popularizare⁵. În Banatul ocupat de austrieci în 1718 și transformat în domeniu erarial, politica economică promovată de noua stăpânire a înregistrat unele succese în urma îmbunătățirilor funciare, a desecărilor, a colonizărilor, a îmbunătățirii soiurilor de plante și animale, a introducerii unor plante industriale (orezul, bumbacul, sfecla de zahăr, tutunul, dudul etc.) care furnizau materia primă pentru industria locală sau pentru export. Veniturile statului au sporit în cursul sec. XVIII mai mult ca în alte provincii în ciuda menținerii robotei pe unele domenii ale statului. Dar în Banat nu era nobilime ca în Transilvania care să concureze cu statul⁶.

În urma războiului dintre 1740—1748, când Austria, în confruntarea cu Prusia, a pierdut cea mai bogată provincie industrială, Silezia, împărăteasa Maria Terezia a dezlănțuit împotriva Prusiei un necrutător război vamal. Pentru a suplini pierderea suferită, Curtea a inaugurat o politică de severă autarhie economică, excluzând importul de produse germane, intensificând industria din provinciile ereditare și concentrând toată viața comercială a imperiului la Viena. Ca atare, Transilvania,

⁴ Ioan Moga, *Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în secolul al XVIII-lea*, în *AIIN*, VII, 1992, p. 88.

⁵ Cornelia Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura Transilvaniei dintre anii 1786—1830*, în *Studii*, IX, nr. 1, 1956, p. 87—100. Către sfârșitul sec. XVIII, și în societatea românească din Transilvania, legată de viața rurală mai mult decât celelalte, cu o bogată experiență în domeniu, se răspândesc asemenea idei și tendințe spre înnoire și apar lucrări importante care se adresează cultivatorilor pământului. Vezi primele, și cele mai importante, lucrări în domeniu: Ioan Piuariu Molnar, *Economia stupilor* (1785); Dimitrie Tipogratul Râmniceanu, *Oarecări secreturi ale lucrării pământului* (1796); Gheorghe Șincăi, *Povățuire către economia de câmp* (1806); Grigore Obradovici, *Carte de mână pentru bine orânduita economie* (1807), publicate de Nicolae Edroiu în *Începuturile literaturii economice românești 1780—1810*, Cluj-Napoca, 1978.

⁶ Pentru evoluția regimului economic introdus în Banatul secolului XVIII vezi J. J. Ehrler, *Banatul de la origini până acum* (1774), sub redacția lui Costin Feneșan, Timișoara, 1984.

una dintre cele mai bogate provincii ale imperiului în materii prime, a fost ruptă de vechile legături comerciale cu centrele germane mai importante (Breslau, Lipsa etc.), menținându-și legăturile doar cu Țările Române, Polonia sau Turcia.

Statul a încercat o cointeresare a supușilor în dezvoltarea producției agricole și în ameliorarea metodelor de exploatare a solului prin unele măsuri, începând cu crearea *Societății de agricultură* (1769), care însă, în condițiile reglementărilor urbariale și a menținerii robotei, nu avut prea puține urmări. În general, *absolutismul luminat austriac*, al cărui principal protagonist a fost împăratul Iosif al II-lea, urmări consolidarea sa economică, pe de o parte, iar pe de altă parte căuta să înlăture pericolul ridicării maselor. Reformele căutau să prelungească agonia acestui stat frământat de contradicții sociale și naționale. Dezvoltarea producției manufacturiere în condițiile *protecționismului* și necesitățile financiare ale Curții din Viena au determinat în bună parte, pe lângă alte reforme, desființarea șerbiei prin decretele promulgate între 1781—1785. Cel mai mare impuls l-a dat marea răscoală din Transilvania din 1784 care a pus Curtea în fața unui mare impas. Iosif al II-lea intenționa să-i pună pe iobagi sub „ocrotirea” statului în fața abuzurilor nobililor. Reformele în spiritul „despotismului luminat” vizau reînnoirea statului feudal în agonie, adaptarea instituțiilor acestuia la noile idei și forme social-economice, înlăturarea piedicilor care stăteau în fața dezvoltării în spiritul acestora: monopolurile feudale, vămile interne, exclusivismul breslelor și promovarea libertății comerțului, dezvoltarea pieței interne și externe⁷.

Măsurile luate de „sus” din partea lui Iosif al II-lea conform formulei „totul pentru popor, dar nimic prin popor”, erau îndreptate împotriva nobilimii neproductive și necontribuabile. Iosif al II-lea era adeptul *fiziocratismului* mai mult decât al *mercantilismului* practicat în perioada anterioară. În concepția sa, trebuia pus accentul pe producția agricolă, pe pământ, pe țărani pe care îi considera cei mai utili în stat, ca producători direcți, contribuabili și soldați în vreme de război⁸. Însă, în reglementarea raporturilor dintre domnii de pământ și țărani iobagi, același împărat n-a conceput desființarea tuturor acestora ci doar îndreptarea unora și adaptarea la noile idei ale veacului și la nevoile statului. Încercarea de a impune la taxe și pământurile nobililor s-a izbit de rezistența acestora și concepțiile sale fiziocratice n-au avut un răsunet mare⁹.

⁷ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 239—240.

⁸ *Ibidem*, p. 246.

⁹ Inițiatorul curentului fiziocratic în gândirea veacului XVIII, François Quesnay, în lucrarea sa *Taboul economic*, analizează sursele de venit din cultivarea pământului, arătând că surplusul de valoare rămăs după scăderea cheltuielilor de producție trebuie să rămână în posesia *producătorilor direcți* pentru ca agricultura să prospere și să nu fie luat de proprietarii funciari sub formă de arendă și de către stat sub formă de impozite. Agricultura putea prospera și cultivatorii se puteau îmbogăți prin comercializarea produselor lor numai dacă *produsul net*, în cea mai mare parte, le rămânea la dispoziție. (Ivanciu Nicolae Văleanu, Toader Ionescu, Iuliu Pinczéz, *Gândirea economică din Transilvania — 1784—1918*, București, 1981, p. 34; D. Prodan, *Încă un Supplex libellus romanesco*, (1804), Cluj, 1970, p. 56).

Paralel cu reformele statului, au pătruns în Transilvania și s-au răspândit și ideile iluministe ale veacului, ele fiind receptate, în lipsa unei burghezii numeroase și dezvoltate de către reprezentanții nobilimii de rând care le-au răstălmăcit în interesele proprii. Astfel, ideile de libertate, egalitate, de popor suveran, de contract social, elaborate în Apusul Europei de către burghezie, aici au fost însușite și aplicate în raport cu marea nobilime și statul austriac. În Dieta de la Cluj din 1790—1791 s-a discutat independența țării, „unirea” Transilvaniei cu Ungaria, limba oficială, „restituția” vechilor instituții, privilegiul și autonomia, refacerea constituției pe baza celor trei națiuni și a celor patru religii „recepte”, responsabilitatea împăratului față de hotărârile Dietei¹⁰. Pentru țărănimea care forma marea majoritate a populației nu se cerea nimic; ea era privită cu suspiciune și considerată primejdioasă după experiența răscoalei lui Horea, mai ales că și acum plutea în aer o nouă amenințare cu o nouă ridicare generală.

În sfera economică, nobilimea din Transilvania era sensibilă la unele idei noi, fiziocratice, dar într-un context provincial, limitat, cu menținerea neștirbită a marii proprietăți alodiale, cu neamestecul statului în problemele economice ale Principatului. Milita pentru libertatea comerțului și pentru înlăturarea tuturor barierelor vamale impuse de stat. Aceste concepții sunt pe departe neconforme cu cele ale fiziocraților burghezi, mai ales în ceea ce privește menținerea iobăgiei. Dar, nu trebuie ignorate încercările de îmbunătățire a producției agricole pe baza unei mai productive exploatare a solului și a introducerii unor metode agrotehnice și a unor culturi noi, încercări și propuneri discutate într-o comisie specială în Dieta din 1790—1791.

Dieta de la Cluj s-a desfășurat într-o perioadă tulbură, după izbucnirea revoluției franceze și după moartea împăratului Iosif al II-lea, când mișcarea împotriva tendințelor centralizatoare ale statului austriac s-au intensificat. Rediscutarea noului statut politic al Transilvaniei și încercarea de unire cu Ungaria s-au izbit de o susținută opoziție din partea deputaților nobili, ca și reformele introduse de Iosif al II-lea. „Restituțiile” cerute acum de nobilime și întoarcerea țăranimii la vechea stare de dependență personală au fost susținute cu aprindere. Curând, noul împărat Leopold al II-lea, iluminist în tinerețe când era mare duce de Toscana, împăcându-se cu nobilimea, i-a acordat acesteia aproape toate prerogativele râvnite.

Mișcarea națională s-a accentuat la sfârșitul sec. al XVIII-lea, bazată pe realitățile sociale și politice ale Principatului a cărei populație românească, majoritară, nu avea drepturi, fiind considerată „tolerată” de către „națiunile” privilegiate. Acum s-a născut mișcarea *Supplex*-ului românilor prin care se cerea recunoașterea lor ca națiune în stat și „restituirea” vechilor drepturi istorice în cadrele constituționale.

Dieta s-a deschis la 21 decembrie 1790 și și-a încheiat lucrările la 9 august 1791. Prin componența sa, aceasta era aproape în întregime nobiliară; din cei 419 deputați, 296 erau regaliști și 121 aleși, nobili

¹⁰ D. Prodan, *op. cit.*, p. 30.

reprezentând 85% din numărul total al deputaților. Din punct de vedere etnic, ungurii și secuii reprezentau 90% iar sașii 10% din numărul celor prezenți. Doar episcopul unit Ioan Bob al Blajului era român¹¹. Lucrările au fost discutate în mai multe comisii. În interesul nobililor și a unor măsuri economice dorite de aceștia, s-a alcătuit o *Sistematica deputatio*. Activitatea acesteia cât și a comisiilor de țară s-a rezumat la strângerea propunerilor și la publicarea lor¹².

În general, propunerile de natură economică sunt străbătute de tendința nobilimii de a da un impuls comerțului cu materii prime furnizate de agricultură. Deputații au repetat mereu rolul comerțului pentru „prosperitatea țării și în special rolul agriculturii ca singura sursă pentru un comerț avantajos”. („... a Deo Creatore prescripta unica et sola omnis Commercis basis est”) ¹³. Este normală această idee fiziocratică din partea celor care nu vedeau mai mult și mai departe decât brazdele propriilor alodii. Într-o țară și într-o vreme când agricultura era ramura majoră a economiei, era firesc ca în centrul atenției să stea producția cerealică. Procesul lărgirii alodiilor pe seama pământurilor țărănești s-a accentuat și accelerat pe măsură ce acestea se transformă în mari producătoare de cereale și animale marfă. Într-o seamă de propuneri se remarcă poziția avantajoasă a Transilvaniei care poate furniza cantități mari de produse agricole Țărilor Române și Turciei, realizându-se pe această cale, anual, un venit de până la 38.000 Rfl¹⁴. În scopul realizării de venituri importante și permanente, autorii propunerilor îndeamnă la stocarea cerealelor pentru „preîntâmpinarea secetei”. Pentru intensificarea producției se cere introducerea unor soiuri ameliorate de plante și folosirea îngrășămintelor naturale (*conexionem instituendis*).

Înșirându-se bogățiile naturale furnizate de agricultură care constituie materii prime pentru dezvoltarea unor industrii dar și pentru comerț, se insistă asupra întinselor păduri ale țării care furnizează lemn de foc și lemn pentru construcții (*ligna focalia, ligna aldificialia*), care pot fi comercializate avantajos folosindu-se plutăritul pe Mureș, Olt, Arieș, spre Țara Românească și spre Turcia. Se cere replantarea unor terenuri despădurite cu soiuri rezistente.

O altă bogăție a țării o constituie *plantele medicinale*, mai multe aici ca oriunde în Europa, ele putând fi valorificate la prețuri bune la Viena și în Turcia. Pentru a stimula populația în cunoașterea plantelor tămăduitoare și pentru culegerea lor, se cere alcătuirea unui *lexicon* cu denumirea lor în limbile latină, maghiară, germană și română. Se cere, de asemenea, o grijă deosebită pentru pășunile care sunt un factor important în sporirea șeptelului de animale domestice atât de curte pe piața externă.

În capitolele 6, 7 și 8 ale amintitei publicații se insistă asupra culturii *cerealelor* mai importante: grâu, mei, ovăz, porumb (*triticum saracenicum*), hrișcă (*triticum panicum*, vulgo *Haritska*), necesare atât pentru populația în creștere, cât și pentru hrana animalelor și pentru

¹¹ *Ibidem*, p. 28—29.

¹² Kövari Laszlo, *op. cit.*, p. 160.

¹³ *Opinio deputationis*..., p. 7.

¹⁴ Rfl = florini renani; Kr = creițari (n.n.).

export. Domnii de pământ trebuie să selecteze semințele pentru recoltele viitoare și să-i stimuleze pe țărani de pe domeniile lor pentru a însămânța la timp potrivit, mai ales primăvara. În mod deosebit românii care cultivă mult porumb să fie îndrumați spre a folosi metodele cele mai bune pentru însămânțarea și întreținerea acestei culturi. În general, țărani să fie atrași de către stăpâni lor în îmbunătățirea procedeelor de lucru în agricultură pentru a vedea cu proprii ochi avantajele unor recolte mai mari și a profitului realizat din acestea. Se atrage atenția asupra necesității creerii unei comisi regale a culturii cerealelor, care să pedepsească la nevoie pe cei ce se sustrag de la cultivarea terenurilor, chiar dacă erau nobili.

Deputații se preocupă și de extinderea culturii cartofului (*poma piraque terrestria*), față de care populația manifestă în general rezerve dar care sunt foarte hrănitori atât pentru oameni cât și pentru animale. Legumele și plantele oleaginoase trebuie extinse în toate gospodăriile. Ele sunt cultivate mai ales de populația maghiară și săsească, românii, cu excepția fasolei și linteii, ignorându-le în general. Se preconizează o pregătire specială a loturilor unde urmează a se cultiva legumele, mai ales varza, fasolea și linteia (*brassica capitata, pisa, lentes*), care constituie hrana de bază a populației sărace.

O deosebită preocupare se observă în legătură cu cultura plantelor industriale, necesare pentru manufacturile create sau proiectate și pentru comercializarea lor. Prin extinderea suprafețelor semănate cu plante textile, în și cânepă, se puteau realiza de către țărani venituri cu care să-și plătească mai desne impozitele, urmărindu-se în același timp și dezvoltarea unor manufacturi ale căror produse să fie comercializate conform dispoziției din 1772 a camerei comerciale. S-au fixat prețurile centenariilor de in și cânepă în târgurile de la Sibiu, Sighișoara, Bistrița, Cluj, Tg. Mureș, Odorhei, Rupea, Șeica Mare, Făgăraș.

Pentru producția de coloranți, necesari industriei textile, se recomandă extinderea culturii unor plante indigene ca roiba (*rubia tinctoria*) și răchita (*herba glastum seu isatis tinctoria*), importate pe sume mari din Olanda. Pentru prelucrarea pieilor este necesară folosirea plantei numită scumpia, preparată după rețeta lui Fridvalsky, care crește din abundență în comitatul Hunedoara. Din susan (*semen sesami*) și rapiță (*brassica napus*) se pot obține uleiuri alimentare sau pentru lămpile casnice, atât spre folosul populației din țară cât și pentru export.

Un loc important în agricultura Transilvaniei l-a avut întotdeauna viticultura, dar, după cum arată autorii propunerilor, posibilitățile acestei culturi n-au fost folosite în întregime. Consumul prea mare de vin era un impediment în realizarea unor venituri importante din vânzarea vinului. În cazul unor recolte slabe, autorii propun scăderea vămii pentru importul de vin moldovenesc, fixată la 3 fl. vadra austriacă în 1770, pe motiv ca „viticultura din Transilvania să sporească și vinurile ungurești să ia locul celor românești”¹⁵. Scăderea tarifului vamal ar atrage în Transilvania vinul moldovenesc care era desfăcut în special pe piețele din Bucovina. În anii cu recoltă bună, se poate obține un

¹⁵ I. Moga, op. cit., p. 142.

prisos de vin ardelenesc care poate fi vândut pe piețele din provinciile învecinate în condițiile unor taxe vamale protecționiste.

Importanța pomilor fructiferi este subliniată, recomandându-se în-lăturarea neglijenței de până acum în acest domeniu. Dintre toate fructele prunele sunt cele mai răspândite și mai apreciate în comerț și pentru fabricarea rachiului (*bonum semper obtinet pretium sic acetum*). Li se recomandă țăranilor să cultive pomi fructiferi pe rânduri, până la 20 de pruni și până la 10 meri pe un rând. Cultura pomilor fructiferi să fie supravegheată de o comisie specială.

Se insistă mult asupra extinderii culturii viermilor de mătase concomitent cu creșterea plantațiilor de duzi și dezvoltarea mai multor manufacturi și filaturi de mătase (Deva, Sebeș, Alba Iulia, Orăștie, Miercurea, Sibiu, Mediaș, Sighișoara, Rupea, Făgăraș, Vaida Recea, Brașov, Sf. Gheorghe, Năsăud, Dej, Cluj, Turda, Aiud). Pentru comercializarea firelor de mătase se dă exemplul prețurilor conform circularii din 4 octombrie 1785: pentru o livră de fire de categoria I-a se obțineau 40 de crețari, de categoria a II-a, 32 crețari și pentru una de calitate inferioară, 30 de crețari, prețuri care le depășesc, pentru aceleași categorii, pe cele din Ungaria. Se recomandă ca din ordinul guberniului să fie tradus în limba română tratatul despre creșterea duzilor și a viermilor de mătase și să fie distribuit gratuit. Metodele legate de fabricarea și imprimarea stofelor de mătase urmau să intre în preocupările Academiei din Cluj.

În luările de poziție a deputaților a intrat și extinderea culturii și preparării tutunului (considerat la vremea aceea și ca plantă tămăduitoare), din comercializarea căruia se puteau realiza venituri substanțiale.

Extinderea culturilor noi și aplicarea unor metode mai raționale în agricultură trebuia susținută de cunoștințe temeinice, de o tehnică mai bună, de o pregătire a cultivatorilor. Din acest motiv se recomandă studiul „regulilor economice” în școlile cele mai simple, „parohiale și domeniiale”. În aceste școli să nu se mai dea numai îndrumări teoretice ci și practice, să fie vizitate terenurile cultivate pentru ca tinerii să ia contact cu metodele de cultivare a plantelor. Deci teoria să fie îmbinată cu practica (*theoream cum praxi obiquali conjunctam*). Se recomandă în mod deosebit fiilor de români, precum și învățătorilor și preoților români, să-și însușească și să răspândească cunoștințele de cultură și economie rurală. De altfel, învățătorii și preoții români au constituit modele în acest sens pentru obștea satelor¹⁶.

Secțiunea a II-a a publicației, cuprinzând propunerile pentru îmbunătățirea agriculturii, conținea îndrumări pentru dezvoltarea sectorului creșterii animalelor și valorificarea unor produse legate de această ocupație.

După câteva instrucțiuni generale pentru pregătirea negustorilor de animale, se trece la analiza diferitelor categorii de animale domestice. În legătură cu importanța cailor, se arată că aceștia sunt crescuți mai ales de către nobili pe domeniile lor pentru călărie și pentru

¹⁶ Ioan Lupaș, *Contribuții la istoria românilor ardeleni (1780—1792)*, în *Analele Academiei Române, Mem. Secf. Ist.*, 1914—1915, p. 756.

vreme de război, nefiind folosiți decât într-o măsură foarte mică pentru muncile agricole. Se recomandă introducerea unor rase superioare, după modelul crescătorilor de stat din Banat. Pentru tracțiune în gospodăriile țărănești, mai ales, se recomandă creșterea *asinilor* și *catârilor*, mult mai puțin pretențioși în ceea ce privește hrana și condițiile climatice.

Vitele de rasă pentru tracțiune și pentru lapte sunt un factor important în economia țării. Pentru ele trebuie amenajate pășuni în timpul verii iar pe timp de iarnă să aibă asigurate nutrețuri, grajduri călduroase și uscate. Li se recomandă tinerilor să studieze la Accademia din Cluj medicina veterinară și chirurgia iar în timpul vacanțelor studențești să aplice în practică cele învățate pe băncile școlii.

O atenție deosebită se acordă creșterii *bivolilor*, bine adaptați la condițiile din Transilvania, importanți mai ales pentru muncile agricole grele și pentru export în Țările Române și Turcia. Din vânzarea pieilor crude în aceste țări se scot mulți bani.

În ceea ce privește creșterea *porcilor*, deputații observă că aceasta nu este atât de răspândită pe cât ar permite posibilitățile existente în Transilvania și arată că trebuie extinse metodele mai bune din Ungaria și Austria pentru îngrășarea lor.

Legat de creșterea *oilor*, cele mai răspândite animale din Transilvania, trebuie introduse, conform *rescriptului din 1771* al împărătesei Maria Terezia, unele rase superioare de berbeci aduși din Germania. Se cere guvernului să cumpere berbeci de rasă, mai ales din Spania și Padua, care să fie distribuți crescătorilor de oi. Mieii născuți din încrucișările respective să fie adaptați la condițiile locale. Este dat exemplul baronului Samuel von Bruckenthal care a adus și ameliorat oi din Spania și Padua (*Oves Berke*) foarte bune de lână pe care a vândut-o foarte avantajos în Țara Românească. Pentru iernat, oilor să li se asigure în mod obligatoriu adăposturi și nutreț (*temporesque brumali in stabulis tenendi obligationem sponte assumerent*).

Produsele animaliere, prin prelucrare și comercializare, constituie un izvor sigur de venituri pentru proprietari. În cazul insuficienței unora dintre acestea, cum ar fi pielea pentru încălțăminte, aceasta să fie importată din Moldova, Ungaria, Polonia, scăzându-se taxele vamale pentru import cu 30 de creițari. *Seul* cu largă întrebuințare la confecționarea lumânărilor și la fabricarea săpunului, putea fi exportat pentru manufacturile din Turcia și Ungaria. Într-o mare măsură *lâna* și în special *lâna fină* constituia un articol important în comerțul cu Turcia și cu unele țări din Europa Apuseană. Se cerea reducerea taxelor vamale și a taxelor pentru prelucrarea și purificarea lânii pentru ca posesorii cantităților mari de lână să aibă câștig mai mare prin valorificarea ei.

Una dintre cele mai vechi ocupații ale populației din Transilvania, *creșterea albinelor*, prezintă un interes deosebit pentru avantajele materiale cu care aceste viețuitoare răsplătesc agricultorii. Albinele sunt considerate, pe drept cuvânt, un izvor nesecat de venituri. *Mierea* este un produs foarte apreciat în Turcia. *Ceara* constituie o materie primă pentru manufacturile de lumânări din Cluj, Medias, Sibiu. Comerțul cu ceară aduce venituri în aceeași măsură ca și cel cu miere. Printr-un

exemplu, unul dintre deputați prezintă avantajele creșterii albinelor. Frații Langianos din Brașov, care au studiat apicultura în Lusacia și la Viena, atât teoretic cât și practic, aveau în anii buni 2500 de stupi, în cei medii 1800 iar în cei mai slabi, 1000 de stupi. La începutul activității lor au cumpărat 1840 de stupi cu 5900 Rfl și 20 Kr. Pentru transportul stupilor la locuri bogate în flori au cheltuit 552 Rfl. Astfel cheltuielile s-au ridicat la 6455 Rfl și 20 Kr. De la acești stupi au obținut 580 urne de miere, la preț de 13 fl. urna. Totalul veniturilor realizate s-au ridicat la 7540 Rfl, iar venitul curat, după scăderea cheltuielilor inițiale, la suma de 1085 Rfl și 40 Kr, în care nu este inclus și prețul cerii. Astfel de exemple oglindesc preocupările pentru detalii legate de realizarea veniturilor din agricultură.

Analizând câteva dintre măsurile preconizate de nobilimea din Transilvania pentru ameliorarea agriculturii și a creșterii animalelor mai ales pentru acumularea de capital sub impulsul *revoluției industriale* din Apusul Europei, constatăm că aceste schimburi nu vizau câtuși de puțin modificarea structurală a societății feudale. Departate de a fi radicale, aceste propuneri nu atacau proprietatea alodială și nici nu urmăreau îmbogățirea producătorilor rurali, principalii contribuabili ai statului, rămași legați, prin rentele feudale, de vechii stăpâni. Impunând noului împărat „restituirea” vechilor privilegii știrbite într-o oarecare măsură de reformele lui Iosif al II-lea, nobilimea încerca o manevră prin care, cu ajutorul statului austriac, să-și creeze o situație economică avantajoasă. Cu concursul statului, nobilimea căuta să suplinească lipsa de capital și a brațelor de muncă în condițiile unei tehnici încă înapoiate, pentru a realiza într-adevăr progrese în economie. Deși vedem în aceste idei economice unele influențe ale fiziocratismului, nu putem ignora condițiile social-politice ale Transilvaniei care le-a diminuat mult din intenții. Elementele conservatoare, prezente în proporție considerabilă în viața politică a țării, erau refractare reînnoirii și erau preocupate de menținerea privilegiilor aristocratice. Obtuzitatea acestora a condiționat sărăcia și slaba difuzare a unor idei economice într-adevăr progresiste¹⁷. Cu toate acestea, s-au găsit unii — chiar dintre nobili —, cărora nu le-a fost indiferentă starea înapoiată a economiei rurale și au fost sensibili la unele realizări pe plan european, chiar și numai în spiritul îngust al interesului de clasă feudală. Promovarea unei exploatare mai eficiente a pământului, răspândirea unor plante noi sau a unor rase de animale ameliorate, înființarea unor școli tehnice pentru pregătirea specialiștilor, promovarea comerțului neîngrădit de barierele vamale austriece, intensificarea culturilor cerealiere și a plantelor tehnice, înființarea de manufacturi bazate pe materii prime locale, sunt factori de progres în viața economică a țării. Aceste idei economice, alături de altele, social-politice, în spiritul iluminist al veacului, adoptate de reprezentanți burgheziei care se născă în acea vreme, au atins și păturile dominante ale societății, care de teama vântului de libertate care adia prin Europa, s-a pus însă la adăpost, și a cerut concursul statului pentru a-și păstra privilegiile. Repusă prin „edictul de restituție” al lui Leopold al II-lea „care a produs o bucurie mare claselor privile-

¹⁷ I. N. Văleanu, T. Ionescu, I. Pinczés, *op. cit.*, p. 35.

giate căci acestea își văzură restaurată constituția cea mucedă și ruginită..., un anacronism și o adevărată rușine pentru aristocrație și pentru patriciat¹⁸ — după cum scrie George Barițiu — prin Dieta de la Cluj în toate drepturile sale, nobilimea căuta să se adapteze noilor relații economice prin muncă plătită puțin îmbinată cu claca. O reîntoarcere la vechile rânduieli statornicite de-a lungul veacurilor feudale, în absoluta lor identitate, nu mai era posibilă de teama unei noi ridicări țărănești, a unei noi „horeade“.

Măsurile economice cerute de nobilime nu s-au aplicat decât într-o foarte mică măsură datorită opoziției regimului austriac care nu a acordat fonduri bănești și înlesniri protecționiste pentru dezvoltarea provinciilor ce constituiau surse de materii prime. În fața progresului general însă, cu toată opoziția statului, la începutul secolului al XIX-lea au loc unele schimbări economice timide cărora nobilimea li s-a adaptat docilă.

PETRU IAMBOR

FEW PROPOSALS IN THE TRANSYLVANIAN PARLIAMENT (DIETA) FROM CLUJ SINCE 1790—1791 FOR A BETTER AGRICULTURE

(Summary)

The work presents, based on few proposals made by the representants of the Transylvanian nobilities in the local Parliament (Dieta) from Cluj on the line of the physiocratic trend of the eighteenth century, the necessity to improve the agriculture and the zootechny, for export and like a source of raw materials. These sources were necessary to the development of the local manufactures which were in competition with the economic policy of Austria.

¹⁸ George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1887

ÎNVAȚĂMÂNTUL SIBIAN ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. ASPECTE BIBLIOGRAFICE ȘI ARHIVISTICE

Restabilirea **contactelor nemijlocite** cu istoriografia europeană, în actuala perioadă de **mai bine de o jumătate de deceniu**, a reorientat scrisul istoric românesc **înspre noi** teme de cercetare, ce vădesc dorința de actualizare a preocupărilor.

Una dintre **direcțiile de cercetare**, de care se apropie marea majoritate a istoriografiilor **europene**, este cea legată de istoria elitelor. Considerată a fi o **temă inedită** acum câteva decenii în întreaga Europă, istoria elitelor devine, **treptat**, un domeniu care a depășit etapa consacrării în occident, **dobândindu-și un spațiu**, tot mai larg, în publicațiile de specialitate din centrul, **estul și sud-estul european**.

Definirea elitelor, **stabilirea locului și al rolului lor** în dinamica socială, sunt obiective pe care **și le-a propus** pentru prima oară, în mod firesc, sociologia. Treptat, **dinspre sociologie și politologie**, analiza elitelor se insinuează și în **domeniul cercetării istorice**. Cea care va prelua modelul de studiu **sociologic al elitelor**, adăugându-i noile valențe pe care le necesită o **abordare istorică**, va fi istoriografia franceză¹. A fost ușor previzibil să se **petrească așa**, dacă ținem cont de faptul că istoricii francezi își **formulau noile direcții de cercetare**, pe fundamentul uneia dintre cele **mai puternice sociologii europene**, sociologia franceză. Lansată, deci, de **Franța**, orientarea înspre istoria elitelor se va răspândi, cu repeziciune, în **Anglia**, în Italia, iar apoi în celelalte state europene. Rezultatele **cele mai spectaculoase** în domeniu continuă, însă, să aparțină **istoriografiei franceze**, cea care are accentuate înclinații înspre abstractizare, **sinteză și eseu** istorică.

În ce măsură, **modelul european** poate fi respectat în analiza istorică a elitelor **românești din Transilvania**, în veacul al XVIII-lea? Prin parcurgerea câtorva **repere bibliografice**, se poate constata, cu ușurință, faptul că atât **istoriografia franceză**, cea engleză, cât și celelalte istoriografii europene **ale elitelor**, se desprind greu de rădăcinile sociologice ale cercetărilor. **Ca și în cazul sociologilor și istoricii** consideră a fi categorii elitare, doar **acele categorii care**, într-un fel sau altul, acced la puterea politică. Iată, în acest sens, doar câteva dintre categoriile sociale pe care **istoriografia europeană** le-a considerat ca fiind elitare, în veacul XVIII: **aristocrația**, cu toate sensurile ei, (feudalitatea târzie, marii proprietari funciari, boierimea, nobilimea), clerul superior, ofi-

¹ v. Roland Mousnier, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*, Paris, 1969; Guy Chaussinand-Nogaret, *Une histoire des élites 1700—1848*, Paris-La Haye; G. Chaussinand-Nogaret, J. M. Constant, C. Durandin, A. Jouanna, *Histoire des élites en France du XVIe au XXe siècle. L'honneur — le mérite — l'argent*, Paris, 1991.

terii de rang înalt, marii funcționari ai statului, intelectualitatea sau inteligența, orășenimea bogată, lumea, comerțului și a finanțelor etc. Chiar și în cazul analizelor dedicate elitelor din sfera culturii, sunt considerate a fi straturi elitare, doar acelea care — prin ideologia lor — au reușit să influențeze, într-un fel sau altul, domeniul politic și nivelul puterii și al deciziei.

Raportându-ne la situația românilor transilvăneni în epoca la care ne referim, a stabili criteriul elitar în funcție de accesul la puterea politică, devine un demers inutil. Datorită binecunoscutei structuri constituționale a Transilvaniei, este mult prea devreme a contura o elită românească, de-abia acum, în veacul al XVIII-lea, începând să fie schițate primele aspirații politice. O „radiografiere“ atentă a lumii românești din Ardeal, ne conturează, însă, o societate diversificată, de o oarecare complexitate și care, în nici un caz, nu poate fi echivalată cu o simplă, unică și indivizibilă societate iobăgească, așa cum, deseori, s-a susținut și în istoriografia română și în cea maghiară. Dacă pentru secolul al XVII-lea, vechile șabloane ale analizelor istorice, care insistau asupra istoriei muncii și a iobăgiei, le putem considera ca fiind parțial reale, pentru că până și puținele categorii aparte, respectiv clerul superior, mica nobilime și firava negustorime erau adânc ancorate — prin mentalitate, tradiție și mod de viață — în marea masă a lumii satului, iar diferențele de statut social erau greu perceptibile, în veacul următor, imaginea societății românești va fi cu totul alta. Spre a surprinde toate transformările sociale care au loc în condițiile reformismului și ale catolicizării, spre a contura noile categorii elitare, din ce în ce mai pregnante, este necesară îndepărtarea față de criteriul accesului la puterea politică — criteriu pe care îl utilizează majoritatea istoriografiilor europene în stabilirea elitelor și căutarea unei definiții mai largi, care să permită punerea în valoare a unei elite românești.

Având în vedere aceste considerente, suntem obligați a ne opri la sensurile cele mai generale ale elitei și a reține definiția conform căreia elita desemnează orice categorie a societății care — prin statut economic, politic, social și juridic superior, prin orizont spiritual sau prin aspirații deosebite — se diferențiază de marea masă a populației. De altfel, și în cazul altor popoare — sârbli, slovaci sau rutenii, spre exemplu — unde, de asemenea, clasele sociale noi erau, în epocă, în plin proces de maturizare, poate fi aplicată numai această largă definiție elitară, criteriul ierarhiei sociale superioare limitându-se doar la redusele categorii ale micii nobilimi, ale negustorimii, ale clerului superior sau ale intelectualității, în mare parte, tot de factură clericală.

Ținând cont de această cuprinzătoare definiție, se poate propune, pentru românii transilvăneni, următoarea structurare elitară: în primul rând, un nivel al elitei performante, alcătuit, după cum este binecunoscut, din reprezentanții de frunte ai iluminismului românesc, în mare parte membri ai clerului unit, angajați activ în mișcarea revendicativă românească, a căror viață și activitate a fost și este bine cunoscută în cercetările istorice, printr-o amplă bibliografie. Apoi, un al doilea nivel, al absolvenților români de gimnazii și colegii transilvane sau europene, care nu s-au distins printr-o activitate deosebită și nu au lăsat în urma lor lucrări scrise, dar care au popularizat, în mediul în

care au trăit, ideile epocii². Acestui nivel i se poate adăuga și categoria puținilor funcționari români pătrunși — pe calea educației — în administrația centrală și provincială a imperiului. Din ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, pătura funcționărească română este în vizibilă creștere. Este aceasta, poate, și o consecință a eșecului mișcării Supplexului, eșec ce a determinat reorientarea programului politic elitar dinspre nivelul revendicărilor direcționate către structurile superioare ale imperiului, înspre educarea maselor și penetrarea în sistem, nu ca națiune ci pe baza carierelor individuale. Ar urma un al treilea nivel, cel al preoților formați în seminarii teologice și al învățătorilor absolvenți ai cursurilor de normă. Acest nivel, chiar dacă nu beneficiază de un orizont spiritual deosebit, are un statut social aparte, bine conturat, superior celui al preoților formați pe la mănăstiri și al învățătorilor care de-abia au deprins scrisul și cititul, în unu sau doi ani de școală elementară sătească. Acestui nivel i se asimilează, tot datorită statutului social și datorită bunei cunoașteri a limbii germane, categoria puținilor ofițeri români din regimentele de graniță. În sfârșit, un al patrulea nivel al elitelor românești, delimitat prin criterii economice, este nivelul prosperiei negustorimii românești. Este vorba de negustorii români, aromâni sau macedoromâni din zona Banatului, care participă la licitarea pământurilor în momentul arendării unei mari părți a provinciei; de negustorii români din zona Oradiei, care participă la conducerea orașului, încercând, ca și cei bănățeni, să beneficieze de pavăza privilegiilor ilirice; de negustorii români din sud-estul Transilvaniei și, eventual, de cei din zona Blajului, localitate care, în jurul domeniului episcopal unit, începe să se contureze ca târg românesc. De acest nivel aparține, considerăm, și ceea ce a mai rămas din mica nobilime medievală românească din Hațeg și Făgăraș. Nici acest nivel, totuși elitar, nu are un orizont deosebit, însă, în cazul negustorilor din sud-estul Transilvaniei și al celor din Banat sau Oradea, se va exprima, încă din primele decenii ale secolului, o fermă poziție anticatolică, ce va deveni o reală problemă politică³. Desigur, această negustorime, cunoscută sub termenul generic de „greci“, evoluează în cadrul mai larg al negustorimii ortodoxe, sârbe și grecești, fiind, uneori, greu de desprins din lanțul solidarității interconfesionale.

Fundamentul acestor categorii elitare îl constituie lumea satului românesc, în special pătura superioară a lumii sătești: juzii, cnezii, obercnezii, unii provizori domeniali, cantorii, preoții și dascălii fără

² sporadice preocupări privind cercetarea acestei categorii elitare pot fi întâlnite în diferite monografii ale unor școli sau universități transilvănene sau europene. Există publicate pentru secolul al XVIII-lea câteva liste cu elevii români ai unor școli sau gimnazii din Ardeal, ca de exemplu Cluj, Blaj, Bistrița, Sibiu, Alba-Iulia etc. Primii istorici din România postbelică, ce au inițiat o cercetare sistematică în domeniu, au fost Lucia Protopopescu, Jakó Zsigmond, Szabó Miklós și Tonk Sándor. La ora actuală, s-a constituit un grup de cercetare la Institutul socio-uman din Târgu-Mureș. Volumul referitor la frecvența studenților români la universitățile străine în veacul al XVIII-lea se află în lucru.

³ vehemența cu care a reacționat acest nivel elitar împotriva politicii de catolicizare reiese din seria de studii, articole și cărți consacrate momentului unirii religioase. Opoziția se sprijinea pe o puternică bază economică.

pregătire asigurată în instituțiile formative ale statului, țărănimea liberă etc. Această pătură superioară a lumii rurale nu constituie în sine o elită, nediferențindu-se prin educație, obiceiuri și mentalitate, de marea masă a țărâniei aservite, dar din rândul ei s-a desprins mica elită românească de secol XVIII, cum s-a putut observa, destul de diversă și, mai ales, din rândul ei se va forma nivelul elitar românesc, mult mai amplu, de secol XIX.

Dintre categoriile propuse pentru o cercetare a elitelor românești transilvănene de secol XVIII, unele au fost studiate cu suficientă atenție în istoriografia română. Este vorba de fruntașii iluminismului și ai mișcării naționale, de categoria preoților și învățătorilor formați în instituțiile statului, de ofițerii regimentelor de graniță etc.⁴ A fost relativ bine studiată și pătura superioară a lumii satului, sursă a categoriilor elitare. Mai puțin cunoscute sunt situația micii nobilimi și a negustorimii române și, în special, situația absolvenților români de gimnazii și colegii transilvănene sau europene. În ceea ce privește ultima categorie, în mod firesc elitară, preocupările pentru conturarea ei sunt de dată relativ recentă.

În studiul elitelor școlare românești din Transilvania veacului al XVIII-lea, Sibiu ocupă un loc de importanță majoră, pentru că aici au existat mai multe instituții de învățământ, frecventate de tineri aparținând tuturor naționalităților și confesiunilor. Aceste instituții pregătesc, în cazul românilor, categorii aparținătoare celui de-al doilea și celui de-al treilea nivel elitar, conform schemei sus-menționate.

Pentru cel de-al treilea nivel elitar, cadrul formativ îl reprezintă cursul de normă, inaugurat la Sibiu pentru învățătorii ortodocși, de către Dimitrie Eustatievici. Este binecunoscut faptul că, datorită lipsei unui seminar teologic ortodox, acest curs compensa, într-o oarecare măsură, și instruirea preoților. Fiind prima formă de învățământ oficializat, superioară școlilor elementare, pentru ortodocșii transilvăneni, cursul a constituit obiectul unor ample cercetări în istoriografia română.

Încă din 1928, Ioan Lupaș semnalează rapoartele lui Eustatievici, privind situația frecvenței candidaților în anii 1790 și 1791, rapoarte care vor fi reluate în analizele istorice ale lui Nicolae Albu, în 1944, și, mai târziu, în sinteza semnată de Ileana Bozac și Pompiliu Teodor. Treptat, vor fi descoperite și listele candidaților și absolvenților din anii 1786 și 1787, care vor fi publicate în cunoscutul tratat de istorie a învățământului, în monografia liceului pedagogic Sibiu și în câteva studii, semnificative prin interpretare, ale lui Mircea Păcurariu⁵. Referirile privind importanța acestor cursuri în diversificarea structurii

⁴ istoricii născuți, grupați în jurul revistei „Arhiva someșană”, au concurat, în esență, existența unei elite românești legate de funcționarea Institutului militar din Năsăud.

⁵ v. — în succesiunea amintită — lucrările: I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. 1, București, 1928; Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944; *Din istoria pedagogiei românești*, București, 1966; *Istoria învățământului din România*, vol. 1, București, 1983; *Învățământ românesc pedagogic în Sibiu. Liceul pedagogic Sibiu. Monografie*, Sibiu, 1986; Mircea Păcurariu, *200 de ani de învățământ teologic la Sibiu*, Sibiu, 1987.

populației românești, prin noul statut social al preoților și învățătorilor repartizați pe temeiul unui contract, au devenit mult prea comune spre a mai insista asupra lor.

În schimb, mai puțin cunoscut este rolul gimnaziului evanghelic din Sibiu, în pregătirea tinerilor români, cu toate că matricolele școlii s-au păstrat pentru cea mai mare parte a anilor școlari ai veacului al XVIII-lea. Ele au fost publicate în mai multe rânduri, în anuarul școlii, de către Heinrich Herbert, Carl Albrich și Rudolf Briebrecher, insistându-se, în special, pe registrele ce consemnează situația frecvenței pentru primele decenii ale secolului⁶. Situația statistică a frecvenței în gimnaziul evanghelic este, însă, cunoscută pentru toată perioada secolului XVIII, cu excepția câtorva ani. Această situație statistică a re-luat-o și Lucia Protopopescu, comparând frecvența la gimnaziul evanghelic, cu frecvența la gimnaziul catolic din cetate⁷.

Se cunoaște, desigur, faptul că tinerii români de altă confesiune erau rar acceptați în școlile luterane, calvine sau unitariene. Izolarea școlilor acatolice era determinată și de politica oficială a imperiului de a le reduce ponderea în viața socială, dar ea convenea și protestanților, care, astfel, se puteau sustrage tendințelor centralizatoare ale reformismului, autoadministrându-se, în mod tacit, prin propriile consistorii și prin comisii școlare neoficiale. Cu toate acestea, deși în proporție mică, românii nu lipsesc din registrele matricole ale gimnaziului evanghelic sibian. Este greu a fi depistați pentru că, spre deosebire de școlile catolice, registrele nu conțin nici naționalitatea, nici confesiunea celor înscriși la studii. De asemenea, criteriul de stabilire a naționalității în funcție de nume este, în epoca respectivă, inoperabil, marea majoritate a numelor din registre fiind comune, creștine și latinizate. Există, însă, câteva nume cu rezonanță aparte, specifice, greu de confundat cu numele maghiare sau germane, care ne îndreaptă înspre concluzia că școala este frecventată și de un mic procent de fii de negustori români, greci sau chiar armeni. Este firesc să fie așa, din moment ce regăsim în această instituție de învățământ, tineri de pe o arie surprinzător de largă, din Bulgaria până în Slovacia și chiar până în centrul Europei. Desigur, românii din școală sunt puțini, dar datorită flexibilității programelor școlare protestante, datorită contactelor constante ale acestor școli cu occidentul european și datorită orientării protestante mai ferme înspre un învățământ eficient, modern și practic, ei au o utilitate socială și o adaptabilitate sporită, în raport cu românii absolvenți ai școlilor catolice. De altfel, câțiva tineri ce își definesc studiile la gimnaziul evanghelic din Sibiu, vor funcționa, imediat după absolvire, așa după cum reiese din registre, ca profesori în Țara Românească.

⁶ Heinrich Herbert, *Beiträge zur Geschichte und Kirche in Hermannstadt zur Zeit Carl's VI*, Carl Albrich, *Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt*, Rudolf Briebrecher, *Mitteilungen aus der Nagyszebener (Hermannstädter) Gymnasialmatrikel*, apărute — în această ordine — în *Programm des Evangel. Gymnasiums A.B. zu Nagyszeben (Hermannstadt)*, în anii 1876/1877, 1895/1896 și 1910/1911.

⁷ în lucrarea *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774—1805*, București, 1966, p. 232.

Din punctul de vedere al pregătirii tinerilor români, cea mai importantă instituție de învățământ sibiiană rămâne, în veacul al XVIII-lea, gimnaziul catolic. Aici, cel de-al doilea nivel elitar românesc, ce se cristalizează pe tot parcursul secolului, este bine reprezentat. Din păcate, ca și în cazul Clujului și al altor școli catolice, registrele matricole s-au păstrat doar pentru ultimii ani ai epocii analizate. Din puținătatea datelor pe care le putem însuma, reiese, însă, destul de limpede, că acest gimnaziu al Sibiului se poate înscrie alături de colegiul Clujului și de gimnaziile Blajului, Albei, Tg. Mureșului, Bistriței, Aradului, Băii Mari, printre instituțiile de învățământ catolic cu o deosebită frecvență românească.

Sunt mult prea bine cunoscute motivele pentru care românii sunt orientați și se orientează înspre școlile catolice, pentru a mai insista asupra lor. Să menționăm doar faptul că datorită capacității gimnaziului catolic sibiian de a pompa, constant, în fluxul vieții sociale un număr apreciabil de tineri cu pregătire, istoriografiile română și maghiară i-au acordat o suficientă atenție. Istorici precum Sobola Ioan, Veress Ignățiu, Boros Gábor, Ioan Bunea, Bogdan-Duică, Ioan Stanciu, Lucia Protopopescu, Petru Muntean și, din generația mai tânără, Ladislau Gyémánt sau Iacob Mărza au formulat interesante și utile aprecieri asupra frecvenței în această școală.

Obiectivitatea cercetărilor este, deseori, marcată de atașamentul față de propria instituție de învățământ, unii dintre autorii schițelor monografice fiind chiar profesori sau directori ai școlii și având, astfel, tendința de a-i dilata importanța în rețeaua școlară transilvană. Alții, în abordările lor, exprimă puncte de vedere influențate de un anumit partizanat confesional sau național. Indiferent de factorii subiectivi, toate cercetările asupra școlii rămân repere valabile, în special prin prisma publicării unor date și informații de natură statistică.

Dintre analizele sus-menționate, mai importante par a fi, în cazul istoriografiei maghiare, cea a lui Veress Ignățiu, autor al unei monografii a gimnaziului apărută în 1878, în care este inclusă și o situație statistică a frecvenței școlare pe ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, nedefalcată, însă, pe naționalități și confesiuni și, mai ales, cea a lui Boros Gábor⁸. Monografia pe care cel din urmă o publică în anul 1896, face parte din volumul de istorii școlare, apărute ca volume separate sau ca studii incluse în anuarele școlare, pe care istoriografia maghiară le-a închinat, omagial, evenimentului celebrării a 1000 de ani de la așezarea ungarilor în Panonia. În cele câteva zeci de monografii editate cu acest prilej, printre care se numără și cea a lui Boros, putem regăsi, indirect, informații importante cu privire la accesul românilor în rețeaua gimnazială transilvăneană, pe parcursul secolului al XVIII-lea. Statistica frecvenței școlare, oferită de Boros, e mai amplă, coboară până în anul 1780 și este de mare acuratețe în ceea ce privește delimitarea pe confesiuni a tinerilor⁹.

⁸ v. Veress Ignác, *A Nagy-Szebeni Kir. Főgymnasium értesítője az 1877/1878 tanévben*, Sibiu, 1878 și Boros Gábor, *A Nagyszebeni állami főgymnasium történelme*, Sibiu, 1896.

⁹ Boros, op. cit., p. 121—122, 142.

În istoriografia română, cea mai importantă cercetare este cea a lui Ioan Stanciu, care depășește prezentarea statistică a frecvenței școlare, publicând nominal listele cu tinerii români prezenți la studii la gimnaziul catolic sibian, în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea¹⁰. Este o monografie de referință, pentru că majoritatea lucrărilor ulterioare de istorie a învățământului românesc vor prelua și interpreta datele oferite de acest autor¹¹.

Pentru că informațiile de secol XVIII sunt atât de puține, toți autorii referindu-se doar la penultimul sau ultimul deceniu, orice date suplimentare de arhivă, care pot apărea, devin foarte importante. Cunoscut fiindu-ne documentele din arhivele sibiene, vom insista asupra documentelor legate de gimnaziul catolic al Sibiului pe care le-am depistat în arhivele din Cluj. Astfel, în fondul liceului romano-catolic Cluj se află și câteva rapoarte către comisiile guberniale, redactate de conducerea școlii sibiene, care prezintă frecvența școlară și rezultatele la învățătură ale elevilor de acolo, pe ambele semestre ale anului școlar 1790/1791, pe semestrul al doilea al anilor școlari 1791/1792 și 1793/1794 și, din nou, pe ambele semestre ale anilor școlari 1796/1797 și 1799/1800. Aceste rapoarte se află dispersate printre rapoarte asemănătoare către guvernii, sosite de la școlile catolice din Șumuleu Ciuc, Trei Scaune, Alba-Iulia, Târgu-Mureș și Bistrița¹².

Cum au ajuns ele în fondul colegiului clujean? Cea mai plauzibilă variantă ar fi aceea conform căreia, după anularea reformelor lui Iosif al II-lea și după desființarea comisiei școlare a Transilvaniei, când comisia ecleziastică preia din nou, ca și înainte de 1781, controlul asupra problemelor școlare, până la dizolvarea treptată a comisiei școlare în comisia ecleziastică, colegiul clujean, ca cea mai importantă instituție de învățământ catolic din Transilvania, e posibil să fi preluat o parte din atribuțiunile administrative ale fostei comisii școlare. Ținând cont de faima școlii clujene, de faptul că dieta restaurativă din 1790/1791 s-a desfășurat în marea aulă a colegiului și de mutarea guberniului la Cluj, după 1790, cu toate complicațiile ce le aduce după sine o astfel de reorganizare, nu este exclusă nici ipoteza ca o parte din fondul gubernial să fi ajuns, datorită unor defectiuni, în fondul documentar al instituției catolice de învățământ.

Rapoartele gimnaziului sibian, aflate la Cluj, detaliază, oarecum, tabloul frecvenței școlare. Din registrele matricole publicate de Stanciu ne lipsește, spre exemplu, situația fluctuației în același an școlar, pentru că autorul conturează doar situația prezenței în școală pe ani de învățământ. Rapoartele din arhiva clujeană fiind pe semestre, putem observa un fapt asupra căruia Stanciu nu a insistat și anume că există un număr de tineri români care se înscriu la începutul anului școlar, dar se retrag pe parcurs, nemaifigurând în listele celor prezenți la studii în semestrul al doilea. Nedefinitivându-și studiile din varii motive —

¹⁰ v. Ioan Stanciu, *Istoricul liceului „Gh. Lazăr” din Sibiu*, Sibiu, 1943.

¹¹ cea mai amplă reluare a datelor analizate de Ioan Stanciu, o va face Petru Muntean în *Monografia liceului Gheorghe Lazăr din Sibiu 1692/1693—1967/1968*, Sibiu, 1968.

¹² Arhivele Statului, Filiala Cluj, *Fond Liceu romano-catolic*.

lipsa posibilităților materiale, eșecul la examene etc. —, acești tineri nu mai pot fi incluși în cel de-al doilea nivel elitar, conform schemei propuse.

O altă constatare ce se impune atât din analiza matricolelor publicate, cât și din parcurgerea registrelor din arhivele clujene, este aceea că mica nobilime românească devine o categorie socială tot mai puternică în structura societății românești și că înspre ea tind, prin educație, și alte păături sociale: țărâtimea, negustorimea, militarii regimentelor de graniță, clerul inferior, dascălii, cantorii, provizorii domeniilor etc. Acest fenomen devine ușor sesizabil în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, când, după cum am mai menționat, pentru români, cariera individuală, accesul la funcții și posibila înnobilitare se pot realiza numai prin educație, singura cale de a evita obstacolele sociale amplificate de eșecul mișcării Supplexului.

Din aceste matricole reiese, de asemenea, o tendință apărută spre finele secolului al XVIII-lea și maturizată în veacul următor, și anume aceea că, tot prin educație, încep să dispară diferențele de statut social și fricțiunile existente între românii ortodocși și cei greco-catolici, fapt ce reorientează comunitatea românească dinspre dezbinarea confesională, înspre solidaritatea națională ce se va manifesta câteva decenii mai târziu.

Spațiul redus ne împiedică să formulăm alte aprecieri legate de analiza documentelor școlare sibiene. Esențială rămâne, însă, constatarea că Sibiuul a constituit pentru românii veacului al XVIII-lea — prin cele trei focare educaționale ale sale: cursurile de normă, gimnaziul evanghelic și, în special, gimnaziul catolic — cetatea în care s-a putut împlini aspirația depășirii condiției sociale proprii, spre un nivel elitar, ce va contura, într-un timp relativ scurt, programe și opțiuni politice admirabile prin maturitatea lor.

REMUS CÂMPEANU

THE EDUCATION IN SIBIU, DURING THE PERIOD OF THE 18th CENTURY. BIBLIOGRAPHICAL AND ARCHIVAL ASPECTS

(Summary)

The 18th century represented the formation age of the real Romanian confessional, cultural and political elites in Transylvania. This study offers a classification, structured in four main categories, of the Romanian provincial elites and attempts to emphasize the rôle of Sibiu, as a powerful educational centre, in the consolidation's process of Romanian scholastic elites from Transylvania.

According to archival documents, during the 18th century, could be found at each all the schools from Sibiu (Evangelical Gymnasium, Catholic Gymnasium and the classes for Orthodox teachers and priests), numerous young Romanian men.

The final conclusion is that Sibiu represented a cultural centre, in which could be fulfilled the Romanians aspiration for a leading social level. In consequence, during a relative short time, appeared a leading category of the Romanian national movement, who could define programmes and political options, admirable by their maturity.

NORMA REGIA

Politica școlară din timpul domniei lui Iosif al II-lea constituie o continuare firească a celei începute de Maria Terezia, dar pe o treaptă superioară: cu mai mare convingere, mai hotărât, mai radical.

Primul pas este îndepărtarea foștilor colaboratori ai Mariei Terezia, reprezentanții liniei mai moderate, mai tradiționale: I. Felbiger (învățământul primar) și G. Marx (învățământul mediu). A. Kollar a treia personalitate celebră decedează.

Ratio Educationis, întărit de Iosif al II-lea, la 27, aprilie 1781, rămâne în continuare baza politicii școlare al absolutismului luminat, chiar dacă pe parcurs suferă o serie de modificări.

Scopul principal al politicii școlare iozefine este dezvoltarea învățământului elementar, de masă. După convingerea împăratului masele producătoare și contribuabile reprezintă cea mai mare utilitate în stat. De aceea binele public și nevoile cetățenești cer ca toți cetățenii să aibă un minim de cultură și un minim de educație civică¹. Este datoria statului să se îngrijească de educarea unor cetățeni luminați, căci aceștia sunt cei mai buni supuși².

Funcția educativă a învățământului și prin aceasta semnificația sa politică deveniseră limpezi.

În consecință Iosif al II-lea emite, dispoziții speciale, în completarea lui Ratio, cu privire la învățământul elementar, reglementând toate detaliile³. În primul rând împăratul preconizează obligativitatea și gratuitatea învățământului, între 6—12 ani, urmând ca părinții ai căror copii nu frecventează școala, să fie amendați. Dispune apoi, ca în timpul vacanței, învățătorii să întocmească anual evidența precisă a tuturor elevilor de vârstă școlară. La început, cel puțin în satele în care se găsesc parohii, trebuie să existe școli. În cazul satelor în care nu există parohii dar sunt cel puțin 100 de elevi se înființează școli comune. Satele care sunt mai îndepărtate de alte localități, pot înființa școli cu mai puțin de 100 de elevi. Nu este permis ca să rămână elevi neșcolarizați. Sarcina supravegherii școlilor revine preoților, iar rezolvarea problemelor economice unui membru al conducerii comunale. Numărul învățătorilor depinde de cel al elevilor de vârstă școlară (în genere 1 învățător la 100 de elevi). În continuare dispozițiile imperiale reglementează problema clădirilor școlare, a mobilierului, a dotării, precum și a locuințelor învățătorilor. Dascălii își primesc retribuția (fixată și ea) în bani și în natură. Se interzice primirea darurilor din

¹ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 236.

² D. Kosáry, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1980, p. 429.

³ Gy. Dudás, *II. József császár tanügyi utasításai*, Pécs, 1902, p. 1—27.

partea părinților. În satele în care elevii aparțin diferitelor confesiuni se pot înființa școli mixte. Învățătorii sunt obligați să respecte metodologia școlară prevăzută. Se pot folosi numai manualele tipărite în țară, ele fiind traduse în limbile naționale și adaptate legilor și specificului principatului. Copiilor săraci li se asigură, în timpul orelor, manuale gratuite. Elevii se împart în două grupe: începători și avansați. Dispozițiile lui Iosif al II-lea prevăd și obiectele care se învață în diferitele clase. Învățarea limbii germane, de către elevii care au altă limbă maternă, este considerată una dintre cele mai importante sarcini. În final se trec în revistă sarcinile inspectorilor școlari.

Cu toate că scopul urmărit era uniformizarea învățământului împănatul, la insistența organelor locale, a fost nevoit să aplice, pentru Transilvania, o variantă mai redusă a lui Ratio Educationis, adaptată învățământului confesional local: *Norma Regia*⁴.

Norma a fost elaborată de J. Mártonffi, directorul principal al școlilor elementare din Transilvania, avându-i printre colaboratori pe I. Kováts, profesorul Gimnaziului Piarist din Cluj și pe I. Pállya, rectorul Academiei Tereziene din Cluj⁵. Proiectul lui Mártonffi, acceptat de Comisia Catolică și înaintat de Căcancelaria Aulică a Transilvaniei, a fost aprobat de Iosif al II-lea la 16 mai 1871, intrând imediat în vigoare.

Noua legiuire școlară se împarte în două părți principale: prima parte reglementează administrația școlară, iar a doua parte conține regulamentul școlar și programele analitice. În afară de câteva paragrafe, cu privire la învățământul elementar (național), întreaga *Norma Regia* se referă la învățământul mediu, gimnazial (latin). Cea mai importantă prevedere a Normei este cea cu privire la preluarea controlului și îndrumării tuturor școlilor din Transilvania, fără deosebire de confesiune, de către Guberniu, respectiv de către Comisia Școlară nou creată a acestuia: „*Commissia Litteraria*“⁶. Înainte de apariția Normei numai școlile catolice beneficiau de sprijin oficial din partea Comisiei Catolice, celelalte (protestante și ortodoxe) fiind lăsate să se administreze singure. Cu toate că Mártonffi insistă asupra necesității ca noua reglementare să cuprindă întreaga rețea școală, proiectul inițial a Normei căută să mențină vechea situație. La intervenția membrilor Consiliului de Stat, în frunte cu consilierul T. Gebler⁶, împăratul a hotărât însă să absolve Comisia Catolică de problemele școlare și să însărcineze cu rezolvarea lor Comisia Școlară nou creată a Guberniului.

Cu toate că funcția de președinte al *Commissiei Litterariae* i-a revenit episcopului romano-catolic al Transilvaniei, membrii comisiei erau aleși din „rândurile celor trei religii“: catolice, luterane, reformate.

Norma prevedea valabilitatea sistemului unitar de învățământ pentru școlile tuturor confesiunilor.

⁴ *Norma Regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae Iosephi II. Caesar. Aug. Magni Principis Trans. Iussu edita Cibinii, 1781.*

⁵ E. Fináczy, *Az újkori nevelés története, 1600—1800*, I, Budapest, 1927, p. 362.

⁶ *Ibidem*, p. 364.

În privința sistemului de organizare școlară, precum și al regulamentului școlar, Norma se aseamănă, în fond, cu Ratio Educationis. Gimnaziul și în Transilvania are două trepte: școlile de gramatică de trei ani, (principia, gramatica, sintaxa) și a doua treaptă a gimnaziilor, de doi ani (poesis, retorica). Trecerea de la prima la a doua treaptă se face, de asemenea, pe baza unei verificări a cunoștințelor. Se recomandă înființarea bibliotecilor școlare, procurarea materialelor didactice și se prevede organizarea, la sfârșitul anului școlar, a examenelor festive.

Deosebirea principală dintre Norma și Ratio constă, în primul rând, în privința programelor școlare. Norma reduce substanțial numărul obiectelor de învățământ gimnazial. În afară de religie, prevede limba și literatura latină, istoria patriei și universală, geografia patriei și universală, matematica și calligrafia. Celelalte obiecte sunt excluse sau considerate ca speciale. În schimb se prevede un obiect în plus față de Ratio: limba greacă (nu și literatura) pentru toate cele cinci clase gimnaziale.

Printre scopurile educative Norma accentuează, în primul rând, dezvoltarea gândirii raționale. Elevii trebuie obișnuiți să cerceteze cauzele fenomenelor, să nu creadă nimic fără rațiune și fără temei (nihil sine ratione, nihil temere credere) și să prevadă cauzele mai îndepărtate ale fenomenelor precum și legăturile cauzale. De aceea profesorul trebuie să aibă experiență în arta interogării (in arte interrogandi), să știe să întrebe în așa fel încât elevul să fie nevoit să gândească rațional. Se recomandă ca profesorul să nu negligeze utilizarea în predare a metodei geometrice (ne... geometricam methodum penitus negligat). Se atrage atenția și asupra rolului educativ a cunoștințelor literare.

În concluzie apreciem că principala carență a Normei constă în faptul că privește aproape exclusiv, organizarea învățământului gimnazial (școlile latine), neglijând toate disciplinele reale, fiind menținută doar matematica, iar științele naturii sunt tratate doar în măsura citărilor în textele antice⁷.

Totuși, luat în ansamblu, Norma a fost potrivită pentru asigurarea uniformizării și ridicării nivelului învățământului gimnazial din Transilvania. Ea a întâmpinat însă o puternică rezistență din partea protestanților, care au văzut în încercările de uniformizare al învățământului un pericol la adresa autonomiei lor școlare.

Temerea lor a fost justificată mai ales dacă luăm în considerare că Norma, în ciuda egalității religiilor recepte, promova interesele catolicilor în detrimentul celorlalte confesiuni. Astfel, deși Commissia Litteraria era o comisie interconfesională, catolicii aveau mai mulți reprezentanți ca luteranii și calvinii. În al doilea rând Norma vorbește doar de reprezentanții celor trei confesiuni (catolici, luterani și calvini) excluzându-i astfel pe unitarieni și pe ortodocși. De asemenea între prevederile Normei sunt unele, care ne amintesc de cele cunoscute în timpul domniei Mariei Terezia. Astfel se interzice catolicilor să frecven-

⁷ M. Mirel — A. Ardos, *Date privind începuturile învățământului profesional în Transilvania*, în: „Acta Musei Napocensis, IV, 1967, p. 218.

teze şcoli protestante, pe când cei de altă religie trebuie primiți cu „amabilitate“ în şcolile catolice.

Cu toate acestea rezistența protestanților față de Normă se lovește de voința nestrămutată a împăratului de a asigura un învățământ unitar, îndrumat și controlat de stat (centralizat). Aceeași soartă are și rezistența față de introducerea limbii germane în învățământ (1784).

Numai revocarea ordinelor de către Iosif al II-lea și moartea împăratului au făcut posibilă ca protestanții să nu fie nevoiți să accepte în întregime sistemul de învățământ prevăzut de Normă Regia.

FAZAKAS ISTVÁN

NORMA REGIA

(Summary)

The author considers the law of education known as the *Norma Regia* (1781), a reduced version of the *Ratio Educationis* (1777), as being fit for the Transylvanian denominational education.

The most important provision of the *Norma Regia* gives the control and the guidance of all Transylvanian schools, regardless of their denomination, to the *Gubernium*, respectively to its newly created School Commission: "Commissia Litteraria".

In conclusion, the author points out that the *Norma Regia*, with all its drawbacks, properly favoured the homogenisation and the elevation of the level of the Transylvanian secondary education. But it faced a strong opposition from the Protestants, who saw in the attempts to create a homogeneous educational system a threat to their educational autonomy.

CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHĂ LA BUDAPESTA (I)

Ungaria este cel mai mare deținător de carte veche românească, după România. Explicația trebuie căutată în primul rând în faptul că o bună parte din aceste cărți s-au tipărit în centre aflate atunci sub stăpânire politică ungurească (Blaj, Cluj, Sibiu, Oradea) sau chiar în Ungaria (Buda, Pesta, Kalocsa). La Buda a funcționat, între 1777—1848, vestita — între românii epocii — „Tipografie a Universității Ungurești“, de fapt o instituție etatizată din voința Mariei Tereza și subordonată Consiliului Locumtenențial al Ungariei.¹ În condițiile luminismului iosefin și postiosefin, această structură culturală ce depășea mult atribuțiile unei simple tipografii a jucat un rol important în viața spirituală a românilor din Ardeal, și prin aceștia, a românilor în general.² Aici au activat ca revizori de carte românească — post corespunzător redactorilor de carte de astăzi — actorii principali ai Școlii Ardelene: Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior. O bună parte dintre lucrările acestora au apărut în Tipografia de la Buda, iar în cazul lui Petru Maior, toate. Era firesc deci ca aceste scrieri să se regăsească în număr considerabil în bibliotecile din Ungaria. Ceva mai mult, tiparnița din capitala Ungariei era căutată și de autori din țările românești extracarpatine. La Buda s-a tipărit — ca să dăm doar un exemplu notoriu — faimosul *Minei* în 12 volume, între 1804—1807, prin colaborarea de tip comercial a lui Ioan Molnar Piuariu cu Episcopia Argeșului. Dar autorii din Moldo-Valahia veneau și independent la Buda cu manuscrisele lor, atrași desigur de profesionalismul organizat al tipografiei. Alexandru Beldiman a fost unul dintre aceștia, care și-a tipărit la Buda nu mai puțin de trei traduceri: *Moartea lui Avel* de Salomon Gessner (1818),

¹ Vezi István Käfer, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1677—1977)*, Budapest, 1977; Péter Király, *Tipographia Universitatis Hungaricae Budae*, Budapest, 1977.

² Acest rol, discutat până acum de fond numai de către cercetătorii maghiari, este văzut din două unghiuri. Unul, integrat viziunii paternaliste a istoriografiei ungare, vrea să vadă în instituția amintită un instrument superior prin care Coroana Sfântului Ștefan și-a exercitat rolul civilizator în lumea Europei de sud-est (emblematic: Béla Köpeczi, *Le rôle de l'Imprimerie Universitaire de Buda dans le développement de l'Europe Central et Oriental au début à la fin du XVIIIe siècle et au XIXe siècle*, în Péter Király, op. cit.) Al doilea îl reprezintă Andrei Veress care vedea, în aceeași, o „tipografie românească“ (v. *Tipografia românească din Buda*, în „Boabe de grâu“, IV, 1923. nr. 1—2, p. 593—612; *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai*, postum, Budapest, 1982). În realitate, tipografia era o instituție cezaro-crăiască oarecare, plasată la Buda pentru a fi mai accesibilă naționalităților din sud-estul Imperiului, pe care Viena le viza în obiectivul său reformist de tip Aufklärung. Contribuțiile mai noi (tot maghiare) se feresc de ambele definiții, restrângându-și considerațiile la domeniul istoriei literare (Sámuel Domokos, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Giula — Gyula, 1994).

Istoria lui Numa Pompiliu de Jean Pierre Florian (1820) și *Tragodia lui Orest* de Voltaire (1820). Și-au mai tipărit cărți la Buda, înaintea anului 1830, Eufrosin Poteca (traducerea lucrării lui Dimitrie Darvar, *Mai înainte gătire spre cunoștința de Dumnezeu*, 1818 și *Filosofia cuvântului și a năravurilor*, 1829), Dinicu Golescu (*Insemnare a călătoriei mele*, 1826) și alții. Pe acest fond complex, circulația cărții între spațiile culturale română și maghiară nu putea fi decât bogată. Apariția relativ timpurie a marilor conglomerate de carte care sunt bibliotecile publice a deschis epoca fixării patrimoniale a cărții în cultura ungară. La 1802 se întemeiază biblioteca națională a Ungariei, Biblioteca Széchényiano-Regnicolaris, având ca bază cele 13.000 de cărți și 1200 de manuscrise din biblioteca personală a faimosului conte Ferenc Széchényi. Biblioteca s-a dezvoltat progresiv până la dimensiunile actualei Országos Széchényi Könyvtár din Budapesta,³ unul dintre marile depozitive de carte din Europa. Acest patriot ungar și-a pus de altfel biblioteca personală la dispoziția publicului încă din ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, de când începe să apară și catalogul cărților pe care le deținea.⁴ Eficienta structură culturală ungară de tip național a deschis calea cercetărilor bibliologice și a codificărilor de carte în Ungaria. Între 1879—1898, Károly Szabó stabilește cronologia și repertoriul cărții vechi ungare până la anul 1711,⁵ urmat și completat de Hiador Sztripszky la 1912,⁶ activitate continuată sistematic de bibliologii unguri, până în zilele noastre.⁷ Bibliografierea cărții moderne (post 1711) este opera lui Géza Petrik, între 1888—1892,⁸ inițiativă de asemenea continuată până astăzi. Pentru a înțelege implicarea cărții românești în activitatea școlii bibliografice maghiare, este de amintit faptul că vechile noastre tipărituri din Ardeal se regăsesc în repertoriile amintite, în calitate de... cărți ungurești. Integralismul istoriografic maghiar a codificat drept carte ungurească tot ceea ce a apărut în teritoriile Coroanei Sfântului Ștefan, prăbușită cu secole în urmă, la Mohács în 1526. Considerate valori patrimoniale maghiare, cărțile românești vechi s-au bucurat de un regim special mai devreme decât în România.

Dar adevărata carieră a cărții românești vechi în Ungaria a început odată cu pasiunea de colecționar a lui Gyula Todoreszku. Acest avocat înstărit de origine română și-a cheltuit marea avere achiziționând cărți vechi din toate părțile, în stilul lui Timotei Cipariu de la noi, dar cu mult mai puțin talent științific. Todoreszku a lăsat la moartea sa, în 1919, o colecție în care cartea românească veche se regăsește în număr

³ Vezi, succint, *Az Országos Széchényi Könyvtár*, Budapesta, 1985 (ghid de bibliotecă ilustrat, cu bibliografie bogată).

⁴ *Catalogus bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi*, I—II, Sopron, 1797—1807.

⁵ *Régi magyar könyvtár*, I—III, Budapesta, 1879—1898 (echivalentul maghiar al *Bibliografiei românești vechi*).

⁶ *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának 1—2. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472—1711. Appendix ad 1—2. tomos operis Caroli Szabó Régi magyar könyvtár. Bibliographia Hungarica vetus. Additiones et emendationes 1472—1711*, Budapesta, 1912.

⁷ Vezi excelenta bibliografie *Régi magyarországi nyomtatványok. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, I—II, Budapesta, 1971—1983.

⁸ *Magyarország bibliographiája 1712—1860*, I—IV, Budapesta, 1888—1892.

surprinzător de mare.⁹ Faptul că aproape toate cărțile cu alfabet chirilic din colecție sunt românești sugerează o preocupare aparte a colecționarului pentru acest eșantion, dublată probabil de cunoașterea limbii române și de posibilitatea lecturării acestora. Cărțile adunate de Todoreszku constituie cel mai masiv grupaj de carte veche românească din Ungaria,¹⁰ comparabil cu bunele colecții din țară. Colecția s-a finalizat pe fondul unei atitudini în curs de schimbare a ungarilor față de cartea veche românească. Apariția *Bibliografiei românești vechi*, începând din 1903, a determinat o optică nouă, prin care cartea românească este pur și simplu... carte românească, și nu maghiară. Această atitudine permeabilă, adevărată revoluție — astăzi ignorată! — în relațiile culturale româno-ungare, a ilustrat-o cu strălucire, în perioada interbelică, Andrei (Endre) Veress, cel mai obiectiv istoric față de români din câți a avut Ungaria. Cărțile lui cu profil bibliologic rămân și astăzi de referință pentru cine urmărește avaturile cărții românești vechi în bibliotecile ungare.¹¹

În fața unei prezențe atât de ample a cărții vechi românești în Ungaria, munca de semnalare a acesteia este firesc să se desfășoare în etape. Am început cu marele depozit care este Országos Széchényi Könyvtár, cea mai prestigioasă bibliotecă din Budapesta și din Ungaria. Primul fond cercetat a fost cel intitulat *Régi nyomtatványok tára. Cyrillica gyűjtemény*. El are un registru-catalog ușor de parcurs, care se consultă la sala colecțiilor speciale de la etajul VI, unde se servesc și cărțile. În acest fond, cărțile românești au două proveniențe: din colecția Todoreszku și din achizițiile ulterioare împreunate cu acest fond (cel puțin cât privește catalogul cărților).¹² După epuizarea acestui fond, am intrat în marele catalog general al cărților apărute după 1711, situat la etajul VII. Bineînțeles că aici cercetarea este infinit mai anevoioasă, deoarece cărțile trebuie căutate între milioane de fișe, sau în unele cazuri în vechile registre de inventar puse la dispoziție de serviciul cărților de la sala mare. Unica șansă este existența unei liste cu autori și

⁹ Vezi Viktor Akantisz, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára*, Budapesta, 1922. Repertoriul este întocmit cu ocazia trecerii lăsamântului în patrimoniul național, ca donație a văduvei lui Todoreszku. Cartea românească se află inventariată mai ales la capitolul IV, *Magyarországi nyomtatványok 1712-től (Tipărituri maghiare [!]) începând cu 1712)* și VII *Szláv nyomtatványok (Tipărituri slave [!])*, respectiv pag. 59—84 și 90—92. Nici un cuvânt despre existența tipăriturilor românești, care formează 95% din titlurile cărților cu alfabet chirilic, despre care Akantisz știa prea bine că nu sunt slave, ci românești!

¹⁰ Colecția lui Todoreszku se păstrează la Országos Széchényi Könyvtár din Budapesta (în Anexă folosim abrevierea O.Sz.K.) Cărțile vechi românești se regăsesc într-un fond amestecat, *Régi nyomtatványok tára. Cyrillica gyűjtemény* (în Anexă folosim abrevierea R.Ny.Cyr.), alături de alte cărți românești de același fel, achiziționate ulterior.

¹¹ Endre Veress, *Erdélyi és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544—1808)*, Cluj, 1910; Andrei Veress, *Bibliografia română — ungară*, I—III, București, 1931—1935.

¹² Vezi și nota 10. În lista de cărți din Anexă precizăm aceste două compartimente. Iată două exemple de abrevieri în acest sens: 1. *Antologhion*, Râmnic, 1705: O.Sz.K. (Országos Széchényi Könyvtár), R.Ny.Cyr. (Régi nyomtatványok. Cyrillica gyűjtemény) și cota: Tod. (Todoreszku) 5041. Cursiv deci: O.Sz.K., R. Ny.Cyr., Tod. 5041. 2. *Catavasier*, Râmnic, 1753: O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6978.

titluri pregătite de acasă, fie alfabetică, fie cronologică. Am folosit ultimul tip de listă. Pe baza ei se caută carte după carte și titlu după titlu, completând fișe de cerere la sală pentru cele existente și radiindu-le din listă pe cele inexistente. Unitățile cerute se servesc la sală în lanț, de la ora 9 la 21, după o așteptare scurtă. Este cel mai prompt serviciu de carte din Europa. Pe baza acestui avantaj am reușit căutarea cărții românești vechi, în mod sistematic, până la anul 1821. Acolo unde, pe parcursul căutării, am dat întâmplător peste titluri apărute după acest an, le-am cercetat și consemnat, urmând ca la continuarea operațiunii să fie bifate ca lucru făcut. O precizare: în catalogul general am urmărit deocamdată numai cărțile românești vechi apărute pe teritoriul Imperiului Austriac, începând cu anul 1700. Dar încă odată, acolo unde am dat peste titluri apărute dincolo de Carpați, sau înainte de 1700, am urmat aceeași conduită ca în primul caz. În fondul general amintit, cărțile românești se regăsesc de asemenea sub două tipuri de cote: una modernă, constând dintr-un număr de cinci sau șase cifre și alta veche, analitică, ce trebuie verificată în inventarele vechi.¹³

Expediția pe urmele cărții românești vechi la Országos Széchényi Könyvtár din Budapesta îl pune pe cercetător în fața câtorva revelații. Prima, legată nemijlocit de bogăția depozitului, este varietatea cărții românești. Este reprodusă la scară mai mică compoziția *Bibliografiei românești vechi*, cu aproximativ același raport între categoriile de cărți. Primează și aici, desigur, cartea de cult bisericesc: *Acatist*, 4 ediții, *Apostol*, 4 ediții, *Catavasier*, 7 ediții, *Ceaslov*, 9 ediții, *Evangelhie*, 10 ediții, *Liturghie*, 6 ediții, *Molitvenic*, 3 ediții, *Octoih*, 12 ediții, *Psaltire*, 11 ediții, *Triod*, 4 ediții etc. doar în eșantionul cercetat până acum. *Cazania* lui Varlaam se găsește la Széchényiana în nu mai puțin de 7 exemplare, toate perfect conservate. Cea mai veche carte întâlnită este *Evangelhia învățătoare de la Govora* din 1642, urmată de *Atologhion slavonesc* (Câmpulung, 1643), *Carte de învățătură* (Iași, 1643, respectiv *Cazania* lui Varlaam), *Evangelhie învățătoare* (Dealu, 1644), *Noul Testament* (Alba Iulia, 1648) și *Triod-Penticostar* (Târgoviște, 1649). Surprinde plăcut întâlnirea cu două dintre scrierile marelui Dosoftei, *Dumnezeiasca Liturghie* (Iași, 1679) și *Viața și petrecerea sfinților* (Iași, 1682—1686). Secolul al XVIII-lea este și el puternic reprezentat de cartea religioasă. Nu mai puțin de 8 psaltiri din câte am consemnat s-au tipărit în acest secol. Cartea profană sau semiprofană este reprezentată în cea mai mare parte de manualele școlare și de diversele „învățături” cu caracter practic ieșite din retortele luminismului pe care îl promova Viena. Unele și altele înregistrează cunoscuta explozie din preajma anului 1800 și de după aceea, în tipografiile din Buda, Viena, Blaj și Sibiu. Buda se remarcă prin vestitele „duceri de mână”: *către cinste și dreptate* (1798), *către frumoasa scrisoare românească* (1811) în vreme ce Blajul este centrul bucoavelor și cărților de școală numai în limba română. Pe acest palier se impun și o parte din cărțile *de autor*, relativ bine reprezentate la Széchényiana din Budapesta. Gheorghe Șincai este prezent și cu două din vestiele sale manuale: *Prima principia*

¹³ Exemple: 1. *Apostol*, Blaj, 1814: O.Sz.K., 504372; *Katekizmul esel mare*, Buda, 1780: O.Sz.K., XII, Catech. 713.

Latinae grammatices (1783) și *Indreptare către aritmetică* (1785), ambele tipărite la Blaj. Scriitorii români ai epocii sunt prezenți cu lucrări de teologie și filosofie, morală și literatură didactică, istorie și filologie, encomiastică manieristă sau pur și simplu lectură plăcută, respectiv beletristică în maniera epocii. Vasile Aaron nu-și dezimte faima de poet foarte căutat, dovadă existența la Széchényi a două dintre „istoriile” sale versificate: *Istoria lui Sofronim și a Haritei și Piram și Tisbe*. Exemplarul széchényian din *Cântecul celui ce boalește de dragoste*, culegere de folclor românesc devenită rarismitate bibliologică, ridică la două numărul exemplarelor care se cunosc, după cel de la Cluj.¹⁴ Există cărți românești din care se cunoaște un singur exemplar, și acela păstrat la Budapesta, în biblioteca amintită. Este cazul notoriu al cărțului *Floarea adevărului*, prima carte tipărită la Blaj, în 1750, și una dintre cele mai interesante lucrări greco-catolice din câte s-au scris. Unicul acesta provine dintr-un furt de carte petrecut înaintea anului 1903, deoarece autorii B.R.V. nu l-au mai prins în țară. Exemplarul de la Budapesta poartă pe foaia de titlu însemnarea: „Dăruit bibliotecii Seminarului Gherla de Il. Sa Ioan Alexi eppul 1865”. Cartea a fost achiziționată de același Gyula Todoreszku, în a cărei colecție se semnalează la 1922, încă de pe atunci cu precizarea: „Unicum”.¹⁵ Astăzi ea se păstrează în fondul general de carte de la Széchényi, sub cota 324007, dizlocată dintre cărțile lui Todoreszku din motive și la o dată pe care nu le cunoaștem. Și alte cărți din același lăsamânt au ajuns, de altfel, la catalogul general. *Floarea adevărului* a fost descrisă pentru prima dată de Carlo Tagliavini în anii ultimului război,¹⁶ iar primul studiu științific serios despre carte l-a publicat recent Florentina Zgraon.¹⁷

Cartea pomenită face trecerea spre un alt eșantion de la Széchényiana: cărțile românești neincluse în marele repertoriu național care este B.R.V., dar amintite de nenumăratele contribuții care au amenadat ulterior lucrarea de referință. Astfel este *Calendarul de la Buda* pe anul 1820, semnalat și descris de noi în urmă cu un deceniu¹⁸ și apoi „redescoperit” în 1991.¹⁹ Lucrarea din 1738 a iezuitului român Petru Dállyai, *Synopsis vitae Sanoti Francisci Salesii*, a fost ocolită intenționat de vechii autori, pe considerente confesionale, din cauza apartenenței autorului la Compania lui Isus. Dar Petru Dállyai este român care s-a declarat ca atare, și deci cartea este pertinentă de vechea noastră bibliografie, după singura definiție rațională pe care o putem implementa în această problemă: o carte scrisă de un român este o carte

¹⁴ Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, C.R.V. 762.

¹⁵ Vezi Viktor Akantisz, *Dr. Todoreszku Gyula...*, p. 76.

¹⁶ C. Tagliavini, *Contribuții la Bibliografia românească veche*. (Trei tipări-turi unite de la Blaj), în „Cercetări literare”, V, 1943, p. 1—7.

¹⁷ Florentina Zgraon, *Floarea adevărului — ediția principeps (1750)*, în „Limba română”, XLII, 1993, nr. 3, p. 123—128; nr. 4, p. 171—177.

¹⁸ După exemplarul, inedit până atunci, de la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca, cota B.R.V. 1066/A. Vezi Ioan Chindriș, *Imbogățirea Bibliografiei românești vechi. (Sugestii exemplificate)*, în „Satu Mare. Studii și comunicări”, VII—VIII, 1986—1987, pp. 269—287, p. 278 (nr. IV).

¹⁹ Elena Mosora și Doina Hanga, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga”*, Cluj-Napoca, 1991, p. 209, nr. 587.

românească, indiferent de limba, conjunctura în care a fost scrisă sau de finalitatea respectivei cărți. Lucrarea aceasta nu este însă străină palierului contribuțiilor la B.R.V., unde și-a căpătat locul cuvenit și prima descriere de specialitate.²⁰ În situație asemănătoare se află și scrierea protopopului greco-catolic de la Cluj, Avram Meheși, *Asseriones theologicae*, tipărită la Cluj în 1774 dar descrisă abia în 1973.²¹ În alte cazuri, autorii B.R.V. și „contribuționiștii” ulteriori cunosc din surse adiacente existența unor cărți, dar n-au ajuns să vadă și să descrie vreun exemplar. *Bucoavna pentru prunci cei românești* ce s-a tipărit la Sibiu în 1828²² face parte dintr-o familie bine precizată de manuale școlare, care își are prima ediție în 1802. Seria continuă — după edițiile cunoscute până acum — la 1808, 1818 și 1830. Cea din 1828 era pomenită în diverse surse, însă nu se cunoștea un exemplar cert, pe baza căruia să se poată efectua o descriere științifică a ei. Descoperirea exemplarului de la Budapesta elimină această lacună, adăugând un spor de limpezime la mica literatură pe care *Bucoavna* sibiană și edițiile ei a suscitat-o.²³ O surpriză din aceeași categorie este descoperirea unui exemplar din *Caligrafia* lui Zaharia Orfelin (*Slavenskaja i vlahijskaja calligrafia*), tipărită la Viena în 1787,²⁴ de asemenea pomenită în B.R.V., dar fără o descriere după exemplar cert. Este un album elegant alcătuit din 17 planșe cu diverse caractere de litere și cu mostre de scriere, între care și românești.

Dar cea mai importantă situație întâlnită este existența la Széchenyi din Budapesta a unor cărți complete „inedite”, necunoscute surselor bibliografice românești. Semnalăm cinci cazuri din această categorie. Ele sunt în general ediții anterioare sau ulterioare ale unor cărți cunoscute, cărora le întregesc tabloul istoric al destinului. Aflăm astfel că îndrumările oficiale pentru cultivatorii de tutun din Ungaria și Galiția, cunoscute din ediția de la 1823²⁵ au fost tipărite mult mai devreme, la 1790. Cartea — probabil prima ediție — se intitulează *Învățătură pentru tăbăcari a Țării Ungurești și a Galiției* și a apărut la aceeași tipografie oficioasă a lui Iosif Kutzböck din Viena, în format 8° mic, de 64 [—70] de pagini și o planșă înfățișând schița uscătoriei de tutun pe care o recomandau autoritățile de la Viena. Cazul *Bucoavnei pentru deprinderea la cetanie și la temeiul învățaturii creștinești*, tipărită la Blaj în 1793 și văzută pentru prima dată de noi la Budapesta, este pe dos. El dovedește că *Bucoavna* de la Blaj cu același titlu, apărută la 1777, căreia i se cunoștea reeditarea de la 1823, a avut cel puțin o ediție

²⁰ După exemplarul de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei, cota C. 58635. Cf. și Ioan Chindriș la loc. cit., p. 281—282. nr. VII.

²¹ Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973, p. 56—57, nr. 53.

²² O.Sz.K., 325252.

²³ Este amintită de Vasile Pop în *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838, p. 35 (ediție nouă, îngrijită de Eva Mârza și Iacob Mârza, Cluj-Napoca, 1995, p. 126). Vezi apoi: G. Ionescu, *Tipografia din Sibiu*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XIII, 1912, p. 137; Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești. I. Bucoavnele*, București, 1916, p. 80; Elena Dunăreanu și Aurelia Popa, *Cartea românească sibiană*, Sibiu, 1979, p. 28.

²⁴ O.Sz.K., 502181.

²⁵ B.R.V., III, p. 406, nr. 1174. V. și Onisifor Ghibu, *Din istoria...*, p. 93—95.

intermediară în acest răstimp, de altfel postulată și căutată de cercetători. Necunoscută era până acum și ediția din 1803 a unui *Bucvariu pentru pruncii cei rumânești carii să află în Crăia Ungurească și hotarele ei împreunate*, ediție pe care noi am descoperit-o în aceeași bibliotecă ungurească.²⁶ Este o verigă intermediară în șirul edițiilor unei cărți de școală de un tip nou, specific luminismului austriac. Respectiv, este vorba de manualul pentru școlarii începători, care să fie emancipat de conținutul religios al bucoavelor tradiționale. Prima ediție a acestei cărți ar fi apărut la Viena în 1777,²⁷ fără a se cunoaște însă vreun exemplar. Bucvariul era o prelucrare a abecedarului german întocmit de Johann Ignaz Felbiger, respectiv prima întâlnire a românilor cu opera pedagogului care a influențat atât de puternic învățământul luminist în Imperiul Austriac. El a reapărut, tot la Viena, în 1781, ca apoi să nu se mai semnaleze altă ediție până la 1808, tipărită de data aceasta la Buda.²⁸ Ediția de la Buda din 1803 sugerează faptul că Tipografia Universității din capitala Ungariei a preluat de la Kurzböck din Viena, la pragul dintre secole, și sarcina tipăririi manualelor de școală în limba română. O altă carte descoperită este *Ceaslovul* de Buda din 1807.²⁹ Ceasloavele tipărite la Buda pe seama ortodocșilor din Iliric rămân un capitol deficitar al bibliografiei noastre vechi. B.R.V. nu descrie nici un ceaslov tipărit la Buda. Unicul cunoscut era cel de la 1811, văzut de C. Bobulescu la 1920.³⁰ Ediția din 1807 face și aici plauzibilă ideea de serie, și deci nu se exclude descoperirea pe viitor și a altor verigi din acest lanț. Tot la Budapesta am dezlegat și o altă enigmă din aceeași familie, respectiv problema celui dintâi șematism greco-catolic de Oradea. Cu această ocazie ne corectăm propria afirmație din urmă cu un deceniu, cum că „data apariției primului șematism de tip occidental și catolic din cultura noastră”, i.e. cel de la Oradea, ar fi fost 1819.³¹ Adevăratul debut s-a petrecut la 1813, când la Oradea apare un *Catalogus venerabilis cleri Almae Dioecesis Graeco-Catholicae M. Varadinensis pro anno MDCCCXIII, sub gubernio Illustrissimi ac Reverendissimi domini Samuelis Vulcan, miseratione divina Graeci ritus catholicorum episcopo Magno-Varadinensis*.³² Este o cărțuie în 12° (13,3×8,3 cm.) de 67 pagini, care se deosebește substanțial de șematismele ulterioare, atât de cunoscute, tipărite de greco-catolici la Oradea. De un format mult redus față de acestea, catalogul de la 1813 nu are alt scop decât consemnarea listei clerului din dieceza orădeană, în maniera șematismelor latinești din

²⁶ O.Sz.K., 801463.

²⁷ Cu titlul: *Bucvariu pentru pruncii cei rumânești, care să află în crăiasca țară și hotarale ei împreunate* (după Iuliu Vuia, *Școalele românești bănățene în secolul al XVIII, Orăștie, 1896*, p. 104). Vezi și Onisifor Ghibu, op. cit., p. 37.

²⁸ Onisifor Ghibu, op. cit., p. 39–42.

²⁹ Titlul întreg, în stil „iliric”: *Întru mărire Sfintei de o ființă, și nedespărțitei Troiță a Tatălui, și a Fiului, și a Sfântului Duh. Cartea aceasta CEASOSLOV întru care să cuprindă rânduiala, cum să cuvine a cânta ceasurile, cu troparele, și cu alte două obiceiuri sfârșituri, ș.c. S-au dat în tipariu cu îngăduința celor mai mari. La Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești 1807. La O.Sz.K., 814080.*

³⁰ Pentru „*Bibliografia românească*”. Cărți necunoscute, în „*Spicuitor în ogor vecin*”, I, 1920, fascic. 1–3, p. 46–55.

³¹ Ioan Chindriș la loc. cit., p. 277–278, nr. III.

³² O.Sz.K., cota P. 28/1813.

apus. Din 1819 (cel puțin), șematismul va fi dublat de un calendar în limba română, făcând din publicația diecezei lui Samuil Vulcan o lectură mai atrăgătoare. Dar începutul îl constituie modesta cărțuție de la 1813.

La sfârșitul acestor notițe sumare, se cuvine să repetăm afirmația făcută cu ocazia semnalării unor cărți românești vechi la Österreichische Nationalbibliothek din Viena.³³ Respectiv, că imboldul cercetării ni l-a dat lucrarea istoricului Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, din care a apărut primul volum în 1991 și este așteptată cu nerăbdare continuarea. Semnalările de la Viena, ca și cele de față și care vor urma, indiferent din ce țară sau bibliotecă, se consideră din capul locului niște contribuții modeste la această enciclopedie de un inestimabil interes național, pentru care eruditul autor merită recunoștința contemporanilor și a posterității.

IOAN CHINDRIȘ

ANEXA*

Aaron, Petru Pavel, *Epistola consolatorie*, Blaj, 1761. O.Sz.K., XII. Part. 1825. (B.R.V., II, p. 155, nr. 325.)

Aaron, Teodor, *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior*, Buda, 1828. O.Sz.K., 209801. (B.R.V., III, p. 566, nr. 1355.)

Aaron Vasilie, *Istoria lui Sofronim și a Haritei*, Sibiu, 1821. O.Sz.K., 821918. (B.R.V., III, p. 366, nr. 1109.)

Aaron Vasilie, *Perirea a doi iubiti, adică jaluica întâmplare a lui Piraș și Tisbe*, Sibiu, 1807. O.Sz.K., 821917. (B.R.V., II, p. 492, nr. 709.)

ABC sau Bucavna spre folosul școlărilor neamului românesc... ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der National-Schulen..., Pesta, 1797. O.Sz.K., 307745. (B.R.V., II, p. 390—392, nr. 606.)

Acatist, Blaj, 1816. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1953/B. 4210. (B.R.V., III, p. 136, nr. 895.)

Acatist, Buda, 1819. O.Sz.K., XII. Lit. 579 și R.Ny.Cyr., Tod. 5071 (= 5085.a) resp. 2 ex. (B.R.V., III, p. 286, nr. 1026.)

Acatist al Precasfintei Născătoare de Dumnezeu, Sibiu, 1792. O.Sz.K., 323951. (B.R.V., II, p. 345, nr. 550.)

* Toate pozițiile se raportează la B.R.V., acolo unde repertoriul național a cunoscut respectiva carte. Unde nu, trimitem la „contribuția” ulterioară care a făcut prima semnalare științifică a cărții. Cele care nu apar nici în B.R.V., nici în contribuțiile la B.R.V. le-am considerat inedite pentru bibliografia românească și le-am marcat cu titlul întreg.

Folosim următoarele abrevieri: B.R.V. = Ioan Bianu, Nerva Hodos și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche 1408—1830*, I, București, 1903; II, București, 1910; III, București, 1912—1936; IV, București, 1944; BOBULESCU 1920 = C. Bobulescu, *Pentru „Bibliografia românească”. Cărți necunoscute*, în „Spicuitor în ogrădă vecin”, I, 1920, fascic. 1—3, p. 46—53; CHINDRIȘ 1986—1987 = Ioan Chindriș, *Imbogățirea Bibliografiei românești vechi. (Sugestii exemplificate)*, în „Satu Mare. Studii și comunicări”, VII—VIII, 1986—1987, p. 269—289; ELIAȘ 1957 = Alexandru Eliaș, *Primul manual de calligrafie chirilică românească*, în vol. *Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare*. București 15—16 decembrie 1955, București, 1957, p. 181—190; FILIMON 1938 = Aurel Filimon, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, în „Dacoromania”, V, 1927—1928, p. 601—619; POENARU 1973 = Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973; VERESS II = Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, II, București, 1931.

³³ Ioan Chindriș, *Cartea românească veche la Viena*, în „Acta Musei Napocensis”, Istorie, 32/II, 1996, p. 373—381.

- Acatist cu multe alease rugăciuni pentru evlavia fieștecăruia creștin*, Buda, 1807. O.Sz.K., 321218. (B.R.V., II, p. 492, nr. 710.)
- Adunarea cazaniilor*, Viena, 1793. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1963/V. 1196—79. (B.R.V., II, p. 350, nr. 558.)
- Antologhion*, Râmnic, 1705. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5041 (B.R.V., I, p. 462, nr. 147.)
- Antologhion slavonesc*, Câmpulung, 1643. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2197 — 44. (B.R.V., I, p. 128—136, nr. 44.)
- Apologhia*, București, 1819. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 4205. (B.R.V., III, p. 288, nr. 1030.)
- Apostol*, București, 1683. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5032/1—2 (2 ex.) (B.R.V., I, p. 258, nr. 76.)
- Apostol*, Buzău, 1704. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1993/B. 11159. (B.R.V., I, p. 454, nr. 144.)
- Apostol*, Blaj, 1767. O.Sz.K., XII. Bibl. 193 b. (B.R.V., II, p. 172, nr. 348.)
- Apostol*, Blaj, 1814. O.Sz.K., 504372. (B.R.V., III, p. 95, nr. 845.)
- Bene, Frățilă, Scurtă învățătură pentru vărsatul cel mântuitoriu*, Buda, 1817. O.Sz.K., X. Chir. 227. (B.R.V., III, p. 181—182, nr. 931.)
- Blanchard, Pierre, Plutarch nou*, I—II, Buda, 1819. O.Sz.K., 32836/1—2. (B.R.V., III, p. 290—291, nr. 1032.)
- Bob, Ioan, Carte de învățătură creștinești*, I—II, Blaj, 1805—1806. O.Sz.K., XII. Mor. 207. (B.R.V., II, p. 454, nr. 677.)
- Bob, Ioan, Dicționarul rumânesc, lăteinesc și unguresc*, I—II, Cluj, 1822—1823. O.Sz.K., 93971. (B.R.V., III, p. 391—393, nr. 1150.)
- Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie*, Blaj, 1777. O.Sz.K., 324047. (B.R.V., II, p. 219, nr. 401.)
- Bucoavnă / pentru deprinderea la / cetanie, și la temeiul învățaturii creștinești. / Și cealelalte. / Cu blagoslovenia prea / luminatului, și / prea osfințitului / domnului domn / Ioann Bobb / prin Tara Ardealului și / părțile ei împreunate / vlădiciei Făgărașului. / Tipărită în Blaj. / Anii de la Hs. 1793. În 8° mic (16,8 x 10,2 cm.), 1 f. + 71 p. O.Sz.K., 323949. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)*
- Bucoavnă pentru pruncii cei rumânești*, Sibiu, 1828. O.Sz.K., 325252. (B.R.V., III, p. 571, nr. 1358, amintită fără descriere după exemplar original.)
- Bucvariu / pentru / pruncii ce rumâne- / ști carii să află / în Crăiia Ungurească, / și hota- / rele ei împreunate. / Prețul fără legătură 3 cr. / La Buda. / În slaveno-serbeasca rumânească și a limbilor / răsăritului privileg. Typografie a Crăeștiu Uni- / versității din Pestiu 1803. În 8° (17,2 x 10,3 cm.), 43 p. O.Sz.K., 801463. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)*
- Calendar*, Buda, 1820. O.Sz.K., P. 3276/1820. (Necunoscută B.R.V.; vezi CHINDRIȘ 1986—1987, p. 278, nr. IV.)
- Calendar*, Buda, 1821. O.Sz.K., P. 3276/1821. (Necunoscută B.R.V.; vezi POENARU 1973, p. 129—130, nr. 144.)
- Calendar*, Buda, 1828. O.Sz.K., P. 3276/1828. (B.R.V., III, p. 572, nr. 1359.)
- Calendaru ce slujește pre 100 de ani*, Buda, 1814. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1953/B. 4204. (B.R.V., III, p. 97, nr. 847.)
- Carte de mână pentru bine rânduia economic*, Buda, 1807. O.Sz.K., V. Oec. 1254 es. (B.R.V., II, p. 493, nr. 713.)
- Carte românească de învățătură*, Iași, 1643. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5024/1—6 și 1966/V. 242—2189—46 (7 ex.) (B.R.V., I, p. 137—143, nr. 45.)
- Catalogus / venerabilis / cleri / diocesis Graeco-catholicae / M. Varadinensis / pro anno / MDCCCXIII. / Sub / gubernio / Illustrissimi / ac / Reverendissimi / domini / Samuelis / Vulcan / miseratione divina / Gracci-ritus catholico- / rum / episcopi / Magno Varadinensis, f. h., f.a. (Oradea, 1813). În 12° (13,3 x 8,3 cm.), 67 p. O.Sz.K., P. 28/1813. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)*
- Catavasier*, București, 1742. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2191—35 și 1966/V. 242—2194—34 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 56—57, nr. 222.)
- Catavasier*, Râmnic, 1753. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6978. (B.R.V., II, p. 122—123, nr. 286.)

- Catavasier*, Râmnic, 1759. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5056/a (anterior 5073). (B.R.V., IV, p. 75, nr. 118.)
- Catavasier*, Blaj, 1762. O.Sz.K., 323935. (B.R.V., IV, p. 77, nr. 125.)
- Catavasier*, Blaj, 1769. O.Sz.K., 821921. (B.R.V., IV, p. 251, nr. 364.)
- Catavasier*, Blaj, 1777. O.Sz.K., 821921. (B.R.V., II, p. 220, nr. 404.)
- Catavasler grecesc și românesc*, Sibiu, 1808. O.Sz.K., 821919. (B.R.V., IV, p. 127—128, nr. 321.)
- Catechism sau învățătură creștincască*, Sâmbăta Mare, 1726. O.Sz.K., 322808. (B.R.V., IV, p. 225—233, nr. 190.)
- Catihisis mic*, Buda, 1825. O.Sz.K., 808783. (B.R.V., III, p. 459—460, nr. 1238.)
- Cazanii*, București, 1768. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5060. (B.R.V., II, p. 177—179, nr. 356.)
- Cazanii*, Râmnic, 1781. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 4206. (B.R.V., II, p. 271—272, nr. 445.)
- Cazaniile lui Ilie Miniati*, București, 1742. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2198—43. (B.R.V., II, p. 57—60, nr. 223.)
- Cântecul celui ce boalește de dragoste*, f. 1., f.a., [Buda, înaintea anului 1800]. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., P.o. rel. 219. (VERESS, II, p. 122, nr. 871; B.R.V., IV, p. 115, nr. 264.)
- Ceaslov*, Târgoviște, 1714. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5045. (B.R.V., IV, p. 42, nr. 51.)
- Ceaslov*, Iași, 1750. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5054. (B.R.V., II, p. 112—113, nr. 274.)
- Ceaslov*, Râmnic, 1753. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5056. (B.R.V., II, p. 123, nr. 288.)
- Ceaslov*, București, 1777. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6980 și 1952/B. 6981 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 35, nr. 407.)
- Ceaslov*, Blaj, 1778. O.Sz.K., 821887 și R.Ny.Cyr., 1952/B. 6556 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 225—226, nr. 413.)
- Ceaslov*, Viena, 1793. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5069. (B.R.V., II, p. 353—355, nr. 561.)
- Ceaslov*, Buda, 1811. O.Sz.K., 821886. (Necunoscută B.R.V.; vezi BOBULESCU 1920, p. 48—50.)
- Ceaslov*, Sibiu, 1811. O.Sz.K., 825672. (Necunoscută B.R.V.; vezi POENARU 1973, p. 112—113, nr. 120.)
- Ceaslov (Întru mărirea Sfintei de / o ființă, și nedespărțitei / Troiță a Tatălui, și a Fiului, / și a Sfântului Duh. Cartea aceasta / CEASOSLOV / întru care să cuprindă rân-/duiala, cum să cuvine a să cân-/ta ceasurile, cu troparele, și cu al-/te după obiceiul sfârșituri, ș.c. / S-au dat în tipărire cu îngăduința celor mai mari. / La Buda, / în Crâiasca Tipografie a Universității Ungurești. 1807.)* În 8° (18 x 11,5 cm.), 147 foi numerotate începând cu foaia 7, numai pe față. O.Sz.K., 814080. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)
- Clemens, Andreas, *Kleines walachisch-deutsch und deutsch-walachisches Wörterbuch*, Pesta, 1823. O.Sz.K., 624013 și II. I. lat. f. 535 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 412, nr. 1179.)
- Clemens, Andreas, *Walachische Sprachlehre für Deutsche*, Pesta, 1821. O.Sz.K., II. I. lat. f. 500 y. (B.R.V., III, p. 373—374, nr. 1115.)
- Clemens, Andreas, *Walachische Sprachlehre für Deutsche*, Sibiu — Brașov, 1823. O.Sz.K., 628015. (B.R.V., III, p. 410—411, nr. 1178.)
- Costin, Toma, *Discussio descriptionis Valachorum Transylvanorum editae Patrioticis Paginis (Vaterländische Blätter) Nris 83, 84, 85. Viennae 1811. Auctore I.G.*, Pesta, 1812. O.Sz.K., 806314 și 212116 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 65, nr. 805.)
- Costin, Toma, *Észrevételek Tekéntetes Schwartzner Márton úr, Magyar ország statistikájában az oláhokról tett jegyzésekre*, Pesta, 1812. O.Sz.K., 222389. (B.R.V., III, p. 56, nr. 806.)
- Dálliai, Petru, *Synopsis vitae Sancti Francisci Salesii*, Cluj, 1738. O.Sz.K., 320505. (Necunoscută B.R.V.; vezi CHINDRIȘ 1986—1987, p. 281—282, nr. VII.)
- Diaconovici Loga, Constantin, *Chiemare la tipărirea cărților românești*, Buda, 1821. O.Sz.K., 302642. (B.R.V., III, p. 376—380, nr. 1119.)
- Diaconovici Loga, Constantin, *Gramatică românească*, Buda, 1822. O.Sz.K., III. I. lat. f. 536 i. (B.R.V., III, p. 395—399, nr. 1155.)

- Diaconovici Loga, Constantin, *Ortografia sau dreapta scriere*, Buda, 1818. O.Sz.K., 802583. (B.R.V., III, p. 221, nr. 978.)
- Dosoftei, *Dumnezeiasca Liturghie*, Iași, 1679. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5029. (B.R.V., I, p. 222—225, nr. 69.)
- Dosoftei, *Viața și petrecerea sfinților*, Iași, 1682—1686. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 1459. (B.R.V., I, p. 240—246, nr. 73.)
- Ducere de mână către cinst și dreptate... Anleitung zum Rechtschaffenheit*, Buda, 1798. O.Sz.K., 303462. (B.R.V., II, p. 403, nr. 614.)
- Ducere de mână către frumoasa scriere*, Buda, 1811. O.Sz.K., II. Graph. 400. (B.R.V., III, p. 45, nr. 793.)
- Euhologhion*, Blaj, 1815. O.Sz.K., 622887. (B.R.V., III, p. 117, nr. 875.)
- Euhologhion adică Molitvenic*, Blaj, 1757. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6555. (B.R.V., II, p. 141, nr. 306.)
- Evangelhie*, Alba Iulia, 1641. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., RMK II 573 a. (B.R.V., I, p. 115—118, nr. 40.)
- Evangelhie*, București, 1682. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5031 și 5052 și 1967/Sz. 398—54 (3 ex.). (B.R.V., I, p. 246—251, nr. 74.)
- Evangelhie*, Blaj, 1765. O.Sz.K., XII. Bibl. 193. (B.R.V., II, p. 164, nr. 342.)
- Evangelhie*, Kalocsa, 1769. O.Sz.K., 824852. (B.R.V., II, p. 191—192, nr. 365.)
- Evangelhie*, Blaj, 1776. O.Sz.K., XII. Bibl. 195. (B.R.V., II, p. 214, nr. 394.)
- Evangelhie*, Buda, 1812. O.Sz.K., 504606. (B.R.V., III, p. 56, nr. 807.)
- Evangelhie învățătoare*, Govora, 1642. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5023. (B.R.V., I, p. 120—125.)
- Evangelhie învățătoare*, Dealu, 1644. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5026. (B.R.V., I, p. 144—147, nr. 46.)
- Evangelțiile la toate duminicile și șerbetorele*, Buda, 1799. O.Sz.K., 821914. (B.R.V., II, p. 413, nr. 620.)
- Fenelon, *Întâmplările lui Telemach*, trad. de Petru Maior, vol. I, Buda, 1818. O.Sz.K., 47795. (B.R.V., III, p. 221—222, nr. 979.)
- Fleury, Claude, *Catehismul cel mic istoricesc*, trad. de Vasile Colossi, Buda, 1814. O.Sz.K., XII. Cateh. 594c. (B.R.V., III, p. 101, nr. 850.)
- Floarea adevărului*, Blaj, 1750. O.Sz.K., 324007. (B.R.V., IV, p. 244, nr. 276.)
- Floarea darurilor*, Brașov, 1807. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 4023. (B.R.V., II, p. 498—499, nr. 718.)
- Floarea darurilor*, Brașov, 1808. O.Sz.K., 821938. (B.R.V., II, p. 531, nr. 740.)
- Gheografia sau scrierea Pământului*, I—II, Buda, 1814—1815. O.Sz.K., 33775/1—2. (B.R.V., III, p. 101—102, nr. 851.)
- Iorgovici, Paul, *Observații de limba românească*, Buda, 1799. O.Sz.K., 185192. (B.R.V., II, p. 413—416, nr. 621.)
- Cantacuzino, Mihail, *Istoria tis Vlahias*, edit. de frații Tunusli, Viena, 1806. O.Sz.K., Balc. 1611. (B.R.V., II, p. 488—490, nr. 707.)
- Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5028. (B.R.V., I, p. 190—203, nr. 61.)
- Învățătură adevărată pre scurt a vindeca boala sfranțului*, Cluj [sic!], 1803. O.Sz.K., 319167. (Fără descriere în B.R.V.; vezi POENARU 1973, p. 257—258, nr. 663.)
- Învățătură creștinească prin întrebări și răspunsuri*, Blaj, 1755. O.Sz.K., 323941. (B.R.V., IV, p. 73, nr. 114.)
- Învățătură creștinească sau catehismul cel mare*, Buda, 1806. O.Sz.K., XII. Cateh. 541. (B.R.V., II, p. 485, nr. 700.)
- Învățătură de șapte taine*, Buzău, 1702. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5040. (B.R.V., I, 433—435, nr. 131.)
- Învățătură despre cultura sau lucrarea cânepei*, Buda, 1828. O.Sz.K., 801879 și V. Oec. 918 (2 ex.). (B.R.V., III, p. 577—578, nr. 1363.)
- Învățătură foarte folositoare pentru facerea răvașelor*, Sibiu, 1803. O.Sz.K., 323288. (B.R.V., II, p. 445, nr. 661.)
- Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor*, Buda, 1816. O.Sz.K., X.A. vet. 173. (B.R.V., III, p. 149—150, nr. 909.)
- Învățătură / pentru / tăbăcari / a / Terii Ungurești / și a Galiții. / In Vienna / la Iosif Kurțbek / 1790. In 8° mic de 64 [—70] p. plus planșe la sfârșit. O.Sz.K., V. Oec. 921. (Necunoscută surselor bibliografice românești.)*

- Invățăture creștinești*, Viena, 1785. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5063. (B.R.V., II, p. 306—307, nr. 491.)
- Katekizmul csel mare ku aentrebaery si raeszpunszury tokmít*, Buda, 1780. O.Sz.K., 805321 și XII. Catech. 713. (2 ex.) (B.R.V., II, p. 250, nr. 428.)
- Katekizmul csel mik*, Buda, 1780. O.Sz.K., 805319 și Catech. 380. (B.R.V., IV, p. 259, nr. 428.)
- Katekizmul ku aentrebaery si raeszpunszury tokmít paentru aenvaecaetura tinerilor*, Buda, 1780. O.Sz.K., 805320 M. (B.R.V., II, p. 250, nr. 429; IV, p. 259—261, nr. 429.)
- Kempis, Thomas a, *De urmarea lui Hristos*, trad. de Samuil Micu, Blaj, 1812. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 4871. (B.R.V., III, p. 62, nr. 813.)
- Kengyelác, Pavel, *Istoria universală*, trad. de Ioan Theodorovici Nica, Buda, 1824. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7779. (B.R.V., III, p. 436—438, nr. 1210.)
- Lastryrie, Charles Phillibert, *Invățătura lui — despre sădirea bumbacului, pre scurt întocmită și cu însemnări luminată de abbatul Ludovic Mitterpacher*, Buda, 1810. O.Sz.K., 308440. (VERESS II, p. 177, nr. 995; B.R.V., IV, p. 288, nr. 778.)
- Lexiconul de la Buda*, Buda, 1825. O.Sz.K., 313593 M. (B.R.V., III, p. 460—464, nr. 1240.)
- Liturghie*, Iași, 1715. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5046. (B.R.V., I, p. 497—498, nr. 171.)
- Liturghie*, București, 1729. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2187—39. (B.R.V., II, p. 35, nr. 196.)
- Liturghii*, București, 1746. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5051/1—2 (2 ex.) (B.R.V., IV, p. 59, nr. 92.)
- Liturghii*, Râmnic, 1767. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 148. (B.R.V., II, p. 173, nr. 350.)
- Liturghii*, Blaj, 1775. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7858 și 815847. (B.R.V., II, p. 212, nr. 931.)
- Liturghii*, Blaj, 1807. O.Sz.K., 628092. (B.R.V., II, p. 502—503, nr. 721.)
- Liturghii*, Sibiu, 1807. O.Sz.K., 628092. (B.R.V., IV, p. 126, nr. 315.)
- Loghica adecă parca cea cuvântătoare a filosofiei*, trad. de Samuil Micu, Buda, 1799. O.Sz.K., 320058. (B.R.V., II, p. 416, nr. 622.)
- Maior, Petru, *Animadversiones*, Buda, 1814. O.Sz.K., 210262. (B.R.V., III, p. 105, nr. 854.)
- Maior, Petru, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Buda, 1812. O.Sz.K., 222006. (B.R.V., III, p. 57—61, nr. 809.)
- Maior, Petru, *Prediche*, I—III, Buda, 1810—1811. O.Sz.K., 29629. (B.R.V., III, p. 22, nr. 779.)
- Maior, Petru, *Răspuns la cârtire*, Buda, 1814. O.Sz.K., 301828. (B.R.V., III, p. 106, nr. 855.)
- Mărgăritare*, București, 1746. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5052. (B.R.V., II, p. 93, nr. 248.)
- Meheși, Avram, *Asseriones theologicae*, Cluj, 1774. O.Sz.K., 821953 (copie xerox). (Necunoscută B.R.V.; vezi POENARU 1973, p. 56—57, nr. 53.)
- Micu, Samuil, *Dictionarium Latino-Valachico-Germanico-Hungaricum*, prospect, Buda, 1806. O.Sz.K., Polygl. 314. (B.R.V., II, p. 481—482, nr. 696; p. 275, 276, 277, 279, nr. 696.)
- Micu, Samuil, *Disertatio canonica de matrimonio*, Viena, 1781. O.Sz.K., 128272. (B.R.V., II, p. 272, nr. 477.)
- Micu, Samuil, *Disertatio de jejuniis*, Viena, 1782. O.Sz.K., Dogm. 863 g. (B.R.V., II, p. 274, nr. 451.)
- Micu, Samuil, *Theologhiia moralicească sau bogosloviia*, Blaj, 1796. O.Sz.K., 631810. (B.R.V., II, p. 385—386, nr. 600.)
- Micu, Samuil și Gheorghe Șincai, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, Viena, 1780. O.Sz.K., 285765. (B.R.V., II, p. 251—253, nr. 430.)
- Mikan, A. I., *Pentru facerea zahărului din mustăreață de jugastru*, Buda, 1812. O.Sz.K., V. Oec. 1839. (VERESS II, p. 186, nr. 1018; B.R.V., IV, p. 291, nr. 811.)
- Mineiul lunii lui iulie*, Buda, 1805. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 10162. (B.R.V., II, p. 456—461, nr. 681: este unul din cele 12 volume ale *Mineiului mare* de la Buda.)

Mitterpacher, Ludwig, *Învățătură despre agonisirea viței de vie și despre măiestria de a face vin, vinars și oțet*, Buda, 1813. O.Sz.K., 308831. (B.R.V., III, p. 81, nr. 830.)

Mittenpacher, Ludwig, *Învățătură despre cultura sau creșterea frăgarilor*, Buda, 1823. O.Sz.K., V. Oec. 1173. (B.R.V., III, p. 412, nr. 1180.)

Molitvenic, Târgoviște, 1713. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5044/1—2 (2 ex.) (B.R.V., I, p. 551, nr. 164/1.)

Molitvenic, București, 1729. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2190—41. (B.R.V., II, p. 36, nr. 199.)

Molitvenic, București, 1794. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1970/Sz. 224—26. (B.R.V., II, p. 366, nr. 579.)

Molnar Piuaru, Ioan, *Deutsch-walachische Sprachlehre*, Viena, 1788. O.Sz.K., 808280 și 808336 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 324—326, nr. 521.)

Molnar Piuaru, Ioan, *Deutsch-walachische Sprachlehre*, Sibiu, 1810. O.Sz.K., 808336 M. (B.R.V., III, p. 279, nr. 781.)

Molnar Piuaru, Ioan, *Retorica adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvântări*, Buda, 1798. O.Sz.K., 177366. (B.R.V., II, p. 403—404, nr. 616.)

Montan, Gheorghe, *Gesprach zwischen einem Fremden aus der Turkey und einem pesther Bürger*, Pesta, 1816. O.Sz.K., 802918. (B.R.V., III, p. 154—155, nr. 915.)

Montan, Gheorghe, *Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen Nation in Dacien und Macedonien*, f. 1., 1819 O.Sz.K., 216952. (B.R.V., III, p. 308—309, nr. 1042.)

Montan, Gheorghe, *Străinul în Pesta*, Buda, 1816. O.Sz.K., 802851. (B.R.V., III, p. 153—154, nr. 914.)

Mystirio, Târgoviște, 1651. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5027/a. (B.R.V., I, p. 178—183, nr. 59.)

Napoleon Bonaparte *ce au fost și ce iaste*, Buda, 1815. O.Sz.K., 287559. (B.R.V., III, p. 123, nr. 881.)

Noul Testament, Alba Iulia, 1648. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., RMK II 684. (B.R.V., I, p. 165—170, nr. 54.)

Obradovici, Dosithe, *Adunare de lucruri moralești*, Buda, 1808. O.Sz.K., 5957/1. (B.R.V., II, p. 532—534, nr. 744.)

Obradovici, Grigorie, *Povățuire către învățătura socoteii sau Arithmetica*, Buda, 1805. O.Sz.K., Math. p. 407 i. (B.R.V., II, p. 461—462, nr. 682.)

Octoih, București, 1709. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5042. (B.R.V., IV, p. 35—37, nr. 44.)

Octoih, Târgoviște, 1712. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 147 și 1966/V. 242—2185—40 (2 ex.) (B.R.V., p. 485—486, nr. 162.)

Octoih, București, 1730. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—32—2186. (B.R.V., IV, p. 52, nr. 66.)

Octoih, Râmnic, 1730 (sau București, 1731; lipsă titlul iar textele absolut identice). O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5047/a (Tod. 5080). (B.R.V., II, p. 41—42, nr. 202 și FILIMON 1927—1928, p. 606.)

Octoih, București, 1731. O.Sz.K., II. Lit. 444^c și R.Ny.Cyr., Tod. 5048 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 41—42, nr. 202.)

Octoih, București, 1736. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5050. (B.R.V., II, p. 51, nr. 213.)

Octoih, Iași, 1749. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5053. (B.R.V., II, p. 109—110, nr. 264.)

Octoih cu catavasier, Buda, 1826. O.Sz.K., 617208 și R.Ny.Cyr., 1954/B. 4024 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 514—515, nr. 1284.)

Octoih împreună cu slujbele sfinților, Blaj, 1825. O.Sz.K., 631811. (B.R.V., III, p. 474—476, nr. 1242.)

Octoih și slujbele sfinților de obște, Blaj, 1760. O.Sz.K., 628103. (B.R.V., II, p. 152, nr. 322.)

Octoih și slujbele sfinților de obște, Blaj, 1792. O.Sz.K., 619842. (B.R.V., II, p. 349, nr. 556.)

Octoihul cel mic, Sibiu, 1808. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1953/B. 4202. (B.R.V., IV, p. 283, nr. 745.)

Ode Excellentissimo, Illustrissimo, ac Reverendissimo Domino Joanni Bob, Cluj, 1803. O.Sz.K., 819714. (B.R.V., IV, p. 161, nr. 284.)

- Onomasticon Serenissimi haereditarii principis Josephi*, Buda, 1805. O.Sz.K., 78483. (B.R.V., IV, p. 161, nr. 298.)
- Orfelin, Zaharia, *Slavenskaja i vlahijskaja / KALLIGRAFIA, / ili / nastavlenie kă pravilnomu pisaniju, / vo upotrblenie učaščajasja vă malăhă školăhă sla- / veno-serbskija i valahijskija iunosti, socinilă, napisală i rjazală / ZAHARIA ORFELINA, / Ţesaro-Kralevskihă Vienskihă Akademie Hudojestvă členă, / vă Karlovŭja Sremskomă / 1778. Album in folio orizontal conținând 17 foi-planșe cu modele de litere și scriere. O.Sz.K., 502181. (Necunoscută B.R.V.; vezi ELIAN 1957.)*
- Orologhion adecă Ceasoslov, Blaj, 1766. O.Sz.K., 821883. (B.R.V., II, p. 170—171, nr. 346.)
- Orthographia Latino Valachica, Cluj, 1805. O.Sz.K., 316979. (B.R.V., II, p. 462—463, nr. 684.)
- Penticostar, Râmnic, 1743. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1966/V. 242—2195—42. (B.R.V., II, p. 73—76, nr. 233.)
- Penticostarion, Blaj, 1768. O.Sz.K., 500784. (B.R.V., II, p. 86—87, nr. 143.)
- Pilde filosofești, Sibiu, 1795. O.Sz.K., 317190. (B.R.V., II, p. 376, nr. 590.)
- Polustav, Blaj, 1793. O.Sz.K., XII. Lit. 1325 o. (B.R.V., II, p. 356, nr. 567.)
- Polyzois, Kontos, *Învățături de multe științe*, Sibiu, 1811. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 4022. (B.R.V., III, p. 41—45, nr. 791.)
- Pop, Vasilie, *Elegia Carolo Michaeli Moger*, Cluj, 1808. O.Sz.K., 826026. (B.R.V., p. 128, nr. 323.)
- Povățuire cătră arithmetică, Buda, 1822. O.Sz.K., VI. Paed. 11652 a. (B.R.V., III, p. 402—403, nr. 1162.)
- Povățuire cătră economia de câmp, Buda, 1806. O.Sz.K., 308584. (B.R.V., II, p. 468, nr. 702.)
- Pravilă de obște asupra faptelor rele, Viena, 1788. O.Sz.K., 308422. (B.R.V., II, p. 326—327, nr. 522.)
- Prescurtă arătare pentru Dumnezeu, Viena, 1784. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5062. (B.R.V., II, p. 294, nr. 479.)
- Psaltire, Alba Iulia, 1651. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., RMK II 752. (B.R.V., I, p. 184—190, nr. 60.)
- Psaltire, București, 1735. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5049. (B.R.V., IV, p. 238, nr. 211.)
- Psaltire, Iași, 1743. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1954/B. 4872. (B.R.V., II, p. 76—80, nr. 234.)
- Psaltire, Râmnic, 1764. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5058. (B.R.V., II, p. 163, nr. 340.)
- Psaltire, Iași, 1766. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5059. (B.R.V., II, p. 171, nr. 347.)
- Psaltire, Blaj, 1780. O.Sz.K., 814082. (B.R.V., II, p. 269, nr. 440.)
- Psaltire, București, 1780. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 6979. (B.R.V., II, p. 269—270, nr. 441.)
- Psaltire, Iași, 1782. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7774. (B.R.V., p. 277, nr. 455.)
- Psaltire, Sibiu, 1791. O.Sz.K., 628091. (B.R.V., II, p. 342, nr. 546.)
- Psaltire, București, 1806. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5083. (B.R.V., IV, p. 278, nr. 703.)
- Psaltire, Brașov, 1807. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7780. (B.R.V., II, p. 504, nr. 726.)
- Rânduiala apei ceii mici, Buda, 1816. O.Sz.K., 821945. (B.R.V., III, p. 155—156, nr. 918.)
- Regule scolastice care sânt rânduite și așezate pentru ținerea și procopseala școalelor românești, Buda, 1806. O.Sz.K., 198484. (B.R.V., II, p. 486, nr. 705.)
- Repraesentatio et humillimae preces Valachicae Nationis, Iași [sic!], 1791. O.Sz.K., 238119. (B.R.V., II, p. 342, nr. 547.)
- Rumpf, I. D. F., *Arătarea stăpânirii și caracterului lui Alexandru I*, Buda, 1815. O.Sz.K., 288605 și R.Ny.Cyr., 1952/B. 6557. (B.R.V., III, p. 125, nr. 885.)
- Sinopsis adecă cuprinderea în scurt a ceii vechi și a ceii noao Scripturi, adecă a Biblîi, Sibiu, 1808. O.Sz.K., XII. Bibl. 870. (B.R.V., II, p. 537, nr. II, p. 537, nr. 752.)
- Strastnic, Blaj, 1753. O.Sz.K., 406631. (B.R.V., II, p. 245—247, nr. 290.)
- Supplex Libellus Valachorum, Cluj, 1791. O.Sz.K., 221952 și 85008 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 343—344, nr. 548.)
- Șapte taine, Iași, 1644. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5025. (B.R.V., I, p. 147—150, nr. 47.)

- Sematism și Calendar*, Oradea, 1819. O.Sz.K., P. 28/1819. (Necunoscută B.R.V., vezi CHINDRIȘ 1986—1987, p. 277, nr. III.)
- Șematism și Calendar*, Oradea, 1820. O.Sz.K., P. 28/1820. (B.R.V., III, p. 347, nr. 1085.)
- Șematism și Calendar*, Oradea, 1825. O.Sz.K., P. 28/1825. (Necunoscută B.R.V.)
- Șematism și Calendar*, Oradea, 1827. O.Sz.K., P. 28/1827. (B.R.V., III, p. 554, nr. 1325.)
- Șematism și Calendar*, Oradea, 1829. O.Sz.K., P. 28/1829. (B.R.V., III, p. 660, nr. 1431.)
- Șincai, Gheorghe, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, Buda, 1805. O.Sz.K., 314155 M și 368499 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 464—466, nr. 687.)
- Șincai, Gheorghe, *Epistola ad Joannem de Lipszky*, Buda, 1804. O.Sz.K., 312891 și 314154 M (2 ex.) (B.R.V., II, p. 451—452, nr. 673.)
- Șincai, Gheorghe, *Indreptare către aritmetică*, Blaj, 1785. O.Sz.K., Math. 289 p. (B.R.V., II, p. 310, nr. 496.)
- Șincai, Gheorghe, *Prima principia Latinae grammatices*, Blaj, 1783. O.Sz.K., 822015. (B.R.V., II, p. 282, nr. 463.)
- Tempea, Radu, *Gramatică românească*, Sibiu, 1797. O.Sz.K., 821935 și R.Ny.Cyr., 1952/B. 5049 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 394—397, nr. 612.)
- Theatron politikon*, trad. de Nicolae Mavrocordat, Leipzig, 1758. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., 1952/B. 7857. (B.R.V., II, p. 143—144, nr. 310.)
- Theodorovici Nica, Ioan, *Moralnice sentenții*, Buda, 1813. O.Sz.K., 301986 și XII. Mor. 5568-0 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 82—83, nr. 834.)
- Theodorovici Nica, Ioan, *Rânduiala sfântirii apei ceii mici*, Buda, 1816. O.Sz.K., 821945. (B.R.V., III, p. 155—156, nr. 918.)
- Triod*, București, 1726. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5047 și 1966/V. 242—2192—36 (2 ex.) (B.R.V., II, p. 33—34, nr. 195.)
- Triod*, Blaj, 1771. O.Sz.K., 501035. (B.R.V., IV, p. 89—90, nr. 151.)
- Triod*, Buda, 1816. O.Sz.K., XII. Lit. 110 b. (B.R.V., III, p. 157, nr. 921.)
- Triod-Penticostar*, Târgoviște, 1649. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5027. (B.R.V., I, p. 171—175, nr. 55.)
- Țichindeal, Dimitrie, *Epitumul sau scurtă arătare pentru Sfânta Beseareică*, Buda, 1808. O.Sz.K., XII. Lit. 1460. (B.R.V., II, p. 526—530, nr. 738.)
- Vaida, Dimitrie, *Cuvântări în cinstea lui Ioan Bob*, Blaj, 1813. O.Sz.K., III. Hung. h. 6365. (B.R.V., III, p. 84—87, nr. 837.)
- Vaida, Ladislau, *Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek 3 könyve*, I—III, Cluj, 1830. O.Sz.K., 273733 și 189676 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 711, nr. 1502.)
- Vaida, Ladislau, *Dictiones duae*, Cluj, 1817. O.Sz.K., 291523. (B.R.V., III, p. 196, nr. 956.)
- Vaida, Ladislau, *Dictiones romineque*, Oradea, 1823. O.Sz.K., 205251 și 625539 (2 ex.) (B.R.V., III, p. 430, nr. 1194.)
- Vaida, Ladislau, *Synopsis historiae juris transilvanici*, Cluj, 1830. O.Sz.K., 273734. (B.R.V., III, p. 710, nr. 1500.)
- Villaume, François, *Pedagogia și metódica*, trad. de Naum Petrovici, Buda, 1818. O.Sz.K., 305581. (B.R.V., III, p. 247—250, nr. 993.)
- Vreadnica de pomenire biruință sau piramida de la Moscova*, Buda, 1815. O.Sz.K., 806829. (B.R.V., III, p. 135, nr. 894.)
- Xantopulul, Nichifor Callist, *Tâlcuire pre scurt la antifoanele celor opt glasuri*, Mănăstirea Neamțu, 1817. O.Sz.K., R.Ny.Cyr., Tod. 5085. (B.R.V., III, p. 190—193, nr. 950.)

THE OLD ROMANIAN BOOK IN BUDAPEST (I)

(Summary)

The work presents the last reserches of the Romanian historians, in the main, and the author's resuls, particularly. There are presented the old Romanian books from the Országos Széchényi Könyvtar, the greatest public library from Budapest and he communicates the first investigations concerning his research.

URMARIREA LUI ALEXANDRU PAPIU ILARIAN CA „INSTIGATOR“ LA 1848

În cercetarea istorică există și situații în care în monotonia unei cercetări seci, anoste, apar la un moment dat elemente de interes deosebit, unele frizând chiar senzaționalul.

Nu sunt adeptul unor astfel de cercetări, dar în cazul de față se poate vedea cu ochiul liber că titlul conține deja două elemente de „tensiune”: „urmărire“ și „instigator“.

Prezența lor în succintul nostru articol se explică prin poziția în care s-a pus Alexandru Papiu Ilarian față de autoritățile vremii sale. Nu greșim cu nimic dacă afirmăm (și vom susține cu date și fapte) că din primăvara anului 1848 și până în toamna aceluiași an, viața lui Al. Papiu Ilarian a fost o perpetuă goană din fața urmăritorilor, situație îndurată zi de zi cu curaj, putere de sacrificiu și fidelitate față de națiunea sa.

În ceea ce privește termenul de „instigator“, care se poate observa că are ghilimele, este în fond modernizarea oarecum a învinuirii ce i se aducea mereu (lui, ca și altor intelectuali români), aceea de a fi fost un „ațâțător“, sau în limbajul epocii buitogatău (— bujtogáto) ceea ce semnifica în ochii stăpânirii acea persoană indezirabilă, ce lupta (prin mijloace pașnice, dar ca ultimă soluție neexcluzând dreptul de a opune forța forței) pentru drepturile poporului său, mai ales când acest popor fusese oprimat secole de-a rândul.

Cultura, temperamentul, devotamentul față de cauza românilor și curajul său au justificat atribuirea unei astfel de titulaturi, care din insultătoare, a transformat-o prin lupta sa neobosită și generoasă într-un adevărat titlu de glorie și de noblețe.

Cum să nu fi fost așa, când din primele zile ale revoluției el vorbește despre *Drepturile omului*, despre drepturile naționale, despre o radicală revoluție socială în urma căreia iobagul să devină liber fără despăgubire — depășind cu mult poziția colegilor săi maghiari ziși liberali dar care ar fi dorit să mai ciupească, să mai stoarcă de s-ar mai fi putut câte ceva de la țaranul român, de ce nu, și maghiar, acum la spartul târgului, când nu se mai putea menține nicidecum putreda, nedreapta (dar atât de profitabilă pentru ei) orânduire feudală, depășită deja de istorie. Și cum să nu fi fost așa, când din primele zile Al. Papiu Ilarian (Al. Pop) este în fruntea adevăratei revoluții, sesizând dintru început manevrele stăpânirii de a ceda cât mai puțin din pozițiile ei dominante de până atunci.

El a înțeles perfect de la început, ca și S. Bărnuțiu, Avram Iancu, I. Butenu și alți conducători de marcă ai românilor, că, împotriva naționalismului exacerbant de tendințele expansioniste ale Ungariei (prin

punctul 12 al programului), altminteri revoluționar, de la Pesta din 15 martie 1848, nu putea fi contracara decât prin deșteptarea conștiinței naționale a poporului român ce nu-și cunoștea încă interesele, vremurile surprinzându-l destul de nepregătit. Cu alte cuvinte, Al. Papiu Ilarian încerca să răspundă naționalismului maghiar bine înrădăcinat la 1848 (deoarece ofensiva fusese declanșată încă pe la 1842), cu un naționalism românesc generos și tolerant. Să nu se uite că 40.000 de români au jurat pe Câmpul Libertății de la Blaj la 3/15 Mai 1848 să păstreze buna conviețuire cu ungurii și sașii în Transilvania, dar să și impună *democratic* (deci potrivit numărului lor) caracterul românesc al Transilvaniei și la nivelul conducerii ei superioare.

Așa se și explică de ce a doua zi după ce s-a aflat la Târgu Mureș despre revoluție, tânărul Al. Papiu Ilarian, (n-avea decât 21 de ani), rostește maturele cuvinte atât de necesare pentru românii de atunci, cuvinte ce au devenit apoi îndreptarul vieții sale: „când vă zice cineva să fiți patrioți, spuneți că naționalist român și patriot în Transilvania tot una și aceeași însemnează, din ce oară aceea e axiomă în politica Transilvaniei, că fericirea acesteia atârână singur de la fericirea românilor. Așa aveți speranță de un viitor mai bun, dar de națiunea voastră niciodată să nu vă lăsați, fiți români și credeți că românul, român trebuie să rămână în etern!”¹

De ce era însă nevoie să rostească *atunci* această sentință tranșantă, care azi poate are o rezonanță anacronică, chiar grandilocventă, tendința dominantă îndreptându-se acum către cosmopolitismul de sorginte europeană, tot mai îmbrățișat de elita noastră intelectuală? Pentru că, socotim, el (și cei din gruparea sa) aveau o judecată istorică mai adâncă, operând cu perioade lungi și având premoniția clară a faptului că prin uniunea Transilvaniei cu Ungaria prevăzută de punctul 12 al proclamației de la Pesta, românii ardeleni vor fi transformați în unguri.

Despre o asemenea poziție a sa și a colegilor săi canceliști de la Târgu Mureș, autoritățile află imediat. Ele nu puteau accepta ca Al. Papiu Ilarian să iscălească o petiție a tineretului maghiar „ca român”, nu concepeau să fie asigurată existența limbii românilor, doar tolerați până atunci, căroră, cum spune el, le-au fost uzurpate de secole, „nu numai drepturile cetățenești, ci și cele mai sfinte drepturi umane!”² Aceștea le proclamă la 25—28 martie, iar la 29 asesorul Szentiványi îl denunța deja la guvernatorul Transilvaniei că respectivul a și plecat din Târgu Mureș (împreună cu colegii săi)³ pentru a împărtăși și răspândi această învățătură dreaptă din punctul de vedere a lui Papiu și a consoților săi, dar „instigatoare” din punctul de vedere a lui Szentiványi Dániel și a guvernului pe care îl sluja cel din urmă. Paradoxal însă, punctul de vedere al stăpânirii străine era împărtășit, cel puțin uneori și la început, de către câțiva moderați români, chiar dacă au fost puțini. Faptul e confirmat de o scrisoare expediată din Blaj la 17 aprilie 1848 către G. Barițiu, în care se spunea: „Venind de la Oșorhei Pap Alex. și înso-

¹ *Revoluția de la 1848—1849 din Transilvania*, I, București, 1977, doc. 67, p. 104—106.

² *Ibidem*, I, doc. 67, p. 105.

³ *Ibidem*, I, doc. 108, p. 168—169.

ținându-se cu Pumnul, întărează și mai mult⁴. „Întărătarea“ consta de data aceasta în răspândirea proclamației lui Aron Pumnul ce chema pe români la un Congres Național pe 30 aprilie la Blaj, de sfânta Duminică a Tomii.

Abia trece o lună și câteva zile de la debutul revoluției și la 1 mai 1848 trăznete și fulgerele stăpânirii se rostogoleau din plin peste cei ce voiau cu orice preț să deschidă ochii poporului român. Francisc Micaș fusese deja arestat la Cluj, și după o percheziție temeinică, între hârtiile sale se găsește și o scrisoare a lui Al. Papiu Ilarian. Trebuie să fi conținut „dinamită“ deoarece Guvernul, cel mai înalt for administrativ al Transilvaniei ordona la 3 jurisdicții deodată (Abrud, Turda și Cluj) să-l urmărească pe Papiu Ilarian, fiul popii din Budiu cu „atenție și vigilență“⁵ (o expresie foarte la modă în vremea aceea), pentru a fi imediat arestat (împreună cu I. Buteanu). Cei doi, mai glăsuiește ordinul, sunt în conlucrare, și arestarea lor, subliniază guvernatorul Teleki, o consider „deosebit de necesară“.

Avem și părerea comisiei de anchetă care urgenta și ea arestarea lui Al. Papiu Ilarian și I. Buteanu, cerând totodată autorităților să se acorde o și mai mare atenție „planurilor de conspirație, agitație și răscoală ale acestora, deoarece ei par a fi conducători“, iar „Scrisorile semnate de cei doi constituie suficiente dovezi împotriva lor“⁶.

Nu numai scrisoarea către Micaș i-a pus viața în primejdie ci și ținuta sa la Adunarea din Duminica Tomii de la Blaj⁷ unde alături de S. Bărnăuțiu, I. Buteanu și Avram Iancu fusese tot vioara întâi, atrăgându-și indignarea comitelui suprem Bánffy Miklós, ce-i învinovățește pe organizatori de a fi încălcat dispozițiile date de Guvernul, acuzație susținută și de fidela sa unealtă, episcopul Ioan Lemeni, pe care de altfel Papiu îl calificase drept trădător al intereselor naționale românești.

Episcopul Lemeni își ia măsuri de apărare și trimite guvernului câteva penibile delatățiuni, pe care acuma le cunoaștem. Una dintre ele este din 2 mai, și-i cere lui Teleki să nu admită prezența la Adunarea Națională de la 3/15 Mai 1848 lui S. Bărnăuțiu, precum nici celor ce „s-au prezentat cu o gură atât de mare“⁸ — spune el — „ca Al. Pop, fiul preotului din Budiu de Câmpie“. Dar iată ce ne spune într-un raport, despre acești tineri și un funcționar de comitat, judele Tolnai Elek din Biia: „tinerii români acționează neobosit la amăgirea națiunii române și o instigă împotriva nobilimii proprietare cât și contra uniunii binefăcătoare cu patria ungară“. Iar despre cel cu „gură mare“, cum îl caracterizase I. Lemeni, preciza: „Printre agitatori un rol important îl are un tânăr cu numele de Al. Pop“⁹.

Planul lor, conchide Tolnai, a reușit deoarece se observă deja neîncrederea și antipatia românilor față de nobilime. Personal, am impresia că

⁴ Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române C. Transilvania, II, 1979, doc. 62, p. 97.

⁵ *Ibidem*, III, București, 1982, doc. 22, p. 53—54.

⁶ *Ibidem*, III, doc. 26, p. 60.

⁷ *Ibidem*, III, doc. 29, p. 64.

⁸ *Ibidem*, III, doc. 55, p. 105.

⁹ *Ibidem*, III, doc. 153, p. 224—225.

afirmația e cam trasă de păr și subliniată inutil, deoarece documentele spun că nici înainte iobăgimea nu se prăpădea de dragul nobilimii. Fapt confirmat și de psihologia multîmilor.

În 7 mai, doar după câteva zile, guvernatorul devine nerăbdător și aflând (prin rețeaua sa de informatori și denunțatori, de altfel foarte bine pusă la punct) că Al. Papiu Ilarian și I. Buteanu se află la Sibiu, repetă ordinul de urgentă arestare a acestora¹⁰.

Viclean însă, guvernatorul, le cere discreție: nu e nevoie de publicitate, spune el, iar de acolo, de unde vor fi arestați, să fie imediat transferați sub escortă la Târgu Mureș. Pentru menținerea liniștii, reiterează guvernatorul, e „mare nevoie“ de arestarea lor. Și imaginându-și-o ca și înfăptuită (nu-și putea închipui că nu va fi), mai ordonă lui Tholdolaghi ca „până la noi dispoziții să-i țină pe arestați sub pază severă la sediul scaună“.

Tot dintr-o „sursă sigură“, guvernatorul a aflat și că Al. Papiu Ilarian a plecat din Sibiu la Ațintiș (cu intenția de a trece pe acasă pentru a-și vedea părinții), reinvitându-l pe Tholdolaghi Ferec (comitele suprem al comitatului Turda) să-l „aresteze imediat“¹¹ și să-l trimită la Târgu Mureș pe mâna judeului suprem care deja primise și el indicații cum să-l preia.

Episcopul Ioan Lemeni unul dintre informatorii principali ai guberniului, avea și el spionii lui, căci iată ce-i scria lui Teleki József în 10 mai din Blaj: „Astăzi am primit o informație dintr-o sursă demnă de crezare, conform căreia tinerii agitatori Nicoale Man, S. Bărnăușu, Demețriu Boer, Nicolae Barb și Al. Pop [Ilarian], mergând la Sibiu s-au întâlnit în repetate rânduri în secret cu preotul meu de acolo Nicolae Manu“¹². Ciudat este că a aflat și ce au discutat acolo (să fi trădat cineva?). Întrebarea ne-o punem retoric, deoarece nu avem în această privință nici-un document; cert este că informațiile erau suspect de precise; iată ce i s-a divulgat: „Ei între ei au luat sub jurământ hotărârea de a mă da la o parte, să mă destituie“ [...] „să mă scoată din scaunul episcopal“. Ca să le îngreuneze și mai mult situația, îl mai „informează“ pe guvernator că „neastâmpărății“ tineri complotiști îi tot îndeamnă pe români să vină înarmați la adunarea din 3/15 Mai de la Blaj, iar pe Al. Papiu Ilarian îl denunță că incita mulțimea oprită în drumul Săcelului și care aștepta să-l aclame pe Andrei Șaguna ce urma să treacă pe acolo, ca în aceeași zi de 15 Mai să se prezinte la Blaj împreună cu copiii și cu toată familia „pentru a demonstra acolo în-treaga forță a românilor, capabilă să învingă orice piedică“.

Cu urmărirea lui Al. Papiu și a celorlalți tribuni ai poporului nu mergea însă tocmai atât de simplu și ușor cum ar fi dorit autoritățile. Erau totuși vremuri în schimbare; așa încât la 12 mai, judele primar al Sibiului Daniel Ziegler e nevoit să-i mărturisească guvernatorului că „pentru a preveni tulburările a sîstat urmărirea lui Al. Papiu Ilarian și a lui I. Buteanu“¹³.

¹⁰ *Ibidem*, III, doc. 173, p. 280.

¹¹ *Ibidem*, III, doc. 200, p. 315.

¹² *Ibidem*, III, doc. 250, p. 398—399.

¹³ *Ibidem*, III, doc. 310, p. 484.

Între timp, grație altui denunț, în spatele lui Papiu se mai pune o învinuire, și mai „îngrozitoare“ după părerea stăpânirii — cu toate că respingerea uniunii era non plus ultra — și totuși această „crimă“ care în focul războiului civil a fost pedepsită cu ștreangul, era una din ideile propagate de Al. Papiu (și nu numai de el) ca românii din Transilvania să se unească nu cu Ungaria ci cu românii din Țara Românească și să-și aleagă un rege român. De data aceasta denunțul venea de la Nădașa la 14 mai 1848 din partea administratorului moșiei baronului Apor Lázár, Gazda József, care comentează oarecum filosofând în stilul său pe marginea „pretențiilor“ românești (căci mai erau și altele): „Trăim niște timpuri despre care nu numai noi, dar nici Europa n-a avut idee. Oamenii noștri vor aici prea multe“¹⁴.

Între timp, Al. Papiu a mai fost și pe acasă, înainte de Adunarea de la Blaj, unde împreună cu tatăl său nu obosea a lumina și îndruma poporul să nu cadă pradă capcanei uniunii, poziție la care aderă și câteva zeci de țărani maghiari. Autoritățile își pierd însă răbdarea și văzând că nu pot pune mâna pe fiu, îl arestează pe tată. Faptul e consemnat de către George Barițiu care mai adaugă în scrisoarea sa din Cluj către Comitetul Național din Sibiu că: „Pe fratele Pop Alexandru îl pândesc tare“¹⁵. Degeaba; tânărul revoluționar înflăcărat le scăpa mereu printre degete.

Când înainte de 2 iunie 1848, o delegație de țărani în frunte cu Cleja Cula pleacă din Mihălț la Blaj să se intereseze care era poziția fruntașilor români față de introducerea tribunelor statariale, ei se întâlnesc cu Al. Pop cu care au o convorbire lungă. Cuvintele lui Papiu au fost: „v-am spus de mai multe ori că iobăgia a fost abolită, că funcționarii comitatului nu vă mai pot porunci și că să procedați așa cum vă spun eu“. Mihălțenii n-au acceptat deci tribunalele statariale, nici uniunea, nici execuția militară, așa încât Bánffy Miklós ordonă un măcel îngrozitor, care a zguduit Transilvania și în care au fost uciși 50 de români și răniți alți 70 de către trupele secuiești¹⁶.

În 17 iunie 1848, Papiu află din gazeta *Organul național* de la Blaj, că tatăl său a fost prins, bătut în cătușe și dus la închisoarea din Turda (după care a fost spânzurat în împrejurări necunoscute).

Reacția sa a fost firească; trimite *Organului* un articol plin de indignare în care mărturisește sincer: „Această faimă mă pătrunse până în adâncul inimii ca pe un fiu ce vede batjocorit și pedepsit pe tatăl său pentru sine“.

Înainte cu o zi de a fi arestat, tatăl său mai apucă să-și avertizeze fiul să aibă grije deoarece autoritățile sunt așa de pornite împotriva lui și împotriva altor membrii ai Comitetului românesc (cei mai harnici bărbați ai nației), încât acestea vor să-i „puște public“; „Groaznic lucrează asupra voastră. Păziți-vă! D-zeu cu voi!“

Al. Papiu Ilarian se adresează „popoarelor“ Europei, cerându-le să ia aminte cum în acele vremuri de aur ale libertății, dominanții le stri-

¹⁴ *Ibidem*, III, doc. 357, p. 566.

¹⁵ *Ibidem*, București, 1992, V, doc. 66, p. 114.

¹⁶ G. Neamțu, *Evenimentele de la Mihălț din vara anului 1848*, în: *Istoria României. Pagini Transilvane*, Cluj-Napoca, 1994, p. 244—281.

gă „tulburători“, deși românii nu fac altceva decât să-și apere naționalitatea pe calea cea mai păciuită. Și continuă fierbând de indignare: „Prindeți-mă voi pe mine, că eu am apărat în adunările de la Blaj naționalitatea română, nu tatăl meu. Bateți-mă pe mine în cătușe că eu am învățat poporul român la pace. Spânzurați-mă pe mine, că eu am spus poporului la Blaj ca să nu asculte nici de aceia care ar vrea să-i scoale asupra voastră, dar nici de aceia care ar vrea să-l facă un-gur“.

Au doară socotiți că cu prinderea iubitului meu părinte, mă veți face să mă rog de iertare de voi, cum m-ați provocat? Ungurilor, cauza care o apărăm noi e sănătă de trei ori! E sănătă și calea pe care am pornit¹⁷.

Iar în final, îi asigură pe urmăritorii săi că el nu se va încovoia, nu se va speria și mai degrabă e gata a-și vedea toată familia întemnițată și ucisă decât să-și calce jurământul pus cu inima curată pe Câmpul Libertății de la Blaj.

Efectul acestei lungi scrisori deschise către *Organul național* va fi fost, bănuim, incendiar. Dar nu i se poate reproșa; așa era Al. Papiu Ilarian, un vulcan dezlănțuit când era provocat. Inspira atâta teamă încât însuși trimisul guvernului ungar, Perényi Sigmond scria la 16 iunie 1848¹⁸, ministrului de interne al Ungariei, Szemere Bertalan, că speră „din tot sufletul“ ca Al. Papiu Ilarian să fi fost prins.

Dar nu era așa, se înșela, n-a fost prins; și încă un lucru mai merită să reținem din scrisoare: acela, că între ei, oprimatorii recunoșteau că Al. Papiu era — cităm cuvintele lui Perényi: „un element curajos“!!! Într-adevăr, cu curajul ce-l caracteriza trece Munții să apere revoluția și în Țara Românească.

Apoi, în toamnă, revine acasă, pentru a fi prezent la ultima mare Adunare Națională de la Blaj, a III-a, în 15—25 septembrie 1848, unde va protesta, de data aceasta efectiv cu arma în mână, vehement, cum îi era felul, împotriva uniunii Transilvaniei cu Ungaria.

N-a fost prins nici atunci, nici mai târziu. A avut noroc, sau poate va fi fost bine păzit de prietenii și conaționalii săi; sau poate și una și alta. Cert este că așa cum statura uriașă a lui Avram Iancu a intrat în legendă, a intrat și Al. Papiu Ilarian, în una mai restrânsă ca arie de răspândire, desigur, dar a intrat; căci iată cum îl vedeau consătenii săi (după mărturia lui Kis Lajos) „e tânăr, dar totuși are atâta minte încât acum e crăișor, stă lângă rege, umblă cu câțane muscălești, are stea și cruce; lui i-a fost dat de către rege domeniul de la Iernut și putere ca să-i supună pe unguri“¹⁹. Deci, alături de „crăișorul“ Iancu, iată, îl avem, și pe „crăișorul“ Alexandru Papiu Ilarian urmărit ca „instigator“ pentru idealurile sale nobile și generoase din primăvară până-n toamnă, precum și în 1849, și până la urmă neprins.

Tatăl său însă, ca martir, a plătit cu viața libertatea fiului credincios ideii de emancipare a poporului român din Transilvania.

GELU NEAMȚU

¹⁷ *Organul național*, II, 1848, nr. VII, p. 30; nr. VIII, p. 36—37.

¹⁸ Original, Arh. St. Budapesta, Fond. Az 1848—49. Miniszteriumi Levéltár Belügy Elnöki iratok nr. 413 48. Fototeca Ist. de Ist. Cluj-Napoca. Foto: 763/764.

¹⁹ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond comitatul Turda, nr. 851/1848. Praesidialiaae.

CHASING ALEXANDRU PAPIU ILARIAN AS AN „INSTIGATOR“
IN 1848

(Summary)

Alexandru Papiu Ilarian was, at begining of the Transylvanian Revolution in 1848, one of the most hunted young Romanian intellectuals; to be imprisoned. The reason was his position towards the immediate liberation of the serves without any payback and granting all the rights to Romanians accordingly to the democratic values at that time, braking the magyarisation of the Romanians and defending the human rights.

Fighting for rights and against the annexing of Transylvania to Hungary he became the „instigator“ and increased the rage of the authorities.

Denounced by his own bishop of Blaj, Ioan Lemeni, he took part in a plot meant to overturn the latter.

All the Hungarian authorities to capture Al. Papiu Ilarian failed so they arrested his father and executed him by hanging him on the neck, instead of his son.

Al. Papiu Ilarian became one of the leaders of the third Assembly in Blaj. He became a legend along with Avram Iancu being attributed with the name „prince“ („crăișor“) as well.

VICTOR JINGA DESPRE LITERATURA ȘI GÂNDIREA ECONOMICĂ ROMÂNEASCĂ DIN SECOLELE XVIII—XIX

1. Marea Unire din 1918 a deschis, pentru poporul român, calea unor profunde transformări economice, sociale, politice și cultural-ideologice. Pe bună dreptate România s-a aflat atunci „în fața celei mai importante probleme ce i s-a prezentat vreodată, aceea a organizării noului stat și a stabilirii liniilor noi a dezvoltării sale în viitor”¹. Mai întâi se impunea depășirea formelor și amprentelor tradițional-provinciale și integrarea firească a structurilor de civilizație transilvăneană, bucovineană și basarabeană în structurile de civilizație general românești. Apoi trebuiau îndeplinite, cu rapiditate, dezideratele exprimate în actele de unire, precum și-n declarațiile guvernului român, referitoare la demararea unui amplu proces de reforme prin care structurile economico-sociale, politico-instituționale și legislative să fie create sau adaptate la noile condiții apărute după primul război mondial și făurirea statului național unitar român².

În această ambianță, sub semnul *confluențelor*³, a raporturilor dintre *tradiție* și *modernitate*⁴ se fac pași însemnați în câmpul cercetărilor socio-umane⁵ și se stabilesc relații benefice între *cultură* și *economie*⁶. Perioada interbelică se detașează astfel nu numai prin marile înfăptuiri legislative și economice, dar și prin marile sale realizări în plan cultural. În această efervescență generală se disting două preocupări fundamentale: *democratizarea procesului educațional prin lărgirea accesului la știință, învățământ și cultură a unui număr însemnat de tineri și instituționalizarea, în consonanță cu spiritul științific modern european, a învățământului și culturii românești*⁷. În acest context,

¹ Grigore Antipa, *Problemele evoluției poporului român*, București, 1919, p. V.

² Marcel Știrban, *Din istoria României 1918—1921. Probleme ale vieții politice, economice și sociale*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1987; Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire 1918—1940*, vol. II—III, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986—1988; Vasile Pușcaș, Vasile Vesa (coordonatori), *Dezvoltare și modernizare în România interbelică: 1919—1939. Culegere de studii*, București, Ed. politică, 1988; Nicolae Păun, *Stat și economie. România în perioada dintre cele două războaie mondiale 1919—1939*, Cluj-Napoca, 1992; Keith Hitchins, *România 1866—1947*, București, Ed. Humanitas, 1996, p. 359—402.

³ Z. Ornea, *Confluențe*, București, Ed. Eminescu, 1976.

⁴ Z. Ornea, *Tradiție și modernitate în deceniul al treilea*, București, Ed. Eminescu, 1980.

⁵ Pompiliu Teodor, *Climatul politic și cultural [după 1918]*, în vol. *Cunoaștere și acțiune. Profiluri de gânditori români*, coordonator Andrei Marga, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1986, p. 26—34.

⁶ M. Tudosia, I. Saizu, *Cultură și economie. Puncte de vedere în perioada interbelică*, Iași, Ed. Junimea, 1986.

⁷ P. Teodor, *op. cit.*, p. 20—21.

prin entuziasmul și strădania unor inimoși dascăli și cercetători din vechiul regat sau din teritoriile românești unite cu România, iau ființă, pe tot cuprinsul țării, dar mai ales în Transilvania, Banat, Bucovina și Basarabia, noi instituții de învățământ și cercetarea care vor deschide larg porțile spre *noile generații ale epocii unirii celei mari*. Totodată dorința de formare a unei intelectualități strălucite profund atașată, creativ și constructiv, la marile valori democratice și cultural-spirituale universale și europene a generat o amplă acțiune pentru sprijinirea formării și pregătirii tineretului românesc în marile universități europene.

Victor Jinga⁸ face parte, indubitabil, din *generația Marii Uniri*. Pentru el istoricul an 1918 a avut ample semnificații și valențe politico-naționale și economico-sociale: „Transilvania s-a dovedit după 1918, nu numai de drept ci și de fapt un teritoriu de adeziune organică la spațiul geoeconomic al Dunării de Jos; detașarea ei de spațiul maghiar al Dunării de mijloc a contribuit la realizarea unui echilibru economic pe care nu l-a cunoscut mai înainte”⁹. În același timp momentul 1918 a fost pentru Victor Jinga, un moment crucial atât pentru formarea sa intelectuală, cât și pentru viitoarele sale preocupări științifice și didactice. Astfel după 1918, în noul și generosul cadru oferit de formarea României Mari, el reușește să-și încheie studiile la Școala comercială din Brașov, după care, la fel ca și alți tineri din generația sa își îndreaptă pașii spre renumite instituții de învățământ din Europa. Între anii 1920—1925 îl întâlnim la una dintre cele mai vechi și mai prestigioase instituții de învățământ economic european: *Institutul Superior de Științe Economice din Veneția*. Și-a completat apoi studiile la Grenoble, Geneva și Granz. „Timpul petrecut în Italia și Franța — ne spune unul din contemporanii și apropiații lui — i-au stimulat imaginația creatoare, claritatea și frumusețea expunerii în conferințe, prelegeri, comunicări, în elaborarea lucrărilor. Studiile făcute în Elveția și Austria, i-au disciplinat activitatea, l-au făcut să înțeleagă necesitatea unei informări cuprinzătoare, rigoare și probitate științifică”¹⁰.

Mărturisirile sale de mai târziu ne dezvăluie pe omul și economistul preocupat de îndeplinirea, cu conștiinciozitate, după terminarea studiilor universitare, a marilor răspunderi ce stăteau în fața generației sale: „Venisem la Veneția — cu aproape cinci ani în urmă — cu fața spre apus; mă înapoiam acum, spre casă, cu fața spre răsărit... Făcusem aproape cinci ani muncă de laborator. Arena în care intrăm acum inaugura perioada împlinirilor, a confruntărilor și competițiilor, a întâlnirilor cu omul real, cu umbrele și luminile unei societăți imperfecte,

⁸ Despre viața și activitatea lui Victor Jinga vezi: Traian Dumitrescu și Valeriu Mlreca, *Monografiile și bibliografiile corpului profesoral al Academiei de Înalte Studii Comerciale și industriale Cluj — Brașov și al I.S.E.P.-ului Brașov (1921/1929—1948 și 1948—1950)*, București, f.a. p. 9—50. Vezi de asemenea volumul: *Din viața și activitatea economistului profesor Victor Jinga. Culegere de studii*, coordonator Mihai D. Drecin, Oradea, 1994 și Mihai D. Drecin, *Postfață la volumul Victor Jinga, Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, Ediția a II-a, îngrijit de Mihai D. Drecin și Margareta Susana Spănu, Brașov, 1995, p. 703—742, vezi și bibliografia cu lucrări despre Victor Jinga de la p. 745.

⁹ Victor Jinga, *op. cit.*, p. 545.

¹⁰ Vasile Gionea, *Victor Jinga, omul și câteva din ideile fundamentale ale operei sale*, în vol. *Din viața și activitatea economistului profesor Victor Jinga*, p. 27.

poate neînțelegătoare, poate refractară la înnoiri, la îmbunătățiri¹¹. Cu aceste gânduri Victor Jinga se lansa într-un amplu program de sprijinire a neamului său, de consolidare a Marii Uniri, convins fiind că numai prin păstrarea cu sfințenie a noii arhitecturi politico-naționale realizate la 1918 poporul român se putea afirma în concertul națiunilor civilizate ale bătrânului continent.

2. Încă din perioada studiilor universitare, pe când își redacta lucrarea sa de doctorat referitoare la *Reforme agrare și dezvoltarea creditului popular în România*, Victor Jinga a fost adept al metodei istorice în cercetarea și explicarea faptelor, fenomenelor și proceselor economice¹². Nu era un solitar în demersurile sale. La începutul secolului XX, atât înainte dar mai ales după primul război mondial, istoricii, sociologii și economiștii români căutau să înțeleagă prezentul economic prin raportarea acestuia la trecut¹³. Resorturile unui astfel de demers se sprijineau pe inițiativele și progresele din perimetrul științelor istorice și economice¹⁴, dar și pe necesitățile stringente ale prezentului. A exprimat, poate cel mai bine, acest deziderat al epocii sale, istoricul și economistul Gheorghe Zane: „Orice problemă economică este un produs istoric și nu un eveniment spontan. Oricare dintre categoriile fundamentale ale economiei contemporane, capitalul, profitul, renta, salariul, moneda, sunt realități în care este înmagazinat un lung și bogat trecut. Ele sunt, în ultimă instanță, încorporațiunea a nenumărate momente din cursul devenirii lui. Întreaga economie contemporană este forma concretă a unei devenirii și totodată numai un singur moment din întreaga ei devenire¹⁵.”

Victor Jinga a avut o solidă pregătire istorică. Bibliografia lucrărilor sale¹⁶, și mai ales lectura acestora ne dovedesc pe deplin acest lucru. Aproape nu există lucrare redactată de el, în care să nu se facă referiri concrete la trecut în general și la trecutul economic în special. Relevanță de asemenea este și monumentală lucrare, apărută în 1945 la

¹¹ Apud M. D. Drecin, *Postfață*, p. 705.

¹² *Ibidem*; încă din 1903 sociologul francez François Simiand propunea cercetarea fenomenelor economice contemporane prin utilizarea metodei istorice în științele sociale. Vezi: François Simiand, *Méthode historique et science sociale*, reeditat în revista „Annales. Économies. Sociétés. Civilisations”, janv.—mars, 1960, p. 83—119; cf. Michel Margairaz, *Histoire économique XVIIIe—XXe siècles. Textes essentiels*, Paris, 1992, p. 25—35.

¹³ Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, vol. I, Ediția a II-a, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 43—78.

¹⁴ Georges Lefebvre, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971, p. 306—314; Vasile Cristian, *Istoriografie generală*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1979, p. 209—235; Charles-Olivier Carbonell, *L'historiographie*, Paris, 1981, p. 84—101; Guy Bourdier, Hervé Martin, *Les écoles historiques*, Paris, 1983, p. 181—214; J. D. Bernal, *Știința în istoria societății*, București, Ed. politică, 1964, p. 707—868; Madeleine Grawitz, *Méthodes des sciences sociales*, Paris, 1993, p. 62—72; Henri Denis, *La formation de la science économique*, Paris, P.U.F., 1967, passim; Gromoslav Mladenatz, *Cunoaștere și metodă în știința economică*, II, București, f.a., p. 209—228; Augustin Tătaru, *Considerațiuni asupra scrisului economic în România*, Extras din „Observatorul Social-Economic”, Nr. 1—2—3, Ianuarie—Iunie 1946, p. 3—67.

¹⁵ Gh. Zane, *Chestiuni de economie politică*, Iași, 1939, p. 33.

¹⁶ Vezi *Bibliografia selectivă întocmită de Mihai D. Drecin în prelungirea Postfaței la vol. Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, p. 743—744.

Braşov, *Problemele fundamentale ale Transilvaniei*. De altfel pentru această lucrare, de istoria economiei, Victor Jinga va primi premiul Academiei Române, în acelaşi an. De asemenea activitatea la catedră a fost axată, alături de predarea economiei politice şi metodologia cercetării economice, şi pe prezentarea istoriei doctrinelor economice¹⁷. După al doilea război mondial profesorul Jinga, asemenea altor intelectuali români, a suferit datorită prigoanei comuniste. Atunci când şi-a reluat activitatea, după aproape 15 ani de forţată întrerupere a preocupărilor ştiinţifice, aceasta a fost canalizată predilect spre istoria gândirii şi activităţii economice. Ultimele două lucrări publicate¹⁸ sau cele rămase în manuscris¹⁹ sunt exemple elocvente în această ordine de idei.

3. Analiza literaturii şi gândirii economice româneşti din secolele XVIII—XIX este, aşadar, unul din demersurile ştiinţifice care se încadrează armonios în opera şi preocupările pentru istoria gândirii şi vieţii economice ale profesorului Victor Jinga. Referiri tangenţiale la acest subiect întâlnim în mai multe din lucrările şi cursurile sale universitare. De o remarcabilă şi densă consistenţă ştiinţifică rămâne însă lucrarea: *Gândirea economică românească în secolul al XIX-lea*, publicată mai întâi de „Asociaţia profesorilor de la Academia de Înalte Studii Comerciale şi Industriale Cluj”, în *Conferinţele Extensiunii Academice*, vol. II, 1936—37²⁰, iar apoi, în 1938, în broşură separată. După opinia noastră lucrarea lui Victor Jinga, deşi nu este o premieră în literatura de specialitate, are meritul de a fi surprins cu multă acribie împrejurările istorice în care s-a forţat şi a evoluat gândirea economică modernă din spaţiul istoric românesc. Din acest punct de vedere ea este o primă şi relevantă sinteză în istoriografia noastră economică²¹. De remarcat că Victor Jinga a scris această lucrare la o vârstă de profundă maturitate, după aproape un deceniu de carieră didactică şi după o bogată activitate ştiinţifică care, până la acea dată s-a concretizat în 20 de lucrări ştiinţifice şi didactice ce însumau nu mai puţin de 1477 de pagini. Era de altfel într-o perioadă de profundă şi fertilă activitate publicistică, de organizare şi sprijinire concretă a mişcării cooperatiste din ţara noastră, precum şi de ridicare la un nivel superior, pe un nou edificiu universitar, a şcolii superioare economice româneşti transilvănene. De aceea lucrarea s-a vrut, într-un moment de răscruce din evo-

¹⁷ M. D. Drecin, *Postfaţă*, p. 706.

¹⁸ Victor Jinga, *Principii şi orientări ale comerţului exterior al României 1859—1916*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1975; Idem, *Moneda probleme contemporane*, vol. I—II, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1981.

¹⁹ *Crearea reţelei moderne de credit în România (1859—1916)*, *Economistul şi sociologul Vilfredo Pareto (1848—1923). Consideraţii despre gândirea economică italiană; Economistul suedez Gustav Cassel, Cronologia aşezării populaţiei în Transilvania, şi altele*. Vezi la bibliografia întocmită de M. D. Drecin, secţiunea *Lucrări rămase în manuscris*, p. 744.

²⁰ Victor Jinga, *Gândirea economică românească în secolul al XIX-lea. Consideraţii sumare*, în „*Conferinţele extensiunii Academice*” vol. II, 1936—37, p. 167—261.

²¹ Ioan Lumperdean, *Consideraţii privind evoluţia şi stadiul actual al cercetărilor despre literatura economică românească de la sfârşitul secolului al XVIII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „*Studia Universitatis Babeş-Bolyai*”, *Oeconomica*, 1—2, 1993, p. 14.

luția economiei românești interbelice²², a fi un *ghid util pentru clarificarea unor momente din istoria gândirii economice românești*, sau cum mărturisea cu deosebită modestie autorul, „o expunere sumară... pentru a ne da o imagine satisfăcătoare privitoare la ideile economice pentru care au militat înaintașii din secolul trecut”²³.

Construcția discursului științific din lucrarea amintită, la fel ca și din altele, surprinde cititorul prin consistența textului și maniera de abordare a problematicii. Deși economist, dar cu un apetit deosebit pentru istorie, el folosește o metodă modernă, aproape nouă până la acea dată, de abordare a temei în discuție, prin ample prezentări a celor mai reprezentative texte din gândirea economică românească modernă. În cele 97 de pagini sunt inserate aproape 250 de citate cu tematică economică din operele oamenilor politici, gânditorilor și economiștilor români. Lăsând documentul să „vorbească”, Victor Jinga se apropie de metoda de investigare a trecutului, impusă încă din 1929, de *școala Analelor franceze*²⁴, metodă care a fost îmbrățișată, cu generozitate, și de unii istorici români ca Nicolae Iorga, Gheorghe Brătianu și David Prodan²⁵. A reușit astfel prin acesta să ofere lectorului o imagine veridică asupra a ceea ce a fost și mai ales ce a reprezentat literatura și gândirea economică românească din secolele XVIII—XIX în peisajul cultural-spiritual românesc și universal. Intervențiile și opiniile sale sunt discrete, plăcute și pertinente. Ele nu impun și mai ales nu obligă pe cititor, fie el specialist sau nespecialist în domeniul științelor economice, să-și construiască o *imagine despre subiect prin intermediar*.

S-a afirmat pe bună dreptate, despre Victor Jinga că a fost, în același timp *economist-practician* și *economist-teoretician*²⁶. A fost un *practician* deoarece s-a preocupat de înființarea Băncii populare „Săceleana”, a lucrat la Banca „Cetatea” din Brașov și apoi la „Creditul minier” din București și chiar în anul când a fost numit profesor la catedră, devenea și președintele Uniunii Cooperativelor din Transilvania²⁷. A fost un *teoretician*, deoarece a încercat de-a lungul carierei sale didactice și științifice să analizeze și să explice, cu profesionalism și

²² Statisticile, dicționarele, enciclopediile, presa și lucrările timpului indică o dezvoltare susținută a economiei românești după marea criză din anii 1929—1933. Vezi pe larg bibliografia de la nota 2.

²³ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 248.

²⁴ G. Lefebvre, *op. cit.*, p. 315—31; Maurice Aymard, *The Annales and french historiography*, în „Journal of European Economic History”, I, 1972, p. 491—511; Jacques Le Goff, *L'histoire nouvelle*, în vol. *La Nouvelle Histoire*, Paris-Bruxelles, 1988—1990, p. 35—75; Lucian Boia, *Historiens des Annales*, în „Analele Universității București”, 30, 1981, p. 49—62; Jean-Marie Domenach, *Anchetă despre ideile contemporane*, București, Ed. Humanitas, 1991, p. 40—53; Charles-Olivier Carbone, *op. cit.*, p. 109—123; V. Cristian, *op. cit.*, p. 245—270; G. Bourdē, H. Martin, *op. cit.*, p. 245—270.

²⁵ Lucian Boia, *L'historiographie roumaine et l'école des „Annales”. Quelques interférences*, în „Analele Universității București”, Istorie, 28, 1979, p. 31—40; Pompiliu Teodor, *Istoricul David Prodan*, în vol.: *Stat. Societate. Națiune*, îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1982, p. 32—34; Idem, *Gheorghe I. Brătianu și spiritul „Analelor”*. Analogii, sincronisme și convergențe, în vol. *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Iași, 1988, p. 25—46.

²⁶ Vasile Giunea, *op. cit.*, p. 28.

²⁷ *Ibidem*, p. 27—28; cf. M. D. Drecin, *Postfață*, p. 705—706.

responsabilitate civică, fenomenele și procesele economice contemporane. Atunci când cu entuziasm și spirit de sacrificiu a purces la organizarea și așezarea pe baze moderne a mișcării cooperatiste în Ardeal, el a vrut ca *economist-teoretician* să-și verifice „justețea și eficiența teoriilor prin aplicarea lor în practică”²⁸. Chiar și-n perioada când a funcționat ca subsecretar de stat la Ministerul Economiei Naționale, în guvernele Miron Cristea, Armand Călinescu, Gheorghe Argeșanu și Constantin Argetoianu²⁹, activitatea sa a fost orientată pe două direcții principale: *educativ-ideologică* și *economico-aplicativă*³⁰. Lectura operei sale ne îndreptățește să afirmăm că literatura și gândirea economică românească din secolele XVIII—XIX a fost abordată prin prisma celor două laturi ale activității sale. Ca *teoretician* el a dorit să reconstituie și să explice un segment important din evoluția scrisului și a științei economice românești. Ca *practician* el a fost tentat, nu de puține ori, să vină cu exemple concrete, practice, care să lămurească problematica pusă în discuție, să sprijine și să argumenteze benefic discursul științific.

Parcurgând lucrările lui Victor Jinga, dar mai ales lucrarea special dedicată gândirii economice în secolul al XIX-lea, observăm preocuparea de etapizare și analiză tematică a gândirii economice premoderne și moderne românești. Plecând de la ideea că gândirea economică „poate fi urmărită și identificată pe calea publicațiilor: cărți, broșuri, reviste, presă, manifeste, etc.”³¹, Victor Jinga detectează începuturile literaturii economice românești în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când apar primele cărți, care se detașează de încercările anterioare și sporadice „de-a explica unele aspecte ale vieții economice practice”³². În această ordine de idei el a sesizat rolul și importanța *Epocii luminilor*, precum și a marilor curente economice ale timpului, îndeosebi *mercantilismul* și *fiziocratismul*³³, care au influențat nemijlocit viața economică și deciziile în plan politic, economic și editorial din Europa și din lume. Primele cărți sau *manuale de învățatură economică* editate în limba română în spațiul cultural românesc, care după aprecierea lui Jinga tratează, „chestiuni economice și gospodărești”³⁴ sunt rezultatul, deopotrivă, a unor motivații doctrinare și practice³⁵.

²⁸ Vasile Gionea, *op. cit.*, p. 28.

²⁹ Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi — 1859 până în zilele noastre — 1995*, București, Ed. Machavelli, 1995, p. 125—130; cf. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, vol. II, p. 1549—1551; M. D. Drecin, *Postfață*, p. 710.

³⁰ M. D. Drecin, *Postfață*, p. 710.

³¹ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 168.

³² *Ibidem*.

³³ Victor Jinga, *Curs de Economie Națională*, Cluj, 1932—1933, p. 7—20. Despre aceste curente economice vezi pe larg: Toader Ionescu, Gheorghe Popescu, *Istoria gândirii economice din antichitate până la sfârșitul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 1992, p. 32—65; Gheorghe Popescu, *Fundamentele gândirii economice*, Oradea, Ed. Anotimp, 1993, p. 15—33.

³⁴ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 169.

³⁵ Ioan Lumperdean, *Idei și practici economice novatoare în literatura economică de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, începuturile secolului al XIX-lea, în Studii și cercetări economice*, vol. XXIII, partea a II-a, Cluj-Napoca, 1994, p. 511—512.

Interesul pentru problemele economice, pentru înfățișarea și discutarea lor, în presa timpului, în lucrările de economie, în discursurile oamenilor politici în documentele programatice ale mișcărilor revoluționare prepașoptiste, precum și-n programele și cursurile primelor instituții de învățământ superior românesc, ca Școala de la Sfântu Sava și Academia Mihăileană, este detectat de Victor Jinga la începutul secolului al XIX-lea. Acest interes a fost generat de o serie de *împrejurări istorice* favorabile neamului românesc. Dintre acestea, la loc de frunte, se situează — în concepția lui Jinga — *tratatul de la Adrianopole din 1829*, care „a însemnat în politica și posibilitățile economice ale Principatelor un mare eveniment”³⁶, prin care s-a desființat definitiv monopolul otoman asupra comerțului românesc și s-a asigurat pătrunderea economiei românești în circuitul comercial internațional³⁷. Procesul de modernizare, deși timid și nu întotdeauna pe măsura așteptărilor, este evident și ireversibil. El se încadrează, așa cum a sesizat și Victor Jinga, într-un larg complex factorial, jalonat între 1829—1859 de introducerea *Regulamentelor Organice*, *revoluția de la 1848* și *Congresul de pace de la Paris din 1856*.

Deschiderile care se realizează în această perioadă au contribuit la „statornicirea unor legături comerciale întinse cu țările din Apus”³⁸, au grăbit penetrația literaturii economice occidentale în centrul și estul Europei, inclusiv în țările române. În același timp numeroși tineri din țările noastre frecventează instituțiile de învățământ occidentale și stabilesc contacte personale, directe, cu unii din economiștii și teoreticienii de marcă ai vremii. Sub presiunea evenimentelor internaționale, sub influența covârșitoare a scrierilor occidentale³⁹, în gândirea și practica economică românească *liberul schimb* devine opțiunea oamenilor politici și scriitorilor români. Dintre toți aceștia, la loc de frunte este așezat de Victor Jinga, *Nicolae Șuțu*. Acesta a fost considerat „întâiul scriitor român în cele economice care a studiat un grup de probleme și și-a sistematizat gândirea în vederea unor soluții cu caracter practic”⁴⁰. Considerat de Victor Jinga *un pionier al gândirii economice românești*, Nicolae Șuțu are meritul „de-a fi introdus la noi, pentru întâia dată, o dezbatere de economie generală, sprijinindu-și argumentația pe teorii mult apreciate în acea vreme și pe date statistice care chiar dacă nu vor fi absolut exacte, totuși au servit ca indicațiuni pentru a trage concluzii considerate logice”⁴¹.

³⁶ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 173.

³⁷ Ștefan Zeletin, *Burghezia română originea și rolul ei istoric*, București, 1925, p. 25—81; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, Ed. Academiei, 1977, passim.

³⁸ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 173.

³⁹ Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior...*, p. 22. Vezi în acest sens și G. Zane, *Economia politică la Academia Mihăileană. La centenarul învățământului economic*, în G. Zane, *Studii*, București, Ed. Eminescu, 1980, p. 116; Marius Oprea, *Carte și societate în București la începutul epocii moderne*, în „Revista istorică”, 3—4/1991, p. 171—182; Lucia Taftă, *Ideile de modernizare a societății românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Revista istorică”, nr. 5—6/1992, p. 565—566.

⁴⁰ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 177.

⁴¹ *Ibidem*, p. 179; despre preocupările lui Nicolae Șuțu în domeniul statisticii vezi: I. Veverca, *Contribuții cu caracter statistic în opera lui Nicolae Șuțu*, în vol. *Din istoria statisticii românești, Culegere de articole*, f. 1., 1969, p. 99—108.

În pleiada marilor economiști de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Victor Jinga distinge de asemenea pe Alexandru Moruzi, Ion Ionescu de la Brad, Ion Ghica, Petre S. Aurelian, Ion Strat, Dionisie Pop Marțian, Teodor Diaman „care, după inițieri în gândirea economică străină și în problemele apropiate de realitățile românești, fac exegeze de economie națională, formulează teorii explicative, întocmesc monografii, fac recomandări și propun soluții, înfiri-pându-se astfel o *gândire economică românească importantă și interesantă care, cu timpul, se amplifică și se adâncește*” (subl. ns.)⁴². Alături de aceștia sunt trecuți în revistă istorici, oameni politici, oameni de cultură, jurnaliști ca: Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Mihail Eminescu, Alexandru D. Xenopol și alții. Toți aceștia formează, ceea ce Victor Jinga a numit, *școala economică națională*⁴³, care în secolul al XIX-lea, prin preocupări teoretice și practice, s-a pus în slujba neamului românesc, pentru a stabili principalele direcții și opțiuni de dezvoltare și modernizare a României, în funcție de posibilitățile și interesele reale ale țării.

În ce împrejurări istorice au trăit și au activat reprezentanții *școlii economice naționale*? Prin ce s-a caracterizat activitatea acestora? Care au fost principalele idei vehiculate? Cum s-au transpus unele din acestea în activitatea economică concretă? Iată întrebări la care orice cercetător încearcă să răspundă, atât pentru el, cât și pentru confracții săi de breaslă sau pentru publicul larg. Victor Jinga a reușit, printr-o analiză pătrunzătoare, să ajungă la concluzii interesante care răspund, în parte, acestor probleme.

Epoca în care s-au format și activat reprezentanții gândirii economice românești din secolul al XIX a fost una a *tranziției*, sau a *tranzițiilor* (cum opina un reputat specialist american⁴⁴) de la *feudalism* la *capitalism*, de la *medieval* la *modern*, a fost o epocă complexă și complicată, meandrică și de durată la fel ca și-n alte spații geografice⁴⁵, care-și are începuturile la sfârșitul secolului al XVIII-lea, se desfășoară pe parcursul întregului secol al XIX-lea și chiar la începutul secolului XX. Din aceste motive reprezentanții *școlii economice naționale* s-au aflat într-o dublă ipostază, de *spectatori*, dar și de *participanți direcți* la marile acte ale regenerării economice naționale. „De aci — ne spune Jinga — au rezultat unele avantaje, printre care, mai ales, contactul permanent cu realitățile mediului înconjurător, dar și dezavantajul neputinței aprofundării problemelor, diletantismul, uneori, chiar o vâ-

⁴² Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior...*, p. 22.

⁴³ *Ibidem*, p. 23.

⁴⁴ Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press, 1984, p. 138—151.

⁴⁵ Pentru tranziția de la *medieval* la *modern*, de la *feudalism* la *capitalism*. vezi, din imensa bibliografie, pe această temă, lucrările: Henri Hauser, *Les débuts du capitalism*, Paris, 1931; Henri Seé, *Les Origines du capitalism moderne*, Paris, 1940; Andrei Oțetea, *Renașterea și reforma*, București, Ed. Științifică, 1968, p. 41—75 (capitolul: *Renașterea economică. Începuturile capitalismului*); Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XV-e—XVIII-e siècle)*, vol. I—III, Paris, 1979; Michel Beaud, *Histoire du capitalism de 1500 à nos jours*, Paris, 1981; Radu Manolescu, *Relațiile capitaliste în Europa Apuseană în secolele XIV—XVII. Curs special*, București, 1989.

dită superficialitate⁴⁶. Într-un asemenea cadru, dezbaterele privind *modernizarea societății*, a superiorității *liberschimbismului* sau *protecționismului*, a *raportului dintre agricultură și industrie* au fost pe larg discutate și teoretizate în epocă. Victor Jinga consacră pagini importante acestor momente din istoria gândirii economice românești. El fixează, din acest punct de vedere, rolul și locul pe care l-a avut unirea din 1859 în procesul regenerării naționale și economice românești, când s-a optat, chiar prin *Discursul de investitură a lui Al. Ioan Cuza*, ca domn al Principatelor Unite, spre o economie aflată total „sub regimul libertății celei mai absolute”⁴⁷. Arhitectul politicii de *liber-schimb*, a fost Ion Ghica „a cărei concepție economică se reflectează complet în mesajul adresat țării de domnitor”⁴⁸. Chiar și atunci când „ideologia liberschimbistă... a scăzut din intensitate”⁴⁹, Ion Ghica rămâne, spre 1885, un nostalgic și un luptător aproape singular al liberalismului economic⁵⁰.

Protecționismul economic a fost o altă temă, majoră, de reflecție și analiză a economiștilor, oamenilor politici și de cultură români⁵¹. Victor Jinga i-a acordat, în exegeza sa despre gândirea economică a veacului al XIX-lea, importante și interesante pagini. „Protecționismul — definit de Jinga — este un concept de politică economică și un complex de intervenții de stat privind ocrotirea internă a anumitor activități economice și mai ales protejarea unor ramuri de activitate economică națională prin măsuri de politică comercială și vamală”⁵². El își argumentează aserțiunea prin prezentarea celor mai reprezentative personalități care au sprijinit, teoretic și faptic politica protecționistă a României moderne (M. Kogălniceanu, I. C. Brătianu, G. Barițiu, D. P. Marțian, P. S. Aurelian, B. P. Hașdeu, M. Eminescu, A. D. Xenopol), prin înfățișarea analitică a legislației în domeniu, precum și a rezultatelor nemijlocite ale acesteia. A văzut, pe bună dreptate, în Friederich List „economistul protecționist cu cea mai mare influență asupra gândirii economice românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea”⁵³, iar pe Dionisie Pop Marțian, unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai curentului protecționist, l-a considerat „un Bălcescu al economiei noastre naționale”⁵⁴. Analist fin, cu mult spirit critic, Victor Jinga a surprins cu fidelitate efectele pozitive, dar și pe cele negative ale pro-

⁴⁶ Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior...*, p. 23.

⁴⁷ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 190.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 202.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 183.

⁵¹ *Ibidem*, p. 204—215; Idem, *Principii și orientări ale comerțului exterior...*, p. 112—142; cf. C. Botez, I. Saizu, *Pagini uitate de cultură economică. Congresele economice din România (Iași, 1882 și 1884)*, București, 1982; Idem, *Acțiuni ale României după războiul de independență. („De la Plevna politică la Plevna economică”)*, Iași, Ed. Junimea, 1988.

⁵² Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior...*, p. 113.

⁵³ *Ibidem*, p. 114. Victor Jinga a apreciat, dar totodată, a analizat și criticat influența lui List asupra gândirii economice românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, considerând că „economistul german a fost deseori citat, până la abuz, atribuindu-i-se valoare de ultim cuvânt în materie economică și mai ales în politica comercială”. Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 214.

⁵⁴ Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior...*, p. 131.

tecționismului românesc din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Dintre cele negative el constată *uzura intelectuală* a gânditorilor și economiștilor români, în prea îndelungata perioadă, de peste 50 de ani, de dezbateri privitoare la importanța *liberului schimb* sau a *protecționismului economic*.

Relația *agricultură — industrie* a fost pusă în discuție, încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, de reprezentanții *școlii economice naționale*⁵⁵. Victor Jinga a explicat această problematică, evolutiv, prin raportarea permanentă la condițiile concrete din economia românească. Din această perspectivă, *școala economică românească* a parcurs o interesantă și benefică evoluție, în consonanță cu mersul general al societății, cu aspirațiile naționale și posibilitățile reale ale economiei românești⁵⁶. El a surprins, mai întâi, păreri timide, exprimate la 1838 de Nicolae Șuțu, referitoare la „introducerea treptată a artelor industriale”, pentru a continua într-un larg și foarte bine argumentat expozeu științific momentele cele mai importante, privind industrializarea, din evoluția gândirii și economiei românești. Sunt prezentate, în acest sens, texte esențiale din operele lui P. S. Aurelian, D. P. Marțian și A. D. Xenopol. Recitind astăzi textele alese de Victor Jinga din lucrările autorilor amintiți, și comparându-le cu cele prezentate în alte lucrări, anterioare sau posterioare lui, putem constata deplina maturitate și putere de selecție pentru esențial și reprezentativ, pentru bogăția informațiilor și importanța judecăților de valoare. Pentru cercetătorul interesat astăzi de cercetarea vocabularului istoric⁵⁷, aceste texte sunt izvoare prețioase prin intermediul cărora pot fi detectate cadrele mentale și lingvistice ale economiștilor din epoca modernă. Grupajele semantice, pe care le întâlnim în lucrările unor economiști din secolul al XIX-lea sunt foarte sugestive în acest sens. De exemplu P. S. Aurelian, considerat, cu îndreptățire, de Jinga „unul dintre cei mai pasionați și statornici susținători ai industrializării țării”⁵⁸, pentru a susține ideea dezvoltării eșalonate a industriei vorbește despre necesitatea formării și apoi a trecerii de la *industria domestică a meseriilor* la *industria mare*⁵⁹. Influențat puternic de Fr. List, Aurelian „leagă ideea de națiune de aceea a economiei naționale”⁶⁰, iar pentru a surprinde, prin antiteză, economiile dezvoltate de cele mai slab sau insuficient dezvoltate, el

⁵⁵ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 215—223; cf. Keith Hitchins, *România 1866—1947*, București, Ed. Humanitas, 1996, p. 174—222; N. Clipa, Gh. Iacob, *Idei și fapte din istoria economică a României*, Bacău, 1994, p. 92—121.

⁵⁶ Sugestive în acest sens sunt cuvintele lui P. S. Aurelian: „Așadară aceea ce avem de făcut, înainte de toate, pentru a fonda o industrie națională, este să adoptăm o politică economică bine definită, fondată pe trebuințele și interesele noastre, care să țină seama de a ne păstra, a ne dezvolta și a ne perfecționa naționalitatea”. * * * *Texte din literatura economică în România — Secolul al XIX-lea*, —, vol. I, București, Ed. Academiei, 1960, p. 361.

⁵⁷ Ioan Lumperdean, *Tradiție și inovație în câmpul cercetărilor privind vocabularul istoric*, în „Acta Musei Napocensis”, Istorie, 31/II, 1995, p. 249—262; Idem, *Limba și economie în societatea românească din secolul al XVIII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca”, 34, 1995, p. 159—171.

⁵⁸ Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 207.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 208.

folosește noțiunile/cuvintele de *națiune industrială* și *națiune agricolă* sau de *economia națiunii industriale* și *economia națiunii agrare*.

Un loc distinct în cercetările lui Victor Jinga îl ocupă gândirea economică transilvăneană din secolele XVIII—XIX. S-a apropiat de această temă de timpuriu, atunci când s-a hotărât să investigheze istoria cooperăției românești din Transilvania, și a revenit la ea de câte ori a considerat că este necesar și obligatoriu⁶¹. A văzut, cu realism, cele două componente fundamentale, *educativă* și *națională*, pe care au insistat cărturarii români transilvăneni în scrierile lor economice. S-a inspirat din acestea și a militat, în activitatea economico-aplicativă și teoretică, pentru îndeplinirea lor cu consecvență și înaltă responsabilitate civică, morală și națională. Dintre cei mai de seamă exponenți ai gândirii economice ardeleni Victor Jinga îi amintește, mai întâi, pe cei care, au activat în Principate: Dionisie Pop Marțian, originar direct din Transilvania și pe P.S. Aurelian, descendent prin părinți, din aceeași provincie. Sunt trecuți apoi în revistă: Gheorghe Barițiu, Ștefan Pop, Ion Roman și Visarion Roman. Aceștia din urmă Victor Jinga i-a acordat o atenție sporită datorită aderenței la doctrina cooperatistă și a inițiativei de înființare, pe principii cooperatiste, a *Societății de păstrare și împrumut* de la Rășinari⁶². A fixat rolul cărturarului ardelen în peisajul socio-cultural și economic transilvănean, precum și preocupările acestuia pentru editarea de lucrări și calendare, adevărate „catehisme economice”, destinate culturii și educației economice a maselor populare⁶³. Visarion Roman și-a canalizat eforturile și spre înființarea Băncii „Albina” din Sibiu, și a acționat — subliniază Jinga — pentru transformarea băncilor românești în instrumente eficiente, de sprijinire economică și națională a românilor ardeleni⁶⁴.

În scrierile lui Victor Jinga găsim referiri și la alte aspecte care au frământat gândirea economică românească din secolele XVIII—XIX. Ne mărginim a le consemna, fără a intra în detalii: *problema țăranimii și proprietatea funciară, aprecieri despre muncă și socialism, evreii în scrisul economic, ce este economia politică?, idei și atitudini privind comerțul exterior al României, influența sașilor din Transilvania și a șvabilor din Banat în cristalizarea concepției și mișcării cooperatiste transilvănene, etc.*⁶⁵ Observăm, astfel, evantaiul larg de probleme care le-a ridicat în epoca modernă societatea românească și care a sensibilizat,

⁶¹ Vezi bibliografia operelor sale la: M. D. Drecin, *Postfață*, p. 743—744. O analiză pertinentă a gândirii economice transilvănene la: Ivanciu Nicolae-Văleanu, *Toader Ionescu, Iuliu Pinczés, Gândirea economică din Transilvania (1784—1918)*, București, Ed. Academiei, 1981; Toader Ionescu, *Ideea unității naționale reflectată în gândirea economică din Transilvania (1848—1918)*, București, Ed. Științifică și enciclopedică, 1983.

⁶² Victor Jinga, *Gândirea economică...*, p. 246—248.

⁶³ *Ibidem*, p. 247; Idem, *O energie ardelenă: Visarion Roman*, Extras din Revista „Observatorul Social-Economic” nr. 1/1936.

⁶⁴ Victor Jinga, *Gândirea economică*, p. 247—248. Cf. Mihai D. Drecin, *Banca „Albina” din Sibiu, Instituție a românilor transilvăneni (1871—1918)*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1982, p. 31—50; Alexandru Pinte, Gheorghe Ruscănu, *Băncile în economia românească 1774—1995*, București, Ed. Economică, p. 69—81.

⁶⁵ Victor Jinga, *Gândirea economică*, p. 215—243; Idem, *Principii și orientări ale comerțului exterior...*, p. 64—70; Idem, *Germanii în istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1942, p. 7.

inevitabil, gândirea economică din aceeași perioadă. Prin încercările de radiografiere a economiei românești, prin opiniile exprimate și soluțiile propuse *școala economică națională* și-a adus contribuția la progresul societății românești, la înfăptuirea marilor acte naționale care s-au finalizat cu Marea Unire din 1918.

N-am putea încheia aceste rânduri, deoarece din respect și aleasă considerație pentru întreaga sa viață și activitate Victor Jinga, nemuritor prin scrierile sale, are dreptul, în legătură cu tema în discuție la *ultimul cuvânt*: „Literatura economică din România nu s-a inspirat și nu a trăit niciodată exclusiv din izvoare, investigații și exegeze autohtone sau împrumutate. Această literatură a preluat, în osmoza dintre culturi, diverse sugestii, orientări și soluții, altoindu-le totdeauna pe specificul realităților și gândirii românești. În contextul epocilor, gândirea economică românească a primit, de aci, și de altundeva, valențe noi pe care le-a transformat în adevăruri fundamentale proprii, care au servit... interesele economice de bază ale României”⁶⁶.

IOAN LUMPERDEAN

VICTOR JINGA SUR LA LITTÉRATURE ET LA PENSÉE ÉCONOMIQUE ROUMAINES DES XVIIIe—XIXe SIÈCLES

(Résumé)

Cette étude présente les préoccupations de Victor Jinga en ce qui concerne l'analyse des moments les plus importants de l'évolution de la littérature et de la pensée économique roumaines de l'époque pré-moderne et moderne. Intéressé, dès la période de ses études universitaires, de l'investigation des faits, phénomènes et processus économiques d'une perspective historique, Victor Jinga a analysé la littérature et la pensée économique roumaines dans plusieurs de ses ouvrages scientifiques et didactiques. La méthode de sa démarche est apparentée à celle de *l'Ecole des Annales Françaises*, dans le sens qu'il insère à l'intérieur du discours scientifique les textes les plus représentatifs des ouvrages économiques roumains des XVIIIe—XIXe siècles. Il a présenté de la sorte les *prémises historiques* qui avaient favorisé la parution des premiers livres ou *manuels* d'enseignement économique, ainsi que les ouvrages systématiques élaborés par Nicolae Șuțu, Alexandru Moruzi, Ion Ionescu de la Brad, Petre S. Aurelian, Dionisie Pop Marțian et d'autres. Victor Jinga considère que tous ceux-ci ont créé une véritable *école économique nationale*, qui a eu pour but de débattre et analyser des sujets importants relatifs au développement et à la modernisation de l'économie roumaine: le *libre-échange* et la *protection économique*, le *rapport entre l'industrie et l'agriculture*, le *mouvement coopérateur*, le *rôle des institutions de crédit de Transylvanie dans l'émancipation économique, politique et nationale des Roumains transylvains*, etc. Par ses tentatives de réaliser une radiographie de l'économie roumaine, ainsi que par ses opinions et par les solutions qu'elle avait proposées, *l'école économique nationale* a contribué au progrès de la société roumaine et à la réalisation des grands moments de notre histoire qui ont culminé par la Grande Union de 1918.

⁶⁶ Victor Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior...*, p. 12.

**BIBLIOGRAPHISCHE BEITRAEGE ZUM THEMA GESCHICHTE
DER RUMAENISCH-SERBISCH-SLOWAKISCHEN BEZIEHUNGEN
VON 1821 BIS 1918 IM SPIEGEL DER RUMAENISCHEN
GESCHICHTSSCHREIBUNG NACH 1918 (1980—1995)**

/ AUSWAHLBIBLIOGRAPHIE, II /

Der zweite Teil der vorliegenden Arbeit bemüht sich das Schrifttum zum oben genannte Thema, naemlich die Rumaenisch-serbisch-slowakische Beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der rumaenischen Geschichtsschreibung nach 1918 (1980—1995) zusammenzufassen. Eine, — wenn auch selektive, — übersicht der Information zu diesem Thema, die den Stand der Forschung veranschaulicht, wird sich Interessierten zweifelssohne dienstbar erweisen.

Der Gedanke einer bibliographischen Bearbeitung der Problematik wurde durch eigene Forschungen gefördert. Anregungen gingen auch von vorhandenen historischen Bibliographien aus. Zahlreiche Titel wurden aus „Bibliografia istorică a României“, VI (1979—1984), București, 1985, VII (1984—1989), București, 1990, und VIII (1989—1994), București, 1996 übernommen.

Das benützte Ordnungskriterium stützte sich auf eine anfaengliche der rumaenischen Geschichtsschreibung angenommenen Periodisierung in vier Abschnitte geordnet: 1. Allgemeine Fragen; 2. Die Zeitspanne 1821 bis 1867; 3. Die Zwischenraum 1867—1905; 4. Das Intervall von 1905 bis 1918.

Das benützte Ordnungskriterium stützte sich auf eine anfaengliche thematisch-chronologische Abgrenzung, gefolgt von der Aufstellung der Titeln in alphabetischer Ordnung nach den Verfassern. Im Fall mehrerer Stellungen bei einem einzigen Unterzeichner, wurden diese in alphabetischer Reihenfolge aufgezeichnet. Um die Information zugaenglich zu machen, erachteten wir es zweckmaessig eine deutsche Übersetzung der Titel beizufügen. Ausgenommen die Arbeiten, die in internationalen Sprachen erschienen, oder von Zusammenfassungen begleitet sind.

Für einem wirksamen Gebrauch der Information, schliesst unsere Arbeit auch ein Abkürzungsverzeichnis der Fachschriften ein.

Als Anleitungs- und Orientierungsmittel entworfen, richtet sich die Auswahlbibliographie an rumaenische und auswaertige Fachhistoriker, die für die neuzeitliche Geschichte der rumaenisch-serbisch-slowakischen Beziehungen, als Geschichte einer fruchtbaren Nachbarschaft, interessiert sind.

VERZEICHNIS DER ABKÜRZUNGSZEICHENS

AB	Altarul Banatului. Timișoara.
ABE	Analele Banatului. Etnografie. Timișoara.
ABI	Analele Banatului. Istorie. Timișoara.
AI	Anale de Istorie. București.
AIAC	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (1990).
AIIC	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași. Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași (1990).
AIIAI	Acta Musei Napocensis. Cluj.
AIIX	Acta Musei Porolissensis. Zalău.
AMN	Acta Musei Napocensis. Cluj.
AMP	Acta Musei Porolissensis. Zalău.
Apulum	Apulum. Alba Iulia.
AO	Arhivele Olteniei. Craiova.
Banatica	Banatica. Reșița.
Bulletin	Bulletin of the Center for Transylvanian Studies. Cluj.
CCST	Caietul „Cercului de Studii”. Timișoara.
Colloquia	Colloquia. Cluj.
Crisia	Crisia. Oradea.
Korunk	Korunk. Cluj/Kolozsvár.
LIP	Lupta întregului popor. București.
MA	Mitropolia Ardealului. Sibiu.
MB	Mitropolia Banatului. Timișoara.
MI	Magazin Istoric. București.
MSI	Memoriile Secției de Științe Istoric. București.
NEH	Nouvelles Etudes d'Histoire. Bucarest.
Pagini de istorie	Pagini de istorie. București.
RA	Revista Arhivelor. București.
RCNR	Revista Comisiei Naționale Române pentru UNESCO București.
REF	Revista de Etnografie și Folclor. București.
RESEE	Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Bucarest.
RI	Revista de Istorie. București.
RITL	Revista de Istorie și Teorie Literară. București.
RPH	Roumanie. Pages d'Histoire. Bucarest.
RREI	Revue Roumaine d'Etudes Internationales. Bucarest.
RRH	Revue Roumaine d'Histoire. Bucarest.
RRSI	Revista Română de Studii Internaționale. București.
RT	Revue de Transylvanie. Cluj.
Romano-slavica	Romanoslavica. București.
SAI	Studii și Articole de Istorie. București.
SCSM	Studii și Comunicări. Satu Mare.
SECE	Sud-Estul și contextul european. Buletin. București.
SIB	Studii de Istorie a Banatului. Timișoara.

Studii de
slavistică

SUBBH

SSPR

TR

Transilvania

Tribuna

Ziridava

Studii de slavistică. București.

Studia Universitatis „Babeș-Bolyai“. Historia. Cluj.
Științele sociale și politice din România. București.

Transylvanian Review. Cluj.

Transilvania. Sibiu.

Tribuna. Cluj.

Ziridava. Arad.

1. ALLGEMEINE FRAGEN

1. ALBU, Corneliu. Lumini din trecut. Aspecte din lupta Transilvaniei pentru independență și unitate națională. București, 1992, 337 p. (Lumières du passé. Aspects de la lutte de la Transylvanie pour l'indépendance et l'unité nationale).

2. Assertion of unitary, independent National States in Central and South-East Europe (1821—1923). București, 1980, 368 p.

3. BATAKOVIC, Dusan T. The National Integration of the Serbs and Croats. A Comparative Analysis. Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 125—135.

4. BERINDEI, Dan. Bucarest, Prague, Bratislava; un siècle et demi de relations. In: Revue de L'Europe Centrale, Strassbourg, 1, 1993, nr. 2, p. 215—222.

5. BERINDEI, Dan. Diplomația românească modernă. București, 1995, 212 p. (Die neuzeitliche rumaenische Diplomatie).

6. BERINDEI, Dan. Die Nationalbewegung der Rumaenen im 18. und 19. Jahrhundert. In: Die Entstehung der Nationalbewegung in Europa. Berlin, 1993, p. 251—260.

7. BERINDEI, Dan. Problema Dunării și România modernă (1829—1918). În: RRSI, 20, 1986, nr. 6, p. 477—485; La question du Danube et la Roumanie moderne. În: RREI, 20, 1986, nr. 6, p. 563—572.

8. BERINDEI, Dan. La Roumanie et la question yougoslave. In: Revue de L'Europe Centrale, Strassbourg, 2, 1994, nr. 1, p. 115—1125.

9. BERINDEI, Dan. Die Rumaenen und die Habsburger Monarchie. 1867—1918. În: Regional Contact, Copenhaga, 1991/2—1992/1—2, p. 155—165.

10. Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice (1859—1918). Vol. I—II. București, 1980—1985, 317, 440, 308 p. (Bibliographie des relations de la littérature roumaine avec les littératures étrangères reflétées dans les périodiques. 1859—1918).

11. Bibliografia românească modernă. 1831—1918. Vol. I—III. București, 1984—1989, 912, 895, 1112 p. (Die neuzeitliche rumaenische Bibliographie).

12. BOCSAN, Nicolae. L'idée de Nation chez les Roumains au XIX-ème siècle. In: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 159—166.

13. BOCȘAN, Nicolae. Liberalism și naționalism în filosofia politică românească din Banat în secolul al XIX-lea. În: AB, 3, 1992, nr. 4—6, p. 61—66. (Liberalisme and Nationalism in Romanian Political Philosophy in Banat in the XIXth Century).

14. BRANIȘTE, Valeriu. Amintiri din zile negre. În: MI, 14, 1980, nr. 7, p. 41—45. (Erinnerungen).

15. BRANIȘTE, Valeriu. Corespondență. Vol. I. (1879—1983), II (1895—1901), III (1902—1910). Cluj-Napoca, București, 1985—1989, 320, 270, 313 p. (Briefwechsel).

16. BRANIȘTE, Valeriu. De la Blaj la Alba Iulia. Articole politice. Timișoara, 1980, 484 p. (Politische Aufsätze).

17. BRANIȘTE, Valeriu. Oameni, fapte, întâmplări. Cluj-Napoca, 1980, 328 p. (Hommes, faits, événements).

18. BUZATU, Gheorghe. Historiographical Implications of National Struggle in East-Central and South-East Europe. În: AIIAI, 17, 1980, p. 57—61.

19. CACIORA, Andrei, ROȘUȚ, Nicolae, TIMBUȘ, Mircea. Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională. Documente. Vol. I—II. Arad, 1978—1980, 335, 299 p. (La ville d'Arad dans la lutte pour la libération sociale et nationale. Documents).

20. CAZAN, Gheorghe Nicolae, RĂDULESCU-ZONER, Nicolae. Rumänien und der Dreibund. 1878—1914. București, 1983, 304 p.

21. CĂRȚANA, Iulian, SEFTIUC, Ilie. Die Donau in der Geschichte des rumänischen Volkes. București, 1980, 296 p.

22. Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană. Vol. I—IV. București, 1985—1987, 115, 228, 273, 247 p. (Recherches d'histoire et de civilisation sud-est européennes).

23. CIACHIR, Nicolae. Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă (1789—1923). București, 1987, 407 p. (Histoire des peuples du sud-est européen à l'époque moderne).

24. CIACHIR, Nicolae. Procesul de formare a națiunilor în sud-estul Europei. În: SAI, 57—58, 1988, p. 188—196. (Le Processus de formation des nations du sud-est de l'Europe).

25. CIACHIR, Nicolae, BERCAN, Gheorghe. Diplomația europeană în epoca modernă. București, 1984, 520 p. (Die neuzeitliche europäische Diplomatie).

26. CICA, Vasile. Aspecte privind ocupațiile și meșteșugurile la populația de naționalitate sârbă din Banat (sec. XVIII—XX). În: ABE, 1, 1981, p. 189—200. (Anblicken bezüglich die Beschaeftigungen und die Handwerken der Serben aus Banat. 18.—20. Jhdt.).

27. CIOLAN, Ioan N., VOICU, Constantin, RACOVÎȚAN, Mihai. Transylvania. Romanian History and Perpetuation or what Official Hungarian Documents say. Bucharest, 1993, 448 p.

28. CIOROGARIU, Roman S. Studii și documente. Vol. I—II. Oradea, 1981—1982, 472, 372 p. (Aufsätze und Urkunden).

29. CIPAIANU, George. Vincențiu Babeș (1821—1907). Timișoara, 1980, 235 p. (Monographie).

30. Civilizație medievală și modernă românească. Cluj-Napoca, 1985, 403 p. (Mittelalterliche und neuzeitliche rumänische Zivilisation).

31. Comisia Europeană a Dunării (1856—1949). București, 1987, 252 p. (La Commission Européenne du Danube. 1856—1949).
32. Corespondența lui George Moroianu (1891—1920). Vol. I. Cluj-Napoca, 1981, 339 p. (Briefwechsel).
33. Corespondența lui Vincentiu Babeș. Scrisori trimise. Vol. II. Cluj-Napoca, 1983, 306 p. (Briefwechsel. Geschickte Briefen).
34. Din cronică relațiilor poporului român cu popoarele vecine. Vol. I. București, 1984, 372 p. (Aus der Chronik der Beziehungen des rumänischen Volkes und den nachbarlichen Volken).
35. Documente privind istoria militară a poporului român. Vol. VI—VII. București, 1980—1986, 658, 316 p. (Documents sur l'histoire militaire du peuple roumain).
36. Dr. Vasile Lucaciu, luptător activ pentru unirea românilor. Texte alese. Cluj-Napoca, 1988, 447 p. (Dr. Vasile Lucaciu, militant actif pour l'union des Roumains).
37. DUMITRESCU-BUȘULENGA, Zoe, DUȚU, Alexandru. L'étude comparée des littératures du Sud-Est européen. Problèmes et méthodes (XVIème — XIXème siècles). În: RESEE, 18, 1980, nr. 2, p. 181—194.
38. Enlightenment and Romanian Society. Cluj-Napoca, 1980, 280 p.
39. GEORGESCU, Vlad. Istoria Românilor. De la origini până în zilele noastre. București, 1992, 365 p. (L'Histoire des Roumains. Depuis les origines jusqu'à nos jours).
40. GOLDIȘ, Vasile. Corespondență. Scrisori trimise. Vol. I. Cluj-Napoca, 1992, 312 p. (Briefwechsel. Geschickte Briefen).
41. GOLEA, Traian. S.O.S. Transilvania. București, 1995, 216 p.
42. HITCHINS, Keith. Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania. Vol. I (1700—1868), II (1868—1918). Cluj-Napoca, 1987, 1992, 256, 244 p. (Conscience nationale et action politique chez les Roumains de Transylvanie).
43. HUREZEANU, Damian. Théories et pratiques des réformes agraires dans sud-est européen à l'époque moderne. În: RRH, 19, 1980, nr. 2—3, p. 191—214.
44. IOAN, Eugenia. Les Intérférences historiques roumano-yougoslaves et les relations littéraires à l'époque moderne. În: RESEE, 26, 1988, nr. 1, p. 43—48.
45. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Jan Urban Jarnik și românii sau „Dialogul mării prietenii“. În: MSI, 8, 1983, p. 13—21. (Jan Urban Jarnik et les Roumains ou le „Dialogue d'une grande amitié“).
46. IONESCU-NIȘCOV, Traian. Relații social-culturale ceho-române (epoca modernă). Cluj-Napoca, 1981, 212 p. (Relations sociales et culturelles tchéco-roumaines à l'époque moderne).
47. IORDAN, Constantin. Modernisation; repères d'un processus historique dans le Sud-Est européen (XIXème — début du XXème siècles). În: RESEE, 30, 1992, nr. 3—4, p. 301—305.
48. IORGA, Nicolae. Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria. București, 1989, 565 p. (L'Histoire des Roumains de Transylvanie et Hongrie).
49. IORGA, Nicolae. Locul românilor în istoria universală. București, 1985, 511 p. (La Place des Roumains dans l'histoire universelle).

50. Istoria militară a poporului român. Vol. I—VI. București, 1984—1989, 438, 638, 688, 1105, 935, 767 p. (Histoire militaire du peuple roumain).
51. Istoria României. Pagini transilvane. Cluj-Napoca, 1994, 384 p. (L'Histoire de la Roumanie. Pages transylvaines).
52. JARNIK, Urban Jarnik. Corespondență. Vol. I—II. București, 1980—1983, 397, 388 p. (Briefwechsel).
53. JINGA, Victor. Probleme fundamentale ale Transilvaniei. Brașov, 1995, 789 p. (Wesentliche Fragen Siebenbürgens).
54. JOSAN, Nicolae. Un bărbat pentru istorie. Dr. Ioan Rațiu (1828—1902). București, 1992, 95 p. (Un homme pour l'histoire).
55. KRAJČOVIČ, Milan. Die Stellung von Rumänien und Serbien zu dem nationalen Befreiungskampf in der Habsburger Monarchie in dem 19. Jahrhundert. În: AIIAI, 23, 1986, nr. 1, p. 13—27.
56. LEHRER, Milton G. Ardealul, pământ românesc. Problema Ardealului văzută de un american. București, 1989, 430 p. (La Transylvanie, terre roumaine. La question de la Transylvanie, vue par un Américain).
57. LUPAȘ, Ioan. Din istoria Transilvaniei. București, 1988, 414 p. (De l'histoire de la Transylvanie).
58. LUPAȘ, Ioan. The Hungarian Policy of Magyarisation. În: Bulletin, 1, 1992, nr. 1, 35 p.
59. MAIOR, Liviu. Dualism and the National Problem. În: TR, 2, 1993, nr. 3, p. 63—83.
60. MARINESCU, Beatrice. Romania and South-East Europe at the End of the 19th Century. În: RESEE, 21, 1983, nr. 4, p. 323—340.
61. Mărturii privind lupta românilor din părțile Aradului pentru păstrarea ființei naționale prin educație și cultură (1784—1918). Documente referitoare la Episcopia ortodoxă a Aradului. Arad, 1986, 410 p. (Témoignages de la lutte des Roumains de la région d'Arad pour subsister par l'éducation et par la culture. Documents concernant l'Evêché orthodoxe d'Arad).
62. MÂNDRUȚ, Stelian. Das Verhaeltnis zwischen den Rumaenen und den Magyaren Siebenbürgens zur Zeit des Dualismus (1867—1918). În: Siebenbürgische Semestaerblaetter, München, 8, 1994, nr. 1—2, p. 105—115.
63. MILIN, Miodrag. Interferențe politice româno-sârbe la confluența dintre tradiție și modernitate (1790—1848). În: RI, 35, 1982, nr. 12, p. 1298—1312. (Interférences politiques roumano-serbes au confluence de la tradition et de la modernité).
64. MILIN, Miodrag. Relații politice româno-sârbe în epoca modernă. Secolul al XIX-lea. București, 1992, 240 p. (Les relations politiques roumano-serbe dans l'époque moderne. Le XIXème siècle).
65. MILIN, Miodrag. Vekovima zajedgo. Iz istorije srbsko-rumunskih odnosa. Timișoara, 1995, 208 p. (Jahrhundertlang zusammen. Die serbisch-rumaenische Beziehungen).
66. MUNTEANU, Ioan. Mișcarea națională din Banat. 1881—1918. Timișoara, 1994, 339 p. (Le Mouvement nationale de Banat).

67. MUNTEANU, Vasile. Contribuții la istoria Banatului. Timișoara, 1990, 288 p. (Beiträge zur Geschichte des Banats).
68. MUREȘAN, Camil. Națiune, naționalism, naționalități, minorități. În: *Tribuna*, 3, 1991, nr. 37, p. 8; nr. 38, p. 8; nr. 40, p. 8; nr. 41, p. 8. (Nation, nationalisme, nationalités, minorités).
69. NEAMȚU, Gelu. Alexandru Roman, marele fiu al Bihorului. Oradea, 1995, 207 p. (Monographie).
70. NEAMȚU, Gelu, CORDOȘ, Nicolae. Politica guvernelor maghiare de deznationalizare a românilor din Transilvania în perioada 1867—1918. În: *Apulum*, 27—30, 1994, p. 457—492; *The Hungary Policy of Magyarisation in Transylvania. 1867—1918*. În: *Bulletin*, 3, 1994, nr. 3, 56 p.
71. NEUMANN, Victor. Interferențe luministe și romantice sud-est europene. În: *RITL*, 32, 1984, nr. 4, p. 89—93; 33, 1985, nr. 1, p. 138—142; 35, 1987, nr. 3—4, p. 156—161. (Interférences illuministes et romantiques sud-est européennes).
72. NEUMANN, Victor. Tentația lui Homo-Europaeus. Geneza spiritului modern în Europa centrală și de sud-est. București, 1991, 279 p. (Die Verlockung des Homo Europaeus. Genesis des modernen Geistes in Mittel-Süd-Osteuropa).
73. NEUMANN, Victor. Vasile Maniu, monografie istorică. Timișoara, 1984, 212 p. (Geschichtliche Monographie).
74. Națiunea Română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan. București, 1984, 636 p. (Die rumänische Nation. Entstehung. Entwicklung. Gegenwärtige Horizont).
75. NOUZILLE, Jean. La Transylvanie. Terre de contacts et de conflits. Paris, 1993, 256 p.
76. OALDE, Petru. Lupta pentru limbă românească în Banat. Apărarea și afirmarea limbii române la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul celui de-al XX-lea. Timișoara, 1983, 322 p. (La lutte pour l'affirmation de la langue roumaine du Banat. La défense et l'affirmation de la langue roumaine à la fin du XIX-ème et au début du XX-ème siècle).
77. PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia, DEMÉNY, Lidia. Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII—XIX). București, 1985, 264 p. (Le livre et l'impression dans la société roumaine et sud-est européenne. Les XVII—XIX-ème siècles).
78. PAPACOSTEA, Victor. Civilizație românească și civilizație balcanică. Studii istorice. București, 1983, 538 p. (Rumänische und Balkanische Zivilisation. Historische Aufsätze).
79. PAPACOSTEA, Victor. La Roumanie et les études balkaniques. În: *RESEE*, 22, 1984, nr. 3, p. 229—231.
80. PASCU, Ștefan. A History of Transylvania. Detroit, 1982, 318 p.; New York, 1990, 317 p.
81. PASCU, Ștefan. Ce este Transilvania? Civilizația transilvană în cadrul civilizației românești. Cluj-Napoca, 1983, 414 p. (Was ist Siebenbürgen? Die siebenbürgische Zivilisation im Rahmen der rumänischen Zivilisation).

82. PASCU, Ștefan. Făurirea statului național unitar român. Vol. I—II. București, 1983, 432, 404 p.; The Making of the Romanian Unitary National State. Bucarest, 1989, 277 p.

83. PASCU, Ștefan. Transilvania, inimă a pământului românesc și leagăn al poporului român. Cluj-Napoca, 1990, 109 p. (La Transylvanie, coeur du terre roumaine et berceau du peuple roumain).

84. PASCU, Ștefan, MARINESCU, Gh., C. Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională. Cluj-Napoca, 1980, 436 p. (L'Écho international de la lutte des Roumains pour leur unité nationale).

85. PAVEL, Teodor. Mișcarea românilor pentru unitatea națională și diplomația Puterilor Centrale. Vol. I (1878—1895), II (1894—1914). Timișoara, 1979—1981, 348, 306 p. (Die rumaenische Einheitsbewegung und die Diplomatie der Zentralmaechte).

86. PAVEL, Olimpia. Rolul presei progresiste în lupta românilor bănățeni pentru înfăptuirea idealului național la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Timișoara, 1986, 147 p. (Le Rôle de la presse progressiste dans la lutte des Roumains du Banat pour l'accomplissement de l'idéal nationale à la fin du XIX-ème et au début du XXème siècle).

87. PĂCURARIU, Mircea. Istoria bisericii ortodoxe române. București, 1987, 492 p. (L'Histoire de l'église orthodoxe roumaine).

88. PĂCURARIU, Mircea. Istoria bisericii române din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până în 1918. Cluj-Napoca, 1992, 467 p. (Histoire de l'Église roumaine de Transylvanie, du Banat, de Crișchana et de Maramuresch, jusqu'en 1918).

89. PĂCURARIU, Mircea. Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1867—1918). Sibiu, 1986, 303 p. (La Politique de l'État hongrois envers l'Église roumaine de Transylvanie pendant le dualisme).

90. PAIUȘAN, Radu. Bănățeni în lupta pentru unitate națională. 1830—1918. Timișoara, 1983, 224 p. (Die Landsleute aus Banat in das Kampf um der einheimischen Einheit).

91. PEJIN, Jovan. Resistance of the Serbs against Magyarisation (1868—1914). Orthodoxy and the Kosovo vow as the Basis. În: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 144—158.

92. PIPPIDI, Andrei. Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne. Bucarest, Paris, 1980, 372 p.

93. PLATON, Gh. Istoria modernă a României. București, 1985, 556 p. (Die neuzeitliche Geschichte Rumaeniens).

94. PLATON, Gh. Istoria Românilor. Epoca modernă. Chișinău, Galați, 1992, 150 p. (L'Histoire des Roumains. L'époque moderne).

95. PLATON, Gh. Ponderea factorului extern în istoria modernă a României. În: SAI, 53—54, 1986, p. 169—183. (Le Poids du facteur extérieur dans l'histoire moderne de la Roumanie).

96. PLĂMADEALĂ, Antonie. Românii din Transilvania sub teroarea regimului dualist austro-ungar (1867—1918). După documente, acte și corespondență rămasă de la Elie Miron Cristea. Sibiu, 1986, 546 p.

(Le Roumains de Transylvanie sous la terreur du régime autrichien-hongrois. D'après les documents, actes et la correspondance provenant d'Elie Miron Cristea).

97. PODEA, Titus. Transylvania. București, 1993, 230 p.

99. POPESCU, Dan. Coordonate ale luptei româno-sârbe pentru libertate socială și națională. În: AB, 3, 1992, nr. 1—3, p. 37—44. (Coordonnées de la lutte roumano-serbe pour liberté sociale et nationale).

100. POPI, Gligor. Românii din Banatul sârbesc în secolele XVIII—XX. Pagini de istorie și cultură. București, 1993, 273 p. (Les Roumains du Banat serbe aux XVIIIe—XXe siècles. Pages d'histoire et de culture).

101. Poporul român și lupta de eliberare a popoarelor din Balcani. București, 1986, 663 p. (Le Peuple roumain et la lutte de libération des peuples des Balkans).

102. POPP, Nicolae. Fluviul Dunărea. Monografie. București, 1985, 195 p. (Die Donau. Monographie).

103. PROTIĆ, Milan St. National Idea and National State. Three Stages of Serbian National Consciousness. În: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 119—124.

104. RADULESCU-ZONER, Șerban. Politica externă a statului român de apărare a păcii și colaborării între popoare (1878—1914). În: AI, 27, 1981, nr. 6, p. 59—76. (La Politique extérieure de la Roumanie de défense de la paix et de coopération entre les peuples).

105. Relații culturale, literare și lingvistice româno-iugoslave. Actele Simpozionului VI. București, 1984, 467 p. (Relations culturelles, littéraires roumano-yougoslaves. Les Actes du VIe Symposium).

106. România în relațiile internaționale. 1699—1939. Iași, 1980, 568 p. (Rumaenien in die internationale Beziehungen).

107. Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților. 100 de ani. Tratatul de la Trianon. 75 de ani. Deva, 1995, 295 p. (Rumaenen. Serben. Slowaken. Der 100 Jaehriger Nationalitaeten Kongress. Der 75 Jaehriger Friedenvertrag aus Trianon).

108. Românii în istoria universală. Vol. I—IV. Iași, 1986—1989, 727, 818+290, 1012+1077+456, 455 p. (Les Roumains dans l'histoire universelle).

109. SIGMIREAN, Cornel. The Students and the European Assertion of the National Issue. În: TR, 3, 1994, nr. 3, p. 127—142.

110. SIUPIUR, Elena. The Training of Intellectuals in South-East Europe during the 19th Century. The Romanian Model. În: AIIAI, 23, 1986, nr. 2, p. 469—490.

111. Stat, societate, națiune. Interpretări istorice. Cluj-Napoca, 1982, 419 p. (Staat, Gesellschaft, Nation. Geschichtliche Erläuterungen).

112. Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană. Cluj, 1994, 258 p. (Études d'histoire de la Transylvanie. Spécifique régional et ouverture européenne).

113. Studii istorice sud-est europene. Intelectuali din Balcani în România (secolele XVII—XIX). București, 1984, 207 p. (Süd-ost-europäische geschichtliche Aufsätze. Intellektuelle aus dem Balkan in Rumaenien).

114. SUCIU, Dumitru. Aspects of the Policy of National Oppression and Forced Magyarisation and its Impact on the Romanians of Transylvania during the Period of Dualism. În: TR, 1, 1992, nr. 2, p. 87—97.

115. SUCIU, Dumitru. Contribuția elitelor românești la democratizarea și armonizarea geografiei politice europene: 1848—1918: În: AIIC, 32, 1993, p. 149—167; 33, 1994, p. 33—59. (La Contribution de l'élite politique roumaine à la démocratisation et à l'harmonisation de la géographie politique européenne).

116. SUCIU, Dumitru. From the Union of the Principalities to the Creation of Greater Romania. Cluj-Napoca, 1993, 159 p.

117. SUCIU, Dumitru. Mentalități europene în gândirea și acțiunea politică a românilor din Transilvania față de unele realități din propria mișcare națională și din România în secolul al XIX-lea. În: AMN, 26—30, 1993, p. 235—262; 31, 1994, p. 145—159. (Mentalités européennes dans la pensée et l'action politique des Roumains de Transylvanie vis-à-vis de certaines réalités de leur propre mouvement national et de Roumanie).

118. SUCIU, Dumitru. La Monarchie des Habsbourgs et la situation politique des nations non-hongroise et non-allemande. În: NEH, 8, 1990, p. 173—194.

119. SUCIU, I. D., CONSTANTINESCU, R. Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului. Vol. I—II. Timișoara, 1980, 1148 p. (Urkunden bezüglich die Geschichte der Banater Metropolitankirche).

120. SZARKA, L., SZASZ, Z. A föderáció gondolata magyarok és nem magyarok körében (1848—1919). În: Korunk, 3, 1992, nr. 6, p. 97—102. (Die Idee der Föderalismus bei den Ungaren und nicht Ungaren).

121. ȘORA, Gheorghe. Vasile Goldiș, o viață de om așa cum a fost. Timișoara, 1993, 560 p. (Lebensmonographie).

122. TAFTA, Lucia. Les États balkaniques à l'époque moderne jusqu'en 1878 dans la vision de Nicolae Iorga. În: RESEE, 18, 1980, nr. 3, p. 459—472.

123. TANAȘOCA, Nicolae-Șerban, TANAȘOCA, Anca, SCARLATOIU, Elena. Românii balcanici în cercetarea științifică românească și străină. În: Științele sociale și politice din România, 1987, nr. 3—4, p. 98—102. (Les Roumains balkaniques dans la recherche scientifique roumaine et étrangère).

124. TOADER, Alexandra. Aspecte ale receptării literaturii cehă în România la sfârșitul secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX. În: Romanoslavica, 22, 1984, p. 49—60. (Aspects de la réception de la littérature tchèque en Roumanie à la fin du XIXe siècle et dans la première moitié du XXe siècle).

125. TOADER, Alexandra. Aspirația spre libertate și independență a poporului român în memorialistica cehă din secolul XIX. În: Romanoslavica, 19, 1980, p. 409—418. (L'Aspiration à la liberté et à l'indépendance du peuple roumain dans les mémoires tchèques du XIXe siècle).

126. TOȘICI, Milan. Aspecte economico-sociale și politice în sudul Banatului la mijlocul secolului al XIX-lea. În: SIB, 11, 1985, p. 45—64. (Aspects économiques, sociaux et politiques dans le Sud du Banat à la moitié du XIXe siècle).

127. TOTU, Maria. Istoria modernă a României, 1821—1878. București, 1989, 287 p. (Die neuzeitliche Geschichte Rumaeniens).
128. 1918 la români. Vol. I—IX. București, 1983—1989.
129. Unitatea națională a românilor în epoca modernă. 1821—1918. București, 1985, 287 p. (L'Unité nationale des Roumains à l'époque moderne).
130. VAIDA-VOEVOD, Alexandru. Memorii. Vol. I—II. Cluj-Napoca, 1994—1995, 319, 350 p. (Erinnerungen).
131. VOICU, Constantin. Biserica strămoșească din Transilvania în lupta pentru unitatea spirituală și națională a poporului român. Sibiu, 1989, 344 p. (L'Église ancestrale de Transylvanie dans la lutte pour l'unité spirituelle et nationale du peuple roumain).

2. DIE ZEITSPANNE 1821 BIS 1867

132. BOCȘAN, Nicolae. Contribuții la istoria iluminismului românesc. Timișoara, 1986, 428 p. (Contributions à l'histoire des lumières roumaines).
133. BOCȘAN, Nicolae. L'évolution de l'idée de nation chez les Roumains de Transylvanie et du Banat (1840—1860). În: RT, 1, 1991, nr. 1, p. 60—77.
134. BODEA, Cornelia. 1848 la români. O istorie în date și mărturii. Vol. I—II. București, 1982, 688, 1276 p. (1848 chez les Roumains. Histoire en dates et témoignages).
135. Documente privind istoria militară a poporului român. Ianuarie 1848 — decembrie 1856. București, 1986, 377 p. (Documents sur l'histoire militaire du peuple roumain).
136. Documente privind Unirea Principatelor. Vol. VI—VII. București, 1980—1984, 596, 1056 p. (Documents concernant l'Union des Principautés).
137. DUȚU, Al., TEODOR, P. Iluminismul în centrul și sud-estul Europei și implicațiile sale social-politice. În: RI, 33, 1980, nr. 12, p. 2245—2262; Les Lumières dans le Centre et le Sud-Est de l'Europe et leurs implications socio-politiques. În: RPH, 5, 1980, nr. 3—4, p. 188—219.
138. GYÉMANT, Ladislau. Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848. București, 1986, 515 p. (Le Mouvement national des Roumains de Transylvanie entre 1790—1848).
139. HITCHINS, Keith. Die Idee der Nation bei den Rumaenen in Transylvanien. 1691—1849. Bukarest, 1989, 224 p.
140. HITCHINS, Keith. Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania. 1846—1873. București, 1995, 343 p. (Orthodoxy and Nationality. Andrei Șaguna and the Romanians of Transylvania).
141. IOAN, Eugenia. Vuk Stefanović Karadžić, 200 de ani de la naștere. În: RCNR, 29, 1987, nr. 4, p. 63—66. (Vuk Stefanović Karadžić, 200 années depuis sa naissance).

142. LOZBĂ, Marcela. Vuk Karadžić 125 de ani de la moarte. În: Studii de slavistică, 5, 1990, p. 226—232. (Vuk Karadžić 125 ans de sa mort).

143. MATEESCU, Tudor. Documente românești privind răscoala antiotomană de la Niš (1841). În: RA, 70, 1993, nr. 3, p. 329—334. (Documents roumains sur la révolte antiottomane de Niš).

144. MĂRZA, Iacob. Interferențe culturale între Transilvania și Slovacia (mijlocul secolului al XVIII-lea — primele decenii ale secolului al XIX-lea). În: RI, 38, 1985, nr. 3, p. 277—283. (Interférences culturelles entre la Transylvanie et la Slovaquie).

145. MILIN, Miodrag. Din consemnările Agenției Serbiei la București (1842—1848). În: RA, 60, 1983, nr. 3, p. 294—303. (Aspects des notes de l'Agence de la Serbie à Bucarest).

146. MILIN, Miodrag. Mișcarea națională română din părțile vestice, în contextul luptei naționale românești pentru autonomie (1860—1872). În: SCSM, 5—6, 1981—1982, p. 311—323. (Le mouvement national de la région ouest de la Roumanie dans le contexte de la lutte nationale roumaine pour l'autonomie).

147. MILIN, Miodrag. Relații româno-sârbe în lupta antidualistă (1860—1869). În: SIB, 11, 1985, p. 65—85. (Relations roumano-serbes dans la lutte antidualiste).

148. MILIN, Miodrag. Relațiile româno-sârbe în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. În: RI, 37, 1984, nr. 1, p. 63—76. (Les relations roumano-serbes sous le règne d'Alexandru Ioan Cuza).

150. PAVEL, Teodor. Kirche und Nation bei den Siebenbürger Rumänen um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Die Idee einer „rumänischer Kirche“. În: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 112—118.

151. PATROIU, Ion. România, factor activ în lupta pentru eliberarea socială și națională a popoarelor din sud-estul Europei între anii 1859—1877. În: AO, 4, 1985, p. 110—120. (La Roumanie, facteur actif dans la lutte pour la libération sociale et nationale des peuples du Sud-Est de l'Europe entre 1859—1877).

152. PEJIN, Jovan. The Privileged District of Velika Kikinda in the Serbian History. 1774—1876. În: The Austrian Military Border. Its Political and Cultural Impact. Iași, 1994, p. 66—78.

153. PLATON, Gh. Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României. Iași, 1980, 304 p. (La genèse de la Révolution roumaine de 1848. Introduction à l'histoire moderne de la Roumanie).

154. RISTIC, Ljubodrag, P. The Authorities and Religion in the Principality of Serbia (1858—1868). În: Colloquia, 1, 1994, nr. 2, p. 136—143.

155. ROȘESCU, Ion Gheorghe. Principiul autonomiei și principiul autocefaliei în opera mitropolitului Șaguna. În: MA, 28, 1983, nr. 5—6, p. 307—316. (Das Grundsatz der Unabhaengigkeit und der Autokephalie in das Werk der Metropolit Andrei Șaguna).

156. STAN, Valeriu. Alexandru Ioan Cuza. 1820—1873. București, 1984, 104 p. (Monographie).

157. ȘENDRULESCU, Ion, Gh. Relațiile româno-sârbe în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. În: Pagini de istorie românească și universală. Culegere de studii și articole. București, 2, 1985, nr. 1, p. 60—67. (Les Relations roumano-serbes pendant le règne d'Alexandre Ioan Cuza).

3. DIE ZWISCHENRAUM 1867—1905

158. BERINDEI, Dan. Rumaenien und die Freiheitsbewegungen der Nationen Südosteuropas zwischen 1866 und 1877. În: Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert. Wien, München, 1992, p. 152—159.

159. BODUNESCU, Ion. Diplomația românească în slujba independenței. Vol. I—III. Iași, 1982—1984, 175, 232, 272 p. (La Diplomatie roumaine au service de l'indépendance).

160. BUȘA, Daniela. Comerțul exterior al României prin marile porturi cu țările din sud-estul Europei la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. În: RI, 3, 1992, nr. 9—10, p. 963—977. (Le commerce extérieure de la Roumanie avec les pays du Sud-Est de l'Europe, réalisé par les grands ports).

161. CIACHIR, Nicolae. Doprinos Rumunije borki balkanskih naroda za nezavisnost 1875—1878 godine. În: Srbija u žaavrsnoj fazi velike itsane krize (1877—1878). Beograd, 1980; Rolul României în lupta de eliberare a popoarelor din sud-estul Europei în anii 1875—1878. În: AI, 27, 1981, nr. 3, p. 87—109; Le rôle de la Roumanie dans la lutte pour la liberté des peuples du Sud-Est européen entre les années 1875—1878. În: RPH, 7, 1982, nr. 4, p. 54—80.

162. CIACHIR, Nicolae. România și țările balcanice în perioada 1879—1900. În: RI, 33, 1980, nr. 2, p. 327—352. (La Roumanie et les pays balkaniques pendant la période 1878—1900).

163. CIACHIR, Nicolae. Sud-estul european în perioada premergătoare războiului de independență. În: LIP, 1987, nr. 2, p. 5—8. (Le Sud-Est européen avant la guerre d'indépendance).

164. CORDOȘ, Nicolae. Adunarea generală a alegătorilor români din Transilvania și Ungaria (Sibiu, 16—28 noiembrie 1894). În: AMN, 19, 1995, p. 213—236. (The General Electoral Assembly of the Romanians from Transylvania and Hungary. Sibiu, 16—28 November 1894).

165. CZÖVEK, István. Az 1867-es szláv kongresszus és a Habsburg birodalom nemzetiségei. În: Korunk, 4, 1993, nr. 2, p. 101—106. (Le Congrès des slaves de 1867 et les nationalités de l'Empire de Habsbourg).

166. De la Pronunțământ la Memorandum. 1868—1892. Mișcarea memorandistă, expresie a luptei naționale a românilor. București, 1993, 440 p. (Von 1868 bis 1892. Die denkschriftliche Bewegung als Ausdruck des nationalen Kampfes der Rumaenen).

167. *Diplomația europeană și mișcarea memorandistă (1892—1896)*. București, 1995, 607 p. (Die europäische Diplomatie und die denkschriftliche Bewegung).

168. Dr. Ioan Rațiu și Emilia Rațiu. *Correspondență. I. Scrisori primite. 1866—1895*. București, 1994, 429 p. (Briefwechsel. Erhaltene Briefe).

169. FOCHI, Adrian. Centenarul unui act fundamental de cultură. Antologia de folclor transilvănean a lui Jan Urban Jarnik — Andrei Bârseanu din 1885. În: REF, 30, 1985, nr. 2, p. 152—155. (Le Centenaire d'un acte fondamental de culture: l'Anthologie de folklore transylvain de Jan Urban Jarnik — Andrei Bârseanu de 1885).

170. GHIȘA, Alexandru. Nations, Empires et Minorites. În: TR, 3, 1994, nr. 4, p. 115—126.

171. HITCHINS, Keith. The Romanian Idea of Autonomy in Transylvania. 1867—1906. În: Crisia, 19, 1989, p. 247—264.

172. KOVÁCS, Margareta, Venera. Contribuții privind începuturile alianței naționalităților asuprite din Imperiul austro-ungar. În: Ziridava, 15—16, 1987, p. 143—158. (Contributions à l'étude des débuts de l'alliance des nationalités opprimées de l'Empire autriche-hongrois).

173. KRAJČOVIČ, Milan. Apariația și dezvoltarea colaborării românilor, slovacilor, sârbilor și croaților între 1890—1900. În: AIIAC, 24, 1981, p. 281—300. (Le Début et le développement de la collaboration entre les Roumains, les Slovaques, les Serbes et les Croates. 1890—1900).

174. KRAJČOVIČ, Milan. Colaborarea studenților naționalităților oprimate din Austro-Ungaria în lupta de emancipare națională între 1890—1900. În: AIIAC, 26, 1983—1984, p. 211—227. (La Collaboration des étudiants des nationalités opprimées de l'Autriche-Hongrie dans la lutte d'émancipation nationale entre 1890—1900).

175. LAZĂRESCU, Victor. Bănățenii și procesul memorandiștilor. În: SIB, 11, 1985, p. 87—94. (Les habitants du Banat et le procès des „memorandistes“).

176. LECHINȚAN, Vasile. Cronologia ideii memorandiste la românii din Transilvania. Cluj, 1994, 70, p. (La Chronologie de l'idée mémorandiste chez les Roumains de Transylvanie).

177. MAIOR, Liviu. Le Mouvement du Mémorandum. București, 1981, 64 p.

178. MAIOR, Liviu. Memorandum, filosofia politico-istorică a petiționarismului românesc. Cluj-Napoca, 1992, 301 p. (Le Mémorandum. La philosophie politique et historique du mouvement pétitionnaire roumain).

179. MÂDRUȚ, Stelian. Activismul naționalităților din Ungaria dualistă în debutul secolului XX. În: Convergențe europene. Istorie și societate în epoca modernă. Cluj-Napoca, 1993, p. 201—212; În: Temisvari Zbornik, Novi Sad, 1, 1994, p. 91—103. (Über die Aktivitaet der Nationalitaeten in Ungarn am Anfang des 20. Jahrhunderts).

180. MÂDRUȚ, Stelian. Aspecte ale luptei pentru emancipare națională și socială a popoarelor din Ungaria dualistă la granița secolelor XIX și XX. În: AMN, 19, 1982, p. 135—153. (Anblicken des Kampfes für nationale und soziale Befreiung der Völker aus dem dualistischen Ungarn an der 19.—20. Jahrhundertwende).

181. MÂNDRUT, Stelian. Criza conducerii Partidului Național Român din Transilvania la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul celui următor. În: SUBB, 39, 1994, nr. 1—2, p. 187—198; În: TR, 3, 1994, nr. 3, p. 143—153. (The Leadership Crisis within the Romanian National Party of Transylvania at the End of the 19th Century and the Beginning of the 20th).

182. Memorandul 1892—1894. Ideologie și acțiune politică românească. București, 1992, 1994, 287, 345 p. (Le Mémoire 1892—1894. Idéologie et action politique roumaine).

183. Memorandul românilor. Centenar (1892, 1894—1992, 1994). Contribuții la cunoașterea mișcării memorandiste. Baia Mare, 1994, 275 p. (Die Denkschrift der Rumänen. Hundertjahrfeier. Beiträge zur Kenntnis der denkschriftlichen Bewegung).

184. MILIN, Miodrag. De la autonomie la Memorandum. Din problematica vieții politice la românii bănățeni. 1860—1895. Timișoara, 1986, 121 p. (De l'autonomie au Mémoire. Aspects de la vie politiques chez les Roumains du Banat).

185. MILIN, Miodrag. Despre coordonatele ideologice ale luptei naționale din Banat. În: SIB, 8, 1982, p. 100—108. (Sur les coordonnées idéologiques de la lutte nationale roumaine dans le Banat).

186. MILIN, Miodrag. Din istoria raporturilor sud-est europene. Misiunile I. A. Cantacuzino (1867), T. C. Văcărescu (1872) și A. Sturdza (1874) în Muntenegru. În: Banatica, 12, 1993, nr. 2, p. 219—228. (De l'histoire des rapports Sud-Est européennes. Les missions roumaines en Monténégro).

187. MILIN, Miodrag. Din raporturile politice româno-sârbe (perioada 1883—1885). În: CCST, 5, 1987, nr. 1, p. 63—83. (Des Rapports politiques roumano-serbes entre 1883—1885).

188. MILIN, Miodrag. Din istoria relațiilor politice româno-sârbe: vizita cneazului Milan Obrenović la București (mai 1874). În: CCST, 3, 1985, p. 163—170. (De l'histoire des relations politiques roumano-serbes; la visite du knéze Milan Obrenović à Bucarest en mai 1874).

189. MILIN, Miodrag. Entre les sphères d'intérêt et les aspirations nationales. La Roumanie et la Serbie à la fin du XIXe siècle (1878—1885). În: Balcanica, Belgrad, 18, 1987, p. 86—105.

190. MILIN, Miodrag. La Guerre douanière roumano-austro-hongroise et la Serbie (1886—1888). În: RESEE, 27, 1989, nr. 1—2, p. 103—112.

191. MILIN, Miodrag. Mișcarea națională română din Banat în contextul luptei naționale române antidualiste (1880—1894). În: AMN, 18, 1981, p. 215—225; 19, 1982, p. 121—134. (Le Mouvement national roumain du Banat dans le contexte de la lutte nationale roumaine antidualiste).

192. MILIN, Miodrag. Momente și semnificații în mișcarea națională a românilor din Banat (1860—1880). În: Banatica, 6, 1981, p. 277—288. (Aspects and Significance of the National Movement of the Banate Roumain People).

193. MILIN, Miodrag. Moments de l'histoire des relations politiques roumano-serbes (1867—1871). În: Balcanica, Belgrad, 15, 1984, p. 143—160.

194. MILIN, Miodrag. Les Rapports roumano-serbes-monténégrins. Aspirations communes vers l'affirmation des identités nationales (1870—1874). În: *Balkan Studies*, Thessaloniki, 25, 1984, nr. 1, p. 55—80.

195. MILIN, Miodrag. Relations roumano-serbes à la fin du XIXe siècle (1888—1895). În: *RESEE*, 28, 1990, nr. 1—4, p. 149—169.

196. MILIN, Miodrag. România și Serbia în războiul de independență. Acțiuni militare și stări de spirit. În: *RI*, 40, 1987, nr. 4, p. 408—417. (La Roumanie et la Serbie pendant la guerre pour l'indépendance. Actions militaires et états d'esprit).

197. MILIN, Miodrag. Românii bănățeni, sârbii din Ungaria și chestiunea Memorandului (1884—1895). În: *Tribuna*, 6, 1994, nr. 17—20, p. 10; În: *TR*, 3, 1994, nr. 4, p. 76—85. (Les Roumains de Banat, les Serbes d'Hongrie et la question du Mémorandum).

198. MILIN, Miodrag. La Roumanie et la Serbie à la veille de l'indépendance (juin 1876 — juin 1877). În: *Balkanica*, Belgrad, 16—17, 1985—1986, p. 69—87.

199. MILIN, Miodrag. La Roumanie, la Serbie et le Monténégro sur la voie de l'indépendance (1874—1876). În: *RRH*, 25, 1986, nr. 3, p. 163—177.

200. MILIN, Miodrag. Sources diplomatiques serbes sur la paix de Bucarest (1886). În: *RRH*, 27, 1988, nr. 4, p. 363—376.

201. MUNTEANU, Ioan. Mișcarea națională din Banat în anul 1869 și semnificația sa politică. În: *AMN*, 24—25, 1987—1988, p. 339—351. (Le mouvement national de Banat en 1869 et sa signification politique).

202. NETEA, Vasile. Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat. București, 1993, 303 p. (Die Geschichte der Denkschrift der Rumaenen aus Siebenbürgen und Banat).

203. PAVEL, Teodor. Mișcarea memorandistă și alianța popoarelor asuprite în lupta pentru libertate și suveranitate națională. În: *Transilvania*, 13, 1984, nr. 5, Supliment, p. 3—5. (Le Mouvement du Mémorandum et l'alliance des peuples opprimés dans la lute pour la liberté et la souveraineté nationale).

204. PAVEL, Teodor. Partidul Național Român și acțiunea memorandistă. Corespondență politică (1887—1901). Cluj-Napoca, 1994, 366 p. Le Partie Nationale Roumaine et l'action mémorandiste. Correspondance politique. 1887—1901).

205. PAIUȘAN, Radu. Mișcarea națională a românilor bănățeni între anii 1895—1905. În: *ABI*, 3, 1994, p. 371—394. (Le Mouvement nationale des Roumains de Banat entre 1895—1905).

206. PLAMADEALĂ, Antonie. Lupta împotriva deznăționalizării românilor în timpul dualismului austro-ungar în vremea lui Miron Romanul, 1874—1898. După acte, documente și corespondență inedită. Sibiu, 1986, 358 p. (La Lutte contre la dénationalisation des Roumains de Transylvanie pendant le dualisme austro-hongrois au temps de Miron Romanul, 1874—1898, reflétée en actes, documents et correspondances).

207. POPESCU, Dan. Din lupta comună a românilor și sârbilor pentru libertate socială și națională, reflectată în periodicele românești și sârbești din Banat, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui

de-al XX-lea. În: *Apulum*, 20, 1982, p. 287—295; SAI, 45—46, 1982, p. 172—182; SIB, 12, 1985, p. 85—98. (Sur la lutte commune roumano-serbe pour la liberté sociale et nationale reflétés dans les périodiques roumains et serbes du Banat à la fin du XIXe et au début du XXe siècle).

208. RADULESCU-ZONER, Șerban. Dunărea, Marea Neagră și Pu-terile Centrale. 1878—1898. Cluj-Napoca, 1982, 176 p. (Die Donau, das Schwarzes Meer und die Grossmächte. 1878—1898).

209. RADULESCU-ZONER, Șerban. Die nationale Bewegung als Faktor der Entwicklung der politischen Lage in Südosteuropa, um 1900. Texte eines Kolloquiums. Berlin, 1989, p. 249—263.

210. Românii la 1859. Unirea Principatelor Române în conștiința europeană. Vol. I—II. București, 1984, 662, 450 p. (Les Roumains en 1859. L'Union des Principautés Roumaines dans la conscience européenne).

211. SUCIU, Dumitru. Aspecte ale politicii de asuprire națională și de maghiarizare forțată a românilor din Transilvania în timpul dualismului. În: AIIAC, 28, 1987—1988, p. 289—310. (Aspects de la politique d'oppression nationale et de magyarisation forcée des Roumains transylvains pendant le dualisme).

212. TOȘICI, Milan. Activismul bănățean în deceniul șapte al secolului al XIX-lea. În: SIB, 10, 1984, p. 82—100. (L'Activisme en Banat dans la septième décennie du XIXe siècle).

4. DAS INTERVALL VON 1905 BIS 1918

213. ATANASIU, Victor. Contribuții privind relațiile ruso-româno-sârbe în perioada neutralității României (1914—1916). În: RI, 36, 1983, nr. 3, p. 291—301. (Contributions touchant les rapports russo-roumano-serbes pendant la période de neutralité de la Roumanie. 1914—1916).

214. BOIA, Eugene, B. Neglected Issue in Romanian Historiography. The Diplomatic Struggle over the Banat, 1914—1920. În: RRH, 33, 1994, nr. 1—2, p. 43—61.

215. BOTORAN, C., MATICHESCU, O. Documente străine despre lupta poporului român pentru făurirea statului național unitar. Cluj-Napoca, 1980, 335 p. (Ausländische Urkunden hinsichtlich der Kampf des rumänischen Volkes für die Herausbildung des einheitlichen rumänischen Nationalstaates).

216. BOTORAN, Constantin, STAN, Constantin. Acțiuni comune ale românilor, cehilor și slovacilor în lupta pentru făurirea statelor naționale unitare și independente și pentru recunoașterea lor internațională. În: RI, 41, 1988, nr. 11, p. 1083—1098. (Actions communes des Roumains, Tchèques et Slovaques dans la lutte pour la création des États nationaux unitaires et indépendants et pour leur reconnaissance internationale).

217. BOZGA, Miron Adrian. Tezele federaliste ale lui A.C. Popovici, evoluția și receptarea lor. În: SIB, 14, 1988, p. 137—151. (Les thèses fédéralistes de A. C. Popovici, leur évolution et réception).

218. CAMPUS, Eliza. Din politica externă a României. 1913—1947. București, 1980, 635 p. (Romanian's Foreign Policy between 1913—1947).

219. CĂTAVEI, Victor. Conducătorii Gărzii Naționale Române a marinarilor din Pola. În: *Ziridava*, 18, 1993, p. 255—260. (Les Dirigeants de la Garde Nationale Roumaine des marins de Pola).

220. CIACHIR, Nicolae. România în contextul sud-estului Europei. 1900—1914. În: *AI*, 33, 1987, nr. 5, p. 55—68. (La Roumanie dans le contexte du Sud-est de l'Europe).

221. CHIPER, Ioan. Roumains, Tchèques et Slovaques et la fin de la Double Monarchie: les sources roumaines. În: *RRH*, 27, 1988, nr. 4, p. 273—284.

222. CICALĂ, I. Uciastie dobrovoljčev iz ugnjetenih ruminskih v voine Rumîniî za vossoedinenje nații (1916—1918). În: *NEH*, 6, 1980, nr. 2, p. 107—118.

223. CIPĂIANU, George. Un épisode de l'amitié roumano-tchecoslovaque. În: *AIAC*, 28, 1987—1988, p. 593—599.

224. GLODARIU, Eugenia, STAN, Constantin, I. Congresele naționalităților asuprite din Austro-Ungaria și rolul lor în lupta pentru independență și unitate națională (1918). În: *AMN*, 31, 1994, nr. 2, p. 161—172. (The Congress of the oppressed Nationalities from Austro-Hungary and their Role in the Struggle for Independence and National Unity in 1918).

225. GOȚIA, Dorin. Contribuții la relațiile „Astrei” cu Jan Urban Jarnik în anii primului război mondial. În: *Apulum*, 25, 1988, p. 419—428. (Contributions aux relations de l'„Astra” avec Jan Urban Jarnik pendant la première guerre mondiale).

226. GLÜCK, Eugen. Formarea statului național român, văzută de la Praga. În: *Tribuna*, 3, 1991, nr. 49, p. 3. (La Formation de l'État national roumain, vue de Prague).

227. IANCU, Gheorghe, CIPĂIANU, George. La consolidation de l'Union de la Transylvanie et de la Roumanie (1918—1919). *Témoignages français*. Bucarest, 1990, 334 p.

228. IORDAN, Constantin. Rolul statelor mici din sud-estul european în relațiile internaționale în primele decenii ale secolului XX. În: *SSPR*, 1987, nr. 2, p. 16—26. (Le Rôle des États petits du Sud-Est européen dans les relations internationales des premières décennies du XXe siècle).

229. KIRIȚESCU, Constantin. Istoria războiului pentru întregirea României. 1916—1919. Vol. I—III. București, 1989, 594, 525, 566 p. (Histoire de la guerre pour l'achèvement de l'unification de la Roumanie).

230. LAZARESCU, Victor. Conștiința ideii de unitate națională a românilor bănățeni, manifestată în alegerile dietale din 1906. În: *SIB*, 12, 1986, p. 123—131. (La Conscience de l'idée de l'unité nationale chez les Roumains du Banat au cours des élections parlementaires de l'année 1906).

231. LEU, Valeriu, ALBERT, Carmen. Banatul în memorialistica „măruntă” sau istoria ignorată (1914—1919). Reșița, 1995, 158 p. (Das Banat in „kleine” Erinnerungen oder die unbeachtete Geschichte).

232. MAIOR, Liviu. Alexandru Vaida-Voevod. Între Belvedere și Versailles (însemnări, memorii, scrisori). Cluj-Napoca, 1993, 295 p. (Alexandru Vaida-Voevod entre Belvedere et Versailles. Notes, mémoires, lettres).

233. MAIOR, Liviu. Mișcarea națională românească din Transilvania. 1900—1914. Cluj-Napoca, 1986, 195 p. (Le Mouvement nationale roumaine de Transylvanie).

234. MAIOR, Liviu. Politica școlară a guvernelor maghiare față de români (1900—1914). În: AIIC, 30, 1990—1991, p. 123—138. (La Politique scolaire des gouvernements hongrois envers les Roumains).

235. MARINESCU, Beatrice. L'opinion publique de Roumanie et les événements des Balkans (1908). În: RESEE, 30, 1992, nr. 1—2, p. 111—123; nr. 3—4, p. 341—357.

236. MÂNDRUȚ, Stelian. Colaborarea dintre deputații naționalităților în Parlamentul maghiar, pentru emancipare socială și națională (1906—1910). În: Ziridava, 14, 1982, p. 215—237. (La collaboration entre les députés des nationalités dans le Parlement hongrois pour l'émancipation sociale et nationale).

237. MÂNDRUȚ, Stelian. Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania între anii 1905—1910. Oradea, 1995, 172 p. (Le Mouvement nationale et l'activité parlementaire des députés du Parti National Roumain de Transylvanie pendant les années 1905—1910).

238. MUNTEANU, Ioan, ZABERCA, Vasile, SÂRBU, Mariana. Banatul și Marea Unire. Timișoara, 1992, 416 p. (Das Banat und die Grosse Vereinigung von 1918).

239. MUREȘAN, Augustin. Istoria drapelului Gărzii Naționale Române a marinarilor de la Pola. În: Patriotism și cultură. Studii și evocări. Timișoara, 1992, p. 62—70. (L'Histoire du drapeau de la Garde Nationale Roumaine des marins de Pola).

240. MUREȘAN, Augustin, ȘERBAN, Virgil. Valeriu Seredan, comandant al Gărzii Naționale Române de la Pola. În: Ziridava, 18, 1993, p. 261—270. (Valeriu Seredan, comandant de la Garde Nationale Roumaine des marins de Pola).

241. NEAMȚU, Gelu. „Uniunea Democratică a Europei Centrale” și Unirea Transilvaniei cu România (1918). În: AIIAC, 27, 1985—1986, p. 203—222. (The “Democratic Union of Central Europe” and the Union of Transylvania with Romania, 1918).

242. NEGRUȚI, Ecaterina. Războaiele balcanice și problema agrară în România. În: AIIAI, 17, 1980, p. 443—457. (Les guerres balkaniques et le problème agraire en Roumanie).

243. OPREA, Ion, M. Activitatea politico-diplomatică pentru recunoașterea internațională a Unirii Transilvaniei cu România. În: RI, 40, 1987, nr. 11, p. 1111—1125; nr. 12, p. 1193—1203. (L'activité politico-diplomatique visant la reconnaissance internationale de l'Union de la Transylvanie avec la Roumanie).

244. PARASCHIV, Constantin. Diplomația românească și criza bosniacă (1908—1909). În: SECE, 1, 1994, p. 27—48. (La Diplomatie roumaine et la crise bosniaque de 1908—1909).

245. PAIUȘAN, Radu. Mișcarea națională din Banat și Marea Unire. 1895—1919. Timișoara, 1993, 237 p. (Le Mouvement nationale de Banat et la Grande Union. 1895—1919).

246. PENEĂ, Ionel. Activitatea Legiunii române din Praga. În: AMN, 8, 1984, p. 449—454. (Die Taetigkeit der rumaenischen Legion in Prag im Jahre 1918).

247. PREDA, Dumitru. România și războaiele balcanice. În: MI, 27, 1993, nr. 7, p. 13—18; nr. 8, p. 47—53. (La Roumanie et les guerres balcaniques).

248. RADULESCU-ZONER, Șerban. România și războaiele balcanice. În: AI, 29, 1983, nr. 1, p. 126—132. (La Roumanie et les guerres balcaniques).

249. România în anii primului război mondial. Vol. I—II. București, 1987, 634, 936 p. (La Roumanie pendant la première guerre mondiale).

250. ȘENDRULESCU, Ion, Gh. Relațiile diplomatice ale României cu statele balcanice în perioada 1900—1914. În: SAI, 47—48, 1983, p. 78—92. (Les Relations diplomatiques de la Roumanie avec les États des Balkans entre 1900—1914).

251. ȘORA, Gheorghe. Vasile Goldiș, militant pentru desăvârșirea idealului național. Timișoara, 1980, 276 p. (Vasile Goldiș, militant pour le parachèvement de l'idéal national).

252. ȚUȚU, Dumitru. România și războaiele balcanice. În: AMN, 21, 1984, p. 277—291. (La Roumanie et les guerre balcaniques).

253. ZABERCA, Vasile. Românii din Banatul iugoslav și Marea Unire. Alba Iulia, 1 decembrie 1918. Timișoara, 1995, 160 p. (Die Rumänen aus dem iugoslavischen Banat und die Vereinigung von 1918).

254. ZBUCHEA, Gheorghe. România în sud-estul Europei în contextul luptei naționale la începutul secolului al XX-lea. În: Pagini de istorie, 1, 1990, p. 151—161. (La Roumanie au Sud-Est de l'Europe dans le contexte de la lutte nationale).

NICOLAE CORDOȘ — STELIAN MÂNDRUȚ

**PATRIMONIUL
MUZEOLOGIEI
CONSERVARE-RESTAURARE**

TEZAURUL MONETAR DIN CETATEA ORĂȘTIE (SEC. XV—XVI)

În campania arheologică a șantierului Orăștie-„Cetate“ din vara anului 1994 s-a deschis o secțiune scurtă notată S 21, de 4/2 m, perpendiculară pe interiorul tronsonului de sud al zidului de incintă, în dreptul intrării pietonale în cetate¹. În apropierea colțului de NV al acestei secțiuni, la adâncimea de 0,95 m, a apărut o piatră de râu de formă aproximativ circulară, cu diametrul maxim de 0,22 m și destul de plată, grosimea variind între 0,05 și 0,08 m. Piatra era situată sub un strat de consistent de arsură sesizat în majoritatea secțiunilor stratigrafice din cetate și clar datat în campaniile trecute în primii ani ai secolului al XVII-lea. În aceste condiții, la dizlocarea pietrei s-a putut imediat sesiza în răzuială o groapă din a cărei golire a rezultat tezaurul monetar aici analizat. Groapa de formă conică, cu adâncimea maximă de 0,19 m, a fost săpată din nivelul de pietriș amestecat cu lut ce constituia nivelul de călcare al secolului al XVI-lea, iar ca unealtă a servit cel mai probabil un cuțit. Lipsa urmelor ceramice îndreptățește prezumția că tezaurul a fost depus într-o pungă din piele sau material textil ce nu a lăsat urme sesizabile arheologic, acoperită mai întâi cu pământ și apoi cu piatră.

Toate aceste constatări îndreptățesc concluzia că tezaurul a fost îngropat în mare grabă, de către un apărător al cetății în fața unui pericol major și iminent, căruia poate că i-a și căzut pradă, din moment ce nu și-a mai putut recupera avutul ascuns. Această presupunere se susține și prin stratul de arsură ce căptușește tezaurul și care este rezultatul cuceririi cetății și incendierii ei, cel mai probabil cu prilejul revoltei conduse de Moise Székely și al luptelor purtate de acesta cu trupele imperiale ale generalului Gheorghe Basta, în perioada martie — iunie 1603. Aceste evenimente militare au influențat negativ dezvoltarea ulterioară a cetății și a târgului Orăștiei, pricinuind, după cum arată documentele epocii, mari prejudicii materiale și umane².

Tezaurul monetar, format din 384 de piese, are compoziția tipică a tezaurilor descoperite în Transilvania cuprinzând emisiuni din se-

¹ Datele arheologice furnizate în acest context se referă doar la descoperirea care face obiectul prezentului studiu, lucrările pe șantierul arheologic Cetatea Orăștie fiind în curs de desfășurare. Rezultatele săpăturilor efectuate în campania 1991 prin colectivul Z. K. Pinter, A. Cosma și începând din campania 1992 prin colectivul Z. K. Pinter, Gh. Petrov vor fi publicate unitar, după definirea cercetărilor arheologice.

² A. Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos*, în *AVSL*, 15, 1879, nr. 3, p. 472—476.

coatele XV—XVI³. El constă din 318 monede emise de regi ai Ungariei (nr. 1—318), 1 emisă în Transilvania (nr. 319), 44 de piese emise de regi ai Poloniei (nr. 320—363), 1 emisă în Tirol (nr. 364), 2 emisiuni sileziene, dintre care 1 de Liegnitz-Brieg (nr. 365) și 1 de Tešin (nr. 366), 14 emisiuni prusiene (nr. 367—380) și 4 emise în Swidnica (nr. 381—384). Din cele 44 de monede emise de regi ai Poloniei, 35 au fost emise pentru Polonia (nr. 320—354), iar restul de 9 piese se împart în felul următor: 4 bătute pentru Gdańsk (nr. 355—357, emise de Sigismund I în anii 1530—1539 și nr. 363 emis de Ștefan Báthori în anul 1577, constituind totodată ultima emisiune poloneză din tezaur), 1 pentru Elbląg (nr. 358, emisă de Sigismund II August în 1531), 2 pentru Prusia sub dominație temporară poloneză (nr. 359—360, pe anul 1531) și 2 pentru Lituania, emise de Sigismund II August în 1565 și 1566 (nr. 361—362). Anii-limită sunt deci: [1439—1469] — 1598 pentru întreg tezaurul, [1444—1492] — 1577 pentru monedele poloneze de groși și subdiviziuni, iar pentru celelalte monede comparate, toate de tipul groșului (emise în Tirol, Prusia, Silezia și cele 4, de calitate inferioară, dar de largă circulație, de Swidnica): [1439—1496] — 1560.

Complexul monetar are o compoziție — arătam mai sus — obișnuită pentru circulația monetară transilvană a veacurilor XV—XVI. Sunt monede curent prezente în schimbul comercial, și anume moneda mărunță și mijlocie ungară și poloneză, ca și de tip polonez, în afară de care mai apar piese de valoare modestă emise în Transilvania, Tirol, Silezia, Prusia și Swidnica.

UNGARIA.

Ferdinand I (1527—1564), denari:

1—3. 1528. CNH III/I, 40. K—B.

4—6. 1529. CNH III/I, 40.

7. 1530. CNH III/I, 40.

8. 1531. CNH III/I, 40.

9. 1532. CNH III/I, 40.

10. 1543. CNH III/I, 40.

11—14. 1535. CNH III/I, 40.

15. 1536. CNH III/I, 40.

16—17. 1537. CNH III/I, 40.

18. 1538. CNH III/I, 40.

19—20. 1540. CNH III/I, 40.

21.25. 1541. CNH III/I, 40.

26—27. 1542. CNH III/I, 40.

28—31. 1543. CNH III/I, 40.

32. 1543 (?). CNH III/I, 40.

33—34. 1544. CNH III/I, 40.

35—39. 1545. CNH III/I, 40.

40—46. 1546. CNH III/I, 40.

47—49. 1547. CNH III/I, 40.

50—51. 1548. CNH III/I, 40.

52. 1548 (?). CNH III/I, 40.

53—55. 1549. CNH III/I, 40.

56—65. 1550. CNH III/I, 40.

66—71. 1551. CNH III/I, 40.

72—79. 1552. CNH III/I, 40.

80. 1553. CNH III/I, 40.

81—84. 1554. CNH III/I, 40.

85—89. 1555. CNH III/I, 40.

90. 1555. CNH III/I, 58. N—C.

91. 1556. CNH III/I, 40. K—B.

92. 1556. CNH III/I, 41. K—B.

93—102. 1557. CNH III/I, 40. K—B.

103—109. 1558. CNH III/I, 40.

110—116. 1559. CNH III/I, 41.

K—B.

³ V., pentru utilizarea concomitentă a monedei mici și mijlocii maghiare și poloneze, ca și pentru rațiunile acelei utilizări, Pap Ferenc, *Pénzforgalom a XIV.—XV. századi Erdélyben. Eremleletek tanúsága*, în NK, XCII—XCIII (1993—1994), p. 55, tab. 2, poz. 1—24; Francisc Pap, *Aspecte ale circulației monetare în Transilvania între anii 1571—1691*, în *ActaMN*, 26—30, II Istorie, 1994, p. 66—67, 69—70, 77 tab. I poz. 1—16.

- 117—118. 1560. CNH III/I, 41.
 119. 1561. CNH III/I, 41.
 120—124. 1562. CNH III/I, 41.
 125—128. 1563. CNH III/I, 41.
 129—137. 1564. CNH III/I, 41.
 138—142. 1565. CNH III/I, 41.
 143. 1565 (?). CNH III/I, 41.
 144—147. 15[?]. CNH III/I, 40.
 K—B.
 148. [?] (batere dublă). CNH III/I, 40.
 149. 15[?]. CNH III/I, 59. Probabil N—S.
 348. groș, 1529 (?). H—C 293.

*Maximilian II (1564—1576),
denari.*

- 150—153. 1565. CNH III/I, 94.
 K—B.
 154—157. 1566. CNH III/I, 94.
 158—162. 1567. CNH III/I, 94.
 163—167. 1568. CNH III/I, 94.
 168—169. 1569. CNH III/I, 94.
 170—171. 1570. CNH III/I, 94.
 172—176. 1571. CNH III/I, 94.
 177—184. 1572. CNH III/I, 94.
 185. 1573. CNH III/I, 94.
 186—188. 1574. CNH III/I, 94.
 189—193. 1575. CNH III/I, 94.
 194—203. 1575. CNH III/I, 95.
 K—B.
 204—205. 1575 (?). CNH III/I, 95.
 206—215. 1576. CNH III/I, 95.
 216—229. 1577. CNH II/I, 95.
 230—237. 1578. CNH III/I, 95.
 238. 157[?]. CNH II/I, 94.
 239. [1564—1576]. Cf. CNH III/I, 94, dar mențiunea anului în continuarea legendei.
 240. 157[?]. CNH III/I, 96. H—S.

Rudolf II (1576—1608), denari:

241. 1578. CNH III/I, 159. K—B.
 242—247. 1579. CNH III/I, 159, dar ...GE.H.BO...
 248—249. 1579. CNH III/I, 160, K—B.
 250. 1579 (?). CNH III/I, dar ...G.H.B.R.

251. 1579 (?). CNH III/I, 159.
 K—B.
 252—263. 1580. CNH III/I, 160.
 264—270. 1581. CNH III/I, 160.
 271—276. 1582. CNH III/I, 160.
 277—282. 1583. CNH III/I, 160.
 283. 1584. CNH III/I, 160.
 284—294. 1585. CNH III/I, 160.
 295—296. 1586. CNH III/I, 160.
 297—299. 1587. CNH III/I, 160.
 300. 1588. CNH III/I, 160.
 301—303. 1589. CNH III/I, 160.
 304—305. 158[?]. CNH III/I, 160.
 306—307. 1590. CNH III/I, 160.
 308—309. 1591. CNH III/I, 160.
 310. 1592. CNH III/I, 160.
 311—314. 1593. CNH III/I, 160.
 315. 1595. CNH III/I, 160.
 316. 1597. CNH III/I, 160.
 317. 1598. CNH III/I, 160.
 318. [?]. CNH III/I, 160.

TRANSILVANIA.

319. Ioan Sigismund (1540—1571).
 Denar, 1556. MBR, p. 23, nr. 88. N—P.

POLONIA.

Cazimir IV (1444—1492):

- 320—321. 1/2 groș. H—C 151.

Ioan Albert (1492—1501):

- 322—325. 1/2 groș. H—C 194.
 326. 1/2 groș. H—C 195.
 327. 1/2 groș. H—C 196.
 328. 1/2 groș. H—C 9309/196 a, dar Rv.: +REGI2 OOLONIE
 329. 1/2 groș fragm. Gumowski, 467.

Alexandru I (1501—1506):

- 330—337. 1/2 groș. H—C 201.

Sigismund I (1506—1548):

338. 1/2 groș. 1507. H—C 219.
 339. 1/2 groș, 1509. H—C 221.

340. 1/2 groş, 1509 (?). H—C 221
(?).
341. 1/2 groş, 1510. H—C 226.
342. 1/2 groş, [1507—1511]. H—C
221, 226 sau 229.
343—345. groş, 1528. H—C 286.
346—347. groş, 1529. H—C 293.
349. groş, 1533. H—C 332.
350—351. groş, 1545. H—C 407.
352—353. 1/2 groş, anul indes-
cifr. Gumowski, 480.
354. 1/2 groş. H—C 424.
355. Gdańsk. Groş, 1530. H—C
304.
356. Gdańsk. Groş, 1534. H—C
344.
357. Gdańsk. Groş, 1539. H—C
391.
358. Elbląg. Groş, 1534. H—C
345.
359—360. Prusia. Groş, 1531.
H—C 307.

Sigismund II August
(1548—1572):

361. Lituania. 4 groşi, 1565. H—C
536.
362. Lituania. Groş, 1566. Gu-
mowski, 610.

Ştefan Báthori (1575—1586):

363. Gdańsk. Groş, 1577. H—C
613.

TIROL.

Sigismund (1427—1496):

364. 1/2 groş, [1439—1496]. Ap-
pel, 3, II, 3755.
Av.: Cruce dublă, între bra-
ţele lungi legenda:
ILLV — TRISI —
ARCHI — DVX trifo
2 cercuri liniare
Rv.: Vultur cu aripile des-
făcute

COMES — TIROLIS
(litere umaniste)
2 cercuri liniare.

SILEZIA — Liegnitz-Brieg.

Frederic II (1488—1547):

365. Groş, 1542. Cf. Appel, 3, II,
3213, dar anul 1542.
Av.: ...DVX:...BRE
Rv.: ...MANET:...

SILEZIA — Tešin.

Wenceslaus Adamus (1524—1579):

366. Groş, 1560. Appel, 3, II, 3340.

PRUSIA.

Albert (1525—1568):

367. Groş, 1531. H—C 5413.
368. Groş, 1534. H—C 5417.
369—370. Groş, 1535. H—C 5419.
371. Groş, 1535. H—C 8675.
372—375. Groş, 1541. H—C 5425
376—378. Groş, 1542. H—C 5427.
379. Groş, 1543. H—C 5428.
380. Groş, 1543. H—C 8684.

SWIDNICA.

Ludovic II (1516—1526):

381. 1/2 groş, 1518. H—C 204.
382. 1/2 groş, 1520. Cf. H—C 206,
dar
Rv.: ...SWIONI: ...
383. 1/2 groş, 1523. Cf. H—C 209,
dar
Av.: ...II.R.VN.ET.BO...
Rv.: ...1523+...
384. 1/2 groş, 1526. Cf. H—C 213,
dar
Rv.: ...SWIDN: ...

Ținând seama de compoziția valorică a tezaurului monetar din cetatea Orăștie, precum și de continuitatea anilor de emisiune, se poate afirma că el a slujit unor relații de schimb comercial. Locul de găsim aflându-se pe valea Mureșului, el îmbogățește una din zonele cele mai obișnuite de prezență și circulație a monedei autohtone, maghiare, poloneze și de tip polonez (centro-european) nu numai în răstimpul limitat aici de prima și ultima emisiune monetară (mijlocul veacului al XV-lea — 1598), ci și în perioada posterioară, prin tezaure mixte⁴.

Valorile nominale ce compun tezaurul sunt denarul (emisiuni maghiare și transilvane) și groșul, cu subdiviziuni (piese poloneze, de Tirol, sileziene, prusiene și de Swidnica). Anii (sau, în cazul pieselor nedatate, perioadele) de emisiune pentru denar și groș cu subdiviziunile sale fie că prezintă continuitate, fie chiar coincid. Acest fapt confirmă prin exemplul compoziției unui tezaur monetar din valea superioară a Mureșului realitatea că în Transilvania veacurilor XV—XVI circulația monetară curentă a beneficiat de prezența denarului — valoare nominală mică — împreună cu a groșului și a subdiviziunilor sale — valoare nominală mijlocie. Nu este de mirare că piesele componente de valoare mică și mijlocie din tezaurele monetare descoperite în Transilvania, cu circulație în secolele XV—XVI, au servit ambele în egală măsură scopurilor circulației comerciale. Conform considerațiilor lui Huszár Lajos, pe teritoriul Părților (Partium) și în Transilvania moneda poloneză circulă aproape în exclusivitate⁵. Cu toate că protestele împotriva circulației jumătăților de groș, a groșilor și a polturilor poloneze, de calitate mai proastă decât acelea maghiare, erau la ordinea zilei, ele — și după mărturia compoziției tezaurilor monetare descoperite în Transilvania⁶ — circulă nestingherit în întreg veacul al XVI-lea. Protestele erau determinate de calitate mai slabă a monedei de circulație poloneze, decât a aceleia maghiare⁷. Tezaurele monetare descoperite în Transilvania, cuprinzând — în totalitate sau în majoritate — monedă maghiară și poloneză, eventual și transilvăneană, atestă circulația și în Transilvania a mărunțișului maghiar și polonez emis concomitent sau circulând concomitent, adică a denarului maghiar și a monedei poloneze mijlocii, în special a jumătăților de groș și a groșilor. Situația se remarcă și prin numărul relativ mare al tezaurilor monetare cu emisiuni din secolele XV—XVI, găsite în Transilvania, cuprinzând monedă mărunță și mijlocie maghiară și poloneză, proprii circuitului comercial curent.

⁴ Mai ales în zona cursului superior al Mureșului și a Târnavelor, bogată în descoperiri monetare din sec. XV—XVI; v. NK, XCII—XCIII, p. 54—55 și harta p. 57; *ActaMN*, 26—30, II, p. 74—75.

⁵ Huszár Lajos, *A lengyel pénz forgalma magyarországon a XVI—XVII. században*, în NK, LXVIII—LXIX (1969—1970), p. 57.

⁶ Colecție adunată de I. Winkler și F. Pap până în anul 1983, continuată de acesta din urmă, cuprinzând tezaurele monetare publicate până în anul 1985, precum și pe cele inedite din inventarul numismatic al Cabinetului numismatic din cadrul muzeului de istorie clujean.

⁷ Huszár, *op. cit.*, p. 58—60.

Tezaurе monetare din Transilvania cuprinzând monedă maghiară și poloneză mică și mijlocie din secolele XV—XVI

Nr. crt.	Loc de descoperire	Perioada	Nr. piese	Bibliografie
1	Enciu	1458/90—1528	331	Ap VI 323—335; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
2	Iara	1462/64—1528	1829	SCN V 179—192; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
3	Panticeu	1458/90—1555	803	RassNum XXX 178; NK XCII—XCIII 55
4	Satu Mare	1521—1557	cca 4700	SCN I 241—246, 473; NK XC—XCI 121
5	Semlac	1516—1566	3576	NK 5 105, XC—XCI 122 Sarg
6	Dumbrăvița	1520—1567	720	15 119—123; NK XC—XCI 122
7	Lechința de Mureș	1525—1578	440	Münzen 35—37; NK XC—XCI 122
8	Iclozel	1501/6—1579	11	StBruck 12 277—279; NK XC—XCI 122
9	Mănărade	1458/90—1581	773	Cn 22—1903; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
10	Răstolțul Mic	1527—1584	42	AIIC IX 211—222; NK XC—XCI 122
11	Măderat	1458/90—1587	224	Cn 63—1904; NK XC—XCI 112
12	Ghirișul Român	1444/92—1588	152	AMN XXI 543—549; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
13	Hotoan	1481/90—1589	1871	TezMonSM 61—79; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
14	Lunca Târnavei	1495—1591	361	Ap VIII 97—101; NK XC—XCI 122
15	Ribița	1447/92—1592	414	Sarg XIII 293—305; NK XC—XCI 122
16	Sintești	1447/92—1593	108	Cn 24—1903; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
17	Câlnic	1492/1501—1593	2475	Ap XXI 175—181; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
18	Radna	1529—1593	54	Ap VI 347—351; NK XC—XCI 122
19	Slătinița	1458/90—1595	387	File IV 195—201; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
20	Alba-Iulia	1492/99—1595	69	Ap XI 375—382; NK XC—XCI 121
21	Zaul de Câmpie	1521—1595	61	Cn 81—1908; NK XC—XCI 122—
22	Hațeg	1492/99—1596	408	Ap VIII 89—96; NK XC—XCI 121
23	Târnăveni	1492/1501—1596	124	Ap XII 617—625; NK XC—XCI 121, XCII—XCIII 55
24	Teaca	1492/1501—1596	31	NK 48—49 57, XC—XCI 122
25	Orăștie	1439/96—1598	384	
26	Abrud	1458/90—1598	4921	Cn 15—1902; NK XC—XCI 121, XCII—XCIII 55
27	Luncani	1458/90—1598	1046	Cn 5—1902; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
28	Huedin, Cetatea Veche	1471/1516—1598	cca 1000	TezMon 15—17; NK XC—XCI XCII—XCIII 55
29	Pesmuș	1471/1516—1598	47	TezMonSM 7—13; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55

Nr. crt.	Lec de descoperire	Perioada	Nr. piese	Bibliografie
30	Șeica Mică	1471/1516—1598	114	Münzen 41—58; NK XC—XCI XCI 122, XCII—XCIII 55
31	Sângeorgiul de Pădure	1386/1434—1599	2051	MMKM 39—46; NK XCII—XCIII 55
32	Cinciș	1447/92—1599	1650	Cn 56—1904; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
33	Cluj-Mănăstur	1447/92—1599	1202	Cn 86—1908; NK XC—XCI 121, XCII—XCIII 55
34	Șona	1447/92—1599	1119	Ap XVII 279—294; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
35	Visuia	1447/92—1599	+24	Ap V 625—628; NK XC—XC 122, XCII—XCIII 55
36	Deva	1506—1599	+5	SCN III 559—561; NK XC—XCI 121
37	Sâniacob	1508—1599	1290	NK 6 65, XC—XCI 122
38	Băgaciu	1399/1413—1600	7341	MMKM 47—85; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
39	Mihai Viteazul	1471/1516—1600	238	AITACN XVIII 337—349; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
40	Borzești	1479/1492—1600	50	Ap V 413; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
41	Lăpușnic	1492/1511—1600	895	Sarg 4 109—124; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
42	Sighișoara	1501/6—1600	65	Münzen 59—61; NK XC—XCI 121
43	Cireșoara	1532—1600	234	Cn 17—1903; NK XC—XCI 122
44	Florești	1444/92—1605	799	Cn 32—1913; Dolg V 189—190; XCIII 55
45	Cuciulata	1458/90—1608	+3500	NK 8 139, XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
46	Berchez	1399/1413—1609	95	Tez Maram 9—12; NK XC—XCI 122
47	Cluj-Conservator	1572—1611	+4307	AMN XV 331—347; NK XC—XCI 121
48	Prisaca	1440/44—1614	130	Cn 9—1911; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
49	Senereuș	1526—1616	430	NK 13 26, XC—XCI 122
50	Vermeș	1447/92—1619	462	File 4 232—242; NK XC—XCI 123, XCII—XCIII 55
51	Șimleul Silvaniei	1525—1619	421	NK 15 84; XC—XCI 121
52	Șeica Mică	1440/44—1626	4790	Dolg 2 126; NK XC—XCI 122, XCII—XCIII 55
53	Zalău	1527—1627	45	Tez Mon 66—67; NK XC—XCI 121
54	Delenii	1447/92—1633	923	Cn 7—1904; NK XC—XCI 123, XCII—XCIII 56
55	Huedin	1489—1633	3187	BSNR 70—74 349—368; NK XC—XCI 121, XCII—XCIII 56

Într-un număr de tezaure monetare din secolele XV—XVI, printre altele în tezaurul din Ribîța (nr. 15 în tabel), Călnic (nr. 17), Berchez (nr. 46), Senereuș (nr. 49), Șimleul Silvaniei (nr. 51), Zalău (nr. 53), Huedin (nr. 55), întâlnim sporadic piese mărunte emise în Transilvania. Este, de altfel, și cazul tezaurului din cetatea Orăștie. Acest

fapt nu face decât să accentueze realitatea că moneda mărunță de cantitate redusă bătută în Transilvania era doar un subsidiar al celei maghiare și poloneze, obișnuite în tranzacțiile comerciale de mică valoare sau curente. Valvația, măsura prin care în Ungaria valoarea de circulație a monedei poloneze fu redusă de la echivalența grosului polonez de 3 denari maghiari la una de 2 1/2 denari, a jumătății de gros polonez de la 1 1/2 denari la 1 denar, n-a avut efectul scontat — acela de dispariție din comerț a monedei poloneze⁸. În schimb, în comerțul ungar — și în cel transilvănean — a intrat dutca, noua monedă poloneză de triplu gros, echivalentă cu 9 denari maghiari. Până în deceniul 3 al secolului al XVII-lea aceasta și-a păstrat și finețea, de 14—13 lotoni, dar ea a circulat concomitent cu grosul și jumătatea de gros, de mai slabă calitate. Interesant — oarecum paradoxal —, în deceniile 2—3 ale veacului al XVII-lea, când, ca efect financiar ineluctabil al „revoluției prețurilor“, a scăzut finețea monedei mărunte (de argint) maghiare, sus-amintitele monede poloneze de slabă calitate vor rămâne în comerț, ca fiind „concurente“ de rezistență ale monedei maghiare mai slabe. Situația se vedește și în Transilvania, unde această monedă poloneză se perpetuează în tezaurele conținând și piese din sec. XVII. Se va răspândi în Transilvania și poltura (dreipölkerul), monedă poloneză care va fi stabilită la echivalența a 3 denari maghiari și care este caracteristică perioadei „Kipper und Wipper“ (de „revoluție a prețurilor“).

Substanțiala folosire în comerț, și în Transilvania, la fel ca în Ungaria, a jumătăților de gros și groșilor polonezi de slabă calitate este un fenomen monetar-financiar pe care îl putem pune — în timp — ca un preambul al extinderii „revoluției prețurilor“ în aceste părți. Se emite și circulă o mare cantitate din aceste piese și ele vor fi semne de început ale unei inflații ce se va accentua în cea mai mare măsură în deceniile 2—3 ale veacului al XVII-lea prin pătrunderea și circulația polturii. Prin urmare, prezența în comerțul transilvan a jumătăților de gros și a groșilor, până la finele veacului al XVI-lea, trebuie considerată ca un început financiar, ca indiciu de mare precizie, al procesului „revoluției prețurilor“ în Transilvania, proces care își va arăta efectele printr-o bruscă și pronunțată creștere de prețuri în deceniul al patrulea și — fapt dovedit de descoperirile monetare — prin pătrunderea masivă a monedei depreciate, mai ales poloneze.

Tezaurele monetare păstrate și înregistrate se dovedesc a fi de mare utilitate chiar în studiul procesului economic, atât de complex.

FRANCISC PAP — ZENO PINTER — GHEORGHE PETROV

LISTA PRESCURTĂRIILOR

AIAC, AIACN, = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie
AIIC Cluj(-Napoca), Anuarul Institutului de Istorie
Cluj

⁸ *Idem*, p. 59—60.

AMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca
Ap	= Apulum. Alba-Iulia
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române. București
Cn	= Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cabinetul numismatic
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségéből. Kolozsvár
File	= File de istorie. Bistrița
	= Eugen Chirilă și alții, <i>Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureș. Târgu-Mureș, 1972.</i>
MMKM	= Eugen Chirilă — Nicolae Gudea — Gheorghe Moldovan, <i>Münzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sighișoara, f.1., 1972</i>
Münzen	
NK	
RassNum	= Numizmatikai Közlöny. Budapest
Sarg	= Rassegna Numismatica. Roma
	= Sargetia. Deva
SCN	= Studii și cercetări de numismatică. București
	= Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Arheologie — Istorie. Sibiu
StBruk	= Eugen Chirilă — Aurel Socolan, <i>Tezaur și descoperiri monetare din colecția Muzeului județean Maramureș, Baia Mare, 1971</i>
TezMaram	
	= <i>Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVII. Zalău, 1970</i>
TezMon	
	= <i>Tezaure monetare din județul Satu-Mare, f.1., 1968.</i>
TezMonSM	

LE TRÉSOR MONÉTAIRE DE LA CITÉ DE ORĂȘTIE (15e—16e ss.)

(Résumé)

Le trésor monétaire trouvé au cours des fouilles archéologiques de la campagne 1994 contient 384 pièces, échelonnées entre les années [1439—1496] — 1598. Elles sont émises en Hongrie (nros. 1—318), Transylvanie (nro. 319), Pologne (nros. 320—363), Tyrol (nro. 364), Silésie — Liegnitz-Brieg (nro. 365) et — Tešin (nro. 366), Prusse (nros. 367—380) et Swidnica (nros. 381—384). Parmi les pièces polonaises il y a quelques-unes émises pour les villes de Gdańsk et Elbląg, comme aussi pour la Prusse sous domination polonaise et pour la Lituanie.

La composition du trésor monétaire est l'une habituelle pour la circulation monétaire des XVe—XVIe siècles, avec de la petite monnaie hongroise (c'est-à-dire le denier) et celle polonaise ou de type polonais de moyenne valeur (le gros, ses subdivisions et ses multiples) bien utilisées dans le commerce quotidien en Transylvanie, dont s'ajoutent (parfois): la petite monnaie transylvaine, émise en de quantités réduites, celles petites ou moyennes de Tyrol, Silésie, Prusse et Swidnica (Schweidnitz). La place où le trésor monétaire fut découvert se situe dans la vallée supérieure de la rive de Mureș, ainsi que ce trésor enrichit avec

une découverte monétaire de plus l'un des endroits les plus riches et danses des découvertes monétaires en Transylvanie.

Un tableau des trésors monétaires des XVe—XVIe siècles, ayant dans leurs compositions premièrement et dans de quantités massives des deniers hongrois et de gros, demigros et multiples polonais démontre l'utilisation ensemble de ces monnaies au cours desdits siècles. Leur présence jusqu'à la fin du XVIe et même dans les premiers décennies du XVIIe siècle n'est qu'un préambule de la manifestation de l'ainsi-dite „révolution des prix" en Transylvanie. C'est l'extension territoriale sur la Transylvanie, un peu trop tardive, de ce phénomène qui bouleversa l'Europe dans la deuxième moitié du XVIe siècle et les premiers dé-

cennies du XVIIe siècle, un procès économique pouvant être mieux étudié à

La circulation commerciale des deniers hongrois et des gros (avec leurs subdivisions et multiples) polonais représente une entière époque monétaire dans l'histoire économique-financière de Transylvanie. Elle introduit avec précision le phénomène et le procès économique de la „révolution des prix" en Transylvanie.

CASTELUL BETHLEN DIN CRIȘ (județul Mureș)

În localitatea Criș, așezată la sud-vest de Sighișoara, pe valea unui afluent sudic al râului Târnava Mare, se află un cunoscut ansamblu de arhitectură medievală, castelul Bethlen, evidențiat în literatura de specialitate pentru valoroasa sa decorație în stilul renașterii transilvănene¹.

Spre deosebire de alte castele a căror imagine de ansamblu se poate vedea de departe, acesta se ascunde privirii în spatele unei perdele dese de arbori seculari. Iarna, când pomii sunt desfrunziți, se distinge mai bine silueta impunătoare a castelului fortificat, construit în cea mai mare parte din piatră (fig. 1). Urcând pe drumul care duce spre edificiul amplasat pe un bot de deal, se ajunge la intrarea principală, aflată pe latura de nord a castelului. Aici trecerea veacurilor a lăsat urme adânci, ruinând zidurile și făcând astfel vizibilă o parte a amenajărilor interioare (fig. 2).

Intrând în curtea castelului, pe sub portalul cu ancadrament neoclasic datat din 1804 (conform inscripției aflate deasupra lui (fig. 3); privirile sunt atrase de turnul rotund și de loggia cu o scară largă de acces, aflate pe latura vestică a curții interioare, elemente componente și totodată centrale ale castelului Bethlen, bine cunoscute specialiștilor (fig. 5, 6).

Fondatorul castelului este considerat Marc Bethlen (1443—1473)², care a amenajat turnul de formă cilindrică, alipit unei construcții drep-

¹ I. Lukinich Imre, *A bethleni gróf Bethlen család története*, Budapest, 1927; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*, București, 1973; Biró József, *Erdélyi Kastélyok*, Budapest, f.a.; V. Sebestyén și Gh. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963; V. Vătășianu, în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, 1968, p. 416; Grigore Ionescu, *Histoire de l'architecture en Roumanie*; Gheorghe Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972.

² Familia Bethlen, ramura de Criș, este descendentă din nobilul Apa I, menționat într-o serie de documente din prima jumătate a secolului XIV ce tratează împărțiri de moșii între fiii și nepoții acestuia, printre pământuri fiind menționat și Crișul. Într-un document din 1309 este amintită pentru prima dată și comunitatea săsească din Criș, sașii provinciei Sibiu încercând ulterior să scoată de sub dependența nobiliară satele aflate în posesia urmașilor lui Apa I. Această tentativă nu va reuși, provincialii recunoscând, în 1340, dreptul de moștenire al urmașilor lui Apa I asupra moșiilor Mălâncrav, Noul, Roandola, Criș, Felța și Beșa. (*Documente privind istoria României, veacul XIV, C, Transilvania*, vol. III, p. 528—529). Acest Apa, se presupune a fi din neamul Becse-Gergely, de origină franceză, sosit în Ungaria în a doua jumătate a secolului XII (1186), făcând parte din suita soției de origină franceză a regelui Bela III. Intrând apoi în slujba curții arpadiene, membrii acestei familii vor fi răsplătiți cu danii în moși, în nordul și sudul Transilvaniei (Otto Mittelstrass, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München, 1961, p. 104). Astfel strămoșii acestui Apa — sau el însuși — vor fi dobândit satele menționate mai sus în cursul primei jumătăți a secolului XIII, oricum anterior colonizării săsești în zona Sighișoarei, colonizarea stabilită a se fi petrecut după invazia tătară sau chiar ceva mai târziu (K. K. Klein, *Schässburg im Kisder Kapitel*, în

tunghiulare³. Acest nucleu a fost renovat în 1559 de Georgius Bethlen și de soția sa Clara de Nagykároly, cu care prilej considerăm că s-a amplasat pe fațada de est a clădirii dreptunghiulare loggia amintită⁴. Intervenții au loc și în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, precum și în prima jumătate a secolului următor. O etapă importantă este aceea legată de numele lui Alexius Bethlen, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În timpul acestuia clădirile de locuit sunt înconjurate cu actuala incintă patrulateră, cu turnuri de colț de plan romboidal, iar pe latura de est se construiește încă un corp de locuit, castelul dobândind astfel aspectul păstrat în mare parte până astăzi (fig. 4).

Cercetările arheologice

Cercetările desfășurate între anii 1974—1977 au fost prilejuate de începerea lucrărilor de restaurare, executate de către Direcția Patrimoniului Cultural Național înainte de 1977. În cadrul acestor lucrări un loc important a revenit săpăturilor arheologice, efectuate în scopul furnizării datelor necesare proiectului de restaurare⁵. Totodată cercetările arheologice au reușit, în bună parte, să clarifice succesiunea etapelor de construcție; mai mult, ele au scos la lumină amenajări mai vechi, nebanuite, și urme de locuire medievală anterioare celei mai vechi etape de construcție.

În 1974 s-au desfășurat cercetări arheologice în zona turnului circular, constatându-se faptul că întregul ansamblu a fost construit pe un teren cu pante puternice spre est și nord; de asemenea că zona de est a curții interioare este așezată pe un strat gros de umplutură de circa 2 m grosime, în timp ce zona de nord este lipsită de depuneri arheologice din cauza unor răzuiri până la pământul viu, făcute pentru nivelarea terenului și pentru amenajarea curții interioare, în secolele XV—XVI și ulterior. În 1976 s-au continuat cercetările în zona porții, în interiorul capelei, la exteriorul castelului, pe latura de est, și în bastionul de sud-est. În 1977 s-au făcut cercetări pe latura de nord-vest, unde pe drept se presupunea existența unui corp de locuit, având în vedere prezența unor ancadrame de fereastră păstrate în partea superioară a incintei.

Amintim pe scurt cele mai vechi urme materiale descoperite în cursul săpăturilor, în diferite puncte din zona castelului. Astfel, în secțiunea executată perpendicular pe turnul circular (S.4) a fost surprinsă o groapă cu material ceramic⁶ amestecat, databil în secolele XII—XV,

Transsylvania, München, 1963, p. 181—182; Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății feudale românești*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, București, 1976, vol. I, p. 68—69).

³ Lukinich Imre, *op. cit.*, p. 19; Bíró József, *op. cit.*, p. 44. Pentru traduceri din limba maghiară datorăm mulțumiri arhitectului Alexandru Stibli.

⁴ *Ibidem*; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 416.

⁵ Proiectul de restaurare a fost întocmit de arhitecta Sanda Ignat; cercetarea urmelor de pictură păstrate la etajul I al turnului circular a fost întreprinsă de Matei Lăzărescu; lucrări de consolidare la friza arcașilor de la ultimul nivel al aceluiaș turn au fost efectuate în 1977 de Daniel Dumitrache.

⁶ Întregul material ceramic, descoperit în cursul celor trei campanii arheologice, se află în Depozitul Muzeului Național de Istorie București.

groapa fiind acoperită de un strat de nivelare ce a putut fi urmărit pe întreaga lungime a secțiunii, coborând pe panta inițială a botului de deal. Șanțul de fundare al turnului a tăiat aceste depuneri, în el descoperindu-se și o monedă a regelui Bela III (1172—1196)⁷, provenind din groapa menționată.

În această groapă, dar mai ales în stratul de nivelare s-au descoperit fragmente ceramice din pastă compactă, de culoare cărămiziu-gălbuie, provenind de la vase (cu sau fără toartă) și cănițe, ori de la cahle-borcan (aceasta din urmă predominând numeric), având gura pătrată. S-au descoperit și câteva fragmente de discuri decorative, cu gura tot pătrată, probabil folosite ca un capac la cahlele-borcan. Nu s-au descoperit cahle figurative, de asemenea nici un fragment ceramic cu smalt.

Prezența cahlelor în număr foarte mare ne-a determinat, de la început, să presupunem că provin dintr-un complex de construcții — fie din lemn, fie din piatră — dezafectat în momentul amenajării turnului circular, complex situat probabil spre vest (sud- și nord-vest), dictat de configurația terenului, asupra căruia vom reveni mai jos.

Importanță pentru vechimea așezării medievale de la Criș este descoperirea unui șanț situat la vest de turnul circular și de clădirea dreptunghiulară. Remarcăm faptul că nu a fost surprins nivelul de la care a fost săpat șanțul deoarece au avut loc răzuiiri ulterioare. Astfel, atât adâncimea maximă a șanțului de —2,20 m față de punctul de surprindere în lut, cât și deschiderea lui la gură de 2,60 m sunt dimensiuni relative. Firul șanțului este lat de 0,50 m, secțiunea lui prezentând forma unei pânii, partea inferioară fiind căptușită cu scânduri de lemn, acum carbonizate. Umplutura din șanț era un pământ castaniu, afânat, cu foarte rare fragmente ceramice atipice, semnificativ fiind faptul că lipsea din această umplutură orice urmă de mortar ori alt material de construcție (cărămidă ori piatră). Lipsa acestora pledează pentru amenajarea lui înainte de construirea corpului dreptunghiular⁸, datat în a doua jumătate a secolului XV, precum și înaintea oricărei construcții la care s-a folosit mortar. Șanțul a făcut parte probabil dintr-un sistem de fortificație, datând eventual chiar din secolul XII, și este legat probabil de urmele materiale descoperite (ceramică, monedă) din această epocă. Urmărirea traseului acestui șanț în cercetările viitoare este necesară pentru a se stabili zona înconjurată de acesta, caracterul locuirii respective și cărei comunități a aparținut. În acest sens este important de subliniat faptul că aceste urme materiale aparțin unei locuiri anterioare epocii când strămoșii familiei Bethlen intră în posesia satului Criș.

În diferite puncte din interiorul sau exteriorul incintei castelului au fost surprinse gropi cu chirpic și material ceramic bogat, ori gropi simple cu material sporadic⁹. Este vorba de fragmente provenind de la vase-

⁷ Identificarea monedei aparține Cabinetului Numismatic al Academiei, București.

⁸ Oricum, descoperirea șanțului în imediata apropiere a corpului dreptunghiular exclude posibilitatea funcționării acestora în același timp.

⁹ În secțiunile S. 12, 16, 22a, 23, 26. În planul de la fig. 4 nu sunt înscrise toate secțiunile arheologice. Pentru amplasarea lor vezi releveul secțiunilor care însoțește dosarul de cercetare arheologică 1974—1977 aflat în arhiva D.P.C.N.

borcan, din pastă aspră, de culoare brun-deschis, cu marginea evazată și rotunjită și cu o nervură în relief la exterior. În ansamblu aceste gropi se pot data, pe baza materialului pe care-l conțin, în secolele XIII—XIV. Se pare că aceste complexe sunt în afara șanțului, aflându-se spre marginea botului de deal. Considerăm că ele au apărut într-o epocă în care șanțul nu mai juca nici un rol practic sau nu mai era folosit în scopul pentru care fusese amenajat. Aceste complexe au un caracter pronunțat rural și nu pot fi puse în nici un caz în legătură cu o locuire nobiliară, ele fiind de asemenea anterioare stabilirii la Criș a unei curți feudale, deși satul se afla deja în posesia familiei Bethlen.

Pe de altă parte, în stadiul actual al cercetărilor nu se poate preciza în ce măsură aceste complexe pot fi legate de stabilirea, în a doua jumătate a secolului XIII, a coloniștilor sași la Criș. Menționăm însă că în apropiere de castel, amplasată ceva mai sus pe același deal, spre sud-vest, se află biserica evanghelică construită de coloniști (fig. 2). Actuala clădire, datând din 1902, a înlocuit o bazilică veche. Numai cercetări arheologice vor putea stabili epoca în care a fost înălțat primul lăcaș¹⁰.

Principalele etape de construcție ale castelului Criș

1. În cursul cercetărilor noastre s-au descoperit fundații de piatră legate cu mortar, concentrate mai ales în jumătatea nordică a castelului, ori șanțuri de demolare, din care s-a scos piatra unor fundații, toate relativ înguste (0,60—0,65 m):

- în curtea mărginită de clădirea dreptunghiulară și de laturile de nord și vest ale incintei au fost surprinse fundații, de la o construcție ce a funcționat anterior clădirii dreptunghiulare (fig. 4, 7).
- în zona porții s-au descoperit fundațiile a două amenajări (probabil turnuri de poartă); ele au funcționat anterior incintei vechi de plan neregulat (fig. 4);
- în capelă s-a descoperit o fundație amplasată peste o groapă de bordei, datând din secolele XIII—XV; a funcționat probabil anterior incintei de plan neregulat (fig. 4);
- cu prilejul subzidirilor în turnul octogonal, de nord-est, s-a descoperit de asemenea o fundație.

Aceste fragmente de fundații, enumerate mai sus, sunt dovezile materiale ale unei prime etape de construcție, care nu oferă încă o imagine încheiată și clară asupra planului clădirilor ridicate. Din punct de vedere strategic ele sunt ulterioare gropilor cu material ceramic, din secolele XIII—XIV, dar anterioare nucleului datat în a doua jumătate a secolului XV. Deci, este vorba de amenajări a căror funcționare poate fi plasată din a doua jumătate a secolului al XIV-lea (sau abia la sfârșitul aceluiași secol) și până la mijlocul secolului al XV-lea, — în preajma etapei de construcție atribuite lui Marc Bethlen. Totodată remarcăm faptul că nu se poate preciza, în stadiul actual al cercetărilor,

¹⁰ Biserica evanghelică din Criș ar putea fi contemporană cu bazilica gotică din comuna vecină Mălâncrav, ctitorită de familia nobiliară Apafi (descendentă de asemenea din Apa I) în a doua jumătate a secolului XIV (vezi V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I., București, 1959, p. 217—218).

dacă aceste amenajări aparțin uneia sau mai multor etape de construcție. Considerăm însă că sunt primele amenajări ce pot fi atribuite unei activități edilitare desfășurate de unul sau mai mulți membri ai familiei Bethlen. Astfel stabilirea curții feudale la Criș se leagă eventual de numele lui Ioan III Bethlen, ori de cel al fiului său Grigore¹¹, care în 1433 obține la Roma, de la papa Eugen IV, acordarea unei indulgențe bisericii Sf. Nicolae din Criș, a cărui patron era¹².

2. O etapă importantă de construcție este cea căreia îi aparține turnul circular și corpul dreptunghiular adiacent, nucleu atribuit lui Marc Bethlen (1443—1473). Stratigrafic, într-adevăr, fundațiile turnului circular străbat straturi de pământ cu material arheologic din secolele XII—XV; remarcăm din nou că stratul de nivelare menționat mai sus conținea multe fragmente de cahle-borcan și de discuri decorative. O nivelare a terenului a precedat desigur construirea acestui nucleu, în prealabil fiind demolate parțial clădiri mai vechi, ce fuseseră foarte probabil dotate cu instalații de încălzire (sobe), de la care provin numeroasele fragmente de cahle-borcan și discuri decorative.

Turnul circular (fig. 5), cu zidurile exterioare groase de 2 m, a avut inițial doar trei nivele: parterul, prevăzut cu guri de tragere și accesibil de la taul I, printr-o scară rezervată în grosimea zidului; etajul I, accesibil din interiorul corpului dreptunghiular alipit (eventual printr-o scară directă de lemn). La etajul al II-lea se putea ajunge probabil cu ajutorul unei scări de lemn care atingea etajul I în colțul de nord (format de turn și corpul alipit), drumul continuându-se printr-o scară în spirală aflată tot în grosimea zidului.

Cu prilejul cercetărilor de parament, efectuate asupra corpului dreptunghiular, au ieșit la iveală pe latura de est a parterului două guri de tragere înguste (fig. 4). Pe laturile de vest și de nord se află în prezent gurile de aerisire ale beciului, care sunt probabil transformări ulterioare ale unor guri de tragere înguste. Acestea erau folosite, în caz de nevoie, probabil printr-un drum de strajă amenajat în interior, de jur-împrejurul acestui corp, în care se intra printr-o deschidere cu arc în plin centru, aflată pe latura de est, lângă turn (actuala intrare în beci). În acest caz funcția corpului dreptunghiular a fost a unei curți interioare neacoperite.

Pe de altă parte însă trebuie avute în vedere urmele unor bărne transversale, groase de circa 30—35 cm, purtătoare desigur ale unui planșeu de lemn¹³. În cazul în care aceste urme datează din prima etapă de construcție, gurile de tragere erau greu de folosit, la etaj funcționând de la început camere de locuit, accesibile de la parterul corpului printr-o scară de lemn, amenajată într-un colț oarecare. Aspectul aces-

¹¹ Este menționat și într-un document din 1408, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Sibiu, 1890, vol. III. p. 452—453.

¹² *Idem*, vol. IV, p. 509. Dacă Grigore a fost și ctitorul acestei biserici ori numai a întreprins lucrări de refacere (eventual pictarea ei), nu se va putea eventual preciza decât în urma unor cercetări arheologice în interiorul și exteriorul bisericii actuale.

¹³ Aceste urme de bărne au apărut cu prilejul scoaterii umpluturii deasupra boltilor care acoperă beciul actual, acțiune efectuată pentru consolidarea acestora. În lăcașe bine marcate din pereții lungi ai corpului dreptunghiular, s-au conservat capetele de bărnă cioplite la fața zidului, dovadă să nu au ars ori s-au deteriorat în timp, ci au fost dezafectate în momentul boltirii actualului beci.

tui nucleu — reședință nobiliară — trebuie să fi fost foarte sobru și simplu,, adecvat epocii, cu un caracter defensiv pronunțat, zidurile pline fiind străpunse cu precădere de gurile de tragere. În această etapă reședința a fost înconjurată și de o incintă (de piatră?), în cadrul căreia cele două turnuri de piatră cu fundații înguste de numai 0,60 m, descoperite în zona porții actuale, au jucat probabil rolul de turnuri de poartă cu capcană¹⁴.

Ulterior, în jurul anului 1500 sau în prima jumătate a secolului XVI, oricum anterior renovărilor întreprinse de Georgius Bethlen, se amenajează o nouă incintă cu un traseu neregulat, respectându-se configurația terenului. Cercetările arheologice au stabilit că din această incintă se mai păstrează în picioare turnul octogonal¹⁵, îmbrăcat ulterior la bază cu zidărie de plan romboidal (fig. 8), apoi parțial latura de nord a incintei (fig. 4 și fig. 9). Urmărind această incintă, săpăturile au scos la lumină fundații ale acesteia pe latura de est (la exteriorul celei actuale); de asemenea au fost surprinse parțial fundațiile unui turn de colț, probabil poligonal, în colțul de sud-est. Pe latura de sud s-a descoperit doar șanțul de demolare, fiind stabilită astfel desfășurarea cetății pe axa nord-sud. Poarta s-a aflat și în această etapă pe latura de nord, unde a funcționat un turn de dimensiuni mai mari decât cele anterioare. Această incintă a fost construită eventual de tatăl lui Georgius, Alexius Bethlen (1474—1549).

3. Cea mai importantă etapă este cea care aparține lui Georgius Bethlen. Conform inscripției aflată deasupra intrării de la etajul I al corpului dreptunghiular, alipit turnului circular, el și soția sa, Clara de Nagykároly, renovează, în 1559, castelul¹⁶. Clădirii dreptunghiulare i se aduc modificări în sensul că parterul este boltit și etajul reimpărțit în camere; totodată la fațada estică se adosează camere de dimensiuni mici, deasupra lor amenajându-se loggia, care depășește în lungime, spre nord, fațada clădirii. Acesta este aspectul conservat până astăzi. Cercetările noastre din 1977 au scos la lumină fundații care atestă faptul că această etapă de construcție a fost mult mai amplă: laturii de nord a incintei vechi i-a fost de asemenea adosat un corp de clădire (fig. 4) al cărui parter era împărțit în trei camere, care au avut bolți de cărămidă¹⁷ și pardoseli din cărămizi hexagonale. Menționăm că într-una din aceste încăperi s-au descoperit numeroase cahle provenind de la o sobă, cahle cu motiv vegetal stilizat și cu suprafața micasată, specifice secolelor XVI—XVII. În fața încăperilor amintite s-au descoperit patru fundații, aproximativ pătrate, care au susținut un șir de coloane legate prin arcuri, formând astfel o galerie deschisă spre curte¹⁸.

¹⁴ Interiorul acestor turnuri a fost excavat.

¹⁵ Biró József, *op. cit.*, p. 44, menționează că datează dintr-o epocă mai veche, gotică.

¹⁶ „*restaurovit et reformavit*“.

¹⁷ S-au descoperit fragmente de bolți prăbușite pe nivelul de călcare vechi.

¹⁸ Trei fragmente de coloană au fost identificate în zona castelului (și presupunem că provin de la această galerie): unul lângă loggie, cu baza mai lată decât fusul (vezi fig. 3,7, în prim plan), al doilea în parcul castelului și al treilea fragment se află așezat la marginea drumului de acces spre castel, ce urcă dinspre nord-vest (vezi fig. 8, în prim plan).

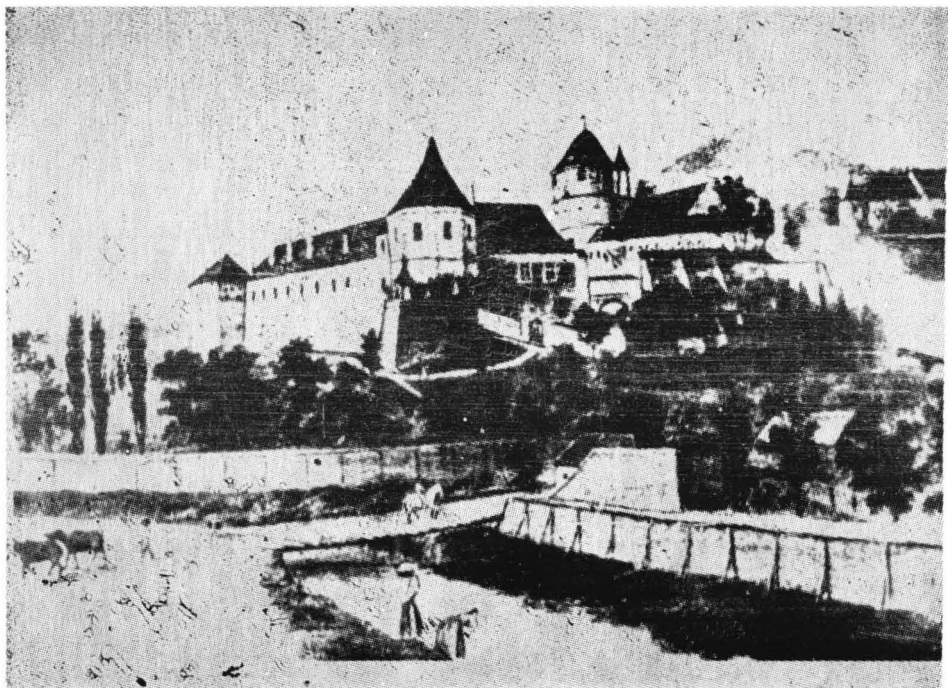

Fig. 1. Castelul Criș. Stampă din sec. XIX. Vedere dinspre nord-est

Fig. 2. Turnul de nord-vest, ruinat (stg.) și biserica evanghelică (dr.)

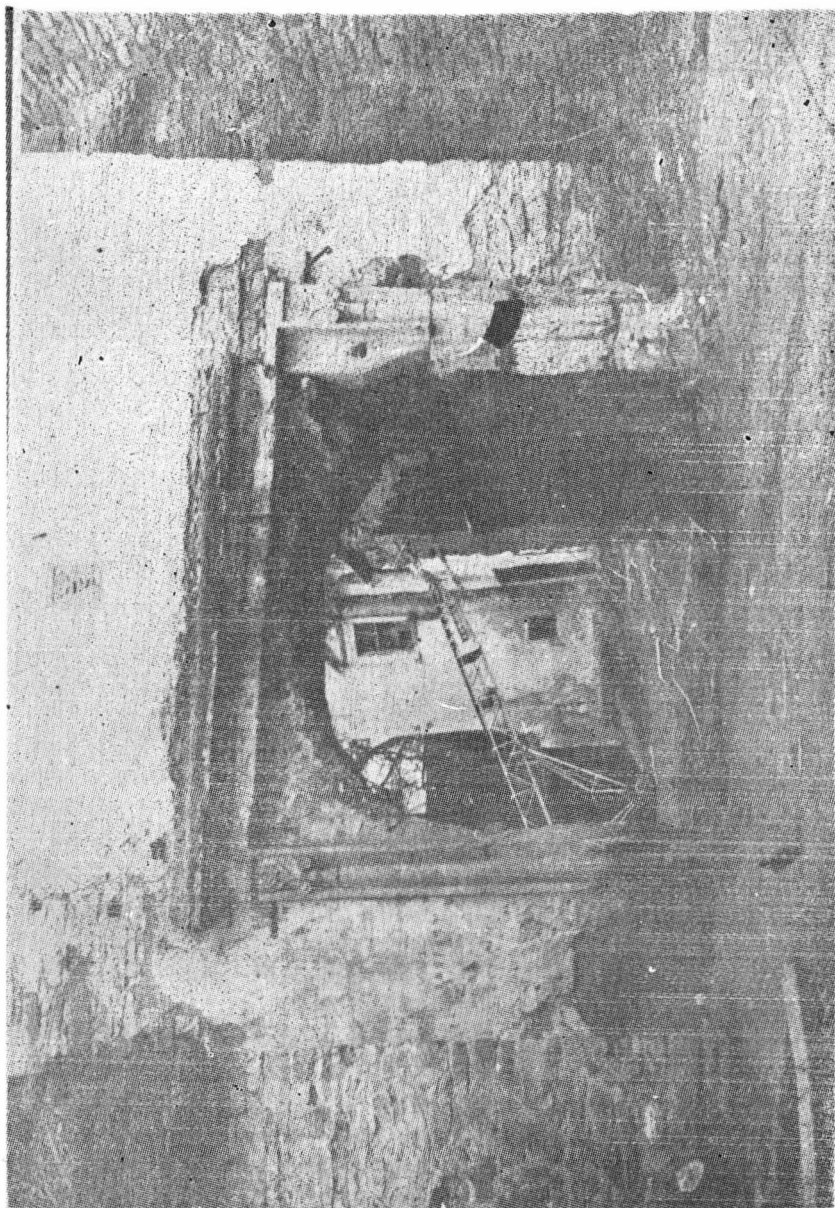

Fig. 3. Poarta principală

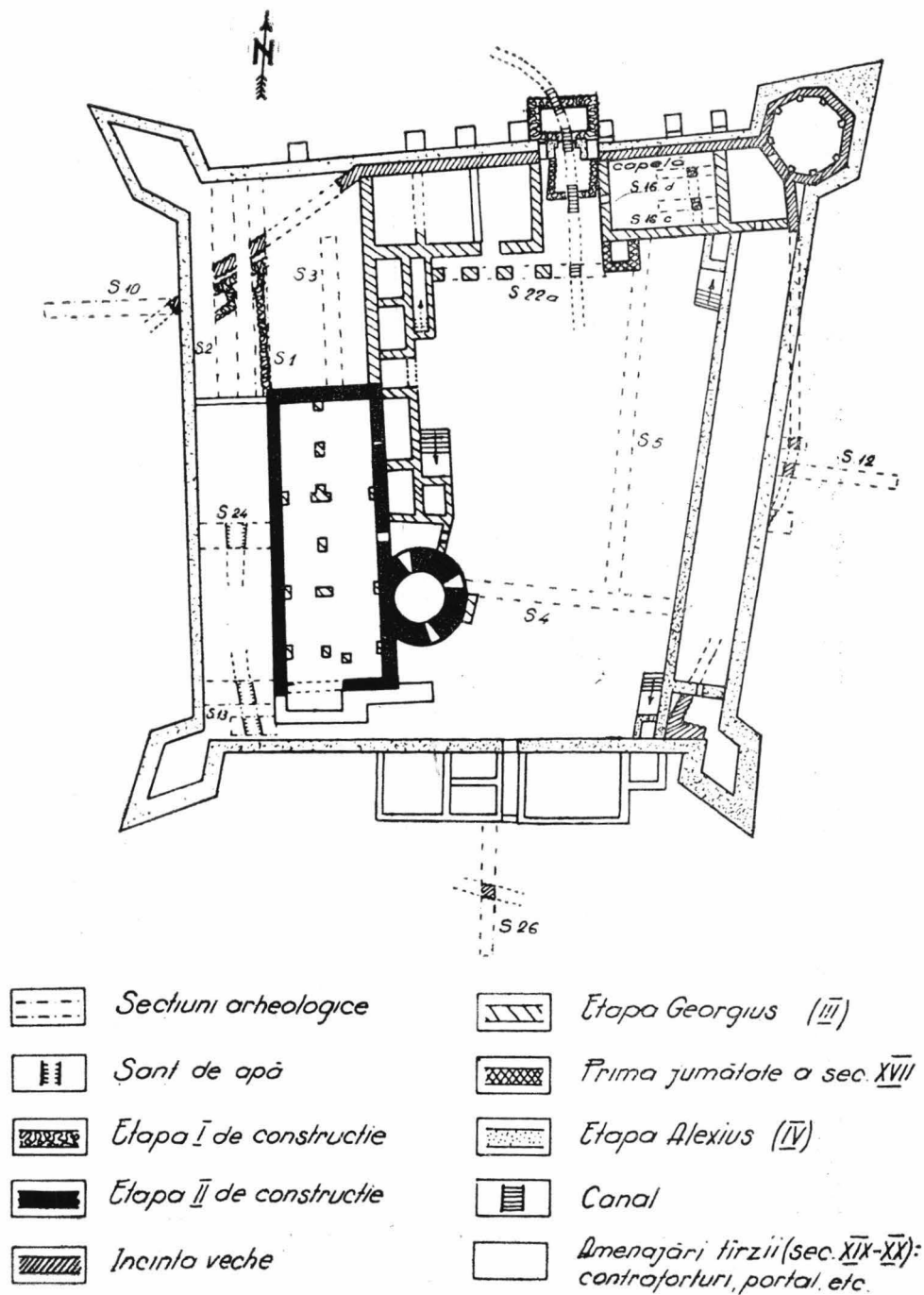

Fig. 4. Planul castelului Criș, cu etapele principale de construcție

Fig. 5. Turnul rotund al castelului Criș

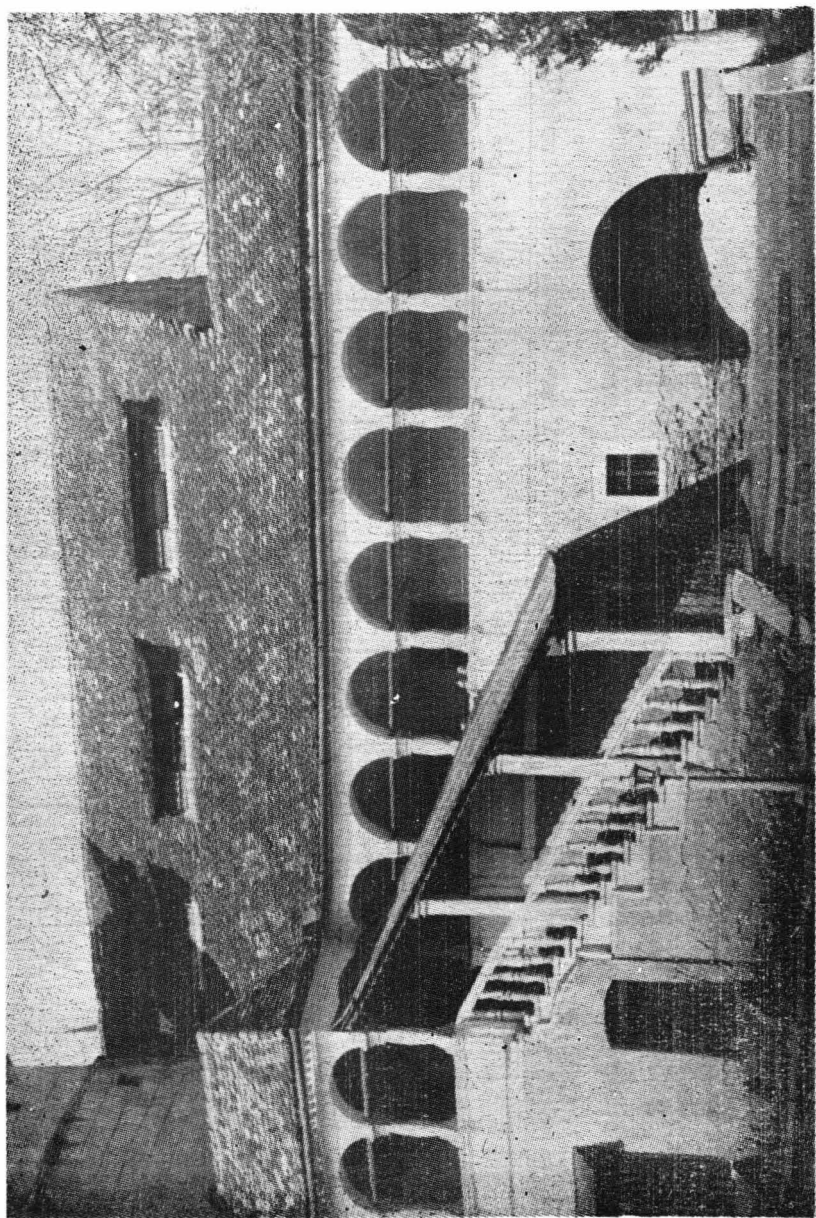

Fig. 6. Loggia castelului Criș

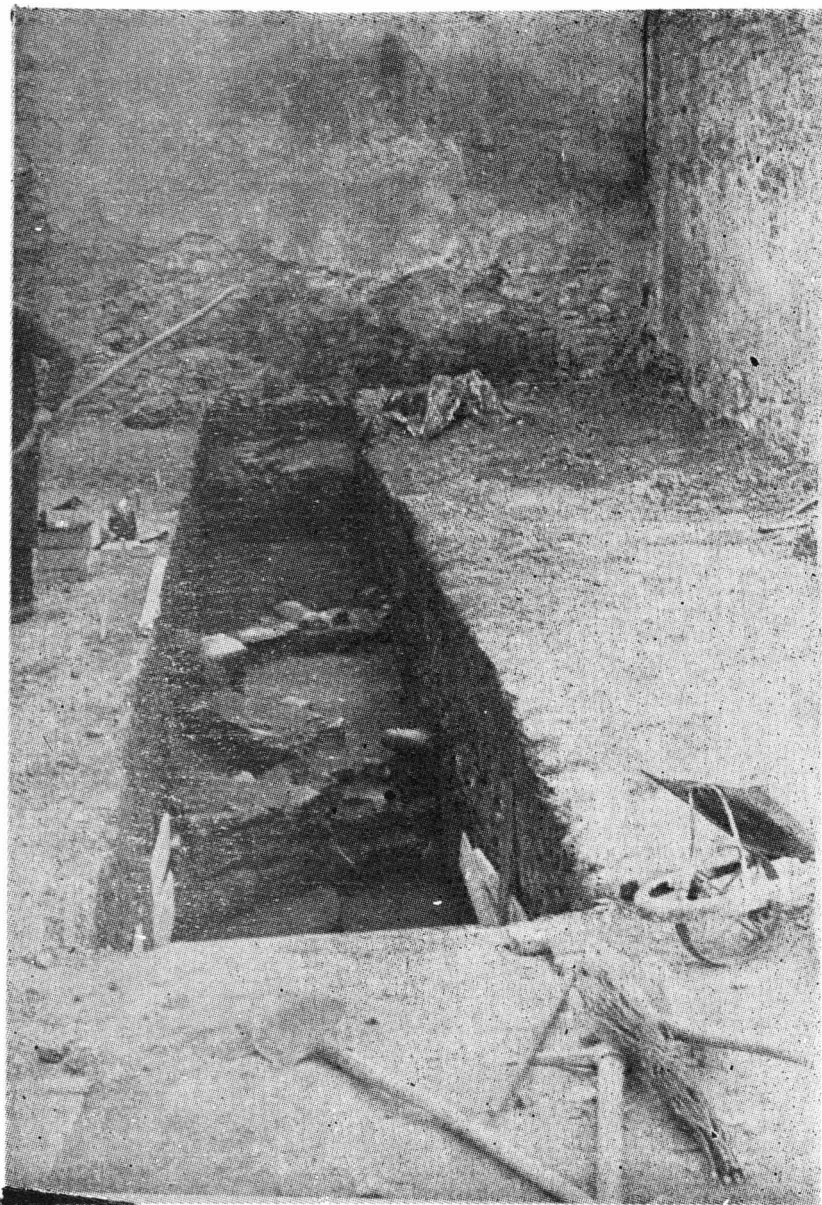

Fig. 7. Construcții anterioare corpului dreptunghiular, surprinse în secțiunea arheologică S₂

Fig. 8. Turnul de nord-est, imbrăcat la bază cu zidărie de plan romboidal

Fig. 9. Latura de nord a incintei vechi (jumătatea de est, lângă turnul octogonal)

Fig. 10. Incinta veche (dreapta), dublată de incinta Alexius Bethlen (înaltă de 0,5 m)

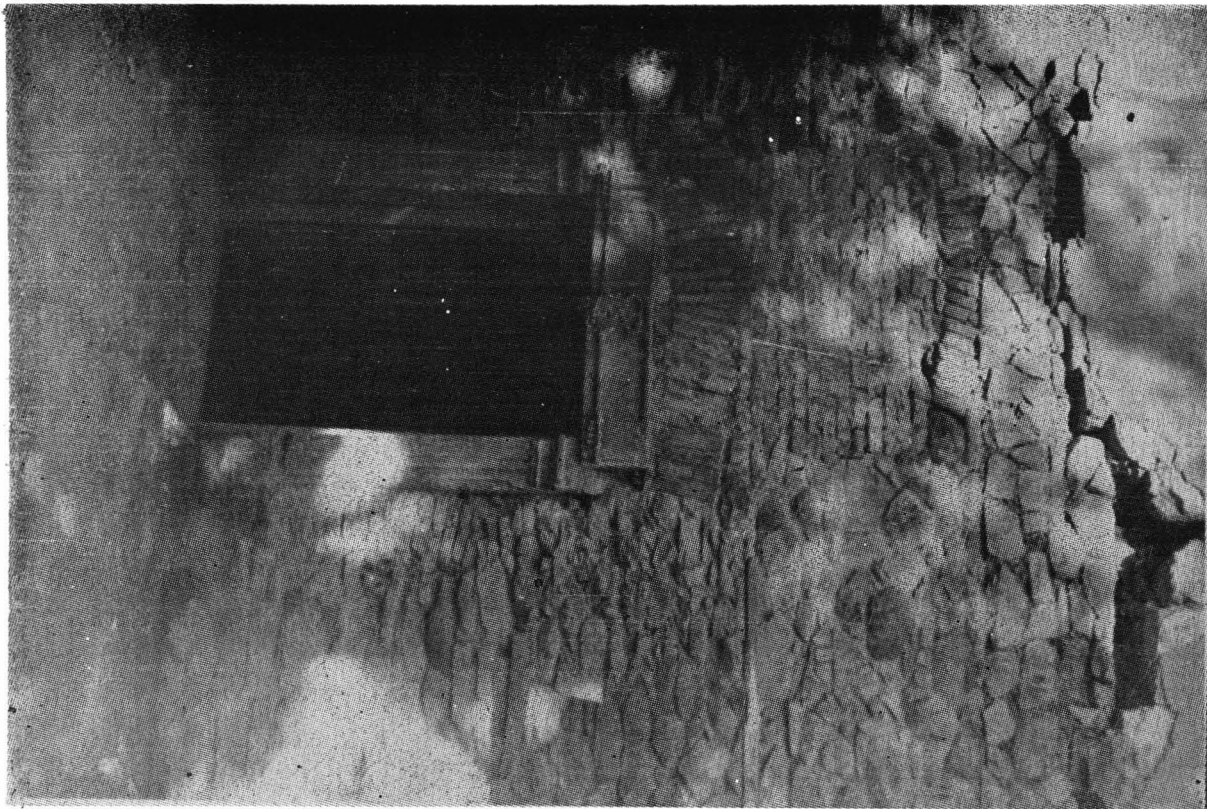

Fig. 11. Ancadramentul intrării de la capelă

Deosebit de important pentru reconstituirea acestui corp de clădire este descoperirea lângă camera nordică, de sub loggie, a unei fundații țesute de cea a camerei care a susținut scara de acces¹⁹ spre etajul I al corpului de nord-vest (aflat deasupra celor trei camere) unde a funcționat probabil o singură încăpere mare, cu dimensiunile 15,00×7,5 m, tăvănită și luminată prin cele trei ancadrame de fereastră, conservate până astăzi pe latura de nord a incintei²⁰. Mai îngustă decât accesul actual spre loggie, această scară descoperită în săpătură a constituit totuși un element de simetrie, de proporții mai mici, pentru fațada de est a corpului renovat de Georgius Bethlen. În ceea ce privește loggia, care actualmente se oprește brusc pe latura ei de nord, a avut probabil o continuare pe fațada de sud a corpului nord-vestic, deasupra presupusei galerii de la parter.

Datarea corpului de clădire reconstituit prin cercetările arheologice în etapa Georgius Bethlen este asigurată pe de o parte de observația menționată mai sus, și anume legătura perfectă a fundației scării cu fundația camerei de sub loggie, pe de altă parte prin materialul arheologic descoperit.

Respectându-se același aliniament al corpului nord-vestic, cel de nord-est, adosat de asemenea incintei vechi a fost fundat probabil în aceeași etapă, fără însă a se bucura de o tratare mai atentă a fațadelor (de vest și sud), aceasta primind o decorație în etape ulterioare.

Prin construirea celor două corpuri, de nord-vest și nord-est, a fost dezafectat turnul de poartă anterior. În fața culoarului format de cele două corpuri putem presupune de asemenea că a fost amenajat și un portal specific timpului, în stil renașcentist, care a încununat opera lui Georgius Bethlen²¹.

Descoperirile arheologice privind corpul de nord-vest cu galeria deschisă pe coloane la parter, eventual cu o loggie la etaj, completează imaginea cunoscută asupra amenajărilor efectuate de Georgius Bethlen²². Putem afirma că în epocă sa se pun bazele desfășurării planimetrice a castelului, etapa aceasta fiind hotărâtoare. Astfel, preluând un nucleu mai vechi, el va transforma reședința nobiliară fortificată într-un castel adaptat unei vieți de curte, având la bază o concepție renașcentistă, execuția purtând amprenta specificului local transilvănean.

Din a doua jumătate a secolului XVI și din prima jumătate a secolului XVII se cunosc intervenții importante, dar care rămân, pe cât se pare, în domeniul decorării corpurilor mai vechi, ori fondate de Georgius Bethlen: astfel se montează ancadrame de uși ori ferestre, se

¹⁹ În curtea mică, cu fântână, se află mai multe fragmente de treaptă; una se păstrează întreagă, având dimensiunea de 1,80 m lungime, corespunzând deci lățimii fundației scării descoperite.

²⁰ În această încăpere presupunem că a funcționat inițial capela castelului, fiind prin loggie în directă legătură cu camerele de locuit din corpul vestic.

²¹ Amenajări ulterioare (etapa Alexius) au distrus orice urme care s-ar fi putut eventual atribui acestei etape. Și în acest caz, ca și în altele, rămânem în domeniul ipotezelor neverificabile.

²² Este posibil ca și pe latura de est să se fi adosat incintei vechi corpuri cu o destinație oarecare. În acest sens sunt necesare săpături în beciul corpului construit de Alexius Bethlen.

acoperă cu bolți unele camere. Acestea sunt lucrări întreprinse de Mihail și Francisc Bethlen (1588, 1598, 1646, 1657).

4. În a doua jumătate a secolului XVII se consemnează lucrări importante de modernizare ale sistemului defensiv, efectuate sub conducerea lui Alexius Bethlen: vechea incintă cu un traseu neregulat va fi aproape integral demolată și va fi ridicată una nouă, cu 4 laturi drepte și 4 turnuri de colț, în formă de pană. Din vechea incintă s-a păstrat doar o porțiune pe latura de nord, aceea la care erau adosate corpurile menționate mai sus, precum și turnul de nord-est, de plan octogonal. Zidirea noii incinte, tot din piatră, a fost începută probabil pe latura de nord-vest, unde aceasta dublează vechiul zid, și cu turnul respectiv, astăzi consolidat sub formă de ruină. Construcția a continuat cu latura de vest și turnul de sud-vest (1675), cu latura de sud și turnul de sud-est (1677) și cu o parte din latura de est. Pe măsură ce înaintau lucrările era demolată și incinta veche. În 1681 a fost îmbrăcat și turnul octogonal — menținut pentru că avea în preajma lui construcții adosate și de curând înfrumusețate — cu o zidărie în formă de pană, pentru a se păstra unitatea întregului ansamblu nou creat (fig. 4). Pe ultima porțiune — de la turnul de nord-est și până în zona porții — noua incintă va dubla pe cea veche, dar zidăria ei nu va fi înălțată deasupra solului decât cu circa 0,50 m (fig. 9, 10). La poartă este amplasată o amenajare, din care s-au păstrat — numai în fundație — două masive de zidărie, susținătoare probabil ale unui arc de poartă, cu o deschidere de numai 2,20 m. Tot acum este renovată și capela, prin înzestrarea ei cu encadramente de ferestre și cu un portal cu blazonul și inițialele aceluiași comanditar (fig. 11).

În 1683—84, conform inscripțiilor păstrate, Alexius înalță pe latura de est a incintei — inițial înzestrată cu un drum de strajă asemănător cu cele păstrate parțial pe latura de sud și vest — un corp de locuit, imitând întrucâtva corpul vestic, prin realizarea celor două scări de acces, egale ca dimensiune — curtea interioară, obținând astfel un plus de intimitate.

Prin activitatea sa bogată, desfășurată pe mai bine de 15 ani, Alexius Bethlen a „sistematizat” întregul castel, prin menținerea corpurilor vechi și prin amenajări noi, realizând atât în exterior cât și în interior o unitate de concepție.

5. Ultima etapă de funcționare a castelului Bethlen (secolele XVIII—XX) înregistrează intervenții de importanță minoră (unele adăugiri). Ceea ce însă va altera unitatea dobândită spre sfârșitul secolului XVII este o alunecare de teren petrecută în cursul secolului următor, care a provocat ruinarea turnului de nord-vest, a corpului de nord-vest, precum și a porții²³. În 1804²⁴ poarta este însă reamenajată, fiind

²³ În săpătură s-a observat că toate fundațiile amenajărilor realizate de-a lungul timpului în zona porții: turnurile cu fundații înguste, masivele de zidărie din secolul XVII, prezentau ori fisuri adânci până la talpă, ori ieșiri din verticală, determinate de slaba configurație a terenului și de pânza de apă freatică foarte ridicată în acest punct.

²⁴ Piatra heraldică cu acest an poartă și inițialele lui Bethlen Pál.

lărgită la 3,00 m, și așezându-se totodată un nou ancadrament²⁵ (fig. 3). Dar și acesta va suferi, probabil în cursul secolului al XIX-lea, o reamenajare, fragmente din el fiind descoperite în poziție secundară, sub nivelul de călcare actual. Cu acest prilej s-a realizat o decapare de pământ, observată în săpătură, prin lipsa unor depuneri arheologice²⁶, precum și prin coborârea ancadramentului de la intrarea în capelă (fig. 11). Fiind decapată tencuiala din jurul acestui ancadrament, a devenit vizibil deasupra lui golul inițial, umplut cu cărămidă,, precum și arcul de descărcare.

Totodată cu ocazia acestor refaceri se amenajează și un canal din piatră, pentru scurgerea apei, care traversează curtea și culoarul dintre cele două corpuri de la poartă, continuând spre exterior.

Până în prezent cercetările noastre au reușit să aducă o serie de contribuții privind diferitele etape de construcție ale valorosului castel din Criș. S-au stabilit cinci mari etape de construcție ale castelului, constatându-se faptul că evoluția acestui monument (ca în cazul majorității monumentelor de acest tip), de la nucleul inițial la aspectul conservat până astăzi, reprezintă un proces neîntrerupt²⁷.

Totodată cercetările noastre au ridicat o serie de probleme legate de cele mai vechi urme de locuire medievală, anterioare primei etape de construcție, probleme ce vor trebui urmărite de o cercetare arheologică viitoare, aceasta având nu numai o importanță locală legată de istoricul așezării Criș, dar totodată și o însemnătate deosebită pentru întreaga zonă de sud a Transilvaniei (între Târnava Mare și Olt), zonă în care cercetările arheologice sunt sporadice pentru perioada secolelor X—XIV.

MARIANA DUMITRACHE

DAS SCHLOSS BETHLEN AUS CRIȘ (KREISH), KREIS MURES

(Zusammenfassung)

In den Jahren 1974—1977 wurden im Schloß Bethlen aus Criș zwecks seiner Restaurierung auch archäologische Untersuchungen unternommen.

Das gut bekannte siebenbürgische Renaissance-Schloß besitzt einen inneren älteren Kern, bestehend aus dem runden dicken Turm und dem rechteckigen Gebäude mit dem Aufgang zur Loggia. Die hier angebrachte Inschrift erwähnt Georgius Bethlen und seine Gemahlin Clara von Nagykároly als Erneuer dieser Bauten im Jahre 1559. Jedoch als Gründer des Schloßes wird Marcus Bethlen

²⁵ Întreirea din verticală a făcut necesară demontarea lui în 1976, urmând a fi reamplasat după consolidarea fundațiilor. Pe piatra aflată în stânga portalului cu o inscripție ștearsă (datată tot din 1804), s-a constatat la demontarea acesteia, că pe verso-ul ei se află o inscripție mai veche, — păstrată parțial —, cu un text aproape identic cu cel aflat deasupra intrării în corpul vestic, aparținând lui Georgius Bethlen, și purtând anul [1]559.

²⁶ Situația se repetă în zona galeriei deschise din fața corpului de nord-vest.

²⁷ Fig. 1 este reprodușă după Imre Lukinich, *op. cit.* Restul fotografiilor provin din fototeca D.P.C.N.

(1443—1447) angesehen. Eine wichtige Bauetappe vollzieht sich in der zweiten Hälfte des 17.Jhs., als Alexius Bethlen die auch jetzt bestehende Ummauerung und das östliche Wohngebäude errichten ließ.

Die durchgeführten archäologischen Untersuchungen haben zur feineren Bestimmung der wichtigsten Bauetappen des Schlosses geführt. Es wurden gleichzeitig auch ältere Bauphasen und auch ältere mittelalterliche Siedlungsspuren festgestellt.

Die Grabungen im Innenhof haben gezeigt, daß der Baukomplex auf einem Bergrücken, teilweise mit stark abfallendem Gelände, angelegt wurde. Daher waren für die Einrichtung des Innenhofes Nivelierungen notwendig, die dazuführten, daß im nördlichen Teil des Hofes Schichten Erde abgetragen wurden, um im östlichen Teil eine Auffüllung bis zu 2 Meter Dicke durchzuführen.

Ältere Siedlungsspuren wurden in verschiedene Schnitte festgestellt. Es handelt sich um einfache Gruben oder Wohngruben mit Scherben. Im Fundamentgraben des runden Turmes wurde auch eine Münze des arpádischen Königs Bela III. (1172—1196) entdeckt, die aus einer Grube stammte, die vom Turmfundament geschitten wurde.

Bedeutungsvoll für das Alter der mittelalterlichen Siedlung aus Kreisch ist die Entdeckung eines kleinen Teiles eines Wassergrabens westlich vom runden Turm und vom rechteckigen Gebäude. Die Einrichtung des Wassergrabens konnte vor dem Bau der erwähnten Gebäude festmit werden. Er stammt vielleicht noch aus dem 12.Jh. Die entdeckten Wohngruben datieren auf Grund der Keramikscherben aus dem 13.—14.Jh. Diese Siedlungsspuren sind älter als die erste Bauetappe des Schlosses, von der aber nur vereinzelte Reste gefunden wurden. Erst aus einer zweiten Bauetappe stammen der runde Turm mit dem rechteckigen Gebäude, auf Grund der Stratigraphie datierbar in der zweiten Hälfte des 15.Jhs. Dieser Bauzeit entstammen sehr wahrscheinlich auch die zwei Tortürme, die beim heutigen nördlichen Eingang entdeckt wurden.

Noch vor den von Georgius Bethlen unternommenen Renovierungen wurde auch eine dem Gelände angepaßte Ringmauer gebaut, von der sich nur der achteckige nord-östliche Turm und ein Teil der nördlichen Ringmauer bis heute erhalten hat.

Die wichtigste Bauetappe kann man Georgius Bethlen zusprechen. Dem rechteckigen Gebäude wird eine Loggia mit einem Aufgang vorgebaut. Die Grabungen auf der Nordseite des Innenhofes haben festgestellt, daß diese Bauetappe viel umfangreicher war als man vermuten konnte. Hier wurden drei Räume der Ringmauer angebaut und über diesen wurde im ersten Stock ein großer langer Raum eingerichtet. Gegenüber dem bis heute erhaltenen Aufgang zur Loggia wurde ein Fundament entdeckt, daß auch eine Treppe getragen hat, und die zum oberen Geschoß des nord-west-lichen Gebäude führte, dem hier, sehr wahrscheinlich, auch eine Loggia vorgesetzt war, die aber auf einer offenen Gallerie ruhte, von der nur die Pfeilerfundamente erhaltengeblieben sind. Aus dieser Bauetappe stammt auch das nord-östliche Gebäude, das auch der alten Ringmauer angebaut wurde.

Der heutige Zustand des Schlosses verdankt man der Bautätigkeit Alexius Bethlen in der zweiten Hälfte des 17.Jhs. Am Anfang des 19.Jhs. werden einige kleine Erneuerungen durchgeführt.

MOBILIERUL TRANSILVĂNEAN ȘI MODELELE LUMII GERMANE

Articolul de față pune în discuție un număr relativ restrâns de piese de mobilier, un tip pentru fiecare curent stilistic, piese care sunt însă bine definite și dau relevanță scopului analizei noastre, permițând astfel încadrarea culturii din Transilvania spațiului european. Deși ele au format de-a lungul timpului obiectul unor detalieri stilistice, acum mă voi referi numai la piesele edificatoare pentru apartenența lor la aria culturii germane.

Renașterea reprezintă una din marile epoci de creație nu numai în arhitectură, pictură sau sculptură, ci și în decorația interioară, subsumând astfel și mobilierul. Publicul, clientul artei Renașterii, este mai ales unul burghez, urban, aspirația la o viață confortabilă și rafinată, cunoscută la curțile seignoriale, pătrunzând tot mai mult în locuințele citadine cele mai reprezentative.

Acest curent va aduce în prim-plan exigențele estetice pe lângă cele funcționale și va constitui modelul modern de mobilare a locuințelor.

Potrivit uzanțelor vremii, spațiul ambiental, dominat de șemineul adecvat decorat, era mobilat cu paturi de mari dimensiuni anturat de trepte, chesoane pentru păstrarea lenjurilor sau a dotei maritale, mobilier de șezut și mese.

Acestea din urmă, mesele, aflate în număr de șapte în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, ne permit o bază de discuție atât din punct de vedere morfologic și decorativ, cât, mai cu seamă, a centrelor inițiale de răspândire a modelelor.

Două sunt tipurile de masă pe care le avem în vedere, variante ale mesei cu blat dreptunghiular: masa „cu ladă” și „masa leagăn”. Fără a intra în detalii care pot fi regăsite în alte articole¹, se impune a fi subliniată unitatea stilistică a lucrărilor de acest gen, atât ca viziune arhitectonică cât și ca decorație, înțelegând prin aceasta tehnica ornamentală, în relief plat (Flachschnitt), dar și compoziția și repartizarea motivelor, așa încât toate aceste piese au o fizionomie comună, care ne ajută la încadrarea lor stilistică.

Structurate ca piese gotic târzii, mesele au o sculptură decorativă, distribuită pe frizele lăzilor, preponderent floral-vegetală, tratată într-o manieră mai naturalistă, mai liberă, ce încadrează, în unele cazuri, blazoane cu embleme și ani de execuție, ce vădese o reală orientare spre modelul renescentist. Așa ne apar aceste mese, ce aparțin perioadei de tranziție, când ascendentul gotic este mai evident, într-un desen a lui

¹ Fr. Pop, V. Pop, *Mese sculptate în colecția Muzeului de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 213—229; V. Pop, *Influențe stilistice în mobilierul transilvănean din secolul al XVI-lea*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 545—552.

Albrecht Dürer din 1512 aflat la Landesbibliothek din Dresda, sau în cel de la Altertumsverein tot din Dresda ce ilustrează o masă „leagăn“ de la sfârșitul secolului al XV-lea, sau cele două exemplare din Dürerhaus din Nürnberg.

Așadar, tipul de masă răspândit în Transilvania secolului al XVI-lea, nu reprezintă o manifestare specific transilvăneană, nu înseamnă un fenomen izolat, căci pendulările meșterilor dintr-un centru în altul, au făcut ca modelele să se răspândească și să fie acceptate cele care veneau spiritului local.

Despre tâmplarii din Transilvania² se face pomenire încă în secolul al XV-lea, când sunt numiți doar trei mensatori, Grigore, Bartolomeu și Benedict, în vreme ce în secolul al XVI-lea numărul lor crește și se organizează în bresle, amintită fiind la 1520 breasla tâmplarilor, a zugravilor și fereștragiilor la Sibiu, în 1523 la Brașov și în 1549 la Bistrița.

Optând pentru un lemn de esență moale, care se preta decorației în Flachschnitt, tâmplarii din Transilvania se atasează modelelor central-sud europene, adică celor din spațiul Alpilor și Carpaților, incluzând Germania sudică, Elveția, Austria, Tirolul, Ungaria, Slovacia, areal de trăire și influență culturală germană. De altfel, toate mesele din patrimoniul nostru provin din zonele de locuire germană din Transilvania, respectiv Sibiu, Cislădie, Cislădioara, Bistrița și au fost achiziționate de la bijutierul și colecționarul brașovean Adolf Resch.

Secolul al XVII-lea, secol în care barocul va cuceri treptat Europa occidentală, va însemna pentru Transilvania, mai conservatoare în receptarea noului curent, o prelungire a programului decorativ postrenascentist.

O piesă deosebit de agreată în interioarele acestei perioade este cabinetul, mobilă de lux încă din secolul al XV-lea, introdusă prin intermediul maurilor și destinată păstrării de obiecte prețioase.

Un astfel de exemplar se află în colecția Octavian Goga de la Ciucea, datând din secolul al XVII-lea și o copie de secol XIX, dar foarte apropiată de prototipul original, conservată în muzeul nostru. De obicei aceste piese erau plasate pe suporturi în torsadă, colonete sau pilașterii și erau prevăzute cu mânere laterale pentru ușurarea transportului, căci în multe cazuri însoțeau proprietarul în călătorii.

În ambele cazuri, linia dreaptă domină forma de ansamblu a piesei; se pune accent pe formula echilibrului și a simetriei, ebeniștii ținând seama de importanța decorului, care este potențat pe fațada sumptuos realizată, fie că aceasta constă numai din sertare nedisimulate (cum este cazul piesei de la Ciucea), fie că sunt uși exterioare, iar sertarele și casetele în planul secund (la exemplarul din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei).

Referindu-ne la prima piesă, ritmicitatea părții frontale este marcată prin colonete și pilaștrii sculptați ce departajează grupaje arhitectonice de sine stătătoare, rezultante ale unei minuțioase intarsii, pe alocuri policromă, în cadrul cărora se profilează, în decor vegetal, personaje în costume de epocă, în ipostaze mișcate, ce dovedesc înlocuirea

² Șt. Pasou, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Ed. Academiei, 1954, p. 187.

viziunii ascetice cu cea umanistă, în acord cu sensul general al idealurilor pe care le propune Renașterea.

Maniera atât de minuțioasă de concepere a intarsiei, ne face să asemănăm compozițiile create aici în lemn cu cele de pe tapiseriile epocii renascentiste, când întreaga atmosferă se focalizează în jurul unor personaje încadrate în natură, dar în același timp separate prin elemente de arhitectură clasică.

Și la replica aflată în muzeul nostru este prezentă aceeași abordare de perspectivă a decorului arhitectonic, cu personaje feminine în plină mișcare, și, chiar dacă elementele arhitecturale, supraaglomerate, sunt dispuse într-o ordine nefirească și absurdă, de o manieră mai degrabă eclectică, piesa se recomandă totuși ca una de factură neorenascentistă, așa cum o cerea moda celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea.

Fiind o mobilă majoră a secolului al XVII-lea, mulți ebeniști lucrau la elaborarea cabinetelor. Moda este răspândită pe un areal destul de larg, dar fiecare zonă a adaptat-o gustului și tehnicii sale. Germania și Austria agreează și practică cu suveranitate decorul intarsit, ce prezintă în perspectivă forme arhitecturale, ruine, scene de stradă. Pentru elaborarea unor piese de mobilier se făcea apel la planșele de gravori sau la desenele pictorilor, care furnizau atât concepții de ansamblu cât și de detaliu. Procedeu este uzitat atât în realizarea dulapurilor și lăzilor germane³, cât și a cabinetelor, meșteșugul acestora atingând un înalt grad de măiestrie între sudul Germaniei și Viena. Deci, atât piesele în sine, cu utilitatea și structura lor formală, cât și compoziția decorativă etalată cu un excepțional simț de observație și cu o mare minuțiozitate, ne îndreptățește să acordăm paternitatea lor mediului german, mai precis sud-german; de altfel lucrările de specialitate denumesc această mobilă „cabinet d'Allemagne”⁴.

Barocul se configurează în Transilvania cu vizibilă întârziere, mai ales în secolul al XVIII-lea, când incorporată imperiului Habsburgic, ea îl va prelua ca stil oficial al Curții de la Viena.

Penetrarea atât de tardivă a barocului în domeniul eclesiastic, dar și în cel laic, a făcut ca în anumite medii transilvănene (mai ales nobiliare și bisericesti), el să fie preluat deja sub forma rococoului, denumit în Austria și stil terezian, iar în mediile orășenești să fie asimilat la un nivel mai puțin patetic, mai sobru și ponderat, așa-numitul baroc orășenesc, în concordanță cu habitatul mai modest sau mai bogat care-i era propriu comanditarului.

Piesa de mobilier cu care vrem să ilustrăm penetrarea barocului aulic în Transilvania este tabernacolul, piesă masivă și bogat structurată, pe care o întâlnim cu această denumire în limbajul comun din Austria, Ungaria și Transilvania.

Fără a păstra semnificația religioasă inițială (tabernacolul fiind nișa practică în peretele nerdic al sanctuarului unei biserici catolice destinată păstrării cuminecturii sau Sfântului Sacrament), acest tip de mobilă conține în structura sa nișa care-i poate conferi numele generic de tabernacol.

³ A. Feulner, *Kunstgeschichte des Möbel*, Propylaen Verlag, Berlin 1924, p. 163, 166, 202.

⁴ *Ibidem*, p. 202.

Piesa, prezentă în două variante, ca secretaire, dar și ca masă de scris, „Schreibtisch“, după configurația sa morfologică (ambele tipuri se găsesc în colecția Muzeului Național de Artă din Cluj, dar și în casa memorială din Ciucea), este predominant decorată prin intarsie, sculptura, atâta câtă este, constituie doar un mijloc de accentuare a formelor arhitecturale. Motivul decorului intarsit este acel „Laub und Bandelwerk“, adică benzi ce crează motive geometrice în linii frânte, în acolade și volute ce se interpătrund, închizând cartușe din furnir de lemn prețios, mai ales nuc, închis la culoare, ce realizează contraste cu benzile decorative din lemn cu nuanțe deschise.

Tipul acesta de mobilă se circumscrie nu numai unui anumit curent stilistic, dar și unei anumite zone europene. Piesă aulică, simbol al „monarhiilor absolute“, tabernacolul devine agreat în Slovacia, Ungaria și Transilvania pe baza unor prototipuri în primul rând austriece, stil Maria Tereza, dar care aveau antecedente în lucrările ebeniștilor și ornamentalistilor din Renania și Augsburg, cum este Johannes Rumpp, activ în prima jumătate a secolului al XVIII-lea⁵.

O realitate deloc de neglijat în Transilvania, ca de altfel și în alte provincii ale Imperiului Habsburgic, este așa-numitul „baroc rustic“, care nu este neapărat unul țărănesc, sau cel puțin nu unul care se purta în mediul rural, ci chiar în mediul citadin; manifestat mai ales prin pictarea mobilierului, care se făcea cu motivele specifice stilului.

Într-o recentă expoziție am ilustrat acest tip de mobilier prin două piese foarte reprezentative stilistic: un dulap cu cornișă puternic profilată, în linii frânte și cu două uși ondulate, pictate cu motivul cochiliei, și o ladă de zestre cu tâmpla ornamentată atât sculptural cât și pictural, cu motive baroce, ce anturează peisaje rustice. În partea interioară a capacului este inscripționat un mesaj marital în limba germană, alături de care este trecut numele meșterului Michael Hay și anul 1788.

Lată deci alte două piese provenind din mediul de cultură german, lada probabil din zona Brașovului, căci a fost o donație a aceluiași colecționar Adolf Resch.

În Imperiul habsburgic, deci și în Transilvania, clasicismul începe să se dezvolte mai ales în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, deci ceva mai târziu decât în alte centre europene, dar într-o manieră mai decisă, în a doua perioadă a stilului, depășind faza de tatonări formale ce au preocupat centrele directoare, franțuzești sau englezești. Aici orientarea clasicistă a pătruns mai ales prin filieră germană, de unde s-au transmis variante mai sobre, dar mai funcționale. Această nouă turnură în arta mobilierului, sesizată în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, se datorează și unui alt aspect legat de modificările structurale ale societății timpului: se dezvoltă o nouă tendință care reclamă o producție de mobilier cu forme și ornamente mai echilibrate în acord cu programele de decorație interioară, corespunzând gustului și uzanțelor cotidiene ale unui cerc mai larg, acela al burgheziei și orășenimii, sau chiar a multora dintre nobili,

⁵ H. Szabolcsi, *Die Formentwicklung des Schreibschranktypen am Ende des 18. Jahrhunderts*, în *Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Képtársa Művészeti Múzeum Evkönyve*, XI. 1968, p. 91.

care renunțând la a mai locui permanent în castelele din împrejurimi, își construiau mici palate la orașe. Chiar și interioarele mai modeste posedă un mic salon sau budoar, unde se etalează mobile mici și accesorii care agrementează ambientul. Viața de societate devine tot mai mult domeniul femeilor, care cultivând bunele maniere și arta conversației își impun personalitatea în armonizarea camerelor de primire, dându-le un aer de prețiozitate, dar și de feminitate și intimitate.

Varianta germană și cea austriacă a clasicismului, manifestă în timpul lui Iosif al II-lea, cunoscută și sub numele de stil iosefin sau „Zopf“, apare astfel ca un stil mai degrabă burghez, plămădit din influențe franceze și engleze, receptate prin intermediul revistelor germane și adaptată gustului local. Dar în același timp, în întreg Imperiu circulă culegeri de desen ale ornamentalistilor (Iosif al II-lea continuă reformarea învățământului începută de Maria Tereza, care consfințează practicarea desenului după caiete de gravuri și modele), ceea ce determină o concordanță a trăsăturilor artei decorative în provinciile acestuia.

Producția de mobilier este dominată de forme simple, în care influențele stilului Louis XVI și ale stilurilor neoclase engleze sunt sintetizate și epurate până la o concizie maximă.

Piesele ce compuneau un interior clasicist erau comoda, consola, biroul cu manșon semicilindric, măsuțe ușoare cu aripi rabatabile, o serie de scaune à la reine sau berjere confortabile. Decorul este realizat prin intarsiere cu simboluri de gust antichizant și scene de gen cu personaje și tablouri arhitectonice în câmpurile centrale.

De asemenea fracventă în mobilierul „Zopf“ este imprimarea desenului prin ardere, ceea ce dă mai mult grafism reprezentării, cum ar fi, printre altele, motivul rozetei gravată cu compasul și graficizată printr-o ardere.

Pe lângă piese, producții ale unor ateliere locale de mai mică anvergură, există și altele de o factură mai elevată (Muzeul Memorial din Ciucea), birouri sau mese cu compoziții intarsiate din diferite furniruri, reprezentând peisaje arhitectonice și personaje în costume de târgoveți mai ales, și în diverse atitudini dinamice.

Acestor mobile le-am putea atribui fie o proveniență germană sau austriacă, fie una autohtonă, ieșite din ateliere ale unor meșteri care au lucrat ori au preluat modele din atelierul vienezului Johannes Baurer, fiind tâmplarul guvernatorului Brukenthal, continuat apoi de fiul său Leonard, ambii proiectând intarsii cu peisaje arhitectonice de perspectivă, uneori imagine, având la bază elemente urbane sau grădini.

Trecând peste Empire-ul ce cunoaște variante proprii în Germania și Austria, ne oprim asupra altui stil originar și drag lumii germane, Biedermeier-ul, care va și încheia orientarea clasicistă.

Stil prin excelență burghez, Biedermeier-ul îmbină spiritul economic bazat pe moderație și modestie, cu bunul gust, astfel încât spațiul apartamentelor va fi utilizat rațional, fiecare piesă va avea o destinație precisă și un plasament stabilit; aceste criterii vor conduce la o anume armonie, intimitate și simplitate a interioarelor.

Salonul, cu canapele și scaune cu spătar în eventai și palmetă, ce anturează mici măsuțe vor deveni locul predilect al serilor lungi, când

se ține companie prietenilor, se joacă jocuri de societate sau se brodează. Vor cunoaște o mare favoare în epocă comodele ca și secretaire-urile, care prin rabatarea unui sertar vor deveni Schreibtsch-uri, unele foarte gracie, căci este vremea confesiunilor pe care doamnele le încredințează jurnalelor lor intime.

Un loc aparte îl ocupă consola surmantată de oglindă, plasată în-deobște între ferestre, având ca efect amploarea ambientului și vitrinele, unde stăpânele casei etalau cu eleganță argintărie, porțelanuri sau cristale de valoare.

Acum, pentru prima oară va apărea un stil omogen german, nuanțele dintre nord și sud fiind nesemnificative. Viena va cunoaște la rândul ei un mobilier Biedermeier de mare clasă. Toate orașele mari și mici posedă ateliere care trebuiau să satisfacă imensa nevoie de mobilier de epocă. Și chiar dacă unii arhitecți, cum a fost berlinezul Schinkel, a produs multe modele Empire, din ani 1820—30 el nu a mai creat decât modele Biedermeier având un mare impact asupra ebeniștilor vremii. Renumiți erau în Germania și Adolf Voigt și Karl Goerg Wanschaff⁶.

Progresul industrializării a antrenat și modernizarea acestui meșteșug, care treptat se practică în fabrici specializate. Un reprezentant al acestei epoci fertile de inovații este Michael Thonet, care în fabrica sa de mobilă de la Boppard pe Rin a încercat o nouă tehnică pentru confecționarea mobilierului curbat prelucrat la cald cu abur, mai ales din lemn de paltin.

Thonet se așează apoi la Viena unde activitatea lui atinge culmea creației după 1840, când va începe producția în serie a scaunelor de lemn curbat. Alături de el, vienezul Josef Danhauser și fiul său⁷, care vor introduce mobilierul simplu cu ornamente lejere în căminele vieneze și Johan Nepomuk Geyer din Innsbruck, specializat în mobilier de mahon.

Viena va crea însă forme și mai exuberante, unii ebeniști de aici având chiar o mai bogată imaginație: vor coexista mobile în formă de panere, de globuri, secretaire-uri de formă ovală sau de liră, deci piese mai sofisticate și mai ingenioase decât a meșterilor germani.

Din Germania și Austria, unde s-a creat și așa-numita „la maison d'ameublement⁸, care oferea spre vânzare nu numai mobilă ci și acesorii necesare agrementării apartamentelor, stilul va cunoaște o mare răspândire în țările Europei Centrale având extinderi până în Italia și Rusia.

Ungaria, avându-l ca reprezentant de seamă pe Steindl Ferenz și Cehoslovacia, vor prelua Biedermeierul sub o formă contaminată de cea vieneză, iar Transilvania, unde stilul este mai mult de factură provincială, va fi influențat de terezianul tardiv și de Zopf-ul lui Iosif al II-lea.

Deși, după cum am arătat, progresele industrializării au dus la înmulțirea atelierelor care lucrau mobilă Biedermeier, curând piesele

⁶ G. Himmelheber, *L'époque du Biedermeier*, în *Styles, meubles, décors*, II, Larousse, p. 144.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

originale au ajuns obiecte de colecție⁹. Fiind însă un stil atât de agreat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și mai ales după 1900, multe ateliere au confecționat garnituri sau piese în maniera Biedermeier și numai precizia lucrului de mașină trădează data fabricației.

Fiecare casă de burghez din Transilvania va avea o garnitură de salon, un dulap, comodă sau secretaire, dacă nu piese originale, cel puțin replici create cu mult simț artistic în atelierele de aici și foarte apropiate de modelele originale.

Din păcate astăzi, când în multe locuințe private din Transilvania întâlnim acest gen de mobilier, muzeele dispun de puține exemplare, și acelea nu foarte reprezentative, poate tocmai pentru faptul că, acomodându-se și unor spații mai restrânse, ele continuă să facă plăcerea proprietarilor.

VIORICA GABRIELA POP

L'AMEUBLEMENT DE TRANSYLVANIE ET LES MODÈLES DU MONDE ALLEMAND

(Résumé)

L'article met en discussion quelques pièces représentatives pour chaque style à part, conservées dans les collections muséales de Transylvanie, pièces qui, sur l'aspect de la morphologie et de la décoration, posent en connexion l'art et le métier d'ébenisterie de cette province avec le monde allemand, avec qui la société de Transy'vanie avait des affinités, donc les artisans s'inspiraient surtout des modèles pratiqués dans les régions de culture allemande.

⁹ *Idem*, p. 145.

ȚESĂTURI DE ARTĂ ÎN COLECȚIA DE TEXTILE A MUZEULUI
NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI
(SECOLELE XVII—XVIII)
III⁷⁶

SECOLUL AL XVIII-LEA

20. *Fragment de damasc:*

Planșa XIII

De tip francez.

Începutul secolului al XVIII-lea.

Damasc de mătase verde, cu lujere masive, ondulate, ascendente, formate din palmete în formă de „S“, cu bogat desen interior (nervură mediană lată, lobată și zimțată, flancată de semicercuri umplute cu mici lalele „orientale“ și rozete cu 10 petale). Palmetele sunt intersectate de cornuri ale abundenței cu rodii.

Analogii: Flemming, fig. 150/2; 172/2.

Provine din sicriul guvernatorului Transilvaniei, Gheorghe Bánffy, decedat în 1708⁷⁶.

Dimensiuni: L = 190 cm; LA = 56 cm.

MNIT, inv. nr. F. 18551.

21. *Brocart:*

Planșa XIV

De tip francez.

Primul sfert al secolului al XVIII-lea.

Fond de mătase albastră; broșeuri cu fire policrome de mătase, cu fir neted și frisé de argint aurit; cu lujere masive, ondulate, ascendente, formate din semipalmete lobate, puternic arcuite, dispuse în formă de „S“. Acestea sunt legate prin benzi late, cu decor în grilaj. Desenul interior al semipalmetelor se compune din lalele natural redată și trandafiri baroci.

Analogii: Flemming, fig. 172/1; Heinz, cat. 27, p. 37—38; pl. VII color; cat. 30, p. 38—39; fig. 18; cat. 31, p. 39; fig. 17b.

Este materialul benzii superioare și al cappei unui pluvial⁷⁷. Dimensiuni: — banda: L = 285 cm; LA = 33 cm.

— cappa: L = 57 cm; LA = 54 cm.

Ambele sunt tivite cu o dantelă (LA = 3 cm) din sârmă și fir neted de argint aurit.

⁷⁶ Partea I a apărut în *ActaMN*, 31, II Istorie, 1994, p. 357—362; Partea II a apărut în *ActaMN*, 32, II Istorie, 1995, p. 503—515; pl. I—XII.

⁷⁷ Depoziția parohiei romano-catolice din Cluj, în anul 1907.

Corpul pluvialului⁷⁸ (L max = 107 cm; LA = 285 cm) este confecționat din catifea violetă tunsă și este tivit cu același tip de dantelă ca și banda superioară și cappa.

MNIT, inv. nr. F. 5832.

Notă: Din brocart identic sunt confecționate și banda superioară (L = 285 cm; LA = 52 cm) și cappa (L = 58 cm; LA = 51 cm) unui alt pluvial, aflat în patrimoniul muzeului nostru, cu inv. nr. F. 6613.

22. Brocart:

Planșa XV

De tip francez.

Primul sfert al secolului al XVIII-lea.

Fond de mătase vișinie; broșeuri cu fire colorate (écru, verde pal) de mătase și cu fir de argint aurit⁷⁹; cu cartușe de mari dimensiuni, urcând în coloane, formate din compoziții de palmete, flori-fantezie și stilizări de dantelărie.

Analogii: Heinz, cat. 17, p. 33; fig. 13; Zeminová, cat. 30; 47; 59; 62.

Este materialul benzii superioare și al cappei unui pluvial⁸⁰.

Dimensiuni: — banda: L = 285 cm; LA = 33 cm

— cappa: L = 57 cm; LA = 53 cm

Ambele sunt tivite cu o pasmanterie (LA = 3 cm) din fir de argint aurit.

Corpul pluvialului⁸¹ (L max = 103 cm; LA = 285 cm) este confecționat din satin écru, cu broderie policromă de mătase; este tivit cu pasmanterie identică cu cea de la banda superioară și cappa.

MNIT, inv. nr. F. 6612.

23. Brocart:

Planșa XVI

De tip francez.

Aproximativ 1720—1730.

Fond de mătase vișinie; broșeuri cu fir de argint aurit⁸²; cu coloane de medalioane polilobate, decorate cu mai multe variante de rodii și mici flori de răsură.

Analogii: Zeminová, cat. 59; 60; 70.

Este materialul corpului a două dalmatici identice⁸³.

Dimensiuni: L = 96 cm; LA = 82—106 cm.

⁷⁸ Pluvialele au o întăritură din pânză groasă de in; sunt căptușite cu o pânză de in mai subțire, dar densă; se închid cu două clape prevăzute cu 1 sau 2 perechi de cataramे metalice.

⁷⁹ Broșeurile de argint aurit sunt dublate cu un contur de damasc — drept desen-suport — care, alături de jocul de lumini și umbre dat de contrastul culori-argint aurit, conferă o deosebită plasticitate motivelor. Vezi *supra*, nota nr. 53.

⁸⁰ Vezi *supra*, nota nr. 77.

⁸¹ Vezi *supra*, nota nr. 78.

⁸² Cu desen-suport damascat. Vezi *supra*, nota nr. 53.

⁸³ Vezi *supra*, nota nr. 77.

Fața, spatele și mânecile pieselor⁸⁴ sunt ornamentate cu plăci decorative, confecționate dintr-un alt tip de brocart (vezi: *cat.* 32). Toate elementele componente sunt tivite cu o pasmanterie (LA = 2,5 cm) din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 5835 — F. 5836.

24. Brocart:

Planșa XVII

De tip francez.

Mijlocul secolului al XVIII-lea.

Fond de mătase albastru intens; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse, cu sârmă și brillant metalice⁸⁵, cu vrejuri lin unduite în sensuri opuse, descriind câmpuri rombice, închise sus și jos. Vrejurile sunt întrerupte ritmic de buchete mari de trandafiri și bujori baroci; închiderea câmpurilor rombice o face câte un grup de trei trandafiri baroci în profil și semiprofil. Trandafirii și bujorii sunt însoțiți de rodii, boboci, variante de frunze etc.

Analogii: Errera, *cat.* 384I—J, p. 326—327; Flemming, fig. 185/2; 205/1.

Este materialul unei fuste cu corsaj și plastron, neasamblate⁸⁶.

Dimensiuni: — fustă: L = 100 cm; LA = 390 cm.

— corsaj: L = 40—54 cm; LA = 46 cm.

— plastron: L = 40—43 cm; LA = 12—28 cm.

Corsajul⁸⁷ este decorat cu o pasmanterie (LA = 1 cm) din sârmă și frisé de argint aurit; din sistemul de închidere s-au păstrat cele 20 de perechi de găici metalice, zoomorfe (pentru șnur).

MNIT, inv. nr. F. 5820 — F. 5821, a.

25. Brocart:

Planșa XVIII

De tip francez.

Aproximativ 1760.

⁸⁴ Dalmaticile au o întăritură din pânză groasă de in; sunt căptușite cu o pânză de in mai subțire, dar densă; se închid cu mai multe perechi de panglici de tafta.

⁸⁵ Conform Buletinului de analiză nr. 126/1985, firul metalic are miez de aur acoperit cu o foiță de argint. Soluțiile cromatice sunt de mare efect: în general, miezul florilor este broșat cu sârmă și brillant metalice; petalele, frunzele, vrejurile cu fire de mătase într-o gamă coloristică largă (écru, galben, cafeniu; fraise, roșu, vișiniu; verde-gălbui și verde). Acestea realizează cu fondul albastru intens un impresionant joc de lumină și umbre, plasticitatea florilor fiind accentuată și prin folosirea celor două tipuri de fire metalice.

⁸⁶ Achiziția fostului Muzeu Ardelean, din anul 1906. Pieseile au fost restaurate în anii 1940—1941, când au fost înlocuite materialele de întăritură și de căptușeală, restul auxiliarelor fiind cel original.

⁸⁷ Vezi *supra*, nota nr. 56. Corsajele rochiilor din secolele XVII—XVIII sunt căptușite cu o pânză groasă de in și întărite cu balene; au un sistem de rigidizare format din 13—15 fâșii de carton, îmbrăcate în piele de căprioară. Plastroanele au o căptușeală din pânză groasă de in și sunt rigidizate cu balene și carton. În cazul corsajelor provenite din criptele bisericii reformate din str. M. Kogălniceanu (vezi *supra*, nota nr. 54) căptușeala originală, balenele și sistemul de rigidizare lipsesc.

Fond de mătase écru, îmbogățit cu sârmă de argint aurit; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse și sârmă de argint aurit; cu vrejuri ondulate, paralele, oblice, cu multe ramificații, purtând trandafiri baroci⁸⁹, garoafe, panseluțe, bace, boboci, frunze.

Analogii: Flemming, fig. 219/3; Zeminová, cat. 96.

Este materialul corpului unui pluvial⁸⁹.

Dimensiuni: L max = 90 cm; LA = 285 cm.

Corpul pluvialului⁹⁰ este bordat de o dantelă (LA = 2,5 cm) din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 6613.

26. Brocart:

Planșa XIX

De tip francez.

Aproximativ 1760 (?).

Fond de damasc de mătase verde; broșeuri de tip „decorat”⁹¹ cu fir galben de mătase, slab tors și fir de argint aurit; cu benzi dantelate ascendente, larg arcuite în jurul unui ax constituit din dungi damascate (în motive geometrice și vegetale). Benzile dantelate sunt întrerupte de două grupuri de motive care se repetă alternativ: a) rodie cu 5 felii și lălea „occidentală”⁹², însoțite de frunze alungite, unduitoare; b) pară și ciorchine de struguri, cu frunze ca la punctul a).

Analogii: Flemming, fig. 212; 239/2; 186.

Este materialul unei rochițe (fustă și corsaj, asamblate)*.

Dimensiuni: L = 70; LA = 15 cm (la umeri); 135 cm (la tiv). Corsajul⁹³ și tivul fusteii sunt bordate de un galon nedecorat (LA = 0,5 cm) din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18590.

27. Brocart:

Planșele XX; XXI, fig. 1

De tip francez.

Aproximativ 1760—1770.

Fond de rips de mătase albă, îmbogățit cu fir de argint; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse, cu sârmă de argint și argint aurit, cu frisé de argint aurit. Compoziția decorativă este dată de un sistem dublu de vrejuri ondulate, ascendente și paralele: a) vrej în-

⁸⁹ Trandafirii naturali sunt însoțiți de rozete cu mai multe registre de petale, în nuanțe de albastru — procedeu adesea întâlnit pe țesăturile baroce, adică îmbinarea formelor și cromaticii apropiate de natură cu cele „nenaturale”, fanteziste, pentru a obține efecte cât mai impresionante.

⁹⁰ Vezi *supra*, nota nr. 77.

⁹¹ Vezi *supra*, nota nr. 78.

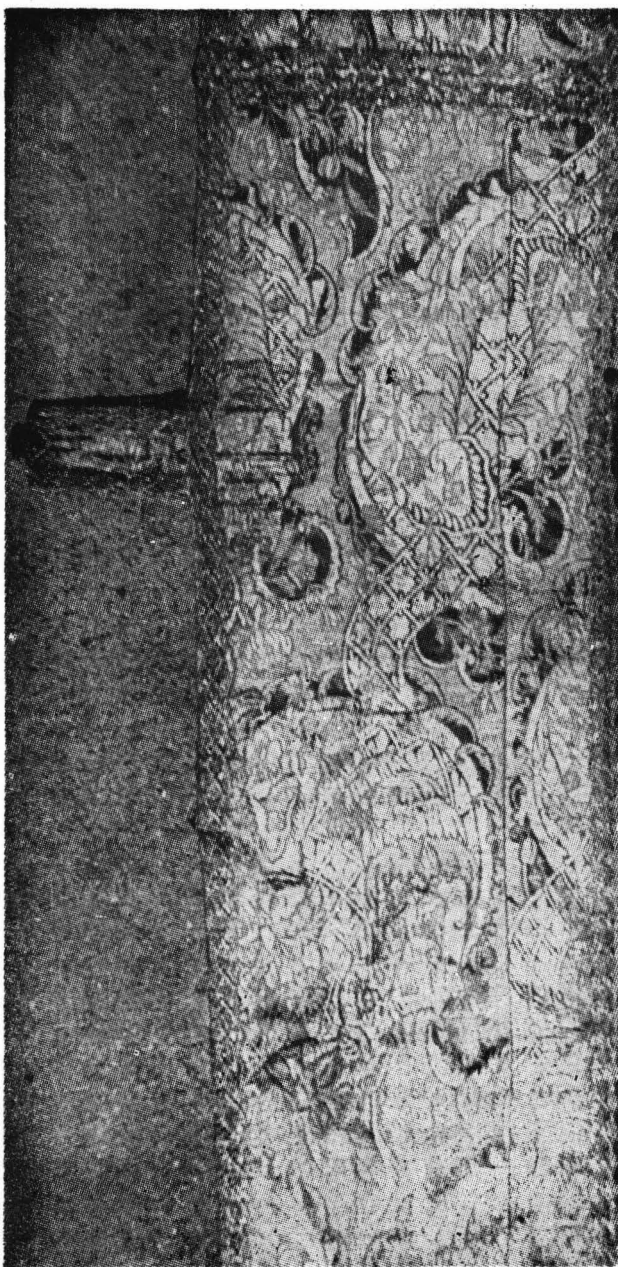
⁹² Vezi *supra*, nota nr. 57. Benzile dantelate și frunzele sunt broșate cu fir de mătase, în dungi și pătrățele; florile și fructele sunt realizate cu broșeuri metalice, alternând suprafețele compacte cu cele în pătrățele.

⁹³ Vezi *supra*, nota nr. 39.

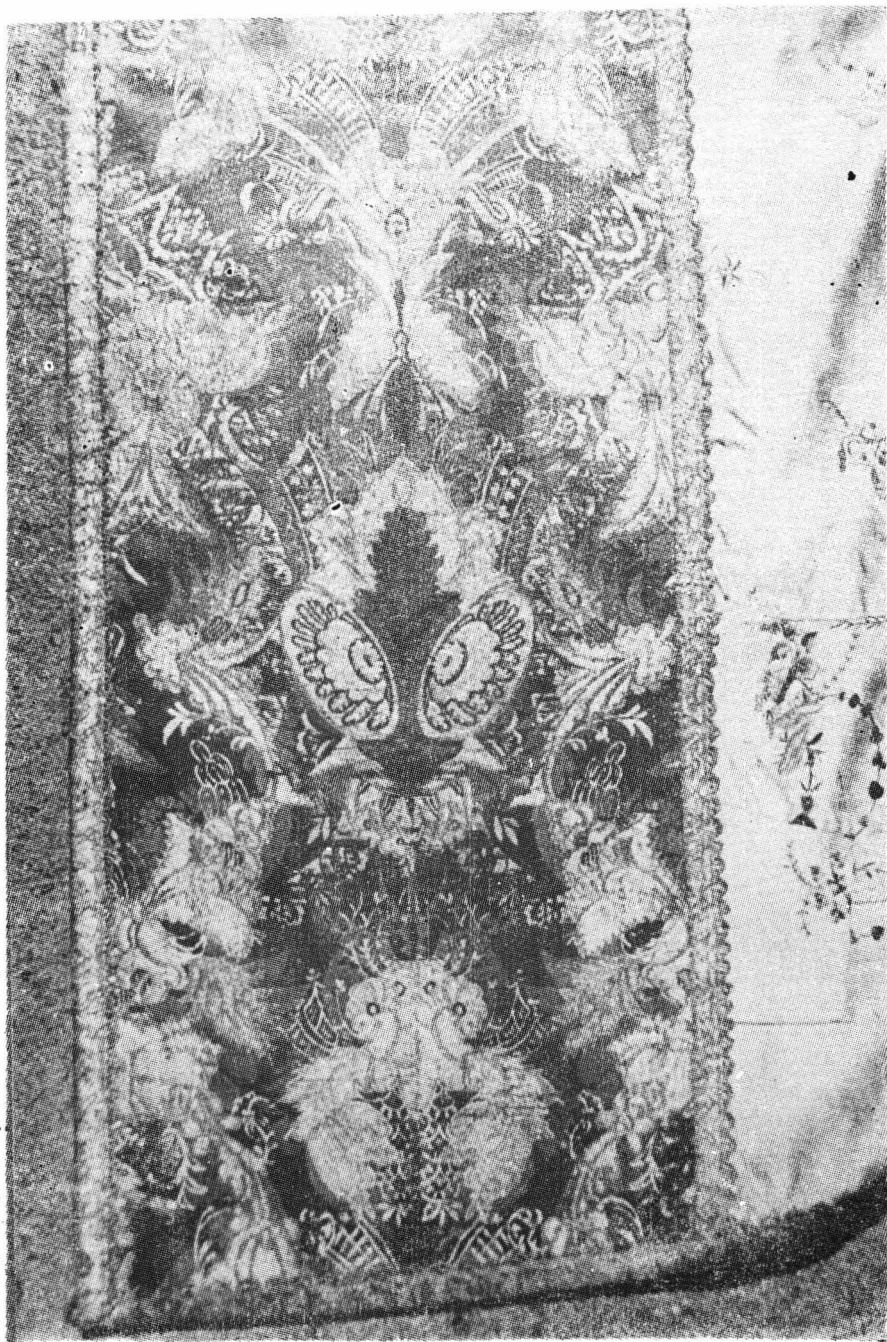
⁹⁴ Vezi *supra*, nota nr. 56.

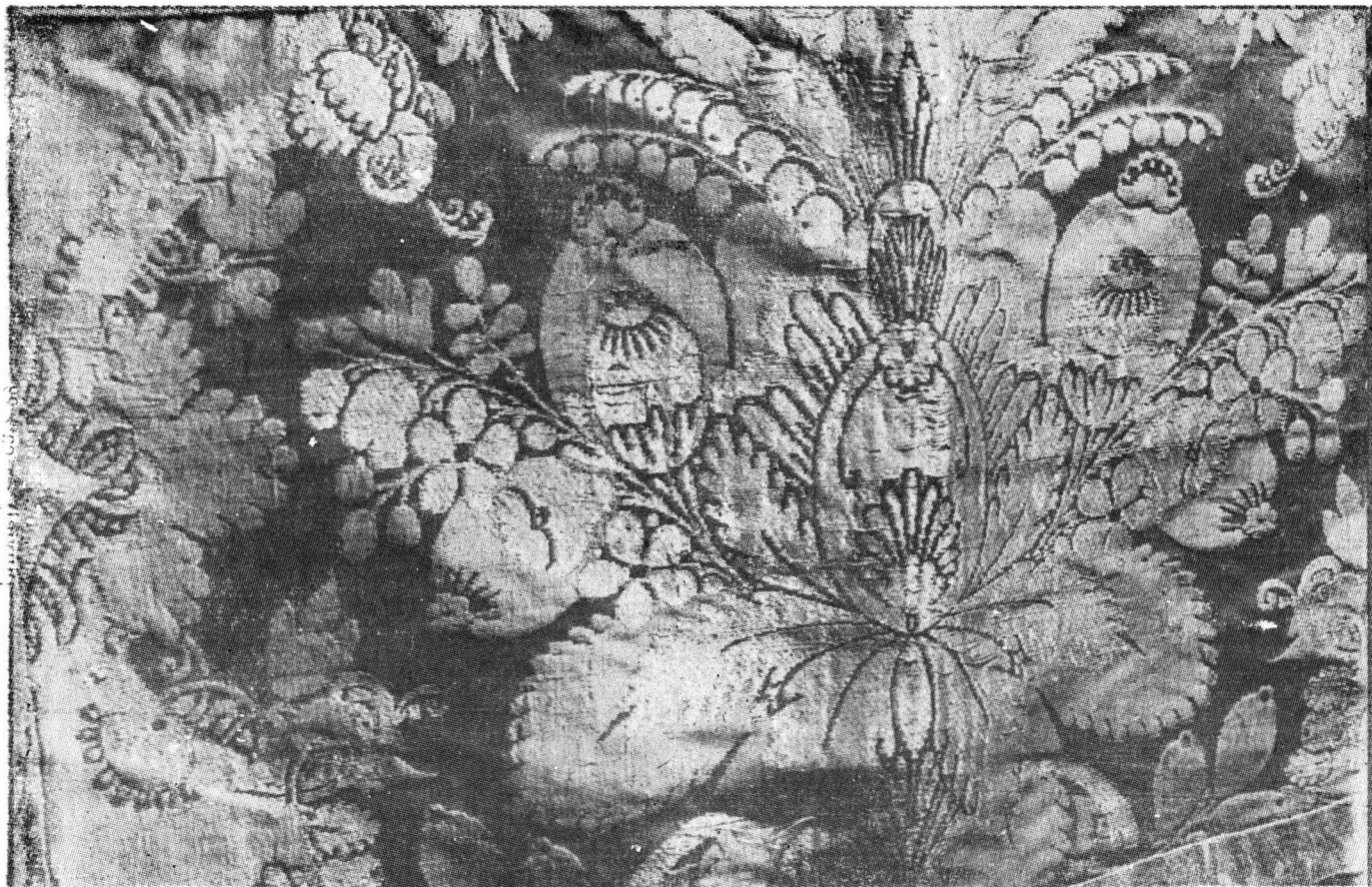
Planșa XIII: fragment de damașc; MNIT, inv. nr. F. 18551 — cat. 20

Planşa XIV: breccart; MNIT, inv. nr. P. 5832 (bandă
superioară și cappa de pluvial) — cat. 21

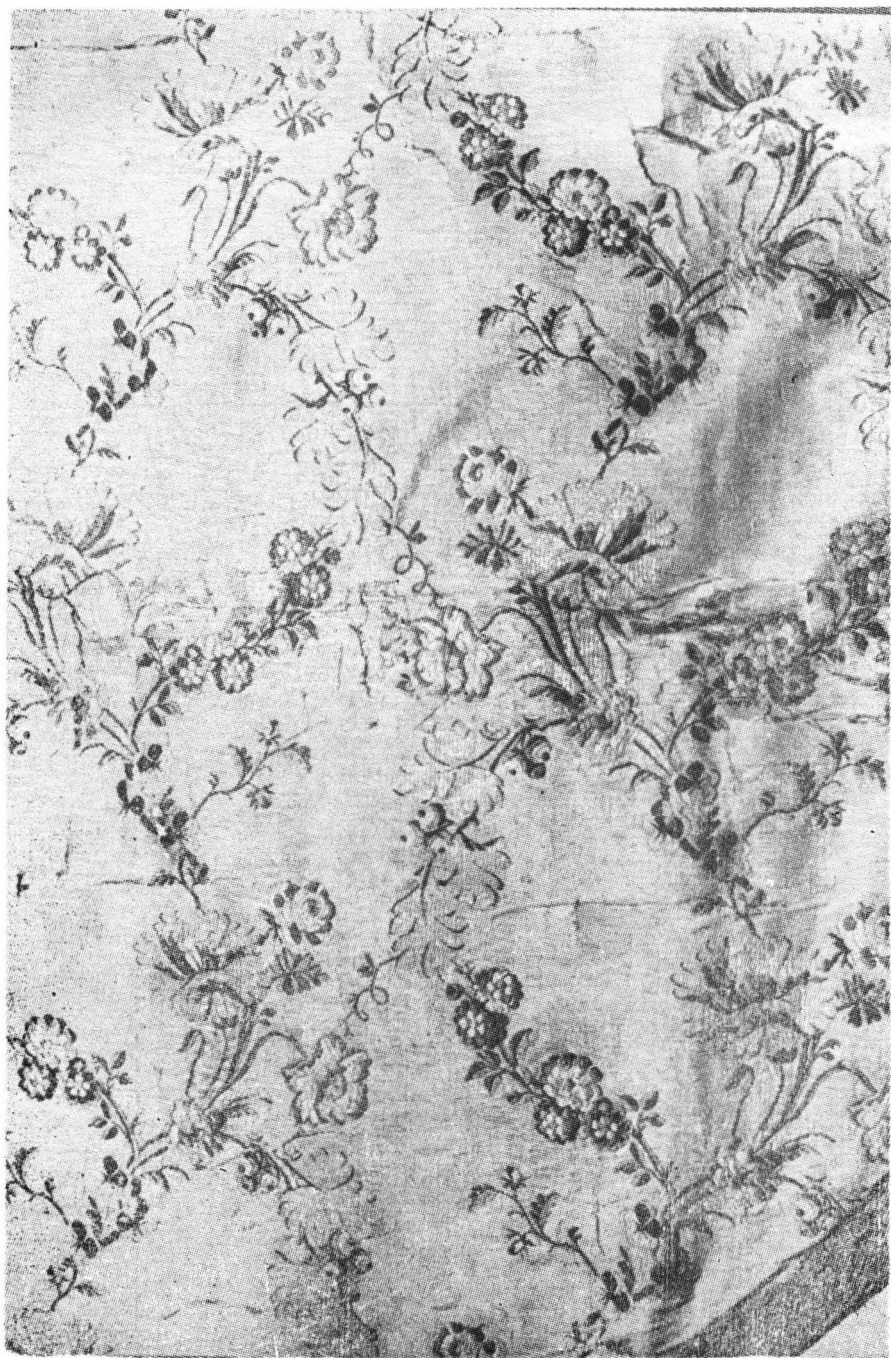
Planșa XV: brocart; MNIT, inv. nr. F 6612 (bandă superioară și cappa de pluvial) — cat. 22

Planșa XVI: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5835 — F. 5836 (detaliu [corperi [de dalmatici) — cat. 23

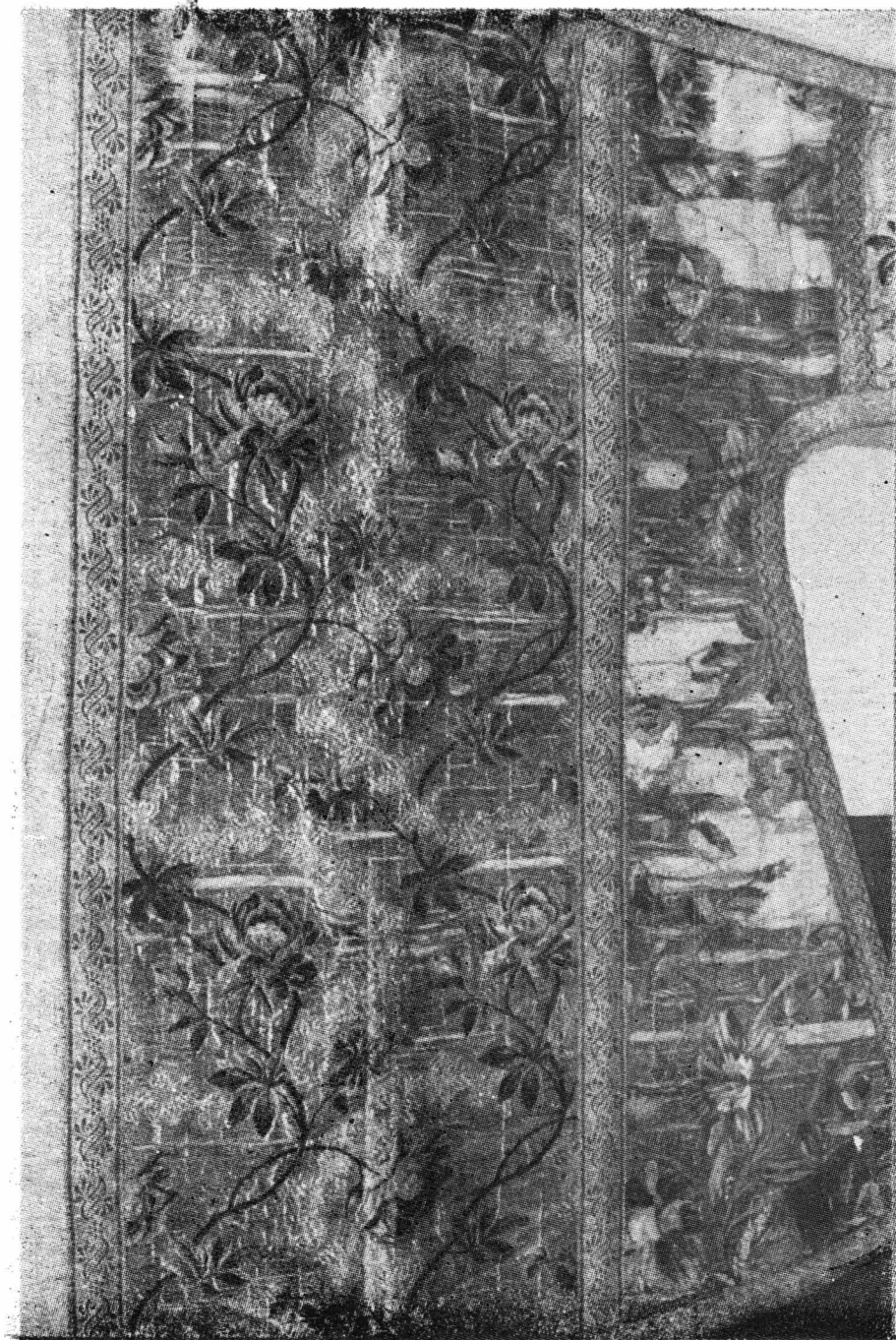
Planşa XVII: brocart ; MNIT, inv. nr. F. 5820 (fustă) — caţ. 24

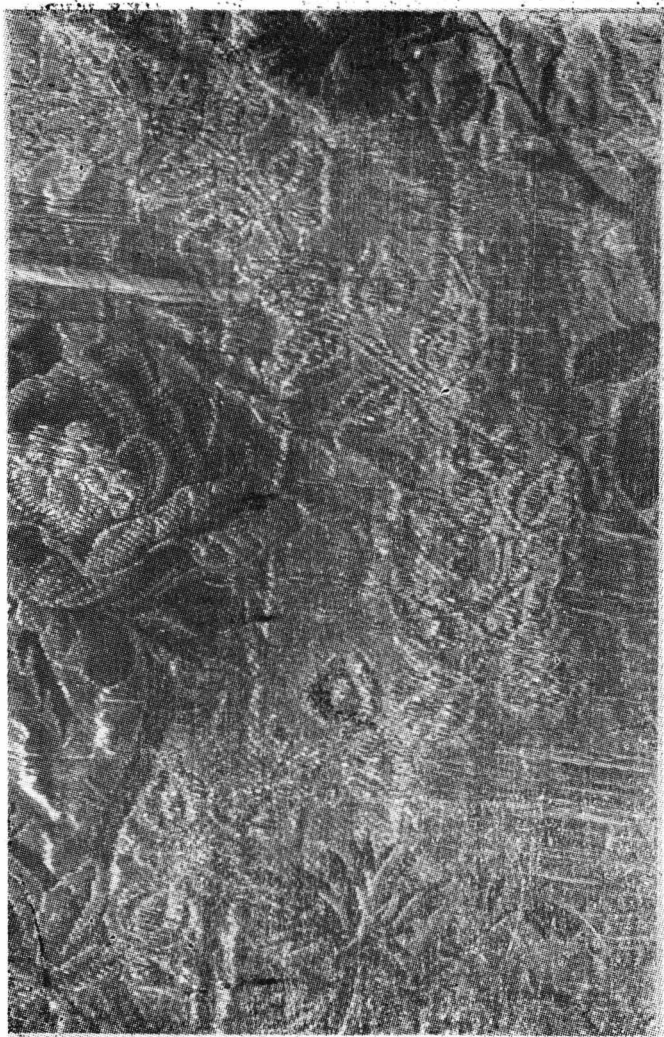
Pianșa. XVIII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 6613 (corp de pluvial) — cat. 25

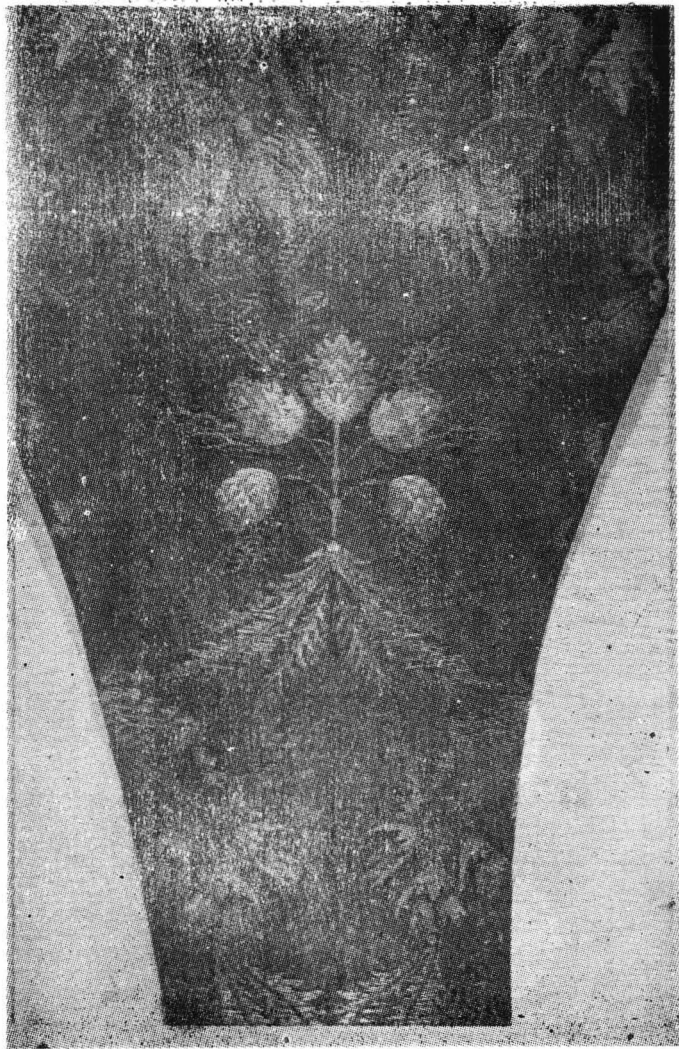
Planșa XIX: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18590 (rechiță) — cat. 26

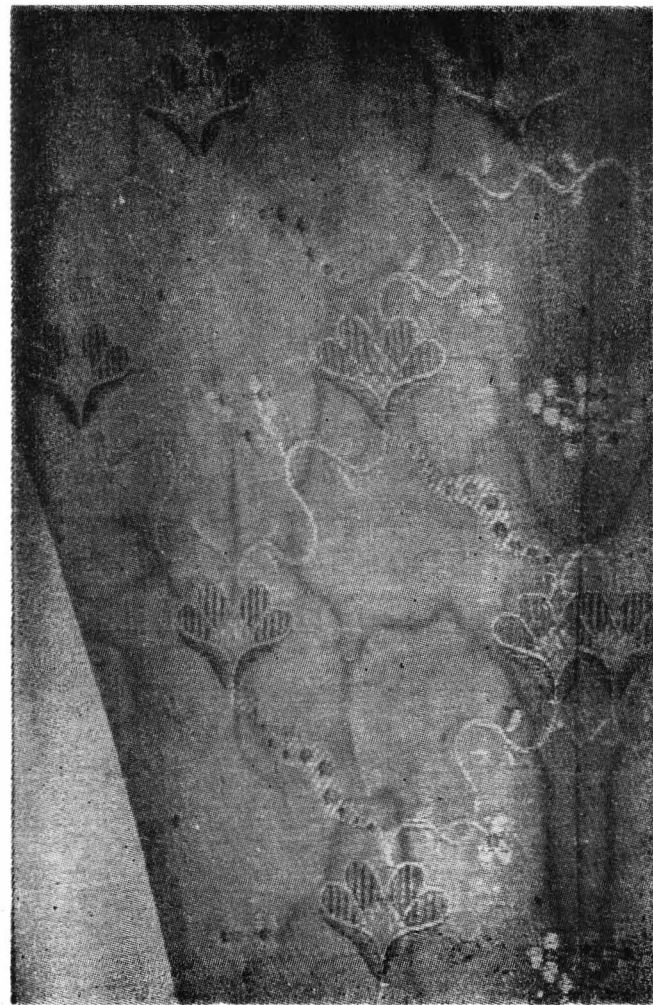
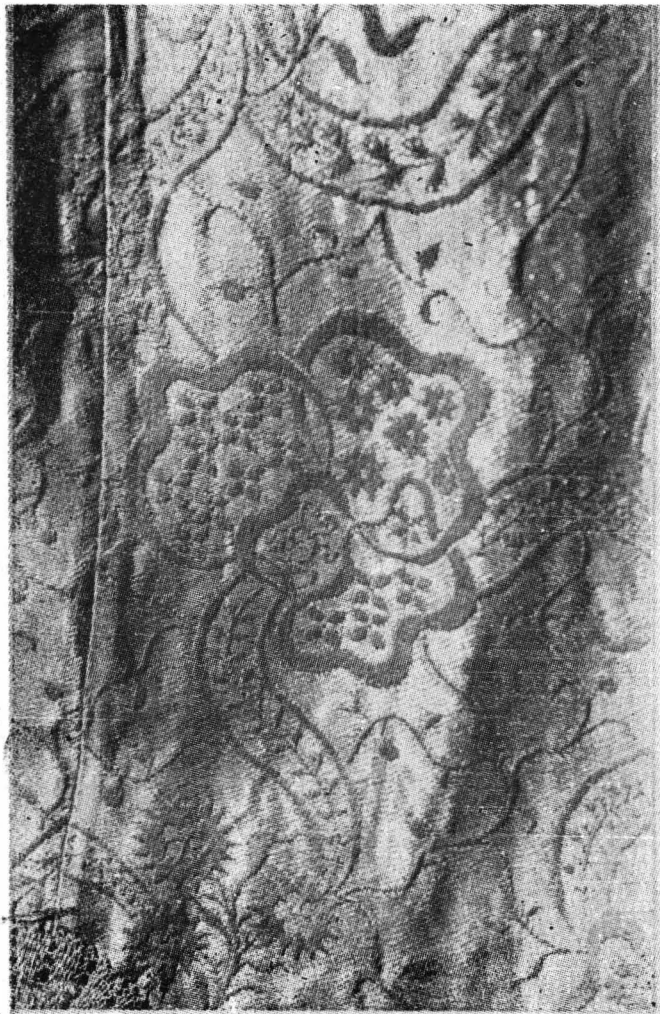
Planșa XX: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5833 — F. 5834 (columnne de dalmatici) — cat. 27

Planşa XXI: — fig. 1: detaliu brocart — cat. 27 (pl. XXII)

— fig. 2: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5760 (plastron) — cat. 28

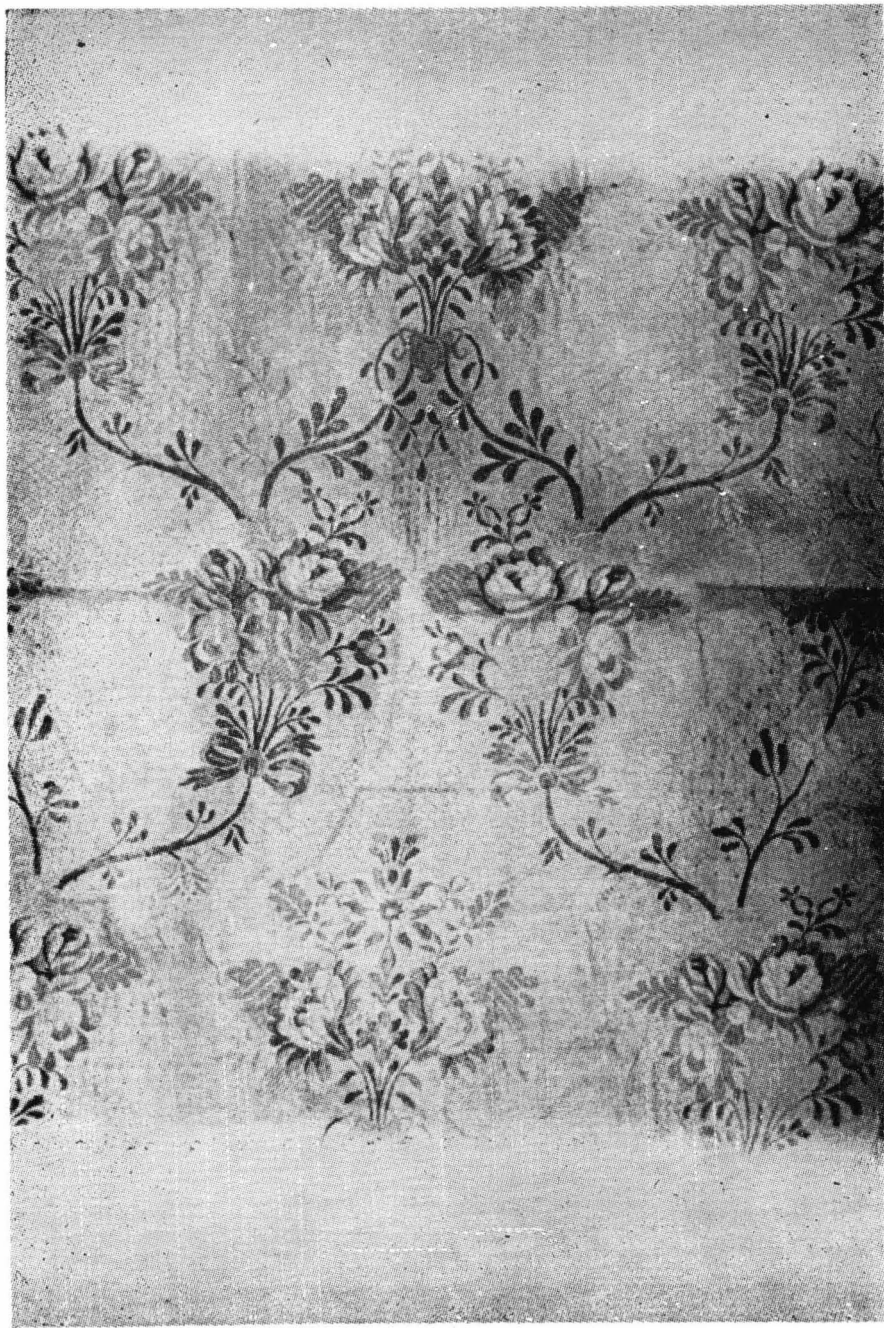

Planşa XXII: — fig. 1.: detaliu brocart — cat. 29 (pl. XXV)

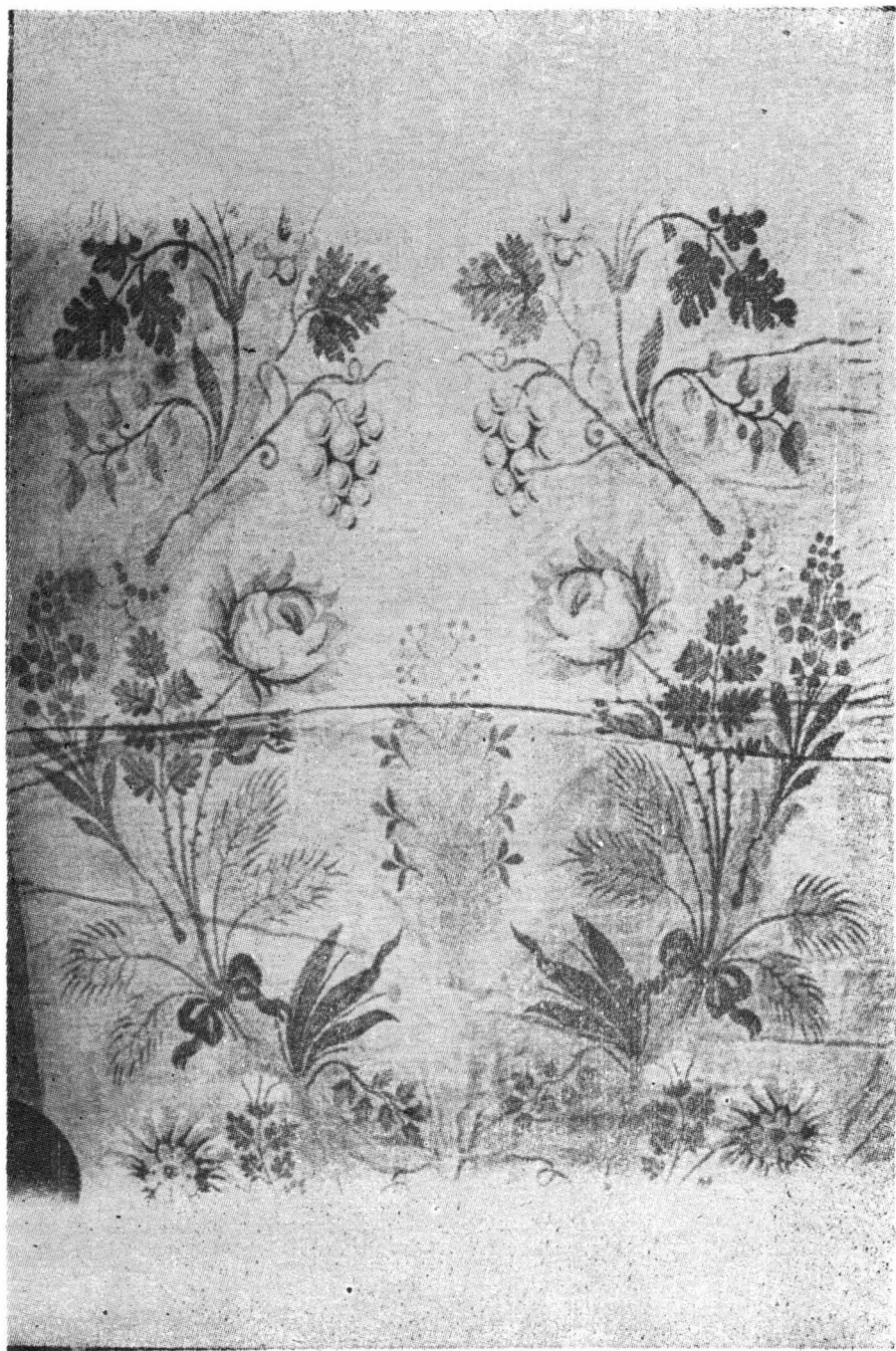
— fig. 2: brocart; MNIT, inv. nr. F. 6113 (plastron) — cat. 33

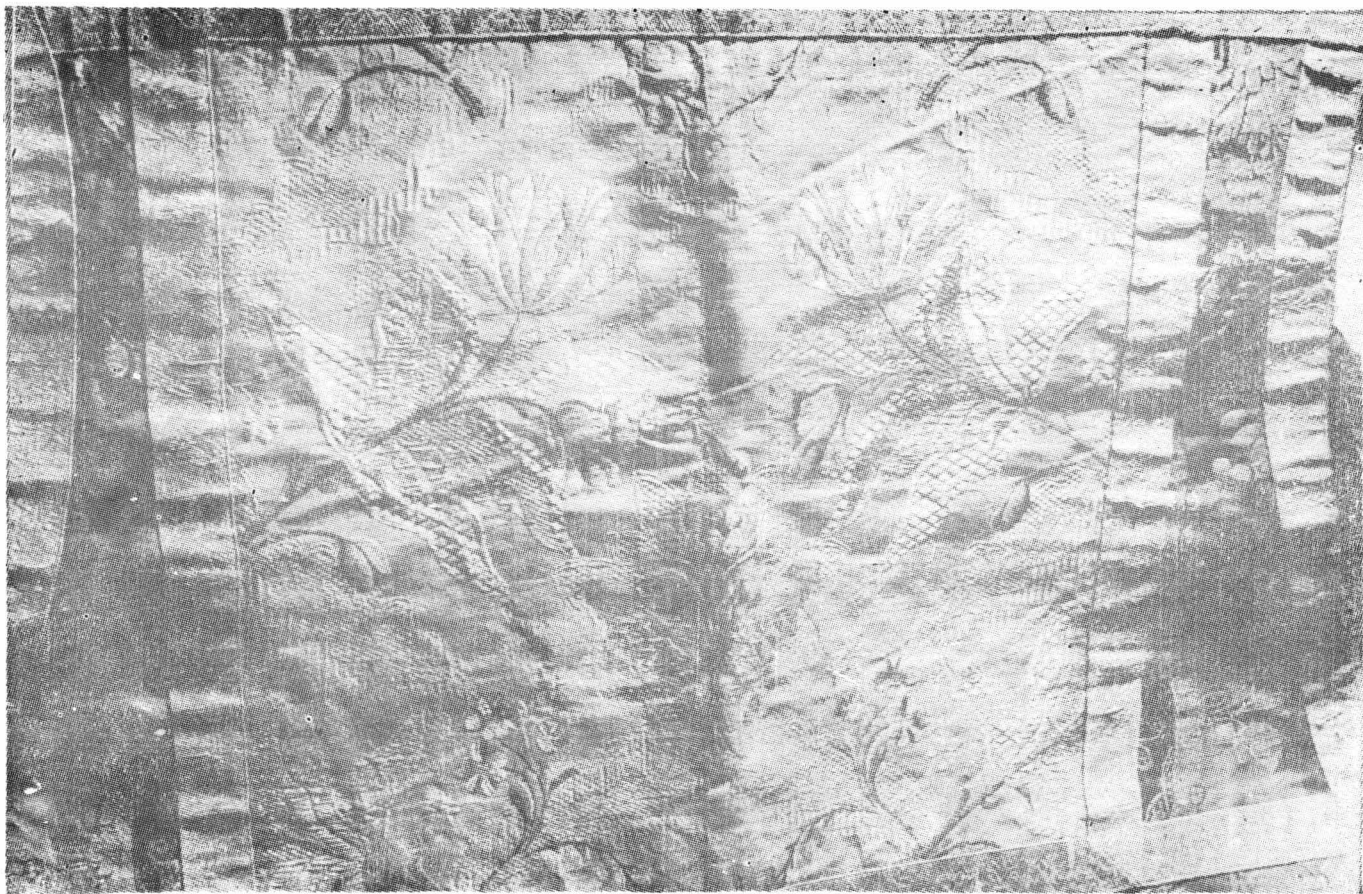
*Planşa XXIII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18436 — F. 18437;
F. 18446 — F. 18447 (rechie) — cat. 29*

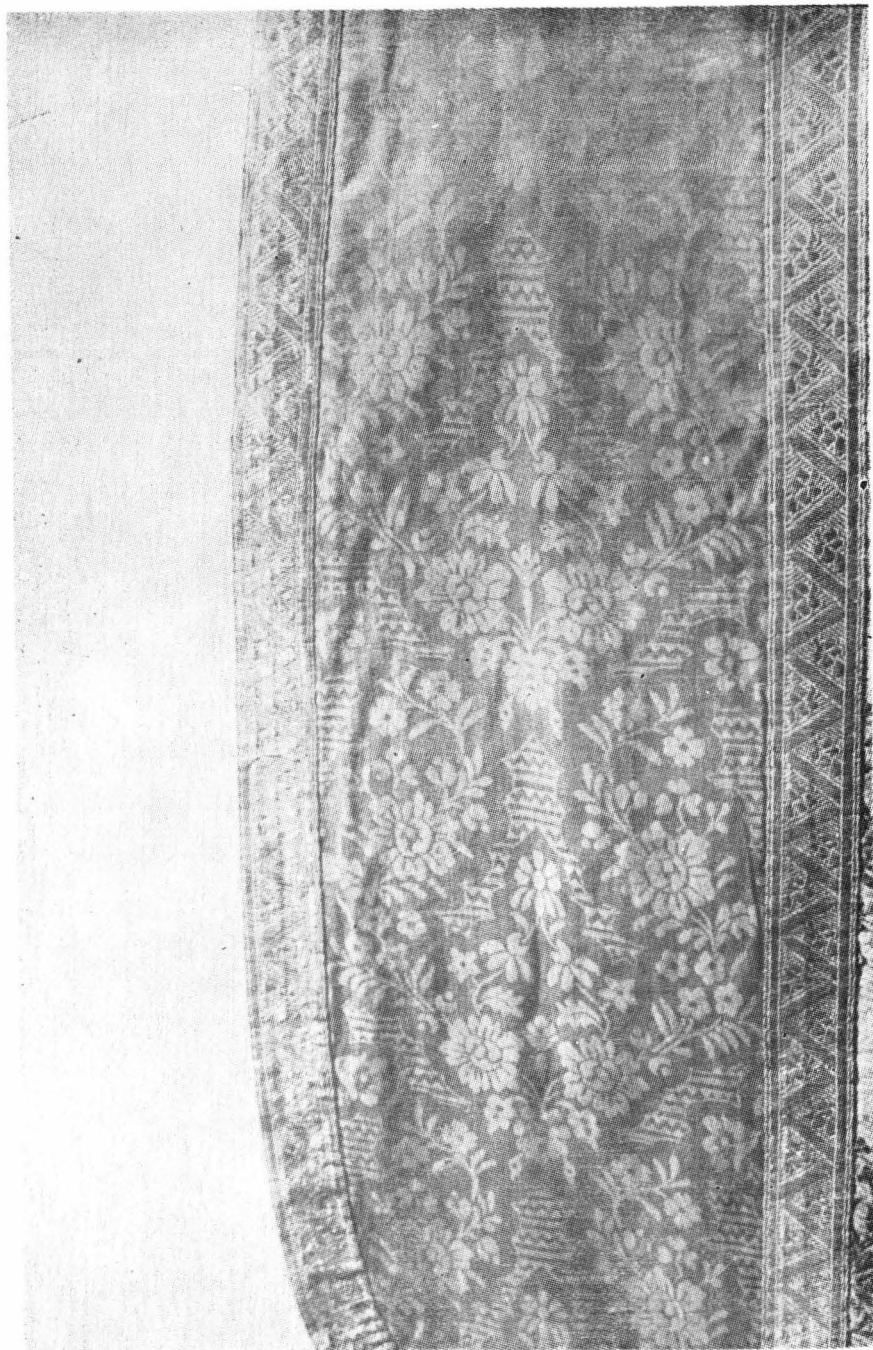
Planșa XXIV: breccart; MNIT, inv. nr. F. 5897 (acoperământ de pătir) — cat. 30

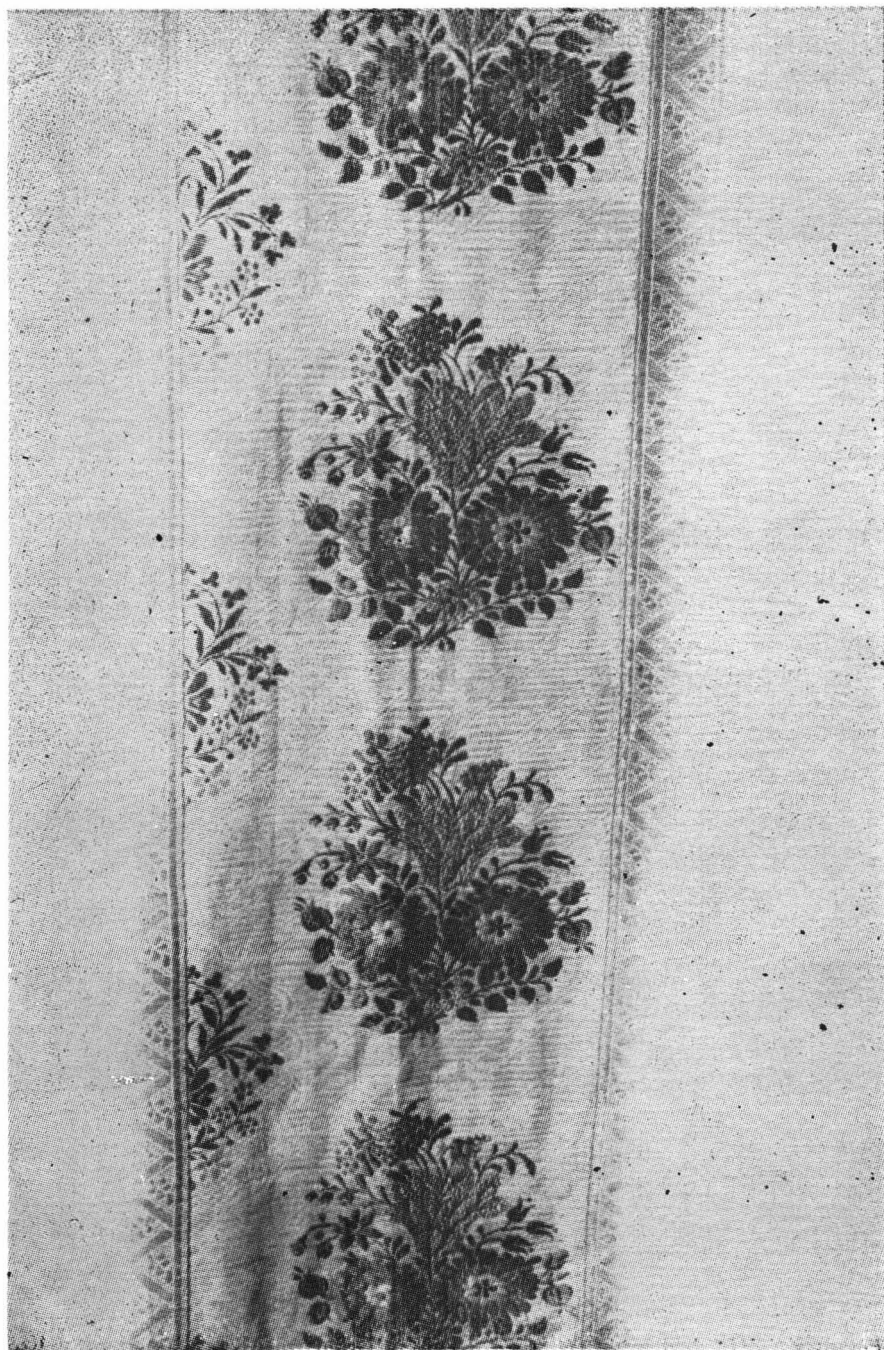
Planșa XXV: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5899 (acoperământ de potir) — cat. 31

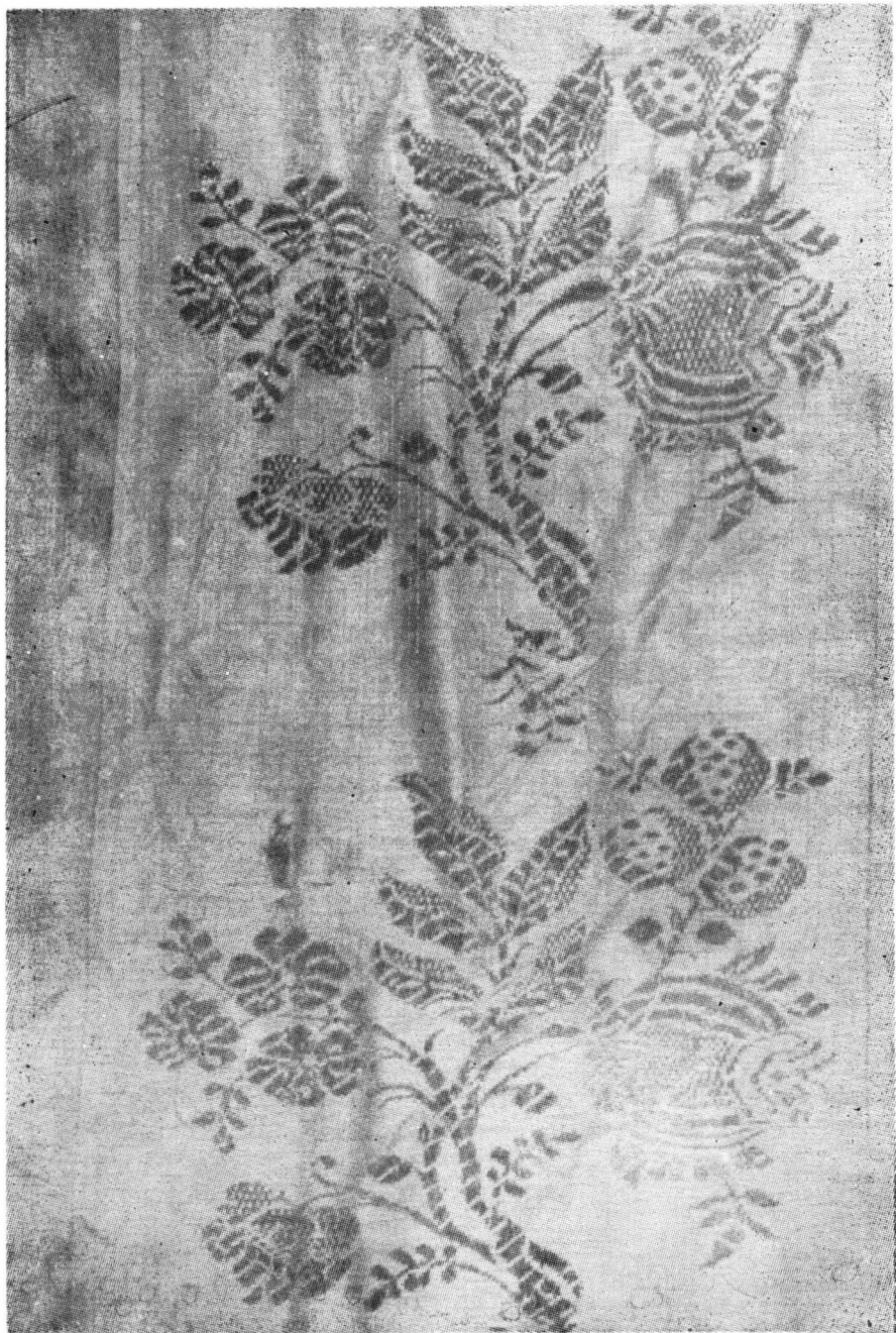
Planșa XXVI: brecart; MNIT, inv. nr. F. 5835 — F. 5836 (plăci decorative de dalmatici) — cat. 32

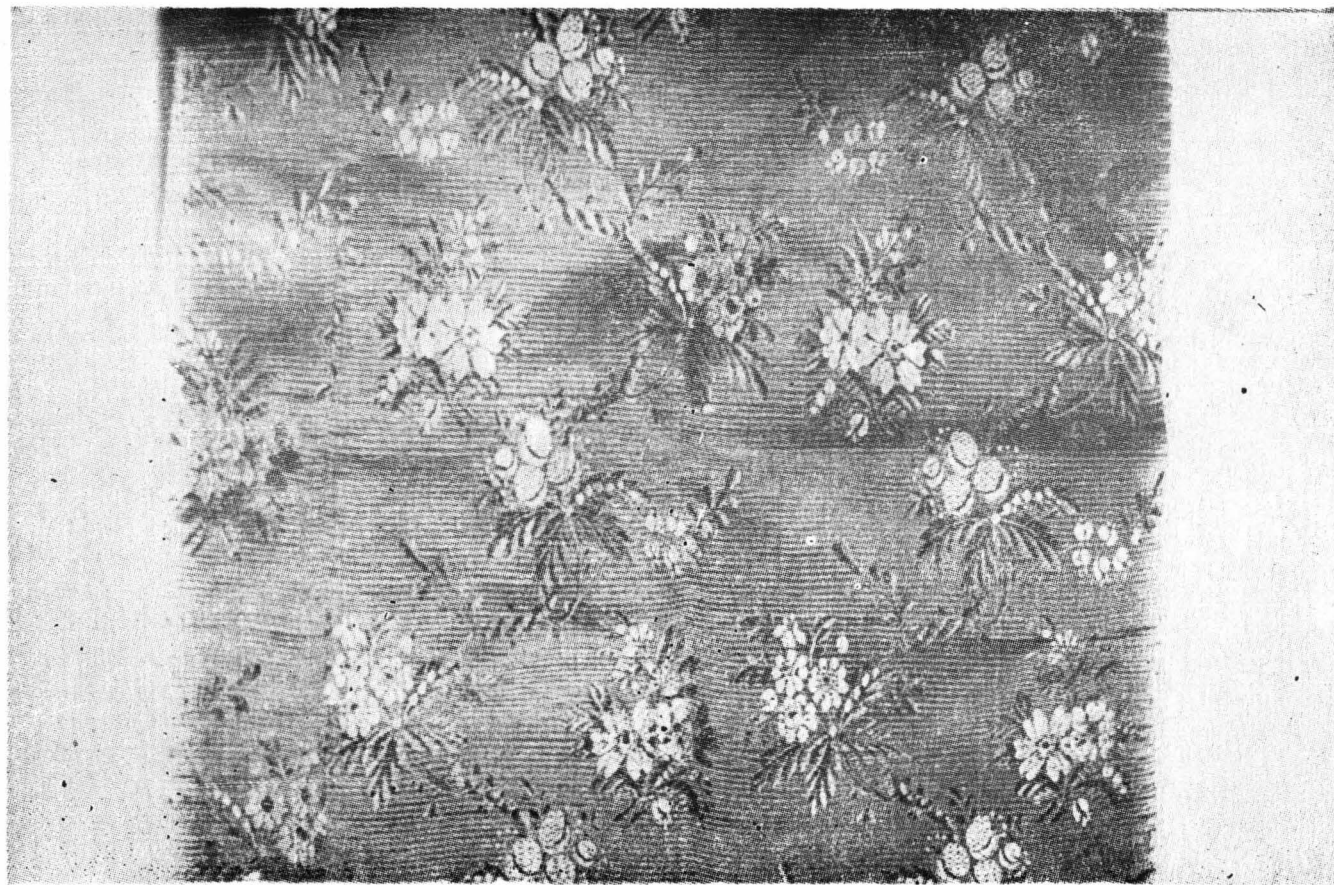
Planșa XXVII: damasc de mătase; MNIT, inv. nr. F. 5910 (laterale de casulă)
— cat. 34

Planşa XXVIII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 5910 (columnă de casulă) — cat. 35

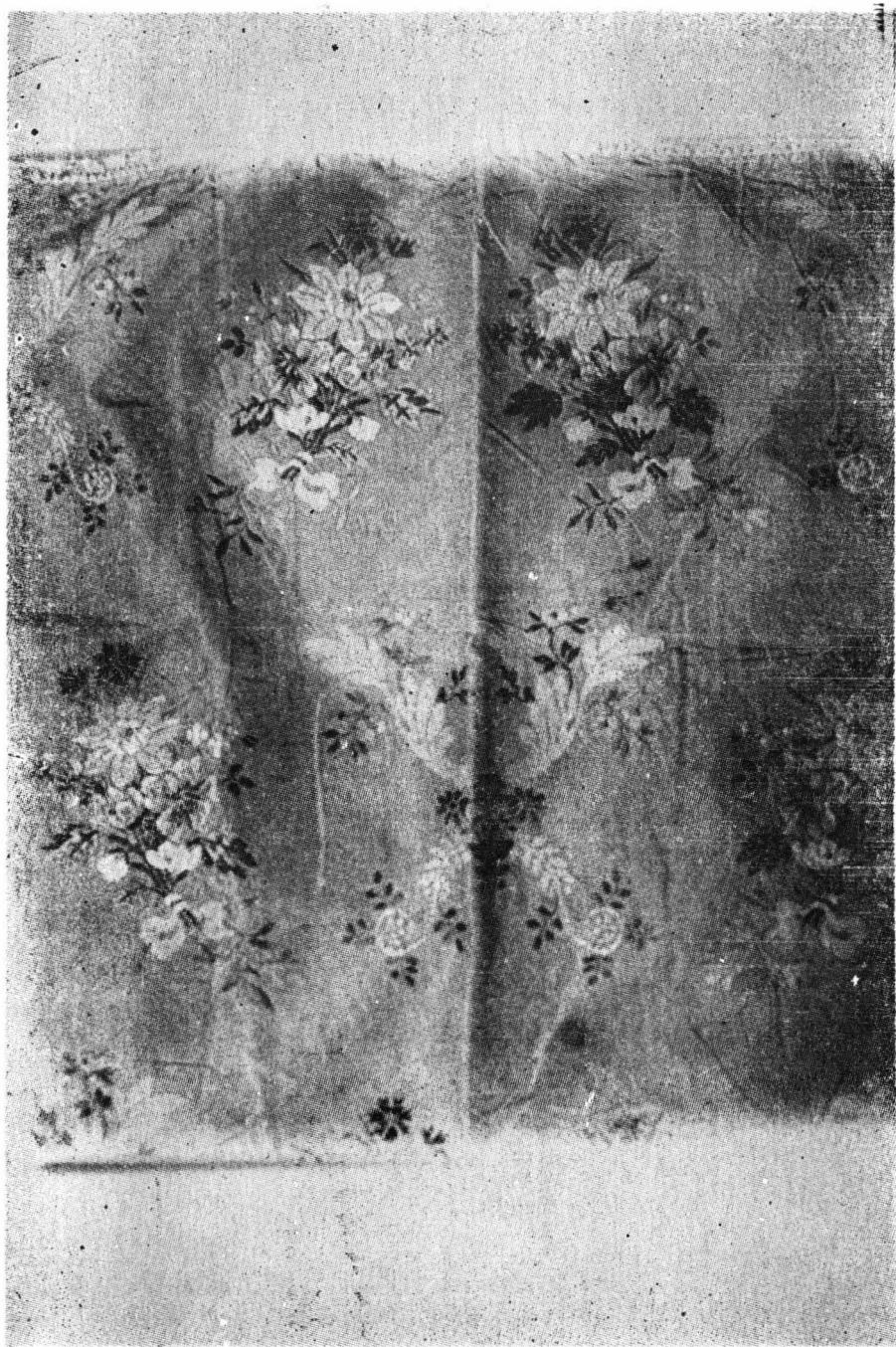
Planșa XXIX: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18499 (fustiță) — cat. 36

Planşa XXX; brocart; MNIT, inv. nr. P. 5896 (acoperământ de potir) — cat. 37

Planșa XXXII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18415 — P. 18417 (fustiță și mă-necuțe) — cat. 39

Planșa XXXI: brocart ; MNIT, înv. nr. F. 5898 (acoperământ de potir) — cat. 38

gust, sinuos, format din succesiunea bobocilor de trandafir, broșați cu sârmă și frisé de argint aurit; b) vrej cu unduiri line, purtând trandafiri, boboci de trandafir, albăstrele și frunze, broșați cu fire policrome de mătase, în nuanțe „naturale“.

Analogii: Flemming, fig. 183/1; 185/2; 212; Heinz, cat. 46, p. 45—46; fig. 37; Zeminová, cat. 100.

Este materialul columnelor a două dalmatici identice⁹⁴.

Dimensiuni: L = 90 cm; LA = 30 cm. Sunt tivite de jur-împrejur cu o pasmanterie (LA = 2,5 cm) din fir de argint aurit.

Lateralele dalmaticilor⁹⁵ (L = 90 cm; LA = 25—37 cm, câte două bucăți — în stânga și dreapta columnei) sunt confecționate din rips de mătase albă, îmbogățit cu fir de argint, cusut cu punct de broderie culcat și fixat, brodat cu fire policrome de mătase și fir de argint aurit. Sunt tivite de jur-împrejur cu o pasmanterie din fir de argint aurit. Dalmaticile exemplifică reutilizarea textilelor de preț: componentele lor au fost recroite — chiar și părțile brodate — din piese mai mari. Cele brodate datează din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cât timp columnele sunt databile în jurul anilor 1760—1770.

28. Brocart:

Planșa XXI, fig. 2

De tip francez.

Aproximativ 1770.

Fond de damasc de mătase verde; broșuri cu fire policrome de mătase, slab toarse, cu sârmă și brillant de argint aurit; cu vrejuri ondulate ascendente, cu arcuiri în sensuri opuse, care descriu câmpuri rom-bice deschise⁹⁶, purtând mai multe variante baroce de trandafiri, flori de clopoței, palmete și frunze. În centrul câmpurilor romboidale se află câte o „tulpină“ cu ananași, sprijinită pe un mănunchi de palmete zimțate⁹⁷.

Analogii: Flemming, fig. 205/1; 218/1; 220/1.

Este materialul unui corsaj cu plastron⁹⁸.

Dimensiuni: — corsaj: L = 44—58 cm; LA = 56 cm.

— plastron: L = 42 cm; LA = 9—29 cm.

Întreaga suprafață a corsajului este acoperită cu un fileu brodat, din

⁹⁴ Vezi *supra*, nota nr. 77 și A. M. Szöke, *Broderii baroce în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, 26—30, II Istorie, 1989—1993, p. 156; notele nr. 37, 39, 40; p. 162, fig. 14—15.

⁹⁵ Vezi *supra*, nota nr. 84.

⁹⁶ Dimensiunile reduse ale pieselor au permis doar o deducție — pe baza poziției motivelor — cu privire la tipul compozițional.

⁹⁷ Și în acest caz țesătorii au realizat o aleasă combinație a sârmei și a brillantului de argint aurit cu policromia firelor de mătase (écru, beige, galben-mustar; cărămiziu, roșu, vișiniu închis; verde-gălbui, verde pal, verde) pe fondul verde, damascat.

⁹⁸ Provin dintr-o donație făcută fostului Muzeu Ardelean, în ultimul sfert al veacului trecut. Pentru structură lor vezi *supra*, nota nr. 87.

fir neted și frisé de argint aurit; are 20 de perechi de găici metalice pentru șnurul de închidere.
MNIT, inv. nr. F. 5760—F. 5761.

29. Brocart:

Planșele XXII, fig. 1; XXIII

De tip francez.

Aproximativ 1760—1770.

Fond de mătase maronie, îmbogățit cu fir de argint aurit; broșeuri cu fir de mătase cafeniu deschis, slab tors; cu o rețea de panglici înnoate în funde somptuoase, cu crenguțe purtând rozete cu mai multe registre de petale în punctele de întretăiere ale panglicilor. Acestea au o nervură formată dintr-un vrej sinuos, cu frunze și floricele. Fundele au și ele un bogat desen interior: nodul și cele două bucle laterale sunt umplute cu mici rozete cu 4 petale, bucla centrală cu rozete cu 5 petale.

Analogii: Flemming, fig. 226.

Este materialul unei fuste cu corsaj și mâneci, neasamblate*.

Dimensiuni: — fustă: L = 110 cm; LA = 400 cm.

— corsaj: L = 43,5 cm; LA = 67 cm

— mâneci: L = 37,5 cm; LA = 55 cm.

Corsajul⁹⁹ și tivul fusteii sunt decorate cu o dantelă (LA = 12 cm) din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18436 — F. 18437, F. 18446 — F. 18447.

30. Brocart:

Planșa XXIV

De tip francez.

Aproximativ 1760—1770.

Fond de damasc de mătase écru; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse și cu frisé de argint aurit; cu vrejuri ondulate ramificate, ascendente, cu arcuiri în sensuri opuse, descriind câmpuri ovale, închise în partea superioară. Vrejurile sunt întrerupte ritmic de ample buchete de trandafiri, legate cu funde. Spațiile ovale sunt închise cu o „tulpină” așezată în „vază italiană”, purtând motive florale fanteziste.

Analogii: Flemming, fig. 185/2; 224/1; Zeminová, cat. 97.

Este materialul unui acoperământ de potir¹⁰⁰.

Dimensiuni: L = 50 cm; LA = 45 cm.

Acoperământul de potir este tivit de jur-împrejur cu un fileu brodat (LA = 2 cm) din sârmă și fir de argint aurit; este căptușit cu o pânză de in subțire, densă.

MNIT, inv. nr. F. 5897.

⁹⁹ Vezi *supra*, nota nr. 56.

¹⁰⁰ Achiziția fostului Muzeu Ardelean, din anul 1917.

31. *Brocart*:

Planșa XXV

De tip francez.

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Fond de mătase écu; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse și brillant de cupru; cu vrejuri ondulate ascendente, arcuite în sensuri opuse, descriind câmpuri ovale. Vrejurile sunt întrerupte de două tipuri de motive: a) buchete legate cu fundă, formate din trandafiri, boboci de trandafiri, albăstrele, spice de grâu, bace, frunze; b) buchete așezate într-o floare de acant, nelegate, alcătuite din trandafiri-rozete cu mai multe registre de petale, frunze și ciorchini de struguri, garoafe, boboci, bace. În câmpurile ovale se află — descentrată spre jos — câte o compoziție de frunze și bace.

Analogii: Flemming, fig. 224/1.

Este materialul unui acoperământ de potir¹⁰¹.

Dimensiuni: L = 57 cm; LA = 44 cm.

Acoperământul de potir este bordat de jur-împrejur de un galon din sârmă și fir de cupru argintat; este căptușit cu o pânză de bumbac. Piesa a fost restaurată în anul 1981, în Laboratorul zonal de restaurare și conservare din Cluj-Napoca.

MNIT, inv. nr. F. 5899.

32. *Brocart*:

Planșa XXVI

De tip francez.

Aproximativ 1770.

Fond de rips de mătase galbenă; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse, cu sârmă și frisé de argint; cu palmete lobate, dispuse în romburi, întrerupte de buchete de lalele „occidentale” și perechi de frunze, legate cu fundă. Romburile sunt închise cu câte o „tulpină”, purtând un bujor (?), boboci, frunze de salcâm, susținută de un vrej cu două ramificații pe care cresc fire de panseluțe și crenguțe cu bace¹⁰².

Analogii: Zeminová, cat. 97.

Este materialul plăcilor decorative ale dalmaticilor prezentate la cat. 23.

Dimensiuni: — pe corp: L = 35,5 cm; LA = 33 cm.

— pe mâneci: L = 42 cm; LA = 15 cm.

¹⁰¹ Vezi *supra*, nota nr. 100.

¹⁰² Broșeurile au un desen-suport damascat, vezi *supra*, nota nr. 53. De mare efect este și cromatica aleasă de țesători: palmetele așezate în romburi și perechile de frunze ale buchetelor sunt broșate cu sârmă și frisé de argint; celelalte motive sunt executate cu fire de mătase, într-o gamă coloristică largă (alb, écu; roz, carmin, cărămiziu; mai multe nuanțe de albastru și verde).

33. *Brocart*:

Planşa XXII, fig 2

De tip francez.

Aproximativ 1770.

Fond de moiré nisipiu; broșeuri cu fire beige și siniliu de mătase, slab toarse; cu sistem dublu de vrejuri ondulate, oblice care se întretaie, descriind câmpuri romboidale: a) panglici dantelate, întrerupte de flori-fantezie; b) vrejuri subțiri, sinuoase, întrerupte de flori-fantezie însoțite de mici rozete cu 4 petale.

Analogii: Iparmûv, p. 493, fig. 273; Flemming, fig. 216; 220/1; Zeminnová, cat. 97.

Este materialul unui plastron¹⁰³.

Dimensiuni: L = 36—41 cm; LA = 11—36 cm.

MNIT, inv. nr. F. 6113.

34. *Damasc de mătase*:

Planşa XXVII

De tip francez.

Aproximativ 1760—1780.

Damasc de mătase vișinie; cu vrejuri ondulate ascendente, arcuite în sensuri opuse, descriind câmpuri ovale, închise în partea inferioară cu un buchet de bujori. Vrejurile sunt întrerupte de același tip de bujori, însoțiți de grupuri de mici rozete cu 4 petale. Un desen interior, geometric, completează decorul.

Analogii: Flemming, fig. 215/2; 247.

Este materialul lateralelor unei casule¹⁰⁴.

Dimensiuni: L = 100 cm; LA = 5—20 cm (față); 25 cm. (spate) — câte două bucăți, în stânga și dreapta columnei.

MNIT, inv. nr. F. 5910.

35. *Brocart*:

Planşa XXVIII

De tip francez.

Aproximativ 1760—1780.

Fond de damasc de mătase albă; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse și brillant de argint aurit¹⁰⁵; cu „tulpini“ nelegate între ele, în poziții glisate unele față de celelalte, sugerând un traseu ondulatoriu ascendent. „Tulpinile“ poartă trandafiri-rozete cu mai multe re-

¹⁰³ Achiziția fostului Muzeu Ardelean, înregistrată în anul 1943. Pentru structura plastronului vezi *supra*, nota nr. 87.

¹⁰⁴ Achiziția fostului Muzeu Ardelean, din anul 1943.

¹⁰⁵ Cromatică specifică ultimului sfert al secolului al XVIII-lea, în care predomină firele policrome de mătase (écru, galben, verde, albastru-indigo, nuanțe de roșu), firul metalic fiind prezent în formă de brillant de argint aurit, cu miez de mătase galbenă.

gistre de petale, flori-fantezie, viorele, boboci de trandafiri, bace, frunze.

Analogii: Iparmûv, p. 493, fig. 273; Flemming, fig. 220/1; Zeminová, cat. 99.

Este materialul columnei casulei inv. nr. F. 5910 (vezi *supra*, cat. 34). Dimensiuni: L = 100 cm; LA = 25 cm.

Toate părțile componente ale casulei sunt tivite de jur-împrejur cu o pământerie (LA = 3,5 cm) din fir de cupru. Casula are o întăritură din pânză groasă de in și o căptușeală din pânză de in subțire, densă.

Notă: O stolă (L = 200 cm; LA = 7—21 cm) și două manipulusuri (L = 40 cm; LA = 8—19 cm — fiecare) completează casula. Sunt confecționate din aceleași materiale (damasc de mătase și brocart — vezi *supra*, cat. 34—35) ca și piesa principală; sunt înregistrate în patrimoniul muzeului nostru cu inv. nr. F. 5910a—c.

36. Brocart:

Planșa XXIX

De tip francez.

Aproximativ 1770—1780.

Fond de tafta cafenie; broșuri de tip „decorat” cu fir verde deschis, de mătase slab toarsă¹⁰⁶; cu șiruri verticale de „buchete”, așezate între dungii formate din grupuri de benzi și linii țesute cu fir de mătase verde. „Buchetele” poartă pe lujerul central o rodie dinamizată, pe ramificații rodii cu 3 felii, bujori, grupuri de flori de răsură, cărcii, frunze.

Analogii: Errera, cat. 397D, p. 340; Flemming, fig. 238/1—2; 239/1—2; Zeminová, cat. 99.

Este materialul unei fustițe*.

Dimensiuni: L = 41 cm; LA = 135 cm.

MNIT, inv. nr. F. 18499.

37. Brocart:

Planșa XXX

De tip francez

Ultimul sfert al secolului al XVIII-lea.

Fond de rips de mătase vișinie; broșuri cu fire policrome de mătase, slab toarse; cu grupuri de motive legate doar simbolic, în așa fel încât să sugereze un traseu ondulatoriu, oblic. Decorul se constituie din alternarea ritmică a trei motive: a) mănunchi de rodii dinamizate, bace, frunze; b) buchet de margarete, boboci, frunze; c) buchet de flori de răsură, viorele, albăstrele, garioafe, boboci, frunze¹⁰⁷.

Analogii: Flemming, fig. 220/1; 244/3—4.

¹⁰⁶ Vezi *supra* nota nr. 57.

¹⁰⁷ Din cromatica țesăturii este exilată strălucirea firelor metalice; broșajul de mătase în culori fine, pastelate (alb, beige, roz, albastru, verde), în degra-deuri, amintește de broderiile baroce hașurate. Vezi Falke, p. 47; Flemming, p. XXXII.

Este materialul unui acoperământ cu potir¹⁰⁸.

Dimensiuni: L = 53 cm; LA = 53 cm.

Acoperământul de potir este tivit de jur-împrejur cu un fileu brodat (LA = 2,5 cm) din sârmă și fir de argint aurit; este căptușit cu o fină țesătură de lână.

MNIT, inv. nr. F. 5896.

38. Brocart:

Planșa XXXI

De tip francez.

Ultimul sfert al secolului al XVIII-lea.

Fond de mătase carmin; broșeuri cu fire policrome de mătase, slab toarse și brillant de argint aurit; cu buchete mari, legate cu fundă, independente, dispuse în romburi, sugerând un traseu ondulatoriu ascendent. Buchetele au o structură identică: heliant, flori de mac, albastrele, garoafe, flori de miosotis, boboci, frunze. În centrul câmpurilor romboidale se află câte o compoziție vegetală ce amintește o vază cu talpă¹⁰⁹.

Analogii: Flemming, fig. 235; Zeminová, cat. 101; 102.

Este materialul unui acoperământ de potir¹¹⁰.

Dimensiuni: L = 49 cm; LA = 47 cm.

Acoperământul de potir este tivit de jur-împrejur cu o dantelă simplă (LA = 1,5 cm) din fir de argint aurit; este căptușit cu o pânză de in subțire, densă.

MNIT, inv. nr. F. 5898.

39. Brocart:

Planșa XXXII

De tip francez.

Sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Fond de gradel de mătase vișinie; broșeuri cu fire beige și vișiniu, de mătase slab toarsă; cu mici motive dispersate care acoperă întreaga suprafață a țesăturii, formând o rețea de romburi: fire de lalele cu multe petale, rozete cu 8 petale, trandafiri în semiprofil.

Analogii: Flemming, fig. 248/2.

¹⁰⁸ Vezi *supra*, nota nr. 100.

¹⁰⁹ Cromatica este dominată de policromia firelor de mătase în degradeuri de roșu, albastru, verde, acompaniate de alb și galben. Doar heliantul și talpa vazei centrale sunt broșate cu brillant de argint aurit, cu miez de mătase galbenă. Vezi *supra*, notele nr. 105; 107.

¹¹⁰ Vezi *supra*, nota nr. 100.

Este materialul unei fustițe și al unei perechi de mânecute*.

Dimensiuni: — fustiță: $L = 58$ cm; $LA = 150$ cm.

— mânecute: $L = 30$ cm; $LA = 44$ cm.

Fustița este bordată de un galon nedecorat ($LA = 1$ cm) din fir de argint aurit, dublat cu un fileu brodat ($LA = 2$ cm) din același material.

MNIT, inv. nr. F. 18415 — F. 18417

ANA MARIA SZÓKE

TENDINȚE ALE MUZEOGRAFIEI CONTEMPORANE ÎN TEMATICA ȘI ORGANIZAREA EXPOZIȚIEI DE ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ DE LA MUZEUL BRUKENTHAL DIN SIBIU

Într-o ordine de priorități dictată, mai degrabă, de responsabilitatea muzeografului decât de veleitățile arheologului am inițiat și participat la organizarea postrevoluționară a două expoziții de arheologie: „Arheologia anilor '90“ și „Din tainele arheologiei sibiene“.

Numărul, varietatea și importanța documentară a pieselor descoperite în ultimul timp, fondul de patrimoniu deja existent, datorat cercetărilor întreprinse de domnii dr. Thomas Nägler și Martin Rill, sau unor colecționari anteriori acestora, au creat suportul psihic și baza materială necesară organizării unei expoziții permanente de arheologie medievală. Ea urma să ia locul sectorului medieval din cadrul expoziției de bază.

Întreprinderea a fost cu atât mai temerară cu cât nu am găsit multe repere de comparație, iar arheologia medievală este o știință tânără aflată în faza definirii conceptelor. Marcați și de dificultățile generale ale etapei de tranziție spre normele și sistemul de valori occidentale, nu ne-am putut propune altceva decât să asamblăm într-o formă accesibilă și un concept unitar valoroasele obiecte descoperite în cursul cercetărilor arheologice sistematice sau de salvare din zona Sibiului. Concepția de bază și proiectul valorifică experiența personală și permit dezvoltarea ideilor subsumate sau chiar restructurarea lor în forme echilibrate, care să depășească modelele expozițiilor depozit sau a celor antropologizante¹.

Conștientizând efectele impactului emoțional determinat de perceperea piesei (având, bineînțeles, în vedere puterea de receptare a vizitatorului și gradul de reprezentativitate a exponatului, capacitatea sa de transmitere a mesajului) am reconsiderat raporturile între cercetător (arheolog) — piesa expusă — muzeograf și vizitator acordând întâietate pieselor și ansamblurilor de piese. Obiecte semnificative pentru spiritul epocii, pentru o anumită perioadă sau comunitate, expresive artistic (grupul statuar Madona cu Pruncul, Aquamanila) sau grupările de piese provenite din așezări medievale deosebite (Amnaș, Si-

¹ Pentru exemplificare, a se vedea două muzee din Anglia: „Ashmolean“ din Oxford și „Muzeul Orașului Londra“. Primul, unul dintre cele mai vechi muzee din Anglia, este un exemplu pentru muzeele — depozit. Chiar și expozitele de arheologie medievală sunt prezentate în aceeași manieră. Muzeul din Londra însă, prezintă succesiunea istorică cu ajutorul dioramelor, a jocurilor de umbre și lumină. Pentru a reconstitui evenimente istorice (cum este atacul aviației germane asupra Londrei), pe lângă piese sunt folosite mijloace moderne audio-vizuale.

biu, Șelimbăr, Brateiu) au capacitatea de a declanșa conflicte interioare, de natura emoțională sau de conștiință.

Gradul angajării pieselor în efortul expozițional este diferit, valoarea științifică echivalând cu efectul psihic. Am considerat două piese deosebit de sugestive: statueta amintită și un ulcior, din bronz, cu chip uman. Statueta din lemn „Madona cu pruncul Isus în brațe”, descoperită întâmplător cu ocazia unor lucrări de restaurare în turnul Bisericii Evanghelice din Sibiu, stimulează curiozitatea și efortul vizitatorului pentru înțelegerea unei piese mici cu semnificații spirituale deosebite. Remarcăm îndemânarea meșterului în a reda trăsăturile feței Mariei, drapajul îmbrăcăminții, forme și trăsături definitive cu minuțiozitate. Chipul Mariei redă puritatea Fecioarei, dragostea Mamei. Interesul meșterului pentru înfățișarea pruncului trece în planul al doilea, astfel că trăsăturile feței lui sunt doar schițate. Ansamblul statuar este reprezentativ pentru o anumită perioadă a Evului mediu, în general, pentru mistica creștină.

Aquamanila-ulciorul, din bronz, antropomorf — a fost folosit până în secolul al XIII-lea pentru spălătul mâinilor, mai ales, de către preoți. Chipul straniu al bărbatului reliefat în volumul vasului impresionează vizitatorul. Valoarea piesei crește în raport cu raritatea sa în spațiul cultural transilvănean.

Expoziția dorește să atragă categorii cât mai diverse de vizitatori: curioșii, nostalgicii, specialiștii. Celor din urmă, în primul rând, le oferim piese ceramice, reunite într-o tipologie a ceramicii medievale din zona Sibiului, prima strădanie de acest fel. Chiar dacă piesele expuse provin din zona Sibiului, regiune colonizată la începutul Evului mediu cu etnici germani, ea este reprezentativă pentru întreaga regiune intracarpatică și sugestivă pentru arealul cultural românesc.

Piesele din ceramică au fost descoperite în așezări medievale. Ceramica medievală (în istoriografia occidentală, ceea ce numim ceramica medievală aparține Evului mediu târziu și este datată în secolele XI—XV) se definește prin caracteristici ce țin de compoziția și tehnica prelucrării lutului, de natura și intensitatea coacerii, de tipologia formelor. Chiar dacă piesele descoperite în perimetrul cetății medievale de la Breaza se deosebesc de formele ceramicii medievale deja definite, le-am inclus în expoziție pentru a sublinia complexitatea problematicei în discuție. Definirea trăsăturilor caracteristice ne-a permis să identificăm apoi formele de bază (oala, strachina/castronul, cana, capacul, opaițul, ulciorul), formele mixte (cana de turnat în formă alungită) sau cele speciale (ceramica de cuptor-oalele-cahle) și ceramica de construcție. Împreună cu criteriul volumului sau al raportului între înălțimea și deschiderea formelor scoatem în evidență criteriul utilității, important în evaluarea socio-culturală a pieselor².

Compararea formelor întâlnite în expoziția de la Sibiu cu cele din centrul Germaniei, zona Regensburg și Moldova Evului mediu scoate în evidență particularități ale ceramicii din spațiul transilvănean. Cercetarea comparată a ceramicii medievale demonstrează necesitatea

² A se vedea, Petre Munteanu Beșliu, în „An. Inst. Cer. Sib.”, I, 1994, p. 55—68. În această lucrare se găsește bibliografia temei.

unui studiu de referință. Celor interesați le punem la dispoziție fragmentele de buze și de toarte de oale cuprinse în sectorul ceramic, datele unor probleme speciale cum ar fi aceea a tehnicii adosării fundului unor vase din lut (câni, oale, cahle). Expoziția nu a putut cuprinde, din lipsă de spațiu, categoria ceramicii de construcție sau forme care, după părerea noastră, depășesc limitele societății medievale (cum este pușculița). În schimb, vizitatorul poate compara forme ceramice aparținând unor perioade și epoci deosebite: preistorie, clasicul roman, producția modernă de breaslă și, bineînțeles, ceramica medievală³.

Nu numai sectorul ceramicii medievale poate fi extins în funcție de viitoarele descoperiri. În afara depozitelor și a siturilor arheologice reprezentate în expoziție, își pot găsi aici locul viitoare descoperiri arheologice de importanță deosebită. Criteriile de evaluare istorică rămân aceleași.

Piese de la Brateiu (oale, pinteni, cuțite, brațul unei balanțe) fac parte din inventarul așezării din secolele XII—XIII, ultima dintr-o serie de cimitire și așezări ce se întind pe durata secolelor IV—XIII. Piese ilustrează complexitatea fenomenelor etnice și sociale din sudul și centrul Transilvaniei în perioada amintită. Semnificația obiectelor este și mai mare, ele fiind martorii unor așezări distruse de excavator.

Comunitatea cisterciană de la Cârța ilustrează transferul unor forme culturale occidentale într-o regiune în plin proces de feudalizare, cu un potențial strategic deosebit. Arhitectura religioasă cisterciană a fost bine receptată în Transilvania.

Tezaurul de la Amaș, ce cuprinde monede și bucăți de argint tocat, este relevant, inseriat cu alte descoperiri de același fel din sudul Transilvaniei, pentru o anumită perioadă (secolul al XIII-lea, începutul secolului al XIV-lea). Tezaurul ar trebui să constituie un motiv de atracție pentru vizitatorul ce face cunoștință cu circulația monetară încă în expoziția de arheologie clasică.

Particularitățile societății medievale transilvănene sunt ilustrate și de obiectele descoperite la Săliște, centrul ducatului Amnașului, a districtului Săliște și a regiunii pe care etnografii o numesc „Mărgini-mea“.

Piese amintite, completate cu cele ce compun depozitul de unelte agricole de la Șelimbăr, fragmentele din lemn conservate, sunt reprezentative pentru ansamblul proceselor specifice evului mediu. Semnificația lor istorică și încărcătura emoțională pot fi transmise printr-o expunere adecvată, un sistem de informații simplu și motivat.

Realizarea practică a programului ideatic a scos în evidență dificultatea folosirii sistemului de vitrine deja existent, montat în sala rezervată expoziției de arheologie medievală: vitrine ce se dezvoltă pe verticală, vitrine-pupitru și panouri. Dispunerea și formele vitrinelor prinse în schelet metalic, planimetria sălii în ax longitudinal au de-

³ Expoziția se înscrie în strategia adoptată după anul 1990: organizarea expozițiilor în funcție de colecții (expoziții de colecție). Expoziția de arheologie medievală este precedată de cea de arheologie preistorică și clasică, expoziție care ilustrează procesele perioadelor istorice în discuție.

terminat fixarea unui punct vizual central: o vitrină cu pereții din semicristal care adăpostește statueta din lemn deja prezentată. Unul din capetele axului transversal a fost marcat de o vitrină-pupitru în care și-a găsit loc Aquamanila.

Dispunerea pieselor și a ansamblurilor a fost realizată în așa manieră încât să atragă atenția asupra profilului (forme) și dimensiunilor (volumului) obiectelor chiar de la intrarea în sală. Din acest motiv, chipul straniu al bărbatului ce formează corpul urciorului a fost întors spre intrare, iar vitrina cu statueta, inundată de lumina unui mic proiector.

Expunerea pieselor din ceramică s-a adaptat mobilierului. Oala de provizii de dimensiuni mari a fost așezată într-o vitrină de colț. Jocurile de planuri ale vitrinelor ne-au permis să expunem într-un câmp vizual optim forme ceramice cu profilul alungit — cămile cu gura lobată. Am evitat aglomerarea vitrinelor cu piese numeroase, asemenea ansambluri diminuând puterea de percepere a vizitatorului și implicit, posibilitatea de memorare. Echilibrarea volumelor, ruperea monotoniei unor serii de piese prin schimbarea poziției ar putea avea un efect optic optim pentru vizitator. În același timp, piesele așezate orizontal pun în evidență elemente caracteristice: semne de meșter, profile de buză.

Am considerat sugestivă dispunerea oalelor-cahle pe un grătar din lemn. Ochiurile grătarului pot lua dimensiunile oalelor/castroanelor-cahlă.

Unele piese arheologice au fost prinse pe pânza unor panouri verticale: fragmentele ceramice reprezentative pentru primul nivel de locuire medievală din Sibiu și cetatea de la Sadu, cuțitele și cuiele ce provin din așezarea de la Săliște. Chiar și în două vitrine-casetă am folosit această modalitate de etalare: piesele din metal de la Bratei și cele ce țin de inventarul bisericii de la Săliște. Inventarul depozitului de la Șelimbăr și piesele de la Cârța (inclusiv o monedă) au fost prinse de pânza unor panouri și protejate cu sticlă. Această modalitate de etalare permite valorificarea în întregime a spațiului expozițional și accentuează senzația de intimitate.

Fragmentele împletituri din lemn descoperită în șanțul fortificației orașului medieval Sibiu au fost expuse pe un plan semiînclinat. Tentația vizitatorului de a atinge aceste expozate este satisfăcută de expunerea liberă a unor fragmente ceramice atipice.

Într-o expoziție, care scoate în prim plan exponatele, ilustrația își dovedește complementaritatea. Gradul de implicare al ilustrației ține seama de posibilitatea de comunicare a pieselor (capacitatea de a transmite mesajul, informația) și de posibilitatea de receptare a vizitatorului, de interesul său.

În locul etichetelor, care se pierd printre obiecte sau, atunci când sunt mari, le acoperă, am folosit un sistem de fișe. Fișele se află în mape din material plastic, în exteriorul și în afara câmpului vizual al vitrinei, la îndemâna vizitatorului. Informațiile au fost dispuse pe două nivele: nivelul primar ce cuprinde date primare topografice, cronologice, tipologice și nivelul secundar, ce aduce informații suplimentare.

Prima fișă, tipărită în text bilingv, este vizibilă prin peretele mapei. A doua fișă satisface un grad de interes mai mare, iar a treia, aduce o planșă ce ilustrează elementul semnificativ al sitului (de exemplu, planul unei biserici). Fișele au fost redactate după datele rapoartelor de cercetare arheologică sau a studiilor conexe. În situația nepublicării rapoartelor, informațiile se reduc la cele cuprinse în registrul-inventar.

Atmosfera creată în jurul unei descoperiri arheologice deosebite a fost redată printr-un grupaj de fotografii alb-negru. Fotografiiile, realizate cu ocazia recuperării unei împletituri din lemn, aflate în șanțul de apărare medieval, constituie ele însele mărturie ale unei perioade în care au fost demolate vestigii istorice ale orașului medieval Sibiu.

În realizarea tipologiei ceramicii medievale am avut nevoie de ilustrație pentru a exemplifica forme reprezentate doar prin fragmente ceramice. În cele două cazuri (opaițul și cana cu țevă), mărimea desenului nu pune piesele în planul al doilea.

Chiar în situația când un panou de dimensiuni mari părea inutil, l-am acoperit cu un fragment din copia în mărime naturală a cronicii parietale aflate în Biserica Evanghelică și puțin cunoscută vizitatorilor.

Trei fotografii color, reprezentând ruinele mănăstirii de la Cârța, au însoțit piesele descoperite acolo. Vitrina nu a permis fixarea sistemului de fișe astfel încât am fost nevoiți să folosim o macroetichetă.

În general, sistemul permite optimizarea transferului de informații în funcție de capacitatea și interesul vizitatorului. Informațiile atrag atenția, stimulează, curiozitatea, dinamizează procesele cognitive și de conștiință. Obiectele expuse, expoziția în ansamblul ei pot deveni cadrul și mijlocul de acțiune pedagogică (de exemplu, pentru metoda învățării prin redescoperire).

Pe de altă parte, sistemul folosit poate fi ușor înlocuit prin cel computerizat. El poate, de asemenea, să fie extins în afara muzeului și racordat celui folosit de mass-media. Preconizăm editarea unui pliant de mici dimensiuni („fluturaș”), care preia informațiile din prima fișă. Un pliant cuprinzător va prelua informațiile din fișele doi și trei⁴.

Cele mai multe piese sunt întregi, în totalitate, au fost conservate. Fragmentele ceramice prezentate țin locul unor forme importante, urmând a fi înlocuite pe măsura descoperirii unor piese întregi sau întregibile. Grija pentru păstrarea pieselor este la fel de importantă ca și cunoașterea lor. Materialul ceramic și cel cu suport metalic dacă este bine conservat nu suferă degradări serioase în condiții normale de expunere. Grija pentru obiectele din lemn este mai mare în condițiile în care metodele de conservare nu dau rezultatele așteptate. Fereastra în dreptul căreia a fost expusă îngrăditura din lemn va trebui acoperită, iar piesa protejată, în afara orelor de vizitare, cu o husă.

Vitrina ce adăpostește statueta din lemn nu se află în bătaia razelor solare. Iluminarea ei se face cu un mic reflector cu halogen folosit de obicei în cazul expunerii materialului sensibil. Statueta a fost așe-

⁴ Cel mai recent șantier de arheologie medievală este reprezentat în expoziție printr-un grupaj de fotografii ce pot fi utilizate în raportul de cercetare arheologică, urmând a fi înnoit în fiecare an.

zată pe un pedestal, format din bucăți de sticlă ce o reflectă. Instalarea unei lupe ar fi permis observarea detaliilor, dar ar fi aglomerat vitrina. Spațiul și-ar fi pierdut atmosfera mistică.

Limitele și imperfecțiunile expoziției de arheologie medievală de la Sibiu nu ne pot opri să atragem atenția asupra efortului de a adapta concepțiile tradiționale de expunere la spiritul epocii, în lipsa dar cu speranța unor condiții mai bune.

PETRE MUNTEANU BEȘLIU

THE EXIBITION OF MEDIEVAL ARCHAEOLOGY IN THE BRUKENTHAL MUSEUM IN SIBIU

(Abstract)

The exhibition of medieval archaeology is displayed in the Museum of History (Brukenthal Museum), Sibiu. It has two parts: a tipology of medieval pottery and the object uncovered in the archaeological excavations wich took place in the departament of Sibiu.

We cons dered as the main archaeological pieces a little wooden statue represented „Mary and the Holly Child“ and an athropoomorphus bronz jug.

The tipology of medieval pottrei includes main, special and mixed forms.

The exhibition presents significant pieces uncovered in the medieval settlements (Brateiu, Săliște), pieces belonging to the hoards (Amnas-silver coins, „Șelimbăr-irons“ tools).

The medieval exhibition is conected with the pre historic and clasic oane but it has a different point of view concerning the organisational, informational and displasing sistem.

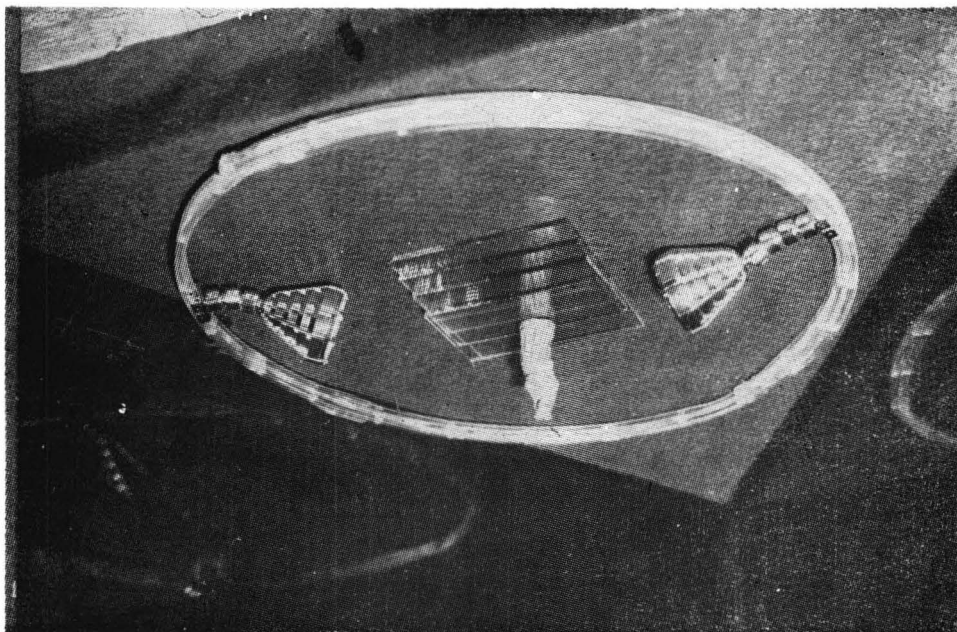

Figura 1: „Madona cu Pruncul”, statueta din lemn, punctul central al expoziției permanente de arheologie medievală de la Sibiu. După fotografierea exponatului, unul din cele două mici reflectoare a fost scos din funcțiune.

Figura 2: „Madona cu Pruncul” (—detaliu).

Figura 3: „Aquamanila”, ulciuc din bronz antropomorf, piesă spectaculoasă, de valoare istorică deosebită.

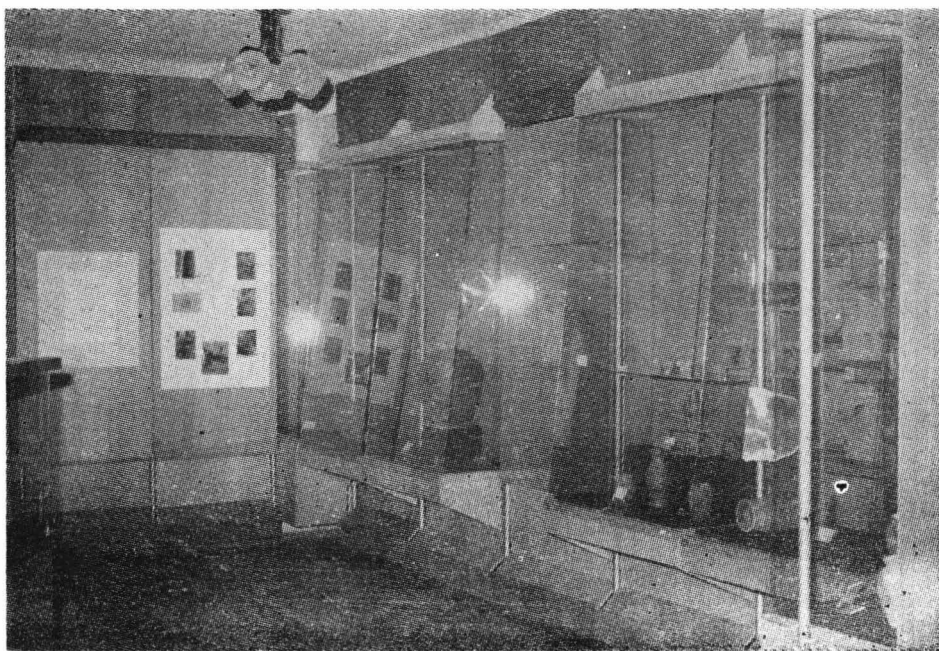

Figura 4: Sectorul „Tipologia ceramicii medievale” din cadrul expoziției de arheologie medievală de la Sibiu (formele: oala și capacul).

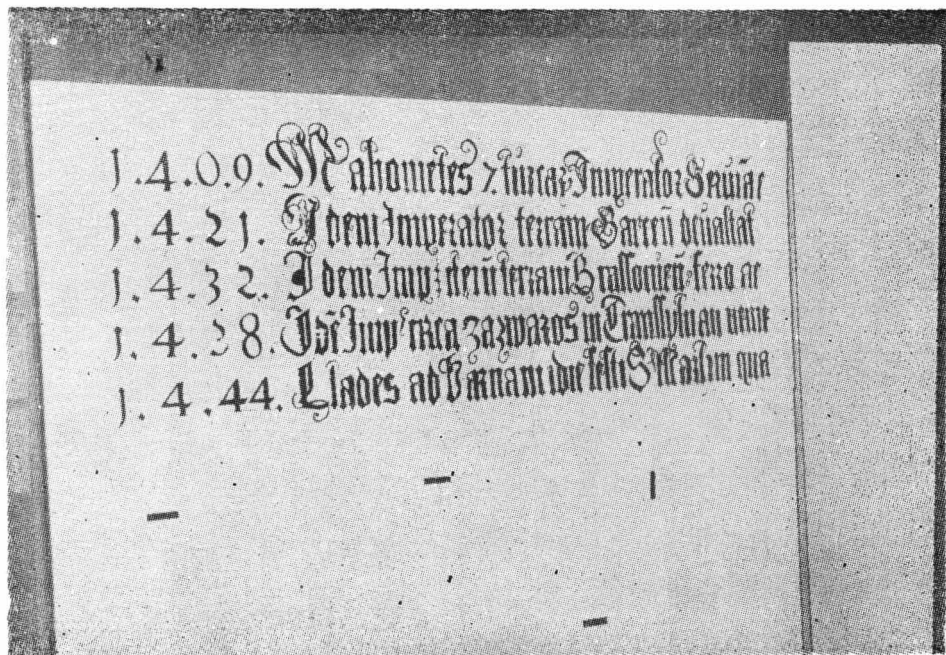

Figura 5: Fragment din copia, în mărime naturală, a cronicii parietale aflate în Biserica Evanghelică din Sibiu.

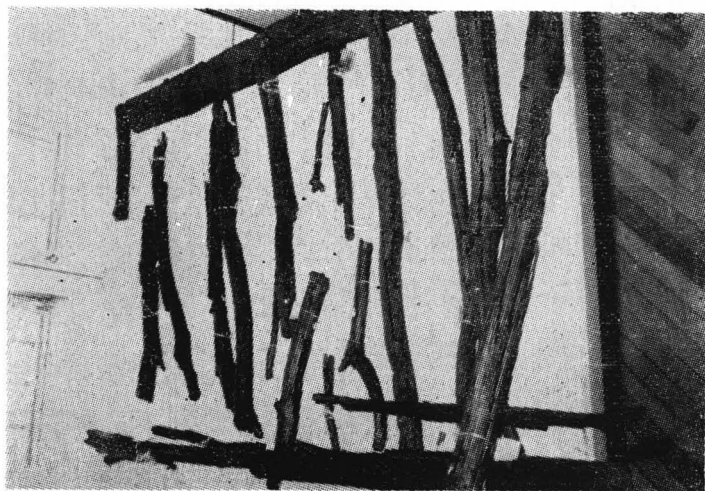

Figura 6: Fragment din împletitură, din lemn, descoperită în șanțul de apărare al incinte medievale a orașului Sibiu.

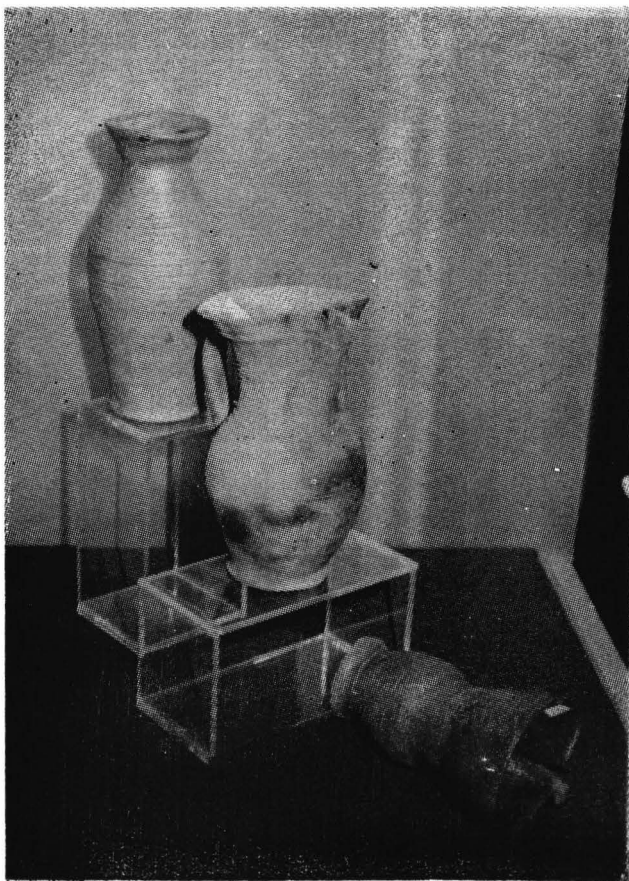

Fig. 7 — Vase de ceramică medievală.

SIGILII ALE ASOCIAȚIILOR MEȘTEȘUGĂREȘTI DIN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE DIN SIBIU

Colecția de sigilii a Muzeului de Istorie din Sibiu cuprinde și câteva tipare sigilare¹ ale unor asociații meșteșugărești (Brüderschaft, Genossenschaft, Verein) care au funcționat la Sibiu și în alte localități. Vom prezenta, pentru început, în studiul de față, frățiile calfelor (Brüderschaft), care s-au înființat începând cu sec. al XV-lea, după organizarea meșteșugarilor în bresle. Fiind organizate după modelul breslelor, frățiile aveau o conducere proprie, o ladă, o emblemă și un sigiliu. Adunările calfelor aveau loc într-o casă a frăției, care servea și ca adăpost pentru calfele călătore².

Statutele frățiilor cuprind dispoziții referitoare la raporturile meșteri-calfe, la comportamentul calfelor, la relațiile dintre membrii lor, la obligațiile religioase. Sunt prevăzute și pedepsele ce trebuiau aplicate pentru purtare necuviincioasă, cum arată documentele frăției aurarilor sibieni din anul 1575³. Aceleași reglementări le găsim și în statutul frăției calfelor de postăvari din 12 febr. 1577⁴.

Cea mai veche asociație cunoscută, este a calfelor de pantofari din Sibiu, numită „Frăția Sfântului Ioan”. În registrul acestei frății sunt cuprinse numele calfelor, începând cu 1484, până în 1557. Dacă în 1484 erau înregistrați 714 membri, în anul 1508 numărul acestora ajunge la 809⁵. Calfele proveneau din orașe și sate transilvănene, dar și din țările vecine.

Asemenea frății și-au organizat toate calfele, indiferent de meșteșugul practicat, nu numai la Sibiu, dar și în localități mai mici precum: Sighișoara, Saschiz, Cislădie, ș.a.⁶.

1) La 24 iunie 1789, primarul orașului Sibiu, în numele Magistratului, stabilește statutele asociației calfelor de croitori sași din Sibiu, în 26 articole⁷.

Sigiliul păstrat de la această frăție, în colecție, are forma rotundă, fiind confecționat din aliaj de cupru, cu un mâner prismatic, din ace-

¹ În continuare în text vom folosi denumirea de sigiliu.

² Julius Bielz, *Die Zunftaltertümer im Baron Brukenthalischen Museum*, în *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, VI, Hermannstadt, 1936/1937, p. 5—21.

³ Arhivele Statului din Sibiu, Z.U.I, nr. 95, 113, 118.

⁴ *ibidem*, nr. 101.

⁵ Franz Zimmermann, *Das Register der Johannes-Bruderschaft und die Artikel der Hermannstädter Schusterzunft aus dem 16 und 17 Jahrhundert*, în *Verreins — Archiv für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, XVI, Heft 2, Hermannstadt, 1881, p. 355—425.

⁶ Arh. St. Sibiu, Z.U.II, nr. 1, 4, 10, 21, 36.

⁷ *ibidem*, Z.U.I, nr. 465.

lași metal, care face corp comun cu rondela sigilară, gravată în incizie⁸.

Dimensiuni: diametrul 35 mm, înălțimea cu mânerul 53 mm (fig. 1).

Legenda, în limba germană, cu majuscule, este gravată între două cercuri spicate, cuvintele fiind despărțite prin puncte:

SIG[I]L.DER.EHRSAMEN.DEYTSCHNE.BRUDERS[CHAFT].IN.
HERRMANSTAD[T]

(Sigiliul onorabilei frății germane din Sibiu)

În câmpul sigilare este gravat un scut dreptunghiular, pe care este figurată o foarfecă deschisă care cuprinde o floare (un ac cu gămălie?). Scutul este timbrat de o coroană deschisă cu cinci fleuroane și susținut de doi lei rampanți, așezați pe un postament. Capătul mânerului este ușor turtit prin martelare.

Sigiliul se datează în sec. al XVIII-lea.

2) Frăția calfelor de dogari din Sibiu este reprezentată printr-un sigiliu din anul 1850⁹. Are o formă rotundă, este gravat în incizie într-un aliaj de cupru, cu un mâner din același metal, care face corp comun cu rondela sigilară.

Dimensiuni: diametrul 27 mm, înălțimea totală 63 mm (fig. 2).

După un cerc linear simplu exterior, urmează legenda, în limba germană, cu majuscule:

FASSBINDER BRUDERSCHAFT 1850

(Frăția dogarilor 1850)

În câmpul sigilar sunt gravate unelte și produse specifice dogarilor: un butoi, deasupra un compas deschis, ce intercalează partea superioară a butoiului, iar lateral un ciocan și o teslă.

3) În colecția Muzeului de Istorie este păstrat și sigiliul frăției calfelor de cizmar¹⁰. Este rotund, confecționat din aliaj de cupru, gravat în incizie, cu mâner în formă de trunchi de piramidă cu opt laturi.

Dimensiuni: diametrul 29 mm, înălțimea totală 60 mm (fig. 3).

La marginea câmpului sigilar, mărginit de un cerc perlat exterior, este reprezentată o cunună de lauri, deschisă, având în deschidere o coroană cu cinci perle. În centrul câmpului sigilar este gravată legenda, în limba germană, cu majuscule și minuscule de mână:

Tsch [ismenmacher].B[ruderschaft].

(Frăția cizmarilor)

Sub legendă este gravată o cizmă, emblema frăției cizmarilor. Sigiliul este databil în sec. al XIX-lea.

4) Tot în secolul XIX se datează și sigiliul frăției calfelor de curelari din Sibiu¹¹.

⁸ Muzeul de Istorie din Sibiu, nr. inv. M. 4821.

⁹ *ibidem*, nr. inv. M. 4811.

¹⁰ *ibidem*, nr. inv. M. 2676.

¹¹ *ibidem*, nr. inv. M. 4822.

Fig. 1. Sigiliul frăției calfelor de croitori din Sibiu (sec. XVIII)

Fig. 2. Sigiliul frăției calfelor de dogari din Sibiu — 1850

Fig. 3. Sigiliul frăției calfelor de cizmari din Sibiu
(sec. XIX)

Fig. 4. Sigiliul frăției calfelor de curelari din Sibiu
(sec. XIX)

Fig. 5. Sigiliul frăției calfelor de strungari în lemn
din Sibiu (sec. XIX)

Fig. 6. Sigiliul frăției calfelor de șelari din Sibiu — 1838

Fig. 7. Sigiliul frăției calfelor de cizmari din Sighișoara (sec. XIX).

Fig. 8. Sigiliul frăției calfelor de tăbăcari din Sighișoara (sec. XIX)

Fig. 9. Sigiliul asociației meseriașilor sași din Sibiu — 1847

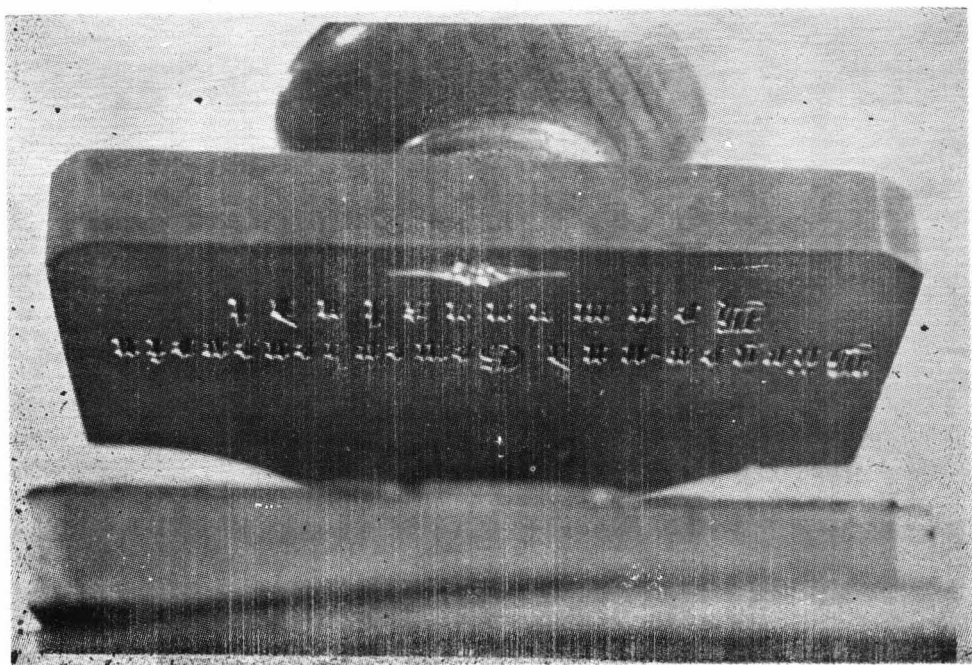
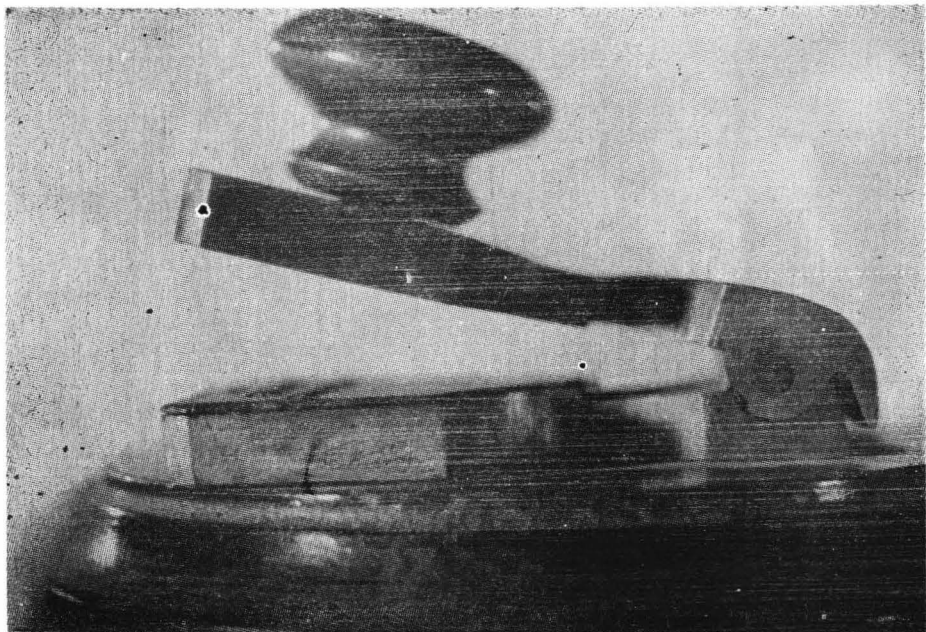

Fig. 10. a. b. Sigiliu pentru timbru sec. al asociației cetățenilor și meseriașilor din Sibiu (sec. XIX)

Fig. 11. Sigiliul asociației meseriașilor din Sibiu (sec. XIX)

Fig. 12. Sigiliul cooperativei tâmplarilor din Sibiu — 1880

Fig. 13. Sigiliul cooperativei unite a șelarilor, țesătorilor, brutarilor, turtarilor și bărbierilor din Rupea (sec. XIX)

Fig. 14. Sigiliul societății cizmarilor din Dej — 1877

Este rotund, din aliaj de cupru, gravat în incizie, având un mâner strunjit, din același metal, în formă de trunchi de con, care face corp comun cu placa sigilară.

Dimensiuni: diametrul 30 mm, înălțimea totală 68 mm (fig. 4).

Legenda, în limba germană, cu majuscule, este gravată circular după un cerc perlat exterior; începutul legendei este marcat printr-un punct:

.HERMANNSTAEDTER RIEMER BRÜDERSCHAFT

(Frăția curelarilor sibieni)

În câmpul sigilar este gravat un căpăstru cu hături, înconjurat, lateral, de două ramuri de laur, încrucișate și legate cu o fundă.

5) O altă asociație care a funcționat la Sibiu este cea a calfelor de strungari în lemn. Sigiliul are o formă rotundă, este confecționat din aliaj de cupru, gravat în incizie. Mânerul este din os, strunjit, în formă de ciupercă¹².

Dimensiuni: diametrul 31 mm, înălțimea totală 85 mm (fig. 5).

Între două cercuri liniare simple este gravată legenda, în limba germană, cu majuscule, cuvintele fiind despărțite prin puncte:

SIEG[EL]: D[ER]. DRECHSLER. BRÜDERSCHAFT ZU
HERRMANSTADT

(Sigiliul frăției strungarilor în lemn din Sibiu)

În câmpul sigilar este gravat un compas deschis ce ține între cele două brațe curbe, două dălți încrucișate.

Sigiliul se datează în sec. al XIX-lea.

Colecția Muzeului de Istorie cuprinde și sigilii în ceară (amprente sigilare), lipite pe foi de hârtie. Dintre acestea, în lucrarea de față, vom prezenta doar pe acelea care au legătură cu subiectul propus.

Sigiliul frăției calfelor de șelari din Sibiu datează din 1838¹³. Este rotund, imprimat în ceară roșie, cu diametrul de 30 mm (fig. 6).

Sigiliul este deteriorat, prezentând fisuri și o parte lipsă.

După cercul linear simplu, exterior este gravată legenda în limba germană, cu majuscule, începutul legendei fiind marcat printr-un asterisc:

*SATTLERGESELLE BRUDERSCHAFT IN HERMANSTADT

(Frăția calfelor de șelari în Sibiu)

În câmpul sigilar este gravată o șea, înconjurată în partea inferioară de două ramuri de măsline încrucișate. Dedesubt, anul 1838.

Vom prezenta în continuare două sigilii în ceară roșie ale unor frați din Sighișoara din sec. al XIX-lea.

7) Primul sigiliu aparține frăției calfelor de cizmari¹⁴. Are forma rotundă, cu diametrul de 30 mm (fig. 7).

¹² *ibidem*, nr. inv. M. 2682.

¹³ *ibidem*, nr. inv. M. 2576/4, nr. 5.

¹⁴ *ibidem*, nr. inv. M. 2576/4, nr. 6.

Între două cercuri lineare simple, pe două arcuri de cerc, despărțite prin două asteriscuri, este gravată legenda, în limba germană, cu majuscule:

* BRUDERSCHAFTS * SIEGEL

(Sigiliu * frăție *)

În câmpul sigilar sunt reprezentate: o cizmă și un ciocan de cizmar.

8) Al doilea sigiliu a aparținut frăției calfelor de tăbăcari¹⁵. Este rotund, cu diametrul de 32 mm (fig. 8).

Legenda este în limba germană, cu minuscule de mână, după cercul linear simplu exterior; începutul legendei este marcat de un punct:

.Ersame Roth Gärber Brüderschaft in Schäsburg

(Onorata frăție a tăbăcarilor din Sighișoara)

În emblemă sunt gravate două cuțite ușor curbate, un rulou pentru netezit pielea și un vas pentru tăbăcit, cele două cuțite fiind încrucișate și susținute de doi lei afrontați. Deasupra plutește o coroană deschisă cu cinci perle.

În colecție se află și trei sigilii care au aparținut asociației (Verein) meseriașilor sași din Sibiu.

9) Primul datează din anul 1847¹⁶. Are forma rotundă, este confectionat din oțel, gravat în incizie. Rondela sigilară face corp comun cu mânerul în formă de trunchi de piramidă, în opt laturi, patru mari și patru mici.

Dimensiuni: diametrul 40 mm, înălțimea totală 95 mm (fig. 9):

După cercul linear simplu exterior, urmează legenda, în limba germană, cu majuscule:

SIEGEL DES GEWERBE VEREINS IN HERMANNSTADT.

(Sigiliul asociației meseriașilor din Sibiu).

În câmpul sigilar, pe o terasă, se ridică un postament înalt, în formă de trunchi de piramidă. Pe acest postament este așezat un stup de albine, din nuiiele, cu albine în zbor. În stânga postamentului, din terasă, iese un mănunchi de fascii, pe care se ridică un măslin; în dreapta, pe un sul (țevă de tun?), se sprijină o coroană de lauri și două flori. În centrul bazei postamentului, un opaiț antic. Pe postament este gravată, pe patru rânduri, inscripția, în limba germană, cu majuscule:

FLEISS / UND / BETRIEB / SAMKEIT

(Hărnicie și agilitate)

Pe reversul rondei sigilare, două litere majuscule A.A. indică poziția corectă la sigilare. Mânerul este perforat pentru a permite agățarea, având gravat, pe una din laturile mari, anul confectionării: A.A.1847.

¹⁵ *ibidem*, nr. inv. M. 2576/4, nr. 3.

¹⁶ *ibidem*, nr. inv. M. 2455.

10) Al doilea sigiliu este de tip timbru sec¹⁷. Este alcătuit din două clape, din aliaj de cupru, unite printr-o balama cu arc lamelar (fig. 10a).

Dimensiuni: lungimea totală 70 mm, lungimea plăcii 60 mm, lățimea 31 mm, diametrul suportului 115 mm.

Pe placa inferioară este lipită o placă subțire din aliaj de staniu cu plumb, cu legenda gravată în excizie. Același text, în limba germană, este gravat, în incizie, pe placa superioară, la apăsare suprapunându-se perfect; legenda este scrisă pe două rânduri cu minuscule gotice (fig. 10 b):

Bürger. und Gewerbeverein / Hermannstadt
(Asociația cetățenilor și meseriașilor / Sibiu)

Totul pe un suport din lemn, rotund, vopsit maro, având deasupra clapei superioare un buton din lemn (cu diametrul de 30 mm) pentru apăsare.

11) Al treilea sigiliu are o formă dreptunghiulară, cu colțurile tăiate, fiind confecționat din aliaj de cupru și gravat adânc în excizie pentru sigilarea în tuș¹⁸. Mănerul din lemn este strunjit în formă de pară, vopsit negru și înmănușat pe tija metalică.

Dimensiuni: lungimea 37 mm, lățimea 9 mm, înălțimea totală 105 mm (fig. 11).

Legenda, în limba germană, cu majuscule, este gravată în câmpul sigilar pe trei rânduri:

GEVERBE-VEREIN / — IN — /* HERMANNSTADT
(Asociația meseriașilor din Sibiu)

Sigiliul se datează în sec. al XIX-lea.

După desființarea oficială a breslelor în 1872, acestea vor continua să existe sub forma unor asociații cooperatiste (Genossenschaft), destul de exclusiviste, ca și fostele bresle. De exemplu, după desființarea breslei legătorilor de cărți, la 1 dec. 1872, membrii acestei bresle s-au constituit în corporație de legători de cărți.

12) Același fenomen s-a petrecut și cu bresla tâmplarilor sibieni care va continua sub forma cooperativei tâmplarilor din Sibiu. Sigiliul acestei asociații este datat 1880¹⁹. Este oval, confecționat din aliaj de cupru și gravat în excizie, pentru a fi imprimat în tuș. Mănerul din lemn, în formă de ciupercă, vopsit negru, este înmănușat pe dornul metalic.

Dimensiuni: diametrul 33 × 29 mm, înălțimea totală 118 mm (fig. 12).

Legenda, în limba germană, cu majuscule, este intercalată între două linii ovoidale simple; începutul legendei marcat cu o coroană deschisă care timbrează scutul:

¹⁷ *ibidem*, nr. inv. M. 2457.

¹⁸ *ibidem*, nr. inv. M. 2487.

¹⁹ *ibidem*, nr. inv. M. 4807.

HERMANNSTÄDTER TISCHLER GENOSSENSCHAFT 1880

(Cooperativa tâmplarilor sibieni 1880)

În câmpul sigilar, un scut oval cu cartuş baroc, pe care sunt gravate unelte folosite de tâmplari: un compas deschis și un echer reglabil. Scutul este timbrat de o coroană deschisă cu cinci fleuroane și patru perle.

13) Sigiliul cooperativei unite a șelarilor, țesătorilor, brutarilor, turtarilor și bărbierilor din Rupea datează din sec. al XIX-lea²⁰.

Confectionat din aliaj de cupru, de formă rotundă, este gravat în incizie. Mănerul din lemn, strunjit în formă de ciupercă și vopsit în brun-roșcat, este înmănușat pe dornul metalic.

Dimensiuni: diametrul 34 mm, înălțimea totală 112 mm (fig. 13).

În câmpul sigilar, mărginit de un cerc linear exterior, este gravată doar legenda în limba germană, cu majuscule, atât circular, cât și în semicerc și pe orizontală. O rozetă cu cinci lobi marchează începutul legendei, iar alte trei marchează cuvintele:

* SIEGEL D[ER].VEREINTEN GENOSSENSCHAFT IN REPS / SATLER / WEBER / WEISBAEKER / LEPZELTER / BARBIRER

(Sigiliul cooperativei unite din Rupea a șelarilor, țesătorilor, brutarilor, turtarilor și bărbierilor)

Pe partea superioară a rondelei sigilare sunt gravate literele G.G.G., iar pe bordură trei linii incizate /// marchează poziția corectă la sigilare.

14) Sigiliul, în ceară, al societății cizmarilor din Dej este deteriorat, cu fisuri și părți lipsă²¹. Este rotund, cu diametrul de 40 mm (fig. 14).

Legenda în limba maghiară, cu majuscule, între cercul linear simplu exterior și cercul perlat interior; începutul legendei marcat de o rozetă cu cinci lobi:

* A DEËSI CSIZMADIA IPARTÁSULAT PECSËTJE

(Sigiliul societății cizmarilor din Dej 1877)

În câmpul sigilar, mărginit de un cerc perlat, este gravată o cizmă, însoțită, la stânga și la dreapta, de două grupe de cifre 18—77.

. . .

Cele 14 sigilii prezentate în lucrarea de față, datează din sec. XVIII—XIX. Pe cinci sigilii este gravat anul confectionării (fig. 2, 6, 9, 12, 14), celelalte fiind databile în sec. al XVIII-lea (fig. 1) și sec. al XIX-lea (fig. 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 13).

Tehnica de execuție este incizia, două fiind executate prin excizie, pentru sigilarea în tuș (fig. 11, 12), iar unul pentru timbru sec (fig. 10 a, b).

²⁰ *ibidem*, nr. inv. M. 2349.

²¹ *ibidem*, nr. inv. M. 2576/15—16.

Legenda sigiliilor este în limba germană (13 buc.) și în limba maghiară (1 buc.), fiind amplasată în exergă, circular sau orizontal, în funcție de spațiul afectat în câmpul sigilar.

În emblemele sigiliilor de frății sau cooperative, sunt figurate aceleași unelte sau produse finite care apar în emblemele sigiliilor de breaslă, ceea ce denotă atât legătura dintre bresle și asociațiile de calfe, cât și o continuare prin cooperative (genossenschaft) a activității breslelor.

Prezentarea ilustrativă a sigiliilor s-a făcut după materialul din care sunt confecționate, cronologic și alfabetic. S-a încercat aducerea de noi date privind aceste asociații care au ființat la Sibiu, Sighișoara, Rupea și Dej, cercetările ulterioare îmbogățind, desigur, aceste informații.

DAN IVĂNUȘ

SIEGEL DER HANDWERKERGENOSSENSCHAFT EN AUS DER SAMMLUNG
DES BRUKENTHALMUSEUMS IN HERMANNSTADT

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Mitteilung beschreibt der Verfasser Siegel der Bruderschaften, Genossenschaften und Gewerbevereine aus Hermannstadt, Schässburg, Reps und Desch zwischen dem 18. und 19. Jh., Siegel die in der Sammlung im Historischen Museum des Hermannstädter Brukenthalmuseum aufbewahrt sind.

O MONEDĂ DE PLATINĂ ÎN COLECȚIILE MUZEULUI CLUJEAN

În bogata colecție numismatică a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca¹ se găsește o piesă deosebită, o monedă de platină. Este vorba de o monedă rusească din platină de Urali cu valoare de 3 ruble emisă în 1837, deci din vremea țarului Nicolae I Pavlovici (1825—1855), bătută, așa cum indică inițialele de pe revers, în monetăria din Sankt-Petersburg².

Moneda de 3 ruble din platină de Urali din colecția noastră are următoarele caracteristici: D = 23,4 mm; G = 10,285 g³; axa 12, titlul 979‰. Făcând parte din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei ea este inventariată la numărul N 14.296.

Av.: cerc perlat; în centru stema imperială cu vulturul rusesc bicefal și triplu încoronat, ținând sceptrul și globul imperial, având pe piept scutul Marelui Ducat al Moscovei cu Sf. Gheorghe omorând balaurul (spre dreapta). Vulturul are pe aripile deschise blazoanele Kazanului⁴, Astrahanului⁵, Siberiei⁶, Poloniei⁷, Tauridei⁸ (Crimeea) și Finlandei⁹ (fig. 1).

Rv.: două cercuri perlate concentrice; între ele legenda: rozetă 2 зол. 41 дол. чистой уральской платины; în cîmp: rozetă 3 rozetă/рублi /насеребро/ornament/ 1837/с.п.б.; (fig.2)

Monedele de platină au avut o existență scurtă în Rusia. Prin ucazul din 24 aprilie 1828 Nicolae I a creat moneda de platină, metal a cărui zăcămintе au fost descoperite în 1822 pe versantul european al

¹ Acest cabinet numismatic a aparținut inițial Muzeului Ardelean; din 1930 a fost administrat de Institutul de Studii Clasice din Cluj; în 1948 a trecut în subordinea Institutului de Istorie și Arheologie Cluj al Academiei Române, în 1981 fiind preluat de Muzeul de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, actualmente Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.

² Ucazul lui Petru cel Mare din 15 martie 1719 ordona deschiderea unei monetării într-o cazarmă a garnizoanei din Sankt-Petersburg, unde urma să fie mutat materialul din monetăria de la Moscova. Prin această măsură țarul dorea ca nimic din ceea ce putea spori importanța noii sale capitale să nu fie neglijat.

³ Precizăm că această greutate a fost stabilită prin cântărire cu balanța electronică și verificată de Biroul de Marcare al Băncii Naționale Sucursala Cluj în 1983. Pe biletul anexat monedei figurează greutatea de 10,278 g, obținută, desigur, prin cântărirea manuală cu o balanță farmaceutică obișnuită.

⁴ Anexat Rusiei de Ivan al IV-lea cel Groaznic în 1552.

⁵ Anexat tot de Ivan al IV-lea în 1556.

⁶ Anexată sub Fedor I Ivanivici în 1586.

⁷ Anexată după cele trei împărțiri între Austria și Prusia (1772, 1793 și 1795).

⁸ Anexată sub Ecaterina a II-a în 1791.

⁹ Cedată de Suedia Rusiei în 1809.

Uralilor în minele care aparțineau familiei Demidov. În momentul descoperirii zăcămintului, industria nu oferea alte posibilități de prelucrare a acestui metal, și, sub presiunea fraților Demidov, țarul Nicolae I hotărăște emiterea în 1828 a pieselor în valoare de 3 ruble din platină¹⁰. Emisiunea acestor monede începe așadar în 1828 și se încheie în 1845. În 1829 și 1830 Nicolae I a decis fabricarea pieselor de 6 și 12 ruble din același metal¹¹. Emisiunea monedelor de platină a coincis și cu introducerea sistemului duodecimal în sistemul zecimal¹² practicat de statul rus. Acest lucru a fost întemeiat, pe de o parte, pe relația între prețul argintului și cel al platinei, pe de altă parte, pe formatul ales pentru monedele de platină. Dimensiunea monetară de platină de mărimea unei ruble de argint a fost echivalată cu 12 ruble, mărimea jumătății de rublă de argint cu 6 ruble, iar mărimea de sfert de rublă de argint cu 3 ruble¹³.

După cum se poate observa, moneda nu are semnătură de gravor, iar în bibliografia accesibilă nouă am găsit doar numele lui Karl Leberecht (gravor oficial între 1796—1801) și a lui Heinrich Gube¹⁴ (gravor oficial între 1834—1841). Este puțin probabil ca unul dintre ei să fi conceput modelul folosit pentru moneda de platină, având în vedere că tipul în discuție apare în 1828, când primul își încetase de mult activitatea, iar al doilea nu era încă gravor oficial. Probabil, modelul folosit pentru avers și revers provine de la modele curente în circulație.

Piesa acum în discuție constituie un unicat în colecția noastră și, după cunoștințele noastre o asemenea monedă nu a fost semnalată în literatura română de specialitate. Din păcate, nu avem nici o știre în legătură cu modul în care ea a pătruns în colecția clujeană. Putem avansa doar două ipoteze: 1) achiziționarea piesei din comerțul de antichități direct de către Muzeul Ardelean în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (fapt puțin probabil având în vedere că Muzeul dispunea de puține fonduri¹⁵ și că fără îndoială, chiar și în epocă, o monedă de platină trebuie să fi avut o valoare destul de ridicată); 2) moneda a fost donată Muzeului Ardelean anterior anului 1897, când se inaugurează sistemul documentelor de evidență ale cabinetului numismatic¹⁶. Cea

¹⁰ În studierea piesei am întâmpinat mari dificultăți datorită carenței surselor bibliografice privind numismatica rusească și a lipsei unui determinant precis. Cu toate eforturile depuse, la Cluj nu am mai găsit lucrarea lui Chaudoir *Aperçu sur les monnaies russes* folosită de Kovacs Istvan când a întocmit biletul de evidență al acestei monede. Singurele lucrări generale referitoare și la numismatica rusă pe care le-am găsit au fost: Arthur Engel, Raymond Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine*, Paris 1897—1899 (2 volume) și Reinhold Kaim, *Russische Numismatik*, Braunschweig, 1968. Extrase din această lucrare ne-au fost puse la dispoziție de colega Oltea Dudău de la Muzeul Brukenthal din Sibiu, căreia îi mulțumim și pe această cale.

¹¹ A. Engel, R. Serrure, *op. cit.*, II, p. 709.

¹² R. Kaim, *op. cit.* p. 154.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 79.

¹⁵ M. Mirel, A. M. Ardos, *Documente privitoare la situația materială a Muzeului ardelean la începutul sec. XX*, ActaMN, XIX, 1982, p. 668.

¹⁶ Documentele păstrate și consemnarea lor pe bilețele anexate pieselor numismatice începe din acest an. Alte evidențe nu au ajuns până la noi. Au existat cu siguranță cel puțin încă două inventarii ale colecției monetare, în 1880 și 1910.

de-a doua ipoteză este mai verosimilă ținând cont și de faptul că o monedă de platină trebuie să fi constituit o raritate în circulația monetară și ca atare și pentru colecționari, care nu lipseau în epocă. De altfel, Muzeul Ardelean a beneficiat de sprijinul unor colecționari importanți, așa cum a fost contele Esterhazy, care a donat Muzeului o importantă colecție numismatică având în componență numeroase piese, multe dintre ele unicate¹⁷. Nu este exclus ca piesa să fi fost achiziționată de un nobil maghiar în una din capitalele europene (Budapesta, Viena sau Paris) și apoi donată Muzeului Ardelean¹⁸.

În privința rarității acestei monede mai avem două argumente: perioada scurtă în care a fost emisă (1828—1845)¹⁹, și faptul că în lucrarea sa *Russische Numismatik* R. Kaim acordă acestui tip de monedă punctajul maxim: 100 de puncte²⁰. În sprijinul aceleiași afirmații trebuie subliniat faptul că piesa noastră este foarte bine păstrată, ceea ce demonstrează că a circulat puțin și a intrat probabil în posesia unui colecționar la puțin timp după emiterea ei.

Cu toate observațiile privind proveniența nesigură a piesei, considerăm că datorită rarității sale ea merită o atenție specială, deși nu oferă deocamdată alte concluzii istorice²¹.

LIVIA CĂLIAN

A PLATINUM COIN

(Abstract)

To the numismatic collection of the National History Museum of Transylvania belongs a platinum coin of 3 roubles issued in 1837 by the tzar Nicolae I Pavlovici (1825—1855) in Sankt-Petersbourg.

This kind of coins were issued in Russia only between 1828—1845 and we can tell that this piece is one of the rarest coin in the Romanian numismatic.

¹⁷ Contele Esterhazy a donat colecția sa numismatică (sau o parte a ei) Muzeului Ardelean în 1842, înainte chiar de constituirea Muzeului, împreună cu suma de 5000 de forinți pentru plata custodelui cabinetului. Este un argument în plus că viitorul Muzeu nu beneficia de fonduri prea mari.

¹⁸ M. Mirel, A. M. Ardos, *op. cit.*, p. 667.

¹⁹ R. Kaim, *op. cit.*, p. 164.

²⁰ Idem, *op. cit.*, p. 163.

²¹ Lucrarea a fost prezentată într-o primă variantă la simpozionul științific „Constantin Dăicoviciu”, Cluj-Napoca, mai, 1993.

Fig. 1

Fig. 2

CÂTEVA MEDALII ALE EXPOZIȚIILOR TRANSILVANE DIN AL TREILEA PĂTRAR AL SECOLULUI XIX

După cum argumentam într-un studiu privind moștenirea culturală în medalistică și numismatică¹, documentele gravate în metal aparțin patrimoniului cultural al popoarelor care au făurit evenimentele reprezentate, indiferent de limba în care sunt scrise textele sau naționalitatea celor ce le-au inițiat, gravat sau realizat. În această concepție contemporană asupra istoriei și culturii se înscriu și medaliile Transilvaniei, parte integrantă a medalisticii poporului român, istoricește format timp de două milenii în spațiul carpato-dunărean-vestpontic.

După cum se știe² principatul Transilvaniei intră oficial sub suzeranitate otomană și e recunoscut ca atare juridic, pe plan internațional, în 1664; în fapt, încă de la mijlocul sec. XVI adică din timpul marii campanii a sultanului Soliman Magnificul spre Europa Centrală, și până în 1686, Transilvania s-a aflat, ca și Moldova și Țara Românească, dar cu unele intermitențe, sub suzeranitatea Porții. În 1686 a fost desprinsă din sistemul federal Otoman și încorporată, odată cu Ungaria, în imperiul Austriac. Transilvania a continuat însă să se bucure de autonomie, până la crearea dualismului austro-ungar³. După ce Ungaria desființează în 1865 dieta Transilvaniei de la Sibiu, în 1867 este abolită complet autonomia principatului de peste Carpați pentru o perioadă de 51 de ani, adică până la Marea Unire din 1918.

În cele ce urmează mă voi ocupa întâi de medaliile expozițiilor agricole de la Cluj din perioada târzie a autonomiei Transilvaniei și după abolirea ei.

Numismatul transilvănean Adolf Resch prezintă în catalogul său de la începutul veacului XX, trei medalii pe această temă: una din 1857 și două nedatate⁴.

Recent a intrat în colecția noastră încă o medalie, inedită, din perioada autonomiei datată 1862.

Toate aceste medalii au fost bătute în argint, bronz aurit, bronz și zinc, având diametrul de 52 mm.

Ca reprezentare heraldică, primele două, din perioada autonomiei și ultimele două, de după abolirea autonomiei, sunt similare între ele. Piesele din prima etapă sunt din bronz brun, gros 4 mm 65,8 gr. și ca

¹ V. Ciofu, *Les paysans dans la numismatique roumaine*, *L'Information Numismatique*, nr. 36, Paris, Oct. 1975 p. 7—42.

² A. Oțetea (ș.a.) *Istoria României*, vol. III, București, 1964 p. 29—32.

³ Prin semnarea la 5/17 febr. 1867 a unui înalt decret imperial de către Franz Iosef, încoronat ca împărat al Austriei etc. și rege apostolic al Ungariei, care anexează și Transilvania.

⁴ A. Resch. *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1583 bis zur Gegenwart*. Sibiu, 1901, p. 247—254.

stilizare artistică sunt asemănătoare cu monedele din cupru bătute la monetăria de la Baia Mare; cele din a doua etapă sunt din bronz roșcat gros 3 mm., 53 gr iar ca stilizare sunt mult mai perfecționate, amintind de finețea artistică a monedelor bătute la monetăriile de la Alba Iulia și Viena.

Prima medalie, (A. Resch poz. LVIII/257) pe care o reproducem ca referință metodologică, reprezintă pe avers un scut cu armoriile Transilvaniei, înconjurat de o cunună de spice, porumb, struguri, pepene, fructe și flori, înmănunchind bogățiile pământului Transilvaniei, în jur unelte agricole (coasă, greblă, secere, târnăcop, topor), jos un stup de albine și o compoziție ornamentală barocă, iar deasupra o coroană princiară.

Pe revers, două ramuri, *la stânga de stejar* iar *la dreapta de laur*, și în exergă inscripția pe 6 rânduri:

ÉRDEMDIJ / A GAZDÁSZÁTI / ÉS / IPARKIÁLLÍTÁSRÓL / KOLOSVÁRTT / 1857 în traducere: Distincție de merit la expoziția agricolă și industrială din Cluj 1857 (fig. 1).

A doua medalie (inedită) intrată în colecție, reprezintă pe avers aceeași compoziție heraldică iar pe revers între aceleași ramuri de stejar și laur inscripția:

ÉRDEM DIJ / AZ ERDÉLYI GAZDASÁGI / EGYLET / TERMÉNY KIÁLLÍTÁSÁRÓL / KOLOZSVARTT / 1862.

în traducere: Distincție de merit pentru expoziția de produse a Uniunii Agricole a Transilvaniei din Cluj 1862.

Observăm, ca ortografie, că expresia distincție de merit apare pe medalia din 1857 într-un singur cuvânt (ERDEMDIJ) pe când în medalia inedită din 1862 apar două cuvinte separate (ERDEM DIJ). Orașul Cluj apare la prima medalie scris cu S (KOLOSVARTT) pe când în a doua cu ZS (KOLOZSVARTT).

Mai remarcăm că între cele două expoziții s-au scurs 5 ani, interval în care a luat ființă Uniunea Agricolă a Transilvaniei (fig. 2).

A treia medalie (A. Resch poz. LXXV/301 pe care o reproducem cu scop metodologic) reprezintă pe avers o compoziție heraldică ce oglindește noul statut al Transilvaniei: în mijloc un scut cu armoriile regatului Ungariei pe jumătatea din stânga (privit din față) și armoriile Transilvaniei (fără coroana princiară) pe jumătatea din dreapta; deasupra ambelor e coroana Sfântului Ștefan, în jurul scutului aceleași 5 unelte agricole (dispuse puțin diferit față de primele medalii), jos stulpul de albine de dimensiuni mai mici, iar jos o compoziție agricolă și florală identică în conținut cu cea de la primele medalii, dar diferit dispuse din punct de vedere heraldic. Armoriile de pe aversul acestei perechi de medalii ardelenice emise după abolirea autonomiei, *reprezintă o raritate excepțională*. Pe nici o monedă ungară emisă din acea perioadă și până la unirea Transilvaniei cu România, nu mai apar armoriile transilvane pe jumătate din scutul armoriilor oficiale ale regatului ungar. Pe guldenii bătuți pentru Ungaria în 1868 și 1869 la monetăria din Alba Iulia armoriile transilvane încă lipsesc, dar apar din 1870 pe noua emblemă a Ungariei, ocupând numai un sfert din scutul exte-

rior⁵. Parafrazând limbajul heraldic, putem spune că pe aceste medalii Transilvania ocupă încă o poziție de egalitate față de puterea ocupantă. Pe revers, aceleași ramuri, tot cea de stejar la stânga (privită din față) iar în exergă inscripția pe 5 rânduri:

ÉRDEMDIJ / A / KOLOZSVÁRI / GAZDÁZATI / KIALLITÁSROL /
 în traducere: Distincție de merit la expoziția agricolă din Cluj. Jos, spre marginea medaliei, sub buchetul ramurilor este numele gravorului F. GAUL (fig. 3).

După cum se observă, medalia nu poartă nici un milesim, și nici nu amintește de Uniunea Agricolă a Transilvaniei. Ea a putut fi emisă după 1867, când s-a abolit autonomia principatului.

Cizelarea artistică remarcabilă ne îndeamnă a evoca numele gravorului. Franz Gaul⁶, medalior făcând parte dintr-o familie de renumiți artiști plastici s-a născut la Viena în 1802; în 1829 devine gravor practicant la monetăria din Viena, în 1866 urmează lui Böhm ca șef al Academiei de gravură. El s-a impus prin introducerea stilizării și compunerii armonioase a formelor heraldice. A realizat numeroase matrițe pentru monede, ca de exemplu talerul Mariei Theresia din 1780 (rebatere), reversul admirabil⁷ al guldenului dublu, jubiliar, al căsătoriei lui Franz Josef cu Elisabeta, din 1854 ca și diferite medalii. Moare la 1874. Demnitatea înaltă pe care o ocupa gravorul Franz Gaul în societatea artiștilor vienezi (cândva între 1867—1874 când a semnat matrițele) ne face să reflectăm și la rangul social al celor care au organizat expozițiile de la Cluj și au comandat aceste două medalii.

A patra medalie, aflată în colecția noastră, (A. Resch poz. LXXV/305) reprezintă aversul identic precedentei. Reversul are ramurile dispuse *înspre interiorul* medaliei, cu cea de stejar la dreapta, iar inscripția este dispusă circular, între ramuri și conturul medaliei: ÉREMDIJ AZ ERDÉLYI GAZDASÁGI EGYLET TÁRLATÁROL, în traducere: Distincție de merit pentru expozant al Uniunii Agricole a Transilvaniei. (Aici este gravat ÉREMDIJ, în fig. 1, 2, 3 este ÉRDEMDIJ, fig. 4).

Sub steaua în 6 colțuri de jos, sunt inițialele gravorului F. G. (aceiași Franz Gaul). Presupunem că exerga rămasă liberă pe revers, permitea a se inscripționa ad-hoc anul expoziției sau numele expozantului medaliei. Medalia a putut fi emisă înainte de moartea gravorului, care a survenit în 1874.

Din aceeași perioadă ne-a rămas și medalia inedită a expoziției universale de la Paris din 1867, conferită fabricii transilvane de stearină.

Medalia este din cupru de 50 mm diametru, marcată pe muchie CUIVRE. Aversul reprezintă pe împăratul Franței, efigie în stil clasic, spre stânga, cu coroană de lauri pe cap. În jur inscripția NAPOLEON III EMPEREUR, jos numele gravorului H. Ponscarne F. (ecit.). Reversul este realizat cu două poansoane. Primul face pista circulară lată de

⁵ P. Jaeckel. *Die Münzprägung des Hauses Habsburg 1780—1918*. 2 Auflage, Basel, 1965, p. 126—130.

⁶ U. Thieme, *Allgemeines Lexikon der bildender Künstler*, 13 Band, Leipzig, 1920 p. 273.

⁷ P. Jaeckel, *op. cit.* p. 113.

9 mm pe care este inscripția EXPOSITION UNIVERSELLE DE MDCC-CLXVII A PARIS RECOMPENSES.

Un cerc de perle și o muchie proeminentă încheie pista.

Pe fond, inscripția pe trei rânduri: FABRIQUE

TRANSYLVANIENNE

DE STÉARINE

Această inscripție este bătută cu un poanson central, desigur după selecarea expozanților premiați (fig. 5).

Medalia aceasta are o valoare deosebită, fiind un *unicat*.

La expoziția universală de la Paris s-au prezentat industriași români de pe ambele părți ale munților Carpați.

Piesa are și o valoare artistică remarcabilă, în special prin gravura aversului.

Gravorul francez Hubert Fr. J. Ponscarme, a fost sculptor și gravor de medalii remarcabile (1827—1903). A fost profesor la școala națională superioară de arte frumoase și este considerat a fi renovat arta medalistică din a doua jumătate a sec. XIX⁸.

Fabrica transilvană de stearină a fost organizată se pare la câțiva ani după înființarea asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român sub conducerea episcopului Andrei Șaguna (23 oct. 1861). Locul istoric al acestei fabrici medaliate la Paris este consemnat și în tratatul de Istoria României. Anii de după revoluția de la 1848—1849 au însemnat epoca pătrunderii masive a capitalului străin, cu deosebire cel austriac și dezvoltarea capitalistă în Transilvania. Fabricile de chimicale, în special întreprinderile de stearină din Timișoara și Sibiu, înființate de antreprenori particulari autohtoni și care își valorificau o parte din produse în Țara Românească și Moldova, numai cu greu au putut învinge concurența austriacă⁹.

Putem deduce de aici că fabrica transilvană de stearină își avea sediul în Sibiu.

Toate aceste medalii lipsesc din cataloagele românești editate de la Marea Unire din 1918 până astăzi. Ele trebuie adăugite în mod firesc la medalistica Transilvaniei¹⁰ și clasificate la tematica mult îndrăgită de colecționari „Expozițiile agricole și industriale“.

Pe planul ideilor, propunerea noastră se încadrează în tema de mai mare complexitate, dar de actualitate încă, a moștenirii culturale în numismatică și medalistică¹¹.

VALERIAN L. CIOFU

⁸ *Grand Larousse Encyclopedique* Tom 8, Paris, 1963, p. 660.

⁹ P. Constantinescu-Iași ș.a. *Istoria României* Vol. IV, București, 1964, p. 416.

¹⁰ G. Hochstrasser, *Die Zugehörigkeit der in Karlsburg/Siebenbürgen 1750—1867 geprägten Münzen, Münstersche Numismatische Zeitung*, XV Jg. 1985, Heft Nr. 3 p. 25—28.

¹¹ Medaliiile ce fac obiectul acestui articol au fost prezentate la ședințele de comunicări științifice ale SNR București, 29.06.1980 (fig. 5) și Expoziției Numismatice a Muzeului de Istorie București, 20.03.1981 (fig. 1—4).

CERTAINES MÉDAILLES DES EXPOSITIONS TRANSYLVANIENNES
PENDANT LE TROISIÈME QUART DU XIX-e SIÈCLE

(Résumé)

L'auteur présente pour la première fois dans la littérature numismatique roumaine, 4 médailles des expositions agricoles de la Transylvanie, à Cluj, depuis 1857—1874 et la médaille attribuée à la fabrique transylvanienne de stéarine de Sibiu, par l'Expositions Universelle de 1867 à Paris.

On examine les inscriptions, la héraldique, les graveurs, aussi bien que les circonstances économiques et politiques de l'époque. L'auteur considère, à juste titre, ces pièces (dont les inscriptions sont en hongrois et respectivement en français) comme appartenant au trésor des médailles de la Transylvanie roumaine.

Fig. 1 — Medalia expoziției agricole și industriale de la Cluj, 1857

Fig. 1 — La médaille de l'Exposition de Cluj, 1857

Fig. 2 — Medalia expoziției Uniunii Agricole a Transilvaniei Cluj, 1862.

Fig. 2 — La médaille de l'Exposition de l'Union Agricole de la Transylvanie, Cluj, 1862

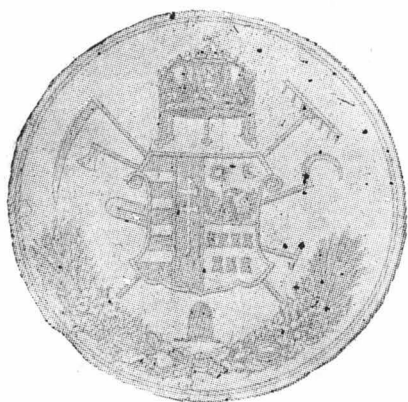

Fig. 3 — Medalia expoziției de la Cluj (după 1867)

Fig. 3 — La médaille de l'Exposition de Cluj (après 1867)

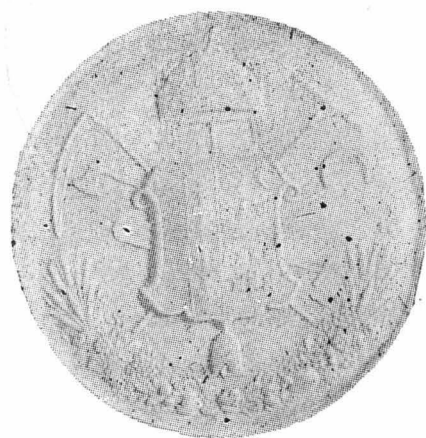

Fig. 4 — Medalia expoziției Uniunii Agricole a Transilvaniei (înainte de 1874)

Fig. 4 — La médaille de l'Exposition de l'Union Agricole de la Transylvanie (avant 1874)

Fig. 5 — Medalia expoziției universale de la Paris conferită fabricii transilvane de stearină din Sibiu, 1867.

Fig. 5 — La médaille de l'Exposition Universelle de Paris attribuée à la fabrique transylvannienne de stéarine, 1867

VIAȚA MONDENĂ ȘI INTIMITATEA ÎN PICTURA LUI THEODOR AMAN

Luminozitatea priveliștilor diurne își află reversul în strălucirile eclerajului nocturn. Serate și baluri costumate, organizate uneori chiar în atelierul pictorului, jocuri de cărți, petreceri mondene, îi atrag ochiul. Aman pare mai fascinat de culorile scliptoare ale vieții nocturne, decât de frumusețile peisajului ce l-au preocupat totuși destul de mult. El se definește însă mai curând ca un vesperal, sedus de problemele clarobscurului la care revine la un alt nivel, incomparabil mai modern, decât cel de tradiție barocă și romantică.

Fluiditățile luminii artificiale, produsă de lămpi cu gaz, candelabre și lumânări aprinse, crează un mediu aparte. Reflexele fac să sclipească rochiile largi, mătăsurile și satenurile scumpe, reverberează cald pe carnațiile albe ale decolteurilor, poleiesc coafuri împodobite cu flori și panglici, tremură pe dantelăriile fine. Pălpăirile sunt sporite de apele oglinzilor de cristal, se răspândesc în ambianța interioarelor luxoase. Freamătul luminos se propagă, se aprinde neconținut într-un cadru festiv. O exuberanță subtilă stăpânește în saloanele unde fastul decorului încadrează frumusețea femeilor și eleganța masculină. Atmosfera este difuză, aerul circulă ușor prin încăperi. O tehnică aparte favorizează efectele fastuoase, amintindu-i pe Adolphe Monticelli și Adolf von Menzel. Mai păstoasă, tușa punctează micile pete reliefate, alăturate pe porțiuni vibrante. În general, contribuția lui Aman la evocarea acestei luminescențe impresioniste n-a prea fost luată în seamă. Introducea totuși, și nu doar cu privire la tematică, inovații demne de menționat, dar care nu au fost suficient puse în evidență. Este de asemenea posibil ca preocupările lui Andreescu pentru figurile costumate în veșminte de epocă să fi fost influențate de Aman.

La o serată (probabil 1874, Muzeul Aman) dezvăluie și un nou mod de a compune. Figurile sunt grupate în piramide puțin dezaxate, accentuând axa diagonală. Conturile sunt mai șterse, desenul este concurat de largi pete de culoare ce scaldă în alb, purpuriu și aur întreaga imagine. În schimb *Bal costumat în atelier* (după 1884, Muzeul Național de Artă, București) relevă, la distanța unui deceniu, organizarea mai puțin netă a spațiului. Acesta este invadat de mișcarea fluctuantă a siluetelor difuze, pretutindeni risipite într-o plimbare ritmică. Mai pastelate, tonurile dominourilor și ale rochiilor au devenit vapoaze. Întreaga atmosferă este lejeră, pătrunsă de un farmec monden ce ignoră grijile zilnice, complăcându-se în delicata feerie.

Aceste replici nocturne ale serbărilor galante de odinioară înrăușesc și viziunea senină, crepusculară a *Petrecerii cu lăutari* (probabil 1890, Muzeul Național de Artă, București). Pentru a crea interiorul somptuos, Aman introduce picturi pompeene pe pereți, o statuie în stil alexandrin

și aglomerarea bogată a unor plante de seră. Coloane susțin tavanul, arcade vaste foarte înalte se deschid spre grădină lăsând să se vadă cerul de un albastru limpede atenuat de apropierea crepuscului. Așternut pe jos marele covor oriental desfășoară un colorit prețios. Toată această recuzită amintește pe Mariano Fortuny și interioarele lui Mihaly Munkacsy. Aman vizitase retrospectiva Munkacsy la Paris, deci o sugestie asemănătoare a putut fi receptată direct. Puțin obosită de festin, ușor blazată, societatea aleasă ascultă muzica lăutarilor, grupați în cealaltă extremă, permițând în consecință introducerea unui gol central.

Tema atelierului este frecventă în pictura lui Aman. *Primul atelier al artistului la Paris* (1852, Muzeul Național de Artă, București) este cufundat încă în clarobscur. *Al doilea atelier la Paris* (1856, Muzeul Național de Artă, Craiova) are câteva accente mai intense, ca roșul bereței. Întunecimile cedează progresiv, preschimbând contrastele mai puternice de umbră-lumină, în penumbre ușoare ce permit afirmarea culorilor. *Atelierul cel Mare al artistului* (după 1884, Muzeul Aman) este un exemplu fermecător. Aerul circulă prin încăperea spațioasă, unificând tonurile calde. Figurile se transformă în siluete pe care penumbra colorată le îmbăiază. Volumele sunt difuze, dar deși rămân estompate nu se dizolvă. Lumini plâpânde reverberează discret, creând un efect puțin melancolic.

În contrast cu atmosfera pretențioasă a marilor serate, intimitatea odăilor servește adesea la izolarea într-o ambianță pașnică. Numeroase exemple (*Fată brodând, Femeie în interior*, Muzeul Național de Artă, București; *Două femei răsfoind o revistă, Femeie privind un tablou pe șevalet, Răsfoind un album*, c. 1880, toate la Muzeul Aman) prefigurează o pictură intimistă în care portretele de gen sunt adaptate unui climat de calmă interiorizare, de plăcut farniente. *Dejunul unei doamne* (nedatat, Muzeul Aman) este surprinzător de îndrăzneț. Fizionomia s-a transformat într-o pată neutră, neindividualizată. Bustul însuși apare strâmtorat între masă și căminul alb-gri, pe a cărui consolă se zăresc sfeșnice aurite, cu mai multe brațe și un ceasornic baroc. Oglinda înaltă reflectă sursa de lumină a ferestrei. Frapantă este fața de masă de un roșu intens, aproape unitar, nestingherit de umbrele faldurilor. Imaginea evocă *avant la lettre* nabismul, atmosfera intimistă ce se va reîntâlni la Vuillard și la Bonnard.

Deși constituie excepții asemenea îndrăzneli, dezvăluie înclinări moderniste la care nu ne-am aștepta. Pe fond roșu, susținând carnația roză și contrastând cu răceala intensă a rochiței albastre. *Portretul de fetiță* (nedatat, Muzeul Aman) este de o forță cromatică izbitoare. Ne face să ne gândim la fovismul ce se va afirma abia cu vreo două decenii mai târziu.

Aman este inventiv și foarte divers în alegerea subiectelor. Pentru secolul al XIX-lea, repertoriul său tematic este cel mai vast. Nu lipsesc din acest repertoriu naturile îmbelșugate, cu fructe sau flori, uneori mai spontan, alteori savant compuse, cu migala unui neerlandez din secolul al XVIII-lea. (*Coș cu căpșuni*, c. 1875; *Vas cu flori*, Muzeul Aman; *Pepene verde*, 1880—1890; *Maci de grădină*, Muzeul Național de Artă, București).

De asemenea întâlnim subiecte orientale, comparabile cu scenele marocane și algeriene din Maghrebul care l-a pasionat pe Delacroix și pe așa-zișii romantici. Reminiscențe levantine ale călătoriei la Constantinopol, amintesc stăruitor pe Delacroix. *Odalisca* (1867, Muzeul Brukenthal, Sibiu) cântând din lăuta cu gât lung, dar mai ales *Interior de serai* (1869, Muzeul Național de Artă, București).

În patru decenii și mai bine de activitate neobosită, Theodor Aman a creat o operă ce stă la temeliile picturii românești moderne. El a marcat tranziția de la un academism suplu și destul de divers, la o viziune mai complexă, mai avansată. Experimentele lui n-au mers până la adoptarea impresionismului ca atare, dar au semnalat aspecte ce duc direct spre modernitate, sugerând uneori, prin neașteptate încercări, formule viitoare.

În consecință, am apreciat ca fiind necesară reconsiderarea unei creații pe cât de solidă, pe atât de îndrăzneată uneori, fără de care marile progrese înregistrate în arta secolului al XIX-lea, pe teritoriul nostru artistic, ar fi greu de imaginat.

Ca pictor, gravor și sculptor, Aman și-a însușit alături de funcția creatoare și rolul omului de cultură devenind mentor consecvent al artelor. De aceea personalitatea lui rămâne de neocolit pentru orice investigație aprofundată ce are în vedere evoluția progresivă, dar sigură, spre o modernitate proprie artei noastre.

DANIELA GUI

THE WORLDLY LIFE AND THE INTIMACY IN THEODOR AMAN'S PAINTING

(Summary)

Theodor Aman was attracted along with many other subjects by the society life and by the intimacy of interiors. He lets himself be fascinated by the salons glittering light evoking an impressionistic luminescence, but he doesn't neglect the representation of his studio in different hypostases from the first in Paris till to the spacious one from București where he received people and organized evening parties. On the other hand the painter also stops on the rooms intimacy as in *Girl embroiding*, *Woman in interior*, *Turning over an album* and others. They are not missing the plentiful natures with fruits or flowers studied and composed with scrupulousness.

By its style Aman's remarkable work marked the transition from a supple academicism and has signaled out aspects which guide to modernity.

MEDALII ȘI DECORAȚII ACORDATE ACADEMICIANULUI CONSTANTIN DAICOVICIU

Patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei cuprinde printre colecțiile sale un fond aparte, Fondul Constantin Daicoviciu (C₂)¹ care prin conținutul său permite reconstituirea vieții și activității științifice a celui care a fost ctitor al acestui lăcaș de educație, cultură și știință.

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei a constituit mediul familial și spiritual în întreaga viață și activitate a academicianului Constantin Daicoviciu. În această idee regretatul profesor Hadrian Daicoviciu și D-na Lucia Daicoviciu au considerat muzeul locul potrivit pentru păstrarea mărturiilor vieții și activității lui Constantin Daicoviciu.

Fondul Constantin Daicoviciu, constituit în 1973 după moartea academicianului, cuprinde documente și fotografii legate de copilărie, școala primară, de studiile liceale și universitare precum și de activitatea universitară și cercetare arheologică.

O vastă corespondență cu personalități de marcă ale istoriei antice, cu institute și universități din întreaga lume, invitații și participări la Congrese de specialitate conturează imaginea unui om de știință de anvergură internațională.

Fondul cuprinde și o bogată corespondență cu istorici, arheologi, institute, universități și muzee din țară precum și scrisori ale foștilor studenți, prieteni sau alte persoane legate de probleme personale, rugăminți și cereri de intervenții la diferite foruri, toate găsindu-și înțelegerea și dorința de a ajuta la omul Constantin Daicoviciu.

Prețuirea și dragostea de care s-a bucurat în rândul celor care l-au cunoscut sau a celor cu care lucra nemijlocit se desprinde și din numărul mare de ilustrate, felicitări de sărbători sau de ziua de naștere care i-au fost adresate.

Adrese, acte, documente, scrisori din perioada în care a îndeplinit funcția de secretar al Comisunii Monumentelor Istorice (1921—1940), secția Transilvania, perioadă în care își aduce o contribuție însemnată la publicarea Anuarului Comisiunii, întregesc imaginea preocupărilor lui Constantin Daicoviciu pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice și de artă din întreaga țară.

Importante mărturii documentare reconstituie activitatea desfășurată de academicianul Constantin Daicoviciu în cadrul Comisiei Superioare de diplome din Ministerul Învățământului într-o perioadă în care se punea problema recunoașterii titlului științific de „doctor în istorie” profesorilor și cercetătorilor care și-au susținut teza de doctorat înainte de anul 1952.

¹ Fondul Constantin Daicoviciu a fost inventariat în registru cu sigla C₂.

Fotografiile din cadrul fondului îl ilustrează pe academicianul Constantin Daicoviciu în mijlocul familiei, pe șantierele arheologice, la vernisaje de expoziții, simpozioane și colocvii din țară și străinătate, în mijlocul studenților.

Prețuirea de care s-a bucurat activitatea științifică a academicianului Constantin Daicoviciu s-a concretizat prin acordarea unor titluri științifice și cooptarea sa în Comitete istorice internaționale. Este ales membru corespondent al Institutului Arheologic din Berlin în 11 aprilie 1938 iar în 11 mai 1967 este numit membru plin al acestui institut². În 10 decembrie 1966 este ales membru corespondent al Societății de Studii Sud-Est Europene din München³. Devine membru al Asociației Internaționale de Arheologie Clasică din Roma, 12 februarie 1960⁴; este numit membru plin al Institutului de Arheologie austriac, 30 martie 1973⁵; este ales membru corespondent al Academiei Austriece de Știință, mai 1962⁶; în 1968 este ales membru în Comitetul Internațional al Istoricilor și este laureat al Premiului Gottfried-von-Herder⁷.

Imaginea personalității științifice a academicianului Constantin Daicoviciu este întregită de premiile, medaliile și decorațiile acordate de către instituții din țară și străinătate. De aceea considerăm importantă enumerarea acestora, comentarea și ilustrarea acelor distincții care ni s-au părut deosebite și mai puțin cunoscute.

Dăm mai jos lista ordinelor, decorațiilor și medaliilor primite de academicianului Constantin Daicoviciu:

- Ordinul iranian „Leul și Soarele“ (nr. inv. C₂595).
- Crucea „Meritul Cultural“, R.F.G. (nr. inv. C₂596).
- Medalia „Centenarul Unității Italiei (nr. inv. C₂602).
- Medalia comemorativă a orașului Milano (nr. inv. C₂604).
- Medalie din partea orașului Rimini (nr. inv. C₂599).
- Medalie din partea orașului Rimini (nr. inv. C₂600).
- Medalia „600 de ani de la înființarea Universității din Viena“ (nr. inv. C₂602).
- Medalia „Premiul Gottfried-von-Herder“ (nr. inv. C₂594).
- Medalia „A 40-a aniversare a Societății de Studii Latine“ (nr. inv. C₂601).
- Medalia „100 de ani de la nașterea lui V. I. Lenin“ (nr. inv. C₂598).
- Ordinul „Steaua României“ în rang de ofițer civil (nr. inv. C₂571).
- Ordinul „Coroana României“ în rang de mare ofițer civil (nr. inv. C₂570, a, b).
- Ordinul „Meritul Cultural“, pentru operă de cultură, în grad de cavaler cl. I (nr. inv. C₂569).

² Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, nr. inv. C₂566, a. Pentru notele următoare vom folosi prescurtarea MNIT.

³ MNIT, nr. inv. C₂567.

⁴ MNIT, nr. inv. C₂615.

⁵ MNIT, nr. inv. C₂733.

⁶ MNIT, nr. inv. C₂614.

⁷ MNIT, nr. inv. C₂594.

- Ordinul „Meritul Cultural“, pentru Litere, în grad de cavaler cl. II (nr. inv. C₂568).
- Medalia „Virtutea Maritimă“, cl. II-a, nenavigant (nr. inv. C₂573).
- Medalia „Virtutea Maritimă“, cl. III-a, nenavigant (nr. inv. C₂572).
- Ordinul „Meritul științific“, cl. I-a (nr. inv. C₂583).
- Titlul „Om de Știință Emerit“ (nr. inv. C₂580).
- „Premiul de Stat al R.P.R.“ (nr. inv. C₂577).
- Ordinul „Muncii“, cl. I (nr. inv. C₂574).
- Ordinul „Steaua R.P.R.“, cl. III-a, (nr. inv. C₂575); cl. I-a (nr. inv. C₂579).
- Ordinul „23 August“, cl. III-a (nr. inv. C₂576).
- Ordinul „Erou al Muncii Socialiste“ (C₂584).
- Ordinul „Tudor Vladimirescu“, cl. II-a (nr. inv. C₂585).
- Medalia „A XX-a aniversare a eliberării patriei“ (nr. inv. C₂581).
- Medalia „A XXV-a aniversare a eliberării patriei“ (nr. inv. C₂586).
- Medalia „25 de ani de la proclamarea Republicii“ (nr. inv. C₂587).
- Medalia „A XX-a aniversare a zilei forțelor armate“ (nr. inv. C₂582).
- Medalia „40 de ani de la înființarea P.C.R.“ (nr. inv. C₂578).
- Medalia „A 50-a aniversare a P.C.R.“ (nr. inv. C₂588).
- Placheta „Centenarul anului revoluționar 1848“ (nr. inv. C₂589).
- Placheta „50 de ani de activitate a profesorului C. Moisil“ (nr. inv. C₂590).
- Placheta „O sută de ani de la înființarea Universității Al. I. Cuza“ (nr. inv. C₂592).
- Medalia „75 de ani de la moartea lui M. Eminescu și I. Creangă“ (nr. inv. C₂592).
- Medalia „Centenarul Liceului Mihai Viteazul“ (nr. inv. C₂593).
- Medalia „Centenarul Academiei R.S.R.“ (nr. inv. C₂603).

Ordinul iranian „Leul și Soarele“, stea și placă. I-a fost conferit lui Constantin Daicoviciu de către prim ministrul Iranului Amir Abas Hoveida în anul 1965. Pl. I/1.

Deoarece acest ordin a fost publicat⁸ vom prezenta o sumară descriere privind deosebirile de execuție tehnică a bijuteriei și a picturii medalionului.

Steaua din argint, cu diametrul de 80 mm, este formată din șase grupuri de raze. Medalionul central este înconjurat de trei benzi emailate maro, verde, maro. Pe medalion este pictat un leu pe un câmp galben, ținând în mâna dreaptă o sabie curbată. Din spatele leului se ridică soarele pe un cer albastru. Panglica verde cu dungi roșii pe extreme este prinsă de stea printr-un inel.

⁸ Floricel Marinescu, *Decorații rare din colecția Muzeului Militar Central, în Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară*, nr. 2—3, 1969—1970, p. 356.

Placa reproduce steaua, dar are diametrul de 90 mm și opt grupuri de raze. Medalionul central este mai mare. Atât la stea cât și la placă razele nu sunt diamantate, culorile emailului diferă față de însemnul inițial și leul este reprezentat în mers cu sabia curbată.

Crucea „Meritul Cultural”, R.F.G., pl. II/2. Însemnul se compune dintr-o cruce din metal aurit și emailat roșu. Pe medalionul auriu este reprezentată acvila cu aripile desfăcute, email negru. Dimensiunea însemnului este de 50 mm. Este alăturată și miniatura aplicată pe un buton aurit îmbrăcat în panglica însemnului, în centru roșie și pe margini galbenă cu un fir negru.

Medalia „Centenarul Unității Italiei”, pl. II/3. Medalie comemorativă, realizată din argint (800‰) cu diametrul de 60 mm. Pe avers este reprezentată o femeie șezând, cu capul ușor spre stânga. Deasupra capului stea cu cinci colțuri. În mâna dreaptă ține o ramură de stejar. Circular este legenda: PRIMO CENTENARIO DELL'UNITA D'ITALIA 1961.

Pe revers, într-o casetă, în adâncime, este clădirea primului parlament. Deasupra casetei este legenda: LA ROTONDA. În exergă este legenda: PRIMO PARLAMENTO ITALIANO / PALAZZO CARIGNANO TORINO 1861.

Medalia orașului Milano, pl. II/4. Medalie circulară, realizată din argint (800‰), cu diametrul de 24 mm. Pe avers este reprezentat Sf. Ambrozio⁹ cu aureolă, în haine episcopale și cu însemnele de episcop. Circular este legenda: MEDIOLANUM ST. AMBROSI.

Pe revers, central, sunt reprezentați Sf. Gervasio, în stânga și Sf. Protase, în dreapta¹⁰. Ei sunt despărțiți de o bandă pe care este o inscripție scrisă cu litere grecești (indescifrabilă). Circular este legenda: S. GERVASI S. PROTASI.

*Medalia orașului Rimini, copie după medalia dedicată în 1446 Iso-*ttei¹¹, operă a lui Matteo Di Pasti¹², pl. III/5. Medalie de formă rotundă, din argint (800‰) cu un diametru de 36 mm. Pe avers este reprezentat bustul Isottei spre dreapta, cu o coafură specifică. Circular este legenda:

⁹ Etienne Gilson, *Filozofia în Evul Mediu*, București, 1995, pp. 13, 68, 103, 104, 106, 116, 153, 157. Sf. Ambrozio a fost episcop al orașului Milano. S-a născut la Trevia în anul 333 și a murit la Milano în anul 397.

¹⁰ Sfinții Gervasio și Protase frați martiri la Milano în timpul lui Nero. Sunt sărbătoriți la 19 iunie.

¹¹ Jean Delmeau, *Civilizația Renașterii*, București, 1995, p. 180; Max Bernhart, Tyll Kroha, *Medaillen und Plaketten*, Braunschweig, 1966, p. 18; Isotta a fost concubina lui Sigismundus Pandolfus Malatesta, senior de Rimini. După cum declara Papa Pius al II-lea în „Templum Malatestino” Sigismundus Malatesta a ridicat: „... un mormânt al concubinei sale, dintr-un material tare frumos și cu multă trudă, pe care, după obiceiul păgânesc, a săpat acest epitaf: «Consacrat divinei Isotta»”.

¹² *Enciclopedia Italiana*, Roma, vol. XII, 1931, p. 631; Max Bernhart Tyll Kroha, op. cit., p. 18. Matteo Di Pasti s-a născut la Verona în 1420 și a murit la Rimini în 1490. Mulți istorici de artă îl consideră elevul lui Pisano. Împreună cu Pisano se stabilesc la curtea lui Sigismundus Malatesta în Rimini (1445). La Rimini Di Pasti lucrează ca arhitect, sculptor și pictor. Numărul operelor sale este relativ mare, majoritatea îl reprezintă pe Sigismundus Malatesta și Isotta.

FORMA ÷ ET ÷ VIRTUTE ÷ ITALIE ÷ DECORI ÷ ISOTE ÷ A
RIMINENSI ÷. Sub bust: COPIA.

Pe revers, central, între două flori, este reprezentat un elefant spre dreapta, considerat simbol al mării puteri. Circular este legenda: OPVS ÷ MATHEI ÷ DE ÷ PASTIS ÷ M.CCCC.XLVI ÷.

Medalia orașului Rimini, copie după medalia din 1450 dedicată lui Sigismundus Pandolfus Malatesta¹³, pl. III/6. Medalie de formă rotundă, din argint (800‰) cu un diametru de 36 mm. Pe avers este reprezentat bustul lui Sigismundus Pandolfus Malatesta, cu cunună de lauri, spre stânga. Legenda este dispusă circular: SIGISMUNDVS PANDVLFVS. MALATESTA.PAN.F.; COPIA.

Pe revers, central, este reprezentat „Templum Malatestino” și circular legenda: · PRAECL · A RIMINI · TEMPIVM · AN · GRATIAE · V · F · M · CCCC · L ·.

Medalia comemorativă „600 de ani de la întemeierea Universității din Viena”, pl. III/7. Medalie rotundă, din bronz, cu diametrul de 50 mm. Pe avers, central, este reprezentată o oră de curs. În stânga este profesorul, spre dreapta, șezând pe un scaun cu spătar înalt, ținând o carte deschisă¹⁴. În partea superioară a medaliei sunt anii 1365—1965. sub imagine este legenda: UNIVERSITAS VIENÆ; în spatele scaunului: KÖTTENSTORFER.

Pe revers, central, este reprezentată Viena. De la baza imaginii pornește un document cu legenda: MUNUS / UNIVER- / SITATIS; în exergă apar două scuturi triunghiulare. Unul reprezintă un element din stema Austriei, iar al doilea stema orașului Viena. Circular este dispusă legenda: IN MEMORIAM SECULI VI PER ACTI MCMLXV.

*Medalia „Premiul Gottfried-von-Herder”*¹⁵, pl. IV/8. Medalie rotundă, din bronz, cu diametrul de 90 mm. Pe avers, central, este reprezentat Gottfried-von-Herder, cap dreapta. În partea inferioară este legenda: GOTTFRIED-VON-HERDER-PREIS.

Pe revers este reprezentat un turn cetate. În exergă este legenda: STIFTUNG F.V.S./HAMBURG.

Medalia „A 40-a aniversare a Societății de Studii Latine”, pl. IV/9. Medalie rotundă, din bronz cu diametrul de 60 mm. Pe avers, central, este reprezentat J. Marouzeau, cap stânga. În partea stângă este legenda: J. MAROUZEAU; în exergă este numele gravorului: R. TSCHVDIN.

¹³ *Enciclopedia Italiana*, Roma, vol. XXIX, 1936, p. 341—342; Jean Delmeau, *op. cit.*, p. 180. Sigismundus Pandolfus Malatesta, senior de Rimini între anii 1432—1468. La curtea lui, în paralel cu arta, cunosc o mare înflorire studiile umaniste, poezia latină și populară. În timpul lui a fost renovată biserica din Rimini în onoarea Sf. Francisc. Lucrările s-au terminat în 1450 și biserica a primit numele de „Templum Malatestino”. Cu această ocazie a fost emisă medalia.

¹⁴ Scena de pe reversul medaliei este preluată de pe sigiliul Universității din Viena.

¹⁵ Stiftung F.V.S. zu Hamburg, *Gottfried-Von-Herder-Preis*, 1967, Viena, p. 3—7. Premiul Gottfried-Von-Herder a fost instituit în anul 1964 de către Fundația F.V.S. din Hamburg împreună cu Fundația Johann-Wolfgang-Von-Goethe din Basel. Era atribuit promotorilor remarcabili ai înțelegerii pașnice între popoare în cadrul moștenirii culturale europene în țările din S—E-ul Europei.

Pe revers, central, este reprezentat un monument roman încadrat într-un dreptunghi. De o parte și de alta sunt anii 1923—1963. Circular și în exergă este legenda: XLME ANNIVERSAIRE DE LA SOCIETE DES ETUDES LATINES / HOMMAGE A SON FONDATEUR.

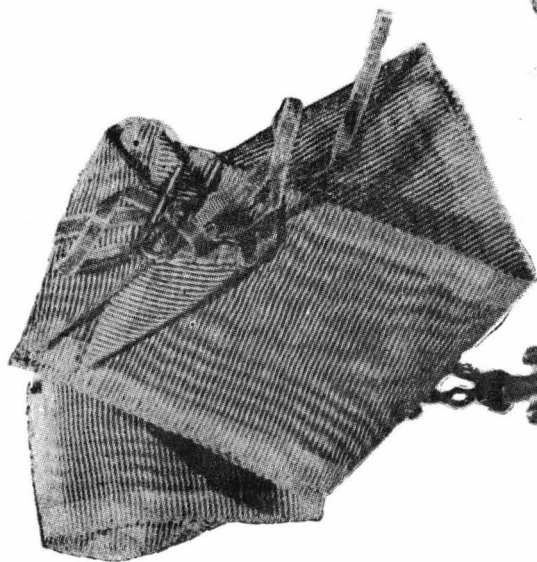
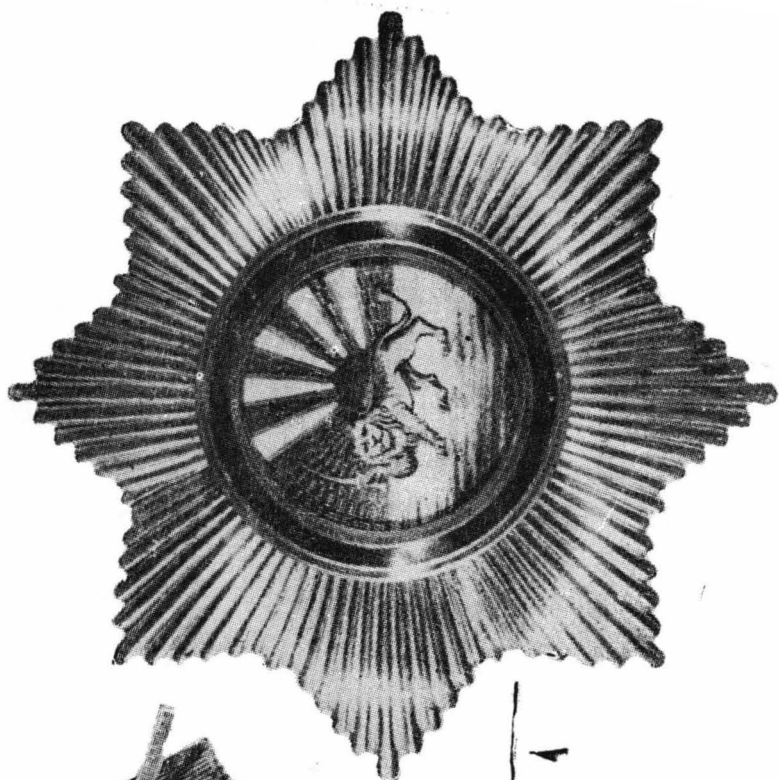
MARIA MAGDALENA JUDE — DANIELA COMȘA

MEDALS AND DECORATIONS CONFERED TO THE
ACADEMICIAN CONSTANTIN DAICOVICIU

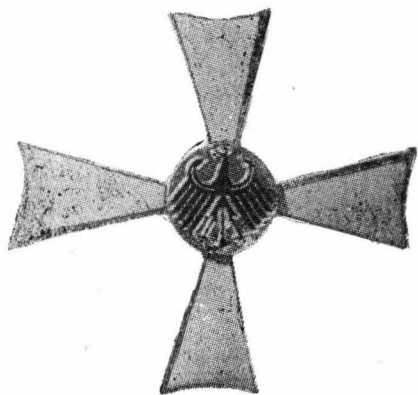
(Summary)

After Constantin Daicoviciu's death, the collections of the National History Museum of Transylvania were enriched with many documents, objects, medals and decorations which belonged to the Academician Constantin Daicoviciu. All of them are today inventoried in „Constantin Daicoviciu's collection“ with the sigle C₂.

The work presents the medals and decorations conferred to Constantin Daicoviciu in Romania and abroad. There are described only the less known pieces: the Order „The Lion and the Sun“ — Iran; the Cross „Cultural Merit“ — German Federal Republic; the medals: „Italy's Union Centenary“; Milan and Rimini, „600 years since the foundation of the University of Wien“; „The Prize Gottfried von Herder“ and „The 40th anniversary of the Latin Studies Society“.

PLANŞA II

2

3 |

4

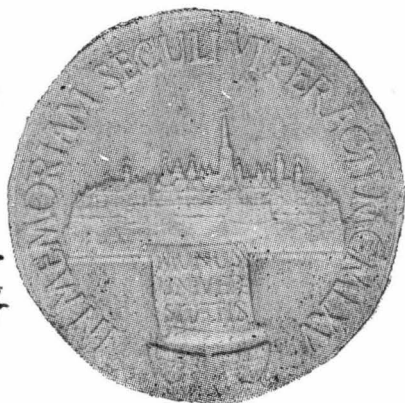

—
5

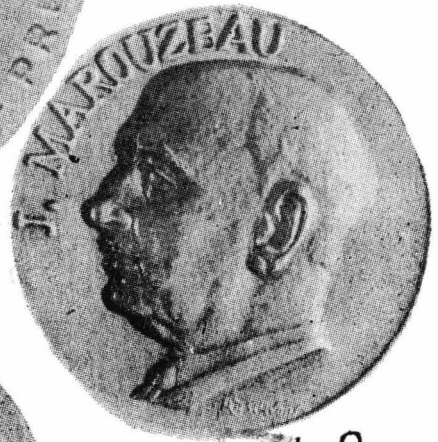
—
6

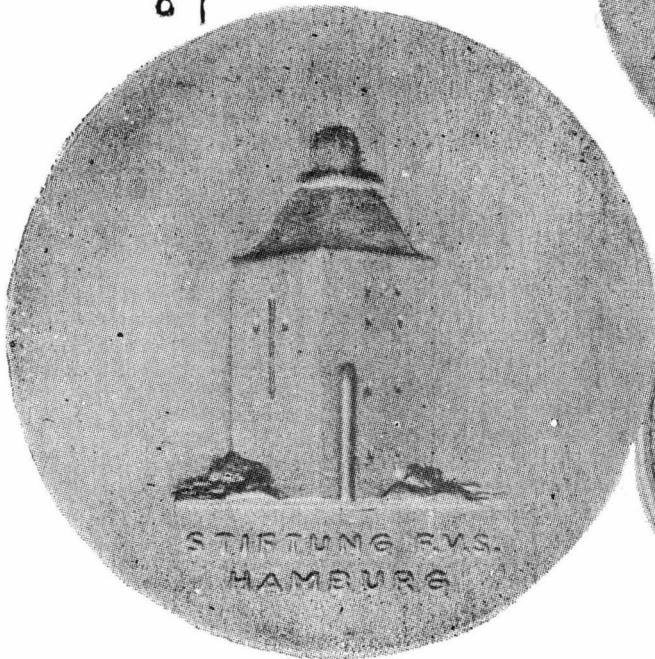
—
7

8 /

9

PROBLEME LEGATE DE CURĂȚIREA PIESELOR TEXTILE CU ORNAMENTE METALICE

Ornamentele metalice au fost folosite la decorarea obiectelor textile încă din cele mai vechi timpuri. Vechiul testament se pare că este cel mai vechi document care menționează folosirea firelor metalice, în speță aurul, la decorarea veșmintelor preoțești (efodul, brăul, pieptarul, mantia) precum și tehnica de obținere a acestora:

„Au întins niște plăci de aur, și le-au tăiat în fire subțiri, pe care le-au țesut în materiile vopsite în albastru, în purpuriu și în cărămiziu, și în in subțire era lucrat cu măiestrie.“

(Vechiul Testament — Cartea II Exodul (Eșirea) cap. 39, p. 3)

Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei deține o colecție mare de textile dintre care multe au decorații cu fir metalic¹. În acțiunea de conservare a acestei colecții au apărut probleme în ce privește curățirea lor, deoarece metodele clasice de curățire a metalului nu sunt compatibile cu cele de curățire a firelor textile de tip celulozic (în, bumbac, cânepă) sau proteic (mătase, lână). Pentru soluționarea acestor probleme s-a făcut o cercetare interdisciplinară între specialiștii laboratorului de conservare și restaurare textile și cei ai laboratorului de investigații chimice pentru găsirea soluțiilor optime de intervenție.

În această lucrare am luat în discuție un steag de comitat din secolul XIX, o piesă unicat atât din punctul de vedere al muzeografului cât și al restauratorului. Realizat din mătăsuri naturale, ornamente metalice, mărgelile de sticlă, cu unele zone pictate, obiectul pune probleme deosebite la curățire.

Prezentăm succint piesa: Ea este confecționată din 2 fețe de mătase naturală, albastru deschis. Ele prezintă un chenar decorativ identic, dintr-o țesătură galbenă din mătase cu fire de argint auriu, aplicată pe suport prin lipire și coasere. Partea inferioară a chenarului, decupată sub formă de semicerc, este bordată cu un șnur decorativ ocru, fiecare segment are un decor metalic în formă de semilună: o foiță metalică de culoare roșie fixată cu paiete argintii.

¹ A. M. Cipăianu, *Materiale și tehnici utilizate la broderiile transilvănene din sec. XVII—XVIII*, în *Acta MN*, 1984, p. 735—745; A. M. Cipăianu, *On medieval embroidery belong to the History Museum of Transylvania*, în *Acta MN*, 1978, p. 367—379; A. M. Cipăianu, *Piese de interior orășenesc Transilvănean din sec. XVI—XVIII*, în *Acta MN*, 1981, p. 626—640; A. M. Cipăianu, *O piesă vestimentală brodată din sec. al XVIII-lea*, în *Acta MN*, 1982, p. 627—641; A. M. Szöke, *Broderii baroce în colecția de textile a Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, în *Acta MN*, 26—30, II ISTORIE 1989—1993, p. 151—167; A. M. Szöke, *Țesături de artă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei (sec. XVII—XVIII)*, în *Acta MN*, 1994, p. 357—362.

Fața I prezintă stema Comitatului Cluj, deasupra ei o coroană, iar în stânga și în dreapta ei 2 personaje alegorice. Decorul este realizat prin broderie, aplicații de țesături și șnururi decorative, aplicații de plăcuțe metalice colorate, mărgelile de sticlă, iar chipurile și membrele personajelor sunt pictate.

Fața II are o inscripție specifică unor astfel de steaguri din 55 de litere realizată prin broderie cu fir metalic.

Piesa a fost adusă în laborator cu gradul de prioritate 1, din cauza atacului activ de mucegai (vezi fig. 1, pct. a), mai prezintă și alte degradări fizico-mecanice și chimice. Obiectul acestui studiu fiind ornamentele metalice vom insista asupra stării lor de conservare și a degradărilor produse de ele.

Toată suprafața steagului prezintă depuneri de praf, depuneri masive de spori de mucegai, slăbirea și deșirarea mătăsii suport și a celei din țesătura decorativă brună, rosături la țesătura suport dar și la cea aplicată, și la broderii. Fenomene ce sunt datorate uzurii naturale a obiectului. Chenarul decorativ are și pete provenind din migrarea lacului de garanță de pe foița metalică (vezi fig. 1, pct. b). Fenomen ce a avut loc datorită umezelii în care a fost păstrată piesa². Paietele și foițele ornamentale metalice din chenar sunt în mare parte desprinse pierzându-se majoritatea acestora. Alte lipsuri de ornamente metalice întâlnim la coroană pentru unele foițe ornamentale verzi, mărgelile de sticlă, paiete și firul tip bouillon, dar foarte puține. La fustele personajelor foița ornamentală verde a dispărut păstrându-se doar câteva urme. Lipsesc și materiale textile. O parte din decorații sunt desprinse pentru că ața s-a ros; pe fața I la șnururile decorative de mătase, pe fața II firul metalic din litere uneori până la nivelul cartonului, în zonele de grosime maximă 25—30 mm când se află la extremități, ex. literele A, I (vezi fig. 2, pct. a), fapt explicat de tehnica de broderie aplicată. În ce privesc părțile pictate ele se află într-o stare de sănătate bună.

Investigațiile de specialitate efectuate în laboratorul de conservare restaurare textile și în laboratorul de investigații chimice ne-au permis următoarele concluzii³:

S-au folosit numai țesături din mătase (excepție pânza de întăritură de la hampă și pânza de întăritură de pe versoul literelor). Firele metalice sunt din metal prețios, argint aurit, paietele sunt de cupru argintat cele mici de pe chenarul decorativ, celelalte sunt de argint. Foițele metalice colorate sunt din staniu acoperit cu un strat de culoare roșie, lac de garanță, și verde, pigment verde un pământ verde. La

² Lacul de garanță este un pigment cunoscut din antichitate folosit și la colorarea plăcuțelor metalice, dar și un excelent colorant pentru textile. În cazul nostru cleiul animal ce fixează pigmentul pe foița de staniu este distrus de umezeală, pigmentul migrând pe suportul de pânză colorându-l (vezi fig. 1, pct. b). Informații despre lacul de garanță în: K. Wehlthe, *Materiale și tehnici ale picturii*; R. J. Gattens, G. L. Stout, *Painting Materials A Short Encyclopedia*, Dover Publications 1966; R. D. Harley, *Artist's Pigments c. 1600—1835*, London 1982.

³ Vezi buletinele de analiză anexate: anexa I și II. Atacul biologic și tratamentul de stopare au fost stabilite de biolog A. Igna.

coroană au existat ornamente de sticlă, mărgelile (din care se mai păstrează doar una). Stratul pictural a fost aplicat în tehnica ulei. Steagul de dimensiuni 106—149 cm a fost realizat din 2 fețe cusute pe margini fixând franjurii. Ambele fețe sunt din mătase naturală, țesătură tip saten, contextură atlas. Pe fața I decorația este realizată prin broderie, aplicații decorative, pictură ulei. Broderia manuală este realizată cu fire de mătase naturală de diferite culori, cu fire metalice din argint sau argint aurit. Tipurile de fire metalice întâlnite sunt: fără suport textil, tip bandă în țesăturile decorative și cu suport textil (mătase) tipurile: fir neted, bouillon (spirală de la coroană) și brillant (fustă). Broderia manuală cu fire de mătase a fost realizată în tehnicile: punct de broderie plat obișnuit, plat despicat, punct înaintea acului, iar cea cu fire metalice în punct culcat înălțat și punct culcat simplu.

Aplicațiile decorative sunt sub formă de: paiete, ornamente din sticlă, plăcuțe, foițe din staniu colorate în verde și roșu; țesături decorative fixate cu amidon și prinse cu pas invizibil cu fir de mătase. Pe marginile țesăturilor decorative a fost aplicat un șnur din mătase (negru, verde, ocru) fixat cu pas invizibil de mătase.

Chipurile și membrele celor 2 personaje au fost pictate în tehnica ulei pe un grund format din cretă de munte, alb de plumb și clei animal cu culori din familia pământurilor.

Pe fața II avem o inscripție realizată prin broderie în relief folosind fir de argint aurit pe miez de mătase, pe suport de carton. Înălțimea literelor este 12 cm iar grosimea pasului de broderie variază de la 5 la 30 mm (vezi fig. 2). Chenarul decorativ galben este identic cu cel de pe fața I. Toate cusăturile au fost realizate cu fire de mătase.

Franjurii sunt din argint aurit pe suport de mătase, 4 fire răsucite în S, de lungime 45 mm.

Având la îndemână aceste informații științifice despre piesă, pentru stabilirea celui mai adecvat tratament de conservare am trecut la studierea literaturii de specialitate⁴. Toate informațiile ne-au condus la următoarele etape de lucru.

⁴ H. J. Plenderleith, *La Conservation des Antiquités et des Oeuvres d'Art*, Paris, 1966, p. 124—126; J. W. Rice, *Curățirea fără apă a textilelor fine și fragile*, în *Textil Museum Journal*, 1967; S. Macri, *Metodologia restaurării steagurilor pictate*, în *Cercetări de conservare și restaurare*, 1, 1981, București, p. 91—98; E. Prodan, S. Macri, *O nouă metodă de curățire a broderiilor medievale din fir metalic prețios, aplicată în laboratoarele noastre: studiu asupra unor textile arheologice din sec. al XV-lea*, în *Cercetări de conservare și restaurare*, 3, 1984, București, p. 57—62; S. Stovring-Nielsen, *The restoration of church textiles, including an example of a special copying technique*, în *Conservation-restoration of church textiles and painted flags*, IV International restorer seminar, 2, 1984, Budapest, p. 153—160; N. Indictor, M. Ballard, *The effects of aging on textiles that contain metal: implication for analyses*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 67—75; A. Timárné Balázsy, *Deterioration process of fibers in different chemical actions*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 77—82; E. Sipos, E. Gondár, *Effect of different treatments on textiles with metal threads*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 83—86; D. Howell, *Experiments with chemical cleaning for metal threads*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 87—89; D. Biro, *Restaurarea unei piese textile de la începutul sec. XVII*, în *Rev. muzee*, 10, 1985, p. 36—39; V. Aghițoiaie, *Aspecte privind restaurarea unei bedernițe*, în *Rev. muzee*, 2, 1992, p. 33—35.

Operații premergătoare curățirii și anume: separarea celor 2 fețe și a franjurilor, îndepărtarea pânzei de la hampă, consolidarea paietelor și a foițelor metalice care se desprind cu fir de mătase artificială.

Teste de curățire pentru fiecare parte componentă a steagului.

Pentru franjuri (vezi fig. 3) am folosit metoda curățirii chimice cu o soluție de complexon 3—4% cu pH corectat la 5 (cu acid acetic) combinată cu o curățire mecanică cu peria de dinți din păr (perie moale). Am încercat cu soluții la diferite temperaturi de la 18°C până la 30—34°C. O temperatură superioară dăunează mătăsii. S-a lucrat prin simplă imersare și apoi curățire mecanică sau prin înmuiere prealabilă timp de 10 minute și apoi a fost efectuată curățirea mecanică. Practic am folosit o soluție la 30—34°C de complexon cu înmuiere prealabilă de 10 minute și curățire mecanică cu peria moale. A urmat neutralizarea prin imersare într-o soluție de bicarbonat de potasiu de pH 8, la temperatura de 30°C timp de 5 minute urmată de imersii repetate în apă distilată cu control pH repetând până se ajunge la pH neutru. Curățirea nu a fost mulțumitoare și am repetat tot tratamentul încă o dată. În final excesul de apă din franjuri a fost înlăturat prin tamponare între hârtii de filtru de mai multe ori. Au fost aranjați franjurii pe o masă și lăsați la uscat la temperatura camerei.

Pentru fața I am început cu o desprăfuire ușoară a versoului cu perii moi de păr (perii de haine) îndepărtând sporii de mucegai și praful. A urmat desprăfuirea pe față care a fost făcută cu și mai multă grijă cu perii moi de păr insistând asupra depozitelor de spori de mucegai de pe chenar. Pe această față existând pictură în ulei nu se pot aplica tratamente apoase. Am efectuat teste de curățire cu: alcool etilic, tricloretilenă, percloretilenă prin tamponare pe pat absorbant pentru țesătura suport și broderiile cu fir metalic. Pentru zonele cu broderie cu fir metalic în relief, coroană, cordon, sulită am încercat o ușoară curățire mecanică prin frecare cu tampon de vată îmbibat în solvent pe pat absorbant, dar așa de fixare a paietelor este îmbătrânită și se rupe, iar la cordon efectul este nesemnificativ (vezi fig. 4, 5, 6). Cea mai bună curățire a mătăsii de fond s-a obținut cu o soluție hidroalcoolică. Starea de sănătate a mătăsurilor aplicate, prezența stratului pictural au permis doar un tratament de curățire ce îmbină curățirea cu emolierea materialelor.

Practic am ales varianta tamponării pe pat absorbant cu o soluție hidroalcoolică cu glicerină 3,5%. Era necesară glicerina pentru hrănirea, emolierea, mătăsurilor îmbătrânite. Am încercat întinderea cutelor mătăsii suport prin presare cu plăci de sticlă, după tratament, dar din cauza tehnicii de execuție (chenarul, stema) nu se pot întinde perfect.

Pentru fața II am început cu desprăfuirea versoului cu peria moale de păr (peria de haine). Nu am putut îndepărta depozitele masive de amidon, de aceea acolo unde ele erau foarte aderente am folosit o perie de nylon, perie de dinți și chiar bisturiul fără a afecta starea mătăsii suport. Final am desprăfuit versoul cu o perie moale de păr. Pe față praful și depozitele de spori de mucegai au fost îndepărtate cu peria de păr iar în zona de contact literă suport cu peria de nylon căci aici erau cele mai mari depozite de mucegai. Deoarece inscripția brodată pe su-

port are mai multe straturi din care unul este carton nu se pot aplica tratamente umede. Am efectuat teste de curățire pentru mătasea suport și pentru firele metalice din inscripție. Pentru mătasea suport am făcut tamponări pe pat absorbant cu percloretilenă, tricloretilenă, alcool etilic, pentru firele metalice din inscripție am folosit aceeași solvenți combinând tamponarea cu o curățire mecanică prin ușoară frecare cu torșon de vată îmbibată în solvent și praf abraziv, talc. Am ales talcul deoarece are cea mai mică duritate și este neutru din punct de vedere chimic. S-a lucrat pe pat absorbant. Cele mai spectaculoase rezultate le-am obținut folosind ca solvent tricloretilena (vezi fig. 2).

Practic am lucrat astfel: o curățire mecanică întâi prin frecare cu torșon de vată îmbibată în tricloretilenă și praf abraziv, talc, apoi clătire cu tricloretilenă tot prin tamponare. Am repetat operațiile dacă a fost cazul, dar cu multă grijă pentru a nu afecta mătasea suport. Odată curățită o literă am curățat și mătasa din jur prin tamponare ușoară. Toate operațiunile au fost făcute pe pat absorbant de hârtie de filtru schimbându-l ori de câte ori era nevoie. Am început din mijlocul obiectului mergând spre margini. După ce am terminat zona inscripției am curățat restul fondului apoi chenarul, folosind tricloretilenă prin ușoară tamponare pe pat absorbant. Urmele de praf alb de talc și puf de carton au fost îndepărtate prin periere ușoară cu perie de păr. Petele roșii din chenar nu au dispărut sub acțiunea de curățire cu tricloretilenă. Pentru emolieră și hrănirea mătăsii am aplicat un tratament cu o soluție hidroalcoolică 3,5% glicerină, prin tamponare pe pat absorbant.

Am făcut o ușoară întindere a cutelor din mătasea suport prin presare cu plăci de sticlă.

La ambele fețe există pete care nu au ieșit cu nici unul din solvenții folosiți. Sunt probabil pete de apă murdară care conțin adeziv dizolvat, colorant migrat și alte impurități ce s-au fixat pe fibră.

Deși toate cele 3 părți componente ale piesei au ornamente metalice similare cu aceeași compoziție chimică, am aplicat 3 metode de curățire fiecare specifică celorlalte materiale și a tehnicilor prezente. O curățire chimică cu o soluție diluată de acid organic combinată cu o curățire mecanică prin frecare ușoară cu peria pentru franjuri, o curățire uscată cu o soluție hidroalcoolică prin ușoară tamponare pe fața I, o curățire uscată cu tricloretilenă combinată cu o curățire mecanică prin ușoară frecare cu abraziv slab pe fața II.

Acest capitol al curățirii pieselor textile cu ornamente metalice nu s-a încheiat aici deoarece este necesară găsirea în continuare a unor noi metode de curățiri specifice pentru numărul mare de piese textile din colecția Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei.

Este important de a studia în literatura de specialitate, prin schimburi de experiență și colaborări interdisciplinare pentru salvarea obiectelor de patrimoniu de mare valoare istorică și artistică, care constituie tezaurul nostru și al generațiilor viitoare.

ANEXA I

Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei
Laboratorul zonal de restaurare și conservare
Sectorul investigații chimice

Buletin de analiză nr. 52/28.12.1994

Obiectul: Steag

Deținător: Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei

Nr. inv. F 6734

Sectorul: Restaurare textile

Mod de prelevare: Mecanic în colaborare cu restaurator Cătălina Vajda

Sc. ecce: Identificarea probelor

Metoda de analiză: Microchimie analitică calitativă

Rezultatul analizelor:

Nr. crt.	Codul probei	Proba/Locul de prelevare	Rezultatul analizelor	Observații
1	2	3	4	5
I PROBE DIN FAȚA CU STEMA				
1	I/1	fir din băteală	mătase	identice cu fața II
2	I/2	fir din urzeală	mătase	
3	I/3	fir textil din broderie ocru	mătase	
4	I/4	 brun	mătase	
5	I/5	 negru	mătase	identice la femeie și bărbat
6	I/6	 haină	mătase	
7	I/7	fir metalic, din haină, la fixarea fustei pe pla- ca metalică I/20	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită pe mătase de grosime 250 μ m.	
8	I/8	fir metalic din haină, cîngătoare	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită pe mătase de grosime 180 μ m.	
9	I/9	fir metalic din haină, franjuri	fir format din 2 fire îm- pletite în S, din argint au- rit, bandă răsucită pe mă- tase de grosime 330 μ m.	
10	I/10	șnur negru decorativ la figuri și stemă	mătase	
11	I/11	șnur decorativ ocru de la picioare	mătase	
12	I/12	fir textil din mantie roșu	mătase	
13	I/13	fir textil din mantie gri-verzui	mătase	
14	I/14	fir metalic din mantie	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită pe mătase, de grosime 80 μ m	
15	I/15	fir textil din țesătura înflorată (scut, stemă)	mătase	
16	I/16	fir metalic din țesătura înflorată (scut, stemă)	fir din argint, sub formă de bandă de lățime 140 μ m	

1	2	3	4	5	
17	I/17	fir metalic din coroană (spirală)	fir din cupru, sub formă cilindrică ca un resort înfășurat pe mătase, de grosime 65 μm.	identice cu fața I	
18	I/18	paietă de pe coroană neagră, mică.	paietă din argint, cu diametrul de 4 mm și grosimea de 0,2 mm.		
19	I/19	paietă de pe coroană neagră, mare.	paietă din argint, cu diametrul de 6 mm și grosime de 0,5 mm.		
20	I/20	foiță ornamentală metalică, verde-gri.	foiță de staniu, cu strat de culoare format din pigment verde (pământ) și clei animal.		
21	I/21	fir metalic din spic.	fir din argint aurit, sub formă cilindrică, cu diametrul de 50 μm.		
22	I/22	probe de culoare și grund din zona pictată.	grund format din clei animal, cretă, alb de plumb; pigmentul pământ brun; tehnica ulei.		
II PROBE DIN FAȚA CU INSCRIȚIE					
23	II/1	fir de băteală.	mătase.		
24	II/2	fir de urzeală.	mătase.		
25	II/3	fir de pe verso, de la fixarea firului metalic, alb.	mătase		
26	II/4	fir de pe verso, de la fixarea firului metalic, galben.	mătase.		
27	II/5	fir de pe verso, din întări-tura literei.	in.		
28	II/6	fir metalic negru, din litere	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită, pe mătase, de grosime 170 μm.		
Probe din banda decorativă galbenă, identică pentru cele 2 fețe.					
29	II/7	fir textil din fond.	mătase.	identice cu fața I	
30	II/8	fir metalic din fond.	fir din argint aurit, sub formă de bandă răsucită pe mătase, de grosime 130 μm.		
31	II/9	șnur textil.	fir de mătase răsucit în S.		
32	II/10	foiță ornamentală, metalică roșie.	foiță din staniu, cu strat de culoare, format din lac de garanță și clei animal.		
33	II/11	paietă albă.	paietă din cupru argintată, cu diametrul de 4 mm, de grosime 0,2 mm.		
34	II/12	fir metalic din fond.	fir din argint aurit, sub formă de bandă de grosime 400 μm.		
III FRANJURII					
35	III/1	fir metalic auriu.	fir din argint aurit, format din 4 fire, 2 câte 2 răsucite în S și apoi din nou în S, firul de bază este răsucit pe mătase, de grosime 130 μm.		

1	2	3	4	5
	IV ADEZIVI—APRETURI			
36	IV/1	apret între cele 2 fețe.	pap de făină.	
37	IV/2	apret dintre banda decorativă galbenă și suport.	pap de făină.	
38	IV/3	adeziv de pe fața II, dintre haină și suport.	pap de făină.	
39	IV/4	adeziv de pe pânza hampei.	pap de făină.	
	V. HAMPĂ			
40	V/1	fir textil din pânză.	in.	
	VI. FIRE DE ASAMBLARE			
41	VI/1	fir din mijloc.	mătase.	
42	VI/2	fir din margine.	mătase.	
43	VI/3	fir de la literele feței I.I	mătase.	
44	VI/4	fir de la fixarea benzii decorative galbene de suport.	mătase.	
45	VI/5	fir de la fixarea șnurului de banda decorativă și suport.	mătase.	
46	VI/6	fir de fixare a ornamentelor de pe fața I.	mătase.	

EXECUTAT
chim. DOINA BOROȘ

ANEXA II

Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei
Laboratorul zonal de restaurare și conservare
Sectorul restaurare textile

Buletin de analiză nr. 1/1994

Obiectul: Steag.

Deținător: Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei

Nr. inv. F 6734

Sectorul: Restaurare textile.

Mod de prelevare: Mecanic.

Se cere: 1. Identificarea contexturii de fond.

2. Identificarea tehnicii de confecționare pentru fiecare față.

3. Identificarea tehnicii de execuție a firelor metalice.

Metoda de analiză: Analize vizuale și microscopice de specialitate.

Rezultatul analizelor:

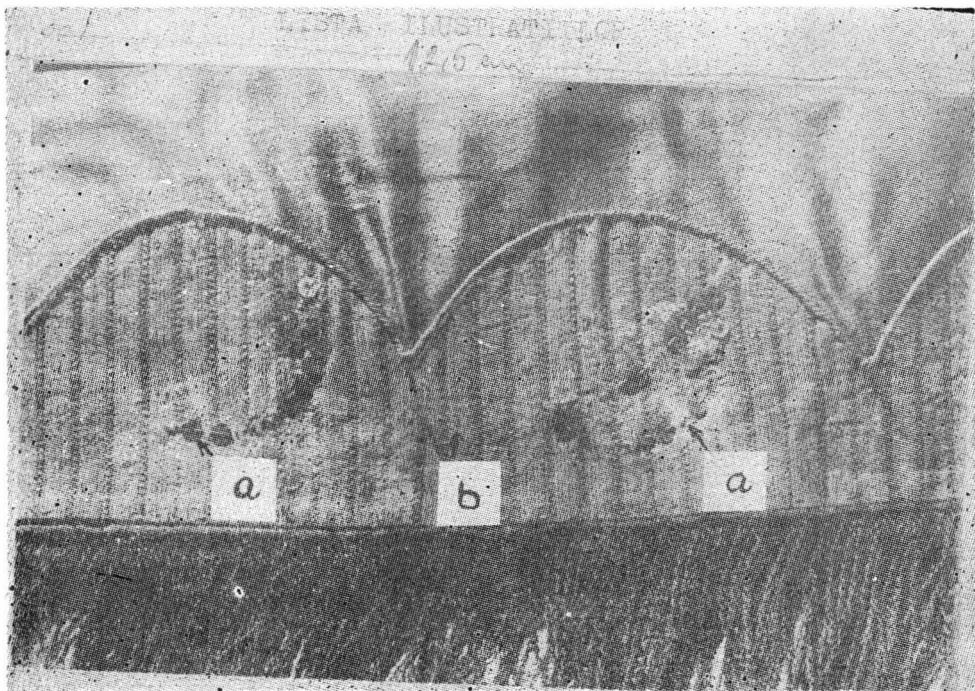
1. Contextura țesăturii de fond este atlas rombic pentru ambele fețe.

2. Tehnica de confecționare.

Steagul este confecționat din 2 fețe de dimensiuni 106 × 149 cm. Cele 2 fețe sunt înseilate la mijloc. Marginile fețelor sunt cusute fixând la mijloc franjurii.

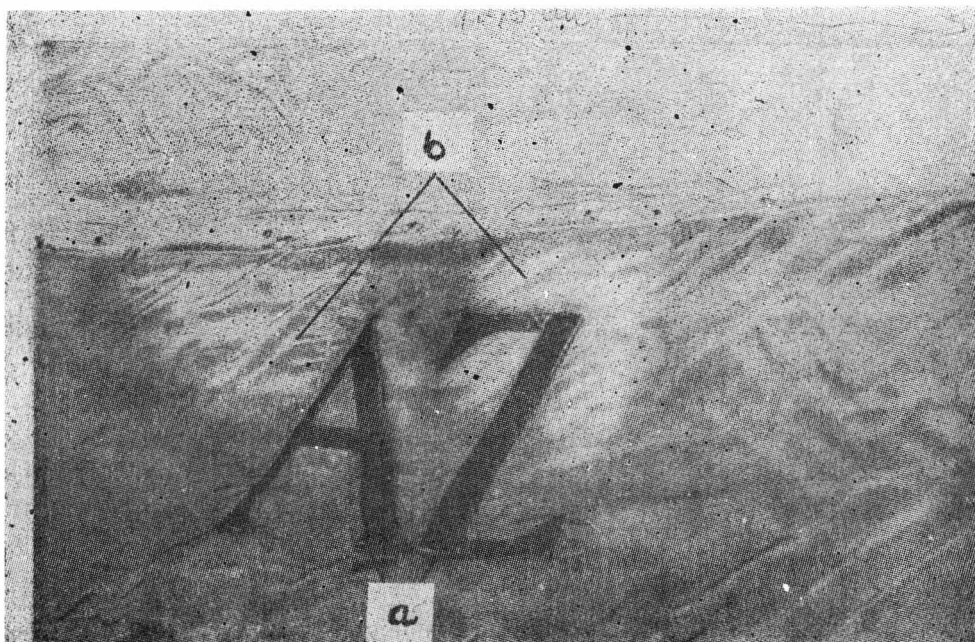
Fața I este asamblată din 5 bucăți: lateral 2 de 46 × 149 cm, la mijloc 3 de 14 × 49 cm, 14 × 50 cm, 14 × 50 cm.

Fața II este asamblată din 4 bucăți: lateral de 46 × 149 cm, la mijloc 2 de 14 × 74 și 14 × 75 cm.

- a) atac activ de mușegai
b) pete roșii de pigment organic

Fig. 1 — Detaliu
Chenarul decorativ

- a) zone cu desprinderi de fir metalic
b) test de curățire

Fig. 2 — Detaliu
Fața II

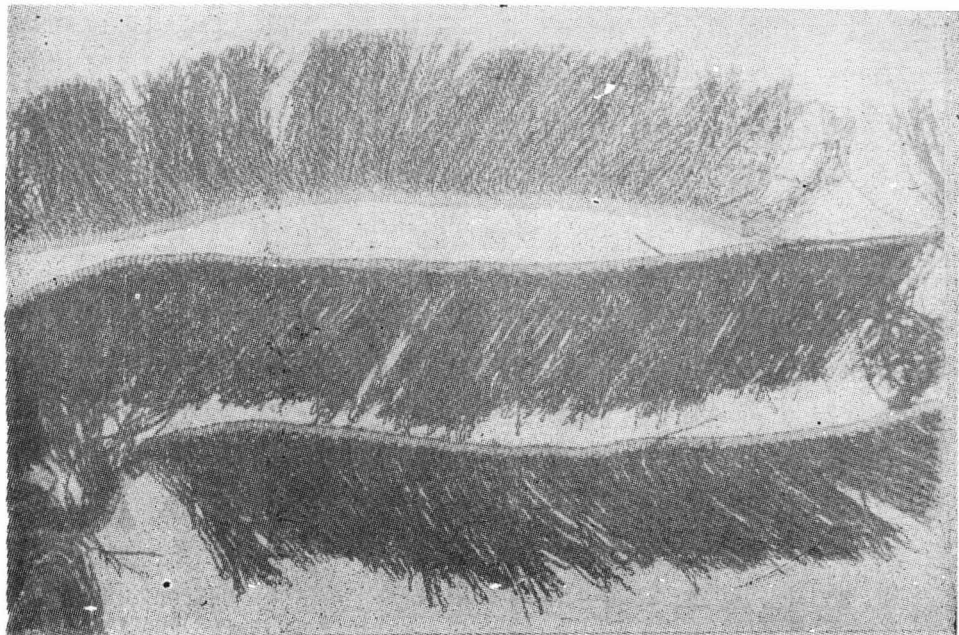

Fig. 3 — Detaliu
 Franjurii, test de curățire

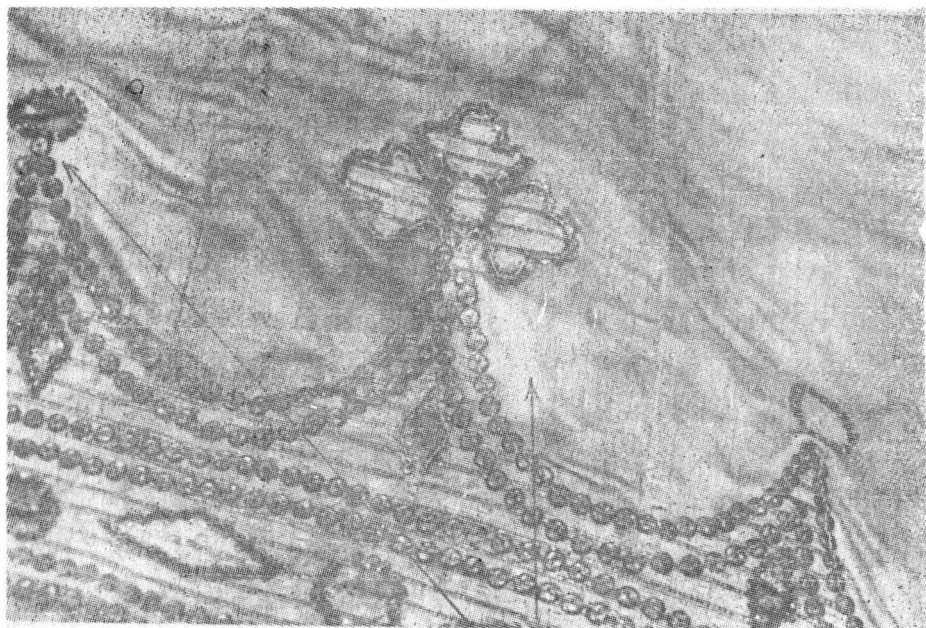

Fig. 4 — Detaliu
 Fața I, coroana, test de curățire

Fig. 5 — Detaliu
Fața II, cordon, test de curățire

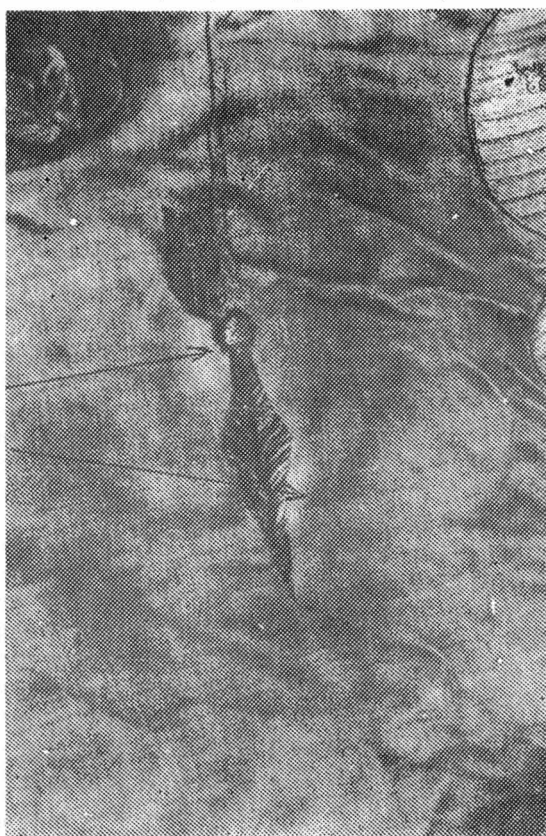

Fig. 6 — Detaliu
Fața I, vârf de lanceie, test de curățire

3. Tehnica de execuție a firelor metalice.

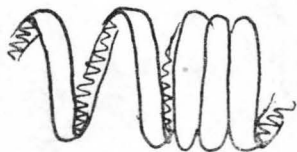
Fir metalic neted — II/6 (literele din inscripție)

Fir metalic tip „brilant” — I/7 (fusta)

Fir tip bouillon — I/17 (coroană și spic)

PROBLEME DU NETTOYAGE DES TEXTILES AVEC DES ORNEMENTS
MÉTALLIQUES

(Résumé)

On met en valeur une méthode de nettoyage des textiles avec des ornements métalliques, en particulière un drapeau du XIX-ème siècle peint avec des broderies et des applications métalliques. Cette pièce a présentée une problème très difficile à résoudre, tenant compte de la grande diversité des matériaux utilisés et de leurs degré de détérioration.

Sont présentées en détail les méthodes de nettoyages pour chaque element: un lavage combiné avec le brossage, un nettoyage à sec, un nettoyage à sec combiné avec l'action abrasif du talc.

Cette étude a suivi, surtout, l'éloignement des produits de corrosion adhérents sur le fil métallique, sans que, par le traitement appliqué soit affecté le support textile, la soie naturelle, et la peinture.

VICTOR MOTOGNA ȘI OCROTIREA PATRIMONIULUI CULTURAL NAȚIONAL

Între datele de 3 noiembrie 1885 (când s-a născut, în Ambriciu, județul Someș — azi Breaza, județul Bistrița-Năsăud) și 5 iulie 1948 când, la Timișoara a încetat din viață, Victor Motogna s-a profilat, în arealul spiritual transilvan, ca una dintre cele mai dinamice și distinse personalități din viața publică, din școala, cultura, publicistica și știința istorică românească.¹ După studii liceale la Năsăud și universitare la Cluj, din 22 decembrie 1909, se întoarce la liceul în care a fost elev. Aici funcționează ca profesor de Istorie și Limba latină până la 5 iulie 1919 când, în baza Decretului Consiliului Dirigent nr. 7569, devine primul director al Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej, până în 15 ianuarie 1929, când intră în viața parlamentară, ca senator și deputat, pentru trei legislaturi, cât și ca profesor de Istoria veche a României, la Facultatea de Litere a Universității și la Academia teologică unitariană din Cluj — până la finele anului 1940 când, după invazia maghiară în Ardealul de Nord, se mută la Timișoara, în aceeași calitate, la Facultatea de științe și la Academia teologică romano-catolică.²

În perioada în care a stat la Dej, Dr. Victor Motogna s-a afirmat și ca animator al unor publicații³ și, mai ales, ca sângeros director al

¹ V. Motogna, *Conferențiar universitar, titluri și activitate științifică*, Timișoara, 1945, xerocopie după mss., în colecția E.L., Dej; Letiția Motogna, *Note despre viața tatălui meu, prof. V. Motogna*, Timișoara, 1978, mss., în arhiva familiei Motogna; St. Ștefănescu, *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 227; *Anuarul Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej, pe anul școlar 1928—29*, nr. 10, Dej, 1930, p. 13—14; A. Moldovan, *Viața și activitatea lui Victor Motogna*, Dej, 1970, mss., în colecția E.L.; G. Galea, *Victor Motogna și istoria veche a românilor*, Dej, 1975, mss., în colecția E.L.; *Victor Motogna (curriculum vitae, la cincizeci de ani de viață)*, în *Avântul*, Dej, Anul I, nr. 15, din 15 noiembrie 1935, p. 1, 2, 3; G. Mânzat, *Monografia orașului Dej, Bistrița*, 1926, p. 269—270; N. Iorga, în *propagandă*, în *Neamul Românesc*, București, 22 aprilie 1922; *Ibidem*, în *Anuarul Liceului „A. Mureșanu”*, Dej, 1930, p. 32—33; A. Moldovan, *Prietenia dintre N. Iorga și V. Motogna*, în *Ecoul*, nr. 181, Bistrița, 5 iunie 1971, p. 7; C-tin Răileanu, *Victor Motogna*, în *Orizont*, Timișoara, nr. 5 (568), 1 februarie 1949, p. 4; E. Lazăr, V. Motogna, *animator al Despărțământului Dej al ASTREI* (comunicare la Centenarul Victor Motogna), Dej, 6 noiembrie 1985, mss., în colecția autorului; T. Tanco, *Victor Motogna, în Virtut Romana Rediviva*, vol. 6, Baia Mare, 1987, p. 335—340; D. Mârza, *Din viața și activitatea lui Victor Motogna*, în *Acta.M.N.*, nr. 24—25/1978—1979, p. 789—193; E. Lazăr, *Prof. dr. doc. Victor Motogna și valorile de patrimoniu cultural național*, în *Liceenii*, Dej, nr. 4 (8), noiembrie 1995, p. 3.

² *Gazeta oficială a Consiliului Dirigent*, nr. 48/1919; *Anuarul Liceului „Andrei Mureșanu”*, . . . , p. 13—14, 21; A. Moldovan, *Viața și activitatea lui V. Motogna*, . . . , p. 3; D. Mârza, *op. cit.*, p. 791; C-tin Răileanu, *op. cit.*

³ Încă din primul an de directorat la Liceul „A. Mureșanu” din Dej, V. Motogna coordonează redactarea anualelor instituției respective, până la anul școlar 1928—29, iar din 1932 îl găsim și ca „director” al unei „foi săptămânale”

Despărțământului Dej al ASTREI (1922—1934)⁴. În aceeași perioadă (iunie 1923), la Universitatea din Cernăuți, și-a luat doctoratul în Istoria veche a românilor, pentru ca, din 15 februarie 1925, să fie numit „docent“ la Facultatea de Litere a Universității din Cluj.⁵ Prin numeroasele sale cărți, studii și comunicări, Motogna se impune în cercetarea istorică de nivel național. În 1937, face „... prima luare de poziție împotriva falselor și tendențioaselor teorii ale „istoricului“ maghiar neo-roesslerian A. Alföldi“ și a altor pseudoistorici care, contrar adevărului, negau vechimea și continuitatea românească în spațiul transilvan.⁶ Încă din 1935, săptămânalul independent dejean „Avântul“ scria că V. Motogna se impune printr-o „... viață închinată cu totul binelui obștesc“, afirmându-se, în același timp, „... printre cei mai de seamă istorici din generația sa... Lucrările Domniei sale, care au lămurit multe probleme întunecate ale istoriografiei noastre, le vedem citate în operele d-lor Iorga, Lupaș, Giurescu, Rosetti etc.“⁷ Recunoscut fiind pentru calitățile sale didactice, Motogna a fost numit, pentru un timp, „director general al învățământului particular din România“⁸, iar ca publicist și istoric, în 1929, a fost distins cu Premiul „Gh. Asachi“ al Academiei Române⁹, pentru ca, mai apoi, la Timișoara, să ajungă *președintele Secției de istorie a Institutului Social Banat-Crișana*, decorat cu „Coroana României“, „Steaua României“, „Vulturul României“ și „Ordinul francez“, „Ofițer al Instrucțiunii publice“¹⁰. Multe din aspectele vieții și activității lui Victor Motogna sunt, în bună măsură, știute. Mai puține se cunosc însă, despre rolul pe care acesta l-a avut în descoperirea și conservarea unor valori arheologice sau arhivistice din Patrimoniul cultural național, cât și în organizarea unor instituții specializate în ocrotirea și valorificarea științifică și educativă a acestora, cum sunt muzeele.

ce apărea la Dej sub titlul „Gazeta Someșană“ (redactor responsabil fiind binecunoscutul ziarist din acea vreme Nicolae Bodea).

⁴ Iosif Bătiu, *Directorii Despărțământului Dej al ASTREI*, în *ASTRA dejeană*, (publicație editată de Despărțământul Dej al ASTREI, cu ocazia Adunării Generale a Asociațiunii), Dej, 3—4 octombrie 1992, p. 3; *Anuarul Liceului „A. Muresanu“*..., cit., p. 30—34; *Gazeta oficială a județului Solnoc-Dăbâca*, nr. 18, Dej, 17 august 1922, p. 160; *Mări serbări culturale*, în „Someșul“, Dej, 25 mai 1934, p. 3: îl prezintă pe V. Motogna ca director al Despărțământului Dej al ASTREI, și în 1934. Menționăm aceasta, întrucât unii autori de articole îl prezintă, pe Motogna, în calitatea de director al Despărțământului Dej al ASTREI doar până în anul 1929. Revista „Școala someșană“, nr. 5, Dej — Gherla, din mai 1934, chiar publică o conferință redactată de Motogna, cu titlul „Patruzeci de ani de la Procesul Memorandumului“, pentru a se folosi la serbările comemorative pe această temă, organizate în cercurile ASTREI.

⁵ A. Moldovan, *Viața și activitatea...*, p. 4; D. Mârza, op. cit., p. 790; *Someșul*, Dej, nr. 25/29 noiembrie 1928, p. 3.

⁶ V. Motogna, *Năvălirea Goților în imperiul roman și părăsirea Daciei (253—271)* Dej, 1937; *Idem.*, *Anonimus în istoriografia maghiară mai nouă*, în *Revista istorică*, București, 1927, p. 361; *Idem.*, *Toponimie și istorie*, în *Revista istorică*, București, 1928, p. 350; C-tin Răileanu, op. cit.

⁷ Victor Motogna, în *Avântul...*, p. 3.

⁸ *Someșul*, Dej, nr. 25/29 noiembrie 1928, p. 3.

⁹ Letiția Motogna, op. cit.; Victor Motogna, în *Avântul...*, p. 2.

¹⁰ *Ibidem.*

Victor Motogna a fost unul dintre puținii fruntași ai spiritualității românești din această parte de țară care, după reîntruparea Transilvaniei în întregul firesc al României Mari, din 1918, și-au dat seama că este sosit momentul pentru a fi dezgropate și puse în valoare toate mărturiile trecutului istoric, nu doar cele din arhive, ci și cele din străfundurile pământului; să le adunăm și etalăm, să le apărăm de degradare și înstrăinare și să le valorificăm științific, în mod corespunzător, atestând prin aceasta apartenența noastră multimilenară la meleagul transilvan, la pământul și neamul românesc, dovedind astfel și dreptul istoric de a fi stăpâni ai acestui spațiu. Singurul care, până acum, a semnalat această latură a preocupărilor istoricului de obârșie someșană, născut la Breaza, a fost cercetătorul Constantin Răileanu care, în revista timișoreană „Orizont“, menționa și faptul că: „*În paralel, ca specialist în istoria veche a românilor, Victor Motogna făcea săpături la castrul român de pe limesul someșean (Cășei), fiind un colaborator asiduă al istoricului de prestigiu european Emil Panaitescu, iar ca rezultat al acestor cercetări arheologice, a luat ființă Muzeul de istorie orășenesc din Dej, cu un lapidarium deosebit de frumos și bogat*“¹¹. Evident că, pentru tot ceea ce a făcut istoricul Victor Motogna în domeniul ocrotirii și valorificării corespunzătoare a patrimoniului cultural național, e mult prea puțin!

După ce, în baza Decretului regal nr. 759 din 8 martie 1921, s-a constituit *Secțiunea transilvană a Comisiei Monumentelor Istorice din România*, în acest organism au fost cuprinși, ca „*membri onorari*“, și câțiva dintre bunii cunoscători ai tezaurului arheologic și istoric de pe Valea Someșurilor. Din 10 ianuarie 1923, între aceștia se încadra și profesorul de Istorie și Limba latină Victor Motogna — pe atunci director al Liceului „*Andrei Mureșanu*“ din orașul Dej¹².

De la bun început, cunoscutul cercetător dejean și-a luat această misiune în serios. Documentele vremii lui, cât și scrierile contemporane, reliefează că, încă din 5 decembrie 1923, printr-o scrisoare, Victor Motogna sesiza Comisia Monumentelor Istorice că: „...*țărani din Cășei își zidesc casele cu pietre cu inscripții și reliefuri din ruinele taberei romane*“ — adică din castrul roman de la Cășei.¹³ Adevărul celor sem-

¹¹ Ctin Răileanu, op. cit.

¹² C. Daicoviciu, *Comisiunea Monumentelor Istorice. Secțiunea din Transilvania și ținuturile ei mărginașe. Raport cu privire la lucrările din al doilea an de funcționare, 1922—23*, Cluj, 31 decembrie 1923, p. 14—15; I. Opris, *Începuturile Comisiei Monumentelor Istorice*, în *Acta M.N.*, nr. 14/1977, p. 555, 545—558; *Idem.*, *Noi date privind contribuția Comisiei Monumentelor Istorice la dezvoltarea muzeelor din Transilvania*, în *Revista Muzeelor și monumentelor*, nr. 9—10, București 1979, p. 75, 79; *Idem.*, *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire*, București, 1988, p. 121, 128 (Aci se consemnează și propunerea Comisiei Monumentelor Istorice ca Victor Motogna „...*să îndeplinească funcții de conducere*“ la Muzeul din Dej, iar Semproniu Mihali la cel din Gherla).

¹³ V. Motogna, *Stăpânirea romană pe Valea Someșului*, în *Anuarul Liceului „A. Mureșanu“ Dej*, nr. 7/1926, P. 5, 8; „*În comuna Cășei, în cursul lunii octombrie (a anului 1924 — n.n. E.L.), mi-au spus țărani că în iarna trecută s-a clădit o casă și un grajd cu piatră scoasă din ruinele castrului. Cu acest prilej, nu mai puțin de 15 pietre cu inscripții, după mărturisirea lor, au fost zidite în cele două clădiri. Din ce a rămas neclădit, scriitorul acestor rânduri a adus pentru*

nalate atunci de Motogna se poate dovedi și astăzi, prin „... *pietrele cu inscripții și reliefuri*“ ce se descoperă, încă, în casele și grajdurile ce se demolează din când în când la Cășei, în zidurile vechii biserici ortodoxe de la Vad¹⁴ și, mai ales, în cele ale castelului medieval de la Coplean¹⁵. În afară de aceasta, multe monumente cu valoare arheologică de la Cășei, Ilișua, Tihău, Gherla, Gârbou etc., au dispărut; unele fiind înstrăinate, ca în cazul celebrei epigrafe din anul 239, ce purta peste veacuri, până la noi, numele daciei al *Someșului* (SAMOS, SAMUS)¹⁶ sau ca în cazul inscripțiilor, drumurilor și resturilor de construcții romane de pe teritoriul orașului Dej (zona salinelor de pe Rompaș, în special)¹⁷ ori din vila rustică de la Pintic¹⁸.

Din documentul nr. 367, aflat în Arhiva Oficiului județean Cluj pentru Patrimoniul Cultural Național (fondul Secțiunii transilvane a Comisiei monumentelor istorice), reiese că Victor Motogna, în 1924, dădea informații asupra vechii biserici din comuna Maia (azi comuna Bobâlna, satul Maia, în zona satului Cremenea — credem noi E. L.), asupra „... *inscripției sale slavone de la intrare și despre faptul că la acest obiectiv se află păstrate multe PICTURI PE PINZĂ*“¹⁹.

În anul 1925, Motogna insistă ca în lista monumentelor istorice să fie cuprinse și „... *ctitoria lui Ștefan cel Mare de la Vad (jud. Cluj)*“²⁰, condus fiind de același imperativ după care, cu un an mai înainte, atenționa că din valoroasele vestigii ale trecutului nostru, din zona Dejului (fostul județ Someș), din păcate, a rămas doar ceea ce întâmplarea a scos din „... *mâna distrugătoare a omului*“ și de sub „... *dintele rozător al vremii*“²¹.

Semnalele de alarmă date de Motogna în astfel de cazuri n-au rămas fără urmări benefice. Dintr-o scrisoare a istoricului C. Daicoviciu (pe atunci secretar al Secțiunii Transilvane a Comisiei Monumentelor Istorice), aflăm că, în 1924, „... *s-a intervenit, după cererea d-lui director V. Motogna, membru corespondent al Comisiei, pe lângă Curatorul*

muzeul din Dej un fragment de piatră pe care se vede un cap sculptat și doi lei din piatră, care au format, desigur, partea de asupra a unui monument funerar“ — zice Motogna.

¹⁴ M. Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad*, București, 1968, p. 20, 24 „dovadă a spolierii unor ruine antice o face și inscripția romană din colțul de nord-vest al pridvorului, unde este prinsă-n zid, iar în interiorul bisericii, câteva fragmente de reliefuri romane“. (După conținutul inscripției, este evident că aceasta ține de Cohorta I Britanica Miliaria, despre care se cunoaște că staționa în castrul roman de la Cășei, SAMUM — n.n.).

¹⁵ V. Motogna, *Stăpânirea romană...*, p. 5—7; Ath. Motogna, *Afirmarea românească în Someș*, Cluj, 1937, p. 25; I. I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *Activitatea muzeelor*, Cluj, nr. 2/1956, p. 118—131.

¹⁶ I. I. Russu, *Materiale Epigrafice...*, p. 121—123; C. Daicoviciu, *Dacia*, București, 1967, p. 396—401; E. Lazăr, *SAMUS-SOMEȘ*, în *Făclia*, Cluj-Napoca, 22 mai 1988, p. 3; *Idem*, *SAMUS-SOMEȘ, tradiție și argument arheologic*, în „*Gazeta Someșană*“, nr. 13, Dej, Iulie 1991, p. 3.

¹⁷ G. Mânzat, *op. cit.*, p. 23, 236, 248; Ath. Motogna, *op. cit.*, p. 27.

¹⁸ Ath. Motogna, *op. cit.*, p. 27; I. Mitrofan, *Villae rusticae în Dacia Superioară*, în *Acta M.N.*, XI, 1974, p. 45.

¹⁹ I. Oprea, *Protejarea mărturiilor...*, p. 61.

²⁰ *Ibidem.*, p. 67.

²¹ V. Motogna, *Stăpânirea romană pe Valea Someșului*, în *Anuarul Liceului „A. Mureșanu“ Dej*, nr. V, Dej, 1924, p. 5.

bisericii reformate din Uriul de Sus, pentru păstrarea intactă a Stemei Moldovei, ce se afla fixată în zidul acelei biserici" și, se pare, pentru biserica gr. cat. din Chendilona, ca și pentru „...explorarea cimitirului preistoric din Dobăca”²², din cunoscuta zonă a cetății lui Gelu Românu²³.

În cartea sa „Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire”, eminentul cunoscător și animator al muzeografiei române contemporane Ioan Oprea face chiar afirmația că: „...avându-se în vedere poziția în societatea românească de atunci a profesorului, ... Victor Motogna face prozeliți printre intelectualii din Dej, susținând numirea ca membri corespondenți (ai Comisiei Monumentelor Istorice — n.n.) a lui Ion Șanta (colecționar, profesor la liceul „A. Mureșanu” — n.n.) și a primarului Cornel Pop. Aceștia fuseseră convinși, în 1925, să acorde fondurile necesare cercetărilor de la Cășei (20.000 lei)”²⁴. Există și documente și asupra sumelor asigurate prin Primăria orașului Dej, cât și prin Prefectura județului Someș, pentru răscumpărarea pământului de la proprietarii din zona castrului de la Cășei²⁵.

Peste ani, prin intermediul unor scrieri, Victor Motogna ne-a lăsat, în cerneală tipografică, mărturia că „...la propunerea noastră, Comisia Monumentelor Istorice a început dezgroparea castrului roman de la Cășei, care durează de trei ani. O mulțime de obiecte antice și pietre cu inscripții, descoperite aici, vor îmbogăți muzeul orașenesc, care va face bune servicii învățământului nostru istoric. Cu ajutorul elevilor continuăm să descoperim toate urmele vieții romane și dacice, în aceste părți, în interesul științei noastre istorice, colecționând obiecte pentru muzeul orașului Dej”²⁶. (De altfel, V. Motogna începuse a colecționa material arheologic din castrele romane de la Ilișua și Cășei încă de prin anul 1923. Inițial, acestea au fost păstrate în muzeul școlar, de arheologie și etnografie, înființat în cadrul liceului condus de Motogna)²⁷. Încă în 1924, în lucrarea sa „Stăpânirea roamnă în Valea Someșului”, V. Motogna consemna: „Scriitorul acestor rânduri a adus pentru muzeul din Dej un fragment de piatră pe care se vede un cap sculptat și doi lei de piatră, care au format, desigur, partea de deasupra a unui monument funerar”²⁸. Tot prin Motogna, credem noi, au ajuns în muzeul de jean și alte piese provenite din castrul roman de la Ilișua, între care și frag-

²² C. Daicoviciu, *Comisiunea Monumentelor Istorice...*, p. 8, 9, 13.

²³ Șt. Pascu, M. Rusu, *Cetatea Dăbăca*, în *Tribuna*, Cluj, 19 mai 1966, p. 2; Șt. Pascu, *Pietre de temelie din trecut pentru vremurile de astăzi*, Cluj, 1967, p. 13—20 („Cetatea Dăbăca”); *Idem.*, în *Acta M.N.*, V, 1968, p. 183—184; *Idem.*, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, passim.

²⁴ I. Oprea, *Protejarea mărturiilor...*, p. 121.

²⁵ *Ibidem.*, p. 127; *Anuarul Liceului „A. Mureșanu” Dej...*, p. 34—35; *Gazeta Oficială a județului Someș*, nr. 47/5 decembrie 1931, p. 55.

²⁶ *Anuarul Liceului „A. Mureșanu” Dej*, nr. 10..., p. 34.

²⁷ V. Motogna, *Stăpânirea romană...*, p. 19.

²⁸ *Ibidem.*, p. 8.

mentul din *Lupoaica cu gemenii*, donat, inițial, în 1923, alături de alte trei piese arheologice, Liceului „A. Mureșanu“, de către E. Hye²⁹.

Urmare a inițiativelor și strădaniilor lui V. Motogna și ale altor intelectuali de elită pentru înființarea unei instituții în care să fie adunate, conservate și valorificate formativ-informativ mărturiile istorice din zonă, la 1 aprilie 1925, în centrul de reședință al județului Someș se deschide Muzeul orașului Dej³⁰, devenit apoi Muzeu județean — până în 1950³¹, muzeu raional până în 1968³² și muzeu municipal, cu profil mixt, până în prezent³³. Ctitorul principal al acestei instituții științifice și instructiv educative a fost intelectualul patriot Cornel Pop — jurist, multă vreme primarul orașului Dej sau director al prefecturii Someș care, beneficiind de inițiativele, competența și efortul științific al istoricului Motogna și al altor cercetători, a adunat și expus în câteva încăperi ale vechii primării a Dejului (azi „Cercul militar“, P-ța Unirii, nr. 1), primele colecții de arheologie din zonă³⁴. Unele materiale erau de pe teritoriul orașului Dej, altele din celelalte localități aparținătoare județului; câteva chiar din Lozna, satul natal al acestui primar merituos, de la care păstrăm și astăzi cea mai frumoasă colecție de obiecte din bronz pe care o avem în Muzeul municipal Dej³⁵.

Moment important în dezvoltarea instituției muzeale dejene și în ocrotirea mărturiilor istorice din zonă l-a constituit, într-adevăr, campania săpăturilor arheologice de la castrul roman — Cășei, campanie sugerată de către prof. V. Motogna³⁶ și condusă, între 1926 și 1929, de către arheologul (clujean, pe atunci) Emil Panaiteșcu³⁷. Materialele arheologice recoltate în această campanie, cât și din multele periegeze

²⁹ *Ibidem*, p. 19. I. Opreș, *Protejarea mărturiilor...*, p. 210; Letiția Motogna, în *Note despre viața tatălui meu, prof. Victor Motogna, cit.*, afirmă că: „Tatăl meu, prof. V. Motogna a lucrat la castrul de la Cășei cu Emil Panaiteșcu și a făcut muzeul din Dej — nu numai cu material de la castru, ci și de etnografie. Majoritatea pieselor muzeale de el sunt adunate“.

³⁰ „Înființarea unui muzeu la Dej“, în *Someșul, Dej — foaie săptămânală, independentă, culturală, socială și de informații*, Anul III, nr. 11/1 aprilie 1925, p. 2.

³¹ E. Lazăr, *Muzeul municipal Dej, la 70 de ani de la înființare* (I), în *Adevărul de Cluj*, nr. 1390, marți 16 mai 1995, p. 5 și (II) în nr. 1391/17 mai 1995, p. 5; *Idem.*, în *ASTRA dejeană*, nr. I (2), mai 1995, p. 3.

³² E. Lazăr, *Muzeul municipal Dej — 70 de ani de la înființare, 1925—1995*, în *Liceenii, Dej*, nr. 2 (6), mai 1995, p. 8—9.

³³ *Ibidem.*, E. Lazăr, *Județul Someș — bogată afirmare istorică*, în *Înfrățirea, Roman*, nr. 4, septembrie 1990, p. 5.

³⁴ *Înființarea unui muzeu...*, p. 2; G. Mânzat, *op. cit.*, p. 229.

³⁵ M. Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 63, 320; E. Lazăr: *Muzeul Municipal Dej...*, p. 8, 9.

³⁶ *Anuarul Liceului „A. Mureșanu...*, p. 34—38; I. Opreș, în *Protejarea mărturiilor...*, p. 210, menționează solicitarea lui V. Motogna pentru o „...autorizație de săpături pentru profesorul I. Budaș, cu care urma să sape la Cășei“.

³⁷ Șt. Ștefănescu, *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 249; M. Paniteșcu, „Le limes dacique, nouvelles fouilles et nouveaux resultats“. *Communication, fait an VIIe Congres International des sciences historiques, tenu a Oslo, en aout, 1928*, în *Bulletin de la Section Hist. de l'Academie Roumaine*, XV, p. 73—83; *Idem.*, *Castrul roman de la Cășei, Cluj* (1930 (Extras din *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania pe anul 1929*); *Idem.*, 30 august 1940: „Un cuțit îmi trece prin inimă“, în *Magazin istoric*, nr. 10 (355), octombrie 1996, p. 37—41; *Ibidem*, în nr. 11 (356), noiembrie 1996, p. 25—27.

organizate în cuprinsul fostului județ Someș, au fost aduse la muzeu, alături de alte categorii de piese cu profil documentar-istoric.

Începându-și existența în felul descris, apoi trecând peste timpurile de ocupație hortystă și kominternistă care au bântuit în zonă între anii 1940—1944 și, respectiv, 1944—1989, muzeul dejean a ajuns ca astăzi să dețină un patrimoniu de 18.000 piese de arheologie, numismatică, etnografie, artă plastică, științele naturii etc., majoritatea datorate doar gesturilor de bunăvoință și lăudabilă generozitate a unor prieteni ai muzeului, cum au fost de la bun început, intelectualii precum Victor Motogna, și Cornel Pop³⁸.

De vremea începuturilor muzeului dejean și de strădaniile pasionatului cercetător Victor Motogna, sunt legate și lucrările de conservare „*in situ*” a unor vestigii istorice, așa ca în cazul restaurării (consolidării) zidurilor „*Cetății vechi*” a Dejului în 1928 („*Ovar*”, str. N. Titulescu, nr. 1—5)³⁹ și cele de consolidare ale bastionului de nord-est al Cetății Ciceului, în 1927, care aduce aminte de stăpânirea lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș în aceste locuri, bărbați care au constituit și ei, ca viață și activitate, subiecte ale unora dintre scrierile istoricului născut în Ambriciu⁴⁰. „*Ultimele resturi din zidurile aceleia* (ale Cetății Ciceului — n.n.) erau amenințate să se năruie și să dispară. La stăruințele noastre — zice Motogna — prefectura județului a dat suma necesară pentru restaurare”⁴¹. Intervenția lui Motogna în scopul amintit mai sus se reliefează limpede și din „*Prefața*” cărții sale „*Cetatea Ciceului sub stăpânirea Moldovei*”, scrisă, cu mare oportunitate (și... chiar cu eficiență!) ... în februarie 1927, cu ocazia împlinirii a „400 de ani de la suirea pe tron a lui PETRU RAREȘ”, în care atenționa că: „*Pe culmea Ciceului se mai vede o porțiune a zidului puternicii cetăți, care stă să se năruie. Se va afla oare sufletul înțelegător, care să măntuiască*

³⁸ E. Lazăr-Dejeanul, *Gest de luminoasă generozitate*, în *Adevărul de Cluj*, nr. 855/14 aprilie 1993, p. 2; E. Lazăr, *Muzeul Municipal Dej...*, p. 8—9; *Inventarul științific al Muzeului municipal Dej* (în arhiva instituției).

³⁹ Conform declarației unor contemporani evenimentului, precum avocatul Sabin Baci și zidarul Vasile Mihăilă, cât și a inscripției „*Restaurat în anul 1928*”, de pe zidul fostei cetăți.

⁴⁰ V. Motogna, *Stăpânirea urmașilor lui Ștefan cel Mare în Valea Someșului*, în *Anuarul liceului „A. Mureșanu” Dej*, IV, Dej, 1923, p. 3—5; *Idem.*, *Ungurașul sub Petru Rareș*, în *Anuarul Institutului Național de Istorie Cluj*, 1924, Cluj, p. 215, 222; *Idem.*, *Cetatea Ciceului sub stăpânirea Moldovei. 400 de ani de la suirea pe tron a lui Petru Rareș (1527—1927)*, Dej, 1927, p. 1—66; *Idem.*, *Relațiile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 1—218.

⁴¹ *Anuarul liceului „A. Mureșanu” Dej*, X, cit., p. 33—34; Zidarul Vasile Mihăilă, născut în comuna Mica, în anul 1907, participant la realizarea acestei lucrări (angajate de către maestrul Darie Ciurcean și Teodor Roman), la 20 iunie 1976, îmi spunea: „*Approape două luni (iulie și august 1927) am lucrat, împreună cu alți meșteri, și cu doi măgari, la consolidarea bastionului vechi al cetății lui Ștefan cel Mare de pe Muntele Tâței — cum îi spun unii localnici la Ciceu. Permanent am fost sub îndrumarea domnului director Motogna și a inginerului Vecceanu — arhitectul orașului Dej, care, împreună cu consilierul Rocaș, au descoperit în zona cetății multe vase mari, din lut, monede și unelte vechi. Noaptea dormeam într-o peșteră care, în față, avea o adâncitură prin care se putea văi o piatră de mărimea unui ou de găscă și, dacă-i dădeam drumul, treceau câteva secunde de cădere până se auzea că a ajuns în adânc. Dintre ortacii mei la această lucrare, mi-i mai amintesc pe Florian Valer din Dâmbu Mare, Ion Mihăilă și Muncellean Pavel din Mica și pe David Drăgan din Dej*”.

pentru posteritate această ultimă rămășiță ce ne reamintește de un trecut plin de glorie și suferinți, din care a răsărit prezentul înfăptuitor al idealului nostru național? E MOMENTUL CEL MAI POTRIVIT DE A FACE ACEASTA, RIDICÂND ACOLO O TROIȚĂ, CARE SĂ ARATE CĂ STĂPÂNIREA ROMÂNEASCĂ N-A VENIT STRĂINĂ, CI PE UN PĂMÂNT INGROȘAT CU SÂNGELE STRĂMOȘILOR NOȘTRI. VA FI FOARTE BINE DACĂ SE VA FACE⁴². Pentru a confirma cele inițiate atunci de către Victor Motogna, avem la îndemână chiar manuscrisul, în variantă inițială, a acelei „Prefețe“, redactate la Dej „în februarie 1927“, cum se vede și din *Anexa nr. 1*. Tot la stăruința lui Motogna și a primarului Cornel Pop „... se va expropria terenul castrului de la Cășei, pentru a se putea păstra viitorului acest unic monument istoric din Ardeal“, fapt pentru care, în 1931, în „Gazeta oficială a județului Someș“, scriitorul Aurel P. Bănuț — ajuns prefect al județului, va exprima „... un gând luminos și patriotic“ pentru cei doi animatori ai vieții spirituale și ai ocrotirii valorilor de patrimoniu național de pe Valea Someșului. Cuvinte frumoase s-au adresat și pentru meritele acestora în acțiunea de înființare a „Muzeului județean și orășenesc“ de la Dej⁴³. (Aceasta se întâmpla pe când profesorul Motogna activa ca universitar, la Cluj, și ca membru al Parlamentului de la București, dar care continua să țină legătura cu orașul afirmării sale păstrând încă și calitățile de președinte a comitetului școlar de la liceul „A. Mureșanu“ și de director al Despărțământului Dej al ASTREI⁴⁴).

Ca istoric și ca director al Despărțământului Dej al ASTREI, Victor Motogna este acela care, în 1927, la aniversarea a 400 de ani de la urcarea pe tron a lui Petru Rareș, ridică lângă ruinele cetății medievale a Ciceului, nu departe de întinsa așezare dădică de pe Măgura Ciceului (în suprafață de 30 de ha), un obelisc, ca un menhir, purtând pe fron-tispiciu stema cu capul de bour, ca simbol al stăpânirii românești în aceste locuri; „Monument care a fost inaugurat (la 6 septembrie 1927 — n.n. E.L.)⁴⁴ în cadrele unei frumoase serbări aranjate tot cu con-

⁴² *Gazeta oficială a județului Someș, cit.*

⁴³ C-tin Răileanu, *op. cit.*; Letiția Motogna, *op. cit.*

⁴⁴ *Someșul, Dej*, 18 iunie 1927, p. 4; *Someșul, Dej*, 25 mai 1934, p. 3; *Anuarul liceului „A. Mureșanu“ Dej, X...*, p. 33—34; Al. Husar, *Dincolo de ruine*, București, 1959, p. 110—122 („Sub flamura Moldovei“); Despre lucrările pentru ridicarea monumentului cu capul de bour al Moldovei, zidarul Vasile Mihăilă își mai amintește: „Fundăția am făcut-o eu, sub formă de stea. Apoi, împreună cu alți meșteri, am adus monumentul, ce avea o greutate de șase măști (600 kg — n.n.), de la Dej unde a fost lucrat de un cioplitor în piatră vestit, până la capătul de sus al satului Lelești. Transportul până aici s-a făcut cu boii orașului, iar până sus, la poalele cetății, l-am tras cu „ciga“, pe lemne. Chiar pe bastionul cetății nu l-am putut urca. A fost o lucrare foarte grea. Pentru ceea ce am făcut, domnul Motogna m-a recompensat cu un bon de mână, în valoare de 700 de lei pe care, de la un comerciant din Dej, mi s-a dat un cupțor bun (sobă de încălzit — n.n.). Domnul Motogna, care era foarte cumsecade și toate era în stare să îi le dea, mi-ar fi dat și mai mult. Eu m-am mulțumit cu ce-am primit și, totdeauna, am fost fâlos că eu am realizat acea lucrare de la Cetatea lui Ștefan cel Mare și Sfânt. La 6 septembrie 1927, monumentul a fost inaugurat, cu o serbare câmpenească foarte mare și o petrecere la școala din Corabia, organizate de către ASTRA, al cărei șef pe județ era domnul Motogna“.

cursul elevilor și profesorilor liceului nostru“, după cum afirmă într-una din sursele amintite mai sus⁴⁵.

Prin anii 1931—1932, strădaniile senatorului, universitarului și istoricului Victor Motogna de a-și atinge „...ȚINTA MĂREAȚĂ“ ce afirma că este „*LUMINAREA POPORULUI*“⁴⁶, se împletesc cu cele ale prefectului de Someș — scriitorul, artistul și publicistul Aurel P. Bănuț, care așează pe casa compozitorului Guilelm Șorban, din str. Kogălniceanu, nr. 49, *prima placă comemorativă românească din Dej* (distrusă de horthyști în 1940)⁴⁷, iar pentru Reteag, de asemenea, pregătea o *placă comemorativă și un bust evocator al cunoscutului dascăl, publicist și folclorist, Ion Pop Reteganul*⁴⁸.

Tradiția unor astfel de activități de dezvoltare a Patrimoniului Cultural Național, de cinstire a marilor înaintași ai neamului, înpământează în acest spațiu, prin intelectuali patrioți cum au fost Victor Motogna, Cornel Pop, Emil Panaitescu, Aurel P. Bănuț⁴⁹, George Mânzat⁵⁰ etc., se păstrează până în zilele noastre. Dovezi în acest sens sunt ridicarea monumentului „*Bobâlna*“ — pe vârful dealului cu ecou de răscoală⁵¹ și a bustului monumental *Liviu Rebreanu*, la Târlișua, satul de naștere al marelui romancier⁵²; busturile monumentale *Alexandru Papiu Ilarian*, *Andrei Mureșanu*, *Alec Russo* și *Guilelm Șorban* — realizate pentru Dej, din inițiativa Comitetului Municipal pentru Cultură și Artă, în 1968—1970⁵³; busturile monumentale *Mihai Eminescu*

⁴⁵ Anuarul L.A.M. Dej, X..., p. 34.

⁴⁶ Directorul Despărțământului Dej al ASTREI (Victor Motogna) *Apel către intelectualii români din județul Solnoc-Dăbâca*, în *Gazeta oficială a județului Solnoc-Dăbâca*, Dej, nr. 16/17 august 1922, p. 159—160.

⁴⁷ A. P. Bănuț, *Compozitorul G. Șorban*, în *Patria*, Cluj, 20 iunie 1991, p. 2—3; *Idem.*, în vol. *Oameni de ispravă*, Sibiu, 1939, p. 123—129; E. Lazăr, *O nouă-veche placă comemorativă (ca pasărea Phoenix) G. Șorban*, în *Adevărul de Cluj*, nr. 1435/18 iulie 1995, p. 5; *Idem.*, *Compozitorul Guilelm Șorban (1876—1923)*, în *Astra dejeană*, nr. 4 (8), noiembrie 1996, p. 8—9; *Idem.*, *Concert pentru un monument Eminescu la Cluj*, în *Acta M.N.*, nr. 31, II, 1995, p. 323—333; *Idem.*, *O inițiativă și un concert pentru primul monument Eminescu în Transilvania*, în *Anuarul Despărțământului Dej al ASTREI pe anul 1993*, IV, Dej, 1996, p. 47—55.

⁴⁸ Aurel P. Bănuț, *op. cit.*; I. Apostol-Popescu, *Ion Pop-Reteganul. Viața și activitatea*, București, 1965, p. 248; E. Lazăr, *Ion Pop-Reteganul*, în *Adevărul de Cluj*, nr. 1376, Joi, 20 aprilie, 1995, p. 13.

⁴⁹ E. Lazăr, *Aurel Pavel Bănuț (1881—1970)*, în *Gazeta Someșeană*, nr. 14, Dej, August 1991, p. 3; *Idem.*, *A. P. Bănuț — primul director al Societății pentru Fond de Teatrul Român în Transilvania*, în *Acta M.N.*; nr. 26 — 30, 1989—1993, istorie, p. 305—326.

⁵⁰ E. Lazăr, *George Mânzat (1888—1958)*, în *Gazeta Someșeană*, Dej, nr. 15/ octombrie 1991, p. 3; Iosif Bătiu, *George Mânzat*, în *Astra dejeană*, nr. 3 (7) august 1996, p. 6.

⁵¹ E. Lazăr, *Bobâlna — reflectare în conștiință și în manifestări comemorative*, în *Acta M.N.*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 845—853.

⁵² Documente de arhivă, între care și *Invitația la „...dezvelirea bustului scriitorului Liviu Rebreanu care va avea loc Duminică 24 octombrie 1965 orele 10, în comuna Târlișua (satul natal), raionul Dej“*.

⁵³ Fondul arhivistic cuprinzător al *Memoriilor justificative*, pentru realizare, și *Invitațiile-program* la manifestările de dezvelire a unor lucrări de evocare monumentală în municipiul Dej; E. Lazăr, *Dezvelirea bustului Al. Papiu Ilarian la Dej*, în *Făclia, Cluj*, 11 decembrie 1973, p. 1; E. Marius Lazăr, *Al. Papiu-Ilarian, „luptător al libertății, crez nestrămutat în binele patriei și națiunii“*, în *Aripă tinere*, Dej, nr. 8—9/1975, p. 37—41; E. Lazăr, *Bustul „Andrei Mureșanu“*, în *Li-*

și *George Coșbuc*⁵⁴ — realizate, din inițiativele Muzeului Municipal Dej în 1977, la fel ca *placa comemorativă Guilelm Șorban*, refăcută cu ocazia centenarului acestui compozitor, în 1976⁵⁵. Alte cinci plăci comemorative (cele de omagiu lui *Teodor Mihali*, *Alexandru Vaida Voevod*, *Ștefan Cicio Pop* și pentru *Cazarma gărzilor naționale române din 1918—1919*), au fost realizate în 1993, din inițiativa Muzeului municipal, cu sprijinul Primăriei orașului Dej, a sculptorului Vasile Rus Batin și al Combinatului de celuloză și hârtie, care au contribuit și la dezvelirea acestora, între 26 și 27 noiembrie 1994⁵⁶.

Paralel cu astfel de activități, continuatorii lui Victor Motogna în activități de profil muzeal fac permanente eforturi pentru a-l urma cu demnitate, pentru colecționarea, ocrotirea și valorificarea cultural științifică a mărturiilor istorice locale; prin cercetare, publicistică, ghidaje în expoziția de bază și în zona de confluență a Someșurilor; prin manifestări cum sunt expunerile, simpozioanele, sesiunile de comunicări științifice, expozițiile documentar-istorice și de artă; prin evocarea unor evenimente și a unor personalități legate prin viață și activitate de aceste locuri ce-s parte, pentru eternitate, din pământul și istoria României — manifestări ce-s moștenite din practica extra-scolară a aceleia ce a fost istoricul și omul de aleasă cultură Victor Motogna, apreciatul, la superlativ, în presa vremii, și de către marele Nicolae Iorga⁵⁷. În pregătirea și desfășurarea acestor activități și în legăturile cu colaboratorii muzeului nostru, suntem permanent călăuziți de imperativul ca „... *pe cei răposați ai noștri, cari au fost mari în viață* (cum și Victor Motogna a fost! — n.n.), *să-i punem pildă de urmare tuturor*“ — așa cum sfătuia veneratul coreifu al Marii Uniri, Dr. Ștefan Cicio-Pop⁵⁸, convinși fiind că „... *Tăria și trăinicia stăpânirii noastre pe aceste plaiuri atârnă de propășirea culturală a neamului*“ — cum era încredințat, la timpul său, și eminentul pedagog, și istoric iar în același timp, exemplarul trezorer al valorilor arhivistice și arheologice din pa-

ceenii, Dej, nr. 1 (5) și 2 (6), 1995, p. 4 și, respectiv, p. 6; E. Lazăr-Dejeanul, *Dezvelirea unui bust al lui Alecu Russo la Dej*, în *Făclia*, Cluj, 20 noiembrie 1974, p. 1, 3; *Idem.*, *Alecu Russo la Dej*, în *Simpozionul „Miorița”, Cîmpulung-Bucovina*, 1993, p. 17—19; *Idem.*, *Cântec pentru o statuie*, în *Tribuna*, Cluj, nr. 28/13 iulie 1989, p. 7; *Idem.*, *Concert pentru un monument Eminescu la Cluj*, în *Acta M.N.*, nr. 31, II, 1995, p. 323—333; *Idem.*, *Compozitorul Guilelm Șorban*, în *ASTRA dejeană*, nr. 4 (8), Dej, noiembrie, 1996, p. 9; *Idem.*, *Sculptorul Ion Lucian Murnu*, în *Deșteptarea*, București, nr. 2 (47), februarie 1994, p. 3; *Idem.*, *O inițiativă și un concert pentru primul monument Eminescu în Transilvania*, în *Anuarul Despărțământului Dej al ASTREI*, nr. 4, Dej, 1996, p. 47—55.

⁵⁴ E. Lazăr-Dejeanul, *Sculptorul...*

⁵⁵ E. Lazăr-Dejeanul, *O nouă-veche placă comemorativă...*

⁵⁶ *Documentațiile și Invitațiile-program pentru festivitățile de dezvelire a Plăcilor comemorative dedicate artizanilor Marii Uniri din 1918*, Dr. Teodor Mihali, Dr. Ștefan Cicio-Pop, Dr. Alexandru Vaida-Voevod și de pe *Cazarma Gărzilor Naționale Române Comitatense*, la Dej, Sigău și Viile Dejului, în zilele de 27, 28, 29 noiembrie 1993; E. Lazăr, *Treimea Sfântă Ardeleană a Marii Uniri*, Dej, 1993, *passim.*; V. Lechințan, *Manifestările de la Dej închinare Marii Uniri*, în *Unitatea Națională*, Cluj-Napoca, nr. 69/28 decembrie 1994, p. 6; I. Mureșan, *Omagiu artizanilor Marii Uniri*, în *Primăria Dejului*, Dej, nr. 3/noiembrie 1994, p. 1.

⁵⁷ A. Moldovan, *Prietenia dintre N. Iorga și V. Motogna*; *Scrisori ale lui Nicolae Iorga către Victor Motogna — Anezele 1 și 2*.

⁵⁸ *Serbările de la Blaj*, Blaj, 1911, p. 111.

trimoniul cultural național prof. dr. doc. Victor Motogna, neostenitul militant pentru ca acest tezaur să fie scos de sub incidența nefastă a ceea ce el numea „...mâna distrugătoare a omului” și „...dintele rozător al vremii”; tezaur de vestigii care, considera el, trebuie să ne rămână mereu mărturie despre „...trecutul plin de glorie și suferinți, din care a răsărit prezentul, înfăptuitor al idealului nostru național”⁵⁹.

EMIL LAZĂR

VICTOR MOTOGNA ET LA PROTECTION DU PATRIMOINE CULTUREL NATIONAL

(Résumé)

Apprécié en tant que prestigieux pédagogue (directeur du Lycée „Andrei Mureșanu” de Dej, universitaire, directeur général de l'enseignement privé de Roumaine), spécialiste dans l'histoire ancienne de la Roumanie (auteur de nombreux livres, études et articles, lauréat du Prix „Gh. Asachi” de l'Académie Roumaine en 1929, président de la section d'histoire de l'Institut social Banat-Crișana) et militant dynamique dans le domaine de la culture (dans la cadre de l'ASTRA et de l'extension universitaire de Cluj), prof. dr. doc. Victor Motogna est resté, quand même, peu connu pour ses préoccupations prouvées dans le domaine des découvertes, de la préservation et de la mise en valeur culturelle et scientifiques des vestiges archéologiques — notamment de la zone du confluent des Someș. C'est justement pour cela que le matériel ci-présent essaye de mettre en relief les initiatives et les actions de l'historien Motogna dans l'organisation des recherches archéologiques dans les camps fortifiés romains de Cășei et d'Ilișua, dans le renforcement des vestiges des murailles des anciennes cités de Dej („Ovar” — la Vieille Cité) et du sommet du Ciceu. De même, les initiatives pour ériger des monuments (tel l'obélisque à tête d'aurochs de Moldavie de la Cité de Ciceu) ou dans l'organisation des institutions vouées à ramasser, défendre et valoriser scientifiquement les témoignages du passé, tel le Musée de Dej où, depuis plus de 70 ans, on sort de sous l'incidence néfaste de ce qu'il appelait „...la main destructive de l'homme” et „...la dent rongeuse du temps” un valeureux trésor concernant „le passé plein de gloire et de souffrances d'où s'est éveillé le présent accomplisseur de notre idéal national” selon l'affirmation de Victor Motogna.

⁵⁹ Dir. Despărț. Dej al ASTREI (V. Motogna), *Apel către intelectuali...*

Fig. 1. Istoricul Victor Motogna.

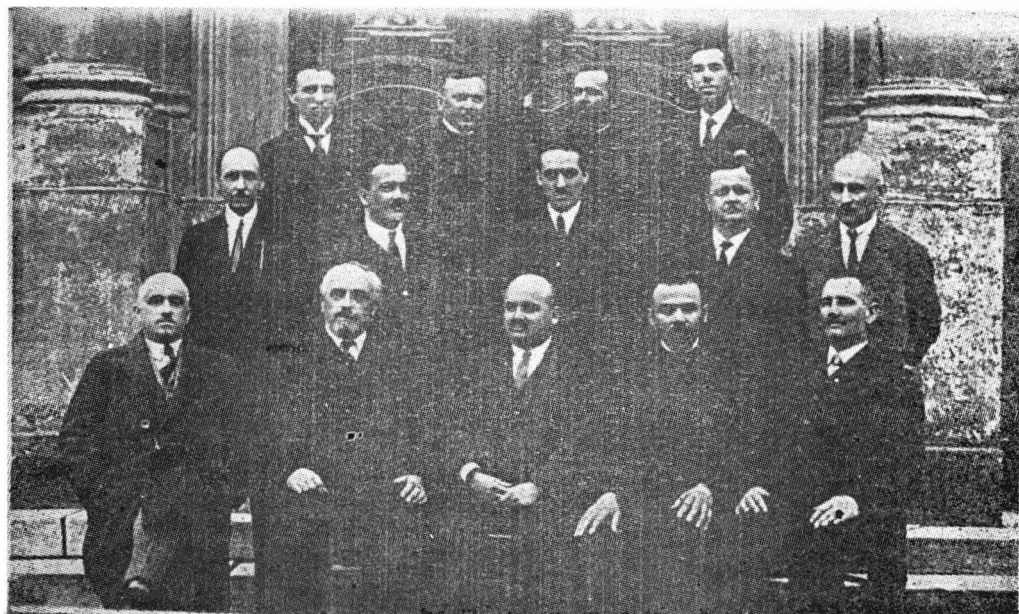

Fig. 2. Victor Motogna — în mijlocul primului corp profesoral de la Liceul „Andrei Mureșanu” — Dej

Fig. 3. Materiale recoltate cu ocazia săpăturilor arheologice de la castrul roman Cășei, din inițiativa lui Victor Motogna și sub conducerea lui Emil Panaitescu.

Fig. 4. Materiale recoltate cu ocazia săpăturilor arheologice de la castrul roman Căței, din inițiativa lui Victor Motogna și sub conducerea lui Emil Panaitescu.

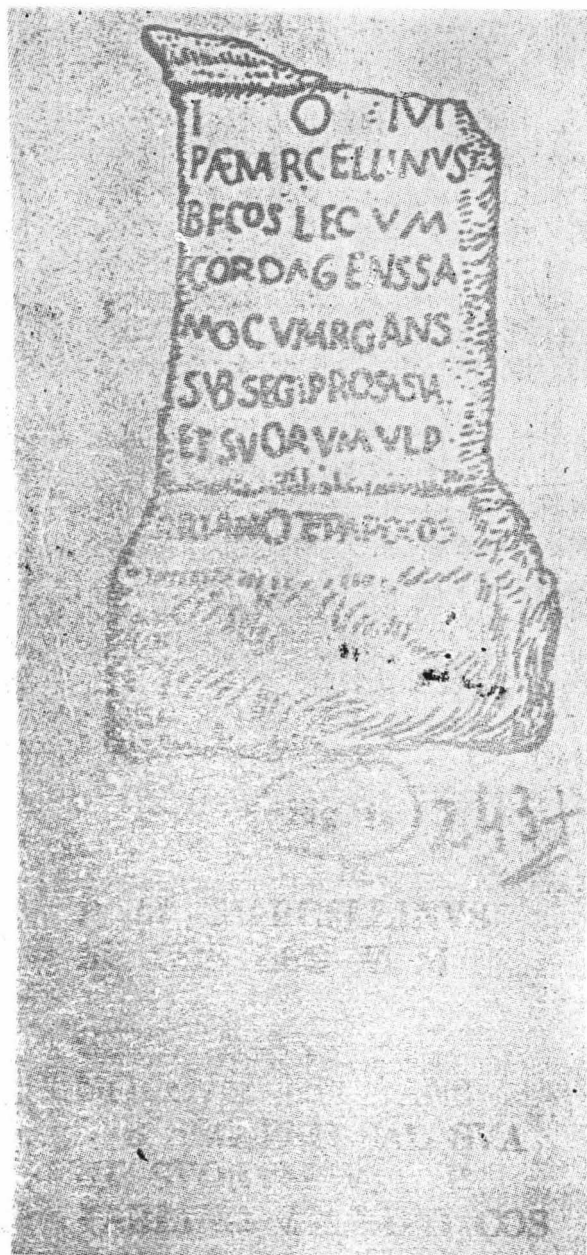

Fig. 5. Altar votiv din castrul roman de la Căței
(cu numele dacic al Someșului — SAMOS) —

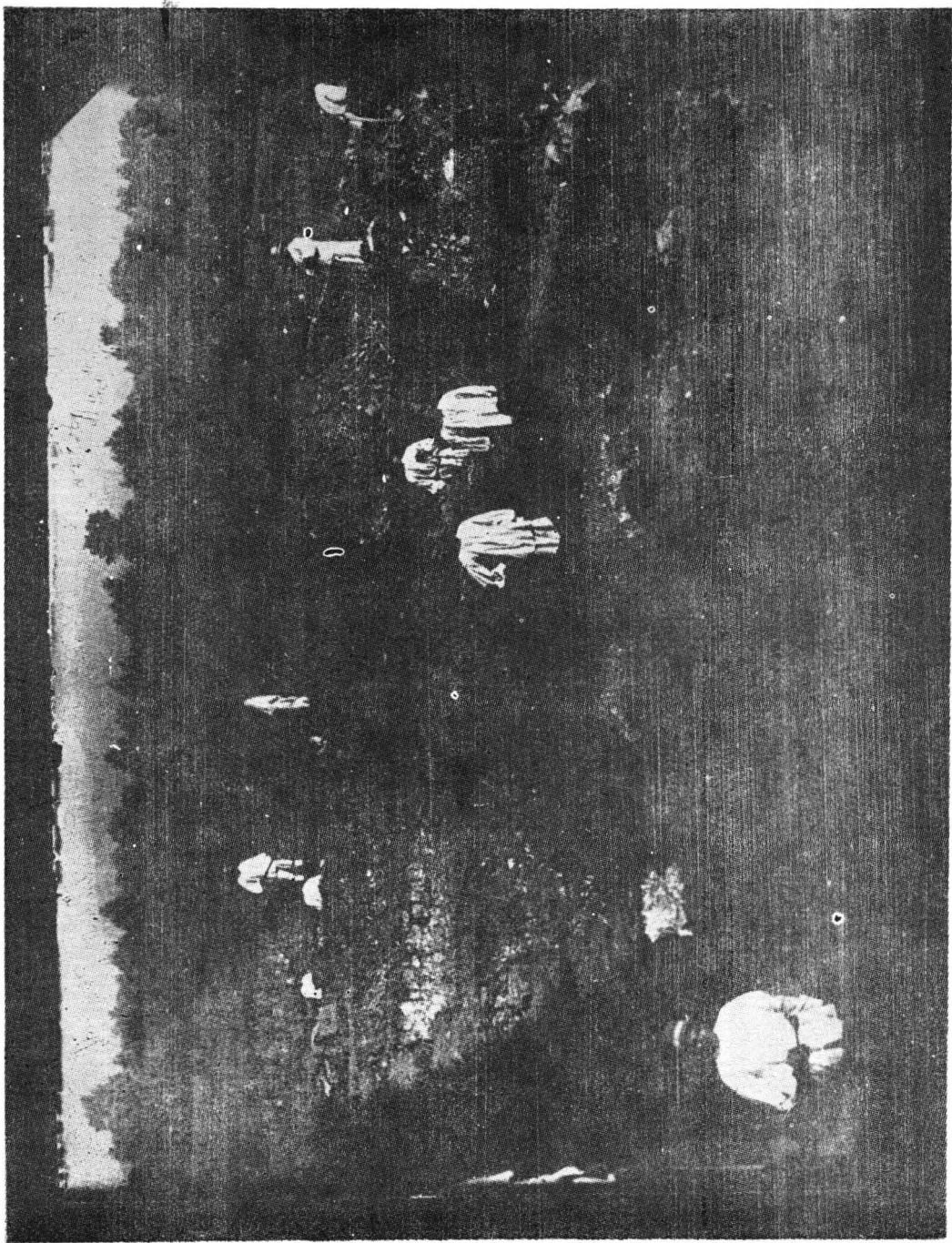

Fig. 6. În şantierul arheologic de la Căşei.

Prefața:

La București sau Iași, în 1927 s-au împlinit 400 ani de la nașterea pe tron a
Petru Rareș. Cu mai strălucită pagină în istoria lui ca quis alius în Ardeal
sau tot aici a putut avea și cele mai bune momente ale slăvii sale
cristice, închinându-se în eral lui de cinstire, care a fost o dinastică Prefață, lăsa-
rului Rareș a consolidat opera marelui său părinte, pe lui Ștefan cel Mare,
dormind în mormânt episcopiat Bădăluș, unde a stat el distins arhieru
canonic al românului ardelean. Stăpânirea moldovenească din Vala-
chea, de puse o surmă de viață, a lăsat urme care a cămă im-
portanță nu e în de apăsă cunoașterea și aprecierea de istoria noastră.

Pe urmă, Ciceul de mare vede o parte a țării lui puterilor sale
care mai stă și pe mormânt. A un răstăruș înțelept înțelept, care să mănăstire
pentru posteritate, creștinismului românesc, ce ne amintesc de un ty-
lant plin de glorie și suferință, din care să răsară prezentul îndăptat,
și localului nostru național? E momentul al mai potruie de a
face oarecâtă, ridicând acolo o troiță, care să arate că stăpânirea romă-
nească mai venit strănuș, și pe un pământ îngrațat cu sângele troi-
montei noastre.

Da și făgăduie dăruie va face. Să dăruie mi, cîmă au dori ca al puteri
creștinismului și țării noastre în mormânt și răscumătura țării
de mormânt vechi, care acum 400 ani și mai dăruie, și-au putut și dăruie
făgăduie pentru umilă țară și românii din Ardeal, care de atunci nău
înțeles și răscumătura și răscumătura de unde așteptau să răscumătura
mă înțeles lot.

Dej în

1927.

Autorul.

Fig. 9. Varianta inițială la „Prefața” cărții „Cetatea Ciceului sub stăpâni-
rea Moldovei”, Dej, 1927.

SYLLOGIMAEORUM TRANSYLVANAE ECCLESIAE LIBRI SEPTEM DE RUDOLPH BZENSZKY

Cuvânt prevenitor

Cronica cu titlul *Syllogimaea Transylvanae Ecclesiae per Historiophilum Anagnosten Rudolphum Bzenszky Societatis Iesu in Castrensibus Stativis Collecta et pro Strena Novi Anni Sacris Commilitonibus in Transylvaniam Advenis Praesentata Anno Revertentis in Transylvaniam Vi Iniqua Inhibitae sed Rursus Receptae Societatis Iesu* face parte din *Collectio Maior Manuscriptorum* a celebrului colecționar de documente istorice, cu osebire în limba latină, contele **József Kemény**. Manuscrisul este inedit, fiind doar pomenit în anumite dizertații. În mod limpede, el nu reprezintă scrisul autograf al autorului: fie că este o copie, destul de neglijentă, după original, fie că este scris după dictare, lucru mai degrabă credibil, judecând după numeroasele greșeli de grafie, omisiuni de litere, cuvinte înțelese greșit, toate fructe ale grabei. Se observă apoi intervenția altei mâini, care face adnotări privind inversarea unor capitole, intercalarea unor citate sau observații adiacente. În fine, se mai observă intervenția unei a treia mâini, care face corecturile de fond, având un scris elegant și mărunț, asemănător cu al contelui colecționar.

Deși nu a avut la dispoziție material arhivistic bogat, autorul bazându-se mai mult pe autoritatea istoriografilor Transilvaniei, se constată o atitudine critică a lui Bzenszky față de materialul folosit (lucru care reiese clar din precuvântările cărților); el se vadește a fi un partizan necondiționat și sincer al catolicismului tradiționalist: iezuit cu o profundă cultură umanistă, fin cunoscător al realităților istorice ale epocii sale, el realizează o **istorie antieretică** a Transilvaniei, care pe lângă bogatul material informativ, dă dovadă de o profundă și impresionantă ținută spirituală, făcând ecoul acelei spiritualități adevărate, identică cu sine în toate epocile și în toate circumstanțele.

Preluând datele din opusculul *Quattuor Aetaes Transylvaniae*, cronica de față le dezvoltă în 12 prolegomene care constituie obiectul cărții I. Apoi aceste date sunt dispersate în cuprinsul celor patru cărți care urmează, penultima carte fiind dedicată persecuțiilor iezuiților din partea ereticilor, mai ales la Cluj. Ultima carte lipsește din manuscris. În stadiul actual al cercetărilor este greu de spus dacă mai există și un alt manuscris, mai vechi și mai complet decât acesta care să cuprindă și cartea a VII-a.

Textul a fost transcris cu fidelitate de noi, apoi emendat, având grijă să redăm în notele tehnice varianta din manuscris pe care am emendat-o. Am făcut intercalările de pasaje și inversiunile urmând indicațiile corectorului necunoscut, care făcea probabil pregătirea manuscri-

sului pentru tipărire. Am insistat asupra particularităților grafice, în special asupra abreviațiilor specifice, pe care le-am reluat în note cu precizie de metronom, cu riscul de a plictisi.

Traducerea textului a încercat să redea cu fidelitate structura frazelor latinești, străduindu-se totodată să păstreze un echilibru stabil între izul arhaic al textului și folosirea neologismelor absolut indispensabile. În privința numelor de localități, în special a satelor, am încercat să redăm în traducere denumirea lor actuală în limba română. La numele proprii, în special pentru prenume am căutat să redăm, cu unele excepții, echivalentul românesc. Suntem totuși conștienți de faptul că unele dificultăți ale textului nu și-au găsit soluția cea mai plauzibilă, ulterioarele reveniri având menirea să găsească soluțiile corecte.

Parafrazând spusele lui Bzenszky, citește-o eruditule cititor și bucură-te de ea!

VASILE RUS

IOSEPHI COMITIS KEMÉNY

COLLECTIO MAIOR MANUSCRIPTORUM HISTORICORUM TOMUS XV

Huius manuscripti¹ meminit in² „Dissertationibus in Annales veteres etc.”³ in folio pagina 170⁴ nota⁵

Syllogimæa Transylvanæ ecclesiæ per historiophilum anagnosten Rudolphum Bzenszky Societatis⁶ Iesu in castrensibus stativis collecta et pro strena novi anni sacris commilitonibus in Transylvaniam advenis præsentata. Anno revertentis in Transylvaniam vi iniqua inhibita sed rursus receptæ⁷ Societatis Iesu az az 1699⁸.

PROLOQUIUM⁹

Transylvania Europæ terræ dives portio, rerum quarumvis ad hominum usum necessariorum¹⁰ ferax, magnum accendit mihi desiderium

¹ În manuscris apare prescurtarea *msti*.

² Semne de citare puse de noi.

³ Semne de citare puse de noi.

⁴ În manuscris apare prescurtarea *pag*.

⁵ Numărul notei apare scris în zona de îmbinare dintre pagini, de aceea nu se poate citi. Observația, care apare în partea de sus a foi de titlu, îi aparține contelui Kemény József, proprietarul manuscrisului. Nu ni se spune, din păcate, cine pomeneste acest manuscris, numai dacă verbul nu este folosit, impropriu, cu valoare impersonală.

⁶ În manuscris apare prescurtarea *Soc*.

⁷ În manuscris apare scris, în mod greșit, *recipitæ*.

⁸ Az az 1699, în limba maghiară în text, observație adăugată de Kemény.

⁹ PROLOQUIUM este scris de deasupra cuvântului PRAEFATIO, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

¹⁰ *Necessarium* este scris deasupra rândului, în dreapta.

non solum auditione lectioneve¹¹ percipiendi, quæ istic memoratu digna existimarentur sed et ad plurium¹² utilitatem laconice annotandi quæ tum e libris historicis, tum e propria experientia assequebar. Fiebat enim ut, cum¹³ in castrensibus motibus¹⁴ hibernisve¹⁵ stativis præsidia ac stationes Cæsareæ in Transylvania militiæ late obirem (de meo castrensi munere sacram¹⁶ administrans), simul¹⁷ per huiusmodi itinera non mediocrem regionis antiquitatum experientiam nanciscerer. Quia vero paucissimos repereram Historicos qui religionis negotia posteritati tradidissent, imo condolente animo intellexeram plurima ignibus consumpta interisse, residua vero archivis cancellariisque¹⁸, adita mihi perdifficilibus inclusa, non solum in tenebris delitescere, sed etiam cellarum incommoditate¹⁹ corrumpi, placuit mihi in lectionem historicorum²⁰ (revolutiones religionis scrutandi causa) studiosius incumbere, ut sacris commilitonibus²¹ militantis Ecclesiæ in Transylvaniam advenis talis nosse²² percupidis²³ opella mea²⁴ deservirem. Latinos certe ac Germanicos huius regionis historiographos tam avide ad perlegendum²⁵ conquiesivi, ut vix credam in Transylvania reperiri, quos non perlustrassem²⁶. Horum itaque auctoritate²⁷ fulcientur mea syllogimæa seu collectanea antihaereticam²⁸ Transylvaniæ historiam concernentia, quæ quidem²⁹ sig-

¹¹ Deasupra vocalei -e- din silaba -ne- apare un semn special, asemănător accentului ascuțit din franceză, ca indiciu a modificării accentului prin adăugarea encliticului -ve.

¹² În cuvântul *plurium*, -m este redat cu ajutorul unui semn special.

¹³ Cum este scris deasupra lui *tum*, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

¹⁴ În *motibus*, secvența finală -us este redată printr-un semn special.

¹⁵ În *hibernisve*, encliticul -ve este adăugat deasupra rândului, în dreapta.

¹⁶ În *sacram*, -m este redat printr-un semn special.

¹⁷ Cuvântul *simul* este scris deasupra lui *atque*, care a fost tăiat cu o linie orizontală. Cel care face corecturile folosește o cerneală neagră de o nuanță mai deschisă decât a celei folosite pentru textul în sine.

¹⁸ În *cancellariisque*, grupul final -ue este redat printr-un semn special.

¹⁹ În cuvântul *incommoditate*, geminata -mm- este redată printr-un -m- cu o bară orizontală pusă deasupra sa.

²⁰ În *historicum*, -m este redat printr-un semn special.

²¹ În manuscris apare secvența *Comilitonibus Militantis Ecclesiae*, ordinea trebuie modificată în *Ecclesiae Militantis Commilitonibus*, așa cum rezultă din cifrele 3, 2, 1 puse în această ordine deasupra fiecărui cuvânt în parte. În *commilitonibus*, geminata -mm- este redată printr-un -m- cu o bară orizontală pusă deasupra lui.

²² *Nosse pro novisse*. Sincoparea silabei -vi- este semnalată printr-un semn special, asemănător accentului circumflex din franceză, pus deasupra vocalei -o- din silaba *no-*.

²³ După *percupidis* apar trei cuvinte tăiate cu o linie orizontală: *et maxime missionarios*.

²⁴ În *opella mea*, deasupra vocalei finale -a din cele două cuvinte apare un semn special, asemănător accentului circumflex din franceză, semn care indică cantitatea lungă a vocalei și, deci, cazul ablativ singular.

²⁵ În *perlegendam*, -m este redat printr-un semn special.

²⁶ *Perlustrassem pro perlustravissem*. Sincopa este indicată printr-un semn special pus pe vocala -a- din silaba -tras-.

²⁷ În manuscris apare grafia *authoritate*.

²⁸ *Antihaereticam* este deasupra cuvântului *historiam*, tăiat cu o linie orizontală.

²⁹ După cuvântul *quidem* apare *tum*, tăiat cu o linie orizontală.

natis librorum³⁰, capitum³¹, paginarumque³² numeris (sicut in auctoribus³³ legeram) primum accurate muniveram, sed, cum eadem reviderem, prolizior³⁴ mihimet per citationes illas fieri videbar, imo ad fidem procurandam superfluum, cum libri reculantur, ac paginarum³⁵ numerus mutetur in revisis; et iam pleraque ex notis facileque obviis Hungariae Transylvanicaeque³⁶ typo vulgatis historigraphis depromserim, pauculis exceptis, quae ex fidentioribus manuscriptis³⁷ acquisiveram. Id fatendum est mihi (utpote peregrino) ad intimiores³⁸ quas vulgo dicimus cancellarias aut secretarias perlustrandas aditum non potuisse, ac ideo minus nota scribere non potuisse, veritatis tamen (in dissentientibus auctoribus³⁹) perscrutandae ac eruendae studiosissimum fuisse. Quocirca horum⁴⁰ syllogismorum lectionem te Catholice⁴¹ Lector vegetum assumere, ac heroicum causa DEI Eiusque⁴² Sanctae Ecclesiae propugnatores vivere valereque⁴³ cupio. Actum Coronae pridie Kalendas Ianuarias, Anno Christi 1699⁴⁴.

INDEX GENERALIS OMNIUM LIBRORUM

PROLOQUIUM⁴⁵

INDEX⁴⁶

LIBRI PRIMI QUI EST PROLEGOMENORUM DACIAE

PRAEFATIO⁴⁷

Prolegomenum I. De divisione Daciae veteris et maxime Transylvanicae. 1. Dacia triplex: prima Ripensis. Secunda Alpestris. Mediterranea tertia, seu Transylvania. 2. Transylvania cur Septemcastrensis⁴⁸ regio⁴⁹

³⁰ După cuvântul *librorum* apare *tum*, tăiat cu o linie orizontală.

³¹ După cuvântul *capitum* apare *tum*, tăiat cu o linie orizontală.

³² În *paginarumque*, grupul final *-ue* este redat printr-un semn special.

³³ În manuscris apare grafia *auctoribus*.

³⁴ În manuscris apare scris *prolizius*, cu *-us* tăiat. Cuvântul este ultimul de pe pagina 3/a, fiind reluat în calitate de „secvență de control” pe pagina 3/b, unde de asemenea, *-us* este tăiat, scriindu-se deasupra *-or*, deci, *prolizior*.

³⁵ În *paginarum*, *-m* este redat printr-un semn special.

³⁶ În *Transylvanicaeque* secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

³⁷ În manuscris apare grafia *Manu scriptis*.

³⁸ *Intimiores* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *ad*.

³⁹ În manuscris apare grafia *Authoribus*.

⁴⁰ În *horum*, prezența lui *-m* final este semnalată printr-o bară orizontală pusă pe vocala *-u-* care îl precede.

⁴¹ *Catholice* este scris deasupra rândului.

⁴² În *Eiusque* secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

⁴³ În *valereque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

⁴⁴ În manuscris apare prescurtarea A.C.

⁴⁵ PROLOQUIUM este scris deasupra cuvântului INDEX, cu aceeași cerneală neagră de nuanță foarte deschisă

⁴⁶ INDEX, scris obișnuit, cu cerneală neagră de nuanță închisă, este urmat de cuvântul GENERALIS, tăiat cu o linie orizontală.

⁴⁷ PRAEFATIO este urmat de o secvență de trei cuvinte tăiate cu o linie orizontală: *Index libri primi*.

⁴⁸ În manuscris apare grafia *septem-Castrensis*.

⁴⁹ Regio este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *septem-Castrensis*.

sit nuncupata? 3. Septem⁵⁰ Comitatus Transylvaniae. 4. Septem Civitates Saxotransylvanorum⁵¹.

Prolegomenum II. De situ, fecunditate ac⁵² fluvii Transylvaniae. 1. Figura, longitudo, latitudo et fines Transylvaniae. 2. Eiusdem fecunditas. 3. Fluvii et torrentes.

Prolegomenum III. Memorabilia Transylvaniae feracitatis. 1. Stephani Lakatos familiaritas historica⁵³. 2. Lacus trium milliarii. 3. Subtiles lapides. 4. Mons qui gignit scorpiones. 5. Pecunia Sancti⁵⁴ Ladislai in lapides conversa. 6. Auri et argenti fodinae. 7. Auriferi fluvii. 8. Ferri et salis fodinae. 9. Vitriariae officinae⁵⁵. 10. Thermæ. 11. Vineae feliciores. 12. Siculorum⁵⁶ herbæ et aromata. 13. Arbores. 14. Animalia. 15. Aves. 16. Pisces. 17. Aqua salubris et siccus puteus. 18. Acidulæ. 19. Lacus Sanctæ Annæ. 20. Rufi lapides. 21. Metalla. 22. Sulphur cotes. 23. Nuces aquaticæ. 24. Stillans aqua fit lapis. 25. In Siculia ferri fodinae. 26. Montes⁵⁷ salis et copia cretæ. 27. Vitriaria officina. 28. Glandifer mons. 29. Uri seu tauri silvestres⁵⁸.

Prolegomenum IV. De primis populis Transylvaniae et eius insignibus. 1. Origo Transylvanorum. 2. Veteres Scytharum nationes. 3. Mercatura infertur in Transylvaniam. 4. Iudæi ædificant emporium. 5. Dacorum idioma. 6. Transylvana natio triplex. 7. Insignia Transylvaniae. 8. Varietas nationum⁵⁹ inhabitantium Transylvaniam.

Prolegomenum V. De Sarmiz, universæ Daciæ metropoli. 1. Rex Sarmis condidit Daciæ metropolim Sarmiz. 2. Sarmiz Daciæ, Alba Iulia solius Mediterraneæ fuit metropolis. 3. Daci tributum dedere⁶⁰ Augusti Cæsari. 4. Daci Romanorum Cæsarum victores. 5. Romani tributum Dacis produnt. 6. Traianus liberat Romanos a⁶¹ tributo Dacis pendendo. 7. Victoriosum Traiani prælium ad Tordam oppidum. 8. Viæ lapideæ a Romanis⁶² stratae. 9. Rex Decebalus Traiano Cæsari⁶³ fœdifragus. 10. Decebalus semet interficit. 11. Traianus metropolim Daciæ celebriorem⁶⁴ reddit.

⁵⁰ Septem este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului Comitatus.

⁵¹ În manuscris apare grafia Saxo-Transylvanorum, în care -m final este redat prin acelaşi semn special.

⁵² În manuscris, înaintea conjuncţiei copulative ac apare virgula.

⁵³ Secvenţa *historica familiaritas* trebuie modificată în *familiaritas historica*, aşa cum indică cifrele 2 şi 1 puse deasupra celor două cuvinte în ordine indicată.

⁵⁴ În manuscris apare sigla S.

⁵⁵ În manuscris apare sintagma *Officinae Vitriariae*, care trebuie inversată în *Vitriariae Officinae*, aşa cum indică cifra 1, pusă deasupra cuvântului *Vitriariae*, şi cifra 2, pusă deasupra cuvântului *Officinae*.

⁵⁶ În *Siculorum*, -m este redat printr-un semn special.

⁵⁷ Montes este secvenţa de control între paginile 3/b şi 4/a ale manuscrisului.

⁵⁸ În manuscris apare grafia *Sylvestres*.

⁵⁹ În *nationum*, -m este redat printr-un semn special.

⁶⁰ *Dedere* este forma de persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la verbul *dare*. Vocala -e- din silaba -de- are un semn special, asemănător accentului circumflex din franceză, ceea ce indică cantitatea lungă a vocalei şi, implicit, poziţia accentului.

⁶¹ Deasupra prepoziţiei *a* apare un semn special, aidoma accentului circumflex francez, care indică cantitatea lungă a vocalei.

⁶² *Romanis* este scris deasupra cuvântului *rmanis*, tăiat cu o linie orizontală.

⁶³ *Caesari* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Traiano*.

⁶⁴ În *celebriorem*, -m este redat printr-un semn special.

Prolegomenum VI. De Alba Iulia, Transylvaniæ metropoli. 1. De conditore Albæ Iuliæ varia est sententia. 2. Ad tempora Cotisonis referatur origo Albæ Iuliæ. 3. Fundator templi Albensis⁶⁵ Ulpus Mucianus. 4. Instauratio Albensis templi, in Cathedralem erecti, deinde viduati. 5. Amplitudo veteris Albæ Iuliæ. 6. Vicinia Albensis, fodinis metallicis dives.

Prolegomenum VII. De Cibinio, Transylvanorum Saxonum metropoli. 1. Etymon nominis Cibinii. 2. Etymon nominis Hermanstatt. 3. Fanum Hermetis. 4. Origo civitatis Hermanstatt. 5. Visu digna quæpiam Cibinii. 6. Cibinium Urbs cum⁶⁶ Episcopatu. 7. Descriptio Effigiei Christi Crucifixi memorabilis. 8. Catholicorum⁶⁷ a Lutheranis persecutio orta Cibinii.

*Prolegomenum VIII*⁶⁸. *De Corona seu Brassovia civitate.* 1. Civitatis nomina et etymon. 2. Ubertas Coronæ civitatis. 3. Templum Coronensia. Primum. Secundum. Tertium. Quartum⁶⁹. 4. Ioannis Honteri labores⁷⁰ pro radicando hic Lutheranismo. 5. Incendium Coronense anno Christi⁷¹ 1689. 6. Suburbia⁷² Coronensia cum suis templis. 7. Arces Coronenses nova et vetus. 8. Burziæ etymon. 9. Burziæ amœnitas. 10. Cibinii et Coronæ correlatio. 11. Ius perpetui incolatus non datur ulli quam Germanæ nationi in territoriis Saxotransylvanicis⁷³.

*Prolegomenum*⁷⁴ IX. *De civitate Colosvar seu Claudiopoli.* 1. Civitas cum vetere arce. 2. Templum Claudiopolitana. 3. Varietas religionum. 4. Natio Hungarica hic prævalens. 5. Suburbium⁷⁵ Monostor.

*Prolegomenum** X. *De civitate Bistritzia.* 1. Etymon et amœnitas loci. 2. Matthey Teitscher apostata, dux Luthericolarum. 3. Monasterium et templum Dominicanorum. 4. Reliqua templa.

Prolegomenum XI. De reliquis civitatibus. Medyes. 1. Templum et opes civitatis. 2. *Fama civitatis ob cladem Ludovici Gritti*⁷⁶. *Segeswar.* 1. Civitatis partitio. 2. Principi armato vetitus ingressus. *Saas Sebes.*

⁶⁵ În manuscris apare grafia *Abensis*.

⁶⁶ *Cum* este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului *Episcopam*, iar -m este semnalat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui -u-.

⁶⁷ În *Catholicorum*, -m este semnalat printr-un semn special.

⁶⁸ *Prolegomenum VIII* este secvența de control între paginile 4/b și 5/a ale manuscrisului.

⁶⁹ În manuscris apare grafia *quartum*.

⁷⁰ Cuvântul *labores* este scris deasupra rândului, în dreapta lui *Honteri*.

⁷¹ În manuscris apare prescurtarea A.C.

⁷² În manuscris apare grafia *Sub Urbia*.

⁷³ În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvanicis*.

⁷⁴ În *Prolegomenum*, -m este redat printr-un semn special.

⁷⁵ În manuscris apare grafia *Sub Urbium*.

⁷⁶ Secvența *Fama civitatis ob cladem Ludovici Gritti* este adăugată în subsolul paginii, cu un scris caligrafic, mai mărunț, de o altă mână decât aceea a corectorului, care folosește o cerneală neagră de o nuanță mai deschisă și care operează direct pe text, tăind silabe sau cuvinte întregi sau inversând ordinea acestora.

1. Civitatis forma et nomen⁷⁷. 2. *Eius vicinia*⁷⁸. *Saas Waros*. 1. *Civitas Saxonica septem civitatibus annexa pro Claudiopoli*⁷⁹.

INDEX LIBRI SECUNDI DE VETERI TRANSILVANIÆ RELIGIONE

PRÆFATIO⁸⁰

*Caput primum*⁸¹. *De antiquitate religionis Transylvanicæ*. 1. Pater⁸² Nicolaus intulit fidem Catholicam primus in Daciam⁸³. 2. Ariana hæresis in Dacia inter gentiles plantabatur sub Valente imperatore circa annum Christi⁸⁴ 340. 3. Transylvania fit Ariana. 4. Sanctus⁸⁵ Stephanus purgat Transylvaniam ab Arianis. 5. Ariani, nunc nominati Unitarii, rursus aucti in Transylvania.

*Caput secundum*⁸⁶. *Vita Sancti*⁸⁷ *Stephani, primi Regis Hungariæ*. Ex „*Horis Canonicis*“⁸⁸. *Et literæ*⁸⁹ *Silvestri II Pontificis Maximi*⁹⁰. Ex *archivio Traguriensis Ecclesiæ*⁹¹.

Caput tertium. *Transylvania per Sanctum Stephanum Regem Hungariæ ad Catholicam fidem convertitur*. 1. Sanctus⁹² Stephanus Rex⁹³ Catholicum⁹⁴ Ducem præficit in⁹⁵ Transylvania. 2. Transylvania divinitus a barbaro hoste prolata. 3. Bellum pro religione adornatum. 3. Transylvania cum Duce Gyula subicitur⁹⁶ Hungariæ⁹⁷. 5. Gloriosa victoria de Cea, Bulgarorum⁹⁸ Duce. 6. Spolia sub novo Duce Zoltan in sacros

⁷⁷ *Nomen* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *eius*.

⁷⁸ *Eius vicinia* este o secvenţă care a fost adăugată în subsolul paginii, drept completare, de către aceeaşi mână cu scris caligrafic.

⁷⁹ *Civitas Saxonica septem civitatibus annexa pro Claudiopoli* apare în subsolul paginii, totul fiind încercuit cu cerneală neagră. *Civitas Saxonica* înlocuieşte secvenţa *Acatolica administratio*, care a fost tăiată cu o linie orizontală.

⁸⁰ Cuvântul PRÆFATIO este subliniat în manuscris.

⁸¹ *Primum* apare scris sub forma *Imu(m)*, -*m* fiind redat printr-un semn special.

⁸² În manuscris apare sigla P.

⁸³ În *Daciam* este secvenţa de control între paginile 5'a şi 5'b ale manuscrisului.

⁸⁴ În manuscris apare sigla A.C.

⁸⁵ În manuscris apare sigla S.

⁸⁶ În manuscris, secvenţa *Caput secundum* nu este subliniată.

⁸⁷ În manuscris apare sigla S.

⁸⁸ Semne de citare puse de noi.

⁸⁹ În manuscris apare, greşit, *litera*.

⁹⁰ În manuscris apare prescurtarea *Pont. Max.*

⁹¹ *Et literæ Silvestri II Pontificis Maximi. Ex archivio Traguriensis Ecclesiæ*: toată această secvenţă apare lateral, pe marginea din stânga, pe două rânduri, în direcţie verticală.

⁹² În manuscris apare sigla S.

⁹³ *Rex* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Stephanus*.

⁹⁴ În *Catholicum*, -*m* este redat printr-un semn special.

⁹⁵ În *este* scris sub rând, în dreapta, fiind încadrat de un arc de cerc.

⁹⁶ În manuscris apare grafia *subjicitur*.

⁹⁷ *Hungariæ* este scris deasupra secvenţei *Regi Stephano*, care este tăiată cu o linie orizontală.

⁹⁸ În *Bulgarorum*, -*m* este redat printr-un semn special.

usus conversa. 7. Hæreses irrepsere⁹⁹ in Transylvaniam. 8. Valachi ritus¹⁰⁰ Græci cæperunt renuntiare¹⁰¹ schismati. 9. Valachi, nonnisi uniti, recipiuntur inter Status Transylvaniæ.

*Caput*¹⁰² *quartum. De primi Regis zelo pro Catholica religione eiusdemque*¹⁰³ *varia fortuna*¹⁰⁴. 1. Sanctus¹⁰⁵ Stephanus rex filio Emerico præcepta religionis tradit. 2. Quædam documenta ex Libro Decretorum Hungariæ pro filio Sancto¹⁰⁶. 3. Alia documenta pro populo Hungarico. 4. Felicitas Transylvaniæ, florente religione Catholica. 5. Infelicitas eiusdem ob confusionem¹⁰⁷ religionis.

Caput quintum. De Episcopatibus et Decanatibus Transylvaniæ. 1. Quatuor Episcopales in Transylvania Sedes nominatæ a scriptoribus Albensis, Cibiniensis, Milkoviensis et Bistriziensis. 2. Decanatus et Capitula. 3. Superintendens Unitarius¹⁰⁸, Luthericus, Calvinianus et¹⁰⁹ Episcopus Valachorum.

*Caput sextum*¹¹⁰. *De religionis Ordinibus, qui olim in Transylvania*¹¹¹ *floruere*¹¹². 1. Difficultas scribendarum sacrarum foundationum. 2. Abbatiae duæ. 3. Ordo Sancti¹¹³ Dominici. 4. Monasteria Sancti¹¹⁴ Francisci Seraphici. 4. Cænobia Sancti¹¹⁵ Pauli primi¹¹⁶ eremitæ. Felicitatis Transylvaniæ ruina¹¹⁷.

⁹⁹ *Irrepsere* este forma de persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la *irrepere*. Deasupra vocalei -e- din penultima silabă, -se-, apare același semn special care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziția accentului pe acea silabă.

¹⁰⁰ Deasupra vocalei -u- din *ritus* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei, informație necesară pentru deosebirea formei de genitiv singular de forma de nominativ singular, care are un -u- scurt.

¹⁰¹ Inițial fusese scris *renuntiatione*, dar terminația -tione a fost tăiată cu o linie orizontală, deasupra scriindu-se sufixul -re.

¹⁰² *Quartum* este scris deasupra lui *tertium*, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

¹⁰³ În *eiusdemque*, secvența finală -ue este redată printr-un semn special.

¹⁰⁴ În manuscris nu apare sublinierea numărului de ordine și a titlului capitolului.

¹⁰⁵ În manuscris apare sigla S.

¹⁰⁶ La fel cu 105.

¹⁰⁷ Ob *confusionem* apare deasupra secvenței *ex confusione*, care a fost tăiată cu o linie orizontală.

¹⁰⁸ *Unitarius* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Superintendens*.

¹⁰⁹ Înaintea conjuncției copulative *et* apare virgula.

¹¹⁰ Inițial a fost scris *quintum*, dar silaba *quin-* a fost tăiată cu o linie orizontală, deasupra scriindu-se *sex-*.

¹¹¹ În *Transylvania* este secvența de control între paginile 5/b și 6/a ale manuscrisului.

¹¹² *Floruere* este forma de persoană a 3-a plural a indicativului perfect de la verbul *florere*. Vocalea -e-, din penultima silabă are un semn special, care indică cantitatea lungă a acestei vocale și, implicit, poziția accentului.

¹¹³ În manuscris apare sigla S.

¹¹⁴ Idem cu nr. 113.

¹¹⁵ Idem cu nr. 114.

¹¹⁶ În manuscris apare 1.

¹¹⁷ *Transylvaniæ ruina* apare deasupra secvenței *priorum statuum*, care a fost tăiată cu o linie orizontală.

INDEX LIBRI TERTII¹¹⁸
DE TRANSYLVANIS IN HÆRESIM LUTHERANAM¹¹⁹
PROLAPSIS.
PRÆFATIO

Caput primum. Hæresis Lutheri Cibinium infertur. 1. Lutheri reformatio sex punctis constans. 2. Doctrina Lutheri. 3. Libelli Lutherici proferuntur in Transylvaniam¹²⁰. 4. Cibinienses duo Canonici in fide vacillant. 5. Lutheranæ conciones Cibinii haberi cœptæ et¹²¹ schola. 6. Plebs in pagis seducitur. 7. Propter bella non impediabatur hæresis.

Caput secundum¹²². De regia adversus Lutheranismum¹²³ resistentia. 1. Conatus regius adversus hæresim Cibinii inefficax. 2. Lutherani pœna capitis puniri¹²⁴ decernuntur. 3. Regium mandatum de comburendis Luthericis libris.

Caput tertium. De Archiepiscopali¹²⁵ adversus Lutheranismum¹²⁶ resistentia. 1. Archiepiscopi¹²⁷ Strigoniensis mandatum de excommunicationis Lutheranorum dogmatum sequacibus. 2. Literæ¹²⁸ Archiepiscopales¹²⁹ ad Cibiniensem et Coronensem Decanos contra Lutherizantes.

Caput quartum. De pertinaci Cibiniensium favore erga Luthericos. 1. Seditionis periculum ob excommunicationis¹³⁰ publicationem. 2. Advenæ Lutherani amanter faventur. 3. Regiis mandatis magistratus non parret. 4. Apostatæ pauperis scholastici pervicacia. 5. Decretum de comburendis Lutheranis. 6. Pœna apostatæ resipiscenti iniungitur et libri Lutherici comburuntur. 7. Rex mandatis contra Lutheranos instat. 8. Literæ Regis¹³¹, comminatoriæ¹³² ad Regium Iudicem. 9. Bellum Catholico Statu nocivum¹³³.

Caput quintum. De Clero Transylvanico ad castra coacto et querelis venerabilis Capituli Cibiniensis¹³⁴ contra Lutheranos. 1. Edictum regium¹³⁵ ad castra Clerum evocans promulgatur in Transylvania. 2. Literæ Capituli Cibiniensis de audacia Lutheranorum.

¹¹⁸ TERTII este scris deasupra lui SECUNDI, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

¹¹⁹ LUTHERANAM este scris deasupra rândului, cu aceeaşi cerneală de nuanţă mai deschisă, în dreapta cuvântului HÆRESIM.

¹²⁰ În *Transylvaniam*, -m este redat printr-un semn special.

¹²¹ Înaintea conjuncţiei copulative apare virgula.

¹²² Secvenţa *Caput Secundum* nu este subliniată în manuscris.

¹²³ În *Lutheranismum*, -m este redat printr-un semn special.

¹²⁴ În manuscris apare secvenţa *puniri capitis*, care trebuie inversată conform cifrelor de deasupra cuvintelor, care apar în ordinea 2, 1.

¹²⁵ În manuscris apare grafia *Archi-episcopali*.

¹²⁶ În *Lutheranismum*, -m este redat printr-un semn special.

¹²⁷ În manuscris apare grafia *Archi-episcopi*.

¹²⁸ În manuscris apare grafia *Litherae*.

¹²⁹ În manuscris apare grafia *Archi Episcopales*.

¹³⁰ În *excommunicationis*, geminata -mm- este redată printr-un -m- cu o bară orizontală pe el.

¹³¹ *Regis* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *literae*.

¹³² În *comminatoriaie*, geminata -mm- este redată printr-un singur -m-, cu o bară orizontală pe el.

¹³³ În *nocivum*, -m este redat printr-un semn special.

¹³⁴ În *Cibiniensi*, silaba -ni- apare scrisă deasupra cuvântului, între -i- şi -e-.

¹³⁵ În *regium*, -m este redată printr-un semn special.

Caput sextum. De Hungarica clade in Turcico praelio ad Mohacz. 1. Ludovicus II Rex Hungariæ in Turcico praelio ad Mohacz submergitur et cladem patitur exercitus. 2. Clades Episcoporum Hungariæ. 3. Iocoseria prognosis Hungaricæ cladis. 4. Misericordia Illustrissimæ viduæ Dorotheæ Prinyi sepelitur cæsus exercitus. 5. Solimani effatum de septem Episcoporum sibi allatis capitibus.

Caput septimum. De Ioannis Zapolia Vaivodæ regia coronatione et abalienatis Hungariæ Episcopatibus. 1. Ioannes de¹³⁶ Zapolia Transylvanus Vaivoda¹³⁷ sollicitat coronam Hungariæ. 2. Comitia pro coronatione regia indicuntur. 3. Coronatur Ioannes, insalutato Ferdinando, ius hæreditarium ad Hungariæ regnum habente. 4. Coronatur legitime Rex¹³⁸ Ferdinandus. 5. Episcopatus tradebat Ioannes de¹³⁹ Zapolia laicis.

Caput octavum. De Ioannis a¹⁴⁰ Zapolia zelo contra Lutheranos. 1. Conscientia stimulat Ioannem ad impediendam hæresim Lutheranam. 2. Literæ Ioannis ad Cibinienses contra admissam hæresim. 3. Dissensio de rege legitimo impediens effectum mandati Ioannis. 4. Transylvania Catholicis auxiliis destituta.

Caput nonum. Ioannes de¹⁴¹ Zapolia devictus exulat ac¹⁴², Transylvania¹⁴³ Turcæ subiecta¹⁴⁴, coronam Hungariæ recuperat. 1. Ioannes regno exitur. 2. Per legatum opem Turcicam contra Ferdinandum exposcit. 3. Transylvaniam facit Turcis tributariam. 4. Sacra Hungariæ corona datur Solimano Turcarum Imperatori. 5. Ioanni Regnum et coronam tradit Solimanus. 6. Paulus Episcopus et Petrus Prinyi gratiam recuperant.

Caput decimum. Catholicorum Cibiniensium a Lutheranis proscriptionem calamitas Hungarotransylvana¹⁴⁵ consequitur. 1. Catholici sexus utriusque¹⁴⁶ proscribuntur Cibinio a Lutheranis. 2. Martinus Fölker pro servanda sua præbenda apostavit. 3. Bellum et pestis in Transylvania. 4. Palus Archiepiscopus¹⁴⁷ fœderatur Ferdinando Regi et Petrus Prinyi miseram vitam in carcere finit. 5. Solimanus in Hungariam redux a

¹³⁶ De este scris sub rând, în dreapta cuvântului *Ioannes*, fiind încadrat de un arc de cerc.

¹³⁷ -anus Vaivoda este secvența de control între paginile 6/b și 7/a ale manuscrisului.

¹³⁸ Rex este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului *Ferdinandus*.

¹³⁹ De este scris deasupra rândului, în stânga lui *Zapolia*.

¹⁴⁰ A este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului *Zapolia*.

¹⁴¹ De este scris deasupra rândului, în stânga lui *Zapolia*.

¹⁴² În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

¹⁴³ În *Transylvania*, deasupra vocalei -a apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular a substantivului, deosebită de forma de nominativ singular, care are un -a scurt.

¹⁴⁴ Pentru *subiecta* vezi nota precedentă.

¹⁴⁵ În manuscris apare grafia *Hungaro-Transilvana*.

¹⁴⁶ În *utriusque*, secvența finală -ue este redată printr-un semn special.

¹⁴⁷ În manuscris apare grafia *Archi-Episcopus*.

Sancto¹⁴⁸ Martino Episcopo¹⁴⁹ miraculose¹⁵⁰ repellitur ad Guntzium oppidum. 6. Solimani in transnatando¹⁵¹ Davo periculum.

Caput undecim. Ioannis de Zapolia fœdus, conubium, mors. 1. Episcopatus Clero restituuntur et¹⁵² Luthericolæ a Plebaniis Hungaricis proscripti serpunt in Transylvaniam. 2. Occiso uno Transylvaniae Præfecto, succedunt duo. 3. Puncta pacis inter Ferdinandum Regem et Ioannem Interregem¹⁵³. 4. Matrimonio iungitur Ioannes. 5. Dissensio inter partes Ferdinandi et Ioannis in Transylvania. 6. Divitiæ rusticorum. 7. Ioannis de Zapolia morbus et mors.

INDEX LIBRI QUARTI

De augmento hæresum, regnante Regio Vaivoda Ioanne II de Zapolia¹⁵⁴
(nominato deinde Ioanne Sigismundo)¹⁵⁵

Præfatio

Caput primum. Lutherana hæresis novas radices figit in Transylvania. 1. Filius Ioannis de Zapolia, nomen Stephani adeptus in baptismo, postea Ioannes Sigismundus nuncupabatur. 2. Catholicorum cum hæreticis negotium inefficax. 3. Promotio hæreseos Cibinii et Coronæ. 4. Deserta monasteria in usum scholarum data. 5. Cura Ferdinandi I pro convertendis hæreticis. 6. Superintendens¹⁵⁶ Lutheranorum primus in Transylvania.

Caput secundum. De cæde Georgii Martinusii Cardinalis Archiepiscopi¹⁵⁷ Strigoniensis. 1. Negotium confœderationis Ferdinandi I cum Isabella et Ioanne Sigismundo, ut a Turcis desisterent. 2. Matris Isabelæ viduæ cum tutoribus dissidium. 3. Confœderatio Regis Ferdinandi et cædes Georgii Cardinalis. 4. Georgii Cardinalis diu inhumati tumultuaria sepultura. 5. Auctores cædis divinitus puniti. 6. Parochus Musnensis ab hæreticis occiditur.

Caput tertium. De novis Catholicorum persecutionibus ab hæreticis. 1. Populi et Regis Ferdinandi erroneum¹⁵⁸ iudicium de iustitia cædis Cardinalis Georgii. 2. Creato novo Vaivoda, seditio orta contra Cæsa-

¹⁴⁸ În manuscris apare sigla S.

¹⁴⁹ În manuscris apare prescurtarea Ep. Această prescurtare este adăugată alături de rând, în stânga, fiind scrisă cu aceeaşi cerneală de nuanţă mai deschisă.

¹⁵⁰ Miraculose este scris deasupra rândului, în stânga cuvântului repellitur.

¹⁵¹ În transnatando este secvenţa de control între paginile 7/a şi 7/b ale manuscrisului.

¹⁵² În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative et.

¹⁵³ În manuscris apare grafia Inter-regem.

¹⁵⁴ Zapolia este scris deasupra rândului, drept corectare pentru *Vivente Stephano*, secvenţă tăiată cu o linie orizontală.

¹⁵⁵ După paranteză urmează secvenţa *Filio Ioanni de Zapolia*, tăiată cu o linie orizontală.

¹⁵⁶ În manuscris apare grafia Super intendens.

¹⁵⁷ În manuscris apare grafia Archi-Episcopi.

¹⁵⁸ În erroneum, -m este redat printr-un semn special.

rianos et¹⁵⁹ defectio a Rege consecutaque¹⁶⁰ pestis. 3. Petrovicius et Blandrata, Catholicorum¹⁶¹ gravissimi osores. 4. Mors Petrovicii et Isabellæ. 5. Edictum Isabellæ contra impediētes libertatem ecclesiasticam.

Caput quartum. Ariana hæresis et¹⁶² cum illa plures aliæ in Transylvania irrepunt. 1. Aula inficitur Arianismo. Lutherani altaria Catholicorum lædi vetant. 2. Variæ hæreses protuberant in Transylvania. 3. Arii sequaces augentur et¹⁶³ Claudiopoli Superintendentem creant. 4. Calvinistarum in administratione Sacramentorum impudentia. 5. Stankarii et Davidis importuna hæresis ac¹⁶⁴ impia mors. 6. Unitarii Sacrosanctissimam¹⁶⁵ Trinitatem exuti Lutheranis prævalent. 7. Sententiarum¹⁶⁶ divisio inter Unitarios.

Caput quintum. Hæresum Transylvanarum controversia de Cæna Domini. 1. Turpis mors¹⁶⁷ primi in Transylvania¹⁶⁸. Calvinistæ hæresim suam docentis. 2. Ambientes munus Superintendentis desciscunt Arianismum. 3. Literæ Ioannis Sigismundi de sopiēda controversia Cænæ Domini et constituendis ideo Superintendentibus. 4. Liberum¹⁶⁹ religionis exercitium imperatur. 5. Mandatum de proventibus Ecclesiasticis sub cura sæcularis Magistratus non servandis. 6. Concessa libertas in¹⁷⁰ Hungaria sumendæ Sanctæ¹⁷¹ Eucharistiæ sub utraque specie revocatur propter hæreticam pertinaciam.

Caput sextum¹⁷². De apostasia et morte Stephani (vulgo Ioannis Sigismundi vel¹⁷³ Ioannis Secundi) de Zapolia Regii Vaivodæ. 1. Ioannes II de Zapolia fit Arianus seu Unitarius et¹⁷⁴ confirmat hæresim. 2. Libertas creandi successorem negatur eidem Ioanni II. 3. Idem. Transylvania commendat Maximiliano II, Romanorum Imperatori. 4. Mors et sepultura Ioannis II. 5. Poena apostasiæ eiusdem. 6. Fama de circumcissione Turcica eidem Ioanni facta.

¹⁵⁹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative et.

¹⁶⁰ În consecutaque, secvenţa finală -ue este redată printr-un semn special.

¹⁶¹ În Catholicorum, -m este redat printr-un semn special.

¹⁶² În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative et.

¹⁶³ La fel cu nr. 162.

¹⁶⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative ac.

¹⁶⁵ În manuscris apare sigla SSS.

¹⁶⁶ În sententiarum, -m este redat printr-un semn special.

¹⁶⁷ Mors este scris sub rând, în dreapta adjectivului turpis, fiind încadrat cu un arc de cerc.

¹⁶⁸ Transylvania este secvenţa de control între paginile 8/a şi 8/b ale manuscrisului. După Transylvania apare cuvântul mors, tăiat cu o linie orizontală.

¹⁶⁹ În liberum, -m este redat printr-un semn special.

¹⁷⁰ In este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului libertas.

¹⁷¹ În manuscris apare sigla S.

¹⁷² Secvenţa Caput sextum nu este subliniată în manuscris.

¹⁷³ Vel este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului Sigismundi.

¹⁷⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative et.

INDEX LIBRI QUINTI

De vario religionis eventu sub successoribus Principibus ab anno
1571 ad 1690.

Præfatio

Caput primum. Stephanus Bathori fit Vaivoda Transylvaniae post obitum Ioannis Sigismundi de Zapolia. 1. Natales et aptitudo ad gubernandum. 2. Gubernator eligitur Cristophorus Bathori. 3. Eiusdem frater, Stephanus fit Vaivoda Transylvaniae. 4. Invidus æmulus concitat Imperatorem contra Stephanum. 5. Proelium inter Cæsarianos et Transylvanos Stephano principi Victoriosum.

Caput secundum. Zelus Stephani Bathori pro religione. 1. Ariani ad aulam non admittuntur. 2. Lutheranis Catholica doctrina præcipitur. 3. Ceremoniarum uniformitas decernitur. 4. Anathema dicitur iis qui Catholici de Filio Dei, Spiritu Sancto, animorum immortalitate¹⁷⁵, resurrectione corporum non credunt. 5. Statui politico commendatur¹⁷⁶ custodia præceptorum DEI. 6. Amor Stephani erga Societatem IESU. 7. Gregorianum kalendarium publicatur in Transylvania.

Caput tertium. Stephanus Bathori ex Vaivoda fit Rex Poloniae. Virtus eiusdem et mors. 1. Stephanus Regni Poloniae candidatus præfecturam Transylvaniae confert¹⁷⁷ fratri suo Christophori Bathori. 2. Coronatur rex Poloniarum Stephanus et¹⁷⁸ init matrimonium 3. Regnum decennio præclare administrat fovetque¹⁷⁹ Transylvaniam. 4. Mors Regis Stephani opinione celerior. 5. Virtus Stephani Regis et sepultura.

*Caput quartum*¹⁸⁰. *De actis et morte Christophori Bathori Principis Transylvaniae.* 1. Christophorus Regi fratri gratificatur auxilio Transylvaniae militiae. 2. Lutherani festa Sanctorum reformant ad scandalum plebis. 3. Amor Christophori erga Societatem IESU et Gymnasii erectio in Colosmonostra. 4. Comitia et mors hæreticæ coniugis Principis. 5. Pia mors Bathori Principis¹⁸¹ et sepultura.

Caput quintum. De educatione et dotibus Sigismundi Bathori. 1. Societati IESU ab hæreticis periculum proscriptionis. 2. Sigismundus Bathori sub tutoribus. 3. Industria præceptoris Patris¹⁸² Ioannis Lelesii Societatis Iesu¹⁸³ et scholasticæ exercitationes. 4. Dotes Sigismundi Bathori. 5. Sigismundus, nisi proscripta Societate, non fit Princeps. 6. Receptio Societatis eiusdemque¹⁸⁴ Varadini persecutio.

*Caput sextum. De principatu Andreæ Bathori Cardinalis Diaconi eiusdemque infausto prælio ac*¹⁸⁵ *interitu.* 1. Andreas Bathori Cardina-

¹⁷⁵ În imortalitate, geminată /-mm-/ este redată printr-un singur -m-, cu o bară orizontală deasupra.

¹⁷⁶ Commendatur: la fel cu nr. 173

¹⁷⁷ Înaintea cuvântului confert apare præficit, tăiat cu o linie orizontală.

¹⁷⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative et.

¹⁷⁹ În fovetque, secvenţa finală -ue, este redată printr-un semn special.

¹⁸⁰ Caput quartum este secvenţa de control între paginile 9/a şi 9/b ale manuscrisului.

¹⁸¹ Principis este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului Bathori.

¹⁸² În manuscris apare sigla P.

¹⁸³ În manuscris apare sigla S.I.

¹⁸⁴ În eiusdemque, secvenţa finală -ue este redată printr-un semn special.

¹⁸⁵ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative ac.

lis, Transylvaniae Princeps proelio Valachico vincitur. 2. In fuga occiditur a Siculis. 3. Michaël, Vaivoda Valachiae, fit Princeps Transylvaniae. 4. Sepultura Andreae Cardinalis. 5. Tyrannis Valachorum in Transylvania. 6. Michaël bello¹⁸⁶ Moldavico redux a Generali Basta abigitur in Transalpinam.

Caput septimum. De Transylvanorum discordiis, cæde Michaëlis Transalpinæ Vaivodæ Sigismundi Bathori morte. 1. Michaël in Bohemiam abit et¹⁸⁷ Sigismundus Bathori recuperat sibi Transylvaniam. 2. Cæsariani¹⁸⁸ laborant pro vendicanda sibi Transylvania. 3. Michaël, Vaivoda Transalpinus occiditur. 4. Sigismundus Bathori resignat Cæsari Transylvaniam. 5. In Bohemia vivit Sigismundus Bathori¹⁸⁹ usque ad mortem.

*Caput octavum*¹⁹⁰. *De Pseudoprincipatu*¹⁹¹ *Moysis Siculi Ariani et*¹⁹² *sua clade. Arianorum in Societatem IESU furore*¹⁹³. *Georgii Basta Generalis Catholici gubernatione ac morte.* 1. Moyses Siculus Gubernatori Cæsareo rebellis. 2. Alba Iulia civitas dimidia incineratur. 3. Moyses, expugnata Alba Iulia, fit princeps Transylvaniae. 4. Claudiopolis expugnatur et collegium Societatis Iesu¹⁹⁴ cum templo spoliatur exulatque¹⁹⁵ Societas. 5. Reducitur Societas et¹⁹⁶ Moyses in castris occiditur. 6. Rudolphus II Imperator¹⁹⁷ minatur hæreticis. 7. Stephani Boczkay seditiosa ambitio et¹⁹⁸ mors Georgii Basta.

Caput nonum. Stephanus Boczkay Calvinista, assumpto Principatu Transylvaniae, proclamatur a Turcis Rex Hungariae. 1. Populus hoc tempore flagitiosus. 2. Stephanus Boczkay factus Princeps regiis ornamentis a Vezirio vestitur ac¹⁹⁹ rex salutatur. 3. Renuit dignitatem ac coronam, vivente Rege legitimo. 4. Odit fidem Catholicam et persequitur Societatem Iesu. 5. Ex hydropo emoritur.

Caput decimum. De Sigismundo Rakoczi et Gabriele Bathori Calvinianis Principibus. 1. Sigismundus Rakoczi invitatus præficitur Transylvaniae. 2. Odio fidei proscribitur Societas IESU e Transylvania. 3. Rakoczius Bethlenio cedit Principatum. 4. Gabriel Bethlen venerens et tyrannicus Princeps occiditur. 5. Apostatae scelus graviter punitum regnante Gabriele.

Caput undecimum. De Gabriele Bethlen vulgo Betlen Gabor dicto

¹⁸⁶ În bello, -o este scris deasupra unei ştersături îngroşate.

¹⁸⁷ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

¹⁸⁸ În *Caesariani*, -riani apare scris deasupra rândului, drept corectare la silaba -rei, care este tăiată cu o linie orizontală: inițial a fost, deci, *Caesarei*.

¹⁸⁹ *Bathori* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Sigismundus*.

¹⁹⁰ *Caput Octavum* este secvența de control între paginile 9, b și 10, a ale manuscrisului.

¹⁹¹ În manuscris apare grafia *Pseudo Principatu*.

¹⁹² În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

¹⁹³ Inițial fusese scris *furorem*, dar -m este tăiat cu o cruce asemănătoare semnului înmulțirii.

¹⁹⁴ În manuscris apare sigla *S. I.*

¹⁹⁵ În *exulatque*, secvența finală -ue este redată printr-un semn special.

¹⁹⁶ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

¹⁹⁷ În manuscris apare prescurtarea *Imp*.

¹⁹⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

¹⁹⁹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.

Calviniano Principe. 1. Betlen Gabor felix Princeps. 2. Sæculum²⁰⁰ Lutheranorum celebre. 3. Viennam obsidet Bethlenius et²⁰¹ coronam Hungariæ frustra tenet. 4. Corona Regni²⁰² Ungariæ nullum hæreticum²⁰³ caput attingit. 5. Bellum religionis. 6. Anabaptistæ stationem figunt in Wincz. 7. Imaginationes Anabaptistarum²⁰⁴. 8. Bethlen²⁰⁵ Gabor, Calvinianorum Mæcenas. 9. De parte templi Varadiniensis a Sancto²⁰⁶ Ladislai ædificati erigit propugnaculum. 10. Mors et testamentum Bethleni Gabor.

Caput duodecimum. Mira Principum variatio in Transylvania. 1. Coniunx Bethleni Gabor, Chatharina²⁰⁷, relicto Principatu²⁰⁸, privatim vivit. 2. Georgius Rakoczi, dictus Senior, succedit Stephano Bethlen, Catharinæ successori²⁰⁹. 3. Rakoczianum fœdus cum Cæsare propagat Calvinianos. 4. Coronæ Poloniæ ineffaciter²¹⁰ *inhians moritur*²¹¹ Rakoczi²¹². 5. Rakoczi Iunior infelix cedit Principatum Francisco Redei. 6. Redei Rakoczio reddit Principatum et²¹³ sequitur clades Transylvaniorum. 7. Ruina Transylvaniæ patrata per Turcas et Tartaras. 8. Barczai fit Princeps. 9. Acatii Barczai et Rakoczii dissidia; sauciatur in prælio Rakocius; mors et sepultura. 10. Turcæ Catholicis faventiores quam Calvinistis. 11. Ioannes Kemeni fit Princeps et²¹⁴ Acatius Barczai occiditur. 12. Michaël Apaffi²¹⁵ fit Princeps et²¹⁶ Kemeni prælio vincitur²¹⁷ et occiditur *intransque*²¹⁸ *Turcæ hostiliter Transylvaniam*²¹⁹. 13. Tres Principes Transylvaniæ intra biennium occisi.

*Caput decimum tertium. De Michaële Apaffi*²²⁰, *Transylvaniæ Principi Calviniano*. 1. Michaëli Apaffi²²¹ Neoprincipi²²² se subdit Transyl-

²⁰⁰ În manuscris apare grafia *Seculum*.

²⁰¹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

²⁰² *Regni* este scris deasupra rândului în dreapta cuvântului *Corona*.

²⁰³ În manuscris apare grafia *hereticum*.

²⁰⁴ -istarum din *Anabaptistarum* este secvenţa de control între paginile 10/a şi 10/b din manuscris.

²⁰⁵ În manuscris apare grafia *Betlen*.

²⁰⁶ În manuscris apare sigla S..

²⁰⁷ *Catharina* apare scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Gabor*.

²⁰⁸ *Principatu* este adăugat pe marginea din stânga de către corectorul cu scris caligrafic.

²⁰⁹ Secvenţa *Catharinæ successori* apare deasupra rândului, drept corectură pentru *Princeps*, cuvânt tăiat cu o linie orizontală.

²¹⁰ Înaintea lui *inefficaciter* apare cuvântul *cupidus*, tăiat cu o linie orizontală.

²¹¹ *Inhians moritur*: cuvinte scrise deasupra rândului de către corectorul cu scris caligrafic.

²¹² După *Rakoczi* apare *mo-*, tăiat cu o linie orizontală, apoi apare scris *moritur*, scris normal, deşi fusese scris şi deasupra rândului de către corector.

²¹³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

²¹⁴ La fel cu nr. 213.

²¹⁵ În manuscris apare grafia *Apafi*.

²¹⁶ *Et*: vezi notele 213 şi 214.

²¹⁷ La fel cu nr. 216.

²¹⁸ În *intransque*, secvenţa finală *-ue* este redată printr-un semn special.

²¹⁹ *Intransque Turcæ hostiliter Transylvaniam*: secvenţă adăugată pe marginea din stânga.

²²⁰ În manuscris apare grafia *Apafi*.

²²¹ La fel cu nr. 220.

²²² În manuscris apare grafia *Neo-Principi*.

vania, præter Claudicopolim quæ ideo²²³ obsidetur. 2. Rebellio in militia Cæsarea, deinde pax inter Cæsarem et Turcas. 3. Michaël succurrit Hungaris Cæsari rebellibus ac²²⁴ Thökölum inobedientem castigat. 4. Egreditur ad obsidionem Viennæ. 5. Filius Michaël promulgatur parentis successor et²²⁵ Cæsari pendit tributum Transylvania. 6. Mors et sepultura Apaffii et suæ coniugis infelix victus²²⁶ ratio²²⁷.

Caput decimum quartum. De rebus²²⁸ religionis sub Calvinianis Principibus in Transylvania. 1. Templâ et scholæ Catholicæ. 2. Principes Transylvaniæ sunt Lutheranorum Archiepiscopi²²⁹. 3. Pœna divina ob dirutum Sancti²³⁰ Nicolai sacellum in Zagon. 4. Fons sacer in Burzia profanatur a Lutheranis. 5. Siculia Catholicæ²³¹ fidei propugnatrix hæresi prædominante²³². 6. Femina Siculiæ hæreticos arcent et²³³ aliquos pagos in fide conservant. 7. Uxorati viri per nequitiam obtinent Sacros Ordines et²³⁴ Parochialia administrant. 8. Illegitimus Archidiaconus²³⁵ uxoratus decollatur et²³⁶ coniugia sacerdotum cessant.

Caput decimum. De Armenis e Moldavia in Transylvaniam transmissantibus. 1. Armeni cum suo Episcopo locantur in Moldavia. 2. Conversi ad fidem olim per Sanctum²³⁷ Gregorium Illuminatorem. 3. Premuntur in Moldavia et in Transylvaniam transeunt. 4. Profitentur se Ecclesiæ Catholicæ unito esse et²³⁸ obtinent locum pro celebrandis divinis. 5. Roma advenam Missionarium persequuntur. Convertitur et moritur eorum Episcopus²³⁹ Minas. 6. Armeni abiurant latentes suos fidei errores et²⁴⁰ uniti Catholicæ Ecclesiæ obtinent Episcopum Oxendium.

²²³ Cuvântul *expugnatur* este tăiat cu o linie orizontală, iar deasupra apare scris *ideo*.

²²⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.

²²⁵ La fel cu nr. 224.

²²⁶ În *victus*, deasupra lui *-u-* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei şi, deci forma de genitiv singular a substantivului.

²²⁷ Secvenţa *et suae coniugis infelix victus ratio* a fost adăugată după interpuncţie de aceeaşi mână cu scris caligrafic

²²⁸ *Rebus* este scris deasupra cuvântului *Statu*, care este tăiat cu o linie orizontală.

²²⁹ În manuscris apare grafia *Archi-Episcopi*.

²³⁰ În manuscris apare sigla S..

²³¹ *Catholicæ* este secvenţa de control între paginile 10/b şi 11/a ale manuscrisului.

²³² Cuvântul *prædominante* este adăugat în continuare, deasupra rândului.

²³³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

²³⁴ *Et*: idem cu nr. 233.

²³⁵ În manuscris apare grafia *Archi-diaconus*.

²³⁶ *Et*: idem cu nr. 234.

²³⁷ În manuscris apare sigla S..

²³⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

²³⁹ În manuscris apare secvenţa *Episcopus eorum*, care trebuie inversată conform cifrelor 2, respectiv 1, puse deasupra celor două cuvinte.

²⁴⁰ *Et*: idem cu nr. 238.

INDEX LIBRI SEXTI

De commoratione et persecutionibus Societatis IESU in Transylvania.
Præfatio.

*Caput primum*²⁴¹. *De ingressu primi Missionarii Ioannis Lelesii Societatis Iesu*²⁴² *in Transylvaniam*. 1. Pater²⁴³ Ioannes Lelesius Societatis Iesu²⁴⁴ Agria²⁴⁵ transit in Transylvaniam. 2. Claudiopolim se confert et²⁴⁶ miserum rei Catholicæ staum cognoscit ac²⁴⁷ Albam Iuliam pervenit. 3. Princeps Christophorus Bathori scribit Romam, ut Claudiopoli fundetur locus Societati IESU.

*Caput secundum*²⁴⁸. *De introductis Claudiopolim primi decem IESU sociis et*²⁴⁹ *erectione Claudiopoliitani Collegii*. 1. Deserta monasteria et bona ecclesiastica Iussu Cæsaris applicanda erectioni Catholicarum scholarum. 2. Decem Patres Societatis Iesu²⁵⁰ Claudiopoli in suburbana abbazia locantur. 3. Collegium et Gymnasium fundatur Claudiopoli intra urbem. 4. Prophetica visio de erigendis Claudiopoli scholis Catholicis.

*Caput tertium. De Claudiopolitana Iesuitarum*²⁵¹ *cum hæreticis theologopolemica disputatione et*²⁵² *bona fama ac*²⁵³ *sociorum augmento*. 1. In comitiis instituit Societas disputationem theologicam de verba DEI tradito seu de traditionibus²⁵⁴. 2. Arianorum Superintendens conqueritur. 3. Sed confunditur publice. 4. Timore disputationis absunt hæretici Ministelli exhibeturque²⁵⁵ etiam comicum drama e Patribus Societatis Iesu²⁵⁶. 5. Christophorus Bathori emoritur eiusque²⁵⁷ frater Stephanus, Poloniae Rex, firmat Societatem IESU. 6. Paucitati Patrum Societatis Iesu²⁵⁸ succurrit cum 14 sociis Pater Ioannes Paulus Campanus Societatis Iesu²⁵⁹ Provincialis Poloniae. Seminarium Pontificum ac Regium erigitur.

²⁴¹ Secvența *Caput primum* nu este subliniată în manuscris.

²⁴² În manuscris apare sigla *S.I.*..

²⁴³ În manuscris apare sigla *P.*.

²⁴⁴ La fel cu nr. 242.

²⁴⁵ Deasupra lui -a din *Agria* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular a substantivului (un ablativ separativ fără prepoziție)!

²⁴⁶ Et: idem cu nr. 240.

²⁴⁷ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

²⁴⁸ *Caput Se-* este secvența de control între paginile 11/a și 11/b ale manuscrisului.

²⁴⁹ În manuscris apare virgula conjuncției copulative *et*.

²⁵⁰ În manuscris apare sigla *S.I.*..

²⁵¹ În manuscris apare grafia *IESVitaru(m)*, -m fiind redat printr-un semn special.

²⁵² Et: idem cu nr. 249.

²⁵³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

²⁵⁴ În manuscris apare grafia *ILSVitas*.

²⁵⁵ În *exhibiturque*, secvență finală -ue este redată printr-un semn special.

²⁵⁶ În manuscris apare sigla *S.I.*..

²⁵⁷ În *eiusque*, secvența finală -ue este redată printr-un semn special.

²⁵⁸ La fel cu nr. 256.

²⁵⁹ La fel cu nr. 258.

*Caput quartum. De Varadinensibus et*²⁶⁰ *per viciniam operationibus Societatis IESU*²⁶¹. 1. Desideria obtinendorum Patrum Societatis Iesu²⁶². 2. Varadinensis Missionarii operationes. 3. Florentem spem Catholicorum progressuum²⁶³ intercipit pestis.

Caput quintum. De peste Varadinensi, Albensi et Claudiopolitana, de morte ac testamento Regis Stephani. 1. Pestis etiam domicilia Societatis corripuit. 2. Lugendi specialiter Pater²⁶⁴ Ferdinandus Capecius²⁶⁵. 3. Pater²⁶⁶ Ioannes Ardulphus. 4. Pater²⁶⁷ Hieronymus Fanfonius. 5. Urbanus Schipperus. 6. Laurentius Rzelloniensis. 7. Luctus ob sublatas²⁶⁸ peste tot personas Societatis Iesu²⁶⁹. 8. Stephanus Bathori, Rex Poloniae, et Regina Anna moriuntur. 9. Rex Stephanus in testamento mire commendat²⁷⁰ Societatem Sigismundo nepoti.

Caput sextum. Novae controversiae Societatem inter et haereticos. 1. E diversis provinciis veniunt in Transylvanianiam Patres Societatis Iesu²⁷¹. 2. Haeretici satagunt eliminare Societatem e Transylvania. 3. Resistitur iis potenter. 4. Solemnis instauratio studiorum Claudiopoli. 5. Excursiones Apostolicae in partes Turcicas. 6. Fructus animarum crescunt.

*Caput septimum. De resistentia Sigismundi contra conatus haereticorum et*²⁷² *oratio Patrum in comitiis.* 1. Praeviae haereticorum technae ad pertrahendum in suas partes Sigismundum. 2. Constantia Sigismundi adversus haereticos. 3. Patres Societatis Iesu²⁷³ prolixum sermonem habent ad Sigismundum in publicis comitiis.

*Caput octavum*²⁷⁴*. De contumacia haereticorum adversus benevolum Principem; de precibus iuventutis; de patrociniis pro Societate IESU.* 1. Haeretici negant pensionem tributi, nisi per comitia de religione statuatur. 2. Devotiones in Gymnasiis fervent. 3. Iusta causa spem erigit. 4. Libellis porrectis disceptatur.

*Caput nonum. De sententia decretoria proscriptionis Patrum Societatis Iesu*²⁷⁵. 1. Gubernator haeticus extrema tentat contra Societatem. 2. Profertur Patribus Societatis Iesu²⁷⁶ causa proscriptionis. 3. Replicant Patres Societatis Iesu²⁷⁷. 4. Proscriptio Societatis ratificatur. 5. Discedere

²⁶⁰ Et: idem cu nr. 252.

²⁶¹ În manuscris apare secvența *Societatis IESV operationibus*, care trebuie modificată conform cifrelor 3, 2, 1 puse deasupra cuvintelor, în această ordine.

²⁶² În manuscris apare sigla S.I..

²⁶³ Finalul cuvântului *progressuum*, -um, apare scris deasupra după ce a fost șters finalul precedent.

²⁶⁴ În manuscris apare sigla P..

²⁶⁵ *Capecius* este secvența de control între paginile 11/b și 12/a ale manuscrisului.

²⁶⁶ La fel cu nr. 264.

²⁶⁷ La fel cu nr. 266.

²⁶⁸ Înaintea cuvântului *sublatas* apare *solutas*, tăiat cu o linie orizontală.

²⁶⁹ În manuscris apare sigla S.J.

²⁷⁰ În *commendat*, secvența -mm- este redată printr-un singur -m- cu o bară orizontală deasupra.

²⁷¹ La fel cu nr. 269.

²⁷² În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

²⁷³ La fel cu nr. 271.

²⁷⁴ Sintagma *caput octavum* nu este subliniată în manuscris.

²⁷⁵ La fel cu nr. 273.

²⁷⁶ La fel cu nr. 275.

²⁷⁷ La fel cu nr. 276.

a comitiis iussi Patres consultant invicem impediunturque²⁷⁸ ab accessu Principis.

Caput decimum. De valedictione Patrum Societatis Iesu facta Sigismundo Principi. 1. Sermo valedictorius Patrum Societatis Iesu²⁷⁹ ad Sigismundum Principem. 2. Responsio nomine Principis Patribus favorabilis. 3. Cogitur et Pater²⁸⁰ Lelesius lethaliter ægrotus discedere. 4. Proscriptores Societatis a DEO puniti. 5. In itinere moritur Pater²⁸¹ Mathias Tomanus Societatis Iesu.

Caput undecimum. De reditu Societatis IESU in Transylvaniam per generalia comitia receptæ. 1. Consilium reicitur²⁸² de implorando Turcarum Imperatoris mandato, ut reducat eus iussu²⁸³ Societas²⁸⁴. 2. Sigismundo movetur conscientia, quod consenserit in proscriptionem Societatis. 3. Romam scribit deprecatorias epistulas Sigismundus. 4. Eidem Summus Pontifex redhibet benevolentiam. 5. Bona collegiorum conservabuntur pro reditu Societatis, pauculos post annos acceptatæ.

Caput duodecimum. Societas ab Arianis vim patitur Claudiopoli. 1. Pessum dantur Sacræ res a plebe Ariana in templo Societatis Iesu²⁸⁵. 2. Occiditur Emmanuel²⁸⁶ Neri Societatis Iesu²⁸⁷ in templo, alii in Collegium sauiantur ac²⁸⁸ eiciuntur²⁸⁹. 3. Pulsa per Arianos Societas reducit Claudiopolim et stabilitur.

Caput decimum tertium. Stephanus Boczkai Princeps persequitur Societatem, quam eius successor Sigismundus Rakoczi proscribit. 1. Decretum de proscribenda Societate lacerant proceres ante eius promulgationem. 2. Varadino Societas emigrant cum Germanis. 3. Articulus de Societate dimittenda e Transylvania. 4. Literæ proscriptionis e Transylvania Societatis IESU. 5. Protestatio Status²⁹⁰. Catholicus contra articulum adversus Societatis Iesu²⁹¹ editum²⁹². 6. Hæc et²⁹³ plures publicæ protestationes asservantur in archivis. 7. Conatus Catholicorum ad reducendam in Transylvaniam Societatem irriti. 8. Bonis Foundationum Societatem spoliare est contra ius naturale et divinum.

²⁷⁸ În *impediunturque*, secvența *-ue* este redată printr-un semn special de prescurtare.

²⁷⁹ La fel cu nr. 277.

²⁸⁰ La fel cu nr. 267.

²⁸¹ La fel cu nr. 280.

²⁸² În manuscris apare grafia *rejecitur*.

²⁸³ Cuvintele *eius iussu* sunt scrise deasupra rândului, în stânga cuvântului *reducatur*.

²⁸⁴ După *Societas* apare cuvântul *rejecitur* tăiat cu o linie orizontală.

²⁸⁵ În manuscris apare sigla *S.J.*.

²⁸⁶ În *Emmanuel*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o bară orizontală deasupra.

²⁸⁷ La fel cu nr. 285.

²⁸⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

²⁸⁹ În manuscris apare grafia *ejiciuntur*.

²⁹⁰ Deasupra lui *-u-* din silaba finală a lui *Status* se găsește un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei, deci avem forma de genitiv singular al unui substantiv de declinarea a IV-a.

²⁹¹ Idem cu nr. 287.

²⁹² *Editum* este secvența de control între paginile 12/b și 13/a ale manuscrisului.

²⁹³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

SYLLOGIMEORUM TRANSYLVANÆ ECCLESIAE
LIBER PRIMUS
CONTINENS PROLEGOMENA DACIÆ.
PRÆFATIO²⁹⁴

Religionis historia non ita percenseri potest ut plene res politica prætereatur, estque²⁹⁵ perquam conveniens, imo delectabile, ac historicis scriptoribus consuetum²⁹⁶ ut sub initium sui operis vetustas regionis, ac eiusdem populi prælibata lectoribus²⁹⁷ proponatur. Placuit igitur et in præsentī opusculo id ipsum præstare, ac librum primum Prolegomenorum nomine insignire, quod vetustatem Daciæ (cuius mediterranea provincia est Transylvania) statum concernentem politicum in modum præludii enaret, religionis vero vetustiora acta ferme silentio nunc prætereant, ac in librum alterum transferri patiat. Sunt quidem, quos admodum²⁹⁸ fuse huiusmodi vetustates scrutari, erudere ac²⁹⁹ examinare³⁰⁰ non pignerat: cum vero ea, quæ Daciam concernunt, perscrutata, erudrata atque³⁰¹ fuse iam examinata apud alios scriptores reperiantur, in hoc præliminari libro primo sufficeret res Dacicas, quasi iam enucleatas, benevolo Lectori synoptikōs³⁰² exhibere, cuius gratia his illas consignare placuit ac³⁰³ suæ benevolentiaē dedicare.

INDEX LIBRI PRIMI
QUI EST
PROLEGOMENORUM DACIÆ
PRÆFATIO.

*Prolegomenum primum. De divisione Daciæ veteris et*³⁰⁴ *maxime Transylvaniæ. 1. Dacia triplex: prima Ripensis. Secunda Alpestris. Mediterranea tertia, seu Transylvania. 2. Transylvania cur Septemcastrensis*³⁰⁵ *sit nuncupata regio? 3. Septem Comitatus Transylvaniæ. 4. Septem civitates Saxotransylvanorum*³⁰⁶.

*Prolegomenum secundum. De situ, fecunditate ac*³⁰⁷ *fluviis Transyl-*

²⁹⁴ Deasupra lui *PRÆFATIO* apare *Proefatio*, tăiat cu o linie orizontală.

²⁹⁵ În *estque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

²⁹⁶ În *consuetum*, *-m* este redat printr-un semn special.

²⁹⁷ În *Lectoribus*, secvența finală *-us* este redată printr-un semn special.

²⁹⁸ În *admodum*, *-m* final este redat printr-un semn special.

²⁹⁹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

³⁰⁰ În manuscris apare *exanimare*.

³⁰¹ În *taque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

³⁰² În *synoptikōs*, *-Kōs* este terminația scrisă cu caractere grecești a unui adverb de origine grecească.

³⁰³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

³⁰⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

³⁰⁵ În manuscris apare grafia *Septem-Castrensis*.

³⁰⁶ În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvanorum*.

³⁰⁷ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

vaniae. 1. Figura, longitudo, latitudo et³⁰⁸ fines Transylvanicae. 2. Eiusdem fecunditas³⁰⁹. 3. Fluvii et torrentes.

*Prolegomenum tertium*³¹⁰. *Memorabilia Transylvanicae feracitatis*. 1. Stephanus Lakatos familiaritas historica³¹¹. 2. Lacus trium militarium. 3. Subtiles lapides. 4. Mons qui gignit scorpiones. 5. Pecunia Sancti³¹² Ladislai in lapides conversa. 6. Auri et argenti fodinae. 7. Auriferi fluvii. 8. Ferri et salis fodinae. 9. Vitriariae officinae. 10. Thermæ. 11. Vineae feliciores. 12. Sicularum herbae et aromata. 13. Arborea. 14. Animalia. 15. Aves. 16. Pisces. 17. Aqua salubris et siccus puteus. 18. Acidulae. 19. Lacus Sanctae³¹³ Annæ. 20. Rufi lapides. 21. Metalla. 22. Sulphur, cotes. 23. Nuclei aquaticae. 24. Stillans aqua fit lapis. 25. In Siculia ferri fodinae. 26. Montes salis et copia cretae. 27. Vitriaria officina. 28. Glandifer mons. 29. Uri seu tauri silvestres³¹⁴.

*Prolegomenum*³¹⁵ *quartum*. *De primis populis Transylvanicae et eius insignibus*. 1. Origo Transylvanorum. 2. Veteres Schyтарum nationes. 3. Mercatura infertur in Transylvaniam. 4. Iudaei aedificant emporium. 5. Dacorum idioma. 6. Transylvanica³¹⁶ natio triplex. 7. Insignia Transylvanicae. 8. Varietas nationum inhabitantium Transylvaniam.

Prolegomenum quintum. *De Sarmiz, universae Daciae metropoli*. 1. Rex Sirmus condidit Daciae metropolim Sarmiz. 2. Sarmiz Daciae, Alba Iulia solius Mediterraneae fuit metropolis. 3. Daci tributum dedere³¹⁷ Augusto Cæsari. 4. Daci Romanorum Cæsarum victores. 5. Romani tributum Dacis pendunt. 6. Traianus liberat Romanos a tributo Dacis pendendo. 7. Victoriosum Traiani praelium ad Tordam oppidum. 8. Viae lapideae a Romanis stratae. 9. Rex Decebalus Traiano Cæsari foedifragus. 10. Decebalus semet interficit. 11. Traianus metropolim Daciae celebrem reddit.

*Prolegomenum sextum*³¹⁸. *De Alba Iulia, Transylvanicae metropoli*. 1. De conditore Albæ Iuliae varia est sententia. 2. Ad tempora Cotisonis refertur origo Albæ Iuliae. 3. Fundator templi Albensis Ulpus Mucianus. 4. Instauratio Albensis templi, in Cathedralem erecti, deinde vi-duati. 5. Amplitudo veteris Albæ Iuliae. 6. Vicinia Albensis, dives metallicis fodinis³¹⁹.

³⁰⁸ La fel cu nr. 304.

³⁰⁹ În manuscris apare grafia *faecunditas*.

³¹⁰ Secvența *Prolegomenum III* nu este subliniată în manuscris.

³¹¹ În manuscris apare sintagma *historica familiaritas* care trebuie inversată în *familiaritas historica*, conform cifrelor 2, 1 care apar scrise deasupra celor două cuvinte.

³¹² În manuscris apare sigla S.

³¹³ La fel cu nr. 312.

³¹⁴ În manuscris apare grafia *Sylvestres*.

³¹⁵ *Proleg-* din *Prolegomenum IV* este secvența de control între paginile 15/a și 15/b ale manuscrisului.

³¹⁶ În *Transylvana*, -a este scris deasupra unei ștersături îngroșate.

³¹⁷ *Dedere* este forma de persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la *dare*. Are un semn special pe vocale -e- din penultima silabă, pentru a indica cantitatea lungă a vocalei și poziția accentului pe acea silabă.

³¹⁸ Secvența *Prolegomenum VI* nu este subliniată în manuscris.

³¹⁹ În manuscris apare ordinea *fodinis metallicis dives*, care trebuie inversată, conform cifrelor de pe cuvânt: 3, 2, 1.

*Prolegomenum septimum*³²⁰. De *Cibinio Transylvanorum Saxonum*³²¹ *metropoli*³²². 1. Etymon nominis Cibinii. 2. Etymon nominis Hermanstatt. 3. Fanum Hermetis. 4. Origo civitatis Hermanstatt. 5. Visu digna quæpiam Cibinii. 6. Cibinium urbs cum Episcopatu. 7. Descriptio Effigiei Christi Crucifixi memorabilis. 8. Catholicorum a Lutheranis persecutio orta Cibinii.

*Prolegomenum octavum*³²³. De *Corona seu Brassovia civitate*. 1. Civitatis nomina et³²⁴ etymon. 2. Ubertas Coronæ civitatis. 3. Templum Coronensia. Primum. Secundum. Tertium. Quartum. 4. Ioannis Honteri labores pro radicando hic Lutheranism. 5. Incendium Coronense anno Christi³²⁵ 1689. 6. Suburbia³²⁶ Coronensia cum suis templis. 7. Arces Coronenses nova et vetus. 8. Burziæ etymon. 9. Burziæ amœnitas. 10. Cibinii et Coronæ correlatio. 11. Ius perpetui incolatus non datur ulli, quam Germanæ nationi in territoriis Saxotransylvanicis³²⁷.

*Prolegomenum nonum*³²⁸. De *civitate Colosvar seu Claudiopoli*. 1. Civitas cum veteri arce. 2. Templum Claudiopolitana. 3. Varietas religionum. 4. Natio Hungarica hic prævalens. 5. Suburbium Monoztor.

*Prolegomenum decimum*³²⁹. De *civitate Bistritzia*. 1. Etymon et amœnitas loci. 2. Matthæus Teitscher apostata, Dux Luthericorum. 3. Monasterium³³⁰ et templum Dominicanorum. 4. Reliqua templa.

*Prolegomenum decimum primum*³³¹. De *reliquis civitatibus. Medyes*. 1. Templum et opes civitatis. *Segeswar*. 1. Civitatis partitio. 2. Principi armato vetitus ingressus. *Saas Sebes*. 1. Civitatis forma. *Saas Waros*. 1. Acatolica administratio³³².

SYLLOGIMÆORUM TRANSYLVANÆ ECCLESIAE LIBER PRIMUS

continens

PROLEGOMENA DACIÆ PROLEGOMENUM PRIMUM

De divisione Daciæ veteris et³³³ maxime Transylvaniæ.

³²⁰ Secvența *Prolegomenum VII* nu este subliniată în manuscris.

³²¹ *Saxonum* este adăugat înainte, în afara paginii, în stânga, de către co-rectorul cu scris îngrijit.

³²² *Metropoli* este secvența de control între paginile 15/b și 16/a ale manuscrisului.

³²³ Secvența *Prolegomenum VIII* nu este subliniată în manuscris.

³²⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției *et*.

³²⁵ În manuscris apare sigla A.C..

³²⁶ În manuscris apare grafia *Sub Urbia*.

³²⁷ În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvanici*.

³²⁸ Secvența *Prolegomenum IX* nu este subliniată în manuscris.

³²⁹ Secvența *Prolegomenum X* nu este subliniată în manuscris.

³³⁰ În *Monasterium*, -m este redat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui -u-, care îl precede.

³³¹ Secvența *Prolegomenum XI* nu este subliniată în textul manuscrisului.

³³² După *Acatolica administratio* urmează două pagini nescrise: 17/a și 17/b.

³³³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

Dacia vetus trifariam dividebatur in *Ripensem*, *Alpestrum* et³³⁴ *Mediterraneam*.

1. *Dacia triplex*. Prima *Ripensis*.³³⁵

Dacia Ripensis protendebatur a vicinia Ponti Euxini per ripas Danubii (seu Istri) Moldavicas et Valachicas partiumque³³⁶ Hungariae et³³⁷ inter alias ripas fluminum Marusii, Chrysii ac³³⁸ Tybisci, usque ad Scepusium oppidum, *Daciae Ripensis* caput (ut docet Bonfinius Decade³³⁹ 1, libro³⁴⁰ 1) sub monte Carpatu situm.

Secunda *Alpestris*.³⁴¹

Dacia Alpestris appellabatur omnis regio *Ripensi* contigua, dicta *Valachia*³⁴² cuius una pars nunc *Moldavia* a fluvio Moldava (cui olim *Zerethus* et *Cordessus* nomen erat) nuncupatur; altera pars *Transalpina*³⁴³ *Valachia* vocatur, quod trans Alpes sita sit.

Mediterranea tertia seu *Transylvania*.³⁴⁴

DACIA Mediterranea in planiore montium, silvarum³⁴⁵ alpiumque³⁴⁶ medietate sita, ab Hungaris obtinuit nomen *Erdely* (quod *Erdö* vox Hungarica *silvam*³⁴⁷ significat) a Turcis *Erdel Ban*, a Latinis *Transylvania*, nam per copiam silvarum³⁴⁸ ingrediendum est; a Germanis *Siebenbürgen*, quae vox *Septem Castra* significat, appellatur. 2. *Transylvania* cur *Septemcastrens*³⁴⁹ regio sit nuncupata³⁵⁰.

Dicti autem sunt *Transylvani* etiam a Latinis *Septemcastrenses*³⁵¹, nam Scythicus Hunnorum exercitus, divisus in septem suorum Ducum legiones (quas singulas octingentas quinquaginta septem supra trigesies mille viros fortes continuisse referunt historici) *septem* a se aedificatis *castris* sic habitare coepit anno Christi³⁵² 744. Nomina Ducum sic in vetere libro, una cum effigiebus typis mandato, reperiuntur: *Arpad*, *Zabolch*, *Gyula*, *Cundi*, *Leel*, *Verbulchus*, *Urs*. De his fundate scribit Bonfinius Decade 1, libro³⁵³ 9, sub initium.

3. *Septem Comitatus Transylvaniae*.³⁵⁴

³³⁴ In manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

³³⁵ Este subtitlu nr. 1 al prolegomenum-ului nr. 1 și este scris în marginea din dreapta a paginii, în dreptul primelor trei rânduri.

³³⁶ În *partiumque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

³³⁷ *Et*: la fel cu nr.334.

³³⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

³³⁹ În manuscris apare prescurtarea *Dec.*.

³⁴⁰ În manuscris apare prescurtarea *lib.*.

³⁴¹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

³⁴² În manuscris este subliniat și cuvântul *dicta*, iar *Valachia* apare scris sub forma *Vallachia*.

³⁴³ *Transalpina* este secvența de control între paginile 18/a și 18/b ale manuscrisului.

³⁴⁴ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

³⁴⁵ În manuscris apare grafia *Sylvarum*.

³⁴⁶ În *alpiumque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

³⁴⁷ În manuscris apare grafia *Sylvam*.

³⁴⁸ În manuscris apare grafia *Sylvarum*.

³⁴⁹ În manuscris apare grafia *Septem-Castrernsis*.

³⁵⁰ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

³⁵¹ În manuscris apare grafia *Septem-Castrenses*.

³⁵² În manuscris apare sigla *A.C.*.

³⁵³ În manuscris apare prescurtarea *lib.*.

³⁵⁴ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

Deinceps divisa est Transylvania (sub annum Christi³⁵⁵ 889, repugnante Arnulpho Cæsare et³⁵⁶ Stephano III Pontifice Maximo) in septem Comitatos Hungaricos, quorum nomina sunt: *Kolos, Doboca, Szolnok Interior, Torda, Kikello, Albensis et*³⁵⁷ *Deva*, qui postemus nunc ab arce *Hunyad* passim appellatur *Hunyadensis*. Successu temporis sese³⁵⁸ etiam per Pannoniam iidem reduces Hunnoscythæ³⁵⁹ propagaverunt. *Notandum vero, cum*³⁶⁰ *Transylvania incolatur a tribus præcipue nationibus, dum vero, cum*³⁶⁰ *Transylvania incolatur a tribus præcipue nationibus nempe Hungaris, Siculis et Saxonibus sit quoque in trifarios Districtus subdictu, quos Hungari nomen Comitatus Siculi vero et Saxones nuncupant Sedes*³⁶¹.

4. Septem civitates Saxotransylvanorum³⁶².

Pro septem castris numerant iam Saxotransylvani³⁶³ septem civitates: ad orientem sita est civitas *Brassovia* seu *Corona*, terminus universi Germanici nominis. Ad meridiem, orientior *Cibinium* seu *Hermanstatt*, occidentior *Saas Sebes* seu *Müllenbach* et³⁶⁴ *Bros* seu *Saaswaros*³⁶⁵ diu iam loco *Claudiopolis* sive *Colosvar* (a Saxonibus ad Hungaricam nationem descendentis urbis) ad occidentem sitæ, inter septem civitates acceptata; ad septentrionem, occidentem versus *Bistritz*³⁶⁶, orientem versus *Segeswar*, seu *Schesburg*, quarum omnium medietullum est *Media*³⁶⁷ seu *Medyes*³⁶⁸.

PROLEGOMENUM SECUNDUM

De situ, fecunditate³⁶⁹ ac³⁷⁰ fluviis Transylvaniæ.

1. Figura, longitudo, latitudo et³⁷¹ fines Transylvaniæ³⁷².

Figura Transylvaniæ ad similitudinem cordis delineata est novissime ab Illustri Domino Ioanne Morando Visconti Vicecolonello³⁷³ Cæsareo et³⁷⁴ Supremo Architecto Transylvaniæ, quam Iosepho I Romanorum et

³⁵⁵ În manuscris apare sigla A.C..

³⁵⁶ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

³⁵⁷ Idem cu nr. 356.

³⁵⁸ În manuscris apare grafia *se se*.

³⁵⁹ În manuscris apare grafia *Hunno-Scythae*.

³⁶⁰ Secvenţa *Notandum vero, cum* este adăugată în continuare de aceeaşi mână cu scris caligrafic.

³⁶¹ După *cum* apare un semn special, care trimite la subsolul paginii, unde apare completarea *Transylvania... Sedes*.

³⁶² Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

³⁶³ În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvani*.

³⁶⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

³⁶⁵ -ros din *Saaswaros* este secvenţa de control între paginile 18/b şi 19/a ale manuscrisului.

³⁶⁶ Cuvântul *Bistritzia* nu este subliniat în manuscris.

³⁶⁷ Cuvântul *Media* nu este subliniat în manuscris.

³⁶⁸ Cuvântul *Medyes* nu este subliniat în manuscris.

³⁶⁹ În manuscris apare grafia *foecunditate*.

³⁷⁰ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.

³⁷¹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

³⁷² Suubtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

³⁷³ În manuscris apare grafia *Vice-Colonello*.

³⁷⁴ Et: idem cu nr. 371.

Hungariæ Regi dedicavit. Eius *longitudo* a Porta Ferrea³⁷⁵ usque ad Gimes passum in sede Czík triginta sex milliarius Germanicorum, latitudo a Rubra Turri³⁷⁶, quæ in confinibus Transalpinæ Valachiæ³⁷⁷ est sita, usque ad Köwar, Marmarusii et Hungariæ conterminum castrum, triginta milliarius³⁷⁸ Germanicorum. Fines eius notavit optime Caspar Schottus Societatis Iesu³⁷⁹ „Cursus³⁸⁰ Mathematici“ libro³⁸¹ 12, capite³⁸² 15³⁸³. Habet, inquit, ab occidente Hungariam, a septentrione Russiam Minorem, ab ortu Moldaviam, a meridie Valachiam Transalpinam³⁸⁴. 2. Eius fecunditas³⁸⁵.

Transylvania equis generosis, auri argentique³⁸⁶ divitibus venis fodinisque³⁸⁷ argenti vivi, æris, ferri, plumbi et³⁸⁸ salis lapidei inclyta ac³⁸⁹ vini, frumenti aliorumque rerum necessariarum feracissima est. Ob suam³⁹⁰ *feracitatem* ac divitias olim dicta fuit encomiastice *abundantia Daciæ*, uti id exhibet moneta Transylvanica Traiani Cæsaris, in qua Cereris effigies est sculpta cornu Amalthæ dextra³⁹¹ tenens, sinistra³⁹² tabellam cum inscriptione: *Abundantia Daciæ*. De ista Georgius a Reichesdorff, secretarius Ferdinandi I Romanorum Imperatoris, in „Chorografia³⁹³ Transylvaniae³⁹⁴“ hæc brevissime: „Ditissima, inquit³⁹⁵, est, ut non temere a maioribus Regni Hungariæ Thesaurus Transylvania sit appellata³⁹⁶. Sic ille. Vineæ quamvis diligenter colantur, in confinibus tamen pauci botri bene dulcescunt, imo calcem copiosam habere cognoscuntur, quocirca Valachicis vinis magis delectantur cum advenæ, tum incolæ.

³⁷⁵ În manuscris apare scris *porta ferrea*.

³⁷⁶ În manuscris apare *rubra Turri*.

³⁷⁷ După Valachiei apare din nou secvența a *rubra Turri*, tăiată cu o linie orizontală.

³⁷⁸ În *milliarium*, -m este redat printr-un semn special.

³⁷⁹ În manuscris apare sigla S.I..

³⁸⁰ Deasupra lui -u- din ultima silabă a cuvântului *cursus* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de genitiv singular a substantivului.

³⁸¹ În manuscris apare prescurtarea *lib*.

³⁸² În manuscris apare prescurtarea *cap*.

³⁸³ Semne de citare puse de noi.

³⁸⁴ Semne de citare puse de noi.

³⁸⁵ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

³⁸⁶ În *argentique*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

³⁸⁷ *Fodinique*: idem cu nr. 384.

³⁸⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

³⁸⁹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

³⁹⁰ Ob *suam* este secvența de control între paginile 19/a și 19/b ale manuscrisului.

³⁹¹ Deasupra lui -a din *dextra* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular (un ablativ instrumental).

³⁹² *Sinistra*: idem cu nota nr. 391.

³⁹³ În manuscris apare corectarea greșită *Cronografia*: în *Corografia*, așa cum este scris inițial, -o- din prima silabă este tăiat și apare un *no* deasupra cuvântului, după cel de-al doilea -o-.

³⁹⁴ Semne de citare puse de noi.

³⁹⁵ În manuscris fusese scris inițial *infit*: peste silaba -fi- apare scris -qui.

³⁹⁶ Semne de citare puse de noi.

3. Fluvii et torrentes³⁹⁷.

Fluvii complures hic numerantur. Hos inter primarius est *Maros*, tum *Aluta*, seu *Olta*, *Samus*, *Chrysus*, *Kökel Maior* et *Minor*, *Aranyas* sive *Auratus*, *Sargetia* seu *Argia*, etc. *Torrentes* qui magnas eluviones faciunt et³⁹⁸ sæpe sic intumescunt, ut magna flumina repræsentent, plurimi habentur, unde viatoribus magna causantur incommoda³⁹⁹.

PROLEGOMENUM TERTIUM

Memorabilia Transylvaniae feracitatis.

1. Stephani Lakatos familiaritas historica⁴⁰⁰.

Incidi opportune mense Iunio anni 1696 in familiarem conversationem Apostolici Reverendi Domini⁴⁰¹ Stephani Lakatos in Csik⁴⁰² Siculiæ Parochi, doctrina cum sacra⁴⁰³, tum profana⁴⁰⁴ multum illustris, cuius scripta historica perlegens, reperi quoque⁴⁰⁵ memorabilia aliqua ad fecunditatem⁴⁰⁶ et feracitatem Transylvaniae terræ pertinentia, eademque⁴⁰⁷ his meis Prolegomenis inserere non dubitavi eiusdem nomine.

2. Lacus trium milliarium⁴⁰⁸.

Est in Transylvania, inquit, lacus longitudinis circiter trium milliarium⁴⁰⁹ ad pagum Zeguy, in Comitatu Dobocensi, in cuius⁴¹⁰ medio montes et pagi conspiciuntur.

3. Subtiles lapides⁴¹¹.

Lapides ad Claudiopolim et⁴¹² Torda oppidum albi eruuntur, apti pro ædificiis et cælaturis subtilibus.

4. Mons qui gignit scorpiones⁴¹³.

Scissura petrarum⁴¹⁴ per longum (unius milliaris) ad Torda, quæ vulgo Torda-Hasadekia appellatur, ubi scorpiones nascuntur.

³⁹⁷ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

³⁹⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

³⁹⁹ În *incommoda*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.

⁴⁰⁰ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁰¹ În manuscris apare sigla *A.R.D.*.

⁴⁰² *Lakatos in Csik* este secvenţa de control între paginile 19/b şi 20/a ale manuscrisului.

⁴⁰³ Deasupra lui *-a* din *Sacra* apare un semn, care indică cantitatea lungă a vocalei şi, deci, forma de ablativ singular.

⁴⁰⁴ *Profana*: idem cu nr. 403.

⁴⁰⁵ În *quoque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁴⁰⁶ În manuscris apare grafia *foecunditatem*.

⁴⁰⁷ *Eademque*: idem cu nr. 405.

⁴⁰⁸ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁰⁹ În *milliarium*, *-m* este redat printr-un semn special.

⁴¹⁰ Iniţial fusese scris *huius*, dar *h-* este tăiat şi scris în faţa lui, puţin mai jos de rând, un *c*, deci: *cuius*.

⁴¹¹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴¹² În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

⁴¹³ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴¹⁴ În *Petrarum*, *-m* este redat printr-un semn special.

5. Pecunia Sancti⁴¹⁵ Ladislai in lapides conversa⁴¹⁶.

Numi in lapides conversi olim 'precibus Sancti'⁴¹⁷ Ladislai ad Banfi Hunyad et⁴¹⁸ pagum Szent Laszlo in Comitatu Colossiensi adhuc in copia visuntur, quos multiplicari Divina potentia⁴¹⁹ et providentia⁴²⁰ credibile est. Ibidem Sanctus⁴²¹ Ladislaus petram ter sua⁴²² casside percussit et⁴²³ inde tres scaturigines aquae salubris eruperunt, de quibus ægroti sanantur.

6. Auri et argenti fodinæ⁴²⁴.

Aurum et argentum eruuntur in montibus ad Abrugbanya, Szalatna Banya, circa fontes Kares, in Comitatu Albensi.

7. Auriferi fluvii⁴²⁵.

Ompoly fluvius ramenta auri et argenti proicit⁴²⁶, in Comitatu Albensi, similiter Arányas fluvius, in Sede Aranyas.

8. Ferri et salis fodinæ⁴²⁷.

Ferri fodinæ ad Toroczko et⁴²⁸ salis fodinæ et Dees, Kolos, Szek, Torda, Vizakna.

9. Vitriariæ officinæ⁴²⁹.

Vitra conficiuntur ad Porumbak et⁴³⁰ Heviz.

10. Thermæ⁴³¹.

Thermæ ad Gyogy, in Comitatu Albensi.

11. Vineæ feliciores⁴³².

Vinifera regio⁴³³ præclara est circa urbem Medyes et Berthalom oppidum, Hunyad et⁴³⁴ Aklos, Alba Iulia, Radna, Szent Pal et⁴³⁵ pagum Pipe.

12. Siculorum herbæ et aromata⁴³⁶.

Sed vel maxime *Siculia* rerum variorum ferax apparet. Ibi mons *Hargita* et alii circumiacentes⁴³⁷ montes producant lacte manantes *her-*

⁴¹⁵ In manuscris apare prescurtarea *Sti.*.

⁴¹⁶ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴¹⁷ Idem cu nr. 415.

⁴¹⁸ In manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

⁴¹⁹ Deasupra lui -a din *potentia* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular (un ablativ instrumental).

⁴²⁰ *Providentia*: la fel cu nr. 419.

⁴²¹ In manuscris apare sigla *S.*.

⁴²² *Sua*: la fel cu nr. 420.

⁴²³ In manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

⁴²⁴ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴²⁵ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴²⁶ In manuscris apare grafia *proicit*.

⁴²⁷ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴²⁸ In manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

⁴²⁹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴³⁰ *Et*: la fel cu nr. 428.

⁴³¹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴³² Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴³³ *Vinifera Regio* este secvenţa de control între paginile 20/a şi 20/b ale manuscrisului.

⁴³⁴ *Et*: idem cu nr. 430.

⁴³⁵ *Et*: idem cu nr. 434.

⁴³⁶ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴³⁷ In manuscris apare grafia *circum iacentes*.

bas; item *zinzibex*, *danciam*, *angelicam*, *ænulam*, seu *nectaream* *herbam*, *mandragoram*, *euphrasyam*, *pimpinellam*, *centauriam*, *narcissum*, *lilium convallium*, *fungum cervinum*, seu *cordialem* etc.

13. *Arbores*⁴³⁸.

Inter *arbores*: *iuniperos*, *lentiscos*, *tamariscos*, *taxos*, *salices rubras*, *abietes*, *cornus*, *lauros*, *fraxinos*, *populos albas* et *nigras*, *viburnum*, *tilias* etc.

14. *Animalia*⁴³⁹.

*Ibidemque*⁴⁴⁰ se nutriunt varia *animalia*: *martes*, *lynxes*, *rupicaprae*, *ursi*, *lupi*, *vulpes*, *lepores*, *oves*, *apri*, *crinacei*, *laurices*, *hermelli*, *glires*, *castores*, *bubelli*.

15. *Aves*⁴⁴¹.

Ex *volatilibus*: *aquilae*, *vultures*, *nisi*, *falcones*, *milvi*, *perdices*, *phasiani*, *artagenes*, *coturnices*⁴⁴², *ardeae*, *cicniae*, *uogalli*, *sturni*, *pici*, *capellae*, *ancipitres*, etc. Si vel sola *Siculia* finalis regio inspiciatur, eadem quae per *Transylvaniam* et *rariora* reperies.

16. *Pisces*⁴⁴³.

Fluvii Siculicales montibus abundant *piscibus* aluntque⁴⁴⁴ *trutas* maiores et minores, *piscinarias* et *auratas soleas*, *thencas*, *fundulos*, *lampetras*, *lucios*⁴⁴⁵, *carpiones*, *balenas*, *barbas*, *salmones*, *barbatas*, *alburnos*, *murænas*, *characes*, *rhombas*, etc, etc.

17. *Aqua salubris* et *siccus puteus*⁴⁴⁶.

Non procul a via⁴⁴⁷ regia ex Olafalu, *aqua salubris*⁴⁴⁸ *sulphurea*, contra varii generis morbos, externos et internos, *pustulas*, *tumorem*, in qua si sanus aliquis balneat, *ægrotabit* et⁴⁴⁹ *pustulis* corpus replebitur. *Ibidem* *puteus sulphureus siccus*, in quem *volucres* *supervolare*⁴⁵⁰ *volentes* incidunt. Penes hunc *puteum* *crucem* *erexit illustrissima Susanna Mikes*, nata *Kalmoki*, anno *Christi*⁴⁵¹ 1700.

18. *Acidulae*⁴⁵².

⁴³⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴³⁹ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁴⁰ În *ibidemque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁴⁴¹ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁴² Deasupra ultimelor două cuvinte, corectorul cu scris mărunt și caligrafic a adăugat alte două nume de păsări, dintre care primul este *ficzduloc*: greu de precizat la ce pasăre se referă această denumire. Al doilea nume este, în schimb, cel al binecunoscutei *philomela*, al privighetorii „iubitoare de cântec”.

⁴⁴³ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁴⁴ În *aluntque*, secvența finală *-ue* este redată printr-un semn special.

⁴⁴⁵ Înainte de *lucios* apare cuvântul *fundulos*, tăiat cu o linie orizontală.

⁴⁴⁶ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁴⁷ *Non procul a via* este o secvență de control între paginile 20/b și 21/a ale manuscrisului.

⁴⁴⁸ În manuscris apare greșit scris *a qua salubris*, întreaga secvență fiind subliniată. De altfel, propoziția din care face parte această sintagmă nu are predicat.

⁴⁴⁹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁴⁵⁰ În manuscris apare grafia *super volare*.

⁴⁵¹ În manuscris apare sigla *A.C.*

⁴⁵² Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

Acidulæ ad fluvium Homorod, ad claustrum Czikiense, in Samlio, ad pagum Verebes inferioris Czik prosiliunt.

19. Lacus Sanctæ⁴⁵³ Annæ⁴⁵⁴.

Lacus Sanctæ⁴⁵⁵ Annæ supra montes Tusnad, ingentis profunditatis, montibus circumdatus, cuius fundum nequit attingi et⁴⁵⁶ nunquam congelatur, nec effluit. Accolæ eum vocant *Oculum maris*. Ibidem lapides communes, ædificiis et cælaturis apti.

20. Rufi lapides⁴⁵⁷.

Ad pagum Herman, in latere extremo montis Mitacz rufi coloris *Lapides*, ædificiis et cælaturis apti.

21. Metalla⁴⁵⁸.

Ad montem Aklos eruuntur metalla pro scoplis.

22. Sulphur, cotes⁴⁵⁹.

Ad arcem antiquam Balvanyos, territorii Toriensis, eruitur sulphur. *At huius non est publicus usus, sed tantum clam asportatur*⁴⁶⁰. Ad fluvium Oitos finduntur cotes.

23. Nuces aquaticæ⁴⁶¹.

Nuces aquaticæ ad lacum Homorod, Szent Pal, Sedis Udvarhely. Item ad Gerniesseg, ad Fogaraz et⁴⁶² Bezterze, quas nobilitas manducare in deliciis habet.

24. Stillans aqua fit lapis⁴⁶³.

In territorio Almas Sedis Udvarhely sunt cavernæ subterraneæ⁴⁶⁴ mirabiles, per longum et latum, instar plurimorum⁴⁶⁵ cubiculorum protensæ, ubi *stillantes aquæ* in lapidem indurescunt.

25. In Sicilia ferri fodinæ⁴⁶⁶.

Ferri fodinæ in Gyergyo et Taplotza, in Czik, ad Madaras, in Sede Bardocz, filiali Sedi Udvarhely et ad Herman pagum.

26. Montes salis et copia cretæ⁴⁶⁷.

Salis fodinæ: ad Homorod, Szent Pal, ad Paraid, ingentes montes conspiciuntur ex sale in Sede Udvarhely. Ibidem creta in copia.

27. Vitraria officina⁴⁶⁸.

Vitra conficiuntur ad Miklosvara, in Erdövideke.

28. Glandifer mons⁴⁶⁹.

⁴⁵³ În manuscris apare prescurtarea Stae.

⁴⁵⁴ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁵⁵ În manuscris apare sigla S.

⁴⁵⁶ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁴⁵⁷ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁵⁸ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁵⁹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁶⁰ Observație adăugată lateral de corectorul cu scris caligrafic.

⁴⁶¹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁶² În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁴⁶³ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁶⁴ În manuscris apare grafia *sub terraneæ*.

⁴⁶⁵ *Instar plurimorum* este secvența de control între paginile 21/a și 21/b ale manuscrisului.

⁴⁶⁶ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁶⁷ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁶⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁶⁹ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

Mons glandifer insigni, nomine Bakocz, in sede Maros.

29. Uri seu tauri silvestres⁴⁷⁰.

In montibus Kelemen, in Gyergyó, nascuntur uri seu tauri silvestres⁴⁷¹.

30. Calx⁴⁷².

In lapidibus eruitur et⁴⁷³ crematur calx⁴⁷⁴ in Karacsonfalva, Sedis Udwarhely, in Czík, Szent⁴⁷⁵ Tamas, in Gyergyó, Szaazhegy.

PROLEGOMENUM QUARTUM

De primis populis Transylvaniae et eius insignibus.

1. Origo Transylvanorum⁴⁷⁶.

Vetustissimi Transylvaniae populi, ex plurimorum historiographorum sententia, sicut et omnes *Daci*, originem ducunt a *Magogitis* (quos postea Scythas a Græcis appellatos esse, testatur Iosephus, libro⁴⁷⁷ 1 „Antiquitatum Iudaicarum“⁴⁷⁸, capite⁴⁷⁹ 7) per Scandiam seu Scandinaviam propagatis, ac sensim circa Mare⁴⁸⁰ Pontum Euxinum, item per Tartariam⁴⁸¹, Moscoviam perque⁴⁸² Thraciam usque Danubiales regiones longe lateque⁴⁸³ sese diffundentibus.

2. Veteres Ccytharum nationes⁴⁸⁴.

Successu temporis etiam *Asiatici Scythæ* in *Transylvaniam* colonias duxere, ac *Moesis*, *Dacis* *Getis* *Gothisque*⁴⁸⁵, Plinio teste, ita se bellicis temporibus commiscuerunt, ut tandem, oblito *Scytharum* nomine, *Daci* solummodo⁴⁸⁶, *Getæ Gothique*⁴⁸⁷ passim sint nuncupati, imo tres hæ voces pro synonymis usurpatæ fuerint ab historicis sintque⁴⁸⁸ ad vitandam obscuritatem sic etiamnum a⁴⁸⁹ nobis usurpandæ.

⁴⁷⁰ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁷¹ În manuscris apare grafia *Sylvestres*.

⁴⁷² Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁴⁷³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁴⁷⁴ *Calx* este scris deasupra rândului, în dreapta cuvântului *crematur*.

⁴⁷⁵ În manuscris apare sigla *SZ*.

⁴⁷⁶ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁷⁷ În manuscris apare prescurtarea *Lib*.

⁴⁷⁸ În manuscris apare prescurtarea *Antiquit. Iudaic*. Semnele de citare se apartin.

⁴⁷⁹ În manuscris apare prescurtarea *Cap.*.

⁴⁸⁰ *Circa Mare* este secvența de control între paginile 21/b și 22/a ale manuscrisului.

⁴⁸¹ În *Tartariam*, -m este redat printr-o bară orizontală pusă pe -a.

⁴⁸² În *perque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁴⁸³ *Lateque*; la fel cu nr. 482.

⁴⁸⁴ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁸⁵ În *Gothisque*, sublinierea apare numai sub *Gothis*. Secvența finală -ue a encliticului este redată printr-un semn special.

⁴⁸⁶ În *commiscuerunt* și *solummodo* geminata -mm- este redată printr-un singur -m-, cu o bară orizontală pe el.

⁴⁸⁷ În *Gothique* sublinierea apare numai sub *Gothi*. Secvența finală a encliticului -ue este redată printr-un semn special.

⁴⁸⁸ În *sintque*, grupul -ue este redat printr-o prescurtare specială.

⁴⁸⁹ Deasupra prepoziției *a* apare unu semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei.

3. Mercatura infertur in Transylvaniam⁴⁹⁰.

Ultimus Daciæ rex, Decebalus, a⁴⁹¹ præliis contra Romanos gestis celeberrimus, ut ipsis fortius resisteret, varias nationes admisit in Transylvaniam, ut vero etiam ad conscribendum alendumque⁴⁹² militem n...⁴⁹³ belli supeteret, mercatoribus admodum gaudebat. Ob hanc causam lubens profugos quoque⁴⁹⁴ Hierosolymis Iudæos recepit, qui persecutionem Titi Vespasiani Hierosolymam evaserant, atque⁴⁹⁵ ad barbaras gentes accurrerant. His ædificandæ civitatis ius fecit idem Decebalus, ut mercimoniis et⁴⁹⁶ auro ex arenis auriferorum in Transylvania fluviorum colligendo atque⁴⁹⁷ eluendo vacare possent.

Iudæi ædificant emporium⁴⁹⁸.

Ædificaverunt Iudæi civitatem *Thalmum* prope perangustum e Valachia in Transylvaniam ingressum, ubi propugnaculum postea templarii (sic ecclesiasticus certus ordo nuncupabatur) Rubra Turre hodie dum appellatum (Turcis deinde tempore Regis Matthiæ Corvini fatale) extruxerunt. Huc brevi confluxere⁴⁹⁹ quoque⁵⁰⁰ *Armeni*⁵⁰¹, *Græci* seu *Dardani*, *Thraces*, *Moesi*, *Triballi*, alique⁵⁰² quam plurimi, quibus promptissime⁵⁰³ *Decebalus* comparandarum divitiarum spe illatus, incolatum concedebat et⁵⁰⁴ facta est urbs Thamud celebre emporium floruitque⁵⁰⁵ ferme octo sæculis. Nunc rudera supersunt⁵⁰⁶ ac⁵⁰⁷ in iis pagellus Thalmus a Thalmis vulgo dictus.

5. Dacorum idioma⁵⁰⁸.

Lingua⁵⁰⁹ utebantur Daci barbara⁵¹⁰, sicut et Moesi, quam Græcogeticam⁵¹¹ libet nuncupare, iuxta illud Ovidii „De Ponto“⁵¹².

*Græcaque*⁵¹³ cum *Getico mixta loquela sono est*.

⁴⁹⁰ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁹¹ A: idem cu nr. 489.

⁴⁹² În *alendumque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁴⁹³ În manuscris există o lacună de circa 2 cm.

⁴⁹⁴ *Quoque*: idem cu nr. 492.

⁴⁹⁵ *Atque*: idem cu nr. 494.

⁴⁹⁶ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

⁴⁹⁷ *Atque*: idem cu nr. 495.

⁴⁹⁸ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁴⁹⁹ *Confluxere* este forma de persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la *confluere*. Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei şi, implicit, accentul pus pe acea silabă.

⁵⁰⁰ *Quoque*: idem cu nr. 497.

⁵⁰¹ Cuvântul *Armeni* nu este subliniat în manuscris.

⁵⁰² *Alique*: idem cu nr. 500.

⁵⁰³ *Quibus promptissime* este secvenţa de control între paginile 22/a şi 22/b ale manuscrisului.

⁵⁰⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

⁵⁰⁵ *Floruitque*: idem cu nr. 502.

⁵⁰⁶ În manuscris apare grafia *super sunt*.

⁵⁰⁷ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.

⁵⁰⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁵⁰⁹ Deasupra lui *-a* din *lingua* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei şi, implicit, forma de ablativ singular (un ablativ instrumental).

⁵¹⁰ *Barbara*: idem cu nr. 509.

⁵¹¹ În manuscris apare grafia *Groeco-Geticam*.

⁵¹² Semne de citare puse de noi.

⁵¹³ În *Græcaque*, grupul final *-ue* este redat printr-un semn special.

6. Transylvania natio triplex⁵¹⁴.

Nunc Transylvanus populus triplex est: primus *Hungari*, Hunnorum progenies, secundus *Saxones*⁵¹⁵, Allemanorum proles, tertius *Siculi* quasi Scythuli dicti, veterum Scytharum posteritas. De his tribus populis seu nationibus hæc leguntur typis historicis data.⁵¹⁶ Hæ tres nationes coniunctis viribus et copiis ad bellicam expeditionem instituendam, iuxta communem⁵¹⁷ supputationem, ad nonaginta et amplius millia armatorum suppeditant. Etenim non obscurum est quam ingentia a tot iam sæculis hæc regio ex assiduis hostium incursibus pertulerit pericula; tamen nullo non⁵¹⁸ tempore hostes non sine ingenti clade victi et inde repulsi fuere⁵¹⁹ ⁵²⁰. Verba sunt Reichersdorfii in „Chorographia Transylvaniae⁵²¹. Hungari istic hodie *Nobilium*, Saxones *Civium*, Siculi *Militum* nomen propugnant, de quibus postremis illud decantatum:

*Atque*⁵²² *pharetrati Scythicis de finibus Hunni*.

Hi Siculi Martem et Herculem colebant, quibus præcipue ad fontes immolabant⁵²³ sacrificia.

7. Insignia Transylvaniae⁵²⁴.

Easdem tres nationes exprimunt insignia Transylvaniae nempe *aquila dimidiata* et *coronata*⁵²⁵, quæ ad Hungaros pertinet, quod in Transylvania numerentur septem Comitatus *Hungaricales*, ad quos reducuntur etiam Comitatus *Partium Hungariæ*, quarum *Domini* titulum gerit Princeps Transylvaniae a temporibus Ferdinandi I Regis Hungariæ, quia, pace cum Solimano Turcarum Imperatore inita⁵²⁶, Ioanni Zapolia Vayvoda Transylvano, præter Transylvaniam, etiam aliquos Hungariæ Comitatus reliquerat, unde Transylvania *Partium Regni Hungariæ Domina* appellari cæpit. *Brachium ferro munitum*, tenens *gladium* utraque parte acutum, quo *corona*, *cor* et *caput* transfigitur Siculos indigitat, declarans gentis in Scythia oriundæ fortitudinem militarem. *Septem turrets* significant Transylvanosaxones⁵²⁷ denotantque⁵²⁸ septem castra Scythica, nunc Saxonum septem civitates.

⁵¹⁴ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁵¹⁵ Cuvântul *Saxones* nu este subliniat în manuscris.

⁵¹⁶ Semne de citare puse de noi.

⁵¹⁷ În *communem*, geminata -mm- este redată printr-un singur -m-, cu o bară orizontală pusă deasupra.

⁵¹⁸ În manuscris fusese scris inițial *omni*, care este tăiat cu o linie orizontală, deasupra apărând secvența *nullo non* (litotă).

⁵¹⁹ *Fuere* este persoana a 3-a plural a indicativului perfect de la *esse*. Deasupra lui -e- din penultima silabă se află un semn special care indică cantitatea vocalei și, implicit, poziția accentului.

⁵²⁰ Semne de citare puse de noi.

⁵²¹ Semne de citare puse de noi.

⁵²² În *Atque*: grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁵²³ În *imolabant*, geminata -mm- este redată printr-un singur -m-, cu o bară orizontală pusă deasupra.

⁵²⁴ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁵²⁵ *Coronata* este secvența de control între paginile 22/b și 23/a ale manuscrisului.

⁵²⁶ Deasupra lui -a din *inita* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit forma de ablativ singular.

⁵²⁷ În manuscris apare grafia *Transylvano-Saxones*.

⁵²⁸ În *denotantque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

8. Varietas nationum inhabitantium Transylvaniam⁵²⁹.

Præter tres has nationes plurima hic etiam *Valachorum* (qui Romanorum sunt reliquiae) copia degit. Sed et Germanorum, Græcorum, Rascianorum, Armenorum, Zingarorum et, qui occasione mercimoniorum atque⁵³⁰ opificorum suas in urbibus, suburbiis⁵³⁰, oppidis, pagisque⁵³² fixere⁵³¹ stationes.

NB! Pro numero 9 describatur chartula de Valachis usque ad „co-acti complures“⁵³⁴.

PROLEGOMENUM QUINTUM

De Sarmiz universæ Daciæ metropoli

1. Rex Sirmus condidit Daciæ metropolim Sarmiz⁵³⁵.

Transylvania⁵³⁶ tempore Alexandri Magni celeberrima facta est sub Daciæ Triballorumque⁵³⁷ (quos iam e Bulgaria per Serviam et Sclavoniam partesque⁵³⁸ Hungariæ sparsos vocamus *Rascianos*) Rege Sarmite, Græcis Sirmus dictus. Is metropolim Selavoniæ Sirmium a⁵³⁹ suo nomine sic nuncupatum (in cuius nunc rudibus petræ Varadinum ac⁵⁴⁰ Vilacum situm esse censet Isthvanfius libro⁵⁴¹ 7, pagina⁵⁴² 67) et Sarmiz urbem universæ Daciæ caput, in finibus Transylvaniæ ædificat, quam alii *Sarmizogetusam* a Getis, alii *Sarmizgothusam* a Gothis appellaverunt.

2. Sarmiz Daciæ, Alba Iulia solius Mediterraneæ fuit metropolis⁵⁴³.

Sita fuerat hæc universæ Daciæ metropolis prope Portam Ferream, sic a petroso et perangusto⁵⁴⁴ in Transylvaniam e partibus Hungariæ ingressu appellatam viam, Hungaris *Vascapu*, Macedonibus *Acontisma*, geographicis in mappis *Arlæ angustiae* nominatum. Errant qui *Albam Iuliam* putant olim fuisse *Sarmiz* nominatam, nam *Sarmiz* Daciæ, *Alba Iulia* solius Transylvaniæ fuerat metropolis. Quia vero hæc duæ civita-

⁵²⁹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁵³⁰ *Atque*: idem cu nr. 528. „

⁵³¹ În manuscris apare grafia *sub Urbis*.

⁵³² *Pagisque*: idem cu nr. 519.

⁵³³ *Fixere* este forma de persoana a treia plural a indicativului perfect de la *figere*. Deasupra lui -e- din penultima silabă se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziția accentului pe acea silabă.

⁵³⁴ Observație adăugată de autor, probabil în vederea completării textului cu mai multe informații despre români.

⁵³⁵ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁵³⁶ *Transylvania* este secvența de control între paginile 23/a și 23/b ale manuscrisului.

⁵³⁷ În *Triballorumque*, -m este redată printr-un semn special.

⁵³⁸ *Partesque*: idem cu nr. 526.

⁵³⁹ Deasupra prepoziției *a* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei.

⁵⁴⁰ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

⁵⁴¹ În manuscris apare prescurtarea *lib.*.

⁵⁴² În manuscris apare prescurtarea *pag.*.

⁵⁴³ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁵⁴⁴ În manuscris apare grafia *per angusto*.

tes tam vastæ olim fuerant, ut sese⁵⁴⁵ in vicem per suburbia contingerent, ideo quasi in unam urbem utraque⁵⁴⁶ coaluisse visa fuit.

3. Daci tributum dedere⁵⁴⁷ Augusto Cæsari⁵⁴⁸.

Daciam impugnare atque⁵⁴⁹ ab ea homagium postulare cœperunt Romani anno post Nativitatem Christi nono, tum scilicet ab Augusto Cæsare. Campi Dux Urbis in hasce oras cum exercitu quinquaginta millium emissus est, ut Thraces, Dacos, Pannonosque⁵⁵⁰ suo orbis imperio confederaret⁵⁵¹. Quia verò Daci (ducenta virorum⁵⁵² millia) armati restiterunt, solam Romam *Ripensem Daciam*, cæso *Bœrebista*⁵⁵³ Daciæ Rege (id habet Strabo libro⁵⁵⁴ 7), armis devicere⁵⁵⁵ duasque, in Sirmio et Sergesta, domos annonarias, e quibus Romanus miles aleretur, erepere⁵⁵⁶.

4. Daci Romanorum Cæsarum victores⁵⁵⁷.

Per integrum deinceps sæculum⁵⁵⁸ a Nativitate Christi primum, arma conferebant Daci et Romani, utque⁵⁵⁹ e Suetonio, Tacito, Bonfinio ac⁵⁶⁰ Orosio docemur, bellum eo sæculo⁵⁶¹ contra Dacos duxit Tiberius, Claudius, Vespasianus Cæsares, qui postremus profugare coactus est e Dacia et⁵⁶² Regi Dorpaneo partem exercitus⁵⁶³ cum suis ducibus Cornelio Fusco et⁵⁶⁴ Opio Sabino in Transylvaniam prædam relinquere.

5. Romani tributum Dacis pendunt⁵⁶⁵.

Regnante Decebalo (Romanis multum terrifico Daciæ Rege) bellis proeliisque⁵⁶⁶ ita fatigabantur cruentabanturque⁵⁶⁷ iidem Romani, ut pacem poscere sint coacti, quam tamen post Domitianam cladem Decebalus non nisi multo auro (iussu eiusdem imperatoris Romanorum Domi-

⁵⁴⁵ În manuscris apare grafia *se se*.

⁵⁴⁶ În *utraque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁵⁴⁷ *Dedere* este forma de persoana a treia plural a indicativului perfect de la *dare*. Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special, care arată cantitatea lungă a vocalei *și*, implicit, poziționarea accentului pe acea silabă.

⁵⁴⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁵⁴⁹ *Atque*: la fel cu nr. 546.

⁵⁵⁰ *Pannonosque*: la fel cu nr. 549.

⁵⁵¹ În manuscris apare grafia *confederaret*.

⁵⁵² *Virorum* este secvența de control între paginile 23/b și 24/a ale manuscrisului.

⁵⁵³ Deasupra lui *-a* din *Boerebista* se află un semn special, care arată cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

⁵⁵⁴ În manuscris apare prescurtarea *lib.*.

⁵⁵⁵ *Devicere*: de la *devincere*. La fel cu nr. 547.

⁵⁵⁶ *Erepere*: de la *eripere*. La fel cu nr. 555.

⁵⁵⁷ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁵⁵⁸ În manuscris apare grafia *Seculum*.

⁵⁵⁹ *Utque*: la fel cu nr. 550.

⁵⁶⁰ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

⁵⁶¹ În manuscris apare grafia *seculo*.

⁵⁶² În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁵⁶³ Deasupra lui *-u* din ultima silabă a cuvântului *Exercitus* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei *și*, deci, forma de genitiv singular.

⁵⁶⁴ *Et*: la fel cu nr. 562.

⁵⁶⁵ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁵⁶⁶ În *proeliisque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁵⁶⁷ *Cruentabantque*: idem cu nr. 566.

tiani) Dacis contribuendo acceptavit. Vinci quidem a Romano exercitu potuisset hic Daciæ Rex, nisi Domitianus Imperator commentito⁵⁶⁸ suo⁵⁶⁹ triumpho futuras expeditiones sustulisset. Accipiebant ab orbis Domino tributum Daci viginti fere annis.

6. Traianus liberat Romanos a tributo Dacis rendendo⁵⁷⁰.

Traianus autem rerum potitus, tanto imperio et imperatore indignum ratus, Romanos pace redempta debere frui alienæque⁵⁷¹ ignaviæ suam hoc pacto deservire virtutem; idcirco Patrum consilio Dacis bel-lum loco pecuniarii tributi indixit et⁵⁷² intulit atque⁵⁷³, expugnata⁵⁷⁴ *Alba Iulia*⁵⁷⁵ metropoli Transylvaniae etiam⁵⁷⁶ Regiam universae Daciæ Sedem *Sarmiz* victoriose sibi subiecit liberosque⁵⁷⁷ a tributo Dacis pen-dendo Romanos fecit.

7. Victoriosum Traiani praelium ad Tordam oppidum⁵⁷⁸.

Prope urbeculam *Torda*, Germanis *Torenburg*, spatiosus campus est *Kerestes Messö* dictus, ubi victoriosum Traiani praelium contra Deceba-lum contigit, idque⁵⁷⁹ tam fervens, ut cum non sufficeret panniculi ad liganda cæsorū vulnera, ipse Traianus suamet vestimenta dilacerare debuerit. Valachi, per Transylvaniam copiosissime sparsi, campum is-tum nominant *Prat de la Traian* visunturque⁵⁸⁰ hic etiamnum sepulch-rales lapides Romanorum officialium et epitaphia cum nominibus *Sa-turnini*, *Gemelli*⁵⁸¹, *Ulpii*, *Statii*, *Lupi*, etc.

8. Viæ lapideæ a Romanis strata⁵⁸².

Superest etiam lapis cum veteri Romanorum inscriptione in rude-ribus *Sarmiz* repertus, ubi *Provincia Colliæ*, *Viæ Cassiæ* et *viæ Gim-iniæ* sit mentio traduntque⁵⁸³ historiographi vias lapidibus stratas (quarum vestigia et hodie visuntur) ductas fuisse a⁵⁸⁴ prædicta *Ulpia Traiana* ad *Provinciam Colliam*, id est *Valachiam* versus⁵⁸⁵, quæ *Metorea* ab Ovidio nuncupabatur: *Viam Clodiam*, *Claudiopolim*, *Viam Anniam*, ad *Enyed*⁵⁸⁶,

⁵⁶⁸ In *commentito*, geminata -mm- este redată printr-un singur -m-, cu o bară orizontală pe el, iar -o lung de la ablativ singular printr-un semn special pus deasupra vocalei.

⁵⁶⁹ *Suo*: idem cu *commentito*, ablativ singular cu -o lung.

⁵⁷⁰ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁵⁷¹ *Alienæque*: idem cu nr. 567.

⁵⁷² *Et*: idem cu nr. 564.

⁵⁷³ *Atque*: idem cu nr. 571.

⁵⁷⁴ Deasupra lui -a din *expugnata* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, deci, forma de ablativ singular.

⁵⁷⁵ *Alba Iulia*: idem cu nr. 574.

⁵⁷⁶ -nice etiam, din *Transylvaniae etiam*, este secvența de control între paginile 24/a și 24/b ale manuscrisului.

⁵⁷⁷ În *liberosque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁵⁷⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁵⁷⁹ *Idque*: idem cu nr. 577.

⁵⁸⁰ *Visunturque*: idem cu nr. 571.

⁵⁸¹ În manuscris apare grafia *Gemeli*.

⁵⁸² Subtitlu adăugat ulterior cu aceeași cerneală de culoare deschisă, în marginea din stânga a paginii.

⁵⁸³ *Traduntque*: la fel cu nr. 580.

⁵⁸⁴ Deasupra prepoziției a apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei.

⁵⁸⁵ *Versus* este adăugat deasupra rândului, în dreapta cuvântului *Valachiam*.

⁵⁸⁶ În manuscris apare grafia *Enyet*.

Viam Cassiam, quæ ex quadro lapide pulcherrima fuerat, *Apulum* seu *Albam Iuliam*, *Viam Griminiam* (quasi dicas *Geminam*) ad *Salinas Tordenses*⁵⁸⁷ atque⁵⁸⁸ *Agropolim*, id est *Maros Vasarhelynum*⁵⁸⁹. Vetustas tales Romanas Lapides adhibuerunt indigenæ deinceps ad circumferentiam murorum in cœmeteriis, qui templa vicina ambiunt atque⁵⁹⁰ ad varios alios vulgares usus⁵⁹¹.

9. Rex Decebalus Traiano Cæsari fœdifragus⁵⁹².

Metropoli *Sarmiz* a Cæsare Traiano per insultum expugnata⁵⁹³, captivus Rex Decebalus Dacorum, cum supplex flexo genu (Dione Creten-si⁵⁹⁴ teste) etiam et⁵⁹⁵ gratiam obtinuisset, mansit obligato fœdere Romanis iunctus, sed post discessus Traiani fœdus violavit, sibique⁵⁹⁶ rursus dominium supremum arrogavit. De quo certior factus Traianus, redigit cum exercitu in Daciam anno Christi⁵⁹⁷ 105 et lapideam illum ac celebrem pontem, qui *Pons Traiani* nuncupatur, Danubio seu Istro flumini intravit apud eum locum, in quo civitatem *Severinum* Cæsar *Severus* ædificavit. Nunc civitatem periisse et arcis pontisque⁵⁹⁸ perexiguum superesse rudus nuper aspeximus. *Hic cum Heraclio Cosræn habuisse ferunt, inquit Reichersdorff*⁵⁹⁹.

10. Decebalus semet interficit⁶⁰⁰.

Cum ergo Decebalus redeunte Traiano viribus suis non satis fideret, dolis et fraudibus agere enitens, in Mœsiam delectos viros misit veluti profugos, qui dissimulata⁶⁰¹ fide Traianum per occultas insidias tollerent aut confoderent. Sed comprehensi, ultimo supplicio⁶⁰² affecti sunt. Hinc milites Romani in huius⁶⁰³ rei gestæ memoriam tale epigramma edidere in Pannonia:

*Ubi eras Phamnesia (Dea Nemesis), ubi eras?
quantum abfuit ne Roma lugeret?*

Sed vivit Traianus: Decebalus autem a Traiano sibi metuens, thesauris in terra sepultis, se ipsum infixo⁶⁰⁴ pugione interfecit. *Est tamen*

⁵²⁵ În manuscris apare grafia *Enyet*.

⁵⁸⁷ *Tordenses* este scris deasupra rândului, drept corectare pentru *est Viz-z-akna*, secvență tăiată cu o linie orizontală.

⁵⁸⁸ *Atque*: la fel cu nr. 583.

⁵⁸⁹ În manuscris apare grafia *Marosh Vashar helynum*.

⁵⁹⁰ *Atque*: idem cu nr. 588.

⁵⁹¹ *-gares usus* din *vulgares usus* este secvența de control dintre paginile 24/b și 25/a ale manuscrisului.

⁵⁹² Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁵⁹³ *Expugnata*: la fel cu nr. 575.

⁵⁹⁴ *Cretensi* apare scris deasupra rândului, între *Dione* și *teste*, cu aceeași cerneală de nuanță mai deschisă.

⁵⁹⁵ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁵⁹⁶ *Sibique*: idem cu nr. 590.

⁵⁹⁷ În manuscris apare sigla *A.D.*.

⁵⁹⁸ *Pontique*: idem cu nr. 596.

⁵⁹⁹ Observația este adăugată de corectorul cu scris caligrafic.

⁶⁰⁰ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁶⁰¹ Deasupra lui *-a* din *dissimulata* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, deci, forma de ablativ singular.

⁶⁰² Deasupra lui *-o* din cuvintele *ultimo* și *supplicio* se găsește un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

⁶⁰³ Secvența finală *-us* din *huius* este redată printr-un semn special.

⁶⁰⁴ În manuscris apare grafia *in fixo*.

*caput eius Romam latum*⁶⁰⁵ *factique*⁶⁰⁶ sunt Daci Romanorum tributarii circa annum Christi centesimum decimum. Statua Decebali hoc adhuc sæculo Albæ Iuliæ prostabat sed manca avulso capite.

11. Traianus metropolim Daciæ celebriorem reddit⁶⁰⁷.

Huic urbi⁶⁰⁸ a *Sarmiz* nomen immutavit⁶⁰⁹ Traianus Cæsar (ante *Ulpium* ab avo, deinceps dictus *Dacicus*, quod Romanus Daciam subegisset) eamque⁶¹⁰ *Ulpiam Traianam* nominari iussit, successu temporis sumptuosius ædificiis, elegantibus fanis, triumphalibus portis, amplis theatris, colossis, hortis, aquæductibus, cisternis, balneis aliisque⁶¹¹. Romanæ magnificentiæ operibus adeo gratiose a Romanis instructa exornataque⁶¹² fuit, ut amœnissimam regio illa faciem et⁶¹³ quendam quasi Paradysum repræsentarit⁶¹⁴. Hodie vix eius vestigium observatur solumque⁶¹⁵ remanet nomen Varhely, quod significat „locus urbis“⁶¹⁶.

PROLEGOMENUM SEXTUM

De Alba Iulia Transylvaniæ metropoli.

1. De conditore Albæ Iuliæ varia est sententia⁶¹⁷.

De *Alba Iulia* urbe, a quo fuerit condita (an a Iulio Cæsare, an a *Gyula*⁶¹⁸, quendam Hungarorum principe, an a Iulia Augusta) tanta est traditionum apud scriptores diversitas, ut vix aliquid cum certitudine scribi possit. Bonfinius, *Decade*⁶¹⁹ 1, libro⁶²⁰ 1, sic: „Metropolis Transylvaniæ, Alba Iulia, a Romanis prius condita, deinde ab Albanis Scythiis instaurata“⁶²¹. Et libro⁶²² 9: „*Gyula*⁶²³, tertius Hunnoscytharum⁶²⁴

⁶⁰⁵ Observație adăugată pe marginea din stânga a paginii de către corectorul cu scris caligrafic.

⁶⁰⁶ În *factique*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁶⁰⁷ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁶⁰⁸ *Huic urbi* este secvența de control între pagina 25/a și 25/b ale manuscrisului.

⁶⁰⁹ În *immutavit*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o bară orizontală deasupra.

⁶¹⁰ *Eamque*: la fel cu nr. 606.

⁶¹¹ *Aliisque*: la fel cu nr. 610.

⁶¹² *Exornatque*: la fel cu nr. 611.

⁶¹³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁶¹⁴ *Repraesentarit* este forma sincopată a lui *repraesentaverit*, persoana a treia singular a conjunctivului perfect de la *repraesentare*. Vocala *-a-* din silaba *-ta-* are un semn special deasupra, care semnalează sincoparea silabei *-ve-*.

⁶¹⁵ *Solumque*: la fel cu nr. 613.

⁶¹⁶ Semne de citare puse de noi.

⁶¹⁷ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁶¹⁸ În manuscris apare grafia *Giula*.

⁶¹⁹ În manuscris apare prescurtarea *Dec.*

⁶²⁰ În manuscris apare prescurtarea *Lib.*

⁶²¹ Semne de citare puse de noi.

⁶²² În manuscris apare prescurtarea *lib.*

⁶²³ *Giula*: idem cu nr. 618.

⁶²⁴ În manuscris apare grafia *Hunno-Scytharum*.

Dux, in Transylvania cum venatum⁶²⁵ proficisceretur silvasque⁶²⁶ discurreret Albam vetustissimam urbem, multa Romanorum monumenta referentem, succrescentibus undique⁶²⁷ vepribus et⁶²⁸ arbustis occupatam invenit. Antiquitatem veneratus, adempto situ, instaurare cœpit quam num. *Albam Iuliam* appellant, non tam a Iulio, quam a *Gyula*, Hunnorum⁶²⁹ Duce nominatam⁶³⁰. Sic *Bonfinius*.

2. *Ad tempora Cotisonis refertur Origo Albæ Iuliæ*⁶³¹.

Hanc Albam Iuliam (quæ urbs quasi umbilicus Transylvaniæ est) ad tempora Cotisonis pertinere volunt nonnulli⁶³² scriptores, qui Cotiso (ut notat Conradus Gesnerus in „Onomastico“⁶³³) Rex Dacorum fuit, a Cornelio Lentulo, Augusti Legato in Pannonia superatus, qui tamen reciproce Romanos sic iterum pressit, ut iam prope etiam de ipsa Urbium Urbe Roma actum esse. Videretur Horatio teste *Libro*⁶³⁴ 3, oda 6 ad Romanos:

*Pæne*⁶³⁵ occupatam seditionibus
Delevit urbem Dacus.

Et libro⁶³⁶ 3, oda 8 „Ad Mæcenatem“⁶³⁷.

Mitte civiles super Urbe curas
Occidit Daci Cotisonis agmen.

Inter illa *Dacorum cum Romanis* bella, memorat Suetonius, Regi *Cotisoni*, ut pacificus fœdus admitteret, datam in coniugium Augustam filiam Augusti Cæsaris *Iuliam*, atque⁶³⁸ *Albam Iuliam* eius memoriæ ædificatam esse. Quis iam lites de origine Albæ Iuliæ decidat?

3. *Fundator templi Albensis, Ulpium Mucianus*⁶³⁹.

Hic peraugustum templum erectum est honori Antonini Pii et Iuliæ Matris, quæ (in eo vico Daciæ, ubi sui parentes habitabant) templi Solis sacerdos fuerat, uti notavit *Thomas Rheinesius*, felix vetustissimarum inscriptionum interpret. Huius vero⁶⁴⁰ Albensis templi fundatorem fuisse Romanæ militiæ Præfectum Ulpium Mucianum, docet nos epigraphæ vetustissimi marmoris, quam anno Christi⁶⁴¹ 1550 perlegit in

⁶²⁵ *Cum venatum* este secvența de control între paginile 25/b și 25/a ale manuscrisului.

⁶²⁶ *Silvasque*: la fel cu nr. 615. În manuscris apare grafia *Sylvasque*.

⁶²⁷ *Undique*: la fel cu nr. 626.

⁶²⁸ *Et*: la fel cu nr. 613.

⁶²⁹ În manuscris apare grafia *Unnorum*.

⁶³⁰ Semne de citare puse de noi.

⁶³¹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁶³² În manuscris apare grafia *non nulli*.

⁶³³ Semne de citare puse de noi.

⁶³⁴ În manuscris apare prescurtarea *Lib.*

⁶³⁵ În manuscris apare grafia *pene*.

⁶³⁶ *Lib.*: idem cu nr. 534.

⁶³⁷ Semne de citare puse de noi.

⁶³⁸ În *atque*, grupul *-ue* este notat cu un semn special.

⁶³⁹ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁶⁴⁰ *Huius vero* este secvența de control între paginile 26/a și 26/b ale manuscrisului.

⁶⁴¹ În manuscris apare sigla A.C..

eodem templo (a Christianis deinde nomini Sancti⁶⁴² Michaëli dicato) Georgius a Reichersdorff, Secretarius Ferdinandi I, Romanorum et Hungariae Bohemiaeque⁶⁴³ Regis, cui ipse suam „Transylvaniæ Chorographiam“⁶⁴⁴ dedicavit, atque⁶⁴⁵ eam ipsam epigraphen in eam inseruit, quam⁶⁴⁶ Lazius, Wagnerus, Tröster, etc. suis historicis libellis avidè inseruerunt, *sed non ad conformitatis amussim*⁶⁴⁷.

I.O.M. IMP. M. AVR. AN
TONINI PII AVG. ET IVLÆ AVG. MA
TRIS AVG. M. VLPIVS MVCIANVS
MIL. LEG. XIII GEM. HOROLOGI
ARVM TEMPLVM A SOLO DE SVO
EX VOTO FECIT FALCONE
ET CLARO COSS⁶⁴⁸

4. *Instauratio Albensis templi in Cathedralem erecti, deinde viduati*⁶⁴⁹.

Hoc templum Sanctus⁶⁵⁰ Stephanus I Hungariae Rex reedificavit at⁶⁵¹ rursus Ioannes Hunyades restauravit fundationeque⁶⁵² dotavit. Habuit hoc Augustum templum duas insignes turres, quarum altera sonorum horologium etiamnum continet, altera incinerata decorem perdidit. Evectum fuit idem templum in Cathedralem Ecclesiam, Sede Episcopali perquam celebri instructam ab ipso Stephano Rege⁶⁵³, sed regnante Isabella⁶⁵⁴, Stephani (dicti Ioannis Sigismundi) de Zapolia pupilli matre, viduatum est suo Episcopo, qui fuit Paulus Bornemissa seu Abstemius, Quinque⁶⁵⁵ Ecclesiis oriundus, in comitiis Supro incensibus a Ferdinando Rege anno Christi⁶⁵⁶ 1556 huc destinatus, quem coniurati contra Ferdinandum Transylvani anno Christi⁶⁵⁷ 1556, die Sancti⁶⁵⁸ Georgii

⁶⁴² În manuscris apare sigla S..

⁶⁴³ *Bohemiaeque*: idem cu nr. 658.

⁶⁴⁴ Semne de citare puse de noi.

⁶⁴⁵ *Atque*: idem cu nr. 643.

⁶⁴⁶ Înaintea cuvântului *quam* apare secvența *hisce verbis*, tăiată cu o linie orizontală.

⁶⁴⁷ Observație adăugată de corectorul cu scris caligrafic.

⁶⁴⁸ IOVI OPTIMO MAXIMO IMPERATORIS MARCI AVREII AN/TONINI PII AVGUSTI ET IVLLAE AVGUSTAE MARTIS AVGUSTI MARCVS VLPIVS MVCIANVS/MILES LEGIONIS XIII HOROLOGI/ARVM TEMPLVM DE SVO/EX greșit HOROLOGI/ARE, care nu are nici un sens.

⁶⁴⁹ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁶⁵⁰ În manuscris apare sigla S..

⁶⁵¹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției *at*.

⁶⁵² În *fundationeque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁶⁵³ *-no Rege*, din *Stephano Rege*, este secvența de control între paginile 26/a și 26/b ale manuscrisului.

⁶⁵⁴ Deasupra lui *-a* din *Isabella* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la forma de ablativ singular.

⁶⁵⁵ *Quinque*: la fel cu nr. 652.

⁶⁵⁶ În manuscris apare sigla A.C..

⁶⁵⁷ A.C.: la fel cu nr. 656.

⁶⁵⁸ În manuscris apare sigla S..

cum rebus suis e Regno discedere cœgerunt. Huius discessus⁶⁵⁹ meminit Isthvanfius, „Historia Hungariæ⁶⁶⁰“⁶⁶¹, libro⁶⁶² 14, pagina⁶⁶³ 275, colona⁶⁶⁴ 2, qui libro 20, pagina 255 et⁶⁶⁵ pagina 261⁶⁶⁶ etiam hoc annotavit: „Tasnadum oppidum cum fructuum decimis, quæ ad Albensem Episcopatum pertinebant, abalienatum et a Regina Isabella anno Christi⁶⁶⁷ 1559 tunc enim distrahebantur bona ecclesiastica. Fertur hic Episcopatus 24 Decanatibus fuisse illustris“⁶⁶⁸. *Urbs vero a Carolo Magno Saxo-num beneficio fuisse munita*⁶⁶⁹.

5. Amplitudo veteris Albæ Iuliæ⁶⁷⁰.

Sita est *Alba Iulia*, *Daciæ Mediterraneæ* urbs regia, in colle declivi, unde quoque⁶⁷¹ ad duo fere millia passuum planitie circumfusa, olim *Apulum* seu *Colonia Apula* ac *Apulesium* dicta ab amne Apulo (Hungaris Ompoly) ad orientem ex Alpibus descendente. Olim tam ampla erat, ut teste supra citato *Reichersdorff* fluvius Marusius,, qui nunc duobus millibus passuum ab urbe distat, per mediam urbem fluere. *Ortelius* circuitum Albæ Iuliæ quinque⁶⁷² milliaria Germanica continuisse refert, cuius amplitudinis veritatem, ruinæ, tabulæ, pervetustæ ac⁶⁷³ sepulchra⁶⁷⁴ diruta, abunde scriptoribus confirmarunt⁶⁷⁵. Nunc hæc urbs (si regium palatium atque⁶⁷⁶ templum peraugustum⁶⁷⁷ excipias) oppidi exigui faciem refert frequentibus ruinata bellis, flammisque⁶⁷⁸ incinerata, quæ tamen olim cum suburbiis⁶⁷⁹ usque⁶⁸⁰ ad suburbia Sarmiz totius Daciæ metropolis protendebatur; *et ideo a quibusdam Sarmiz nomine nuncupatur*⁶⁸¹.

6. Vicinia Albensis, fodinis⁶⁸² metallicis dives⁶⁸³.

⁶⁵⁹ Deasupra lui -u- din ultima silabă a cuvântului *discessus*, se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la genitiv singular.

⁶⁶⁰ În manuscris apare prescurtarea *Hist. Hung.*

⁶⁶¹ Semne de citare puse de noi.

⁶⁶² În manuscris apare prescurtarea *Lib.*

⁶⁶³ În manuscris apare prescurtarea *pag.*

⁶⁶⁴ În manuscris apare prescurtarea *col.*

⁶⁶⁵ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

⁶⁶⁶ În manuscris apare prescurtarea *pag.*

⁶⁶⁷ A.C.: idem cu nr. 657.

⁶⁶⁸ Semne de punctuaţie puse de noi.

⁶⁶⁹ Observaţie adăugată de mână cu scris caligrafic.

⁶⁷⁰ Subtitlu scris în subsolul paginii;

⁶⁷¹ În *quoque*, -ue este redat printr-un semn special.

⁶⁷² *Quinque*: idem cu nr. 670.

⁶⁷³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.

⁶⁷⁴ În manuscris apare grafia *sepulchra*.

⁶⁷⁵ *Confirmarunt* este forma sincopată a lui *confirmaverunt*, persoana a treia plural a indicativului perfect de la *confirmare*. Deasupra lui -a- din silaba -ma- apare un semn special care semnalează sincoparea silabei -ve-.

⁶⁷⁶ *Atque*: la fel cu nr. 672.

⁶⁷⁷ În manuscris apare grafia *per augustum*.

⁶⁷⁸ *Flammisque*: la fel cu nr. 676.

⁶⁷⁹ În manuscris apare grafia *sub urbiis*.

⁶⁸⁰ *Usque*: la fel cu nr. 678.

⁶⁸¹ Observaţie adăugată de corectorul cu scris caligrafic.

⁶⁸² Înaintea cuvântului *fodinis* apare secvenţa *fodi dives*, tăiată cu o linie orizontală.

⁶⁸³ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

Ab occidente planities amœnisime protenditur usque⁶⁸⁴ ad Montem Sancti⁶⁸⁵ Michaëlis, quo in monte, in rupe altissima⁶⁸⁶, castellum quoddam Sancti⁶⁸⁷ Michaëlis situm est, a Romani imperii durans tempore, cuius durationis veritatem ex monumentis antiquitatis conicere⁶⁸⁸ licet. Ex ea parte videre est montes et alpes excelsissimas, aditu difficilimas, ubi situantur civitates montanæ, auro et argento præstantes. Inter has precipua est *Abrug Banja* (quam Collegium sacerdotum ex donatione Ioannis Hunyadis possidebat), venis metallicis celebris, ubi magna auri vis assidue colligebatur, ibidemque conflabatur et ad *Cameram monetariam Cibinum deferebatur*⁶⁸⁹ atque⁶⁹⁰ ex ea aureæ monetæ continuo cudebatur, ut scripsit Reichersdorff anno Christi⁶⁹¹ 1550⁶⁹².

PROLEGOMENUM SEPTIMUM

De Cibinio, Transylvanorum Saxonum metropoli.

1. Etymon nominis Cibinii⁶⁹³.

Cibinium, Germanica *Transylvanorum Saxonum* urbs, civitatum *Saxonicarum* metropolis, sic appellata a præterfluo fluvio *Cibin*, qui secum istud nomen a Sibinis (Suevorum natione) obtinuit, postquam Romanus exercitus variis nationibus mixtus a Tiberio Cæsare (Christo Salvatore vivente) huc in *Mediterraneam Daciam* postea nuncupatam *Transylvaniam* introductus fuerat.

2. Etymon nominis Hermanstatt⁶⁹⁴.

Originem alterius nominis, quod eodem urbs gerit, *Hermanopolis*, alias *Hermopolis*⁶⁹⁵ seu Hermanstatt, nonnulli etymologi deductum volunt ab *Hermete deastro*, quem sub nomine *Herman* a veteribus *Germanis* cultum fuisse scribit Meibonius in Irminsula ex Geropio his verbis porro: „Illud minime negligendum, *Dacis* cum *Saxonibus* non originem tantum et linguam, sed religionem etiam communem⁶⁹⁶ fuisse: utraque⁶⁹⁷ enim gens summo⁶⁹⁸ honore Mercurium coluit, quem Herman vocabant,

⁶⁸⁴ În *usque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁶⁸⁵ În manuscris apare sigla S.

⁶⁸⁶ *Monte in rupe altissima* este secvența de control între paginile 27/a și 27/b ale manuscrisului.

⁶⁸⁷ În manuscris apare sigla S.

⁶⁸⁸ În manuscris apare grafia *conjicere*.

⁶⁸⁹ Observație adăugată deasupra rândului, în dreapta cuvântului *conflabatur* de către corectorul cu scris caligrafic.

⁶⁹⁰ *Atque*: la fel cu nr. 684.

⁶⁹¹ În manuscris apare sigla A.C.

⁶⁹² 1550: adăugat ulterior, la corectare, cu cerneală de culoare deschisă.

⁶⁹³ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁶⁹⁴ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁶⁹⁵ În manuscris apare grafia *Hermo-polis*. De asemenea, acest cuvânt este „cheia” de control între paginile 27 b și 28 a ale manuscrisului.

⁶⁹⁶ În *communem*, gaminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.

⁶⁹⁷ *Utraque*: idem cu nr. 690.

⁶⁹⁸ *Summo*: idem cu nr. 696.

quo communis⁶⁹⁹ omnium notatur monitor, uti latius in deorum expositione docebo. Lucos igitur et nemora consecrant et, ut ego comperio, integras etiam urbes *deorum* nominibus appellant. Hinc igitur in Dacia *Hermanstatt*, id est *Hermopolis* a *Mercurio* nomen duxit⁷⁰⁰. Sic *Meibonius*⁷⁰¹.

3. Fanum Hermetis⁷⁰².

Fertur etiam insigne castrum et fanum a Getis gentilibus, qui circa vicinum Cibinio montem (ab iisdem *Getis Getenberg* seu *Fetenberg* denominatum) degebant, extructum stetisse in eo ipso colle, in quo nunc superior Cibiniensis urbis pars sita est, idque⁷⁰³ nominatim sub *Hermanarico*, *Gothorum Getis* commixtorum⁷⁰⁴ Rege, cui vetustissima *Daciae metropolis* *Sarmiz*, prope *Vascapu* seu *Ferream Portam* sita, parebat.

4. Origo civitatis Hermanstatt⁷⁰⁵.

Viciniorem nostrae aetati originem, cum nominis tum aedificatae civitatis Hermanstatt, passim docent historiographi quae sequitur: anno Christ⁷⁰⁶ 1006 Hermannus⁷⁰⁷, quidam *Norimbergensis*, qui Sancti⁷⁰⁸ *Stephani* Hungariae Regis aulam secuturus in *Hungariam* cum *Ghisabella* Bavarica Sancti⁷⁰⁹ Honorici Romani Imperatoris⁷¹⁰ cognomento Pii sorore ac praefati Sancti⁷¹¹ Regis Stephani sponsa advenerat, successu⁷¹² temporis in *Transylvaniam* pervenit et⁷¹³ villam apud illum locum aedificavit, ubi olim deastri *Hermetis* castrum et fanum ac postea *Cibinium* civitas aedificata fuit. Haec villa anno Christi⁷¹⁴ 1160 in munitam urbem conversa est, uti demonstrat urbicum *Cibinii* sigillum, quod in peripheria hanc habet inscriptionem: *Sigillum civium de villa Hermannii*.

5. Visu digna quaequam Cibinii⁷¹⁵.

Memoratu dignum hic est magnificum templum tituli Sanctae⁷¹⁶ Crucis, olim 24 altaribus illustre, quod infulatus Praepositus de Statu Ecclesiastico cum Decano atque⁷¹⁷ 24 Sacerdotibus accurabat. Domicilium cum templo gratiose aedificato (quod Praeposituram vocant) habet

⁶⁹⁹ *Communis*: idem cu nr. 698.

⁷⁰⁰ *Semne de citare puse de noi*.

⁷⁰¹ In manuscris secvența sic *Meibonius* nu este subliniată.

⁷⁰² Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁷⁰³ In *idque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁷⁰⁴ In *commixtorum*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.

⁷⁰⁵ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁷⁰⁶ In manuscris apare sigla A.C.

⁷⁰⁷ In *Hermanus*, geminata *-nn-* este redată printr-un singur *-n-*, cu o bară orizontală deasupra.

⁷⁰⁸ In manuscris apare sigla S.

⁷⁰⁹ S.: idem cu nr. 708.

⁷¹⁰ In manuscris apare prescurtarea *Rom. Imp.*

⁷¹¹ S.: la fel cu nr. 709.

⁷¹² *-rat, successu*, din *advenerat, successu*, este secvența de control între paginile 28/a și 28 b ale manuscrisului.

⁷¹³ In manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁷¹⁴ In manuscris apare sigla A.C.

⁷¹⁵ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁷¹⁶ In manuscris apare sigla S.

⁷¹⁷ In *atque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

hodie possessorem Dominum⁷¹⁸ Luz, lusu pyramidum ad vitæ suæ hæredumque⁷¹⁹ dies acquisitum a priore possessore Domino⁷²⁰ Haller. Eius lusus⁷²¹ et lucri signum in angulari *ad forum*⁷²² protuberante muro dictæ Præpositi domus⁷²³ est lapideum sculptile duplicis manus⁷²⁴ quarum altera pyramidem, altera globum tenet. Suberant huic Præposituræ Decanatus duo: *Schenk* et *Lesch Kirch*. Monasterium Cibinii fuit unum Dominicanorum⁷²⁵, alterum Monicalium. Matthias Miles autem pagina⁷²⁶ 60 in „Wirg Engel“⁷²⁷ tria *monasteria*⁷²⁸ ordinem Sancti⁷²⁹ Francisci Seraphici habuisse memorat. Sed brevi tempore talia hic revelabuntur. Magistratus politicus a bono regimine semper laudabatur et, ut refert Ioannes Tröster in „Germanica Dacia“ libro⁷³⁰ 4, capite⁷³¹ 9: „Omnes Saxonice nationis Iudices vel Præsides conveniunt annue Cibinii ad festum⁷³² Sanctæ⁷³³ Catharinæ lites nationis decisuri“⁷³⁴. Validas turre, mœnia, valla, 4 maiores et 2 minores portas civitatis omnigenumque⁷³⁵ ad sui contra hostes defensionem apparatus hic reperire est. Rivi multi e vicina piscinarum multitudine in plateas civitatis (ad specialem civium commoditatem⁷³⁶ urbisque⁷³⁷ mundities) perfluunt. Elegancia hic sunt⁷³⁸ domorum ædificia eaque⁷³⁹ omnia rubris paterculis tecta; quapropter Cibinii a Turcis „Rubra Civitas“⁷⁴⁰ nominatur⁷⁴¹... varietate fornicum mercatorum litescunt⁷⁴². Divisa autem este urbs per lapideos gradus in *superiorem*, quæ nobilior est, colli in ædificatam civitatem, et *inferio-*

⁷¹⁸ În manuscris apare abrevierea *Dnum*, cu un semn special deasupra lui -u-.

⁷¹⁹ *Hæredumque*: idem cu nr. 737.

⁷²⁰ În manuscris apare prescurtarea *Dno*, cu un semn special deasupra lui -n-.

⁷²¹ Deasupra lui -u- din ultima silabă a cuvântului *lusus*, apare un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei la forma de genitiv singular.

⁷²² Sintagma *ad forum* este adăugată deasupra rândului, în dreapta cuvântului *angulari*, de aceeaşi mână cu scris caligrafic.

⁷²³ *Domus*: idem cu nr. 741.

⁷²⁴ *Manus*: idem cu nr. 743.

⁷²⁵ În *Dominicanorum* silaba *no* este scrisă deasupra lui *Dominicarum*, între -a- şi -r-.

⁷²⁶ În manuscris apare prescurtarea *pag*.

⁷²⁷ Semne de citare puse de noi.

⁷²⁸ Cuvântul *monasteria* este adăugat deasupra rândului, în dreapta cuvântului *tria*, de mâna cu scris caligrafic.

⁷²⁹ În manuscris apare sigla *S*.

⁷³⁰ În manuscris apare sigla *L*.

⁷³¹ În manuscris apare sigla *c*.

⁷³² În *festum*, -m- este redat printr-o bară orizontală pusă pe -u-, care îl precede.

⁷³³ În manuscris apare sigla *S*.

⁷³⁴ Semne de citare puse de noi. Observaţie adăugată în subsolul paginii de aceeaşi mână cu scris mărunţ şi caligrafic.

⁷³⁵ În *omnigenumque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁷³⁶ În *commoditatem*, geminata -mm- este redată printr-un singur -m- cu o bară orizontală deasupra.

⁷³⁷ În *urbisque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁷³⁸ -tia hic sunt, din *elegantia hic sunt* este secvenţa de control între paginile 28/b şi 29/a ale manuscrisului.

⁷³⁹ *Eaque*: idem cu nr. 737.

⁷⁴⁰ Semne de citare puse de noi.

⁷⁴¹ O lacună de circa 2 cm, în manuscris.

⁷⁴² Lipseşte subiectul lui *litescunt*.

rem⁷⁴³, quasi in valle iacentem atque⁷⁴⁴ ideo dupla urbs esse videtur. Pagis regiis decem et octo tributariis gaudet, teste Reichersdorff, qui etiam⁷⁴⁵ hic monetariam cameram, ad quam aurum ex Abrug Banya deterrabatur, fuisse memorat⁷⁴⁶.

6. Cibinium urbs cum⁷⁴⁷ Episcopatu⁷⁴⁸.

Fuit a prima origine (ab anno Christi⁷⁴⁹ 1160) *Cibinium* Catholica civitas coepitque⁷⁵⁰ deficere ad rebellionem in Sanctam Christi Ecclesiam eiusdemque⁷⁵¹ Vicarium caput, fultam hæreticis Martini Lutheri Hæresiarchæ dogmatibus, ab anno Christi⁷⁵² 1519. Erat eadem hæc urbs Episcopalis sub Archiepiscopo⁷⁵³ Collocensi, uti notavit Szent Ivani in „Miscellaneis“⁷⁵⁴, in „Inddiculo Episcopatum Hungariæ“⁷⁵⁵, sed hodie est sine Episcopo, Præposito, Canonicis et Decano, imo et sine suffraganeo, qualem fuisse ibi Archiepiscopi⁷⁵⁶ Strigoniensis Vicarium, scribit Hanner, libro⁷⁵⁷ 4, pagina⁷⁵⁸ 191: „Ideo⁷⁵⁹ Nicolaus Olahus, Archiepiscopus⁷⁶⁰ Strigoniensis, vir eruditissimus, Parochiam Cathedralē hoc ecclesiasticum⁷⁶¹ beneficium⁷⁶² nominavit“⁷⁶³ Reichersdorff in „Chcographia Transylvaniae“ sic brevissime: „Cibinii Parochia Cathedralis suo Præsule infulato digna viginti et quattuor sacerdotum adaucta aris est conspicua“⁷⁶⁴.

7. Descriptio Effigiei Christi Crucifixi memorabilis⁷⁶⁵.

Extra Cibiniensem urbis portam, Sanctæ⁷⁶⁶ *Elisabethæ* dictam, Effigies Christi Crucifixi ab annis centum ante Lutheraneam hæresim honorabatur. In hac sacra Effigie istud singulare videtur artificium, quod ex una indivisa petra (grandis molis) et Crux et simul Crucifixi Effigies excisa sit. *Altitudo crucis: sunt 3 orgyæ 1. 1/2 pes geometricus, lata*

⁷⁴³ La *inferiorem*, doar secvența *infer-* este subliniată.

⁷⁴⁴ *Atque*: idem cu nr. 739.

⁷⁴⁵ În *etiam*, -m este dat printr-o bară orizontală pusă pe -a, care îl precede.

⁷⁴⁶ Observație adăugată de corectorul cu scris caligrafic, fraza depășind rândul și ocupând marginea din stânga a paginii.

⁷⁴⁷ În *cum*, -m este redat printr-o bară orizontală pusă pe -u-, care îl precede.

⁷⁴⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii. Inițial fusese scris *Episcopatus*, cu prescurtarea specifică pentru -us, apoi acest semn a fost tăiat și s-a adăugat în dreapta un -u pentru ablativ singular.

⁷⁴⁹ În manuscris apare sigla A.C.

⁷⁵⁰ *Coepitque*: idem cu nr. 744.

⁷⁵¹ *Eiusdemque*: idem cu nr. 750.

⁷⁵² A.C.: idem cu nr. 749.

⁷⁵³ În manuscris apare grafia *Archi-Episcopo*.

⁷⁵⁴ Semne de citare puse de noi.

⁷⁵⁵ Semne de citare puse de noi.

⁷⁵⁶ În manuscris apare grafia *Archi-Episcopi*.

⁷⁵⁷ În manuscris apare sigla l.

⁷⁵⁸ În manuscris apare prescurtarea *pag*.

⁷⁵⁹ Înainte de *Ideo* apare *quu(m)*, tăiat cu o linie orizontală.

⁷⁶⁰ În manuscris apare grafia *Archi-Episcopus*.

⁷⁶¹ În *ecclesiasticum*, -m este redat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui -u-, care îl precede.

⁷⁶² *Beneficium*: la fel cu nr. 761.

⁷⁶³ Semne de citare puse de noi.

⁷⁶⁴ Completare făcută de către corectorul cu scris caligrafic, în marginea din stânga a paginii.

⁷⁶⁵ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁷⁶⁶ În manuscris apare sigla S.

(ubi brachia extensa sunt) 2 orgyæ 2 pedes. Istius⁷⁶⁷ Christi⁷⁶⁸ Crucifixi altitudo 1. 1/2 orgyæ, extensio⁷⁶⁹ brachiorum⁷⁷⁰ 1 orgyæ 1. 1/2 pedes⁷⁷¹. In columna Crucis ex una parte legitur veteri caractere inscriptio sequens: *Hoc opus fecit Petrus Lands Regen von Österreich*. Ex altera columnæ parte: Anno⁷⁷² Domini 1417. Hæc anni inscriptio demonstrat centum præcise annis citius fabrefactum esse istum Crucifixum quam Lutherus Sanctæ Romanæ Ecclesiæ⁷⁷³ perduellis fieret, dum publice templo, quod arci Vittenbergensi contiguum est, in Vicarium Christi Caput convitiosas theses affixerat, e quarum explicatione, velut novæ hæreseos suæ fonte, per octo librorum, quos conscripsit, tomos, velut per venenatos rivos dogmata pseudoevangelica⁷⁷⁴ diffudit. Id enim pariter contigit anno Christi⁷⁷⁵ 1517 fundandæ conservationi sacræ huius Christi Crucifixi Effigiei tres pagi appropriati habentur: Creutz, M. Nicolaus, de facto Classdorff⁷⁷⁶ et Weissdorff, uti refert Matthias Miles in „Wirg Engel“, pagina⁷⁷⁷ 14. Hoc adhuc tempore subiacent hi pagi Magistratui Saxonico Cibinii. Alii tamen maiorem sacræ isti Effigiei appertinendam fundationem haberi aiunt. Muro præfatam Effigiem complectendi 4 distinctia Latine et⁷⁷⁸ 8 rhythmi Germanice inscripti cum sequenti epigraphæ agebant: Anno⁷⁷⁹ 1683 singulari cura generosi⁷⁸⁰, spectabilis⁷⁸¹ ac nobilis⁷⁸² Domini⁷⁸³ Georgii Armpriesteri Iudicis Regii Cibiniensis⁷⁸⁴ etc., etc. Crux lapidea (singulare artificium) ante portam Elisabethæ erecta, postquam hinc inde per nebulones corrupta esset, restaurat et corrigit coloribusque⁷⁸⁵ illustrat. Sed iam sub Valentino Frank, Iudice Regio, hæc inscriptio deleta insitur et⁷⁸⁶ eius loco astra, nubes cum⁷⁸⁷ eclipsato sole et luna novo penicillo depicta comparet. O, quanta⁷⁸⁸

⁷⁶⁷ După Istius apare cuvântul *istius*, tăiat cu o linie orizontală.

⁷⁶⁸ În manuscris apare prescurtarea *Xti*.

⁷⁶⁹ Înaintea cuvântului *extensio* apare *extemplo*, tăiat cu o linie orizontală.

⁷⁷⁰ În *brachiorum*, -m este redat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui -u-, care îl precede.

⁷⁷¹ Observație adăugată în subsolul paginii cu cerneală de nuanță mai deschisă.

⁷⁷² În manuscris apare sigla *a*.

⁷⁷³ -manae Ecclesiæ, din *Romanæ Ecclesiæ*, este secvența de control între paginile 28'a și 29/b ale manuscrisului.

⁷⁷⁴ În manuscris apare grafia *Pseudo-Evangelica*.

⁷⁷⁵ În manuscris apare sigla *A.C.*

⁷⁷⁶ În manuscris apare grafia *Class-Dorff*.

⁷⁷⁷ În manuscris apare prescurtarea *pag*.

⁷⁷⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁷⁷⁹ În manuscris apare prescurtarea *Ao*.

⁷⁸⁰ În manuscris apare prescurtarea *Gen*.

⁷⁸¹ În manuscris apare prescurtarea *Spect*.

⁷⁸² În manuscris apare prescurtarea *nob*.

⁷⁸³ În manuscris apare prescurtarea *Dni*.

⁷⁸⁴ În manuscris apare prescurtarea *Cibin*.

⁷⁸⁵ În *coloribusque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁷⁸⁶ *Et*.: idem cu nr. 778.

⁷⁸⁷ În *cum*, -m este redat printr-o bară orizontală, pusă deasupra vocalei -u-, care îl precede.

⁷⁸⁸ După *quanta* apare *q*, tăiat cu o linie orizontală.

*semper sensuum*⁷⁸⁹ *Lutheranorum*⁷⁹⁰ *prodit varietas! quod ille honori, iste dedecori ducit, quod probat unus, reprobatur alter*⁷⁹¹.

8. Catholicorum a Lutheranis persecutio orta Cibinii⁷⁹².

Adeo vero inter tumultus bellicos Sanctae Romanae Ecclesiae odium Cibinii invaluerat, ut sub Ioanne de Zapolia, Transylvaniae Vaivoda ac⁷⁹³ tumultuario Hungariae Rege (qui primus tributum Turcis solvit, iisdemque deinceps Transylvaniam semper vectigalem fore appromisit) omnis Catholicus clerus, Monachi, Moniales, Scholastici, etc. Cibinio primum anno Christi⁷⁹⁴ 1529 et eius⁷⁹⁵ pervicaci exemplo et⁷⁹⁶ aliis etiam Saxo-
num civitatibus eicerentur⁷⁹⁷, quocirca in alterum iam saeculum gravissimis persecutionibus premebatur in Transylvania religio Catholica. Sed de hac religionis mutatione infra docebimus, libro tertio.

PROLEGOMENUM OCTAVUM

De Corona seu Brassovia civitate

1. Civitatis nomen et etymon⁷⁸⁹.

Corona veteribus apud Ptolomaeum Patroissae item *Prætoria Augusta*⁷⁹⁹ nomen habuisse fertur, Hungaris dicta *Brasso* vel *Brassovia*, *Cronstatt* Germanis, Στεφανόπολις⁸⁰⁰ Græcis. Quia vero de etymo *Coronensi* (unde hæc civitas Brasso id est *Corona* dicta sit) discrepant varii, edicam id, quod fama vulgavit in hac eadem civitate: crescebat fecunde⁸⁰¹ linum in hoc terrae spatio, quod hodie Coronensis civitas occupat; in eo vero loco, ubi curia civica nunc stat, excrevit linum sibi mirabiliter implexum in formam talis coronae, qualis nunc pro insigni urbico ostenditur. Id, e terra eradicatum, asservabatur in præfata curia, quæ anno Christi⁸⁰² 1689 una cum memorabili hac linea corona intus pendente conflagravit. Dicitur autem ex proposito ibi situavisse Sigismundus Imperator (cuius Effigiem hodie porta urbana *Monasterii* dicta præfert) forum civitatis et⁸⁰³ in medio eiusdem fori curiam, ut in individuo loci illius, e quo erutum fuerat id in modum veræ coronae imple-

⁷⁸⁹ *Sensuum*: la fel cu nr. 787.

⁷⁹⁰ *Lutheranorum*: la fel cu nr. 789.

⁷⁹¹ Observații adăugate în subsolul paginii, cu aceeași cerneală de nuanță mai deschisă, probabil de către autor: începând de la *semper* se iese pe margine din dreapta a paginii, înaintând înspre exterior.

⁷⁹² Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁷⁹³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

⁷⁹⁴ În manuscris apare sigla *A.C.*

⁷⁹⁵ Între *et* și *eius* apare secvența *successu temporis*, tăiată cu o linie orizontală.

⁷⁹⁶ *Et* este scris deasupra rândului.

⁷⁹⁷ În manuscris apare grafia *ejicerentur*.

⁷⁹⁸ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁷⁹⁹ Observație adăugată în marginea din stânga a paginii.

⁸⁰⁰ În manuscris apare, greșit scris.

⁸⁰¹ În manuscris apare grafia *faecundum*.

⁸⁰² În manuscris apare sigla *A.C.*

⁸⁰³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

xum linum curia staret cum sigillo⁸⁰⁴ seu insignibus essetque⁸⁰⁵ memoriale suæ originis æternum. Hæc de nova Brassovia pariter in Hungarice⁸⁰⁶ idiomate *Coronam* significans, ideo sic dicta fertur, quod veluti totius Transylvaniæ vertici imposita appareat.

2. Ubertas Coronæ civitatis⁸⁰⁷.

Hæc civitas est elegans, mercibus Turcicis celebris, intra amœnos montes sita, mœnibus profundis latisque⁸⁰⁸ vallis et⁸⁰⁹ propugnaculis munita. Per singulos fere vicos tum civitatis, tum suburbiorum⁸¹⁰ rivuli descendunt saluberrima⁸¹¹ fontium scaturigine perpetui numeranturque⁸¹² cisternæ et fontes complures. Artifices et opifices omnis generis habet eosque⁸¹³ celebres. Forum hic singulis septimanis, rusticis ex agro confluentibus, tam celebre est, ut iustas nundinas putaveris, ob rerum merciumque⁸¹⁴ propositarum copiam: est enim finitimorum orientis regionum emporium; et veluti communis⁸¹⁵ officina rerum omnium⁸¹⁶. Confluunt huc *Siculi, Valachi, Bulgari, Thraces, Armeni, Græci*, etc. Etiam Turcicis plerumque⁸¹⁷ mercibus per Moldaviam et Valachiam adductis est opulentia. Vineis quidem civitas non abundat, optimo tamen e Transalpina Valachia vino reficitur copiosissime enim id sibi singulis annis inveni curat ac⁸¹⁸ levi prætio divendit. *Mustum etiam hic optimum felicit⁸¹⁹ arte coquitur⁸²⁰.*

3. Templum Coronensia. Primum⁸²¹.

Complectitur Coronensis civitas quatuor templa: primas tenet, quod Assumptæ in cælos Deiparæ⁸²² dedicatum est et e lapide quadrato sumptuose⁸²³ augusteque⁸²⁴ ædificatum anno Christi⁸²⁵ 1358 sacro apparatu, cuius aliqua pars adhuc ibidem asservatur, admodum dives. Huic templum adiunctum erat parvum Sanctæ⁸²⁶ Catharinæ, a quo denomi-

⁸⁰⁴ Cum sigillo este secvența de control între paginile 30'a și 30'b ale manuscrisului.

⁸⁰⁵ In *essetque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁸⁰⁶ În manuscris apare grafia *Ungarice*.

⁸⁰⁷ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁸⁰⁸ *Latisque*: idem cu nr. 805.

⁸⁰⁹ *Et*: idem cu nr. 803.

⁸¹⁰ În manuscris apare grafia *Sub Urbiorum*.

⁸¹¹ Deasupra lui *-a* din *saluberrima* apare un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la forma de ablativ singular.

⁸¹² *Numeranturque*: idem cu nr. 808.

⁸¹³ *Eosque*: idem cu nr. 812.

⁸¹⁴ *Merciumque*: idem cu nr. 813.

⁸¹⁵ În *communis*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-* cu o linie orizontală deasupra.

⁸¹⁶ În *omnium*, *-m* este redat printr-un semn special.

⁸¹⁷ *Plerumque*: la fel cu nr. 813.

⁸¹⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

⁸¹⁹ *Optimum felici* apare deasupra cuvântului *speciali*, care a fost tăiat cu o linie orizontală.

⁸²⁰ Observație adăugată în continuare de mâna cu scris caligrafic.

⁸²¹ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁸²² În manuscris apare grafica DEI parae.

⁸²³ *-to sumtuose* este secvența de control între paginile 30'b și 31'a ale manuscrisului.

⁸²⁴ *Augustaeque*: idem cu nr. 817.

⁸²⁵ În manuscris apare sigla A.C.

⁸²⁶ În manuscris apare sigla S.

nata est series domorum vicinæ plateæ *Catharinæhoff*, id est *Sanctæ*⁸²⁷ *Catharinæ aula*, et vicina urbica, quam nunc Valachicam dicimus, *Sanctæ*⁸²⁸ *Catharinæ porta*. Id *Beatæ Virginis*⁸²⁹ templum ambiunt ecclesiasticæ habitationes et⁸³⁰ scholæ cum bibliotheca, qua⁸³¹ nulla in Pannonia (post dissipatam anno Christi⁸³² 1526 a *Solimano*⁸³³, *Turcarum Imperatore*, *Matthiæ Corvini Budensem*) cultior usquam fuit.

Secundum⁸³⁴.

Alterum celebre templum est *Sanctorum*⁸³⁵ *Petri et Pauli* cum *Monasterio* ædificatum pro ordine *Sancti*⁸³⁶ *Dominici*. Ad id pertinent septem pagi, *Hetfalu* Hungarice dicti. Successu temporis datum fuit ordini *Seraphico Conventualium Sancti*⁸³⁷ *Francisci*, qui postquam reformatus fuit (ita ut reformationem acceptantes ad vicinam Siculiam pertinerent, alii in Bulgariam transirent) relictum est templum cum *Monasterio* partibus reformatibus strictioris observantiæ. Hi tandem, *Lutherana*⁸³⁸ invalescente hæresi, sub annum Christi⁸³⁹ 1530 *Corona*⁸⁴⁰ omnibus Catholicis exesse⁸⁴¹ coacti in *Siculia* suam⁸⁴² stationem fixerunt. Hoc idem templum cum desolato *Monasterio* in conflagratione *Coronensi Anno Christi*⁸⁴³ 1689 servatum est per præsidariam *Cæsaris militiam*, quia id *Monasterium* magazini seu annonæ *Cæsareocivicæ*⁸⁴⁴ receptaculi vices obibat.

Tertium⁸⁴⁵.

Tertium templum satamplum est *Sancti*⁸⁴⁶ *Ioannis*, quod proprium fuerat *Monialibus ordinis Seraphici Sanctæ*⁸⁴⁷ *Claræ*. Platea adsita in hodiernum diem appellatur *Die Monnengass*⁸⁴⁸ seu *Monialium Platea*.

Quartum⁸⁴⁹.

Quartum templum est *Plochodochio* seu *Pauperum Hospitali* proprium, penes *Burzensem civitatis portam* situm.

⁸²⁷ La fel cu nr. 826.

⁸²⁸ În manuscris apare sigla S.

⁸²⁹ În manuscris apare sigla B.V.

⁸³⁰ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative et.

⁸³¹ Deasupra lui -a din *qua* se găseşte un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

⁸³² În manuscris apare sigla A.C.

⁸³³ În altă parte apare grafia cu un singur -n-.

⁸³⁴ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁸³⁵ În manuscris apare sigla SS.

⁸³⁶ În manuscris apare sigla S.

⁸³⁷ La fel cu nr. 836.

⁸³⁸ *Lutherana*: la fel cu nr. 831.

⁸³⁹ A.C.: la fel cu nr. 832.

⁸⁴⁰ *Corona*: la fel cu nr. 838.

⁸⁴¹ În manuscris apare grafia *ex esse*.

⁸⁴² În manuscris apare greşit *sua*.

⁸⁴³ A.C.: idem cu nr. 839.

⁸⁴⁴ În manuscris apare grafia *Caesareo-Civicae*.

⁸⁴⁵ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁸⁴⁶ În manuscris apare sigla S.

⁸⁴⁷ La fel cu nr. 847.

⁸⁴⁸ În manuscris apare grafia *Die Monnen Gass*.

⁸⁴⁹ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii. Totodată este secvenţa de control între paginile 31/a şi 31/b ale manuscrisului.

4. Ioannis Honteri labores pro radicando hic Lutheranismo⁸⁵⁰.

Anno Christi⁸⁵¹ 1533 æstivo tempore Coronam Ioannes Honterus redux Basilea⁸⁵², quo sese⁸⁵³ studiorum causa⁸⁵⁴ contulerat, Lutheri sectam pedibus manibusque⁸⁵⁵ promovere cœpit et⁸⁵⁶ in hunc finem secum typicussos et typographos adduxit. Papyraviam (cuius vestigia exstant in campo post ecclesiam Sancti⁸⁵⁷ Bartholomœi) molam, item intra civitatem typographiam, quam nunc Cibinii haberi ait Matthias⁸⁵⁸ Miles, pagina⁸⁵⁹ 26, scholasque⁸⁶⁰ Luthericas erexit. Dives enim erat et proprios sumptus plerumque⁸⁶¹ impendebat, Paulo Bencknero hic Archipresbytero⁸⁶² nil contra proficiente. Typis novis mandati fuerant Honteri opera Lutherici libelli et⁸⁶³ Augustana confessio ac⁸⁶⁴ libri scholastici, tandem et sua (anno Christi⁸⁶⁵ 1542 compilatæ) ecclesiarum Saxonicarum reformatio sub Iudice Ioanne Fuchsio.

5. Incendium Coronense Anno Christi 1689⁸⁶⁵.

Hæc urbs anno Christi⁸⁶⁷ 1689, 21 Aprilis, quatuor horarum spatio post horam quartam promeridianam igne subito⁸⁶⁶ pluribus locis orto⁸⁶⁹ cum templis (uno excepto: Sancti⁸⁷⁰ Petri, quod cum Monasterio protexerunt præsidarii milites Cæsaris) et cum bibliotheca percelebri conflavit, hominibus facile 280 eodem igne consumptis. Iam annue ieiunant Lutherani ad advertendum tale malum, qui tamen ecclesiastica ieiunia oderunt. *Sed et talia ieiunia paragebant Acatolici deinceps per omnem⁸⁷¹ Transylvaniam⁸⁷² pro necessitatibus publicis alio anno singulis Dominicis, alio prima solummodo Dominica⁸⁷³ singulorum mensium⁸⁷⁴.*

6. Suburbia Coronensia cum suis templis⁸⁷⁵.

Hæc civitas Corona tria habet in distinctis vallibus posita subur-

⁸⁵⁰ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁸⁵¹ A.C.: idem cu nr. 843.

⁸⁵² Basilea: la fel cu nr. 840.

⁸⁵³ În manuscris apare grafia *se se*.

⁸⁵⁴ Causa: idem cu nr. 852.

⁸⁵⁵ În *Manibusque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁸⁵⁶ Et: idem cu nr. 832.

⁸⁵⁷ În manuscris apare sigla S.

⁸⁵⁸ În manuscris apare prescurtarea *Math*.

⁸⁵⁹ În manuscris apare prescurtarea *pag*.

⁸⁶⁰ Scholasque: idem cu nr. 855.

⁸⁶¹ Plerumque: idem cu nr. 860.

⁸⁶² În manuscris apare grafia *Archi-Presbutero*.

⁸⁶³ Et: idem cu nr. 856.

⁸⁶⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

⁸⁶⁵ În manuscris apare sigla A.C.

⁸⁶⁶ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii A.C.: la fel cu nr. 865.

⁸⁶⁷ A.C.: la fel cu nr. 866.

⁸⁶⁸ Deasupra lui *-o* din *subito* se află un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

⁸⁶⁹ Orto: la fel cu nr. 868.

⁸⁷⁰ În manuscris apare sigla S.

⁸⁷¹ În *omnem*, *-m* este redat printr-o bară orizontală pusă deasupra lui *-e*, care îl precede.

⁸⁷² Transylvaniam: la fel cu nr. 871.

⁸⁷³ Dominica: la fel cu nr. 868.

⁸⁷⁴ Observație adăugată în continuare de mână cu scris caligrafic.

⁸⁷⁵ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁸⁷⁶ În manuscris apare grafia *Sub Urbia*.

bia⁸⁷⁶, quorum unum incolebant *Bulgari*, *Hungari* alterum, *Saxones agricolæ* tertium⁸⁷⁷: nunc vero sine discrimine inhabitantur. *Primarium*⁸⁷⁸ idque⁸⁷⁹ longissimum, *Antiqua Civitas* (Altstatt) dictum duo habet templa: unum Sancti⁸⁸⁰ Martini Episcopi et Confessoris, alterum magnificentius Sancti⁸⁸¹ Bartholomæi Apostoli⁸⁸², quod nunc quidem in termino suburbii⁸⁸³ huius constitit, olim autem in medio civitatis *Brassoviae veteris* stetisse fertur; cuius veracitatis fidem varia rudera facillime conciliant. *Alterum* suburbium⁸⁸⁴ *Bologna* seu *Blummenaw*⁸⁸⁵ dictum, fecundis⁸⁸⁶ ornatum hortis, unum habet templum, cui *Notodochium* (infirmorum hospitale) adiunctum est. *Tertium*, variæ nationis incolis inhabitatum, *Valachicum* appellatur, ubi elegans ritus⁸⁸⁷ Græci templum post quodpiam victoriosum prælium a Valachis Principibus ædificatum conspicitur, item scholæ literariæ. Literæ autem Valachorum Græcoægyptiis conformes sunt, quibus Illyri utuntur, sed eorum cantus imitatur cantum Gregorianum Romanum.

7. Arces Coronenses, nova et vetus⁸⁸⁸.

Elegans Coronensis arx in Monte Sancti⁸⁸⁹ Martini (Martinsberg) extra urbem anno Christi⁸⁹⁰ 1553 contra prædonum e vicinis regionibus incursiones ædificari cœpta uti refert Miles in „Wirg Engel“⁸⁹¹, pagina⁸⁹² 52 et 53. Cæsareo nunc præsidio gaudet habetque⁸⁹³ ex asseribus compactum oratorium, ubi suis temporibus sacrificium missæ a præsidario Capellano celebratur. In eius arcis amplissimis cellariis amabant conservare merces prætiotissimas orientales mercatores, quæ cellarica nunc munitioni solius præsidii serviunt. Habebat vetus⁸⁹⁴ Brassovia aliam arcem in præalto Monte Pinna (die Zinne) dicto, ad quem se populus recipiebat, quando *Brassovia* hostiliter impugnabatur. Iam ibi Crux benedicta prostat a Cæsareo Regimine Generalis⁸⁹⁵ Houchin anno Christi⁸⁹⁶ 1696 erecta; visuntur etiamnum vetusta mœnia quæ⁸⁹⁷ post magistratum

⁸⁷⁷ -colæ tertium, din agricole tertium, este secvența de control între paginile 31/b și 32/a ale manuscrisului.

⁸⁷⁸ În *Primarium*, -m este redat printr-un semn special.

⁸⁷⁹ În *idque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁸⁸⁰ În manuscris apare sigla S.

⁸⁸¹ La fel cu nr. 880.

⁸⁸² În manuscris apare prescurtarea *Apost.*

⁸⁸³ În manuscris apare grafia *Sub Urbii*.

⁸⁸⁴ În manuscris apare grafia *Sub Urbium*.

⁸⁸⁵ În *Blummenaw*, geminata -mm- este redată printr-un singur -m- cu o bară orizontală deasupra.

⁸⁸⁶ În manuscris apare grafia *foecundis*.

⁸⁸⁷ Forma de genitiv singular a lui *Ritus* este indicată printr-un semn special pus deasupra lui -u- din ultimă silabă.

⁸⁸⁸ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁸⁸⁹ În manuscris apare sigla S.

⁸⁹⁰ În manuscris apare sigla A.C.

⁸⁹¹ Semne de citare puse de noi.

⁸⁹² În manuscris apare prescurtarea *pag.*

⁸⁹³ *Habetque*: idem cu nr. 879.

⁸⁹⁴ -bat vetus, din *habebat vetus*, este secvența de control între paginile 32/a și 32/b ale manuscrisului.

⁸⁹⁵ În manuscris apare prescurtarea *Gen.*

⁸⁹⁶ În manuscris apare sigla A.C.

⁸⁹⁷ *Quæ* este adăugat deasupra rândului, în dreapta cuvântului *moenia*.

a Tartaris abductum (etsi præditive tandem lytro redemptum) desolabantur.

8. Burtziæ etymon⁸⁹⁸.

Inter Coronam et finitimam Transylvaniae regionem, quam *Siculiam* vocamus, iacet planissimum territorium peculiari nomine Pannonibus *Barcza*, nostris autem *Burzia* ab amne cognomini, qui id loci interfluit, vocata. Non consentimus iis, qui a *radice*, quasi dicas nostrata lingua Vurtzia, deducunt etymon, quod nempe radix Coronæ inserta Coronensibus, ad quos Burzia pertinent, sit insigne. Vetus enim est amnis, at insigne novum: nam radix corona⁸⁹⁹ mirabiliter cincta dicitur ex terra fuisse eruta anno Christi⁹⁰⁰ 1203. Amnis autem olim nomine *Burziæ* fuerat insignibus, unde verius creditur a *Burciis* nomen accepisse et amnis et regio.

9. Burziæ amœnitas⁹⁰¹.

Hæc vero *Burzia* est Transylvaniae pars facile ornatissima sed sic dirempta situ, ut fere altera Transylvania videri posset, clauditur enim undique⁹⁰² montibus et⁹⁰³ Siculis fluvio dirimitur, cui nomen est apud Ptolomæum *Alutato*, nobis *Olta* et *Aluta*. Intus tota est cultissima, hortulum plane, si videris, dixeris. Campi patent planissimi, longe lateque⁹⁰⁴ densis montibus cincti, alpibus altissimis a Valachia Transalpina divisi. Frumento et lino præcipue abundat⁹⁰⁵ itaque⁹⁰⁶ ut Horreum Cereris dicta fuerit. Vini Valachici, quod valde bonum est, idem habetur⁹⁰⁷ prætium ob abundantiam⁹⁰⁸ quam si hic crevisset. Oppida et pagos⁹⁰⁹ numerosas possidet magnumque⁹¹⁰ pratorum spatium⁹¹¹.

10. Cibinii et Coronæ correlatio⁹¹².

Distat Corona Cibinio 12 milliaribus eique⁹¹³ socialis est titulo exemptionis Decanatum, quod simul non ad Episcopum Transylvaniae sed

⁸⁹⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁸⁹⁹ Deasupra lui -a din *corona* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

⁹⁰⁰ A.C.: idem cu nr. 396.

⁹⁰¹ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁹⁰² În *undique*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁹⁰³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *et*.

⁹⁰⁴ *Lateque*: idem cu nr. 901.

⁹⁰⁵ *Abundat* este secvenţa de control între paginile 32/b şi 33/a ale manuscrisului.

⁹⁰⁶ *Itaque*: la fel cu nr. 904.

⁹⁰⁷ Înaintea cuvântului *habetur* apare *hic*, tăiat cu o linie orizontală.

⁹⁰⁸ Corectura *ab abundantiam* apare deasupra rândului. Secvenţa *ob abund*, care apare în rând, este tăiat cu o linie orizontală. Secvenţa *abundat itaque*, ut Horreum Cereris dicta fuerit. Vini este scrisă deasupra primului rând din pagină, tăiat cu o linie orizontală: *abundat Burzia vini ob viciniae faecunditatem*. Urmează rândul *est quasi horreum Vicinarum Gentium, et Oppida*, tăiat cu o linie orizontală până la *Oppida*, care rămâne în text, dar după acest cuvânt este adăugată de către corector conjuncţia copulativă *et*; sintagma *ab abundantiam* este intercalată între *cum* şi *quam*, deasupra rândului, iese în afara cadrului rândurilor spre marginea din dreapta a paginii, fiind încercuită cu o linie curba continuă închisă.

⁹⁰⁹ După *pagos* urmează -que, tăiat cu o linie orizontală.

⁹¹⁰ În *magnumque*, -ue este redat printr-un semn special.

⁹¹¹ Observaţie adăugată de către corectorul cu scris mărunt şi îngrijit.

⁹¹² Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁹¹³ *Eique*: la fel cu nr. 910.

Archiepiscopum⁹¹⁴ Strigoniensem immediate⁹¹⁵ pertineant perque⁹¹⁶ Vicarium Archiepiscopalem⁹¹⁷ administrentur. Civitas autem Corona orientis est specula et⁹¹⁸ ostium, ubi viris Apostolicis sese⁹¹⁹ pandit amplissimus operandi campus, unde mirum *Cibinium* hisce annis et *Coronam* primas fuisse civitates receptrices Societatis IESU, quæ sacerdotes talari sua⁹²⁰ veste indutos (cum ceteris non nisi transvestitis in Transylvania primas fuisse civitates receptrices Societatis IESU, quæ sacerdotes talari habitare licuerit) admiserint incolas missionariorum nomine rem sacram administraturos *Cibinium* quidem ab anno Christi⁹²¹ 1688, *Corona* vero ab anno Christi⁹²² 1694.

11. Ius perpetui incolatus⁹²³ non datur ulli quam Germanæ nationi in territoriis Saxotransylvanicis⁹²⁴.

In territoria Saxotransylvana⁹²⁵ civis nonnisi Saxo Germanusve⁹²⁶ admittitur incola, licet autem contingat, ut ab aliis nationibus mutuare debeant post incendia, aut alia infortunia, pecunias: malunt tamen cum gravibus civium et oppidanorum rusticorumque⁹²⁷ difficultatibus corradere nummos ad exsolvenda debita, quam pagum vel domum Hungaro aut alteri alieno creditori venumdare vel ius incolatus⁹²⁸ perpetuum concedere.

PROLEGOMENUM⁹²⁹ NONUM

De civitate Colosvar seu Claudiopoli

1. Civitas cum veteri arce⁹³⁰.

Claudiopolis Latinis et Græcis, *Colosvar* Hungaricis, *Clausenburg* Germanis, Ptolomæo (uti multi lapides in Transylvania docuere⁹³¹)

⁹¹⁴ În manuscris apare grafia *Archi-Episcoporum*.

⁹¹⁵ În *immediate*, geminata -mm- este redată printr-un singur -m-, cu o bară orizontală deasupra.

⁹¹⁶ *Perque*: la fel cu nr. 913.

⁹¹⁷ În manuscris apare grafia *Archie-episcopalem*.

⁹¹⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁹¹⁹ În manuscris apare grafia *se se*.

⁹²⁰ Deasupra lui -a din *sua* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, forma de ablativ singular.

⁹²¹ În manuscris apare sigla A.C.

⁹²² Idem cu nr. 921.

⁹²³ Forma de genitiv singular a substantivului *incolatus* este indicată printr-un semn special, pus deasupra lui -u- din ultima silabă, dovadă că vocala este lungă.

⁹²⁴ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁹²⁵ În manuscris apare grafia *Saxo-Transylvana*.

⁹²⁶ Deasupra lui -u- din ultima silabă a cuvântului *Germanus* există un semn asemănător accentului ascuțit din franceză, care indică modificarea accentului în urma adăugirii encliticului -ve

⁹²⁷ În *rusticorumque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁹²⁸ *Incolatus*: la fel cu nr. 923.

⁹²⁹ *Prolegome-* din PROLEGOMENUM NONUM este secvența de control între paginile 33/a și 33/b ale manuscrisului.

⁹³⁰ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁹³¹ *Docuere* este forma de persoana a treia plural a indicativului perfect de la *docere*. Deasupra lui -e- din penultima silabă se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei și, implicit, poziționarea accentului pe acea silabă.

Zeugma dicta urbs, nec ampla est, nec populosa, cingitur tamen altis mœnibus, in plano Hungariam versus sita atque⁹³² ab ignibus misere vastata; adiunctam habet in pari planitie, intra eadem mœnia seriem ædificatorum domorum, quam *Ovar*, id est *Veterem Arcem* vocant.

2. Templa Claudiopolitana⁹³³.

Hic anno 1693 Catholici templum a Calvinianis ac adsitum vetus monasterium ab Arianis receperunt. Aliud templum in foro civitatis est peraugustum⁹³⁴ habetque⁹³⁵ aliud minus sibi adiunctum quod utrumque⁹³⁶ Unitarii hæretici per vim Catholicis ante annos centum eripuerunt. Habuit in hac civitate in platea Lupi etiam Societas IESU Collegium cum templo et Academia, qua⁹³⁷ ab uno fere sæculo proscripta⁹³⁸ in Calvinicarum manus venerunt. Iam tamen Catholicorum Gymnasium hic ita reflit, ut præter sex inferiores classes etiam philosophia tradi cœperit sub finem 1696 anni per eandem Societatem IESU.

3. Varietas religionum⁹³⁹.

Nulla civitas⁹⁴⁰ a varietate sectarum famosior facta est hacce Claudiopoli. Lutherana⁹⁴¹ autem secta⁹⁴² hic deficiente, Ariana Superintendenti⁹⁴³ suo sedem fixit habetque⁹⁴⁴ omnes scholarum suarum classes. Calviniani etiam studium solemne istic exercent locique⁹⁴⁵ typographiam sibi arrogant. Catholicus Status Sanctæ religionis exercitium habet publicum estque⁹⁴⁶ copiosus.

4. Natio Hungarica hic prævalens⁹⁴⁷.

Plebs adeo facta est Hungara⁹⁴⁸, ut Saxones non amplius Claudiopolim suis septem civitatibus annumerare ausi fuerint, sed loco huius Bros oppidum septenario numero inseruerint. Hic domum suam habuit Matthias Huniades Rex Hungariæ, quæ adhuc visitur.

11. Suburbium⁹⁴⁹ Monostor⁹⁵⁰.

Extra urbem ampla sunt suburbia:⁹⁵¹ primarium est Monasterien-

⁹³² *Atque*: la fel cu nr. 927.

⁹³³ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁹³⁴ În manuscris apare grafia *per augustum*.

⁹³⁵ *Habetque*: idem cu nr. 932.

⁹³⁶ *Utrumque*: idem cu nr. 935.

⁹³⁷ Deasupra lui -a- din *qua* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

⁹³⁸ *Proscripta*: la fel cu nr. 937.

⁹³⁹ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁹⁴⁰ *Nulla Civitas* este secvența de control între paginile 33/b și 34/a ale manuscrisului.

⁹⁴¹ *Lutherana*: la fel cu nr. 938.

⁹⁴² *Secta*: idem cu nr. 941.

⁹⁴³ În manuscris apare grafia *Super intendenti*.

⁹⁴⁴ *Habetque*: la fel cu nr. 936.

⁹⁴⁵ *Locique*: la fel cu nr. 944.

⁹⁴⁶ În *estque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

⁹⁴⁷ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁹⁴⁸ În manuscris apare grafia *Ungare*.

⁹⁴⁹ În *Suburbium*, -m este redat printr-o bară orizontală pusă pe -u-, care îl precede.

⁹⁵⁰ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁹⁵¹ În manuscris apare grafia *Sub Urbia*.

se, de quo Bonfinius libro⁹⁵² 1, Decade⁹⁵³ I sic: „Colosvarum Scholasticum oppidum Scythica lingua⁹⁵⁴ interpretantur. Vicinum etiam est illi Monasterium Beatæ Scholasticæ dicatum⁹⁵⁵. Hæc ilæ. In hoc Monasteriensi suburbio⁹⁵⁶ stat pervetusta Abbatia ordinis Sancti⁹⁵⁷ Benedicti cum templo peraugusto⁹⁵⁸ Deiparæ⁹⁵⁹ Virgini dicato, ubi Catholici suas publicas solemnitates cum processionibus exercent. Sed etiam Matri Dolorosæ in eo suburbio⁹⁶⁰ ædificavit tempellum Societas IESU, sub annum 1691⁹⁶¹. In hoc suburbio⁹⁶² Societas IESU, in Transylvania⁹⁶³ Bathoriis introducta et fundata, prima⁹⁶⁴ vice scholas literarias exercuit.

PROLEGOMENUM DECIMUM

De civitate Bistritzia.

1. Etymon et amœnitas loci⁹⁶⁵.

Civitas *Bistritzia*, sic ab amne preterfluo nominata, ab Hungaris⁹⁶⁶ *Bestercze*, a Saxonibus *Nösen* dicitur, sicut illa isti vicina, quam Ptolomæus olim *Nosindavam* scripsit (cui tamen rudera vix apparent) appellaturque⁹⁶⁷ hic vulgo *Alt Bistritz*. Amnis autem a Bastarnis, primis loci incolis dictus traditur et⁹⁶⁸ pariter Bistritz nuncupatur. Totius viciniae planities cingitur silvis⁹⁶⁹ sitaque⁹⁷⁰ est prope ostia Poloniæ ac Moldaviæ et⁹⁷¹ formam platearum elegantem, non autem amplam habet, quæ tamen plateæ recentibus constanterque⁹⁷² fluentibus rivulis perutiliter interuuntur⁹⁷³. Hortis etiam pratisque⁹⁷⁴ admodum fecundis⁹⁷⁵

⁹⁵² In manuscris apare prescuriarea lib.

⁹⁵³ In manuscris apare prescurtarea dec.

⁹⁵⁴ Deasupra lui -a din *lingua* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

⁹⁵⁵ Semne de citare puse de noi.

⁹⁵⁶ In manuscris apare grafia sub *Urbio*.

⁹⁵⁷ In manuscris apare sigla S.

⁹⁵⁸ In manuscris apare grafia per *augusto*.

⁹⁵⁹ In manuscris apare grafia *DEI-parae*.

⁹⁶⁰ In manuscris apare grafia *Sub Urbio*.

⁹⁶¹ După 1691 urmează mai multe rânduri eraditate din text, fiecare rână fiind tăiat cu o linie orizontală: cui nunc illata est Solemniter / pro opportuniore Veneratione Imago DEI / — parae ex pago S. Nicolai pro Arcem Samos / Ujwar, quia multis diebus lacrymas fundebat Anno 1699.

⁹⁶² In manuscris apare grafia *Sub Urbio*.

⁹⁶³ In *Transylvani*-, din *in Transylvaniam*, este secvența de control între paginile 34/a și 34/b ale manuscrisului.

⁹⁶⁴ *Prima*: la fel cu nr. 954.

⁹⁶⁵ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

⁹⁶⁶ In manuscris apare grafia *Ungaris*.

⁹⁶⁷ *Appellaturque*: la fel cu nr. 946.

⁹⁶⁸ In manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁹⁶⁹ In manuscris apare grafia *Sylvis*.

⁹⁷⁰ *Sitaque*: la fel cu nr. 967.

⁹⁷¹ *Et*: la fel cu nr. 968.

⁹⁷² *Constanterque*: idem cu nr. 968.

⁹⁷³ In manuscris apare grafia *inter luuntur*.

⁹⁷⁴ *Pratisque*: la fel cu nr. 972.

⁹⁷⁵ In manuscris apare grafia *foecundis*.

cingitur. Sunt hic duo monasteria, unum Dominicanorum, in quo studia philosophica et theologica olim floruerunt: alterum Franciscanorum, utrumque⁹⁷⁶ desertum nunc interit; floruit autem Bistritziae ordo Sancti⁹⁷⁷ Dominici et⁹⁷⁸ instituta ab eo Sanctissimi Rosarii Congregatio, cum plurimo⁹⁷⁹ animarum emolumento.

Matthæus Teitscher Apostata, Dux Lutheranorum⁹⁸⁰.

Sed⁹⁸¹ usque ad sceleratam Matthæi Teitscher Monachi (qui tunc ibi Cænobio praevisse et⁹⁸² incontinententer vicisse fertur) apostasiam. Postquam enim concubinam duxit uxorem, factus est Iudex civitatis et⁹⁸³ simul Prædicans Luthericla, urbicas portas et mœnia instauravit pulsitque⁹⁸⁴ sacris Monachorum ordinibus e Monasteriis et⁹⁸⁵ templis Bistritziensibus utrumque⁹⁸⁶ ius, cum ecclesiastici, tum politici fori tenuit ac⁹⁸⁷ Lutheranismum implantavit, nec aliter, quam *Plebani* nomine appellari voluit, potius Bistritziense prostibulum et sordes appellandus. Vidi meis ipse oculis ad huius urbeculæ extima mœnia portæ civitatis, quæ Plateam Hungaricam claudit, insertum lapidem cum insignibus et⁹⁸⁸ hac inscriptione: *Arma Eximii Domini⁹⁸⁹ Matthæ Plebani istius civitatis M.C.⁹⁹⁰ XLII*. Est in⁹⁹¹ insigni exsculpta manus cum gladio, cum literis M. T. I. V., id est Matthæus Teitscher arbiter iuris utriusque⁹⁹².

3. Monasterium et templum Dominicanorum⁹⁹³.

Dominicanorum Cænobium valde amplum est multisque⁹⁹⁴ cellis instructum et⁹⁹⁵ fonte optimæ aquæ, cui fonti insculptus est Annus 1487 Monasterio adiunctum est magnificum templum cum inscripto Anno 1490. In extima huius templi facie supremo loco prostat lapideus Crucifixus destructo vultu cum adstantibus Mariæ et Ioannis pariter vitiatas Effigiebus, quia Lutherani, cum eos iaculari delectaret, statuas

⁹⁷⁶ *Utrumque*: la fel cu nr. 974.

⁹⁷⁷ În manuscris apare sigla S.

⁹⁷⁸ *Et*: la fel cu nr. 971.

⁹⁷⁹ *Cum plu-*, din *cum plurimo*, este secvența de control între paginile 34/b și 35/a ale manuscrisului.

⁹⁸⁰ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁹⁸¹ *Sed*: conjuncție adversativă introdusă de noi pentru a da coerență textului.

⁹⁸² *Et*: la fel cu nr. 978.

⁹⁸³ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

⁹⁸⁴ În *pulsitque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

⁹⁸⁵ *Et*: la fel cu 1002.

⁹⁸⁶ *Utrumque*: la fel cu nr. 981.

⁹⁸⁷ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

⁹⁸⁸ *Et*: la fel cu nr. 982.

⁹⁸⁹ În manuscris apare prescurtarea *do*.

⁹⁹⁰ *M.C.*: adică Magister Civium sau burgârmaistâr sau jude (primar *avant* la lettre).

⁹⁹¹ În este adăugat deasupra rândului, între *Est* și *insigni*.

⁹⁹² *Utriusque*: la fel cu nr. 986.

⁹⁹³ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

⁹⁹⁴ *Multisque*: la fel cu nr. 929.

⁹⁹⁵ *Et*: la fel cu nr. 985.

scelesto ioco⁹⁹⁶ sibi pro meta proposuisse dicuntur patentque⁹⁹⁷ hodie dum complura a globis ei aculatis⁹⁹⁸ forameilla circa prædictas illas lapideas Effigies muro impressa. *Ædificavit hoc peraugustum templu una cum adiuncto Monasterio Thomas Farkass de Harinna* sumptibus propriis: eius sepulchrum in pavimento cui insertus lapis cum Effigie cataphracti viri, inscripto fundatoris nomine. Insignia eius super fores templi iam sunt destructa, sicut et in uno eius pilastro, qui stat in area Monasterii. Leonis lapidei frusta ex destructis insignibus ipse aspexi. Habuit ipse duas filias, per quas materna genealogiæ linea magnatum Transylvaniæ deducta est: *Giulafi, Mikola* ac⁹⁹⁹ *Torma*.

4. Reliqua templa¹⁰⁰⁰.

Alterum templum possidebant *Dominicani*, situm in *Platea Hungarica*, ex quo civicum fœnile fecerunt hæretici. *Tertium* Hospitali est annexum, cuius foribus vicina vix ad huc discernitur imago in muro, picta cum Effigie viri sancti *Dominicana*¹⁰⁰¹ veste induti, in testimonium quod sacer hic ordo Xenodochii huius curam spiritualem olim habuerit. *Quartum* insigne templum est prope portam civitatis cum monasterio ordinis Sancti¹⁰⁰² Francisci Seraphici, quod datum est ab Episcopo Transylvaniæ anno Christi¹⁰⁰³ 1336 Minoritis. *Parochialis* Ecclesia in foro sita est, ad quam ex magno *Dominicanorum* templo valde sonorum organum transtulere¹⁰⁰⁴ Lutherani. In hac ecclesia nullam usque¹⁰⁰⁵ ad hodiernam diem Crucifixi imaginem patiuntur Lutherici cives, neque¹⁰⁰⁶ candelas, sed veluti vacuum horam more Calvinistico¹⁰⁰⁷ tenent ac¹⁰⁰⁸ solis muris, mensa¹⁰⁰⁹, scamnis (quæ inæstate floribus exornare amant) ac prædicto organo¹⁰¹⁰ sunt contenti. Turrícula tamen ac¹⁰¹¹ tectum in angulari vertice ferreas Cruces præferunt. Turris alta et elegans est, ante duo sæcula ædificata, cui lapideæ Virginis Deiparentis¹⁰¹² statuæ conspiciuntur Catholicorum antecessorum monumenta.

⁹⁹⁶ Deasupra lui -o din cuvintele *scelesto* şi *ioco* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei şi, implicit, forma de ablativ singular (un ablativ instrumental).

⁹⁹⁷ *Patentque*: la fel cu nr. 994.

⁹⁹⁸ -culatis din *ei aculatis* este secvenţa de control între paginile 35/a şi 35 b ale manuscrisului.

⁹⁹⁹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.

¹⁰⁰⁰ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

¹⁰⁰¹ *Dominicana*: la fel cu nr. 996.

¹⁰⁰² În manuscris apare sigla S.

¹⁰⁰³ În manuscris apare sigla A.C.

¹⁰⁰⁴ *Transtulere* este forma de persoana a treia plural a indicativului perfect de la *transferre*. Deasupra lui -c- din penultima silabă se află un semn special care indică cantitatea lungă a vocalei şi, implicit, poziţionarea accentului pe acea silabă.

¹⁰⁰⁵ În *usque*, grupul -ue este redat printr-un semn special.

¹⁰⁰⁶ *Neque*: la fel cu nr. 1005.

¹⁰⁰⁷ Deasupra lui -o din *Calvinistico* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

¹⁰⁰⁸ În manuscris apare virgula înaintea conjuncţiei copulative *ac*.

¹⁰⁰⁹ *Mensa*: la fel cu nr. 1001.

¹⁰¹⁰ *Prædicto organo*: la fel cu nr. 1007.

¹⁰¹¹ *Tamen ac* este secvenţa de control între paginile 35/b şi 36/a ale manuscrisului.

¹⁰¹² În manuscris apare grafia *DEIpARENTIS*.

PROLEGOMENUM UNDECIMUM

De reliquis¹⁰¹³ civitatibus: Medyes, Segeswar, Saassebes et¹⁰¹⁴ Saaswaros.

MEDYES

1. Templum et¹⁰¹⁵ opes civitatis¹⁰¹⁶.

Media Latinis, *Medvis* Germanis, *Medyes* Hungaris, quasi in meditullio Transylvaniæ in rudibus pervetusti¹⁰¹⁷ oppidi (quod Romanis *Media Colonia* dictum fuerat) posita civitas. Templo Parochiali superbit in colle ad modum castrî provecto, quia¹⁰¹⁸ muris urribusque¹⁰¹⁹ communitum¹⁰²⁰ est. Admodum dives est hæc civitas, nisi incursionibus hostium sæpius oppressa incinerataque¹⁰²¹ fuisset! Vini enim ferax et¹⁰²² aliis quoque¹⁰²³ frugibus non infecunda¹⁰²⁴ atque¹⁰²⁵ a nundinis cellerima est.

2. Fama civitatis ob cladem Ludovici Gritti¹⁰²⁶.

De hac Georgius a Reichersdorff Transylvanus sic habet: „Medien-sis Civitas in meditullio Transylvaniæ sita, ferax vini ac¹⁰²⁷ rebus aliis omnibus ad communem quæstum et victum¹⁰²⁸ deservientibus satis referta et¹⁰²⁹ clade quandam¹⁰³⁰ Ludovici¹⁰³¹ Gritti¹⁰³² Gubernatoris non incognita. Is Gritti ob indignitatem cædis magnifici quondam Emerici Czibakii¹⁰³³ Varadiensis Episcopi, quem dictus Gritti ad se dolo et fraude accersitum occidi iusserat atque¹⁰³⁴ demum paulo¹⁰³⁵ post a Moldavicis

¹⁰¹³ Cuvântul *reliquis* este scris deasupra rândului cu cerneală neagră de nuanță mai deschisă.

¹⁰¹⁴ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

¹⁰¹⁵ *Et*: la fel cu nr. 1014.

¹⁰¹⁶ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii. Este adăugat mai târziu, fiind scris cu aceeași cerneală neagră de nuanță mai deschisă.

¹⁰¹⁷ În manuscris apare grafia *per vetusti*.

¹⁰¹⁸ *Quod* este corectat în *quia*.

¹⁰¹⁹ *Turibusque*: la fel cu nr. 1006.

¹⁰²⁰ În *communitum*, *-mm-* este redat printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.

¹⁰²¹ *Incineratque*: la fel cu nr. 1019.

¹⁰²² *Et*: idem cu nr. 1015.

¹⁰²³ *Quoque*: la fel cu nr. 1021.

¹⁰²⁴ În manuscris apare grafia *infoecunda*.

¹⁰²⁵ *Atque*: la fel cu nr. 1023.

¹⁰²⁶ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii. El a fost adăugat ulterior, ca și textul aferent lui, de către mâna cu scris mărunț și caligrafic.

¹⁰²⁷ *Ac*: la fel cu nr. 1008.

¹⁰²⁸ În *victum*, *-m* este redat printr-o bară orizontală pusă pe *-u-*.

¹⁰²⁹ *Et*: la fel cu nr. 1022.

¹⁰³⁰ *Quandam*: la fel cu nr. 1028.

¹⁰³¹ Cuvântul *Lodovici* este scris în colțul din dreapta jos, pentru a fi reluat la începutul paginii următoare. Deasupra lui, un întreg rând este tăiat cu o linie orizontală: *Emerici Czibakii Varadiensis Episcopi, quem dictus Gritti*.

¹⁰³² Înaintea cuvântului *Gritti* apare *Grikt*, tăiat cu o linie orizontală.

¹⁰³³ Inițial fusese scris *Czibasii*, dar ultima parte a cuvântului, *-basii*, a fost tăiată cu o linie orizontală, adăugându-se în dreapta *-bakii*.

¹⁰³⁴ *Atque*: la fel cu nr. 1025.

¹⁰³⁵ *Paulo*: la fel cu nr. 1010.

*gentilibus et Saxonibus in ea civitate obsessus, captus et*¹⁰³⁶ *in campum*¹⁰³⁷ *aductus, simul cum aliis multis eius facinoris consciis, qui eum comitabantur, extremum recepit supplicium, cuius tandem duo filii, insignes adolescentuli, quoque*¹⁰³⁸ *in captivitatem Vaivodæ*¹⁰³⁹ *Moldavensis deducti, capite paternum*¹⁰⁴⁰ *scelus expiarunt*¹⁰⁴¹, quos ex rebus gestis melius cognoscas. Acta sunt hæc anno¹⁰⁴² *1537*¹⁰⁴³. Hæc Reichersdorff. Hic etiam Szylagi¹⁰⁴⁴ et Nadony nobiles ex turri deiecti, quod Principem¹⁰⁴⁵ Gabrielem Bathori per insidias sclopetis¹⁰⁴⁶ interfecerunt¹⁰⁴⁷.

SEGESWAR

1. Civitatis partitio¹⁰⁴⁸.

Schösburg civitas (Hungarice *Segeswar*) nomen sortita est, ut ferunt, a pago vicino *Schös* atque¹⁰⁴⁹ etiam *Saxoburgum*.¹⁰⁵⁰ *Sachsburg* dicta legitur. Dividitur in arcem, quæ¹⁰⁵¹ civitatis cartam continet¹⁰⁵², tribus templis ornatam, officinis divitem, in colle sitam ac in inferiorem¹⁰⁵³ civitatem sub colle diffusam, quæ senatum civicum cum arce partitur duabusque¹⁰⁵⁴ sibi appositis portis communitur¹⁰⁵⁵. Fluvius *Kökel* viciniam alluit ornantque¹⁰⁵⁶ viniferi montes.

2. Principi armato vetitus¹⁰⁵⁷ ingressus¹⁰⁵⁸.

Anno Christi¹⁰⁵⁹ 1601, 10 Decembris, quidam Makó György, cap-

¹⁰³⁶ *Et*: la fel cu nr. 1029.

¹⁰³⁷ *Campum*: la fel cu nr. 1030.

¹⁰³⁸ *Quoque*: la fel cu nr. 1034.

¹⁰³⁹ În manuscris apare grafia *Vayvodae*.

¹⁰⁴⁰ *Paternum*: la fel cu nr. 1037.

¹⁰⁴¹ *Expiarunt* este forma sincopată pentru *expiaverunt*, persoana a treia plural a indicativului perfect de la *expiare*. Deasupra lui *-e-* din penultima silabă se află un semn special care indică sincoparea silabei *-ve-*.

¹⁰⁴² În manuscris apare sigla *A.*.

¹⁰⁴³ Semne de citare puse de noi.

¹⁰⁴⁴ Înaintea cuvântului *Szylagi* apare *Sylahi*, tăiat cu o linie orizontală.

¹⁰⁴⁵ Cuvântul *Principem* este adăugat deasupra rândului, între *quod* și *Gabrielem*.

¹⁰⁴⁶ Cuvântul *sclopetis* este adăugat sub rând, între *insidias* și *interfecerunt*, fiind încercuit cu o linie curbă închisă.

¹⁰⁴⁷ Întregul pasaj este adăugat ulterior.

¹⁰⁴⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

¹⁰⁴⁹ În *atque*, grupul *-ue* este redat printr-un semn special.

¹⁰⁵⁰ În manuscris apare grafia *Saxo-burgum*.

¹⁰⁵¹ Cuvântul *quæ* este scris deasupra rândului, în dreapta lui *arcem*.

¹⁰⁵² *Carta continet*: cele două cuvinte sunt scrise deasupra rândului, după ce *comparem* a fost tăiat cu o linie orizontală.

¹⁰⁵³ Cuvântul *inferiorem* este scris deasupra rândului, în dreapta lui *in*.

¹⁰⁵⁴ *Duabusque*: la fel cu nr. 1048.

¹⁰⁵⁵ În *communitur*, geminata *-mm-* este redată printr-un singur *-m-*, cu o bară orizontală deasupra.

¹⁰⁵⁶ *Ornantque*: la fel cu nr. 1054.

¹⁰⁵⁷ Înaintea cuvântului *vetitus* apare *ingressus*, tăiat cu o linie orizontală.

¹⁰⁵⁸ Subtitlu scris în marginea din stânga a paginii.

¹⁰⁵⁹ În manuscris apare sigla *A.C.*.

ta¹⁰⁶⁰ per stratagema arce, ingentes templorum divitias diripuit ac¹⁰⁶¹ ideo Principi armato in Arcem (sic vocatur superior civitas) non conceditur ascensus. Maximum templum Sancto¹⁰⁶² Nicolao dedicatum, montis verticem occupat estque¹⁰⁶³ e rarissimis, nam in eius ædificium Principes Imperii sumptus contulerunt, quorum insignia et hodie intus prostant. Dicitur ad hoc templum resedissee Episcopus. *Adiunctum huic templo est insigne Gymnasium*¹⁰⁶⁴.

SAASSEBES

1. Civitatis forma et nomen¹⁰⁶⁵.

Millenbach, aliis *Sabes* et¹⁰⁶⁶ *Saassebes*, olim celebris fuerat Saxonum civitas, nunc oblongo¹⁰⁶⁷ muro et duabus urbicis portis munita est atque¹⁰⁶⁸ insigni ornatur templo, in cuius summa ara statuam Deiparæ¹⁰⁶⁹ pervetustam¹⁰⁷⁰ quidem, sed elegantem, hodieum habent Acatolici. *Nomen accepit a fluvio Mül, quem Fernandes Muliare vocat. Hanc*¹⁰⁷¹ *Romani Colonias Muliare nuncupabant*¹⁰⁷². *Reichersdorff, in „Chorographia“*¹⁰⁷³ *sic: „Zabes civitas in planitie, aquis piscium fecundissimis munita, quanquam*¹⁰⁷⁴ *non ita fortibus propugnaculis defensa sit, intus luculentis ædificiis exornata: quam primariam Saxonum sedem fuisse dicunt“*¹⁰⁷⁵.

2. Eius vicinia¹⁰⁷⁶.

„A qua civitate non longe dessita sunt oppida, utpote Wintz et Bar-

¹⁰⁶⁰ Deasupra lui *a* din *capta* se află un semn special, care indică cantitatea lungă a vocalei la ablativ singular.

¹⁰⁶¹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *ac*.

¹⁰⁶² În manuscris apare prescurtarea *Sto.*

¹⁰⁶³ *Estque*: la fel cu nr. 1056.

¹⁰⁶⁴ Această observație este adăugată în continuare de corectorul cu scris caligrafic.

¹⁰⁶⁵ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii. A doua parte a acestui subtitlu, *et nomen*, a fost adăugată ulterior.

¹⁰⁶⁶ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative *et*.

¹⁰⁶⁷ În manuscris apare grafia *ob Longo*.

¹⁰⁶⁸ *Atque*: la fel cu nr. 1063.

¹⁰⁶⁹ În manuscris apare grafia *DEI parae*.

¹⁰⁷⁰ În manuscris apare grafia *per vetustam*.

¹⁰⁷¹ Secvența *Nomen accepit a fluvio Mül, quem Fernandes Muliare vocat. Hanc* este adăugată de mâna cu scris caligrafic și mărunț.

¹⁰⁷² *Romani Colonias Muliare nuncupabant* apare adăugată în marginea din dreapta a paginii, după care urmează un semn special, care trimite la subsolul paginii, unde se continuă completarea.

¹⁰⁷³ Semne de citare puse de noi.

¹⁰⁷⁴ În *quanquam*, *-m* este redat printr-o bară orizontală pusă pe *-a-*, care îl precede.

¹⁰⁷⁵ Semne de citare puse de noi.

¹⁰⁷⁶ Subtitlu adăugat ulterior, în marginea din dreapta.

borek, quæ alias ex divorum¹⁰⁷⁷ Hungariæ Regum donatione ad Transalpinum¹⁰⁷⁸ spectabant Vaivodam, regibus Hungariæ subiecta: ubi sal regium ratibus instructis Marusio amne applicatur et¹⁰⁷⁹ inde in Hungariam provehitur. Illic in summitate¹⁰⁸⁰ cuiusdam monticuli castellum¹⁰⁸¹ quoddam, in quo Divi olim Francisci ordinis professores residisse dicuntur, non ante multos annos per internos hostes demolitum¹⁰⁸². Ea civitas habet pagos regios 17¹⁰⁸³.

SAASWAROS

1. Acatolica septem¹⁰⁸⁴ civitatibus annexa pro Claudiopoli¹⁰⁸⁵.

Saaswaros seu Bros oppidum septem civitatibus Saxonice loco Claudiopoli (quam iam Hungari fere¹⁰⁸⁶ obtinent) annumerata. Templum habet per modum castris munitum, quod Lutherani administrant. Fecerunt hic etiam Calvinistae sibi ac Valachi nidum.

2. Civitas fecunda¹⁰⁸⁷.

Habuit olim nomen Saxonia et Sasbanya. De hac Reichersdorff anno¹⁰⁸⁸ 1550 sic scripsit: „Zaswaros Saxonibus Bros dicta, distat a Kenier ad meridiem una milliari. Late ad flumen Marusium, terra fecundissima, frumenti, vini et¹⁰⁸⁹ omnium fructuum ferax. Is populus admodum urbanus et¹⁰⁹⁰ ad Valachorum ritum et consuetudinem amictu et victu non parum accedens, qui passim per campos circumquaque, desertis in quibusdam possessionibus resident et¹⁰⁹¹ habent cœlum miræ temperei. Etenim silvæ¹⁰⁹² intensissimæ, lepores, samos et cervos in magna multitudine frvent piscibusque¹⁰⁹³ illic optimis abundant. Habet regios pagos undecim¹⁰⁹⁴. Haec ille.

¹⁰⁷⁷ Divorum: la fel cu nr. 1074.

¹⁰⁷⁸ Transalpinum: la fel cu nr. 1077.

¹⁰⁷⁹ Et: la fel cu nr. 1066.

¹⁰⁸⁰ Summitate: la fel cu nr. 1055.

¹⁰⁸¹ Castellum: la fel cu nr. 1078.

¹⁰⁸² Demolitum: la fel cu nr. 1081.

¹⁰⁸³ Semne de citare puse de noi. Am intercalat subtitlul *Eius vicinia* înaintea sintagmei a qua pentru că textul care începe așa se referă la localitățile din preajma acestui oraș.

¹⁰⁸⁴ După *Acatolica* urmează cuvântul *administratione*, tăiat cu o linie orizontală.

¹⁰⁸⁵ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii.

¹⁰⁸⁶ Fere este adăugat deasupra rândului, între *Hungari* și *obtinent*.

¹⁰⁸⁷ Subtitlu scris în marginea din dreapta a paginii, dar adăugat ulterior.

¹⁰⁸⁸ În manuscris apare sigla A..

¹⁰⁸⁹ În manuscris apare virgula înaintea conjuncției copulative et.

¹⁰⁹⁰ Et: la fel cu nr. 1089.

¹⁰⁹¹ Et: la fel cu nr. 1089.

¹⁰⁹² În manuscris apare grafia *Sylvæ*.

magna multitudine fovent piscibusque¹⁰⁹³ illic optimis abundant. Habet regios pagos undecim¹⁰⁹⁴ Hæc ille.

¹⁰⁹³ În *piscibusque* secvența -ue este redată printr-un semn special.

¹⁰⁹⁴ Semne de citare puse de noi.

¹⁰⁹⁵ În *piscibusque*, secvența -ue este redată printr-un semn special.

¹⁰⁹⁶ Semne de citare puse de noi..

NB! *Describatur legibiliter et correcte*¹⁰⁹⁷.

PROLEGOMENUM DUODECIM

Catalogus Vaivodarum, Principum et Gubernatorum

Transylvaniae

*Ex Martini Szentivany Societatis Iesu*¹⁰⁹⁶ „*Dissertatione paralipomenica*“¹⁰⁹⁹, catalogo 98, pagina¹¹⁰⁰ 225¹¹⁰¹.

COLECȚIA MARE DE MANUSCRISE ISTORICE A CONTELUI KEMÉNY VOLUMUL XV

De acest manuscris s-a pomenit în „Disertațiile asupra vechilor anale, etc...“, în folio, pagina 170, nota (?).

Colecția de date istorice despre Biserica Transilvană alcătuită de Anaghostele pasionat de istorie Rudolf Bzenszky din Societatea lui Iisus în tabăra de iarnă și prezentată tovarășilor de luptă întru cele sfinte nou sosiți în Transilvania, drept dar de bun augur pentru Anul Nou, în anul revenirii în principat a iezuiților, alungați în chip samavolnic, dar apoi reprimiți: *adică 1699*.

CUVINT ÎNAINTE

Transilvania, o parte bogată dintr-o țară a Europei, purtătoare fără osebire a tuturor lucrurilor necesare pentru folosința oamenilor, a aprins în mine o mare dorință, nu numai de a aduna prin ascultare sau prin lectură cele ce sunt socotite aici demne de amintit, dar și de a nota în chip laconic, întru folosul mai multora, ceea ce dobândeam, fie din cărțile de istorie, fie din experiența proprie. Căci se întâmpla ca, în timp ce urmam pretutindeni schimbările de tabere sau spre popasurile de iarnă garnizoanele și pichetele armatei crăiești (oficiind, din îndatorirea mea de preot al taberei, slujbele religioase) să dobândesc totodată, prin drumuri de felul acesta, o mare experiență a antichității regiunii. Însă, pentru că aflasem foarte puțini istorici care să fi transmis viitorimii treburile religiei, ba chiar înțelesesem, cu sufletul îndurerat, că foarte multe pieriseră înghițite de flăcări, iar rămășițele închise în arhive și cancelarii, în care era foarte greu pentru mine să pătrund, nu numai că lăncezesc în întuneric, dar chiar sunt distruse de vitregia chiliilor, am găsit cu cale să mă aplec cu

¹⁰⁹⁷ Observație adăugată de corectorul cu scris mărunț și îngrijit. Înainte se află un pasaj tăiat cu trei rânduri oblice transversale: *Descriendus ex Szentivany Paralipomenica Dissertatione Catalogus Ducu(m) et Principum Transylvaniae*.

¹⁰⁹⁸ În manuscris apare sigla S.I.

¹⁰⁹⁹ Semne de citare puse de noi.

¹¹⁰⁰ În manuscris apare prescurtarea pag.

¹¹¹⁰ Observație adăugată de mâna cu scris mărunț și caligrafic. De altfel catalogul nici nu a fost transcris, paginile destinate lui rămânând albe în manuscris: 38/a, 38/b 39/a, 39/b, 40/a, 40/b, 41/a, 41/b.

răvnă asupra lecturii istoricilor (pentru a cerceta ciclurile religiei), ca să slujesc și prin mica mea lucrare adepților Bisericii Militante, luptători alături de mine întru cele sfinte, care au sosit de curând în Transilvania și sunt foarte dornici să cunoască astfel de lucruri. I-am căutat, deci, cu atâta lăcomie pentru a-i citi din scoarță în scoarță, pe istoriografii fie latini, fie germani ai acestei regiuni, încât cu greu aş putea crede să se fi găsit careva pe care să nu-l fi prezentat. Așadar, colecția mea de date istorice cu referire la *istoria antiheretică* a Transilvaniei se va sprijini pe autoritatea acestora. La început, eu o întărisem prin însemnarea cu precizie a numelor cărților, capitolelor și paginilor (așa cum citisem în autori), dar, după ce am revăzut-o, mi se părea că devin mai împovărat prin aceste citări și chiar fără folos întru dobândirea credibilității și, în vreme ce cărțile erau refăcute și numărul paginilor era schimbat în cărți revăzute, am scos cele mai multe din citatele luate din istoriografia Ungariei și Transilvaniei, cunoscuți și la îndemână datorită răspândirii prin tipar; puține texte au fost exceptate, anume cele pe care le dobândisem din manuscrisele mai demne de încredere. Trebuie să mărturisesc că mie, ca unui străin ce sunt, nu mi s-a deschis calea spre a răscoli locurile mai tainice, numite în mod obișnuit cancelarii sau secretariate, de aceea n-am putut scrie lucrurile mai puțin cunoscute. Totuși, am fost foarte plin de răvnă în căutarea și scoaterea la lumină a adevărului din păreri contradictorii ale autorilor. De aceea doresc ca tu, cititorule catolic, să-ți însușești cu hotărâre lectura acestei colecții și să trăiești, fiind în putere, ca un eroic apărător al cauzei lui DUMNEZEU și a Sfintei Sale Biserici. Scris la Brașov, în ajunul lui 1 ianuarie, anul lui Hristos 1699.

INDICELE GENERAL AL TUTUROR CĂRȚILOR

PREACUVÂNTARE

Indicele cărții întâi
care este a
Prolegomenelor Daciei

Precuvântare

Prolegomenum-ul întâi. Despre diviziunea Daciei vechi și cu precădere a Transilvaniei. 1. Dacia întreită: prima *Ripensis*. A doua *Alpestris*. A treia *Mediterranea*, sau Transilvania. 2. De ce Transilvania este numită *Septemcastrens*? 3. Cele șapte comitate ale Transilvaniei. 4. Cele șapte cetăți ale sașilor transilvăneni.

Prolegomenum-ul al II-lea. Despre așezarea, rodnicia și râurile Transilvaniei. 1. Figura, lungimea, lățimea și hotarele Transilvaniei. 2. Rodnicia aceleiași. 3. Râuri și pârauri.

Prolegomenum-ul al III-lea. Lucruri memorabile în legătură cu rodnicia Transilvaniei. 1. Convorbirile istorice cu Ștefan Lakatoș. 2. Lacul de trei mile. 3. Pietrele subțiri. 4. Muntele care naște scorpioni. 5. Bani Sfântului Ladislau transformați în pietre. 6. Minele de aur și argint. 7. Râuri aurifere. 8. Minele de fier și ocne de sare. 9. Ateliere pentru pocale de sticlă. 10. Băile calde. 11. Ville mai rodnice. 12. Ierburile și aromele secuiilor. 13. Arborii. 14. Animalele. 15. Păsările. 16. Peștii. 17. Apa limpede și fântâna secată. 18. Apele minerale. 19. Lacul Sfânta Ana. 20. Pietrele roșii. 21. Metalele. 22. Sulful, cremenea. 23. Nucile de apă. 24. Apa care picură devine piatră. 25. Minele de fier din Țara Secuiilor. 26. Munții de sare și belșug de cretă. 27. Atelierul de vitralii. 28. Muntele purtător de ghindă. 29. Zimbrii sau taurii sălbatici.

Prolegomenum-ul al IV-lea. Despre primele populații ale Transilvaniei și despre blazoanele lor. 1. Originea Transilvănenilor. 2. Vechile neamuri ale sciților. 3. Negotul este adus în Transilvania. 4. Iudeii construiesc un târg. 5. Idiomul dacilor. 6. Întreitul neam al transilvănenilor.

Prolegomenum-ul al V-lea. Despre Sarmiz, capitala întregii Dacii. 1. Regele Sirmius a întemeiat capitala Daciei, Sarmiz. 2. Sarmis a fost capitala Daciei. Alba Iulia numai a Transilvaniei. 3. Dacii au dat tribut împăratului Augustus.

4. Dacii, învingători ai cezarilor romani. 5. Romanii plătesc tribut dacilor. 6. Traianus îi scapă pe romani de plata tributului către daci. 7. Lupta victorioasă a lui Traianus de la tângușorul Turda. 8. Drumurile pietruite construite de romani. 9. Regele Decebal, trădător al înțelegerii cu Traianus. 10. Decebal își pune capăt singur zilelor. 11. Traian face vestită capitala Daciei.

Prolegomenum-ul al VI-lea. Despre Alba Iulia, capitala Transilvaniei. 1. Despre întemeietorul Albei Iulia există diferite opinii. 2. Originea Albei Iulia se situează în timpul lui Cotiso. 3. Înălțătorul templului de la Alba, Ulpius Mucianus. 4. Instaurarea tempului de la Alba, înălțat la rang de catedrală, apoi pustiit. 5. Mărimea vechii Alba Iulia. 6. Împrejurimile Albei Iulia, bogate în mine metalifere.

Prolegomenum-ul al VII-lea. Despre Sibiu, capitala sașilor transilvăneni. 1. Etimologia numelui *Cibinium*. 2. Etimologia numelui *Hermannstadt*. 3. Sanctuarul lui Hermes. 4. Originea cetății *Hermannstadt*. 5. Lucruri demne de văzut la Sibiu. 6. Orașul Sibiu cu episcopia. 7. Descrierea efigiei remarcabilului crucifix al lui Hristos. 8. Persecutarea catolicilor de către luterani, stărnită la Sibiu.

Prolegomenum-ul al VIII-lea. Despre cetatea Brașovului. 1. Numele cetății și etimologia acestuia. 2. Bogăția cetății Brașovului. 3. Bisericele brașovene. Prima. A doua. A treia. A patra. 4. Eforturile lui *Johannes Honterius* pentru înrădăcinarea în cetate a luteranismului. 5. Incendiul brașovean din anul 1689. 6. Suburbiile brașovene cu bisericile lor. 7. Cetățile brașovene: cea veche și cea nouă. 8. Etimologiile numelui Bârsei. 9. Frumusețile Țării Bârsei. 10. Legătura dintre Sibiu și Brașov. 11. Dreptul de perpetuă locuire în teritoriul sașilor transilvăneni nu este dat decât neamului germanilor.

Prolegomenum-ul al IX-lea. Despre cetatea Clujului. 1. Cetatea cu vechea cetățuie. 2. Bisericele clujene. 3. Felurimea religiilor. 4. Neamul ungarilor, predominant în cetate. 5. Suburbia Mănăstur.

Prolegomenum-ul al X-lea. Despre cetatea Bistrița. 1. Etimonul numelui și frumusețea locului. 2. Matei Teischer aposatul, căpetenia adeptilor lui Luther. 3. Mănăstirea și biserica dominicanilor. 4. Celelalte biserici.

Prolegomenum-ul al XI-lea. Despre celelalte cetăți. Mediaș. 1. Catedrala și bogățiile cetății. 2. Faima cetății din cauza uciderii lui Ludovic Gritti. *Sighișoara.* 1. Împărțirea cetății. 2. Interzicerea intrării unui principe înarmat. *Sebeșul Săsesc.* 1. Forma și numele cetății. *Orăștie.* 1. Cetate săsească alăturată celor șapte în locul Clujului. 2. Împrejurimile acesteia.

INDICELE CĂRȚII A DOUA DESPRE VECHEA RELIGIE A TRANSILVANIEI

Capitolul I. Despre vechea religie a Transilvaniei. 1. Călugărul Nicolae a adus cel dintâi credința catolică în Transilvania. 2. Erezia lui Arie este introdusă în Dacia. Între păgâni, sub domnia împăratului Valens, în jurul anului 340 după Hristos. 3. Transilvania devine ariană. 4. Sfântul Ștefan curăță Transilvania de arieni. 5. Arieni, acum numiți unitarieni, din nou sporiți în Transilvania.

Capitolul al II-lea. Viața Sfântului Ștefan, primul rege al Ungariei. Din „Orele canonicești” și scrisoarea Papei Silvestru II din arhiva catedralei din Trogir.

Capitolul al III-lea. Transilvania este convertită la credința catolică de către regele Ștefan cel Sfânt. 1. Regele Ștefan cel Sfânt pune în fruntea Transilvaniei o căpetenie catolică. 2. Transilvania scăpată miraculos de un dușman barbar. 3. Războiul pornit pentru religie. 4. Transilvania, cu căpetenia sa Gyula, este supusă Ungariei. 5. Glorioasă victorie asupra lui Ceas, căpetenia bulgarilor. 6. Trofee de război transformate întru folosire sacră sub noua căpetenie, Zoltan. 7. Ezeziile s-au strecurat în Transilvania. 8. Valahii de rit grecesc au început să renunțe la schismă. 9. Valahii sunt primiți în Stările Transilvaniei numai dacă sunt uniți.

Capitolul al IV-lea. Despre prima râvnă a regilor pentru religia catolică și despre soarta schimbătoare a acesteia. 1. Regele Ștefan cel Sfânt încredințează fiului său, Emeric, învățăturile religiei. 2. Câteva documente din „Cartea decretelor Ungariei” pentru fiul lui Ștefan. 3. Alte documente pentru poporul ungur. 4. Fericirea Transilvaniei în vremea prosperității religiei catolice. 5. Nefericirea aceleiași datorită tulburărilor religioase.

Capitolul al V-lea. Despre episcopiile și decanatele Transilvaniei. 1. Cele patru reședințe episcopale din Transilvania, numite de către scriitori de Alba, de Sibiu, de Milcov și de Bistrița. 2. Decanatele și capitlurile. 3. Superintendenții unitarian, luteran, calvin și episcopul valahilor.

Capitolul al VI-lea. Despre ordinele religioase care au înflorit odinioară în Transilvania. 1. Dificultatea enumerării așezămintelor sfinte. 2. Două abații. 3. Ordinul Sfântului Dominic. 4. Mănăstirea Sfântului Francisc Seraficul. 5. Mănăstirea Sfântului Pavel Întăiu. 6. Ruinele fericirii Transilvaniei.

INDICELE CĂRȚII A TREIA

DESPRE TRANSILVĂNENII PRAVĂLIȚI ÎN ERESUL LUTERAN ANTECUVÂNTARE

Capitolul I. Erezia lui Luther este adusă la Sibiu. 1. Reforma lui Luther, care constă din șase puncte. 2. Doctrina lui Luther. 3. Cărțile lui Luther sunt răspândite în Transilvania. 4. Doi călugări sibieni se clatină în credință. 5. Începutul predicilor luterane la Sibiu și școala luterană. 6. La sate, țărani sunt ademeniți. 7. Erezia nu era împiedicată din pricina războaielor.

Capitolul al II-lea. Despre rezistența regelui împotriva luteranismului. 1. Strădania regească insuficientă la Sibiu împotriva ereziei. 2. Se hotărăște ca luteranii să fie pedepsiți cu pedeapsa capitală. 3. Porunca regească pentru arderea cărților lui Luther.

Capitolul al III-lea. Despre rezistența arhiepiscopilor împotriva luteranismului. 1. Porunca episcopului de Esztergom de excomunicare a adepților dogmelor luterane. 2. Scrisoarea arhiepiscopului către decanii din Sibiu și Brașov împotriva adepților lui Luther.

Capitolul al IV-lea. Despre îndărătnicia faoare a sibienilor față de luterizări. 1. Primejdia de răzmeriță din pricina înfățișării publice a excomunicării. 2. Veneticii luterani sunt sprijiniți cu bunăvoință. 3. Dregătorii nu se supun poruncilor regești. 4. Îndărătnicia „Dascălului Sărac”, apostatul. 5. Decretul pentru arderea luteranilor. 6. Se dă pedeapsă apostolului pocăit și cărțile lui Luther sunt arse. 7. Regele insistă asupra poruncilor împotriva luteranilor. 8. Scrisoarea de amenințare a regelui către judele regal. 9. Războiul dăunător stării catolice.

Capitolul al V-lea. Despre clerul transilvănean constrâns să se înroleze și despre plângerile venerabilului capitu sibiian împotriva luteranilor. 1. Edictul regal care cheamă clerul la înrolare este promulgat în Transilvania. 2. Scrisoarea capitolului sibiian despre îndrăzneala luteranilor.

Capitolul al VI-lea. Despre măcelul ungarilor în bătălia cu turcii de la Mohács. 1. Ludovic al II-lea, regele Ungariei, cade în bătălia de la Mohács și armata sa este măcelărită. 2. Uciderea episcopilor Ungariei. 3. Prevestirea mai în glumă, mai în serios a masacrării ungarilor. 4. Oștenii măcelăriți sunt îngropați din mila văduvei Dorotea Prinyi. 6. Spusa lui Soliman despre capetele aduse ale celor șapte episcopi.

Capitolul al VII-lea. Despre încoronarea voievodului Ioan Zapolia și despre înstrăinarea episcopilor Ungariei. 1. Ioan de Zapolia, voievodul transilvan, preține coroana Ungariei. 2. Sunt convocate comițiile pentru încoronare. 3. Este încoronat Ioan, fiind lăsat fără ovații Ferdinand, deși avea dreptul de moștenire la domnia Ungariei. 4. Este încoronat în chip legiuit Ferdinand. 5. Ioan încredința episcopiile laicilor.

Capitolul al VIII-lea. Despre zelul lui Ioan Zapolia împotriva luteranilor. 1. Conștiința îl îmboldeste pe Ioan înspre împiedicarea ereziei luterane. 2. Scrisoarea lui Ioan către sibieni împotriva îngăduirii ereziei. 3. Neînțelegerea în legătură cu regele legiuit, care împiedică îndeplinirea poruncii lui Ioan. 4. Transilvania lipsită de ajutoarele catolice.

Capitolul al IX-lea. Ioan de Zapolia, învins, pleacă în exil și, după ce Transilvania a fost supusă Turcului, redobândește coroana Ungariei. 1. Ioan pleacă de la domnie. 2. Cere prin solie sprijin turcesc împotriva lui Ferdinand. 3. Face Transilvania tributară turcilor. 4. Sfânta coroană a Ungariei este dată lui Soliman, sultanul turcilor. 5. Soliman îi încredințează domnia și coroana lui Ioan. 6. Episcopul Paul și Petru Prinyi obțin iertarea.

Capitolul al X-lea. Proscrierea catolicilor sibiieni de către luterani este urmată de nenorocirea ungaro-transilvăneană. 1. Catolicii de ambele sexe sunt proscriși la Sibiu de către luterani. 2. Martin Fölker, pentru a-și păstra prebenda, a devenit apostat. 3. Război și ciumă în Transilvania. 4. Archiepiscopul Paul se aliază cu regele Ferdinand și Petru Prinyi își sfârșește viața nenorocită în temniță. 5. Soliman, revenit în Ungaria, este respins în chip miraculos la cetatea Gânc. 6. Primejduirea lui Soliman în traversarea Dravei.

Capitolul al XI-lea. Tratatul de alianță, căsătoria și moartea lui Ioan de Zapolia. 1. Episcopii sunt redat clerului. 2. După ce a fost ucis un prefect al Transilvaniei, îi urmează doi. 3. Punctele păcii între regele Ferdinand și regele interimar Ioan. 4. Ioan se căsătorește. 5. Neînțelegerea între partida lui Ferdinand și cea a lui Ioan în Transilvania. 6. Bogățiile țăranilor. 7. Boala și moartea lui Ioan de Zapolia.

INDICELE CĂRȚII A PATRA

Despre înmulțirea ereziilor în timpul voievodului Ioan al II-lea de Zapolia, fiul lui Ioan de Zapolia.

Capitolul I. Erezia luterană își înfige noi rădăcini în Transilvania. 1. Fiul lui Ioan de Zapolia, deși a primit la botez numele de Ștefan, era numit după aceea Ioan Sigismund. 2. Tratatul eșuat ale catolicilor cu luteranii. 2. Adoptarea erezei la Sibiu și la Brașov. 3. Mănăstirile părăsite date în folosul școlilor. 4. Grijă lui Ferdinand I pentru convertirea ereticilor. 5. Primul superintendent luteran în Transilvania.

Capitolul al II-lea. Despre uciderea cardinalului Gheorghe Martinuzzi, arhiepiscop de Esztergom. 1. Tratatul lui Ferdinand I cu Isabella și Ioan Sigismund, ca să se desprindă de turci. 2. Neînțelegerea mamei Isabella cu tutorii. 3. Alianța cu regele Ferdinand și uciderea cardinalului Gheorghe. 4. Înarmarea zgomotoasă a cardinalului Gheorghe rămas multă vreme neîngropat. 5. Făptașii crimei pedepsiți de divinitate. 6. Parohul de Moșna este ucis de cătreeretici.

Capitolul al III-lea. Despre noile persecuții ale catolicilor din partea ereticilor. 1. Judecata greșită a poporului și a regelui Ferdinand despre îndreptățirea uciderei cardinalului Gheorghe. 2. Răzmerița stărnită împotriva cezarienilor după înscăunarea unui nou voievod, desprinderea de rege și ciuma care a urmat. 3. Petrovici și Blandrata, cei mai înverșunați prigonitori ai catolicilor. 4. Moartea lui Petrovici și a Isabellei. 5. Edictul Isabellei împotriva opririi libertății bisericesti.

Capitolul al IV-lea. Erezia ariană, și laolaltă cu ea multe altele, se strecoară în Transilvania. 1. Curtea este infestată de arianism. Luteranii se opun ca altarele catolicilor să fie vătămate. 2. Diferitele erezii se înmulțesc în Transilvania. 3. Adepții lui Arie sporesc și își crează superintendent la Cluj. 4. Nerușinarea calvinștilor în administrarea sacramentelor. 5. Nepotrivita erezie a lui Stankari și a lui Davidis și netrebnica lor moarte. 6. Unitarienii, lepădători ai preasfintei treimi, îi întrec în număr pe luterani. 7. Discordanța opiniilor între unitarieni.

Capitolul al V-lea. Disputa ereziilor transilvănene în jurul „Cinei Domnului”. 1. Moartea rușinoasă a primului calvinist din Transilvania care își profesa erezia. 2. Cei care jinduiau după postul de superintendent trec la arianism. 3. Scrisoarea lui Ioan Sigismund pentru potolirea disputei legate de „Cina Domnului” și pentru hirotonisirea în acest scop a superintendenților. 4. Este poruncit liberul exercițiu al credinței. 5. Porunca în legătură cu bunurile bisericesti, care nu trebuie ținute

sub îngrijirea magistraturii seculare. 6. Îngăduința acordată în Ungaria de a lua sfânta împărtașanie în ambele chipuri este retrasă din cauza îndărătniciei eretice.

Capitolul al VI-lea. Despre apostazia și moartea lui Ștefan (obștește Ioan Sigismund sau Ioan al II-lea) de Zapolia, voievod regal. 1. Ioan al II-lea de Zapolia devine arian și întărește erezia. 2. Libertatea de a-și stabili un urmaș îi este refuzată aceluiași Ioan al II-lea. 3. Același Ioan încredințează Transilvania lui Maximilian al II-lea, împăratul romanilor. 4. Moartea și înmormântarea lui Ioan al II-lea. 5. Pedepsa apostaziei aceluiași. 6. Zvonul despre circumcizia turcească, răspândit pe seama aceluiași Ioan.

INDICELE CĂRȚII A CINCEA

Despre evoluția schimbătoare a religiei sub principii următori, de la anul 1571 până la anul 1690.

Precuvântare

Capitolul I. Ștefan Bathori devine voievodul Transilvaniei după moartea lui Ioan Sigismund de Zapolia. 1. Nașterea și înzestrarea pentru guvernare. 2. Este ales guvernator Cristofor Bathori. 3. Fratele aceluiași, Ștefan, devine voievodul Transilvaniei. 4. Un concurent invidios îl stărnește pe împărat împotriva lui Ștefan. 5. Lupta între cezarieni și transilvăneni, victorioasă pentru Ștefan.

Capitolul al II-lea. Zelul lui Ștefan Bathori pentru religie. 1. Arienii nu sunt admisi la curte. 2. Luteranilor le este impusă credința catolică. 3. Este hotărâtă uniformitatea riturilor. 4. Este pronunțată afurisenia împotriva celor care nu cred, în felul catolicilor, despre Fiul lui Dumnezeu, Spiritul Sfânt, nemurirea sufletelor, resurecția trupurilor. 5. Stării politice îi este încredințată păzirea poruncilor lui Dumnezeu. 6. Iubirea lui Ștefan față de Societatea lui Iisus. 7. Calendarul gregorian este răspândit în Transilvania.

Capitolul al III-lea. Ștefan Bathori devine din voievod rege al Poloniei. Vitejia și moartea aceluiași. 1. Ștefan, pretendent la tronul Poloniei, oferă conducerea Transilvaniei fratelui său, Cristofor Bathori. 2. Ștefan este încoronat ca rege al Poloniei și se căsătorește. 3. Conduce regatul cu strălucire vreme de zece ani și sprijină Transilvania. 4. Moartea mai iute decât gândul a regelui Ștefan. 5. Vitejia și înmormântarea regelui Ștefan.

Capitolul al IV-lea. Despre faptele și moartea lui Cristofor Bathori, principele Transilvaniei. 1. Cristofor îl răsplătește pe fratele său, regele, cu sprijinul oastei transilvănene. 2. Luteranii reformează sărbătorile sfinților, spre scandalizarea norodului. 3. Dragostea lui Cristofor Bathori pentru Societatea lui Iisus și înălțarea gimnaziului de la Cluj-Mănăstur. 4. Comișile și moartea soției eretice a principelui. 5. Cuvioasa moarte și înmormântarea principelui Bathori.

Capitolul al V-lea. Despre educația și darurile lui Sigismund Bathori. 1. Primejdie de proscieri pentru Societatea iezuiților din partea ereticilor. 2. Sigismund Bathori în grija tutorilor. 3. Sărguința dascălului, părintele Ioan Lelész din Societatea lui Iisus și îndeletnicirile școlarești. 4. Înzestrarea lui Sigismund Bathori. 5. Sigismund este făcut principe numai dacă este proscrisă Societatea. 6. Primirea Societății și persecutarea aceleași la Oradea.

Capitolul al VI-lea. Despre domnia lui Andrei Bathori, cardinal diacon și despre nefericită luptă și pieirea aceluiași. 1. Cardinalul Andrei Bathori, principele Transilvaniei, este învins într-o luptă cu valahii. 2. Este ucis în timpul fugii de către secui. 3. Mihai, voievodul Valahiei, devine principele Transilvaniei. 4. În-mormântarea cardinalului Andrei. 5. Tirania valahilor în Transilvania. 6. Mihai, întors din războiul din Moldova, este alungat de generalul Basta în Muntenia.

Capitolul al VII-lea. Despre dezbinările transilvănenilor, despreuciderea lui Mihai, voievodul Transilvaniei; despre moartea lui Sigismund Bathori. 1. Mihai pleacă în Boemia, iar Sigismund Bathori redobândește Transilvania. 2. Cezarienii uneltesc pentru dobândirea Transilvaniei. 3. Mihai, voievodul Munteniei, este ucis. 4. Sigismund Bathori încredințează împăratului Transilvaniei. 5. Sigismund Bathori trăiește în Boemia până la moarte.

Capitolul al VIII-lea. Despre falsă domnie a lui Moise Secuîl, arianul și despre turbarea arienilor împotriva iezuiților; despre guvernarea și moartea generalului catolic George Basta. 1. Moise Secuîl, răzvrătit împotriva guvernatorului împărătesc. 2. Cetatea Albei Iulia este incendiată pe jumătate. 3. Clujul este asediat și este jefuit colegiul iezuiților împreună cu biserica, iar Societatea pleacă în exil. 4. Este readusă Societatea iar Moise este ucis în tabăra sa. 5. Împăratul Rudolf al II-lea îi amenință pe eretici. 6. Ambiția uneltitoare a lui Ștefan Boczkay și moartea lui George Basta.

Capitolul al IX-lea. Ștefan Boczkay, calvinistul, este proclamat rege al Ungarici de către turci, după ce dobândise principatul Transilvaniei. 1. Poporul frământat în această vreme. 2. Ștefan Boczkay, după ce a fost făcut principe, este îmbrăcat cu podoabele regale de către vizir și este salutat ca rege. 3. Refuză demnitatea și coroana deoarece era în viață regele legitim. 4. Urăște credința catolică și prigonește Societatea lui Iisus. 5. Moare de dropică.

Capitolul al X-lea. Despre Sigismund Rakoczi și Gabriel Bathori, principii calviniști. 1. Sigismund Rakoczi este pus în fruntea Transilvaniei fără voia lui. 2. Din ură confesională, este proscrisă din Transilvania Societatea iezuiților. 3. Gabriel Bathori, principele afemeiat și tiranic, este ucis. 4. Crima unui apostat aspru pedepsită în timpul domniei lui Gabriel.

Capitolul al XI-lea. Despre Gabriel Bethlen, obștește numit Bethlen Gabor, principele calvinist. 1. Bethlen Gabor, principe fericit. 2. Jubileul de 100 de ani al luteranilor. 3. Bethlen asediază Viena și păstrează în zadar coroana. Ungariei. 4. Coroana regatului Ungariei nu a atins nici un cap eretic. 5. Războiul religiei. 6. Anabaptiștii se stabilesc la Vinț. 7. Închipurile anabaptiștilor. 8. Bethlen Gabor, Maecenas al calviniștilor. 9. Dintr-o parte a catedralei din Oradea, construită de Sfântul Ladislau, înalță o fortăreață. 10. Moartea și testamentul lui Bethlen Gabor.

Capitolul al XII-lea. Nemaipomenita perindare a principilor. 1. Soția lui Bethlen Gabor, Catharina, după părăsirea principatului, trăiește ca persoană privată. 2. Gheorghe Rakoczi, zis și Cel Bătrân îi urmează lui Ștefan Bethlen. succesorul Catharinei. 3. Tratatul lui Rakoczi cu împăratul îi înalță pe calviniști. 4. Rakoczi moare, dorind fără succes coroana Poloniei. 5. Rakoczi cel Tânăr, nefericit, cedează domnia lui Francisc Redei. 6. Redei îi redă domnia lui Rakoczi și urmează masacrul transilvănenilor. 7. Ruinarea Transilvaniei săvârșită de turci și de tătari. 8. Barsayi devine principe. 9. Neînțelegerile dintre Acațiu Barsayi și Rakoczi; Rakoczi este rănit în luptă; moartea și înmormântarea acestuia. 10. Turcii mai favorabili catolicilor decât calviniștilor. 11. Ioan Kemény devine principe și Acațiu Barsayi este ucis. 12. Mihail Apaffi devine principe și Kemény este învins în luptă și este ucis; turcii intră în Transilvania. 13. Trei principii ai Transilvaniei sunt uciși într-un interval de doi ani.

Capitolul al XIII-lea. Despre Mihail Apaffi principele calvinist al Transilvaniei. 1. Transilvania se supune noului principe Mihail Apaffi, cu excepția Clujului care, din această pricină, este asediat. 2. Răzmeriță în armata cezaro-crăiască, apoi pace între împărat și turci. 3. Mihail îl ajută pe ungurii răzvrățiți împotriva împăratului și îl muștră pe neascultătorul Thökölyi. 4. Purcede la asediarea Vienei. 5. Fiul Mihail este numit succesor al tatălui său și Transilvania plătește tribut împăratului. 6. Moartea și înmormântarea lui Apaffi și nefericita rație alimentară a soției sale.

Capitolul al XIV-lea. Despre treburile religiei sub principii calviniști. 1. Bisericele și școlile catolice. 2. Principii Transilvaniei sunt arhiepiscopii luteranilor. 3. Pedepasă divină pentru dărâmarea capelei Sfântului Nicolae de la Zagon. 4. O fantăză sacră din Țara Bârsei este pângărită de luterani. 5. Țara Secuilor, donjon al credinței catolice în vremea înfloririi ereziei. 6. Femeile din Țara Secuilor îi îndepărtează pe eretici și păstrează câteva sate în credința catolică. 7. Bărbații căsătoriti obțin, prin netrebnicie, hirotonisirea și administrează treburile parohiale. 8. Un arhidiacon nelegiuît este decapitat, deoarece era căsătorit, și căsătoriile preoților încetează.

Capitolul al XV-lea. Despre armenii care migrează din Moldova în Transilvania. 1. Armenii cu episcopul lor se așează în Moldova. 2. Au fost convertiți la creștinism odinioară de Sfântul Grigore Luminătorul. 3. Sunt asupriți în

Moldova și trec în Transilvania. 4. Mărturisesc că sunt uniți cu biserica catolică și dobândesc un loc pentru slujbele divine. 5. Îl persecută pe un misionar apostolic venit de la Roma; este convertit și moare episcopul lor, Minas. 6. Armenii abjură de la rătăcirile lor ascunse întru credință și, uniți cu biserica catolică, îl dobândesc ca episcop pe Oxendius.

INDICELE CĂRȚII A ȘASEA

Despre viețuirea și persecuțiile Societății iezuiților în Transilvania Precuvântare

Capitolul I. Despre intrarea în Transilvania a primului misionar. Ioan Lelész din Societatea lui Iisus. 1. Părintele iezuit Ioan Lelész trece de la Eger în Transilvania. 2. Se îndreaptă înspre Cluj, cunoaște starea jalnică a credinței catolice și ajunge la Alba Iulia. 3. Principele Cristofor Bathori scrie la Roma, ca să se fundeze la Cluj un lăcaș al Societății lui Iisus.

Capitolul al II-lea. Despre introducerea la Cluj a primilor zece iezuiți și despre înălțarea colegiului clujean. 1. Din porunca împăratului, mănăstirile părăsite și bunurile bisericești trebuie folosite pentru ridicarea de școli catolice. 2. Zece călugări iezuiți sunt așezați la Cluj, într-o abație de suburbie. 3. Sunt fondate la Cluj, în incinta orașului, colegiul și gimnaziul. 4. Viziunea profetică despre înălțarea la Cluj a școlilor catolice.

Capitolul al III-lea. Despre disputa teologico-polemică de la Cluj dintre iezuiți și eretici și despre bunul renume și sporirea iezuiților. 1. Societatea lui Iisus deschide în dietă o dispută teologică despre Cuvântul lui Dumnezeu transmis sau despre tradiții. 2. Superintendentul arienilor se plânge în dietă împotriva iezuiților. 3. Dar se produce învâlmășală. 4. Papistașii eretici lipsesc, de teama disputei, și se reprezintă chiar și o dramă de către călugării iezuiți. 5. Cristofor Bathori moare, iar fratele acestuia Ștefan, regele Poloniei, întărește Societatea. 6. Părintele Ioan Paul Campanus, prefectul mănăstirilor din Polonia, vine în sprijinul puținătății fraților iezuiți cu 14 călugări; este înălțat un seminar pontifical și regal.

Capitolul al IV-lea. Despre operațiunile orădene și din împrejurimi ale iezuiților. 1. Năzuințele de primire a iezuiților. 2. Operațiunile misionarului orădean. 3. Ciuma întrerupe speranța înfloritoare a succeselor catolicilor.

Capitolul al V-lea. Despre ciuma de la Oradea, Alba Iulia și Cluj; despre moartea și testamentul regelui Ștefan. 1. Ciuma a cuprins și lăcașurile iezuiților. 2. Trebuie jeluți cu osebite: părintele Ferdinand Köpeczi. 3. Părintele Girolamo Fanfoni. 5. Urban Schipper. 6. Laurențiu Rzellonianul. 7. Ja'ea din pricina răpirii de către ciumă a atâtor persoane dintre iezuiți. 8. Ștefan Bathori, regele Poloniei și regina Anna mor. 9. Regele Ștefan încredințează, în chip minunat, prin testament, Societatea lui Sigismund, nepotul său.

Capitolul al VI-lea. Noi dispute între Societate și eretici. 1. Din diverse pricini sosesc în Transilvania călugări iezuiți. 2. Ereticii se străduiesc să alunge Societatea din Transilvania. 3. Li se rezistă cu hotărâre. 4. Solemnă instaurare a studiilor la Cluj. 5. Campanii apostolice în părțile turcești. 6. Recolta de suflete sporește.

Capitolul al VII-lea. Despre rezistența lui Sigismund împotriva încercărilor ereticilor și cuvântarea călugărilor iezuiți în dietă. 1. Uneltiri anterioare ale ereticilor pentru a-l atrage de partea lor pe Sigismund. 2. Statornicia lui Sigismund împotriva ereticilor. 3. Călugării Societății țin în dietă un lung discurs către Sigismund.

Capitolul al VIII-lea. Despre îndărătnicia ereticilor împotriva unui principe binevoitor; despre rugăciunile tinerimii; despre intervențiile în favoarea Societății lui Iisus. 1. Ereticii refuză plata tributului, dacă nu se hotărăște de către dietă în privința religiei. 2. Devoțiunile fierb în gimnazii. 3. O cauză dreaptă înalță speranța. 4. Dispută prin înaintarea de jalbe.

Capitolul al IX-lea. Despre hotărârea oficială a proscrierii călugărilor Societății lui Iisus. 1. Guvernatorul eretic încearcă măsuri decisive împotriva Societății. 2. Se prezintă călugărilor Societății lui Iisus pricina prigonirii. 3. Răspund călugării iezuiți. 4. Proscrierea Societății este întărită. 5. Poruncindu-li-se din partea dietei să plece, călugării se sfătuiesc între ei și sunt împiedicați de a intra la principe.

Capitolul al X-lea. Despre cuvântul de rămas bun al călugărilor iezuiți către principele Sigismund. 1. Cuvântarea de despărțire a călugărilor Societății lui Iisus către principele Sigismund. 2. Răspunsul dat în numele principelui, favorabil călugărilor. 3. Este silit și părintele Lelész să plece, deși grav bolnav. 4. Prigonitorii Societății pedepsiți de DUMNEZEU. 5. Moare pe drum părintele Mátyás Tományi din Societatea lui Iisus.

Capitolul al XI-lea. Despre reîntoarcerea în Transilvania a Societății lui Iisus, primită de către comițile generale. 1. Este respins sfatul de a se cere ajutorul sultanului turcilor, pentru a fi readusă Societatea la porunca acestuia. 2. Pe Sigismund îl muștră conștiința pentru că a îngăduit pribegirea Societății. 3. Sigismund scrie o suplică la Roma. 4. Părintele suprem îi răspunde cu bunăvoință. 5. Bunurile colegiilor vor fi păstrate pentru întoarcerea Societății, îngăduită puțină ani mai târziu.

Capitolul al XII-lea. Societatea pătimește la Cluj de pe urma arienilor. 1. Odoarele sfinte din biserica iezuiților sunt distruse de plebea ariană. 2. Este ucis în biserică Emmanuel Neri din Societatea lui Iisus, alții sunt răniți în colegiu și chiar alungați. 3. După ce a fost alungată de către arieni, Societatea se reîntoarce și se stabilește la Cluj.

Capitolul al XIII-lea. Principele Ștefan Boczkai persecută Societatea, pe care urmașul său, Sigismund Rakoczi, o proscribe. 1. Fruntașii sfășie decretul de proscriere înainte de înștiințarea lui publică. 2. Societatea migrează la Oradea împreună cu germanii. 3. Articolul despre alungarea din Transilvania a Societății. 4. Actul de prigonire din Transilvania a Societății lui Iisus. 5. Opreliștea Stării catolice față de articolul emis împotriva Societății lui Iisus. 6. Această opreliște și multe altele sunt păstrate în arhive. 7. Încercările zadarnice ale catolicilor de readucere în Transilvania a Societății lui Iisus. 8. A prăda Societatea de bunurile fundațiilor este împotriva dreptului natural și divin.

PRIMA CARTE A COLECȚIEI DE DATE ISTORICE DESPRE BISERICA TRANSILVANĂ CUPRINZÂND PROLEGOMENELE DACIEI PRECUVÂNTARE

Istoria religiei nu poate fi parcursă în întregime de-o așa manieră încât să se treacă cu vederea pe deplin lucrurile politice: este foarte convenabil, chiar o desfășurare și o obișnuință statornică pentru autorii de istorii ca la începutul operei lor să se descrie vechimea regiunii și a locuitorilor acesteia, lucru foarte plăcut cititorilor. Prin urmare am găsit cu cale să fac acest lucru în mica lucrare de față, dând primei cărți titlul de „Prolegomene”, care să zugrăvească vechimea Daciei (a cărei parte era și Transilvania, sub numele de *Mediterranea*) precum și situația ei politică sub forma unui preambul. În ceea ce privește cele mai vechi fapte ale religiei, acestea vor fi trecute sub tăcere acum pentru a fi reluate în cartea a doua. Există unii care nu se vor rușina să răscolească pe îndelete, să scoată din ruine și să cerceteze asemenea antichități: și de vreme ce aceste lucruri legate de Dacia, care se găsesc răscolite, scuturate de praf și cercetate pe îndelete la alți scriitori, oferă materialul pentru lucrurile dacice, ne-a făcut plăcere să le prezentăm binevoitorului cititor, după ce au fost prescurtate, sub forma unui rezumat. Ele au fost consemnate aici de dragul acestuia și dăruite bunăvoinței sale.

INDICELE CĂRȚII ÎNȚAI CARE ESTE A PROLEGOMENELOR DACIEI PRECUVĂNTARE

Prolegomenum-ul întâi. Despre diviziunea Daciei vechi și cu precădere a Transilvaniei. 1. Dacia întreită: prima *Ripens*. A doua *Alpestris*. A treia *Mediterranea*, sau *Transilvania*. 2. De ce *Transilvania* este numită *Septemcastrens*? 3. Cele șapte comitate ale *Transilvaniei*. 4. Cele șapte cetăți ale sașilor *transilvăneni*.

Prolegomenum-ul al II-lea. Despre așezarea, rodnicia și râurile Transilvaniei. 1. Figura, lungimea, lățimea și hotarele *Transilvaniei*. 2. Rodnicia aceleiași. 3. Râuri și pârâuri.

Prolegomenum-ul al III-lea. Lucruri memorabile în legătură cu vechimea Transilvaniei. 1. Convorbirile istorice cu Ștefan Lakatos. 2. Lacul de trei mile. 3. Pietrele subțiri. 4. Muntele care naște scorpioni. 5. Bani Sfântului Ladislau transformați în pietre. 6. Minele de aur și argint. 7. Râuri aurifere. 8. Mine de fier și ocne de sare. 9. Atelierele pentru pocale de sticlă. 10. Băile calde. 11. Viile mai rodnice. 12. Ierburile și aromele secuiilor. 13. Arborii. 14. Animalele. 15. Păsările. 16. Peștii. 17. Apa limpede și fântâna secată. 18. Apele minerale. 19. Lacul Sfânta Ana. 20. Pietrele roșii. 21. Metalele. 22. Sulful, cremenea. 23. Nucile de apă. 24. Apa care picură devine piatră. 25. Minele de fier din Țara Secuiilor. 26. Munți de sare și belșug de cretă. 27. Atelierul de vitralii. 28. Muntele purtător de ghindă. 29. Zimbrii sau taurii sălbatici.

Prolegomenum-ul al IV-lea. Despre primele populații ale Transilvaniei și despre blazoanele lor. 1. Originea *Transilvănenilor*. 2. Vechile neamuri ale sciților. 3. Negoțul este adus în *Transilvania*. 4. Iudeii construiesc un târg. 5. Idiomul dacilor. 6. Întreitul neam al *transilvănenilor*.

Prolegomenum-ul al V-lea. Despre Sarmiz, capitala întregii Dacie. 1. Regele Sirmius a întemeiat capitala Daciei, Sarmiz. 2. Sarmis a fost capitala Daciei, Alba Iulia numai a *Transilvaniei*. 3. Dacii au dat tribut împăratului Augustus. 4. Dacii, învingători ai cezarilor romani. 5. Romanii plătesc tribut dacilor. 6. Traianus îi scapă pe romani de plată tributului către daci. 7. Lupta victorioasă a lui Traianus de la târgușorul Turda. 8. Drumurile pietruite construite de romani. 9. Regele Decebal, trădător al înțelegerii cu Traianus. 10. Decebal își pune capăt singur zilelor. 11. Traian face vestită capitala Daciei.

Prolegomenum-ul al VI-lea. Despre Alba Iulia, capitala Transilvaniei. 1. Despre întemeietorul Albei Iulia există opinii felurite. 2. Originea Albei Iulia este coborâtă până în vremea lui Cotiso. 3. Întemeietorul templului de la Alba Iulia, Ulpius Mucianus. 4. Înstaurarea bisericii de la Alba Iulia, ridicată la rang de catedrală, apoi goltă. 5. Mărimea vechii Alba Iulia. 6. Vecinătățile Albei Iulia, bogate în mine de metalifere.

Prolegomenum-ul al VII-lea. Despre Sibiu, capitala sașilor transilvăneni. 1. Etimologia numelui *Cibinium*. 2. Etimologia numelui *Hermanstadt*. 3. Templul lui Hermes. 4. Originea orașului *Hermanstadt*. 5. Unele lucruri demne de văzut la Sibiu. 6. Orașul Sibiu cu episcopia. 7. Descrierea efigiei de pe memorabilul crucifix al lui Hristos. 8. Persecutarea catolicilor de către luterani izbucnită la Sibiu.

Prolegomenum-ul al VIII-lea. Despre orașul Corona sau Brașov. 1. Numele orașului și etimologiile acestora. 2. Bogăția orașului Brașov. 3. Bisericele brașovene. Prima. A doua. A treia. A patra. 4. Strădaniile lui *Johannes Honterus* de a înrădăcina aici luteranismul. 5. Incendiul brașovean din anul lui Hristos 1689. 6. Suburbiile brașovene cu bisericele lor. 7. Cetățeniile Brașovului: cea veche și cea nouă. 8. Etimologia numelui Bârsa. 9. Frumusețea Bârsei. 10. Legătura dintre Sibiu și Brașov. 11. Dreptul de veșnică locuire nu este dat nimănui în ținuturile sașilor *transilvăneni* decât neamului german.

Prolegomenum-ul al IX-lea. Despre cetatea Clujului. 1. Cetatea cu vechea cetățuie. 2. Bisericele clujene. 3. Varietatea religiilor. 4. Neamul ungarilor, mai numeroși aici. 5. Suburbia Mănăstur.

Prolegomenum-ul al X-lea. Despre orașul Bistrița. 1. Etimologia și frumusețea locului. 2. Mathaeus Teitscher apostatul, căpetenia luteranilor. 3. Mănăstirea și biserica dominicanilor. 4. Celelalte biserici.

Prolegomenum-ul al XI-lea. Despre celelalte cetăți. Mediaș. 1. Catedrala și bogățiile cetății. Sighișoara. 1. Împărțirea orașului. 2. Intrarea oprită pentru un principe înarmat. Sebeșul Săsesc. 1. Forma cetății. Orăștie. 1. Administrația acatolică.

CARTEA ÎNTÂI A CULEGERII DE DATE ISTORICE
DESPRE BISERICA TRANSILVANA
care cuprinde
PROLEGOMENELE DACIEI
PROLEGOMENUM-ul ÎNTÂI

Despre împărțirea Daciei vechi și mai ales a Transilvaniei

Dacia veche și împărțirea ei în trei: *Ripensis, Alpestris* și *Mediterranea*.

1. Dacia întreită: prima *Ripensis*.

Dacia *Ripensis* se întindea din apropierea Mării Negre de-a lungul mărilor moldave și muntene ale Dunării (sau Istrului), precum și ale părților Ungariei și între alte țărături ale râurilor Mureș, Criș și Tisa, până la cetatea Zips, capitala Daciei *Ripensis* (cum arată Bonfini. în decada 1, cartea 1), așezată la poalele munților Carpați.

A doua: *Alpestris*.

Purta numele de Dacia *Alpestris* întreaga regiune vecină cu Dacia *Ripensis*, numită Valachia, din care o parte se numește acum Moldova, de la fluviul Moldova (care avea odinioară numele *Zerethus* sau *Cordessus*); cealaltă parte se numește Muntenia, deoarece este așezată dincolo de munți.

Cea de a treia: *Mediterranea* sau Transilvania.

Dacia *Mediterranea*, așezată pe podișul dintre dealuri, păduri și munți, a primit de la unguri numele de *Erdély* (deoarece cuvântul maghiar *Erdő* înseamnă *pădure*), de la turci numele de *Erdei Ban*, de la latini numele de *Transilvania*, căci trebuia să pătrunzi în ea printr-o mare de păduri; de către germani este numită *Siebenbürgen*, care cuvânt înseamnă *Șapte Fortărețe*.

2. De ce este numită Transilvania regiunea celor *Șapte Fortărețe*?

Transilvănenii sunt numiți și de latini *Septemcastrerenses* (i.e. locuitori ai celor Șapte Fortărețe) căci armata scitică a hunilor, împărțită în legiunile celor șapte căpetenii ale sale (fiecare legiune cuprinzând câte 30 857 bărbați vâjnoși, după spusele istoricilor) au început să locuiască în șapte fortărețe zidite de ei în anul lui Hristos 744. Numele căpeteniilor se găsesc într-o carte veche, încredințată tiparului, împreună cu efigiile acestora: *Arpád, Szabalcs, Gyula, Kundi, Lehel, Verbulcs, Urs*. Despre aceștia scrie pe larg Bonfini în Decada 1, cartea a noua, la început.

3. Cele șapte comitate ale Transilvaniei.

Transilvania este împărțită din nou (în anul lui Hristos 889, deși se opuneau cezarului Arnulph și Papa Ștefan al II-lea) în șapte comitate ungurești, a căror nume sunt: *Cluj, Dăbăca, Solnocul Interior, Turda, Târnava, Alba* și *Deva*, care în timpul din urmă este numit peste tot *Hunedoara*, de la cetatea Hunedoarei. Cu trecerea timpului, aceiași hunosiți, întorcându-se, s-au răspândit chiar și în Panonia. Trebuie notat însă că, de vreme ce Transilvania este locuită în principal de trei neamuri, natural este ca să fie, de asemenea, subîmpărțită în trei districte, pe care ungurii le numesc *comitate*, iar secuii și sașii *scaune*.

4. Cele șapte cetăți ale sașilor transilvăneni.

În locul celor șapte fortărețe, sașii transilvăneni numără deja șapte cetăți: la răsărit este situată cetatea Brașovului sau *Corona*, hotarul ultim al întregului nume german. La miazăzi, mai spre răsărit, este așezată cetatea Sibiului sau *Hermanstadt*, mai spre apus Sebeșul Săsesc sau *Müllensbach* și Bros sau Orăștie deja de mult primită între cele șapte cetăți în locul Clujului (oraș care s-a dezis de sași în favoarea neamului ungurilor), situat la apus: la miazănoapte, orientată spre apus se află Bistrița, înspre răsărit Sighișoara sau *Schesburg*, în mijlocul tuturor acestora fiind așezat Mediașul.

PROLEGOMENUM-ul al II-lea

Despre așezarea, rodnicia și râurile Transilvaniei

1. Forma, lungimea, lățimea și hotarele Transilvaniei.

Forma Transilvaniei a fost desenată de curând, după asemănarea cu o inimă de către preavestitul domn Giovanni Morandio Visconti, vicecolonel imperial și arhitect suprem al Transilvaniei, pe care a dedicat-o lui Iosif I, regele romanilor și al Ungariei. Lungimea acesteia de la Porțile-de-Fier până la pasul Ghimeș, în scaunul Ciuc, este de 36 de mile germanice, lățimea, de la Turnu-Roșu, care se află la hotarele Munteniei, până la Chioar, fortăreața cea mai îndepărtată a Maramureșului și a Ungariei, este de 30 de mile germanice. Hotarele acesteia le-a notat foarte bine Gaspard Schott din Societatea lui Iisus în „Cursul de matematică”, cartea 12, capitolul 15. „Are, a spus el, dinspre apus Ungaria, dinspre miazănoapte Rusia Mică, dinspre Răsărit Moldova, dinspre miazăzi Muntenia”.

2. Rodnicia acesteia.

Transilvania este vestită pentru caii săi de rasă, pentru filoanele sale bogate de aur și argint și pentru minele de mercur, aramă, fier, plumb și sare, fiind foarte bogată de asemenea în vin, grâne și alte lucruri necesare traiului. Iar din pricina rodniciei sale și a bogățiilor sale a și fost numită odinioară, drept laudă, *Belsugul Daciei*, cum arată o monedă transilvăneană a împăratului Traian, în care este incizată efigia zeiței Ceres ținând în mână dreaptă cornul Amalthoei, iar în stânga o tăbliță cu inscripția *Abundantia Daciae*. Despre aceasta Georg a Reichersdorff, secretarul lui Ferdinand I, împăratul romanilor, a spus foarte pe scurt următoarele lucruri în „Descrierea Transilvaniei”: „Este foarte bogată, încât nu întâmplător a fost numită Transilvania comoara regalului Ungariei”. Așa a spus acela. Deși cultivă cu sâng vîta de vie, la hotarele lor, puțini struguri se îndulcesc bine, ba chiar sunt renumiți că au multă piatră, din care pricină atât străinii cât și băștinașii se desfată mai mult cu vinurile din Muntenia.

3. Râuri și pârâuri.

Se numără multe râuri aici. Între acestea fruntaș este Mureșul, apoi Oltul, Someșul, Crișul, Târnava Mare și Mică, Arieșul, Argeșul, etc. Au de asemenea pârâuri care fac mari revărsări și deseori se umflă așa de tare încât arată aidoma unor mari râuri, din care pricină se aduc multe neajunsuri călătorilor.

PROLEGOMENUM-ul al III-lea

Lucruri memorabile despre rodnicia Transilvaniei

1. Convorbirile istorice cu Ștefan Lakatos.

Am ajuns, în chip fericit, în luna iunie a anului 1696 să conversez pe teme istorice cu apostolicul și demnul de închinăciune domn Ștefan Lakatos, paroh în Ciucul secuiesc, foarte vestit atât prin învățăturile sfinte, cât și prin cele profane; citind scrierile istorice ale acestuia, am găsit anumite lucruri demne de amintit care se referă la rodnicia și bogăția pământului Transilvaniei și n-am stat la îndoială să le introduc în prolegomenele mele împreună cu numele aceluiași.

2. Lacul de trei mile.

Se află în Transilvania, a zis el, un lac cu o lungime de circa trei mile în satul Săcălaia din Comitatul Dăbâca, în mijlocul cărui se văd munți și sate.

3. Pietrele subțiri.

Pietre albe se extrag la Cluj și la Turda, bune pentru clădit și pentru gravuri delicate.

4. Muntele care naște scorpioni.

La Turda se află o despicătură mare de pietre, care măsoară în lungime o milă, numită în popor Cheile Turzii, unde se nasc Scorpioni.

5. Banii Sfântului Ladislau transformați în piatră.

Banii transformați în piatră odinioară prin rugăciunile Sfântului Ladislau se mai văd și astăzi din belșug la Huedin și la Săvădisla în comitatul Cluj, despre care se cred că au fost înmulțiți de forța divină și de providență. Tot acolo, Sfântul Ladislau a izbit de trei ori cu coiful său și au izbucnit trei izvoare cu apă limpede, cu care se vindecă suferinzii.

6. Mine de aur și de argint.

Aurul și argintul se extrag din munți, la Abrud, la Zlatna, în jurul izvoarelor Crișului, în Comitatul Alba.

7. Râurile aurifere.

Râul Ampoi din Comitatul Alba aruncă fărâme de aur și de argint, de asemenea râul Arieș din scaunul Arieș.

8. Mine de fier și ocne de sare.

Mine de fier se află la Trascău, iar ocne de sare la Dej, Cojocna, Sic, Turda și Ocna Sibiului.

9. Ateliere de sticlărie.

Pocale de sticlă se fac la Porumbacu și la Hoghiz.

10. Băile calde.

Băi calde se găsesc la Gioagiu, în Comitatul Alba.

11. Viile mai rodnice.

Regiunea viticolă cea mai vestită este cea din jurul orașului Medias și a târgului Biertan, Hunedoara și Ocoliș, Alba Iulia, Radna, Sânpaul și satul Pipea.

12. Ierburile și aromele securilor.

Dar mai ales Țara Securilor se arată a fi bogată în felurite lucruri. Acolo muntele Harghita și alți munți înconjurători cresc *ierburi* care fac să curgă din ele lapte; de asemenea ghimbirul, gențiana, anghelina, inula, sau iarba de nectar, mătrăguna, silurul, anasonul, țințaura, narcisul, lăcrămioara, ciuperca piciorul căprioarei sau ciuperca de inimă.

13. Arborii.

Între arbori se găsesc: ienupărul, fisticul, cătina roșie, tisele, răchitele roșii, brazii, cornii, dafinii, frasinii, plopii albi și negri, dârmozul, teii etc.

14. Animalele.

Tot acolo cresc diferite animale: jderii, râșii, caprele negre, urșii, lupii, vulpile, iepurii de câmp, mistreții, bursucii, iepurașii de lapte, herminele, hârciogii, castorii, bivollii.

15. Păsările.

Dintre *păsări*: acvilele, vulturii, ulii, șoimii, gaițele, potârnichele, fazanii, rațele sălbatice, prepelițele, bătlanii, berzele, cocoșii de munte, graurii, ciocănitoarele, sitarii, ulii porumbari. Această în eventualitatea că vei cerceta numai Țara Securilor, regiunea ultimă a Transilvaniei: se află aceleași păsări pe care le vei găsi și mai rar în restul Transilvaniei.

16. Peștii.

Râurile secuiești din munți au din belșug pești și hrănesc păstrăvi mari și mici, bibani soare și de baltă, lini, plevușcă, țipari, știuci, crapi, somni, mre-ne, lostrițe, porcușori, albițe, morunași, carași, platici, etc. etc.

17. Apa limpede și fântâna secată.

La Vlăhița se găsește apă limpede sulfuroasă, bună împotriva feluritelor boli exterioare și interioare, bube, umflături, în care dacă se scaldă cineva sănătos se va îmbolnăvi iar trupul i se va umple de bube. Tot acolo se află o fântână secată, în care cad păsările care încearcă să zboare pe deasupra ei. Lângă această fântână a înălțat o cruce prevestită doamnă Susana Mikes, născută Kalmoki, în anul lui Hristos 1700(!).

18. Apele minerale.

Apele minerale țâșnesc lângă râul Homorod, la mănăstirea Ciucului, la Șimleu, în satul Vrabia din Ciucul de Jos.

19. Lacul Sfânta Anna.

Pe culmile munților Tușnad se află Lacul Sfintei Anna, de o mare adâncime, înconjurat de stânci, a cărui fund nu poate fi atins și nici nu îngheață vreodată, nici nu se revărsă. Oamenii locului îl numesc *Ochiul de mare*. Tot acolo se găsesc pietre obișnuite, bune pentru clădit și pentru gravuri.

20. Pietrele roșii.

În satul Gherman, pe coasta cea mai îndepărtată a Muntelui Mitács, se găsesc *pietre de culoare roșie*, bune pentru clădit și pentru gravuri.

21. Metalele.

Din muntele Ocoliș se extrag metale pentru flinte.

Sulf, cutea.

La vechea cetățuie a Ungurașului, în ținutul Tarului se extrage sulf, dar pentru acesta nu există folosință obștească, ci se transportă pe ascuns. Lângă râul Oituz se cioplesc cute pentru ascuțit.

23. Nuci de apă (scoici).

Nucile de apă se găsesc în lacul Homorod, la Sânpaul, în scaunul Odorhei. De asemenea se găsesc la Gornești, la Făgăraș și la Bistrița; pe acestea nobilimea le consideră în rândul delicatelor.

24. Apa care picura devine piatră.

În ținutul Almașului din scaunul Odorhei, se găsesc peșteri subpământene minunate, întinse în lung și în lat, aidoma unei puzderii de încăperi, în care picăturile de apă se întăresc, devenind pietre.

25. Minele de fier din Țara Secuilor.

Mine de fier se găsesc în Gurghiu și Toplița, în scaunul Ciuc, la Mădăraș, în scaunul Brăduț, filială a scaunului Odorhei, și în satul Gherman.

26. Munți de sare și belșug de cretă.

Ocne de sare: la Homorod, Sânpaul, la Praid. în scaunul Odorhei, se pot vedea munți uriași de sare. Tot acolo se găsește cretă din belșug.

27. Atelierul de vitralii.

Vitraliile se fac la Micloșoara, în ținutul Crasnei.

28. Muntele purtător de stejari.

Un munte vestit, pe nume Bakocz, acoperit cu stejari, se află în scaunul Mureș.

29. Zimbrii sau taurii sălbatici.

În munții Călimani și Ghurghiu se nasc *zimbri* sau *tauri sălbatici*.

30. Varul.

Varul se scoate sub formă de piatră și este ars la Crăciunel, în scaunul Odorhei, în Ciuc, la Tomești, în Ghurghiu, la Lăvarea.

PROLEGOMENUM-ul al IV-lea

Despre primele populații ale Transilvaniei și despre blazoanele lor.

1. Originea Transilvănenilor.

Cele mai vechi populații ale Transilvaniei, după părerea celor mai mulți dintre istorici, precum și toți dacii, își trag originea de la *magogiți* (care, după mărturia lui Flavius Josephus din cartea 1 a „*Antichităților iudaice*”, capitoul al șaptelea, au fost numiți după aceea sciți de către greci) răspândiți în Scandinavia și, încetul cu încetul, în jurul Mării Caspice și a Pontului Euxin și care s-au împrăștiat în lung și în lat prin ținuturile tătarilor și ale Moscovei și prin Tracia până în regiunile danubiene.

2. Vechile neamuri ale sciților.

Cu trecerea timpului, sciții asiatici au întemeiat colonii și în Transilvania și s-au amestecat în așa fel cu moesii, dacii, geții și goții în vremuri de război încât, în cele din urmă, uitând numele de sciți, să fie numiți pretutindeni numai daci, geți și goți, ba chiar cele trei cuvinte să fie folosite de către istorici, în cele din urmă ca sinonime și, în fine, să trebuiască a fi folosite chiar și astăzi, pentru evitarea confuziei.

3. Negoțul este adus în Transilvania.

Ultimul rege al Daciei, Decebal, foarte vestit datorită luptelor purtate împotriva romanilor, ca să le reziste mai strașnic acestora, a îngăduit venirea în Transilvania a diferitelor neamuri, iar pentru alimentarea „nervului” războiului prin recrutarea și hrănirea de oșteni, se bucura foarte mult de neguțatori. Din această pricină i-a primit bucuros pe fugarii iudei din Ierusalim, care scăpaseră persecuției lui Titus Vespasianus din capitala Iudeii și se refugiaseră la neamuri barbare. Aceștia Decebal le-a dat dreptul de a construi un oraș, încât să poată să se ocupe cu culegerea și spălătul aurului din nisipurile râurilor aurifere ale Transilvaniei.

4. Iudeii construiesc un târg.

Au construit iudeii cetatea *Thalmus*, în apropierea trecătorii foarte înguste dinspre Valahia înspre Transilvania, unde mai târziu cavalerii templieri (așa se numește un anumit ordin ecleziastic) au construit un donjon numit până azi Turnul Roșu (fatal apoi turcilor în vremea regelui Matia Corvinul). Înspre Transilvania s-au scurs apoi în scurtă vreme și *armeni*, *greci*, sau *dardăni*, *traci*, *moezi*, *tribali* și alții, în număr foarte mare: acestora Decebal, fiind cuprins de speranța dobândirii de bogății, le-a dat, fără a sta pe gânduri, dreptul de locuire; și s-a ridicat orașul *Thamud*, un târg vestit, care a înflorit vreme de aproape opt veacuri. Acum au mai rămas doar ruinele iar pe acestea se află sătucul Tălmăciu, numit așa în popor de la numele locuitorilor vechiului oraș *Thalmus*.

5. Graiul dacilor.

Dacii se foloseau de o limbă barbară, la fel cu moezii, care se cuvine a fi numită grecogetă, după acel vers al lui Ovidius din „*Scrisori din Pont*”:

Vorba grecească este amestecată cu graiul getic.

6. Intreitul neam transilvănean.

Astăzi neamul transilvănean este întreit: primul neam este al *ungurilor*, vlăstarele hunilor, al doilea neam este al *sașilor*, mlădițele alemanilor, al treilea neam este al seculilor, nume apropiat de *Scythuli*, urmașii sciților. Despre aceste trei popoare sau neamuri se citește la istoricii următoarele lucruri încredințate tiparului: „Aceste trei neamuri, unindu-și resursele și trupele, pun la dispoziție, după o socoteală comună, mai bine de 90 000 de oameni înarmați, pentru organizarea unei campanii de război. Căci nu este un lucru necunoscut de mari primejdii a îndurat această regiune de-a lungul atâtor veacuri de pe urma neîntreruptelor incursiuni ale dușmanilor; totuși, întotdeauna dușmanii au fost învinși și așungați, dar nu fără un mare măcel. „Cuvintele sunt ale lui Reichersdorff în „Descrierea Transilvaniei“. Ungurii păesc azi numele de *nobili*, sașii pe cel de *cetățeni*, iar secuii pe cel de *oșteni*; despre cei din urmă vorbește acel celebru vers:

Și hunii cu tolbe din ținuturile scitice.

Acești secui cultivă pe Marte și pe Hercule, cărora le făceau sacrificii mai ales în apropierea izvoarelor.

7. Blazoanele Transilvaniei.

Pe aceleași trei neamuri le indică însemnele Transilvaniei; în speță, *bus-tul de vultur încoronat*, care aparține ungarilor, fiindcă se numără în Transilvania șapte comitate *ungurești*, cărora li se alătură și comitatele aparținând Părților Ungariei, cărora le este stăpân principele Transilvaniei, încă din vremea lui Ferdinand I, regele Ungariei, deoarece, după ce s-a încheiat pacea cu Soliman, sultanul turcilor, lui Ioan Zapolia, voievodul transilvan, îi reveniseră, în afara Transilvaniei și câteva comitate ale Ungariei, de unde Transilvania a început să fie numită Doamna Regatului Ungariei. Brațul îmbrăcat în fier ținând o sabie cu două tășuri, cu care se străpung o coroană, o inimă și un cap, îi arată pe secui, exprimând forța militară a neamului născut în Scitia. *Cele șapte turnuri* îi indică pe sașii transilvăneni și numește cele șapte fortărețe scitice devenite acum cele șapte orașe ale sașilor.

8. Diversitatea neamurilor care locuiesc Transilvania.

În afara acestor trei neamuri, locuiește aici și o mare mulțime de valahi (care sunt rămășițele romanilor); dar și o mare mulțime de germani, greci, sârbi, armeni, țigani precum și cei care cu ocazia negofului și a meșteșugurilor și-au stabilit locuința în orașele, suburbiile, târgurile și satele Transilvaniei.

PROLEGOMENUM-ul al V-lea Despre Sarmiz, capitala întregii Dacii

1. Regele Sirmus a întemeiat capitala Daciei, Sarmiz.

Transilvania a devenit foarte celebră pe vremea lui Alexandru cel Mare, sub conducerea lui Sarmis, regele dacilor și al tribalilor (pe care, după ce s-au răspândit din Bulgaria în Serbia, Slovenia și în părțile Ungariei, îi numim sârbi) rege numit Sirmus de către greci. Acesta construiește Sirmium (Sremski Karlovici), capitala Sloveniei, numită așa de la numele său (Istvánfi socotește, în cartea a 7-a, pagina 67 că pe ruinele acestei pietre se situează acum Oradea și Uileacul) și Sarmiz, capitală întregii Dacii, la hotarele Transilvaniei, pe care unii au numit-o *Sarmizgetuza*, de la geți, alții au numit-o *Sarmizgothusa* de la goți.

2. Sarmiz a fost capitala Daciei, Alba Iulia numai a Daciei *Mediterranea*.

Această capitală a întregii Dacii a fost așezată lângă Porțile-de-Fier, drum numit așa după trecătoarea stâncoasă și foarte îngustă înspre Transilvania dinspre Părțile Ungariei, iar de către unguri *Väss Kapu*, de macedoneni *Acontisma*, iar în hărțile geografice numit pasul Orlea. Greșesc cei care socotesc că Alba Iulia a fost numită odinioară Sarmiz, căci Sarmiz a fost capitala Daciei. Alba

Iulia numai a Transilvaniei. Însă, fiindcă cele două orașe au fost cândva așa de întinse, încât se atingeau în suburbii, ele au dat impresia că aproape s-au contopit într-un singur oraș.

3. Dacii au dat tribut împăratului Augustus.

Romanii au început să lupte împotriva Daciei și să-i pretindă supunere în anul al nouălea după nașterea lui Hristos, atunci bineînțeles însă de la înscăunarea lui Augustus. A fost trimis în aceste ținuturi pretorul urban cu o armată de 50 000 de oșteni pentru a-i alia cu imperiul său universal pe traci, dacii și panoni. Însă, fiindcă dacii (200 000 de bărbați) au rămas înarmați, romanii au învins cu armele doar Dacia *Ripensis*, după ce a fost ucis Boerebista, regele Daciei (acest lucru îl povestește Strabon în cartea a 7-a) și le-au smuls două hambare, la Sirmium și la Sergesta, din care să se hrănească oșteanul roman.

4. Dacii, învingători ai cezarilor romani.

Din nou au încheștat dacii și romanii armele de-a lungul întregului veac, care a fost primul de la nașterea lui Hristos și, după cum suntem învățați de Suetonius, Tacitus, Bonfini și Orosius Paulus, în acel veac au purtat război împotriva dacilor Tiberius, Claudius și Vespasianus; acesta din urmă a fost silit să fugă din Dacia și să lase pradă în Transilvania regelui Dorpaneus o parte a armatei împreună cu generalii săi Cornelius Fuscus și Oppius Sabinus.

5. Romanii plătesc tribut dacilor.

În timpul domniei lui Decebal (un rege foarte înspăimântător pentru romani), aceiași romani au fost în așa măsură istoviți și însângerați, încât să fie siliți a cere pace, pe care totuși, după măcelărirea oștii lui Domitianus, Decebal a acceptat-o nu fără plata către daci a mult aur (din porunca aceluiași împărat al romanilor, Domitianus). Ar fi putut fi învins acest rege Decebal de către romani, dacă împăratul Domitianus nu ar fi suspendat viitoarele campanii printr-un triumf închipuit. Și primeau dacii tribut de la stăpânii lumii de aproape 20 de ani.

6. Traianus îi scapă pe romani de plata tributului către daci.

Însă Traianus, după ce a ajuns la domnie, socotind că este nedemn de un imperiu atât de mare și de un împărat ca romanii să se folosească de o pace răscumpărată și să jertfească prin această hotărâre vitejia lor trândăviei altora, la indemnul senatorilor, a declarat război dacilor în locul plătirii banilor de răscumpărare; a și pornit acest război, și, după ce a fost cucerită Alba Iulia, capitala Transilvaniei, a supus și Sarmiz, scaunul întregii Dacie și i-a eliberat pe romani de tributul pe care trebuiau să-l plătească dacilor.

7. Lupta victorioasă a lui Traianus de la cetatea Turda.

Lângă orașelul Turda, numit de către Germani Thorenburg, se află un câmp întins numit Opișani, unde a avut loc lupta victorioasă a lui Traianus împotriva lui Decebal, iar aceasta a fost atât de incinsă, încât, deoarece nu avea destule fașe pentru a lega rănile răniților, însuși Traianus a fost nevoit să-și sfășie vestmintele. Valahii, răspândiți în număr mare în Transilvania, numesc acest câmp *Prat de la Traian* și se văd aici chiar și acum stele funerare și epitafe cu numele de Saturninus, Gemellus, Ulpius, Statius, Lupus etc.

8. Drumurile pietruite construite de romani.

Supraviețuiește și o piatră cu o veche inscripție a romanilor descoperită în ruinele cetății Sarmiz, în care sunt menționate *Provincia Collia*, *via Clodia*, *via Cassia* și *via Giminia*, iar istoriograful ne transmite că au fost construite drumuri pietruite (a căror urme se mai văd și azi) dinspre mai sus pomenita *Ulpia Traiana* înspre *Provincia Collia*, adică înspre *Valahia*, care era numită de către Ovidius *Metorea*: *via Clodia*, la Cluj, *via Annia*, la Aiud, *via Cassia* care fusese pietruită cu piatră cubică foarte frumoasă, la *Apulum* sau *Alba Iulia*, *via Giminia* (mai că așa zice *Gemina*) la salinele turdene și la *Agropolis*, adică Târgu Mureș. Astfel de pietre vechi romane le-au folosit localnicii din nou la zidurile de incintă ale cimitirelor care înconjoară bisericile învecinate și în alte țeluri vulgare.

9. Regele Decebal, trădătorul înțelegerii cu împăratul Traianus.

După ce capitala Sarmiz a fost cucerită pe neașteptate de către împăratul Traianus, regele Decebal obținând chiar și iertarea, cersită în genunchi (după mărturia lui Dion din Creta), a rămas legat de romani printr-un tratat obligatoriu, iar după plecarea lui Traianus, a încălcat înțelegerea și și-a însușit din nou conducerea supremă. De îndată ce a fost înștiințat de acest lucru, Traianus se întoarce în Dacia cu oaste în anul lui Hristos 105 și a pătruns în aceasta peste acel vestit pod de piatră care se numește *podul lui Traian* de peste Dunăre sau Istru, din acel loc în care împăratul Severus a construit orașul *Severin*. De curând am văzut că orașul a pierit iar din cetățuie și din pod a rămas doar o foarte mică ruină. Aici se spune că a avut o ciocnire cu *Heraclius Cosroen*, a afirmat *Reichersdorff*.

10. Decebal își pune singur capăt zilelor.

Însă, deoarece Decebal, întorcându-se Traianus, nu se bizuia îndeajuns pe propriile forțe, încercând să acționeze cu șiretlicuri și înșelăciuni, a trimis în Moesia bărbați aleși de el, chipurile ca fugari, care, prefăcându-se credincioși, să-l captureze pe Traianus, întinzându-i o cursă sau să-l măcelărească. Dar fiind prinși, au fost supuși celor mai cumplite torturi. În amintirea acestei fapte, oștenii romani au răspândit în Panonia o astfel de epigramă:

*Unde erai Phamnesia, (zeița Nemesis) unde erai?
Cât de puțin a lipsit ca Roma să nu poarte doliu?*

Dar Traianus este în viață, iar Decebal temându-se pentru sine, din pricina lui Traianus, după ce și-a îngropat în pământ comorile, s-a sinucis, străpungându-se cu un pumnal. Totuși capul acestuia a fost adus la Roma iar dacii sunt făcuți tributari ai romanilor în jurul anului lui Hristos 110. Statuia lui Decebal stătea încă în picioare până în acest veac la Alba Iulia, însă lipsită de capul care îi fusese smuls.

11. Traianus face mai vestită capitala Daciei.

Împăratul Traian, (înainte numit *Ulpus* după strămoșul său, apoi numit *Dacius*, fiindcă romanul supusese Dacia) a schimbat numele de Sarmiz al acestei cetăți și a poruncit ca ea să se numească *Ulpia Traiana*; cu trecerea timpului a fost în așa măsură înălțată și împodobită cu clădiri somptuoase, temple elegante, porți triumfale, mari teatre, statui uriașe, apeducte, cisterne, băi și alte contribuții ale măreției romane, încât regiunea aceea și-a prezentat un chip foarte plăcut și arată ca un paradis. Astăzi de abia dacă se mai vede o urmă a acesteia și se păstrează doar numele *Varhely*, care înseamnă „locul orașului”.

PROLEGOMENUM-ul al VI-lea

Despre Alba Iulia, capitala Transilvaniei

1. Despre întemeietorul Albei Iulia există păreri diferite.

În legătură cu *Alba Iulia*, și anume de cine a fost construită (dacă de *Iulius Caesar*, sau de către *Gyula*, cândva căpetenia ungurilor, dacă de *Iulia Augusta*) există la scriitori o așa de mare diversitate a tradițiilor, încât cu greu dacă se poate scrie ceva sigur. Bonfini, în Decada 1, cartea întâi a spus astfel: „Capitala Transilvaniei, Alba Iulia, a fost construită mai întâi de romani, apoi refăcută de sciții albați”. Iar în cartea a 9-a: „*Gyula*, a treia căpetenie a hunosiților, pe când plecase la vânătoare și alerga prin pădurea a dat peste Alba Iulia, orașul străvechi, purtător al multor monumente ale romanilor, năpădit peste tot de mărcini și de arbuști. Admirându-i vechimea, ocupând locul, se apucă să refacă orașul pe care acum oamenii îl numesc *Alba Iulia*, nu atât, de la *Iulius*, cât de la *Gyula*, căpetenia hunilor”. Așa a scris *Bonfini*.

2. Originea Albei Iulia este coborâtă până în vremea lui Cotiso.

Unii istorici vor ca această Alba Iulia (oraș care este ca și ombilicul întregii Transilvanii) să aparțină timpurilor lui Cotiso, care Cotiso (după cum observă Conrad Gesner în „Onomasticon”) a fost regele dacilor; deși învins de către Cornelius Lentulus, generalul lui Augustus în Panonia, acesta, la rândul său, i-a prigonit pe romani, încât aproape că s-a apropiat de cetatea cetățitor, de Roma. Să se vadă, drept mărturie, la Horatius, oda a șasea „Către romani”, din cartea a treia:

Mai încă a distrus dacul cetatea acaparată de revolte.

Și în cartea a treia, oda a opta „Către Maecenas”:

Părăsește-ți grijile de cetățean față de cetate:

A pierit oastea hăcului Cotiso”.

În vremea acestor războaie dintre daci și romani, pomeneste Suetonius cum că, pentru a se îngădui un tratat de pace, i-a fost dată de soție regelui Cotiso Augusta Iulia, fiica împăratului Augustus, și că în amintirea acesteia a fost construită Alba Iulia. Cine să mai poată curma disputele despre originea Albei Iulia?

3. Intemeietorul templului de la Alba Iulia, Ulpius Mucianus.

Acest preasfânt templu a fost înălțat în onoarea lui Antoninus Pius și a mamei sale Iulia, care a fost preoteasă în templul Soarelui (în acel sat, al Daciei unde locuiau părinții săi), după cum observă *Thomas Rheiner*, fericitul tălmăci al inscripțiilor străvechi. Iar faptul că intemeietorul acestui templu de la Alba a fost Ulpius Mucianus, prefectul armatei romane, ni-l arată o inscripție de pe o placă de marmură foarte veche, pe care a citit-o în anul lui Hristos 1550, în același templu (consacrat apoi de creștinii cu hramul Sfântului Mihail) *Georg a Reichersdorff*, secretarul lui *Ferdinand I.* împăratul romanilor și regele Ungariei și al Boemiei, căruia i-a și dedicat a sa „Descriere a Transilvaniei”; în această operă el a introdus inscripția pe care apoi au preluat-o cu aviditate *Iazius, Wagner, Tröster* și alții, introducând-o în operele lor istorice, fără însă a o reproduce cu fidelitate. în ansamblul ei.

Lui Iupiter Preabunul și Atotmărețul, Marcus Ulpius Mucianus, oștean al legiunii a XIII-a Gemina a orologilor (?), a înălțat de la pământ, cu propria cheltuială, pe când erau consuli Falco și Clarus, un templu în onoarea lui Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus și a Iuliei Augusta, mama acestuia.

4. Restaurarea templului de la Alba, ridicat la rang de catedrală, apoi pustiit.

Ștefan I, regele Ungariei, a reconstruit acest templu iar apoi Ioan de Hunedoara l-a restaurat și l-a înzestrat cu avere. A avut această augustă biserică două clopotnițe însemnate, dintre care una mai are și astăzi un clopot sonor, în schimb cealaltă și-a pierdut măreția, fiind pârjolită în incendiu. Aceeași biserică a fost înălțată la rang de catedrală, preaveștit scaun episcopal înstituit de însuși regele Ștefan, dar în timpul domniei reginei *Isabella*, mama lui Ștefan (zis Ioan Sigismund) de *Zapolia*, copil încă, a fost lipsită de episcopul său, care a fost *Paul Bornemissa* sau *Abstemius*, originar din *Pécs*, destinat acestei dregătorii sfinte în comițiile ținute la *Sopron* de către regele *Ferdinand*, în anul lui Hristos 1556: pe acesta transilvănenii rebeli împotriva lui *Ferdinand* l-au silit să plece din Transilvania, luându-și averile cu sine, în ziua Sfântului *Gheorghe*, anul lui Hristos 1556. Plecarea acestuia a pomenit-o *Istvánnfi* în „Istoria Ungariei”, cartea a 14-a, pagina 275, coloana a 2-a; acesta a mai notat următoarele în cartea a 20-a, pagina 225 și pagina 261: „Târgul Tășnadului, laolaltă cu dijele pe roade, care aparțineau episcopiei de Alba a fost înstrăinat și de către regina *Isabella*, în anul lui Hristos 1559, căci pe atunci se împrăstiau averile bisericești. Se spune că această episcopie a fost vestită prin cele 24 de decanate ale sale”. Iar orașul a fost întărit de către *Carol cel Mare* în folosul sașilor.

5. Mărimea vechii Alba Iulia.

Alba Iulia, reședința regească a Daciei *Mediterranea*, este așezată pe panta unei coline înconjurată la o distanță de aproape două mii de pași de câmpie; a fost numită odinioară *Apulum* sau *Colonia Apula*; ba chiar *Apulesium*, datorită râului Apulum (numit de către unguri *Ompoly*), care coboară din munți, la răsărit. Mai demult a fost așa de întinsă încât după mărturia mai sus pomenitului Reichersdorff, râul Mureș, care acum se află la o depărtare de două mii de pași de oraș, curgea prin mijlocul orașului. *Ortelius* spune că perimetrul Albei Iulia cuprindea cinci mile germanice: adevărul asupra acestei mărimi l-au întărit ruinele, tăblițele străvechi, mormintele distruse, folosite din plin de către autori. Acum acest oraș (dacă nu iei în considerare palatul regal și preasfânta biserică) se înfățișează ca un târgușor, după ce a fost ruinat de dese războaie și pârjolit de incendii: el care odinioară se întindea cu suburbiile sale până la Sarmiz, capitala întregii Dacii; *fapt pentru care este și numit Sarmiz de către unii autori*.

6. Împrejurimile Albei Iulia, bogate în mine metalifere.

Dinspre apus se întinde în chipul cel mai plăcut o câmpie, până la colina Sfântului Mihail, pe care colină, în înălțimea unei stânci, este așezată fortăreața Sf. Mihail, care durează de pe vremea imperiului roman și al cărei adevăr se poate extrage din monumentele străvechi. Dinspre acea parte se pot vedea dealuri și munți foarte înalți, greu de urcat, unde se situează așezări montane, vestite pentru aurul și argintul lor. Între acestea, la loc de frunte se află Baia Abrudului (pe care o avea în stăpânire colegiul preoțesc prin dania lui Ioan de Hunedoara), vestită pentru filioanele sale metalifere, unde se culegea fără răgaz o mare cantitate de aur, care era prelucrat tot acolo și *era mai apoi dus la monetăria Sibiului* iar acolo se băteau mereu monede de aur, după cum a scris Reichersdorff în anul lui Hristos 1550.

PROLEGOMENUM-ul al VII-lea

Despre Sibiu, capitala sașilor transilvăneni

1. Etimologia numelui *Cibinium*.

Sibiul, orașul german al sașilor transilvăneni, capitala cetăților săsești, numită așa după râul Cîbin, care curge prin apropiere, râu care și-a căpătat numele de la sîpini (din neamul suevilor), după ce armata romană a împăratului Tiberius (pe când era în viață Iisus Mântuitorul), amestecată fiind din diferite neamuri, fusese introdusă în Dacia *Mediterranea*, numită după aceea Transilvania.

2. Etimologia numelui *Hermanstadt*.

Etimologia celui alt nume pe care îl poartă același oraș, *Hermanopolis* sau *Hermopolis*, ba chiar *Hermanstadt*, după pretenția unor etimologiști, este derivată de la daestrul *Hermes*, care a fost cultivat sub numele de *Herman* de către vechii germani, după cum scrie Meibonius în „*Irminsula din Geropium*” cu următoarele cuvinte: „Acel lucru trebuie cel mai puțin neglijat și anume că dacii și sașii au avut nu numai o origine și o limbă comune, dar au avut și o religie comună: căci anibele neamuri l-au cultivat cu cea mai mare cinste pe Mercur, pe care îl numeau Herman, prin care este indicat vestitorul comun al tuturor zeilor, după cum voi arăta mai pe larg în expunerea despre zei. Așadar le consacră luminișuri și dumbrăvi și, după cum am observat, numesc cu numele zeilor chiar și orașe întregi. Așa se face că Hermanstadt din Dacia, adică *Hermopolis* și-a tras numele de la Mercur”. Așa a scris Meibonius.

3. Sanctuarul lui Hermes.

Se mai spune că au fost construite de către geții păgâni, care trăiau în jurul muntelui Cîbin din apropiere (numit de către aceiași geți *Getenperg* sau *Fetenberg*), o fortăreață și un sanctuar, așezate pe aceeași colină pe care astăzi

se află partea de sus a oraşului Sibiu; şi s-au înălţat, acestea chiar sub domnia lui *Hermanaric*, regele *goţilor* amestecaţi cu *geţii*, căruia i se supunea străvechea *Sarmiz*, capitala *Daciei* de lângă *Porţile-de-Fier*.

4. Originea cetăţii Hermanstadt.

Originea mai apropiată de timpurile noastre, atât a numelui cât şi a oraşului Hermanstadt, ne-o arată peste tot istoriografia după cum urmează: în anul lui Hristos 1006 un oarecare Hermann din *Nürnberg* va veni în Ungaria, la curtea Sfântului Ştefan, regele Ungariei împreună cu *Ghisabella* de Bavaria, sora Sfântului Honoric, împăratul romanilor cu numele Pius, şi logodnica născutului Ştefan, regele sfânt; cu trecerea timpului a ajuns în Transilvania şi a construit un sat; în acel loc unde fuseseră odinioară fortăreaţa şi sanctuarul deastrului *Hermes*, iar după aceea s-a înălţat oraşul Sibiu. Acest sat a fost transformat într-un oraş întărit în anul lui Hristos 1160, după cum arată sigiliul urban al *Sibiului*, care are pe margine această inscripţie: *Sigiliul cetăţenilor din satul lui Herman*.

5. Unele lucruri demne de a fi văzute la Sibiu.

Demnă de pomenire este aici măreaţa biserică cu hramul Sfintei Cruci, vestită odinioară pentru cele 24 de altare ale sale, pe care o slujea un prepozit cu bente din starea ecleziastică împreună cu decanul şi cu 24 de preoţi. Casa parohială împreună cu o biserică elegant construită (casă pe care oamenii o numesc prepozitură) astăzi îl are drept proprietar pe Domnul Luz, fiind primită pentru toată durata vieţii sale şi a moştenitorilor săi de la Domnul Haller, împreună cu un joc de piramide. Drept semn atât al jocului cât şi al câştigului se găseşte în peretele de colţ, care dă înspre piaţa publică a oraşului, un basorelief în piatră cu două mâini, dintre care una ţine o piramidă, cealaltă o sferă. Se supuneau acestei prepozituri două decanate: *Cinc* şi *Noerich*. Sibiul a avut două mănăstiri: una a dominicanilor, cealaltă de maici. Însă *Matthias Miles* pomeneste în al său „*İnger exterminator*“ trei mănăstiri ale ordinului Sfântului Francisc Seraficul. Dar nu peste mult vor fi descoperite aici astfel de mănăstiri. Dregătoriile laice vor fi înlocuite laudate pentru buna lor conducere şi, după cum relatează *Johann Tröster* în „*Dacia germanică*“, cartea a 4-a, capitolul al 9-lea: „Toţi juzii sau căpeteniile neamului săsesc se întâlnesc anual la Sibiu în ziua Sfintei Catarina, pentru a judeca pricinile comunităţii“. Se pot găsi aici turnuri puternice, ziduri, fortificaţii, 4 porţi mari şi 2 porţi mici ale oraşului şi tot felul de maşini de război destinate apărării oraşului împotriva duşmanilor. Pârăuri multe curg din puzderia de iazuri din vecinătate în pieţele oraşului (întru folosul osebit al cetăţenilor şi curăţenia oraşului). Se mai găsesc aici case elegante, toate acoperite cu tigla roşie, din care pricină Sibiul este numit de turci „*Oraşul Roşu*“ ... agreabile prin varietatea bolţilor neguţătorilor. Iar oraşul este divizat prin scări de piatră în *Oraşul de sus*, care este mai aristocrat, fiind adomna unei cetăţi pe o colină, şi oraşul de jos, împrăştiat pe vale; din această pricină el pare un oraş dublu. El se bucură de 18 sate regeşti tributare, după mărturia lui *Reicherdorff* care pomeneste că aici se afla şi o monetărie, la care se aducea aurul din *Baia Abrudului*.

6. Oraşul Sibiu cu episcopia.

De la prima obârşie Sibiul a fost o cetate catolică. Dar, începând cu anul lui Hristos 1519 prinse a se revolta împotriva Sfintei Biserici a lui Hristos şi a vicarului său, papa, sprijinit fiind de dogmele eretice ale ereziarhului *Martin Luther*. Acelaşi oraş era reşedinţă episcopală, supusă arhiepiscopului de Caloccea, după cum a notat *Szentiványi* în „*Lista episcopilor Ungariei*“ din „*Miscellanea*“; astăzi este însă lipsit de episcop, prepozit, canonici şi de sufragani, în care calitate fusese acolo vicarul arhiepiscopului de *Esztergóm*, după cum scrie *Hanner*. În cartea-a patra, pagina 191: „De aceea *Nicolaus Olahus*, arhiepiscopul de *Esztergóm*, bărbat foarte învăţat, a numit catedrala parohială binefacere ecleziastică“. *Reichersdorff* a scris astfel, pe scurt, în „*Descrierea Transilvaniei*: „*La Sibiu se remarcă catedrala parohială, demnă de prepozitul său cu bente şi sporită cu altarele a 24 de preoţi*“.

7. Descrierea efigiei demnului de pomenit crucifix al lui Hristos.

În afara porții orașului Sibiu numită a Sfintei Elisabeta, era cinstită efigia crucifixului lui Hristos încă cu o sută de ani înaintea ereziei luterane. În această sfântă efigie este de remarcat un unic meșteșug: au fost cioplite dintr-o singură piatră (de mari dimensiuni) atât crucea cât și efigia crucifixului. *Înălțimea crucii era de 19 picioare și jumătate geometrice: lată (dacă îți brațele deschise) de 14 picioare înălțimea acestui crucifix al lui Hristos este de 9 picioare; întinderea brațelor este de 7 picioare și jumătate.* Pe coloana crucii, într-o parte se citește o inscripție cu caractere vechi: „Această operă a făcut-o Peter Lands Regen din Austria”. Pe cealaltă parte a coloanei se poate citi: *Anul Domnului 1417.* Inscripția acestui an arată că acest crucifix a fost construit cu 100 de ani mai înainte ca Luther să devină dușmanul Sfintei Biserici Romane în vreme ce făcea publice tezele sale vicioase împotriva vicarului lui Hristos în biserica care se afla în apropierea fortăreței Wittenberg; în urma explicării acestora, ca dintr-un izvor al noii sale erezii, a răspândit, prin intermediul a opt volume pe care le-a scris, dogmele pseudoevangelice, ca prin niște râuri otrăvite. Căci acest lucru s-a întâmplat în anul 1517. Drept fundatie pentru întreținerea efigiei de pe crucifixul lui Hristos se posedă trei sate apropiate: Criț, Cloașterf și Albești, după cum relatează Matthias Miles în „Îngerul exterminator”, pagina 14. Până în ziua de azi sunt supuse aceste sate dregătorilor sași ai Sibiului Alții totuși spun că trebuie considerate că a aparținut acestei efigii o fundație mai mare. *Pe zid, menite să completeze pomenita efigie 4 distihuri în latină și opt versuri scrise în germană erau însoțite de următoarea inscripție: În anul 1683, din grija osebă a generosului, demnului de respect și nobil domn Georg Armpriester, judele regesc al Sibiului, etc., etc., crucea de piatră (de un meșteșug unic) înălțată în fața porții Elisabeta, după ce fusese distrusă în mai multe locuri de vagabonzi, este restaurată și îndreptată, fiind pictată în culori. Dar deja în timpul lui Valentin Frank, judele regesc, această inscripție apare ștearsă și în locul ei se văd astre, nori care acoperă soarele și luna, pictate pe deasupra de un nou penel. O ce schimbătoare este firea luteranilor! Ceea ce pentru primul era demn de cinste, pentru celălalt este demn de dispreț, ce aprobă unul, dezaprobă celălalt.*

8. Persecutarea catolicilor de către luterani izbucnită la Sibiu.

În toiuł unor frământări războinice, până într-atât s-a întezit la Sibiu ura împotriva Sfintei Biserici Romane, încât sub Ioan de Zapolia, voievodul Transilvaniei și turbulentul rege al Ungariei (care a fost cel dintâi care să plătească tribut turcilor și a promis aceluiași că Transilvania va fi mereu tributară lor) tot clerul catolic, călugării, călugărițele, dascălii, etc., mai întâi la Sibiu, iar după pilda de îndărătnicie a acestui oraș și în alte orașe ale sașilor să fie alungați; din care pricină, deja în secolul următor religia catolică era asuprită în Transilvania prin grele persecuții. Dar despre această schimbare a religiei vom discuta mai jos. în cartea a treia.

PROIEGOMENUL al VIII-lea

Despre cetatea Brașovului

1. Numele cetății și etimologia acestuia.

Se spune că Corona avea în vechime, la Ptolemeu, numele de *Patroissa*, de asemenea *Praetoria Augusta*; de către unguri este numită *Brassó* sau *Brașov*, *Kronstadt* de către germani, *Στεφανόπολις* de către greci. Fiindcă, în legătură cu etimologia numelui *Corona* (de unde anume vine etimologia acestui oraș. *Brassó*, adică *Corona*) există deosebiri de păreri de la un autor la altul, voi spune cum anume s-a răspândit faima în legătură cu acest oraș: creștea din abundență inul în această parte a țării pe care o ocupă acum cetatea Brașovului; și chiar în acel loc în care se găsește clădirea primăriei orașului, a crescut o plantă de in împletită de la sine, în chip miraculos în forma unei astfel de coroane, cum se poate vedea azi pe stema orașului. Aceasta, după ce a fost

smulsă din pământ, era păstrată în clădirea cu pricina, care în anul lui Hristos 1689 a ars cu tot cu coroana aceasta demnă de pomenire atârnată în interiorul său. Se zice însă că în mod intenționat împăratul Sigismund (a cărui efigie o poartă astăzi poarta orașului numită *A Mănăstirii*) a situat acolo piața orașului, iar în mijlocul acesteia reședința magistrului cetății, pentru ca aceasta să stea împreună cu sigiliul sau stema orașului chiar în acel loc de unde fusese smulsă planta de înmpletită în formă de coroană adevărată și să fie drept semn vesnic de amintire a originii sale. Acestea în legătură cu noul Brașov. Se spune că vechiul Brașov, care în limba ungurească înseamnă de asemenea „coroană” de aceea a fost numit așa fiindcă arată ca și cum ar fi așezat pe creștetul întregii Transilvanii.

2. Bogăția cetății Brașovului.

Această cetate este elegantă, vestită pentru mărfurile turcești; așezată fiind în mijlocul unor munți plăcuți și fortificați cu ziduri înalte, parapete groase și donjoane. Aproape spre fiecare cartier, atât din cetate, cât și din suburbii, coboară pâraie de nesecat, țâșnite din cele mai curate izvoare și se găsesc aici numeroase rezervoare de apă și fântâni. Are artiști și făurari de tot felul, și încă din cei mai buni. Piața de aici, plină în fiecare săptămână, este atât de vestită de pe urma țăranilor care se scurg încoace din împrejurimi, încât ai putea crede că este cel mai nimerit târg cu puțință din cauza belșugului lucrurilor și mărfurilor expuse: căci este centrul negustoresc al regiunilor estice de la fruntarii; și se înfățișează aidoma unui atelier comun pentru toate lucrurile. Se îndreaptă într-acolo *secui, valahi, bulgari, traci, armeni, greci*, etc. Este belșug în cea mai mare măsură și în privința mărfurilor turcești aduse prin Moldova și Valahia. În schimb orașul nu are prea multe vii: cu toate acestea se întremează cu cel mai bun vin adus din Muntenia, căci se îngrijește ca în fiecare an să se aducă vin din belșug și îl vinde cu un preț mic. Se fierbe aici chiar și un must foarte bun printr-o metodă fericită.

3. Bisericele brașovene. Prima.

Cetatea Brașovului cuprinde patru biserici: întâietatea o deține cea care este consacrată Născătoarei lui Dumnezeu înălțată la Cer și a fost construită din piatră cubică, cu lux și maiestate, în anul lui Hristos 1358; dotată cu odoare scumpe, dintre care o parte se păstrează și astăzi, ea este cu totul și cu totul bogată. Acestei biserici i-a fost adăugată una mai mică, cu hramul Sfintei Catarina, după care șirul de case din piața învecinată a căpătat numele de *Chata-rinaehoff*, adică *Curtea Sfintei Catarina*, iar poarta, pe care acum o numim „Valahică”, a fost numită atunci „A Sfintei Catarina”. Această biserică a Sfintei Fecioare este înconjurată de locuințe eclesiastice și de școli cu o bibliotecă decât care nu a existat una mai bogată în Panonia (după ce a fost risipită de către Soliman, sultanul turcilor, biblioteca de la Buda a lui Matia Corvinul).

A doua biserică.

A doua biserică vestită este aceea cu hramul Sfinților Petru și Pavel, împreună cu mănăstirea construită pentru ordinul Sfântului Dominic. Acestea îi aparțin șaptea sate, în ungurește *Hétfalu*. Cu trecerea timpului, a fost cedată ordinului serafic al Sfântului Francisc; după ce ordinul acesta a fost reformat (astfel încât cei care acceptau reforma să aparțină învecinatei Țări a Securilor, iar restul să treacă în Bulgaria), biserica și mănăstirea au fost lăsate părții reformatorilor mai austeri. În cele din urmă, aceștia, după ce erezia luterană a prins puteri, au fost siliți să părăsească Brașovul în anul lui Hristos 1530, împreună cu toți catolicii, și s-au stabilit în Țara Securilor. Această biserică, împreună cu mănăstirea părăsită, a fost scăpată din incendiul anului lui Hristos 1689 de garnizoana împăratului, fiindcă această mănăstire îndeplinea rolul de depozit de grâne al trupelor împărățești.

A treia biserică.

A treia biserică, destul de mare, poartă hramul Sfântului Ioan; aceasta a aparținut călugărițelor din ordinul serafic al Sfintei Clara. Piața învecinată se numește azi *Die Monnergass* sau *Piața Călugărițelor*.

A patra biserică.

A patra biserică aparține azilului săracilor și este situată lângă poarta Bârsei.

4. Eforturile lui Johannes Honterus de a înrădăcina aici luteranismul.

În anul lui Hristos 1533, la vreme de vară, prinse Johann Honterus, care se întorsese de la Basel, unde fusese plecat la studii, să introducă prin toate mijloacele secta lui Luther și, pentru acest țel a adus cu el meșteri pricepuți în ale tiparului. El a înălțat o moară de hârtie (a cărei urme mai există încă pe câmpul din spatele bisericii Sfântului Bartolomeu), o tipografie în interiorul orașului, care acum se află la Sibiu, după cum spune Matthias Miles, la pagina 26, și de asemenea școli luterane. Făcea toate acestea pentru că era foarte bogat și de cele mai multe ori cheltuia din propria pungă, fără ca Paul Benckner, arhiepiscopul de aici să ajute în vreo privință. Au fost trimise la noua tiparniță operele lui Honterus, cărțile lui Luther și dogmele augustane, ba chiar și manuale școlare, în sfârșit și programul său de reformare a bisericilor săsești din timpul judeului Johann Fuchs (compilație din anul lui Hristos 1542).

5. Incendiul de la Brașov din anul lui Hristos 1689.

În anul lui Hristos 1689, la 21 aprilie, preț de patru ceasuri, începând cu ora a patra a dimineții a ars acest oraș; focul izbucnit brusc în mai multe locuri devorând cu ușurință, de-a valma, la un loc cu bisericile (excepție făcând biserica Sfântului Petru împreună cu mănăstirea pe care le protejau oștenii din garnizoana împăratului) și cu faimoasa bibliotecă cam la 280 de suflute. Deja postesc anual luteranii pentru a îndepărta un astfel de rău, ei care totuși urăsc posturile. *Însă asemenea posturi împlinesc acatolicii în întreaga Transilvanie, pentru nevoi obștești, într-un an în fiecare duminică, în următorul numai în prima duminică a fiecărei luni.*

6. Suburbiile brașovene cu bisericile lor.

Această cetate a Brașovului are trei suburbii situate în trei văi diferite, dintre care una era locuită de *bulgari*, a doua de *unguri*, iar a treia de *agricultorii sași*: astăzi însă ele sunt locuite de-a valma. Întâietatea o deține de departe suburbia numită *Orașul vechi* (Altstadt), care are două biserici: una cu hramul Sfântului Martin, episcop și mărturisitor, cealaltă mai impunătoare, având hramul suburbiei, dar se spune că odinioară stătea în mijlocul *Brașovului vechi*; adevărul Sfântului Bartolomeu, apostolul: aceasta se mai înalță și astăzi la marginea acestei suburbii, însă se spune că odinioară se înălța în mijlocul cetății Brașovului Vechi, sprijin acestei mărturii ni-l oferă cu foarte mare ușurință diferitele ruine din jur. A doua suburbie, numită *Bolonia* sau *Blummenau*, împodobită cu grădini roditoare, are o biserică căreia îi este alipită un azil al ologilor. A treia suburbie, locuită de diferite neamuri, este numită Valahică; în aceasta se vede o elegantă biserică de rit grec înălțată de principii valahi în urma nu știu cărei lupte victorioase și se mai văd de asemenea școli pentru alfabetizare: literele valahilor sunt asemănătoare celor grecoegiptene, de care se folosesc ilirii, dar cântul lor imită cântul gregorian roman.

7. Cetățile brașovene: cea veche și cea nouă.

În anul lui Hristos 1553 a început să fie construită pe muntele Sfântului Martin (Martinsberg), în afara orașului o elegantă cetățuie destinată opririi incursiunilor tâlharilor din regiunile învecinate, după cum relatează Miles în al său „Înger exterminator” la paginile 52 și 53. Acum beneficiază de o garnizoană împărătească și are un loc de rugăciune construit din grinzi compacte, unde se oficia în vremea respectivă jertfa misei de către capelanul garnizoanei. În imensele pivnițe ale acestei fortărețe preferau negustorii orientali să-și păstreze preasumele mărfuri: aceste încăperi subterane slujesc azi numai pentru păstrarea muniției garnizoanei. Vechiul Brașov mai avea o cetățuie, pe foarte înaltul munte zis Tâmpa, (die Zinne), în care se refugia poporul ori de câte ori Brașovul era atacat de dușmani. Deja acolo stă o cruce binecuvântată, înălțată de către comandantul garnizoanei imperiale Houchin, în anul lui Hristos 1696; se mai văd și acum zidurile vechi care au rămas pustii după ce dregătorii de aici au fost răpiți de tătari (deși în cele din urmă au fost răscumparați cu bani mulți).

8. Etimologia numelui Bârsei.

Între Braşov şi cea mai îndepărtată regiune a Transilvaniei, pe care o numim Ţara Securilor, se întinde un teritoriu foarte neted cu un nume deosebit: în limba ungarilor *Barcsa*, iar în limba germană *Burzia*, după numele râului care curge prin aceste locuri. Nu suntem de aceeaşi părere cu cei care trag etimologia numelui acesta de la „rădăcină”, ca şi cum s-ar spune în limba noastră *Wurzia*, fiindcă de bună seamă, rădăcina împletită în formă de coroană ar fi cea de pe blazonul braşovenilor, cărora le aparţine Bârsa. Căci râul este vechi, în schimb blazonul este nou: într-adevăr, rădăcina răscuită miraculos în formă de coroană se zice că a fost smulă din pământ în anul lui Hristos 1203. Iar râul cu numele *Bârsa* a stat mai înainte pe blazon, de unde se crede mai degrabă că atât râul cât şi regiunea şi-au primit denumirea de la *burcii*.

9. Frumuseţea Bârsei.

Această ţară a Bârsei este cu prisosinţă cea mai împodobită parte a Transilvaniei, însă este atât de izolată în ceea ce priveşte teritoriul, încât aproape că poate să apară ca o a doua Transilvanie: într-adevăr, este închisă din toate părţile de munţi şi este despărţită de un râu izvorât din Ţara Securilor, a cărui nume este la Ptolemeu *Alutatum*, la noi *Olt*, sau *Aluta*. În interior ea este în întregime cultivată, încât dacă ai vedea-o, ai zice că este de-a dreptul o grădină frumoasă. Se întind aici câmpii foarte lene, înconjurată în lung şi în lat de coline dese şi despărţite de Muntenia prin nişte munţi foarte înalţi. *Are din belşug grâne şi în, așa încât fusese numită Hambarul lui Ceres. Vinul valah este pretuit din cale afară aici, fiindcă este foarte bun, mai degrabă decât dacă ar fi fost produs local. Acest ținut mai posedă tirguri și numeroase sate ca și o mare întindere de pășuni.*

10. Legătura dintre Sibiu şi Braşov.

Braşovul se află la o distanţă de 12 mile de Sibiu şi au în comun un decanat cu titlu de scoateră de sub jurisdicţie, fiindcă aparţin nemijlocit nu de episcopul Transilvaniei, ci de arhiepiscopul de Esztergom, fiind administrate de un vicar arhiepiscopal. Iar Braşovul este oglinda şi poarta Orientului, unde li se desfăşoară bărbaţilor apostolici un imens câmp de acţiune, din care pricină în aceşti ani Sibiu şi Braşovul au fost primele cetăţi care i-au primit pe ieziţi: acestea le-au primit ca locuitori pe preoţii lor îmbrăcaţi cu anterior lung (în timp ce altora li s-a îngăduit să se stabilească în Transilvania numai dacă şi vor fi schimbat veşmintele), pentru a administra cele sfinte cu numele de misionari: la Sibiu, începând cu anul lui Hristos 1688, iar la Braşov din anul lui Hristos 1694.

11. Dreptul de locuire perpetuă nu este dat nimănui în teritoriile saşilor transilvăneni decât neamului german.

În teritoriile saşilor transilvăneni nu este admis drept locuitor vreun cetăţean, dacă nu este sas sau german; deşi se întâmplă să trebuiască a împrumuta bani de la alte neamuri după incendii sau alte nenorociri, preferă totuşi să stoarcă bani prin marea strămoare a târgoveţilor şi a tăvanilor, pentru a-şi plăti datoriile, decât să vândă ungarilor vreun sat sau vreo casă ori să-i acorde dreptul de locuire perpetuă.

PROLEGOMENUL al IX-lea

Despre cetatea Clujului

1. Cetatea cu vechea cetăţuie.

Oraşul numit de latini şi de greci *Claudiopolis*, de unguri *Colosvár*, de germani *Klausenburg*, iar de Ptolemeu *Zeugma* (după cum ne-au arătat multe pietre din Transilvania) nu este nici întins, nici populat; este totuşi închis cu ziduri înalte; aşezat fiind pe podişul dinspre Ungaria, el a fost în chip nefericit

devastat de foc; are adăugat jos, în câmpia netedă, dar în interiorul aceluiași ziduri un șir de case pe care oamenii le numesc *Ósvár*, adică *Cetățuia Veche*.

2. Bisericile clujene.

În anul 1693, catolicii de aici au primit o biserică de la calvinisti, iar de la arieni au primit vechea mănăstire care se afla în împrejurimi. Se mai află o biserică preasfântă în târgul orașului care are alipită o alta mai mică: pe amândouă le-au smuls de-a sila de la catolici unitarieni cu o sută de ani în urmă. Și Societatea lui Iisus a avut în acest oraș, în Piața Lupului un colegiu cu o biserică și o academie, care au ajuns pe mâna calvinistilor, după ce fuseseră proscrie de mai bine de un secol. Totuși, deja s-a refăcut aici gimnaziul catolicilor în așa fel încât, pe lângă cele șase clase inferioare a început să se predea și filozofia de către călugării jezuiți, începând cu finele anului 1696.

3. Varietatea religiilor.

Nici o altă cetate n-a fost mai vestită decât aceasta a Clujului. Deoarece secta lui Luther era lipsită de putere în această parte, cea ariană a putut să stabilească aici sediul pentru superintendentul lor și toate clasele școlilor lor. Calvinianii exercită și ei în chip solemn învățătura și își revendică tipografia locului. Starea catolică are exercițiul public al sfintei lor credințe și are un public numeros.

4. Neamul ungar este aici mai numeros.

Plebea a devenit în așa măsură ungurească încât sașii n-au mai îndrăznit să enumere Clujul între cele șapte cetăți ale lor, ci în locul acesteia au introdus în buchetul de șapte târgul Bros. Aici și-a avut casa Matei Huniadul, regele Ungariei: casa mai este și acum vizitată.

5. Suburbia Mănăstur.

În afara orașului se află suburbii întinse: la loc de frunte este cea mănăstureană, despre care Bonfini spune astfel în Decada I, cartea 1: „Vorbitorii limbii scitice interpretează Scholasticum oppidum, cetatea Sfintei Scholastica. drept Colosvár pe limba lor. Căci în apropiere se află o mănăstire consacrată Fericitei Scholastica”. Aceste lucruri le spune el. În suburbia Mănăstur se află o străveche abate a Sfântului Benedict, având o biserică preasfântă cu hramul fecioarei Născătoare de Dumnezeu, unde catolicii își desfășoară ceremoniile lor publice însoțite de procesiuni. Dar și călugării jezuiți au înălțat în acea suburbie, în anul 1691, o biserecică închinată Maicii Îndurerate. În aceeași suburbie, Societatea lui Iisus, introdusă și așezată în Transilvania de către Batoresți, a instaurat pentru prima dată școli de alfabetizare.

PROIEGOMENUM-ul al X-lea

Despre cetatea Bistrița

1. Etimologia numelui și frumusețea locului.

Cetatea Bistrița, numită așa după râul care curge prin apropiere, este chemată de către unguri *Besterce*, iar de către sași *Nösen*, precum cea învecinată cu ea, pe care Ptolemeu a însemnat-o cu numele *Nosindava* (ale cărei ruine, totuși, de abia se mai văd), fiind pomenită de localnici cu cuvântul popular *Alt Bistriz*. Se spune că numele râului a fost pus de către bastarni, primii locuitori ai ținutului și se numește în egală măsură și Bistriz. Câmpia întregii vecinătăți este încinsă de păduri și este situată în apropierea porților Poloniei și Moldovei; cetatea prezintă piețe cu o formă elegantă, fără a fi întinse: aceste piețe, în schimb, sunt udate în mod statornic și cu cel mai mare folos de pârâiașe izvorâte de curând. De asemenea, este înconjurată de grădini și de livezi foarte roditoare. Se mai află aici două mănăstiri, una a dominicanilor, în care au înflorit odinioară studiile de filosofie și de teologie, cealaltă a franciscanilor: amândouă au pierz

acum, după ce fuseseră abandonate; și a înflorit la Bistrița ordinul Sfântului Dominic, de către care a fost instituită Congregația Preasfântului Rozariu, întru folosul multor suflete.

2. Mathaeus Teitscher apostatul, căpetenia luteranilor.

Dar s-a petrecut acest lucru până la nelegiuita lepădare a călugărului Matei Teitscher (care pe atunci era în fruntea mănăstirii și despre care se spune că ducea o viață desfrănată). Căci după ce a luat-o în căsătorie pe amanta sa, a devenit judele cetății și, în timp ce predica în chip de acolit al lui Luther, a construit porțile și zidurile orașului și a alungat din mănăstiri sfintele ordine ale călugărilor, iar în bisericile bistrțene a adoptat ambele drepturi, atât cel ecleziastic cât și cel laic, ba chiar a implantat luteranismul; nu a dorit să fie chemat cu alt nume decât cu cel de *pleban* el care mai degrabă ar trebui numit destrăbălul și gunoii Bistriței. Am văzut cu ochii mei o piatră fixată în zidul exterior al porții acestui orașel, care închide piața ungurească, piatră care purta blazonul însoțit de această inscripție: *Blazonul distinsului domn Matei, plebanul acestei cetăți și al 42-lea burgermaister*. În blazon se vede sculptată o mână ținând o sabie, având pe ea literele M.T.A.I.V., adică: „Mathaeus Teitscher arbiter iuris utriusque” (Matei Teitscher: jude în ambele drepturi).

3. Mănăstirea și biserica dominicanilor.

Mănăstirea dominicanilor este foarte mare și dotată cu multe chilii și cu o fântână cu apă foarte bună, fântână pe care este sculptat anul 1487. Mănăstirii îi este adăugată o biserică măreață pe care este scris anul 1490. La extremitatea acestei biserici, în locul cel mai înalt, se ridică un crucifix cu chipul distrus al Mântuitorului, alături de care se află efiile Mariei și a lui Ioan în egală măsură ciobite, deoarece lutheranii, de vreme ce îi amuza să tragă în ele, se zice că și-au propus aceste statui drept ținte și se mai văd și astăzi numeroase așchii din bombardele aruncate, înfipte în zidul din jurul numitelor efii de piatră. A construit această sfântă biserică, împreună cu mănăstirea vecină, *Tamás Farkas de Herina* din cheltuielă proprie: mormântul lui se află în pardoseala bisericii; deasupra se află așezată o piatră care arată efigia unui bărbat înzăuat, purtând dedesupt numele ctitorului. Blazonul acestuia de deasupra porții deja este distrus, la fel și cel de pe o coloană care se află în incinta mănăstirii. Eu însumi am văzut, bucăți dintr-un leu de piatră care făcuse parte din blazon. Acest Tamás Farkas a avut două fiice, din care s-a tras linia maternă a genealogiei magnaților Transilvaniei: *Gyulaffi, Mikola și Torma*.

4. Celelalte biserici.

Dominicanii mai avea o a doua biserică, așezată în Piața Ungurească, din care ereticii au făcut fânar public. O a treia biserică este anexată spitalului, în vecinătatea porților acestuia: abia de se mai zărește un tablou mural cu chipul pictat al unui bărbat sfânt înveșmântat cu haina dominicană, drept mărturie că acest ordin sfânt deținuse cândva îngrijirea spirituală a acestui azil. A patra însemnată biserică se află în apropierea porții cetății împreună cu mănăstirea ordinului Sfântului Francisc Seraficul, care a fost dată minoriților în anul lui Hristos 1336. Biserica parohială este așezată în târg; în aceasta luteranii au transferat, din marea biserică a dominicanilor o orgă foarte sonoră. Cetățenii de confesie luterană nu suportă nici până în ziua de azi în această biserică imaginea crucifixului și nici lumânările, ci o păstrează mai mult ca o suprafață goală, după obiceiul calvin, mulțumindu-se doar cu zidurile, masa și lavițele (pe care în timpul verii le place să le împodobească cu flori) și cu pomenita orgă. Clopotnița, ca și acoperișul, în vârful unghiului poartă o cruce de fier. Se mai află un turn elegant și înalt, înălțat cu două secole în urmă, pe care se văd statuile de piatră ale Fecioarei Născătoare de Dumnezeu, monumente ale catolicilor antemergători.

PROLEGOMENUM-ul al XI-lea

Despre celelalte orașe: Mediaș, Sighișoara, Sebeșul Săsesc și Orăștie

MEDIAȘ

1. Catedrala și bogățiile orașului.

Denumit de către latini *Media*, de către germani *Medvis*, de către unguri *Medyes*, ca și cum ar fi orașul așezat în mijlocul Transilvaniei pe ruinele unei vechi cetăți (care a fost numită de către romani *Media Colonia*). El se fălește cu biserica sa parohială înălțată pe o colină, aidoma unei fortărețe, fiindcă este întărit cu ziduri și cu turnuri. Cu totul bogat este acest oraș, numai de n-ar fi fost deseori asuprit și ars de raidurile dușmanilor. Căci este bogat în viță de vie și nu este de loc lipsit și de alte roade; de asemenea, este foarte vestit pentru târgul său.

2. Faima orașului de pe urma uciderii lui Luigi Gritti.

Despre această crimă scrie în felul următor Georg a Reichersdorf (de Richiș), transilvăneanul: „Cetatea Mediașului, așezată în inima Transilvaniei, este bogată în vin și destul de des pomenită datorită celorlalte lucruri care slujesc cerința comună și hrana, fiind de asemenea cunoscută pentru uciderea de odinioară a guvernatorului Luigi Gritti. Acest Gritti, datorită mărșăviei uciderii magnificului Imre Csibák, episcopul de Oradea, pe care numitul Gritti pusese să fie ucis, după ce îl chemase la el prin înșelăciune și minciună, puțin după aceea fiind asediat de moldoveni și de sași în cetate, prins fiind și adus cu mulți alți complici la numita ticăloșie, care îl însoțeau, în câmp, a suportat pedeapsa capitală și, în cele din urmă, cei doi fii ai acestuia, tineri aleși, ajunși în captivitatea voievodului moldav, au plătit cu capul crima părintească; pe aceștia să-i afli mai bine după faptele lor. S-au petrecut acestea în anul 1537”. Asemenea lucruri a scris Reichersdorf. Tot la Mediaș au fost aruncați din turn nobilii Szylágyi și Nádony, fiindcă îl uciseseră cu flintele pe principele Gabriel Báthori.

SIGHIȘOARA

1. Împărțirea orașului.

Orașul *Schösburg* (pentru unguri *Segesvár*) își trage numele, după cum se spune de la satul vecin *Schös*, ba chiar se citește că a fost numit *Sachsburg*, adică orașul *Sășilor*. Se împarte în două: cetățuia, care cuprinde planul orașului, împodobită cu trei biserici, bogată în ateliere, situată pe o colină; pe de altă parte, orașul de jos, răspândit la poalele colinei, pe care îl stăpânesc în comun senatul cetățenesc și cetățuia, și este întărit cu două porți. Râul Târnava udă împrejurimile; pe acesta îl împodobesc coline cu viță de vie.

2. Intrarea interzisă unui principe înarmat.

În anul lui Hristos 1601, la 10 decembrie, un anume Makó György, după ce a cucerit cetățuia printr-o înșelăciune, a jefuit imensele bogății ale bisericilor: de aceea, principelui nu i se îngăduie intrarea în cetățuie (așa este numit orașul de sus), dacă este înarmat. Cea mai mare dintre cele trei biserici, cea cu hramul Sfântului Nicolae, ocupă vârful colinei și este dintre cele mai rare, fiindcă pentru zidirea ei au oferit bani prinții imperiului: blazoanele lor se mai află și azi în interiorul bisericii. Se spune că în această biserică și-a avut reședința episcopul. Alipit acestei biserici se află un strălucit gimnaziu.

N.B! Să se transcrie citeț și corect.

SEBEȘUL SASESC

1. Forma și numele orașului.

Müllenbach, numit de alții *Sabesus*, sau Sebeșul Săsesc, a fost odinioară o cetate vestită a sașilor; în prezent este întărit cu un zid prelung și cu două porți urbane; mai este împodobit cu o însemnată biserică, în vârful altarului căreia acaplicii au până în ziua de azi o statuie a Născătoarei de Dumnezeu care, deși este foarte veche, este totuși elegantă. Numele și l-a primit de la râul *Mühl*, pe care *Iordanes* îl numește *Muliare*. Acestei așezări romanii îi dădeau numele de *Coloniae Muliare*s. *Reicherscharff* a scris astfel în „*Descrierea Transilvaniei*”: „Cetatea *Sabesus* este așezată într-o câmpie înzestrată cu ape foarte bogate în pești; deși nu este apărată de fortărețe chiar așa de puternice, înăuntrul este împodobită cu clădiri fastuoase: se spune că această a fost așezarea de căpătâi a sașilor”.

2. Imprejurimile Sebeșului.

Nu departe de acest oraș sunt situate târgurile *Vint* și *Vurpăr*, care altădată aparțineau voievodului *Munteniei*, prin dania sfinților regi ai *Ungariei*, fiind supuse regilor *Ungariei*: aici se așează sarea regească pe convoaie de plute lansate pe râul *Mureș* de unde se transportă în *Ungaria*. Se spune că tot aici, în vârful unui dealușor, s-ar fi aflat un castel, în care își aveau odinioară reședința dascălii ordinului *Sfântul Francisc*, castel dărâmat nu cu mulți ani în urmă de către dușmanii dinăuntru.

ORAȘTIE

1. Cetate acatolică anexată celor șapte cetăți săsești în locul Clujului.

Târgul *Orăștie* sau *Bros* se numără în rândul celor șapte cetăți săsești în locul Clujului (pe care aproape că îl stăpânesc deja ungurii), are o biserică întărită aidoma unei fortărețe, pe care o administrează luteranii. Și-au făcut cuib aici chiar și calvinistii și valahii.

2. Orașul roditor.

A avut odinioară numele de *saxonia* sau *Baia Săsească* (*Sasbanya*). Despre acesta a scris *Reichersdorff* la anul 1550, în felul următor: „*Orăștie*, numită de către sași *Bros*, se află la o distanță de o milă de la *Șibot*, înspre miazăzi. Este înzestrată, de-a lungul râului *Mureș*, cu pământ foarte roditor, cu grâne, vin și tot felul de fructe; populația acesteia, deși cu totul urbană, a trecut, în ceea ce privește îmbrăcăminte și hrană, la ritul și obiceiul valahilor, care locuiesc preutindeni în jurul lor, pe câmpuri, în câteva moșii părăsite și au un cer de un albastru minunat. Într-adevăr, îi ajută niște codri foarte deși, iepurii, șoimii și oerbii în mare mulțime, și au acolo pești foarte buni. *Orăștie* are 11 sate reședite”. Aceste lucruri le spune *Reichersdorff*.

PROLEGONUM-ul al XII-lea

Catalogul voievozilor, principilor și guvernatorilor *Transilvaniei*

Din „*Dizertația paralipomenică*” a lui *Martin Szentiványi* din *Societatea lui Iisus*, catalogul 98, pagina 225.

NOTE ȘI RECENZII

ÎNSEMĂNĂRI PE MARGINEA UNEI EXPOZIȚII ȘI A CATALOGULUI EI: MONUMENTA ROMANIAE VATICANA

Cu o curiozitate și un entuziasm firesc lumea cultural-științifică românească a așteptat realizarea tardivă a catalogului expoziției **Monumenta Romaniae Vaticana**, editat de I. Dumitriu-Snagov și intitulat **Monumenta Romaniae Vaticana, Manoscritti-Documenti-Carte, Manuscripts-Documents-Maps**. Biblioteca Apostolica Vaticana, 1996, 271 pag. Tardivă din mai multe puncte de vedere: o dată pentru că lucrări similare ca intitulăție sau ca preocupări au apărut de mai mult de un secol pentru spațiul cultural central și est european; ne referim la monumentalele volume editate de neobositul prefect al Bibliotecii Apostolice Vaticane Augustin Theiner cu referire la istoria Ungariei, a Poloniei, a slavilor meridionali etc.; în al doilea rând pentru că un astfel de catalog de expoziție trebuie să fie funcțional deja în momentul deschiderii expoziției și nu să fie încheiată tipărirea lui în momentul închiderii expoziției (aprilie 1996).

Eveniment îndelung mediatizat la vremea-i, expoziția a fost considerată ca un moment de vârf al colaborării dintre Sfântul Scaun și România în plan cultural și politic. Că a fost un moment al deschiderilor reciproce o dovedește prezența la inaugurarea expoziției a celor mai înalte oficialități de ambele părți. Reprezentant al Sfântului Părinte a fost Eminența Sa cardinalul Angelo Sodano, Secretar de stat al Sfântului Scaun, ca reprezentant al președintelui României consilierul prezidențial pe probleme de culte Victor Opaschi, al guvernului Liviu Maior, ministrul învățământului și al Arhiepiscopiei romano-catolice de București, arhiepiscopul Ioan Robu. De obicei expozițiile organizate în superbul Salon Sixtin al Bibliotecii Apostolice Vaticane sunt percepute ca barometru al calității excelente a relațiilor dintre gazdă și organizator, respectiva ambianță asigurând și girul științific cel mai înalt. Expoziția care a funcționat între 19 ianuarie — 30 aprilie 1996 din punct de vedere al momentului politic a fost un succes, demonstrându-se încă o dată capacitatea culturii de a netezi drumul spre o înțelegere adecvată a adevăratelor relații dintre Sfântul Scaun și România.

Îngrijitorul și realizatorul expoziției și a catalogului adiacent a fost Ion Dumitriu-Snagov, un nume cunoscut în ambianța științifică românească, dânsul fiind un neobosit cercetător în bibliotecile romane și nu numai, specialist în istoria modernă, cu aplecare specială spre relațiile dintre România modernă și contemporană și Sfântul Scaun, deținător al unui doctorat în istorie ecleziastică acordat de prestigioasa Pontificia Universităă Gregoriană.

Logistic, ambele părți au depus eforturi pentru deplina reușită a expoziției și a catalogului. Vizitatorul obișnuit nu a putut decât să ră-

mână impresionat de bogăția și varietatea materialului expus. Catalogul, ca realizare editorială este o bijuterie, puține cărți în istoria tiparului românesc putând rivaliza cu ea. Hârtia este de cea mai bună calitate, iar reproducerile, atât cele alb-negru, cât și cele color mărturisesc o adevărată măiestrie în arta tipografică. Formal deopotrivă expoziția și catalogul sunt referințe de marcă în istoria relațiilor culturale ale României.

Secțiunea care înregistrează scăderi, atât a expoziției, cât și a catalogului este cea științifică. Opinăm că un astfel de eveniment trebuia să fie rezultat al colaborării dintre autorități științifice aparținând celor două părți și nu rezultat al efortului masiv al unui singur specialist în istorie modernă. Expoziția și catalogul traversează întreaga istorie românească din perioada imediat post-romană, în consecință era nevoie de un specialist în istorie veche, de unul în istorie medievală și respectiv în istoria contemporană. Minusurile care au grevat asupra expoziției se regăsesc și în catalog. Ca participant la inaugurarea expoziției și vizitator al ei de mai multe ori iar acum în calitate de lector al catalogului pot afirma că expoziția, din punct de vedere științific, a avut destule deficiențe care nu pot fi caucionate prin lipsa specialiștilor, căci lectorii catalogului vor observa că piesele fundamentale ale acestuia sunt cunoscute publicului științific, unele chiar largului public. Expoziția și catalogul ridică o serie de întrebări istoricului avizat: care a fost scopul fundamental științific al acestei expoziții și în ce tematică se înscrie? A fost acela de a reliefa istoria românilor reflectată în ilustrele depozite ale Vaticanului, de a pune în evidență evoluția catolicismului pe teritoriul românesc sau de a susține prin expunate de marcă relațiile culturale de-a lungul istoriei dintre Sfântul Scaun și români. La oricare dintre comandamente ar fi fost greu de răspuns prin organizarea doar a unei expoziții gen **Monumenta Romaniae Vaticana**. Succesul relativ al expoziției a fost determinat de faptul că cei care au mediatizat-o la noi în țară sunt în mare măsură diletanți, atât în cercurile laice, cât și ecleziastice. Rolul unei astfel de manifestări nu este doar acela de a justifica și valorifica un monument de grație în plan politic și a produce emoție estetică (expoziția și catalogul fac mari concesii esteticului în detrimentul științificului), ci temeiul fundamental este acela de a aduce la lumină și a mediatiza roadele cercetărilor din ultimii ani corelate cu utilizarea interpretărilor și a bibliografiei celei mai recente. Expoziția, așa cum a fost concepută, s-a dorit cel mult o introducere în problematica relațiilor culturale dintre români și Sfântul Scaun. Traseul expoziției era inclus în circuitul Muzeelor Vaticanului, partea vizitabilă a Bibliotecii Apostolice a Vaticanului. Având în vedere că Muzeele Vaticanului au cel mai lung traseu din lume (7.5 km) și timpul alocat secțiunii unde era adăpostită expoziția este extrem de redus era util ca îngrijitorul expoziției să se gândească la posibilitatea receptării cât mai adecvate a materialului expus grupându-l tematic.

Întreg spațiul Salonului Sixtin a fost umplut până la refuz cu elemente expoziționale eterogene prin tematică și semnificație, catalogul nefăcând altceva decât să reia aceeași partitură. Mult mai utilă științific ar fi fost construirea unei expoziții cu o tematică bine deter-

minată, circumscrisă fondurilor de la Archivio Segreto Vaticano și Biblioteca Apostolica Vaticana. Istoria creștinismului la români în primul mileniu, sau participarea românilor la cruciada târzie, instituții ecleziastice ale Bisericii romane și apoi ale Bisericii catolice sunt generoase titluri de expoziții și de cataloage de expoziții. Cel obișnuit cu expozițiile realizate în Salonul Sixtin știe că întotdeauna aici se organizează manifestări expoziționale circumstanțiate în jurul unui personaj, eveniment, realizări culturale în diverse spații și culturi reprezentate sau având tangență cu Biblioteca Apostolica Vaticana. Astfel, expoziției românești i-au succedat trei expoziții cu tematici diferite, dar bine articulate, capabile să confere vizitatorului o viziune elocventă despre subiect: prima a fost o expoziție portret a actualului Suveran Pontif, a doua a fost o expoziție care a ilustrat excepțional documentar Uniunea de la Brest (1596), a treia a fost consacrată reprezentărilor ilustrate ale literaturii clasice dramatice în epoca evului mediu timpuriu adăpostite în Biblioteca Apostolica Vaticana. Expoziția românească a impresionat prin dimensiuni (o racilă...) și prin dezorganizarea materialului. Catalogul expoziției este cea mai fidelă reproducere a acestui semieșec științific (ne gândim la ineditul pe care ar fi trebuit să-l facă cunoscut actualei istoriografii).

Credem că este cazul să supunem aprecierii cititorului și motivația jubiliară a organizării acestei expoziții. Într-un stil diplomatic transparent se susține că jubileul a 113 ani? de la înființarea arhidiocesei romano-catolice de București prilejuiește organizarea manifestării. Iată un element concret. Considerăm că dacă valoarea jubiliară a celor 113 ani motivează expoziția, ea, sau măcar centrul ei de greutate să fi fost consacrate acestui subiect. Introducerea autorului se vrea o punere în temă a lectorului cu materialul prezentat. Textul este însă tern, iar lipsa unei bibliografii riguroase care să susțină afirmațiile este evidentă. De exemplu, epoca clasică, după cum o definea Gabriel Le Bras, din istoria bisericii (secolele XII—XIV) este eliminată din prezentarea introductivă. Se omite astfel geneza relațiilor dintre Sfântul Scaun și români. Nu Ioan Cassian și Dionisie Exiguul, eventual protoromâni, sunt importanți pentru istoria relațiilor bilaterale ci contactele directe și intermediare ale Bisericii romane în epoca medievală cu românii. Era de așteptat ca această introducere să fie o succintă, dar dinamică prezentare a interferențelor dintre cele două părți, nu o palidă reproducere a materialului expus în catalog. În cuprinsul catalogului lectorul va fi purtat printr-un labirint de imagini și texte fără a-și face o imagine globală a relațiilor bilaterale și a momentelor de confluență a celor două părți. Concluzia lectorului va fi că au existat aceste relații, dar să spună cum s-au concretizat ele, care a fost rezultatul durabil al contactelor, ce a declanșat rezistența, justificarea acesteia și care sunt clișeele de ambele părți îi va fi foarte greu. Catalogul răspunde intereselor de imagine a României, dar se uită că un lucru mai puțin realizat poate dăuna mai mult decât dacă nu ar fi fost făcut. Sfântul Scaun a cedat și a acceptat pentru prima dată (semn al deschiderii sincere spre refacerea comuniunii ecclesiale) susținerea tezelor privind creștinarea spațiului dobrogean de către Sfântul Andrei. Punctul de vedere pe care

Sfântul Scaun îl susținea era că misiunea apostolică în zona nord-dunăreană începe o dată cu pastorația sfântului Niceta episcop al Remesianeii, istoricii români avizați vorbind despre difuziunea creștinismului nord-dunărean între secolele III—VI. Concesiile făcute protocronismului în catalog sunt și ele prezente prin susținerea creștinismului de 2000 de ani al românilor (p. 9), (după cea mai elementară aritmetică ar rezulta că românii!? ar fi creștini din anul 4 î.Chr.).

Era necesar, considerăm noi, în introducerea făcută de autor, dincolo de egoismul științific, să fie măcar pomenit numele ilustrului istoric, canonicul Aloisie Tăutul, a cărui operă putea ea însăși să constituie o veritabilă **Monumenta Romaniae Vaticana**. În trecut fie spus, autorul a utilizat fără să pomenească documente puse la dispoziție de canonicul Tăutu prin intermediul lucrărilor editate sau scrise de el. Cercetătorii știu că după cotele date documentelor foarte ușor se pot extrage din arhivă și bibliotecă documentele și atunci ne întrebăm unde sunt ineditul și descoperirile făcute de Dumitriu Snagov. Piese de expoziție și ale catalogului așa cum am mai afirmat, nu sunt omogene nici ca tematică, nici ca subiect. Ne mirăm însă că au fost introduse în catalog reproduceri ale unor exponate care nu au funcționat în expoziție: tav. 30. B, tav. 33A, tav. 33 B, 33 D, care reproduc portrete și fresce votive aflate în țară. De ce s-au selectat doar aceste piese și altele la fel de importante din țară au fost omise? sau de ce au fost introduse aceste piese în **Monumenta Romaniae Vaticana**, când nu figurează printre aceste „monumente“. La fel tav. 101, A, 101 B, 101 C, care reproduc piese păstrate la Direcția Generală a Arhivelor Statului București în relație cu Sfântul Scaun, dar astfel de documente câte nu se găsesc în țară. S-au introdus nejustificat și fără nici o selecție prealabilă reproduceri arhicunoscute în țară. Acest catalog era în primul rând destinat cititorilor din țară, căci utilitatea lui pentru exterior este minimă, cei care sunt preocupați cu adevărat de istoria României lucrând la alți parametri științifici și folosind o bibliografie erudită. Este momentul să o spunem că s-au lăsat pe dinafară, datorită necunoașterii suficiente a fondurilor, elemente documentare destul de importante pentru istoria românilor, editate și inedite. Lipsa de colaborare cu specialiștii în domeniu și probabil o doză de egoism științific au partea lor. De exemplu, tav. 33 C este o reproducere a unui document editat deja, reproduș cu cota din arhivă (ne întrebăm de ce nu a fost reproduș originalul), dar un document, cum este Epistola Apostolică a lui Pius al XII-lea către poporul și clerul din România, datat 1952, nu este reproduș. Oare de ce curatorul expoziției a eludat în procesul constituirii expoziției și apoi a catalogului perioada contemporană, care a fost fructuoasă în plan documentar pentru ambele părți. Autorul a scris pentru perioada contemporană lucrări, acum fiind un moment util probării documentare a afirmațiilor sale. Până în 1922 (anul ultim accesibil publicului cercetător în Archivio Segreto Vaticano) au fost numeroase contacte bilaterale iar după aceea erau utile și exponate din publicațiile vremii (dacă tot se reproduc pagini din colecții de documente arhicunoscute).

Ultima secțiune a catalogului este dedicată reprezentărilor cartografice din perioada modernă și medievală care reproduc mai mult sau

mai puțin corect și părți din teritoriul românesc. Vizitatorul expoziției a rămas deconcertat după ce a vizitat secțiunea cartografică. În afară de faptul că ele pot fi expuse la orice expoziție din Salonul Sixtin prin caracterul lor general, informațiile care însoțeau hărțile erau totdeauna succinte și insuficient lămuritoare. În nici una din hărțile expuse nu era delimitat, conturat pe sticla care adăpostea prețioasele hărți, teritoriul locuit de români. Confuzia se năștea ușor și ne gândim la cei care vedeau figurând pe hartă numele *Romania* în secolele XIII—XVI în zona balcanică și se gândeau la cu totul altceva decât la imperiul bizantin sau imperiul comercial venețian. Publicului avizat românesc îi era cunoscută cea mai mare parte a hărților expuse din lucrările unui erudit în domeniu, Marin Popescu-Spineni al cărui nume și lucrare fundamentală *România în izvoare geografice și cartografice*, București, 1978 nu sunt citate deloc, probabil autorul nefiind la curent cu bibliografia clasică din literatura română de specialitate.

Redactarea textelor care însoțesc imaginile exponatelor nu este întotdeauna inspirată și textul bilingv adesea nu este congruent: la pagina 25 *Eusebio, vescovo di Cesarea di Palestina*, la pagina 26 *Eusebius from Cesarea in Cappadocia*. Medieșul nu este nucleul unei formațiuni geopolitice unitare (sic!) Țara Oașului, pentru că nu face parte din Țara Oașului (p. 67), împăratul și regele Sigismund de Luxemburg a domnit între 1387—1437 nu 1427 (p. 71). Avem dubii asupra formulei *fu creato l'unità di giurisdizione ecclesiastica per necessità amministrativa del territorio romeno, nei limiti nazionali, 37 anni prima del trattato di Versailles—Trianon (1920)* (p. 17). Suntem convinși că ar fi necesară mai multă circumspecție față de această problemă, cunoscută fiind politica Sfântului Scaun de a colabora cu statele doar în limitele jurisdicției lor. Uniunea religioasă nu a avut loc între 1698—1700, ci între 1697—1700 (p. 16). Am consilia pe autor ca altădată să se ferească de anacronisme și imprecizii ca cele de la pagina 149, Transilvania în 1710 nu era principat român, în 1785 J. P. Brisot, nu era încă girondin, Nicolaus Olahus nu a fost numit arhiepiscop de Ungaria (p. 111, 112), în vremea lui Petru Movilă Rusia avea deja patriarhat și nu mitropolie (p. 131). Mihai Viteazul nu a fost ucis la 5 august 1601, ci la 9/19 august 1601, *Tripartitul lui Werbőczy* este publicat nu în 1509 (p. 98), ci în 1517; la paginile 109—110 se susține că Pius al IV-lea i-a trimis lui Alexandru Lăpușneanu invitația de a participa la conciliul de la Trento în 13 aprilie 1561 și tensiunile interne datorate predecesorului său Despot 1561—1563 l-au împiedicat să participe. Lecturile de istorie universală lipsesc curatorului, căci dacă ar fi fost consultate lucrările lui Jean Richard și el un pasionat studios al fondurilor vaticane, ar fi constatat că Episcopia Cumaniei nu este același lucru cu Episcopia Milcoviei (p. 58), iar formula de la pagina 52: *regno unito romeno-bulgaro* are sonorități moderne, inaplicabile credem noi secolului al XIII-lea. Greșelile, atât de tipar, cât și de interpretare sau documentare sunt mult mai numeroase. Fișele care însoțesc imaginile sunt adesea de dimensiuni disproportionale, unele abundă în detalii tehnice inutile pentru o astfel de expoziție cu un vădit grad de generalitate, altele sunt văduvite de explicații care le-ar justifica prezenta într-un astfel de catalog. Autorul nu a respectat reguli elementare de editare, după care numele proprii

și sintagmele care au intrat în circuitul valorilor culturale și istorice ale unei națiuni se citează în limba originală și apoi în traducere nu Scuola Transilvana (p. 16), ci Școala Ardeleană. O mai mare atenție ar fi fost util să se acorde aspectelor tehnice ale catalogului, încercărilor de acordare a textului cu imaginea pe pagină identică sau apropiată. Credem că era posibilă concentrarea unor imagini într-o singură pagină atunci când importanța istorică a unui document nu este excepțională pentru scopul expoziției (p. 150—151). Corecturile au fost făcute fără rigoare și fără a ne referi la semnele diacritice constatăm lipsa literelor și nu din texte periferice (p. 13), **Anhe il Rinascimento** în loc de Anche il Rinascimento.

Lucrare capitală în istoria relațiilor culturale dintre Sfântul Scaun și România **Monumenta Romaniae Vaticana** are deficiențe a căror impact se va face curând simțit asupra publicului cititor din țară și din străinătate. Impresiile produse de agitația în jurul evenimentului se vor estompa în câțiva ani, dar catalogul va rămâne ca un reper științific, iar dacă el va da măsura evoluției istoriografice în această relație atunci nu putem decât să îndemnăm la apariția unei noi ediții revizuite și augmentate și care să fie fruct al colaborării specialiștilor recunoscuți în țară și străinătate cu preocupări în domeniu. Cu acest volum-catalog al expoziției ne aflăm de-abia la începutul unui itinerar științific pe care istoriografia românească trebuie să-l străbată pentru a reconstitui traseul istoric al românilor.

ȘERBAN TURCUȘ

A DOUA CONFERINȚĂ INTERNAȚIONALĂ A MUZEELOR NUMISMATICE ȘI BANCARE

Sub egida ICOMON, între 16—20 octombrie 1996 a avut loc la Viena a doua Conferință Internațională a Muzeelor Numismatice și Bancare având ca generic titlul „Monede și expoziții“ (Coins and Exhibitions).

Lucrările Conferinței au fost organizate de către Cabinetul Numismatic de la Kunsthistorisches Museum din Viena cu suportul Băncii Naționale a Austriei. Gazde amabile au fost dl. prof. Günther Dembski, directorul Cabinetului Numismatic al Muzeului, și dl. Michael Alram. La Conferință au participat directori sau custozii ai muzeelor numismatice sau bancare din: Austria, Franța, Italia, SUA, Canada, Australia, Rusia, China, India, Israel, Polonia, Spania, Ungaria, Croația, Olanda, Belgia, Mexic, Grecia, Lituania, Germania, Argentina, Slovacia, Suedia etc., în total aproape 80 de participanți. Lucrările Conferinței s-au desfășurat în cocheta și modern utilată sală de conferințe a Băncii Naționale a Austriei, fiind precedate de întâlnirea Comitetului ICOMON.

În cadrul lucrărilor au fost prezentate două intervenții cu caracter de strictă cercetare numismatică susținute de Alexander V. Sedov de la Institutul de Studii Orientale a Academiei de Științe din Moscova cu titlul *On the Early Qatabanian coinage*, iar cea de-a doua de către Istvan Gedai de la Muzeul Național de Istorie din Budapesta cu titlul *Money-circulation in the 10th Century in Central and Eastern Europe*.

Celelalte lucrări prezentate în cadrul Conferinței s-au referit la probleme legate de expozițiile numismatice, vorbitorii împărtășind din experiența personală și cea a instituțiilor pe care le reprezentau. În această ordine de idei au luat cuvântul următorii: Zdenka Dukat (Muzeul Arheologic Zagreb) — *The Permanent Exhibition in the Archeological Museum of Zagreb*; Jaroslaw Bodzek (Cabinetul Numismatic Cracovia) — *A Numismatic Centre: Past, Present and Future*; Arie Kindler (Tel Aviv) — *Coin Exhibition — Conservative and Modern*; Haim Gitler (Muzeul Israelului — Ierusalim) — *Making a Coin an Exhibition Item: The New Israel Museum Coin Gallery*; Richard Doty (Colecția Numismatică Națională de la Smithsonian Institution — SUA) — *Bringing Georgias's Heritage Home: Small Smithsonian Exhibits*; Rafael Feria (directorul Muzeului Casa de la Moneda Madrid) — *How to Set up a Permanent Exhibition. A Survey of Experiments*; E. Lizalde Chavez (Banca Mexicului — Mexic) — *Project for a New Numismatic Museum at the Bank of Mexico*; Günther Dembski (directorul Cabinetului Numismatic de la Kunsthistorisches Museum Viena) — *Security Problems in Coin Exhibitions and Some Solutions*; M. Lykiardopoulou — Petrou (Muzeul Numismatic Atena) — *Display Materials Responsible for the Deterioration of Coins: Examples from the Numismatic Museum of Athens*.

După cum se poate observa din titlurile de mai sus, autorii s-au referit la aspecte specifice privind activitatea expozițională numismatică. Din ansamblul acestor intervenții s-au desprins concluzii referitoare la următorii factori: rolul educativ al expozițiilor numismatice, crearea unor facilități pentru public (gratuitatea expozițiilor, mobilier adecvat, accesibilitatea exponatelor care pot fi cercetate de public, ele fiind închise în casete de sticlă prevăzute cu lupă) și nu în ultimul rând preocupările pentru securitatea expozițiilor numismatice. În acest sens am reținut două dintre ideile expuse: una generală, ca o metodă folosită cam în toate expozițiile numismatice din lume, și anume, expunerea *copiilor galvanoplastice* (măsură cu valențe privind nu numai securitatea pieselor ci și conservarea lor), și a doua, expusă de dl. profesor Dembski, referitoare la colecționarii particulari, care, din păcate sunt potențialii hoți, așa cum a dovedit uneori prodigioasa activitate cu publicul a Muzeului vienez. Pentru a diminua acest pericol, Cabinetul Numismatic de la Viena are o evidență computerizată a colecționarilor care vizitează Muzeul, ei fiind obligați la intrarea în expoziție să prezinte pașaportul sau alte acte de identitate, fiind înregistrați pe calculator. După cum sublinia dl. Dembski, nu este o metodă elegantă, dar este eficientă.

Tot în vederea asigurării securității expozițiilor numismatice am reținut metodele moderne, puse la dispoziție de tehnica actuală. Expozițiile sunt în permanență supravegheate de circuite TV închise, încăperile sunt dotate cu detectoare de fum, sisteme de alarmă legate direct cu poliția, iar vitrinele au fiecare în parte un sistem antișoc capabil să detecteze orice mișcare a vitrinei, spargerea sticlei etc.

Ca mobilier, sunt folosite vitrine din sticlă de diferite forme, dar în general, exponatele sunt așezate în vitrine încastate în perete, astfel că medaliile sau monedele sunt mai puțin expuse sustragerii.

Dintre intervențiile din cadrul lucrărilor am reținut, ca originală, prezentarea d-lui Richard Doty de la Washington. Domnia sa și-a numit intervenția, în glumă, „o expoziție într-o sacoșă“. Este vorba de un program numismatic educativ realizat cu ajutorul unei expoziții itinerante. Piese sunt așezate în casete de plastic, care, puse una peste alta încap efectiv într-o sacoșă obișnuită fiind transportate foarte ușor. O astfel de expoziție poate fi montată într-un alt spațiu în maximum 3 ore.

În ceea ce privește muzeele numismatice care aparțin băncilor (muzeelor bancare) și care expun în primul rând monede naționale, am reținut expunerea d-lui Rafael Feria, directorul Casei de la Moneda din Madrid. Muzeul madrilen dispune de spații vaste în care sunt expuse monede spaniole și din colonii. Bancnotele sunt expuse în săli speciale. Ca deosebit, acest Muzeu al monedei are instalate trei prese monetare „itinerante“ (pot fi mutate în funcție de necesități și interese). Aceste prese lucrează în fața publicului, spectatorii putând urmări toate fazele de producere a emisiunilor monetare. Ne putem face o idee privind activitatea Muzeului Monetăriei Naționale a Spaniei și numai amintind faptul că Muzeul dispune în permanență pentru expozițiile pe care le organizează de 12 tâmplari. În funcție de amploarea expozițiilor organizate, acest Muzeu cheltuiește între 3—30.000 de dolari.

Fig. 1—2

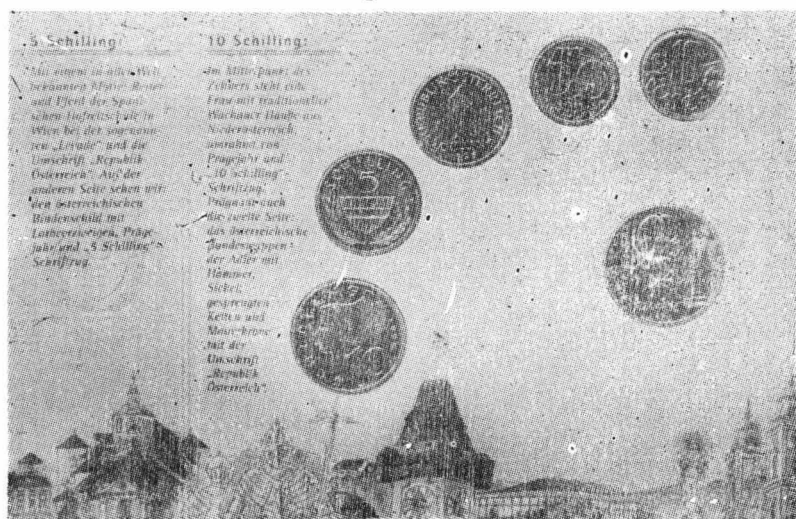

Fig. 3

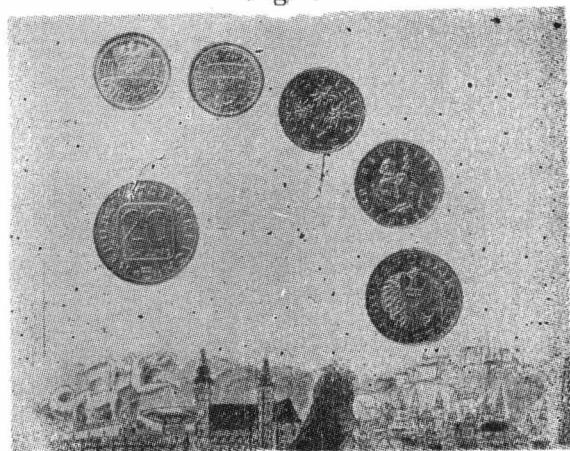

Fig. 4

Lucrările Conferinței au fost completate de către organizatori cu un program de vizitare a expoziției permanente deschisă la Banca Națională a Austriei unde sunt prezentate monede din cele mai vechi timpuri, descoperite pe teritoriul Austriei, până la sistemul monetar modern al schillingului, precum și aspecte și ustensile folosite de monetării pentru emisiunile monetare și medalistice. Banca a oferit fiecărui participant medalia BNA (pl. I, fig. 1—2) și un set de 10 și 50 de groși, 1, 5, 10 și 20 schillingi (pl. I, fig. 3—4), toate emisiune 1996. Moneda de 20 schillingi este de fapt o medalie-monedă dedicată comemorării a 100 de ani de la moartea compozitorului austriac A. Bruckner. Încastate într-un pliant, fiecare monedă beneficiind de o scurtă prezentare și de datele tehnice, acest set este vândut cu modica sumă de 260 de schillingi colecționarilor amatori. De altfel, în comerțul numismatic vienez pot fi cumpărate orice fel de piese numismatice, fie la bucată, fie la kilogram. Același lucru este valabil și pentru timbre.

Punctul de atracție l-a constituit însă programul de vizitare a Galeriei de Artă și a Cabinetului Numismatic de la Kunsthistorisches Museum. Pentru vizitarea Galeriei de Artă, participanții la Conferință au fost împărțiți în trei grupuri separate, fiecare grup fiind condus de un ghid de limbă engleză. Imensele săli de expoziție au permis vizitatorilor să admire picturile lui Velasquez, Rafael, Rubens, El Greco, Goya, Brueghel cel Bătrân, van Eyck și alți maeștrii vestiți ai picturii renascentiste. Într-o mică sală era amenajat un mini laborator de restaurare a tablourilor unde erau prezentate diversele faze ale procesului de restaurare a unei opere de artă.

În finalul vizitei la Kunsthistorisches Museum a fost prezentat de către dl. Dembski Cabinetul Numismatic care în perioada respectivă, din păcate, nu avea o expoziție numismatică din cauza unor lucrări de reamenajare. Cabinetul se găsește la ultimul etaj al Muzeului, fiind izolat de circuitul de vizitare curent și dispune în total de 9 săli dintre care prima este destinată expozițiilor numismatice. Celelalte 8 săli sunt birouri unde, în dulapuri cu sertare tip tavă, se găsesc peste 800.000 de monede și medalii precum și cvasitotalitatea bibliografiei numismatice mondiale necesară pentru determinarea și catalogarea pieselor. Cabinetul dispune de calculatoare, cântare electronice, microscopie etc., într-un cuvânt toate ustensiile necesare muncii unui numismat. Fiecare birou în parte are sistem propriu de securitate electronică, telefon direct cu corpul de pază al Muzeului și cu poliția, detectoare de fum etc. Cabinetul este deservit de 4 specialiști, are personal auxiliar propriu și este un exemplu de ordine și eficiență tipic germane.

Lucrările Conferinței s-au încheiat cu o vizită la Carnuntum și Eisenstadt, pe valea Dunării în Austria Inferioară. La Carnuntum a fost vizitat castrul și Muzeul care cuprinde descoperirile arheologice din zonă (Muzeu asemănător cu Muzeul de la Histria). Adăpostit într-o clădire modestă ca dimensiuni, Muzeul de la Carnuntum este o adevărată bijuterie. Un loc important în economia spațiului revine monedelor romane expuse într-o formă deosebit de originală, fie în vitrine încastate în perete și luminate dinăuntru, fie în vitrine de sol unde piese sunt

așezate pe baghete de sticlă de diverse lungimi, ceea ce permite jocul în spațiu, pe adâncimea și înălțimea vitrinei.

La Eisenstadt a fost vizitat castelul familiei Esterhazy.

A doua Conferință Internațională a Muzeelor Numismatice și Bancare de la Viena a constituit în opinia noastră o întâlnire utilă și instructivă a celor care răspund de colecții numismatice din întreaga lume, un schimb de experiență deosebit de valoros, un bun prilej de cunoaștere a realităților mondiale privind expozițiile numismatice și o oportunitate în strângerea legăturilor cu colegii străini.

LIVIA CĂLIAN

Grigore Ploșteanu, *Românii în conștiința Europei. Studii și articole*, Volumul I, Târgu-Mureș, Ed. Veritas, 1994, 319 p.

Exeget monograf al raporturilor româno-germane, cu precădere pentru secolul XIX, autorul cărții mai sus menționate se situează, indiscutabil, în planul cercetării relațiilor reciproce și, îndeosebi, a „imagologiei”, resurecte în ultimii ani, pe linia trasată de un distins savant precum Klaus Heitmann, în străinătate, ori de colegi analiști din țară (Stela Mărieș, Vasile Docea etc.), întregind, astfel, vreme de peste două decenii, literatura de specialitate cu notabile contribuții. G. Ploșteanu surprinde plăcut lectorul cu selecția parcimonioasă a unui fragment din articolele și studiile „risipite” în revistele de profil, însumând sondări arhivistice și bibliotecărești, efectuate în interior ori exterior, reunite toate sub genericul percepției autohtonilor în conștiința europeană pentru un segment temporal circumscris. Semnatarul volumului realizează, în fond, un veridic act de interpretare, „sine ira et studio” și de integrare în circuitul științific, într-o gradată ordonare cronologică, a paletelor de mărturii depistate, cu directă referire la intervalul delimitat de ani 1848/1849—1877/1878. Lucrarea încorporează, astfel, gesturile concrete ale actului de reconstituire a imaginii românilor în cercurile politico-diplomatice și în conștiința opiniei publice continentale. Se reliefează, așadar, percepția străinilor față de faptele și realizările petreoute în răstimpul menționat, ca și în raport cu activitatea unor personalități distincte, cu un definitoriu accent pe atitudinea manifestată, în principal, de Austria și Prusia, respectiv pe legăturile româno-germano-austro-ungare.

Cele 20 de contribuții, centrate în majoritate pe ilustrarea celor 3 aspecte majore narate din istoria românească (1848—1849, 1859, 1877—1878), pot fi eșalonate într-o relativă schemă cronologico-cantitativă: 1) Anul 1848—1849, în Moldova și Țara Românească (8) și Transilvania (5), adică, rapoarte consulare (Emil Richthofen, Huber, Wich von der Reuth, C. Sakellario), referiri din presă și corespondență oficială, austriacă și germană despre ideea și planul „Daco-Romaniei”, scrisorile diplomatice ale ministrului de externe Ioan Voinescu, documente diplomatice bavareze și de presă, în speță, „Allgemeine Zeitung”, epistola adresată de Al. C. Golescu către I. C. Heckscher, descrierea inedită a Adunării Naționale de la Blaj din 3/15 mai, date despre măsurile represive din Transilvania, între 1861—1863, în baza studierii arhivei străine și a presei timpului. I. Mureșan, cu răsfrângeri până în anii 1850—1851; 2) 1859, Țările Române (3): ecoul în mărturiile diplomatice bavareze, adică rapoartele expediate de la Viena, Londra și Paris între 1856—1858; suita de articole, de viziune preponderent catolică, din revista editată la München și intitulată „Historisch-politische Blätter” (1856—1859), ca și în „Heidelberger Journal”. Intervalul de până la dobândirea Independenței de Stat este edificat acoperit și ilustrat, în aceeași manieră practică, anume a redării, în extenso și în traducerea anexată, a documentului comentat, ca să se autentifice, astfel, actul interpretativ săvârșit în legătură cu materialul inedit cercetat, atât în țară, cât și în principalele arhive și biblioteci din Germania, Austria și Ungaria, după anul 1975. Astfel, G. Ploșteanu relevă semnificațiile difuzării operei elaborate de către Al. Papiu Ilarian, în Transilvania între 1861—1863, în baza studierii arhivei străine și a presei timpului. Ca să sublinieze tocmai atenția acordată de rapoartele diplomatice prusace tendințelor de unitate națională românești de după instituirea compromisului dualist, „Noile mărturii” discutate privind anii exilului domnitorului Al. I. Cuza (1866—1873), se bazează pe documente interne (presa trilingvă) și pe ra-

poartele consulare, studiate în arhivele germane; 3) Nu în ultimă instanță, un extrem de amplu studiu, în gen de micromonografie, de peste 100 de pagini, tratează aspecte legate de reacția Austro-Ungariei față de evenimentele din anii 1877—1878, într-o concepție metodologică înnoită, ce utilizează eficient materialul arhivistic inedit în zugrăvirea evoluției raporturilor româno-austro-ungare, între 1873—1878, și până în debutul deceniului nouă al secolului trecut.

Drept concluzie finală, recenzentul crede cu tărie în publicarea unui volum următor, tocmai în argumentarea ideii exprimate deseori cu privire la necesitatea cunoașterii relațiilor bilaterale, cercetate în timp și spațiu, cu avers și revers, în oglinda proprie și în cea a altora.

STELIAN MANDRUȚ

Istoria financiar-bancară. Studii asupra băncilor românești din Transilvania (1867—1918), Volumul I. Coordonator Mihai D. Drecin. Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1996, 201 p.

Știința istorică autohtonă a înregistrat în ultimii ani contribuții notabile vizând domeniul distinct reprezentat de viața economică în trecutul propriu. Avaturile reclamate de atari cercetări, finalizate prin publicarea rezultatelor sub formă de articole, de studii ori volume, rămân inerente, tocmai în dorința exprimată de un restrâns corp de specialiști, ca să illustreze concret, pe segmente temporale ori la modul comparatist, interdependența dintre factorul economic, social, politic și cultural. Demersul efectuat cu asiduitate în timp include exemple de răbdare, de insistență și perseverență, fără elemente spectaculare, în sine și la primă lectură, dincolo de gama obișnuită, aridă, totodată, de cifre și procente de analizat și comentat.

Lucrarea apărută sub auspiciile renașcutei Universității din Oradea, în cadrul seriei de Istorie (V), reprezintă tocmai interpretarea unui segment de viață economică, respectiv, domeniul financiar-bancar. În cazul de față, cu un răstimp bine delimitat și minim abordat până în prezent, din motive obiective, dar și subiective. Debutul editorial în forma actuală, mărturisește intenții de dezvoltare a subiectului în perspectivă tematică și cronologică, cu un ultim scop, eficient gândit, anume, râvnita sinteză finală. Adică, în fond, necesitatea unei precise radiografii a sistemului financiar bancar românesc din Transilvania pentru anii 1867—1918, cu raportare permanentă la „dialogul concurențial” cu alte sisteme bancare interne ori externe din epoca tratată.

Fapt remarcant de competentul și acribul coordonator, universitarul M. D. Drecin, în pertinentul cuvânt prefațator, cu un semnificativ subtitlu: „Despre muncă, bani, bănci, cultură și politică”. Autorul relevă complexa activitate de sondare întreprinsă, extinderea acțiunii în grup sau echipă, cu o paletă de opinii, proprii totuși, aparținând unor personalități distincte: economiști, istorici, alții, ce pot contribui la dezvoltarea circuitului științific respectiv, prin aportul subliniat sub triplu aspect: documentar, metodologic și interpretativ. În pofida, desigur, a unor unghiuri diferite abordate în studierea fenomenului înființării și a activității concrete a băncilor române din Transilvania, cu referire directă la: epocă (moment ori context), motivații, impact, implicarea capitalului bancar, raporturile interbancare, evoluția sistemului cooperatist, alte relații stabilite, rolul lumii „funcționărești”, sistemul propriu de școlarizare, gândirea economică, curente, direcții etc.

Cei cinci autori își subsumează analizele tocmai acestui scop comun susținut. V. Dobrescu opinează viabil despre implicarea băncilor românești transilvane în domeniul agrar. Lajos Kakucs, specialist bănățean, stabilit în Germania, relevă date importante privitoare la aportul instituțiilor financiare și al cooperăției în dezvoltarea agriculturii din zona respectivă. Tandemul N. Trifoiu—M. D. Drecin dezvoltă subiectul legat de existența și acțiunea în timp a institutului de credit și economii „Economul” din Cluj (1886—). Procedeu similar utilizat și de I. Crișan atunci când regăndește în scris traiectul instituției „Bihoreana” de la Oradea (1898—). Pentru ca în final, același omniprezent editor, numit mai sus, să evoce tentativele și reușitele întreprinse în realizarea la Sibiu a celei dintâi bănci de asigurare cu capital autohton din regiunea istorico-geografică cercetată între anii 1857—1911.

Rezumatele în limba germană permit circuitul științific internațional, iar indicele de nume favorizează aflarea și regăsirea rapidă a informației. O mică

sugestie ar viza, în opinia noastră, întregirea unui viitor volum, de dorit la modul continuativ, cu o listă incluzând calitatea (calificarea autorilor, ca și cu un tabel-tablou, care să reflecte lucrările publicate în menționata serie „Istorie”, respectiv, cinci apariții până în prezent. Dincolo de toate acestea, trebuie să remarcăm inițiativa și succesul deosebit al grupului de cercetare în defrișarea unui domeniu atât de puțin studiat și bogat în mărturii, referitoare la viața economică a românilor transilvăni în timpul dualismului austro-ungar.

STELIAN MANDRUȚ

120 de ani de arhivă publică în Transilvania. 120 Jahre öffentliches Archiv in Siebenbürgen. Culegere jubiliară. Jubiläumsband. Coordonator. Koordinator: Monica Vlaicu. Sibiu, Ed. Tenis-Club-Sen, 1996, 188 p.

Volumul comemorativ bilingv, român și german, publicat de către Arhivele Statului din Sibiu, cu sprijinul moral și material al Inspectoratului de cultură local și a societății „Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung” din München (Germania), jalonează traseele devenirii instituției publice din orașul transilvan între anii 1876—1996.

„Culegerea jubiliară”, judicios gândită și competent structurată de către un grup de specialiști-arhiviști, sub conducerea Doamnei Monica Vlaicu, cuprinde: un cuvânt de salut, profesiunea de credință, contribuții semnate de foști și actuali diriguitori ai așezământului aniversat, anexa documentară, un repertoriu tematic, ca și un colaj de 14 opinii-aprecieri în legătură cu relația existentă între arhivă și cercetare.

Profesorul I. Scurtu, directorul general al Arhivelor Naționale, procedează, în debut, la rostirea câtorva binevenite referiri pivoare la evoluția științei arhivistice autohtone instituționalizate, relevând modelul de ordine, de rigoare și de grijă față de document, manifestat de instituția sibiană, prin corpul de personalități dezvoltate în timp. Succintă, dar elocventă „profesiune de credință”, fixează extremele ființării și acțiunii omului-arhivist, respectiv, filolog, istoric, jurist, economist, geograf, tehnician și, totodată, poliglot paleograf.

Cele două contribuții-rememorări, cu caracter evocator, în fapt, un excelent excurs istoric la modul rezumat pentru intervalul menționat, despre tocmai funcția de memorie a culturii și civilizației, asumată de arhivă în cauză, survin din partea actualei directoare, ce narează momente, fapte, creionează portrete de oameni, discută realități, atrage atenția asupra unor realizări, dar și cu privire la perspectivele imediate ori mai îndepărtate. Reputatul specialist, fost conducător al instituției între anii 1937—1946, profesorul dr. Gustav Gundisch, — recent trecut în neființă —, depune mărturie asupra câtorva aspecte ale trecutului „Arhivei orașului și a Universității săsești”, completând în mod benefic microistoria realizată de autoarea susamintită.

Anexa documentară, oportun intercalată, ilustrează prin conținutul actelor vizualizate (datând din anii 1681, 1817, 1878, 1890, 1922) tocmai strădania restitativă evocată în paginile anterioare. Iar repertoriul tematic, efectuat pe fonduri și colecții, ne aduce în contemporaneitate, evidențiind bogăția și varietatea materialului documentar existent la Sibiu și integrat, astfel, circuitului științific intern și extern.

În partea terminală a selecției, aportul concret scris de către cei 14 semnatari, aleatoriu stabiliți din puzderia de cercetători-truditori, vreme de decenii în arhiva locală, cu o ierarhizare geografică arbitrar înfățișată în continuare: Germania (5), Sibiu (4), București și Cluj (2), Oradea (1), face să se contureze un altfel de tablou, mult mai eclectic, dar sugestiv, totodată, vizând aspectele variate studiate la fața locului în diferite intervale temporale.

Gândurile finale ale recensentului subliniază, odată în plus, ideea că, „hic et nunc”, cea mai „vârșnică” (venerabilă) instituție arhivistică a țării și-a serbat într-un mod distinct, în formă și fond, existența îndelungată, certificată prin realizări calitative deosebite în plan istoriografic românesc și străin.

STELIAN MANDRUȚ

Antonio Faur, *100 de documente despre activitatea politică a dr.ului Aurel Lazăr (1899—1918)*. Oradea, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, 1994, 146 p.

Colecția de documente, inițiată acum și astfel, prin competența și grija dirigitorului destinului actuale ale instituției menționate în titlu, atrage atenția lectorului asupra demersului curajos și responsabil, asumat și semnat de un tânăr cercetător local, preocupat de viața și activitatea unei personalități circumscrise zonei și timpului dat, în fapt, un veridic imbold pentru continuarea ulterioare strădanii, în gen de alt posibil elaborat „mărturie”, în conivența unei depline monografii.

Studiul introductiv, concis redactat, punctează câteva elemente esențiale din traiectul omului și operei, realizate între parametrii cronologici, aprioric stabiliți, ca să se motiveze starea de lider, invocată pentru avocatul orădean până la momentul făuririi României reîntregite. Fiindcă Aurel Lazăr s-a impus drept o statornică autoritate, atât în plan restrâns, cât și extins, în contextul mișcării naționale române transilvane. Referirea făcută la calitatea de director al despărțământului „Astrei” și al Reuniunii muzicale „Hilaria”, nu considerăm că este de prisos în conjunctura amintită, cu extremele evidențiate în anul 1899 respectiv, acțiunea de solidarizare cu studenții români de la Academia de drept și, desigur, anul crucial 1918. Cu etape, semnificativ delimitate de realizatorul prezentei ediții de documente: 1905, 1906, 1910, adică tocmai faza impunerii activismului politic și participarea la campania electorală a Partidului Național Român, acțiunea avocatului în diferite procese politice, menirea complexă a rolului secretarului Clubului comitatens român, dezbaterea preconizată de „Societatea pentru științe sociale”, în aprilie 1914, odată cu rostirea discursului privind „Chestiunea de naționalitate”, și, evenimentele multiple și decisive petrecute în toamna anului 1918: conceperea „Declarației de independență (12 octombrie) răspunsul prezentat ministrului Jászai în cadrul tratativelor de la Arad (13—14 noiembrie), participarea la 1 decembrie pe câmpia de la Alba Iulia, calitatea ulterioară de membru în Consiliul Dirigent și de conducător al Resortului justiției.

Triplul demers reconstituitiv, bazat pe a) presa română, în special, „Tribuna” (comentarii, articole, note); b) cea maghiară; c) materiale arhivistice ori fragmente din lucrări proprii, argumentează viabil stațiile evenimentiale suspomenite. Eșantionul repartizării cronologice în cazul celor 100 de piese documentare se prezintă astfel: 1899 (1—2), 1905 (3—14), 1906 (15—30), 1907 (31—48), 1908 (49—53), 1910 (54—82), 1911 (83), 1914 (84—85), 1918 (86—100). Remarcăm aici lista înăruirilor pentru lunile noiembrie—decembrie 1918, în majoritate publicate, ce conțin referiri la activitatea subiectului cercetării. Surprinde, pe moment, „hiatusul” pentru intervalul 1915—1917, probabil remediabil într-un viitor volum. O altă sugestie minimă ar viza încercarea de surprindere și reflectare a dimensiunii prestației culturale a personajului central discutat.

În final, nu putem decât să remarcăm strădania respectivă prezentă, ce invederează valențe de sporită documentare în legătură cu personalitatea omului politic Aurel Lazăr, (1874—1930), necesare intrinsec în elaborarea unei monografii despre om și opera întreprinsă.

STELIAN MANDRUȚ

Cornel Sigmireanu, Teodor V. Păcățian. *O viață de cărturar*. Târgu-Mureș, Ed, Veritas, 1996, 136 p.

Istoriografia noastră actuală a încetat să răspundă unei întrebări dihotomice, legate de abordarea rolului personalității și a aportului masei în făurirea trecutului autohton. Din motive îndeobște cunoscute, asupra cărora nu insistăm, cercetarea și interpretarea, sub forma validă monografică de personalitate, chiar și într-un novice stil pozitivist, au suferit traume, rămânând la remorca panopliei de lucrări generale, cu caracter de sinteză, ce tratau, în ansamblu, obolul colectivității în dauna și, minimalizând vădit, contribuția figurilor importante din istoria românească, corect și coerent văzute în spațiu și timp. Strădania de reabordare, sub un complet modificat unghi metodico-metodologic, fapt petrecut în ultimii ani, a favorizat resurecția genului în cauză, seria de volume, cu întinderi variate și conținut valoric diferențiat, devenind practic o constantă notabilă a scrisului profesionist contemporan.

Prezentul debut monografic, aparținând tânărului cercetător al Institutului de Studii Socio-Umane din Târgu-Mureș, creionează succint și revelator, într-o variantă de prezentare fericit aleasă, — ce îmbină criteriul de departajare cronologic și tematic —, „o viață de cărturar“, în sintagma „existența și activitatea“ unui „Nestor“ al publicisticii istoriei române transilvane pe durata aproximată a unui secol (1852—1941). Veridică premieră în domeniu, fapt ce mărește meritele autorului, sărguincios și documentat, dar și explică, la o atentă lectură, câteva carențe remediabile într-un viitor, nu prea îndepărtat, și sub forma unei variante monografice extinse și definitive. Cartea reprezintă totuși, și în mod indiscutabil, un câștig meritoriu din mai multe puncte de vedere, atât pentru C. Sigmirean, care a încercat să epuizeze subiectul între limite distincte, cât și pentru lector, prin dovada mărturisită de doctă informare și analiză, repunând, astfel, în drepturi una din figurile, deloc neglijabile, ale scrisului istoric românesc pentru o întinsă epocă.

Autorul a procedat la judicioasa structurare a materialului, raportat la datul documentar edit și inedit, în principal, fondul personal păstrat la Biblioteca universitară clujeană, prezentând câteva compartimente ce acoperă, în fond, etapele vieții și operei personajului T. V. Păcățian: a) schița cronologică introductivă, de fapt, o strictă derulare cronologică pentru intervalul dintre 28 noiembrie 1852 și 11 februarie 1941; b) contribuțiile literare, pertinent evidențiate, de la debutul din revista „Familia“ (1872) și până la ultimele încercări din anii ocupației străine a părții de nord a Transilvaniei; c) menirea, conștient asumată de către traducătorul unor lucrări filosofice, juridice și de științe politice, în-tocmai ideea sugerată și dezvoltată a fundamentării doctrinei naționale, prin apelul insistent la literatura de specialitate europeană; d) istoricul, autor al corpusului documentar intitulat „Cartea de Aur“, un total de opt volume, înfățișând trecutul românilor transilvăneni până la anul 1910, travaliu desfășurat vreme de un deceniu și jumătate, cu sacrificii morale și materiale deosebite între 1902—1915; dar nu numai atât, ci și un T. V. Păcățian interpretat ca un factor dinamizator al genului publicisticii istorice, cu marcant caracter militant, ce relevă nebanuite dimensiuni ale omului-autor-autodidact!; e) nu în ultimă instanță, ziaristul, dăruit și dispus la sacrificii, decenii în șir, semnată a sute de articole, îndeosebi în „Tribuna“ și „Telegraful Român“, diriguitor efectiv în variate calități, cu lumini și umbre, cu motivări obiective și subiective pentru abandonări temporare ori regăsiri de durată corect înțelese și redade de autorul monografiei. Iar în final, un epilog, cu minimă tentă de considerații postfațatoare, un sumar în engleză, segmentul de note și bibliografia selectivă, se regăsesc în compunerea părții tehnice a demersului înfățișat de către C. Sigmirean.

Sugestiile recenzentului, dincolo de nota, desigur subiectivă, și de un oarecare simț critic inculcat, datorat cunoașterii subiectului și lecturii atente a cărții prezente, vizează următoarele direcții, urmând aceeași ordonare structurală desprinsă în vîltoarea capitolului parcurse: a) un necesar context general pentru epoca tratată, pre-ori postflătat de un tabel biografic-cronologic pentru om, operă și evenimente dintre 1852—1941; cercetarea matricolelor civile, școlare și a anuarelor, a situației intermînatului la Seghedin, depistarea rapoartelor de premiere la Academia Română, ca și ecoul în presă, după decesul survenit la Cluj; b) încercarea de aflare sigură a tuturor debuturilor în limita posibilului, precum și verificarea (extinderea) colaborărilor în revuistica vremii; c) binevenită comparare cu efortul altor „popularizatori” din Transilvania, sau refugiați în România, mai cu seamă la granița secolelor XIX—XX, fapt ce ar denota nu doar resurse pur lingvistice, ci și un imbold, concertat declarat, îndeosebi față de domeniul sociologiei națiunii; d) abordarea vizând „geneza și destinul”, cu o extinsă discuție critică istoriografică peste ani, până în actualitate, ca să se reflecte și verifice „viabilitate” în timp și spațiu, cu calități și defecte, receptate sub aspect metodico-metodologic, îndeosebi pentru intervalul apariției, un posibil cumul de recenzii, ce zăgăvesc, fără îndoială, impactul, ecoul imediat și ulterior; coroborată activitate de trudnic la „Cartea de Aur” cu cea de istoric al bisericii, fără să se negligeze aici lucrările aflate în manuscris la Sibiu (Biblioteca „Astra” și Arhivele Statului, vizând îndeobște acțiunea desfășurată în cadrul Asociației culturale interbelice); două năzuințe perfectibile în timp, se referă la necesitatea reactualizării corpusului documentar prin munca de echipă și cu durată în ani (p. 64), dar și la definitivarea volumului X (1910—1918), pe baze documentare editate și inedite, în majoritate, discursurile parlamentare în traducere și comentare critică; e) selecția articolelor publicate în presa timpului, într-o ierarhizare tematică-cronologică și în cuprinsul unui volum anexă documentar; obligatoriu de consultat, în acest caz, fondul Mangra de la Arhiva Mitropoliei din Sibiu, ca și lucrările de diplomă-indici de revistă, păstrate la Biblioteca universitară din Cluj și la cea a Institutului de Învățămînt Superior Teologic sibiian; f) un set de considerații finale, mult mai extinse (p. 105, 106) pentru calificarea și înțelegerea „Martorului-părtaş”, după aprecierea regretatului Vasile Netea; g) o bibliografie „selectivă”, neapărat de întregit și adusă la zi, cu toate referințele din timpul respectiv și cele ulterioare anului 1941.

Am mai atrage atenția autorului asupra acurateței textului, respectiv câteva exprimări improprii, preluate tacit din arhaismele epocii cercetate. Aparatul critic a fost întocmit cu surprinzătoare scăpări și neglijențe, ce denotă graba în elaborare, fapt care impietează și asupra sistemului de note, deloc unitar. Omisiuni minime, regretabile și inerente răzbat totuși (p. 20, 119, etc.), probabil din vini tipografice ori din aceeași juteală în a realiza, în întregime, cartea dorită, dar fără să aibă consecințe deosebite în forma și fondul tratat.

Dincolo de toate aceste „amendări” rostite la modul amical și fără intenția ascunsă de a diminua din calitatea, indiscutabilă, de pionierat a întreprinderii, îndrăzneț asumate, de colegul și prietenul Cornel Sigmirean, cartea de față înseamnă, în cele din urmă, pentru istoriografia noastră, un exemplu de excurs monografic clasic, cu repere documentar-interpretative, temeinic gândite și aplicate într-o viziune proprie. Credem într-o viitoare extindere a subiectului în cadrele unei monografii durabile pentru figura „istoriografului” Teodor Victor Păcățian. Întregită, fără îndoială, de câteva anexe documentare, sub formă de restituiri ample, care să contribuie la recompunerea imaginii unui om, a unei opere și a epocilor străbătute de la mijlocul veacului trecut și până la anii celui de-al doilea război mondial.

STELIAN MANDRUȚ

Valeriu Literat, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996..

Această carte — apărută în „Biblioteca «Ars Transilvaniae»" a Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, cu sprijinul filialei locale a „Fundăției Soros pentru o Societate Deschisă” — restituie exemplar, prin strădanția istoricului de artă dr. Nicolae Sabău, o lucrare pe care, în urmă cu patru decenii, autorul ei o definitiva scriindu-i o prefață ce includea și propriul crez de viață.

Valeriu Literat (1885—1972) scria la Iași, în aprilie 1956, următoarele: „Însemnările din trecut, de cari pomenim, sunt ca niște candelă, cari ne bucură cu sămburele de lumină pe care o răspândesc cel puțin o infimă parte a acestui trecut. Ar fi o greșală dacă din nepăsarea noastră s-ar stinge”. Aceste frumoase rânduri sunt emblematice pentru însăși viața celui care le-a scris. Un om care căuta bucuria întâlnirii cu „sămburele de lumină” al „candelor” pe care vechile biserici din satele făgărășene le adăposteau. Le căuta înainte de a se stinge pentru că el însuși, în calitate de membru corespondent, al Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania, constata cum de la o vizită la alta cutare biserică a pierdut o parte din vechea pictură cu prilejul unor lucrări de extindere sau consolidare, iar o alta de pe urma noilor zugrăviri sau „curățiri”. Repertoriul alcătuit de Valeriu Literat rămâne în câteva cazuri singurul care mai păstrează „sămburele de lumină” al unor biserici ce, în parte sau în întregime, nu a mai ajuns până la noi, după cum consemnările lui Nicolae Iorga, Ștefan Meteuș și Valeriu Literat privind cartea veche cercetată de ei pe la aceleași biserici făgărășene au rămas singurele informații despre exemplare ce nu mai pot fi regăsite. De prisos a mai glosa pe marginea acestei dureroase realități. Ne vom reîntoarce la aceeași prefață a lui Valeriu Literat: „Dacă numai timpul cu puterea lui nimicitoare le-ar fi prăpădit n-am putea decât să ne plecăm capul cu resemnare. Durere însă că nepăsarea și mai ales nepriceperea oamenilor sunt cu mult mai stricăcioase decât uzura timpului, pentru aceste mărturii ale trecutului! Așa s-a făcut că monumente de valoare au fost dărâmate, fără să se fi luat măcar câteva fotografii după ele, zugrăveli minunate au fost acoperite cu var, sau au fost șterse cu mături, ori cu perii aspre de podine. sub cuvânt de „curățire”, prin ceea ce s-a nimicit pătura gingașă de culori, când zugrăvelile erau executate în tempera. Ce să mai zic de cărțile vechi?!...”. Ce urma în text e lesne de ghicit! Sunt realități din nefericire prea cunoscute tuturor. Nu tot așa de cunoscute sunt alte realități, precum răspata unor asemenea vieți cum a fost și aceea a lui Valeriu Literat — prezentată în postfața semnată de îngrijitorul ediției — care s-a văzut, după strădaniile de o viață în care a dovedit cu prisosință dragoste, pasiune și multă știință în salvarea și descifrarea mesajelor „candelor” trecutului, hulit, izgonit din casa și ținutul natal, închis și apoi trimis în domiciliu obligatoriu. După toate acestea, ca probă supremă de dragoste pentru istoria părții sale de țară, și-a pregătit manuscrisele pe care le-a lăsat fiicei sale, Maria Fărcaș, de la care unul — cel semnalat aici — a ajuns la Nicolae Sabău. Cât este de stenic sentimentul pe care ți-l procură lectura acestei cărți și, mai mult decât atât, povestea despre o carte și viața autorului ei! Este acum rândul istoricilor, lingviștilor și etnografilor să răspândească viața și opera lui Valeriu Literat. Nicolae Sabău și-a făcut datoria. A readus la lumină un tezaur de informație pentru specialitatea sa, istoria artei, dar acel om, cum nu mulți alții au fost între cei de condiție așa-zisă de provincie, a fost autorul unor cercetări valoroase aparținând și altor domenii. Pentru el „candelă”

ale trecutului; au fost și documentele păstrate încă în satele vechilor boieri făgărășeni, în arhivele diferitelor instituții, dar și obiceiurile, folclorul, arta și meșteșugurile țăranilor din mijlocul cărora a răsărit și pe care i-a iubit, cu toate ale lor, ca puțini alții. Parcă predestinat, numele său va fi așezat la locul pe care îl merită cu prisosință. Este datoria celor care cunosc substanța și dimensiunile operei sale.

IOAN CIUPEA

Valeriu Braniște, „*Scrisori din închisoare (Seghedin, 1918)*”. Ediție îngrijită, note și comentarii de Valeria Căliman și Gheorghe Iancu. Editura Banatica, 1996.

Avem, așadar, și un alt volum de corespondență Valeriu Braniște după cele trei editate până acum de aceeași istorici. Este vorba de o corespondență de un caracter special, dat fiind regimul în care se afla personajul principal — închisoarea. Acest regim impunea caracterul comunicării: „scurt, clar, convențional, fără aluzii la actualitate” (p. 24). În aceste condiții s-ar putea ivi obiecția privitoare la rostul publicării unei asemenea corespondențe din care aluziile (măcar!) la actualitate să lipsească. Dimpotrivă, un asemenea volum trebuia neapărat publicat deoarece lipsind o oglindă a actualității politice avem în schimb informații atât de binevenite despre realități de altă natură: regimul de detenție al unui membru al elitei cultural-politice românești, relațiile de familie în condițiile încarcerării capului de familie și transferării grijilor redacționale (ziarul „Drapelul” din Lugoj) și ale casei pe umerii soției și copiilor, solidaritatea celor apropiați întemnițatului, între care se aflau și de altă etnie decât cea română ș.a. Mai presus de toate, această corespondență adaugă tușă după tușă la portretul psihic și moral, cultural și intelectual al celor doi protagoniști ai autenticului roman epistolar la care ne referim. Portretele celor doi soți, Valeriu și Maria Braniște, care se conturează și îmbogățesc treptat, de la o scrisoare la alta, credem că reprezintă marele dar pe care această carte ni-l oferă. Condiția existențială a personajelor amintite este de natură să reliefeze și să dea o forță de expresie aparte liniilor definitorii ale personalității acestora. Adăugându-li-se notele complementare prezente în documentele publicate deja se va întregi imaginea unuia dintre veritabilele modele pe care le-au reprezentat fruntași generației Marii Uniri. Și nu numai a marilor bărbați, ci și a soțiilor lor. Portretul Mariei Braniște se alătură firesc celor ale Doamnelor întemnițate din procesul Memorandumului, într-o galerie care va fi sigur realizată cândva, în beneficiul unei mai bune cunoașteri a elitei românilor din Transilvania și Banat.

Din scrisorile lui Valeriu Braniște către soția sa — scrisori supuse cenzurii penitenciarului și expediate de un om aflat deja de câteva luni în detenție, cu un dosar în curs de instrucție care îl acuza de spionaj în favoarea României — ni se dezvăluie un caracter și un temperament puternice și robuste, dublate de luciditate și realism. Iată câteva pasaje elocvente: „mi-am ordonat așa viața că sunt stăpân pe mine” (p. 156), „Este doar o chestiune de simț al realității în relativitatea împrejurărilor între care trăiesc, și în care mi-a reușit să dau vieții mele un sens și un scop” (p. 146), „Mă supun împrejurărilor, pe care nu le pot schimba, și caut în situația dată să-mi împart toate, cum îmi este mai plăcut mie [a se citi: convenabil mie]. Aceasta este arta vieții și filozofia vieții. Nu sunt nici un om cu umor [în versiunea românească, o regretabilă eroare: „unionist”], nici cinic, dar sunt adeptul stoicilor, unica filozofie potrivită acestor împrejurări” (p. 147), „unica filozofie a vieții corectă în aceste împrejurări, pe care însă sunt gata s-o cedez altuia în orice moment”. Care era suportul unei asemenea atitudini în fața „relativității împrejurărilor”? Credem că, în primul rând, era conștiința nevinovăției sale, dar și știința că o acuză de o asemenea gravitate nu putea fi infirmată prea repede. Jászi Oskár considera afacerea ca fiind o înscenare” o nouă comedie de trădare de patrie” (p. 18). Maria Braniște scria: „Scrisorile tale sunt atât de pline de încredere și de umor, încât s-ar putea crede că ești omul cel mai mulțumit din lume. O conștiință curată poate face pe om așa cum ești tu...” (p. 136). În al doilea rând, Valeriu Braniște avea deja experiența închisorilor; mai fusese închis 8 zile, tot la Seghedin, în 1893, apoi la Vác, între martie 1895 — iunie 1896, perioada februarie — septembrie 1918, Seghedin, fiind a treia experiență de acest gen. Și, nu în ultimul rând, mai era propria sa concepție de viață: „Goethe spune... că trebuie examinată

acțiunea în raport cu gândirea, și gândirea în raport cu acțiunea, și când acestea coincid, atunci nu poți greși, iar dacă greșești vei ajunge repede pe calea cea bună. Concepții de viață, care sunt în esență principii etice, trebuie în primul rând să fie adevărate, și numai prin adevăr devin cu adevărat frumoase și bune. O concepție de viață care nu rezistă la amintita probă a lui Goethe, nu se întemeiază pe un principiu adevărat etic." (p. 170). Toate acestea l-au făcut să se adapteze circumstanțelor și să decidă „ca un om stăpân pe mine” ce avea de făcut: să scrie editoriale pentru ziarul pe care cei de acasă continuau să-l scoată, să scrie la memoriile sale, să citească, să evalueze datele situației în care se afla, să reflecteze, să folosească timpul altfel decât autojelindu-se și lăsându-se pradă deznădejdii. Nu aceasta era stofa din care era croit. Din condiția lui de încarcerat vedea pe ostașul-paznic „un tovarăș de suferință, căruia îi merge mult mai rău decât mie” (p. 146), iar pe cei dinafara temniței, din ale căror discuții distingea dificultățile vieții în vreme de război, îi compătimea: „Libertatea, fără mijloacele de a trăi liber, nu pare o viață prea de invidiat” (p. 117). Motive de a dori libertatea avea destule și Valeriu Braniște, smuls samavolnic dintre al săi și de la ale sale. Deși îl durea starea în care se afla: „Am pierdut obiceiul de a vorbi. Seara la runda de control, când trebuie să spun câteva cuvinte, sunt de obicei răgușit de atâta tăcere. Vocea are un sunet straniu” (p. 117), deși ar fi vrut să-i aibă aproape pe cei dragi le interzice acestora să-l viziteze „...este natural să nu doresc vizita voastră. Nu din cauza mea, ci din cauza voastră. Eu am forța să suport și aceasta, dar pe voi vreau să vă cruț de această umilire și vreau să vă țin departe. Ați uitat scenele de la gară? Este vorba de momentele urcării sale în tren, în gara din Lugoj, sub escortă, în fața publicului prezent acolo. Vreți să va mai expuneți la asemenea? Nu vi le doresc! Eu vreau să rămân în ochii voștri cum m-am născut: Un om liber”. (p. 156). Omul liber Valeriu Braniște era, totodată, un luptător care, încarcerat fiind, regreta că se vedea obligat să stea „așa de departe” de luptă. Presa care oprimea îi era suficientă pentru a constata evoluția „evenimentelor mondiale”, față de care se simțea „excitat să scrie” (p. 213). Considerațiile sale din închisoare asupra mersului lumii în ultimele luni de război ne dezvăluie mintea lucidă, clarvăzătoare a omului care presimțea marile schimbări ce vor surveni.

În fața unor asemenea dovezi mărturisind omul Valeriu Braniște, credem potrivită redarea unui singur pasaj dintr-o scrisoare a Doamnei Braniște, pasaj definitoriu pentru condiția asumată de soția unui fruntaș al românilor: „Ce privește „Drapelul”, nu vreau să mă împodobesc cu pene străine, eu [nu] mi-am făcut decât datoria, iar omul care nu-și face decât datoria nu este un om extraordinar; există alții care au făcut cu totul alte lucruri, în fața cărora trebuie să te închini acum și în viitor și cât va exista neamul nostru. Eu nu am făcut decât să rezist”. (p. 177).

Exemplele ar putea continua înfățișând și alte fațete ale personalității celor doi, toate ilustrând convingător că aveau conștiința statutului lor aristocratic, cu toate cele ce derivau din aceasta. În fața refuzului obstinat al puternicilor societății în care trăiau, fruntașii românilor au făcut repetat dovada că și-au însușit norma de conduită fixată memorabil la procesul Memorandului, nediscutându-și condiția, ci afirmând-o. Îi obliga la aceasta rolul lor de îndrumători și modele pentru conștiința colectivă românească. Argumente pentru cele susținute aici găsim destule altele în cartea recenzată, dar și în ceea ce știm despre Valeriu Braniște dinainte de reclusiunea din 1918. Publicarea acestui volum de corespondență face un mare serviciu cercetării istorice și pretinde, apariția unor alte volume care să fixeze mai complet imaginea marilor personalități ale pleiadei făptuitorilor Marii Uniri. Asemenea volume sunt neapărat necesare. Sperăm că și controlul ultim al editorilor asupra textelor va fi mai exigent, evitându-se astfel supărătoarele scăpări precum: la p. 10 „gazetar împământănit”, în loc de „împătimit”, la p. 136 „cunoștiință”, în loc de „conștiință”, la p. 177 „să chinui”, în loc de „să chiui”. Binevenită pentru carte ar fi fost și prezența unor note biografice pentru cei doi eroi, note care ar fi oferit un plus de autonomie volumului, deși lipsa acestora ar putea fi apreciată și ca un îndemn la cunoașterea lui Valeriu Braniște și a soției sale din întreaga corespondență publicată până acum. Oricum, scrisorile de demult se dovedesc a fi de neînlocuit pentru istorie, o istorie cu personaje care prind viață și care, la rândul lor, dau viață vremii trecute.

Dávid István, *Műemlék orgonák Erdélyben*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár — Balassi Kiadó, Budapest, 1996, 281 pag. text, 6 pag. desene, 55 pag. ilustrație fotografică.

Cartea lui István Dávid, *Orgi istorice în Transilvania*, abordează un subiect ce prezintă interes în egală măsură pentru organiști, constructori de orgi, istorici de artă, cercetători ai istoriei tehnicii și a instrumentelor. În ciuda acestui fapt, bibliografia temei se restrânge doar la câteva titluri furnizând informații valoroase, dar limitate. Această slabă preocupare este nejustificată, cu atât mai mult cu cât majoritatea pieselor în discuție fac parte din categoria monumentelor istorice, având valoare patrimonială și în contextul cultural european. Pornind de la aceste considerente, autorul și-a propus inventarierea orgiilor istorice existente în Transilvania și a documentației — arhivistice și bibliografice — legate de ele. István Dávid, licențiat al Academiei de Muzică „Gh. Dima” din Cluj, actualmente șef de catedră la Universitatea Reformată „Károli Gáspár” din Nagyvárad (Ungaria), este organist și organolog de renume european. Din inițiativa lui a luat ființă în anul 1991 Fundația „Organa Transilvanica”, menită să sprijine arta organică și restaurarea orgilor istorice din Transilvania. În elaborarea prezentei lucrări, autorul a beneficiat de colaborarea competentă a unor specialiști în materie: constructorul de orgi și cercetătorul sibian Hermann Binder, profesorul Attila L. Kovács de la Institutul Teologic protestant clujean și Vilmos Geréd, dirijorul de cor al Bisericii Sf. Mihail din Cluj.

Partea introductivă (*Preambulum*: p. 7—8; *Historicum*: p. 9—34; *Summarium*: p. 35—41), este o succintă trecere în revistă a istoriei construcției de orgi în Transilvania din secolul al XIII-lea până în actualitate, punctând momentele ei cele mai însemnate, prezentând meșterii autohtoni și străini care au construit în acest răstimp orgi monumentale sau mai modeste pentru comunitățile religioase transilvănene. Cele mai timpurii mențiuni cu privire la folosirea liturgică a orgii se leagă de Episcopia de Alba Iulia — din 1258 se poate urmări lista cantorilor episcopiei. Cel mai vechi nume de constructor de orgi cunoscut este cel al lui Stephanus Renispingar din Sibiu, care în 1367 construiește orga mănăstirii din Leles (Slovacia).

În secolul al XV-lea Brașovul și Sibiuul constituie centrele muzicale ale Transilvaniei, din secolul al XVI-lea li se alătură și Bistrița, mai apoi și Șumuleu-Ciuc. Prima orgă de nivel european din Transilvania se construiește la Sibiu, în anii 1671—1673, de către Johannes Vest, venit din Banská Bistrica (Slovacia). Construcția de orgi ia avânt în secolul al XVIII-lea, continuat în cel următor și până prin anii 20—30 al secolului nostru. În secolul al XVIII-lea activează numeroși meșteri locali, ca sibianul Johannes Hahn, sighișoreanul Johannes Baumgarten, brașoveanul Johannes Prause sau Samuel Maetz din Biertan. Din secolul următor ne sunt cunoscute nume ca István Kolonics din Târgu Secuiesc, deosebit de prolific (aproximativ 200 orgi construite), Wilhelm Hörbiger din Sibiu sau József Nagy din Brașov. Alături de ei sunt prezenți și Carl August Buchholz din Berlin, Carl Hesse din Viena și alții. La cumpăna secolelor se impun brașoveanul Carl Einschenk, timișoreanul Leopold Wegenstein, continuându-și munca și în primele decenii ale secolului al XX-lea. Tot acum construiesc numeroase orgi în Transilvania și József Angster din Pécs (Ungaria) sau frații Rieger din Jägendorf. Anii celui de al doilea război mondial au curmat acest avânt; în ultimii 50 de ani orgi noi aproape că nu s-au construit. În schimb, acum asistăm la un „pelerinaj” al orgilor: numeroase orgi ale comunităților săsești depopulate sunt salvate de dispariție prin achiziționarea lor de către bisericile altor comunități, respectiv prin punerea lor în uz după o com-

petență restaurare. Sunt prezentate (p. 29—34) și câteva tipuri caracteristice ale dulapurilor de orgi, opere de artă plastică ce se integrează constructiv în ansamblul interioarelor de biserici. Această primă parte se încheie cu o listă de înregistrări pe discuri sau CD-uri efectuate cu orgile transilvănene și o bibliografie.

Retrospectiva istorică este urmată de partea cea mai amplă a cărții: *Repertorium* (p. 43—214), compusă dintr-un repertoriu al orgilor transilvănene (p. 43—153), o anexă (p. 155—181) și un tabel al constructorilor de orgi (p. 182—214). Repertoriul cuprinde 1.046 de orgi, ordonate în succesiunea alfabetică a denumirilor maghiare ale localităților deținătoare. După numele localității sunt indicate: apartenența confesională a bisericii proprietare, anul construcției orgii, meșterul constructor, datele tehnice (manuale, pedale, numărul registrelor) și — de la caz la caz — descrierea instrumentului sau referiri documentare. În Anexă sunt prezentate mai pe larg 17 orgi mai de seamă: una din Boroșneu Mare (jud. Covasna), 5 din Târgu Mureș și 11 din Cluj, printre care și orga portativă aflată în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca (publicată de Dávid István, *Műemlék orgonák Kolozsváron*, în *Zenetudományi írások* [Orgi istorice la Cluj, în *Scrieri de muzicologie*], București, 1983). Repertoriul este completat de tabelul constructorilor de orgi: lista orgilor datorate fiecăruia în ordinea datei de construcție și a numărului de opus, specificând și numărul de ordine din repertoriu. Prin acest tabel se lărgeste aria geografică cuprinsă în lucrare, căci în el apar și orgi aflate în afara arcului carpatic: în jud. Bacău, Neamț, sau la București, construite în perioada anilor 60 ai secolului al XIX-lea — primul deceniu al celui următor de József Angster din Pécs, István Kolonics din Târgu Secuiesc, Carl Einschenk din Brașov. Mânuierea repertoriului este înlesnită de un *Index* vast: un indice de nume general (p. 215—230), 3 indici de localități (maghiar — român — german; român — maghiar — german și german — român — maghiar, p. 231—271), precum și un *Extractus* (p. 273—281), constituit din rezumate în română, germană și engleză. Lucrarea se încheie cu o bogată ilustrație (*Images*: p. 283—343) — 100 de fotografii alb-negru și 46 de imagini color.

Cartea, apărută prin colaborarea editurii clujene Polis cu Editura Balassi din Budapesta, se distinge și printr-o impecabilă ținută grafică. Publicarea ei, umplând un gol de mult resimțit, oferă pe de o parte un valoros instrument de lucru pentru specialiști, pe de alta, un îndreptar pentru toți cei interesați de fascinantă lume a orgilor.

ANA MARIA SZŐKE

NECROLOG

GEORGE ALFONS PROTOPODESCU

(1916—1996)

Destinul crud și implacabil, care ne secără pe toți, mai devreme sau mai târziu, a răpit din mijlocul nostru pe profesorul GEORGE ALFONS PROTOPODESCU, ilustru reprezentant al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. A trecut în neființă în ziua de 7 ianuarie 1996, în locuința sa, înconjurat fiind cu nețărmurită dragoste și durere, de soția sa Elena, născută Atanasiu, doctor farmacist.

Disparația profesorului lasă în urmă un gol imens, personalitatea lui, de prim rang în muzeografia și cercetarea istoriei moderne și contemporane a României rămânând remarcabilă pentru totdeauna.

George Alfons Protopopescu s-a născut la 11 septembrie 1916 în orașul Caracal, într-o familie de intelectuali, tatăl său, Ion Protopopescu, fiind un cunoscut ofițer superior activ. Își desăvârșește studiile de tinerețe, continuând astfel o tradiție dragă familiei, la Liceul Militar din Târgu-Mureș, pe care îl absolvă în mod strălucit.

Încă din anii timpurii ai maturității îmbrățișează cariera, atât de frumoasă, a armelor. Din anul 1939 intră în rândul forțelor armate, iar vâlaoarea celui de-al doilea război mondial îl „aruncă”, la nici 25 de ani, pe frontul de est (1941—1942), cu Batalionul 24 Vânători de Munte, și apoi, pe cel de vest în cadrul Regimentului 115 de Infanterie (1944), unde se remarcă prin calitățile sale deosebite de ofițer. Pentru aceste merite a fost decorat cu ordinele „Coroana României” și „Steaua României”, ambele clase a V-a, cu „spade și panglică de virtute militară”. Toate aceste fapte converg spre acordarea binemeritatului titlu de „Veteran de război” (1964).

După terminarea conflagrației militare mondiale, cariera legată de armată a lui G. A. Protopopescu se înscrie, pentru o perioadă de timp, în continuare pe această orbită. Astfel, face parte din rândurile ofițerilor elevi de la Școala Superioară de Război (Academia Militară) din Bucureșai (1946—1948), apoi ca profesor militar la Centrele de instrucție infanterie din Sibiu (1949—1950) și Borsă (1950—1951), urmând a fi, concomitent, profesor la Catedra specială a Institutului Agronomic din Cluj (1952—1953) și conducător al cursurilor A.V.S.A.P. (1953) sau vicepreședinte al acestei instituții (1953—1959), în cadrul căreia a îndrumat și răspuns de întreaga activitate de învățământ organizat pe această linie în tot județul Cluj.

O altă etapă a vieții domniei sale se referă la trecerea în rândurile Filialei clujene a Academiei Române (1960—1963) și, în sfârșit, la prestigioasa instituție de cultură și știință napocensă, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (1963—1978, anul pensionării) unde ocupă funcția de director adjunct sub coordonarea directă a academicianului Constantin Daicoviciu și apoi a profesorului universitar doctor Hadrian Daicoviciu. Se poate afirma cu sinceritate că această ultimă perioadă a activității sale i-a adus lui G. A. Protopopescu cele mai depline satisfacții, referitoare la cercetarea istorică și a publicării problemelor studiate.

Deplin conștient de importanța faptului că generațiile prezente și cele viitoare trebuie să cunoască în profunzime trecutul neamului nostru, G. A. Proto-popescu își va desăvârși, cu dragoste și conștiinciozitate instrucția universitară prin absolvirea, în 1962, a Facultății de Istorie-Filosofie clujește, obținând în anul 1974 și titlul de doctor în istorie ca urmare a susținerii tezei sale *Arta militară românească în primul război mondial (1916—1917)*, avându-l conducător științific pe prof. univ. dr. docent Mihail Dan.

Laborioasa activitate științifică a profesorului s-a axat pe coordonatele majore ale cercetării istorice moderne și contemporane a României, activitate fructificată prin participarea la numeroase reuniuni și simpozioane istorice, unde a prezentat comunicări și referate de o deosebită valoare. Impresionează numărul imens de studii și articole publicate ce abordează o tematică largă de probleme, unele tinte ele privind tactica și strategia armatei române pe diferitele fronturi de luptă ale primului război mondial.

De asemenea, se cer a fi amintite mulțimea conferințelor de popularizare, cele de la Universitatea Populară ori Garnizoana militară din Cluj precum și intervențiile sale găzduite de radio, televiziune și diferite cotidiane sau alte publicații locale și centrale. Dialogul viu, alert, fraza deosebit de clară, aleasă, cu modulații de voce, profunzimea subiectelor abordate — iată câteva calități care au făcut din domnia sa un orator înnăscut ce a știut să capteze atenția maximă a ascultătorilor sau cititorilor. Pentru munca depusă cu responsabilitate și dăruire a fost răsplătit cu numeroase distincții printre care Ordinul „Meritul Cultural” clasa a IV-a, și nu în ultimul rând de stima colegilor săi de muncă. Și aceasta pentru că activitatea profesorului s-a făcut recunoscută și în cadrul strict al obligațiilor de serviciu. A știut, cu măiestrie, să coordoneze și să rezolve problemele, oricât de dificile ar fi fost ele, și care de multe ori îi „apăsau umerii” de director adjunct al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.

A știut să întindă o mână prietenească colegilor mai tineri, în ascensiunea lor, sprijinindu-i cu plăcere și dezinteres, dar și dojenindu-i uneori, cu glas părintesc, pentru greșelile comise. Deseori, lăsa inițiativa luării hotărârilor de acțiune pe seama unor persoane capabile din Muzeu, controlând discret rezultatele îndeplinirii lor. În munca spinoasă de conducere a instituției, a colaborat perfect cu cei doi regretați directori generali, acad. C. Daicoviciu și prof. univ. dr. H. Daicoviciu.

Acum, la ceasul dureroasei despărțiri, cu profund respect, ne luăm rămas bun de la profesorul GEORGE ALFONS PROTOPOPESCU, păstrându-i o neîntinată și luminoasă amintire, iar viața și activitatea sa vor constitui o pildă și un îndemn pentru viitoarele generații de istorici și muzeografi români.

Odihnească-se în pace!

COLEGIUL DE REDACȚIE

ÎN ATENȚIA AUTORILOR

Pentru a da un aspect unitar revistei, pentru sistematizarea prezentării și, respectiv, a redactării, pentru ținuta ei academică (așa cum a fost ea concepută de fondatorii ei), acceptăm lucrările trimise de Dumneavoastră spre publicare în „ACTA MVSEI NAPOCENSIS“, II, Istorie, cu respectarea următoarelor norme de redactare:

1) se vor respecta semnele diacritice introduse de sistemul nou de scriere al Academiei Române;

2) lucrările vor fi dactilografiate conform cerințelor tipografice la două rânduri (o pagină va avea maximum 30 — 32 rânduri; paginarea se va face în partea superioară);

3) lucrările trebuie să fie scrise clar, fără greșeli și fără mai mult de 5 corecturi/pagină;

4) lucrarea va fi structurată după cum urmează: textul; pe file separate: anexa (dacă este cazul), lista ilustrațiilor (dacă este cazul), notele, rezumatul lucrării într-o limbă de circulație internațională;

5) titlul lucrării se scrie cu litere capitale. Nu se subliniază. Numele autorului (sau a autorilor) se scrie (scriu) la sfârșitul lucrării, întreg (prenume și nume; în caz de mai mulți autori se despart cu liniuțe) și se subliniază (fără a se menționa gradul didactic sau științific);

6) ilustrațiile (desen sau fotografii) se vor numerota, ele corespunzând în listă cu cele din textul lucrării. Recomandăm ca numărul de imagini desenate sau fotografiate să fie par din motive tipografice. Pe dosul fiecărei ilustrații se va scrie numele autorului, titlul lucrării și numărul figurii din listă;

7) pentru notele de subsol și a referințelor bibliografice se adoptă în chip unitar următoarea procedură:

- a) cifrele notei vor fi urmate de textul dactilografiat la o jumătate de rând mai jos;
- b) numele autorului citat se scrie prescurtat (ex. N. Ionescu) urmat de virgulă;
- c) în cazul cărților se notează autorul, titlul, (subliniat), locul apariției, anul apariției, pagina (notată cu p.);
- d) articolele apărute în periodice se notează: autorul, titlul articolului (subliniat), titlul periodicului (în ghilimele), numărul, anul apariției, fascicolul, pagina;
- e) vor fi utilizate prescurtări bibliografice specificate de fiecare autor în cadrul notelor conform uzanțelor interne și internaționale;

8) titlul rezumatului se scrie cu litere capitale, fără a se sublinia; cuvântul „rezumat“ se scrie în limba corespunzătoare cu litere mici și în paranteze rotunde;

9) lucrările pentru publicare vor fi depuse în două exemplare la secretariatul anuarului.

Colegiul de redacție al anuarului ACTA MVSEI NAPOCENSIS roagă autorii să respecte aceste norme de redactare rezervându-și dreptul de a returna lucrările care nu corespund.

Vă mulțumim,

SECRETARIATUL ANUARULUI

